

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

“KUR'ÂN'A GÖRE “HEVÂ”

Doktora Tezi

Mustafa CORA

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mevlüt GÜNGÖR**

Ankara-2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

“KUR'ÂN'A GÖRE "HEVÂ"

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mevlüt GÜNGÖR

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....V

ÖNSÖZ.....VI

GİRİŞ

TEZ KONUSU HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....1

HEVÂ KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ 11

I. BÖLÜM

HEVÂ KELİMESİNİN MÂHİYETİ İLE SÖZLÜK VE TERİM ANLAMLARI

A) HEVÂ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK YAPISI VE ANLAMLARI.....14

1) ETİMOLOJİK YAPISI VE SÖZLÜK ANLAMLARI.....14

2) TERİM ANLAMI.....19

3) KAVRAM OLARAK İLGİ GÖRMESİ VE ANLAMLARI
BAKIMINDAN GEÇİRDİĞİ EVRELER.....22

B) HEVÂ KAVRAMININ KUR'ÂN İLE İSLÂM LİTERATÜRÜNDEKİ
KULLANIMI VE ANLAM FARKLARI.....25

II. BÖLÜM

HEVÂNIN KAYNAĞI İLE ONUN KUR'ÂN'DA GEÇEN BAZI KAVRAMLARLA İLGİSİ VE İLÂHÎ GAYEDEN UZAKLAŞTIRMA SEBEPLERİ

A) HEVÂNIN ANLAMLARI VE MÂHİYETİ BAKIMINDAN KENDİSİ
İLE İLGİSİ BULUNAN BAZI KELİMELER.....37

1) RUH-NEFS VE ŞEHVET KAVRAMLARIYLA İLGİSİ.....37

2) AKIL-İLİM VE ZAN KAVRAMLARIYLA İLGİSİ.....43

B) HEVÂNIN PSİKOLOJİK-FİZYOLOJİK TEMELLERİ
VE YAPISI.....64

C) HEVÂNIN İNSANİ İLÂHÎ GÂYEDEN VE KULLUKTAN
UZAKLAŞTIRMA SEBEPLERİ.....70

1) NEFSÎ EĞİLİMLERE UYARAK TEVHÎD ÇİZGİSİNDEN
VE HİDÂYETTEN AYRILMAK 70

2) HEVÂYA UYMAKLA HAKKI İDRÂK DUYULARININ İŞLEVİNİ YİTİRMESİ VE HAKKI KABUL YETİSİNİN ZAYIFLAMASI.....	85
3) İNSAN VE VAHİY ARASINA HEVÂNIN GİRMESİ.....	94
4) NEFSİN KONTROLÜNE GİREREK ŞEHVETİN VE ŞEYTANIN EMRİNDE HEVÂNIN İLÂHLAŞTIRILMASI.....	112

III. BÖLÜM

HEVÂYA TÂBİ OLANLARLA OLMAYANLARIN VASIFLARI İLE BU İKİ GRUBUN DÜNYADA VE ÂHİRETTEKİ KAZANÇLARI VEYA KAYIPLARI

A) HEVÂSINA TÂBİ OLANLARLA OLMAYANLARIN VASIFLARI VE BUNLARIN MUKÂYESESİ.....	123
B) HEVÂSINA TÂBİ OLMAYANLARIN DÜNYADA VE ÂHİRETTEKİ MÜKÂFATLARI.....	133
1) DÜNYADAKİ MÜKÂFATLARI.....	133
2) ÂHİRETTEKİ MÜKÂFATLARI	139
C) HEVÂSINA TÂBİ OLANLARIN DÜNYADA VE ÂHİRETTEKİ KAYIPLARI İLE ALLAH'IN ONLARA TEHDÎDİ.....	146
1) DÜNYADAKİ KAYIPLARI.....	146
2) ÂHİRETTEKİ KAYIPLARI.....	158

IV. BÖLÜM

İNSAN BENLİĞİNİN HEVÂDAN ARINDIRILMASINDA İNSANIN KONUMU VE BUNUN İÇİN YAPILACAK FAALİYETLER

A) HEVÂDAN UZAKLAŞMAK İÇİN İHTİYAÇ DUYULAN ŞEYLERİN İNSANIN BENLİĞİNDE SAKLI OLMASI.....	167
1) İNSANDA HEVÂYA KARŞI KOYACAK FITRÎ KAPASİTE VE GÜCÜN BULUNMASI.....	167
2) DİNDE İ'TİDÂL VE DENGE İLE MEŞRÛ' SINIRLAR İÇERİSİNDE HEVÂNIN KONTROLÜ... ..	186
3) SÜREKLİ VE SAMİMİ 'UBÛDİYET BİLİNCİ İLE ALLAH'A BAĞLILIKLA HEVÂNIN ESÂRETİNİN ORTADAN KALKMASI.....	200
B) İNSANIN HEVÂDAN ARINABİLMESİ İÇİN ALINACAK TEDBİRLER VE YAPILACAK FAALİYETLER.....	213
1) HZ. PEYGAMBER VE MÜ'MİNLERİN HEVÂDAN SAKINDIRILMASI VE ONLARIN DA ONDAN SAKINMASI.....	213

2) İLÂHÎ KULLUĞUN PORTRESİNİ ÇİZEN KUR'ÂN'IN MODEL ALINMASI.....	225
a) Hevâya Karşı Hz. Muhammed'in Peygamber Olarak Örnek Alınması	226
b) Mevcut İmkânların ve Vâsıtaların İyi ve Ölçülü Kullanarak Ulvî Yolda Birer Araç Edinilmesi.....	240
c) Kur'ân'ı Hayatının Her Safhasında Hisseden Erdemli Bireylerin ve Toplamların Oluşturulması.....	251
c1-Kur'ân'da ve Diğer Kitaplarda Özde Birlikle Beraber İnsanları İyileştirmek İçin Kararlılığın ve Sürekliliğin Bulunması.....	252
c2-Kur'ân'la İç İç Erdemli Olmanın Yolları ve Dikkate Alınması Gerekenler	258
1-Kur'ân'dan Uzaklaştıracak Şeylerden Sakınılması.....	258
2-Kur'ân'ın Bir Kısımının Değil Tamamının Esas Alınması.....	258
3-İslâm'ın Kurumsallaştırılması	259
4-Dinler Farklı Olmakla Beraber Ortak Hedeflerinin İnsanın Hayrı Yakalaması Olduğunun Bilinmesi.....	259
5-Kin ve Arzulardan Ortaya Çıkan Ayrılığa Meydan Verilmemesi.....	260
6-Dinlerin Ortak Ahlâki Vasıflarının Hedefinin Kötülüğü Ortadan Kaldırmak Olduğunun Bilinmesi.....	260
7-İslâm'ın Kardeşlik ve Muhabbet Sevgisine Önem Verilmesi.....	260
8-İslâm Geleneğinin Tevhîd Anlayışı Üzere Birliğin ve Beraberliğin Sağlanması.....	261
9-Dinin ve Ahlâkın İnsanlar İçin Taşındıkları Ortak Amacın Gerçekleşmesine ve Etkili Olmasına Katkı Sağlanması.....	261
10-Kur'ân'ın Üstün Ahlâkının Benimsenmesi.....	262
11-Güzel Bir Ahlâk Eğitimi İle Vicdanın Daha Duyarlı Hale Getirilmesi.....	262
12-İnsanın Olgunlaşmasıyla Arzularının Dizginlenmesi.....	264
13-Dini Davranışların Ortaya Çıkmasında İrâdenin Rolünün Farkında Olunması.....	264
14-İrâdenin Fiil ve Davranışlar Üzerinde Etkisini Göstermesi.....	264
15-İhtiyârın ve Sorumluluğun Hür Olmakla Mümkün Olması.....	265
16-Başkalarının Hakkına Saygılı Olunması.....	265
17-Adâletin Yönetimde Layık Olduğu Düzeyde Olması.....	265
18-İnsanların Kur'ân'ın Mükemmel İlkelerinin Bilgi ve Bilincinde Olması.....	266
19-İnsanların Özellikle Bilgi Sahibi Olduktan Sonra Nefislerine Uymamaları.....	267
20-Kur'ân'ı İyice Anladıktan Sonra Ona Uyulması.....	267
21-Sosyolojik Olayların Doğru Tahlil Edilmesinin Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı.....	268
22-Kurân'dan Hüküm Çıkartmada Aslına Sâdık Kalınması.....	269
23-Kur'ân'ın Anlaşılması ve Saptırılmaması.....	269
24-İlâhî Talimatların İyi Bilinmesinin İnsanların Dostluğuna Katkı Sağlaması.....	269
25-Dinin Keyfi Hareketlerde Bulunarak Yozlaştırmaması.....	270
26-Din Mütahassıslarının Yahudi Âlimleri Gibi Dini Yozlaştırmamaları.....	270

27-Kişisel Nefsin Kötülüğüne Hâkim Olunması ve Cemiyete Sirayetinin Önlenmesi.....	270
28-Allah'ın Rızasını Gözeterek Hayırda Yarışılması.....	271
29-İyi Olunması ve İyilere Destek Olunması.....	271
30-İnsanlardan Kötülerin Yanında İtâatkâr İyilerinin de Bulunduğunun Farkında Olunması.....	271
31-Toplumun Kişilik Üzerinde Çok Etkili Olan Rolünün İyi Yönlendirilmesi.....	272
32-Toplumda Olumlu Olan Değerlere Bağlanması.....	272
33-İçindeYaşanılan Ortamın veya Çevrenin Her Bakımdan İyileştirilmesi.....	273
34-Kur'ân'a Sarılarak İçinde Yaşanılan Ortamdaki Eksiklerin ve Zararların Daha İyi Görülmesi.....	273
35-Ortaya Konan Beşeri Kùltürlerin Asla Din Gibi Tatmin Edici Olmaması.....	273
36-İnsan İçin Vahiy Kùltürünün Gerekliliğinin Kendiliğinden Anlaşılması.....	274
37-Sosyal Hayatta Dinin Çok Önemli Olması.....	274
38-Kur'ân'da Mesaj Amaçlı Verilen Örnek Olayların Dikkate Alınması.....	274
39-Dini İyi Bilen ve Onu Yaşayan Toplamların Hayırlı Olması	275
40-İnsanın Mükemmel Olma Gücüne ve Kabiliyetine Sahip Olması.....	276
41-Dinin Sosyolojik ve Derûnî Açından İnsanlar Üzerinde Etkili Olması.....	276
42-Yaptığı İşlerden İnsanın Kendisini Sorumlu Tutması.....	276
43-Herkesin Önce Kendisini İyileştirmesi İle Uğraşması.....	277
44-Dinin Hevânın Sosyolojik ve Derûnî Temeleline İnmesi.....	278
45-Yüce Allah'a Karşı Olan Saygı ve Korkunun İnsanın İyileşmesi Yönünde Dğerlendirilmesi.....	278
46-Hevâya Değil Dinin Ruhuna Bağlı Kalınması.....	278

SONUÇ.....282 ?

ABSTRACT.....290 ?

BİBLİYOGRAFYA.....292 ?

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
b. : bin
bsv. : basımevi
çoğ. : çoğul
ktp. : kütüphane
Muhar.: Muharriri
nşr. : neşreden, neşre hazırlayan
sade. : sadeleştiren
say. : sayfa.
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
thk. : tahkik
trc. : tercüme
trs. : tarihsiz.
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri
yrs. : yersiz
yay. : yayınlayan, yayınları.

ÖNSÖZ

İnsan, ayrıcalıklı yapıya sahip olan özel bir varlıktır. Zira, Yüce Allah onu akılların kavrayamayacağı bir kapasitede yaratmıştır. Bu, Yüce Allah'ın insanın yaratılışında onu oluşturan unsurları bir araya getirmesi, ona ruhundan üflemesi, onu cennetine koyması, meleklerin ona secde etmelerini emretmesi, daha da önemlisi onu halîfelik için gerekli özelliklerle donatması ve yeryüzünde halîfe kılmasından da anlaşılmaktadır.

İnsan, Yüce Allah için değerli bir varlık olup varlıkların en mükemmelidir ve onlar içerisinde üstün bir yere sahiptir. Zira, maddî olan her şeyi onun için yaratmıştır. O hâlde onu bu kadar nimetlere, lütuflara lâıyk kılan ve bunlara mazhar olmasına vesîle olan şey, kendisinde var olan potansiyeldir. Öyle bir potansiyel ki bu, dağın bile taşımaktan kaçındığı ilâhî emaneti taşıma yükümlülüğünü üzerine alarak ilâhî lütuflara mazhar olma, yaratılış hikmetine uygun davranma başarısını gösterme kapasitesi ve cesaretidir.

Ancak insanın varoluşundan itibaren omuzlaması gereken ilâhî emaneti taşıırken önüne çeşitli engellerin çıktığını ve onu yürüdüğü yoldan çevirmeye çalışıldığını görmekteyiz. İşte ilk yaratılışında insana, secde etme emrinden kaçınan, ilâhî huzurdan kovulan ve ona düşman olan - insanı saptırma çabasıyla da tanıdığımız- şeytan bu hususta birinci engeldir.

Bununla birlikte, insanın toprakla ilgili yönünü şeytandan da tehlikeli bir engel olarak görmekteyiz. Zira bu yönü insanın, bedenî, bayağı arzularına yönelmesine ve ilâhî nefhadan uzaklaşmasına, bu nedenle hak yoldan sapmasına sebep olabilmektedir.

İnsan, hem topraktan hem de ilâhî nefhadan oluşan yönüyle bir bütündür. Eğer bu ikisi arasında denge kurulamazsa, bu bütünlük bozulur; insan artık benliğindeki süflî eğilimlerin ve şeytanın izleyicisi olur. Bu şekilde ilâhî irâdenin dışına çıkarak kendi süflî ihtirasları, istekleri yönünde koşar; Kur'ân tabiriyle “*hevâsına uyar*” ve sonu hüsrarla biter.

Bu durumda en güzel bir yaratılışla yaratılan insan, aşağıların en aşağısına iner. Bu düşüşün sebebi, ilâhî otoriteye boyun eğmemesi, nefsini ıslah etmemesi, hevâlarının (kapris, tutku) peşinden giderek sadece kendi zevklerine göre yaşama arzusunda olmasıdır. Sonuçta hem kendisi hem de varsa tâbiileri hüsrana uğrarlar.

Hâlbuki Yüce Allah'ın insana böyle büyük bir potansiyel vermesinde ve onu eşsiz güzellikte yaratmasında, elbette bir gaye vardır. Zira O, boş şeylerle meşgul olmaktan uzaktır. İnsanı boşuna yaratmamıştır. İnsan da başıboş olamaz.

İnsanın varoluş gayesinin, Yüce Allah'a kulluk olduğunu, O'nun buyruklarından anlıyoruz. O, insanoğlunu rehbersiz de bırakmamış ve istediği kulluğu, gönderdiği kitaplar ve elçiler vâsıtasıyla ona öğretmiştir. Üstelik o seçkin insanlar ve elçiler, dünyada kaldıkları süre içerisinde Yüce Allah'ın istediği ilâhî kulluğun prototipini oluşturmuşlar ve kendilerine indirilen kitaplara, yaşayarak canlılık kazandırıp insanlara öncü olmuşlardır.

Bu sebeple insanoğluna Hz. Âdem'le başlayıp devam edegelen İslâm geleneği üzere zaman zaman peygamberler gelmiştir. Yüce Allah, bu peygamberlerin sonuncusu ve son nübüvvet halkası olan Hz. Muhammed'le Kur'ân'ı göndermiş ve onda insanların zaafalarını, iyi ve kötü yönlerini belirtmiştir.

Yüce Allah, insanı iki yöne de kayabilecek nitelikte yaratmıştır; insan hem Yüce Allah'a iyi bir kul olabilecek, hem de O'na isyan edebilecek yaratılıştadır. (Şems(91):7-8) Bu olumsuz yönde en büyük rolü oynayan unsurlardan birisi insanın hevâsının egemenliğine girmesi ve ondan kötü yönde etkilenmesidir.

Hz. Muhammed, bu gerçekler ve vahiy bilgileri ışığında, hayatı süresince Yüce Allah'ın istediği ilâhî kulluğu şahsında şekillendirerek, Kur'ân'ı yaşamış ve yaşanması için çaba göstermiştir. Kendisinden sonra da insanlara, şahsında örneklendirilmiş olan ilâhî kulluğun yansıtıcıları ve öğreticileri olarak Kur'ân'ı ve sünneti bırakmıştır.

Zira son kitap olan ve Yüce Allah'ın korumasıyla tahriflerden arındırılmış olan Kur'ân, ilâhî kulluğun portresini çizmektedir. Aynı kulluğu sürdürebilmek için Kur'ân'ı öğrenmek ve anlamak, en önemli vazifelerden biri olarak karşımızda durmaktadır.

İnsanı en iyi bilen yaratıcısı Yüce Allah, kullarından isteklerini, onlara faydalı ve zararlı olan şeyleri kitabında açık açık belirtmiştir. Onların kulluğunu engelleyici şeyleri açıklamış ve sebeplerine dikkatleri çekmiştir. Bu meyanda ilâhî irâdenin aksine hareket ettiren, haktan alıkoyan nefsin isteklerine uyma eğilimine de temas etmiştir. Bu konuda bütün insanlar uyarılarak eğreti, bayağı arzulara uymamaları hususunda sıkı sıkı tenbihlenmişlerdir.

İnsanlara, kulluk gayesini unutturan, onları yaratıcısını ve gönderdiklerini inkâra sevk ettiren bu eğilime uymaya Kur'ân «اتباع الهوى»: "*hevâya uyma*" ifadesini kullanmıştır.

Araştırmalarım ve hocalarımla görüşmelerim neticesinde, hevâ konusunu, bir nebze de olsa kendi insanımıza ve tüm insanlığa faydalı olur düşüncesiyle incelemeye değer bir konu olarak doktora tezi şeklinde alıp, mâhiyetini ve içeriğini Kur'ân çerçevesinde tüm yönleriyle araştırmaya ve ortaya koymaya karar verdik.

Bu çalışmamızda, önce asıl konuya bir giriş olmak üzere konunun önemini, konuyla ilgili temel kavramları ve izlediğimiz yöntemle ilgili bilgileri verdik.

Birinci bölümde, hevâ kavramının Arap dilinde, İslâm literatüründe ve Kur'ân'da yer alan farklı kullanımlarını, türevlerini, anlamlarını, tarihî sürecinde geçirdiği anlam değişikliklerini inceleyerek belirledik. Ayrıca hevânın Kur'ân'daki menfî (olumsuz) anlamda kullanımını, bunun yanında İslâm literatüründe müspet (olumlu) anlamda da kullanıldığını ve hevânın şehvetle ilintili ilme mutâbık olanı ve mutâbık olmayanı olduğunu belirleyerek bu hususa dikkat çektik.

İkinci bölümde, giriş bölümünde sözü geçen ve hevâyla ilgisi bulunan kavramların, hevâyla nasıl bir ilgisi olduğunu ve hevânın ortaya çıkmasında etken olabilecek unsurları tespit ettik. Hevâya ve ilme uygun olmayanına uymanın doğurabileceği sonuçlardan ve bunun sebeplerinden söz ettik. Ayrıca hevânın dalâlete sebep olduğundan ve onun nasıl ilâhlaştırıldığından bahsettik.

Üçüncü bölümde, hevâsına uyanlarla uymayanların vasıflarından ve her birinin dünyada ve âhirette karşılaşacakları olumlu veya olumsuz durumlardan söz ettik.

Dördüncü bölümde, insanın benliğinin hevâdan veya onun etkisiyle insanda oluşan yanlış inanç ve anlayışlardan arındırılması için yapılabilecekleri, bu konuda insanın durumunu, ihtiyaç duyduğu şeyleri, Hz. Peygamber'e ve mü'minlere hevânın yasaklanmasını, hevâdan arınmada Kur'ân ve Resûlullah'in (s.a.v.) etkisini, insanın ondan arınırken psişik, fizyolojik ve dünyevî imkânlardan bir araç olarak nasıl yararlanabileceğini, bunun gereğini ayrıca hevedan arınmış insan veya toplumların nasıl mutlu, uyumlu, ilerlemiş ve sadece Yüce Allah'a kul olacaklarını Kur'ân açısından araştırıp tesbit etmeye çalıştık.

Sonuç başlığı altında ise, araştırmalarımızda ulaşabildiğimiz belli başlı sonuçları ve tespitleri özetledik.

Bibliyografyada isimlerin sıralanmasında "*harf-i tarîf*", "*eb*", "*ibn*" ve "*ebû*" kelimelerini dikkate almadığımızı burada belirtmek yerinde olacaktır.

Çalışmalarımız esnasında değerli bilgi, yönlendirme ve yardımlarıyla bana ışık tutan, kaynak kitap temininde yardımlarını esirgemeyen pek muhterem hocam *Prof. Dr. Mevlüt Güngör'e* burada teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, *Prof. Dr. Mehmet Bayraktar'a*, eleştiri ve yönlendirmeleriyle çalışmalarına katkılarını esirgemeyen *Prof. Dr. İdris Şengül'e* de teşekkürlerimi sunarım.

Bu araştırmamızda "*hevâ*" kavramını, Kur'ân ve İslâm kültürü açısından tanıtıp Kur'ân'ın anlaşılmasına bir nebze de olsa ışık tutabildiysek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

31/ 08/ 2007

Mustafa CORA

GİRİŞ

TEZ KONUSU HAKKINDA GENEL BİLGİLER

İnsan fitratını veya insanı insan yapan öğeleri, dinin kişi üzerindeki etkilerini yeterli derecede tanımanın bu tür araştırmaları çok daha başarılı ve verimli yapacağı bir gerçektir. Bu nedenle dini öğrenmek isteyen kişi, önce insanı, sonra insan için olan dini, bilimsel yöntemlerle çok iyi tanımalıdır. Dolayısıyla insanın, meselâ psikoloji, ona dayalı olarak kurulan ve kişide gelişen dinsel duygu, düşünce ve davranışların genel tanımı ve şahsiyet psikolojisinde ağırlığı bulunan dinin çeşitli belirtileri (tezâhürleri) ile ilgilenen din psikolojisi, sosyoloji ve din sosyolojisi gibi bazı bilimlere imkânlar ölçüsünde iyice tanınması gerekir. Bununla birlikte insan, kendi yaşantısı kadar, diğer insanların yaşantı ve dinsel davranışlarını da çok iyi gözlemlemeli, araştırmalarına objektiflik kazandırmalıdır. Buna ilaveten araştırmalarını bir prensip içerisinde ve tutarlı bir yöntemle sürdürmelidir.

Bu gibi konu incelemelerini etkili biçimde ileri götürmek için bilinenlerden emin olmak ve özellikle terimler üzerinde sağlam ve tutarlı tesbitlere sahip bulunmak gerekir.

Ayrıca kişi ve toplumların davranışları üzerinde dinin çok yönlü etkisi yadırganmadığına göre, birtakım dinsel olgu ve olayları da bilimsel bir yaklaşımla değerlendirmenin önemi büyüktür.

Bu bağlamda Kur'ân'ı ruhuna uygun olarak anlamak çok önemlidir. Yalnız Kur'ân'ı anlamak ayrı şey, anlamlandırmak ayrı şeydir. Onu herkes anlayabilir; ama anlamlandıramaz. Bu, ilim ehlinin işidir. Ancak her iki açıdan da önemli sorunlar vardır. Kur'ân kendisiyle amel olunması için inmiştir. İnsanların pek çoğu ise onun sadece okunmasını amel hâline getiriyor. Yani karpuzun içiyle değil kabuğuyla meşgul oluyorlar. Başka bir ifade ile zarfın içi ile değil kendisiyle uğraşıyorlar. Hâlbuki okumanın içinde anlama da vardır. Yani lafzıyla uğraşmak, manasını anlamaktan alıkoymamalıdır. Üstelik sadece bilgi değil anlama ve düşünme de gerekir. Zira Kur'ân'da 200 civarında âyet akıl ve onun fonksiyonları: *tefhîm*, *tefekküür*, *tezekkür* vb. ile ilgilidir.

Kur'ân'ın anlaşılması hususunda, eğitim-öğretim açısından yetersizlik ve Müslümanların halk olarak az okuması veya hiç okumaması en büyük engellerden biridir. Kanaatimizce İslâm'ın yeterince yaşanmaması konusunda da öne çıkan problemlerden biri de bundan kaynaklanmaktadır. Ancak belki bundan da önemlisi, Kur'ân'ın anlamlandırılmasıdır. Bugün İslâm toplumlarının önünde biriken problemlerin en büyük sebebi de budur. Çünkü bu işle uğraşan müteahhasis kişiler, toplumun önünü açacak somut şeyler ortaya koyamamakta, hatta imkânlar ölçüsünde işe nereden başlanabileceğine veya hangi alanların öncelikli değerlendirilebileceğine bile karar verememektedirler.

Bu mevcut durumdan kurtulabilmek ve biriken sorunları çözebilmek için daha ileri adım atarak, lafzın ötesine geçilmeli, bugünün bilgileri ile yeniden Kur'ân'a bakılmalı, genel ilkeler oluşturulmalı ve O, asrın idrâkine söyletilebilmelidir. O zaman sözünü ettiğimiz problemler asgariye indirilebilir. Zira O, hayatın tarifnâmesidir. İşte o taktirde Kur'ân'ı ve kendini tanıyan insan, konumuzu teşkil eden nefsi eğilimlere egemen olacaktır. Bu çalışmalarımız esnasında bütün bunların bilinciyle hareket ettiğimizi burada vurgulamak isteriz.

I. Araştırmanın Önemi:

Yüce Allah, indirdiği Kur'ân'la akıl ve vicdanına hitap ederek tevhit inancını insana öğretmekte, ibâdetlerle onu arındırmakta, şahsî ve sosyal hayatında hayır ve yararına olan şeyleri kendisine göstermektedir. Ferdi, kişiliğini kazanması, şahsiyetini geliştirmesi, dünya ve âhîret mutluluğunu elde edebilecek şekilde insanlığın üstün derecelerine nefsi yükseltmesi amacıyla,

en ideal yola eriştirmeyi amaçlamaktadır.¹ Böyle bir mesaj hakkında daha derin bir anlayışın oluşturulması ve bunun insanlara iletilmesi amacına hizmet etmek gerekir.

Hele hele bütün insanların, hızla bir tek ve cihânşümul bir medeniyete doğru çekilmekte oldukları dünyamızda, İslâm kültürü ve yaşamı hakkında düzenli bilgi birikimindeki gelişim, Müslümanlar için olsun, Müslüman olmayanlar için olsun hayatî bir önem arz etmektedir. Bunun yanında diğer medeniyet halkları için Müslüman çağdaşlarını çok iyi anlamak bir zorunluluk hâline gelmiştir. Bundan daha az önemde olmamakla birlikte, çağdaşlığın gerekleri ile karşı karşıya kalmış Müslümanların da kendilerini ve bu duruma nasıl gelmiş olduklarını anlamaları gerekir. O halde bu gibi hayatî konulara yönelik Kur'ân merkezli çalışmalar dahil sürekli bir inceleme ve araştırma çabası içinde olmak zorundadır. İşte bu anlamda araştırmamızın önemi Kur'ân'ın, özel olarak da bu çalışmamızdan anlaşılacağı üzere "*hevâ*" konusunun araştırılmasının ve anlaşılmasının faydasından kaynaklanmaktadır.

Yeryüzünde yaşama nimetiyle tanışmış insanlara, yaratıcıları tarafından mutlu yaşamının yollarını göstermek amacıyla gönderilen Kur'ân, her şeyden önce anlaşılması için okunması gereken bir kitaptır. Kur'an'ın ısrarla vurguladığı bu gerçek, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de üzerinde durduğu bir husustur:

Ali b. Ebî Talib'den (r.a.) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir hutbesinde şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "*Ey insanlar! Allah, Kitab'ının muhkem âyetlerinde sizin için neyi helâl neyi haram kıldığını açıklamıştır. Onun helâl kıldığını helâl kabul ediniz, haram kıldığını da haram kabul ediniz...*"²

Hz. Peygamber Yüce Allah'ın helâl kıldıklarını helâl tanımamızı ve haram kıldıklarını haram olarak değerlendirmemizi emretmişse, bu ancak âyetlerin tefsirini bilmekle olabilir. Zira Yüce Allah, Kur'ân'ı, insanlara hidâyet kaynağı olarak indirmiş ve onu bütün akıl sahipleri için bir rehber kılmıştır. Eğer Kur'ân, bütün insanlara rehber ise, onu anlamadan veya tefsirini bilmeden onlara rehberlik görevini yerine getiremez.

Öyleyse, Kur'ân'ın tefsir ve te'vilini öğrenmek her Müslüman için kaçınılmaz bir görev olmaktadır.

Hemen hemen bütün tefsirlerin mukaddimelerinde, tefsir usûlüne dair eserlerde, tefsirin önemi ve Kur'ân'da buna yönelik âyetler ayrıntılı olarak işlenmektedir.³

İbn-i Mesûd şöyle demiştir: "Kim öncekilerin ve sonrakilerin ilmini (edinmek) isterse, Kur'ân'ı araştırsın."⁴

"Yüce Allah hangi âyeti indirdi ise, âyetin hangi konuda, niçin indirildiğinin ve bu âyetle neyi murad ettiğinin bilinmesini ister."⁵

¹ **Bakara**(2): 151; **Cuma**(62): 2.

² et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 311/923), **Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, el-Matba'atu'l-Meymeniyye, Mısır, trs., I, 68-70; et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî, **Muşkilu'l-Âsâr**, Meclisu Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, Hindistan, 1387/1968, IV, 184,185; el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **el-Mustedrek 'ale's-Sahîhayn**, Mektebetu ve Metâbi'u'n-Neşri'l-Hadîse, er-Riyâd, I, 553. Hâkim, "*İsnâdi sahîhtir.*" demiş, Zehebî de bunu onaylamıştır. Heysemî, **Mevârid**'de zikretmiş, el-Heysemî, Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr, **Mecme'u'z-Zevâ'id ve Menbe'u'l-Fevâ'id**, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, trs., no:1728. Elbânî ise "**Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha**"sına almıştır. el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, **Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha**, trs., II, 133, no: 587.

³ Meselâ, bkz. el-Muhâsibî, el-Hâris b. Esed, **el-'Akl ve Fehmu'l-Kur'ân**, thk: Hüseyin Kuvvetlî, Dâru'l-Kindî, trs., 1401/1982, s.281; İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (597/1201), **Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr**, el-Mektebu'l-İslâmî, Dimeşk, 1411/1991, I, 4; Ebû Hayyân, el-Endelüsî, **el-Bahru'l-Muhîd fî't-Tefsîr**, thk: Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1412/1992, I, 23-26; bkz. ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh (794/1392), **el-Burhân fî 'Ulûmi'l- Kur'ân**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., I, 513; es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân (911/ 1505), **el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, thk: Mustafâ Dîb el-Bûğâ, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1407/1987, II, 1193/1196.

⁴ Taberânî, farklı senedlerle rivâyet etmiştir. Bir tanesinin râvîleri sahih kişilerdir. et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, thk. Abdulmecîd es-Silefî, Matba'atu'z-Zehrâ'l-Hadîse, Irak, 1402/1983, IX, 145, no: 8664, 8665, 8666.

⁵ Bkz. **el-İtkân**, II, 1194.

Klâsik tefsirlerde, Kur'ân âyetlerinin genellikle tek tek tefsîri amaç edinildiğinden müstakil konulara detaylı, istekleri karşılayabilecek derecede temas edilememiş ve sadece anlamları anlaşılabilir derecede açıklamaları yapılabilmektedir. Ancak İctimaî Edebî tefsirlerin ortaya çıkmasıyla bir nebze insanın yaratılış hikmeti, amacı, dertleri gibi konulara Kur'ân ışığında temas edilmişse de, bu türden çalışmalar yeterli bir boyuta ulaşamamıştır. Bu eksiklik Kur'ân'daki konuları derinliğine ve detaylı bir şekilde işlemeye imkân veren Konulu Tefsirin son yüzyılımızda yaygınlaşmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

Konulu Tefsir türünden olan "Kur'ân'a Göre Hevâ" adını taşıyan bu çalışmamız, insanın iç boyutlarını bazı yönleriyle daha iyi yakalamaya yardımcı olma amacını taşımaktadır.

Bizi kuşatan evren hakkında günümüze kadar binlerce eser yazılmış ve hâlâ yazılmaya devam edilmektedir. *Fizik, Kimya, Astronomi, Coğrafya* vs. ilmî disiplin kolları oluşturulmuş; ancak evrenin gizemi ve büyüğü mâhiyeti açığa kavuşturulamamıştır. Bu görünen uçsuz bucaksız evrenin kendisi için yaratıldığı, yaratılışını Yüce Allah'ın kendisine izâfe ettiği ve evren gibi bir küçük-evren (mikro-kosmos) olan insan ne kadar anlatılsa da, onun derinliğine tam anlamıyla ulaşamayacağına inanıyoruz.

Batı dünyasında, insanın iç âlemine, davranışlarına temel teşkil eden fenomenleri keşfetmeye çalışan ve bir davranış bilimi olan *Psikoloji ilmi* oluşturulmuş ve bununla insanın zengin iç dünyası aydınlatılmaya çalışılmış ve hâlâ çalışılmaktadır. Fakat bunun, subjektif bir dünya olması ve deney sahasından uzak bulunması sebebiyle iç buudlarının tam olarak meydana çıkması mümkün olmamaktadır.

Ancak Kur'ân'dan Yüce Allah'ın yarattığı insanın iç dünyasını, karakterini, psikolojik yönelişlerini, hayallerini ve dinî anlayışını ortaya koyduğu şekliyle anlayabilmenin, sözü edilen konularda bizi mümkün olan en sıhhatli sonuçlara götürebileceği inancını taşımaktayız. Zira insanı tanıma konusunda bize en güvenilir bilgileri, insanı yaratan zâtın, sözlü mesajlarını oluşturan vahiy verebilir. Çünkü insanı en iyi tanıyan varlık, ancak onu yaratan varlıktır. Şu âyet, "... O her türlü yaratmayı gayet iyi bilir."⁶ de bunu göstermektedir.

Nitekim kişiyi tanıma konusunda, Kur'ân'ın genel muhtevâsı içinde yoğun bir şekilde insan mizacına ve karakterlerine temas edildiğine, bazı psikolojik açıklamalarda bulunulduğuna şahit olmaktadır.

İnsanın, Allah Teâlâ'ya karşı sorumluluğunu tam olarak yerine getirebilmesi, dünya ve âhiret yaşantısının mutluluğunu, ruhsal dinçliğini elde edebilmesi, kendisini ve zaafalarını çok iyi tanımasına bağlıdır. Bu da insanın, vahiy ışığında ve vahiy açısından fizikî yönünü ve iç dünyasıyla birlikte bütün faaliyetlerini idrak edebilmesi ile mümkün olur.

Çalışmamız işte bu amaca yardımcı olacak niteliktedir. Bu da onun önemini ortaya koyar. Ayrıca bazılarının hadîs, bazılarının da aksi olduğunu iddia etmesi bir yana, beşer aklının ifade ettiği en doğru ifadelerden biri olarak kabul edilmesi gereken "Kendi nefsinı tanıyan, Rabb'ini tanıır." ifadesi ile birçok felsefî, dinî ekolün öğretilerinde bulunması mümkün olan ve bize ulaşan, Sokrat'ın "Kendini tanı." sözü; geçmişte ve günümüzde insanı tanımayla ilgili ilimlerin - ki beşerî ilimlerin en önemlisi ve en değerlisi sayılmaktadır- üzerinde yoğun bir şekilde durulması, insanın kısmen olsa bile anlaşılmasına yardımcı olabilecek konumuzun önemini destekler niteliktedir. Zaten böylesi konulara olan ilgisi ve zengin iç âlemini öğrenme merakı peşinde koşarken insan açlık gibi biyolojik motivlerini bile unutabilmektedir. Bu da hevâ konusunun önemini ortaya koymaktadır.

Böyle bir konuyu, insanın iç dünyasıyla ilgili olması; davranışlarında, işlerinde ve her türlü faaliyetlerinde kendisini göstermesi açısından ele alarak, İslâm ahlâk yasasının irşâd edici ruhunu açığa çıkarmasına katkıda bulunmayı ve bu şekilde ahlâk öğretisinin genel teorik sorunlarına ve insan kültüründe oynadığı role bir nebze de olsa yeni bir ışık tutmayı ümit etmekteyiz.

⁶ Yâsîn (36): 79.

II. Araştırma Konusu İle İlgili Kavramlar:

Hevâ, Kur'ân'daki, manevî bir varlık olarak insanın öz niteliğine derinlemesine giren dinî ve ahlâkî kavramlardan biridir. Bu kavramlar, Kur'ân'ın “*insan tabiatı*” ile ilgili anlayışına göre insanı dinî bir varlık olarak göstermesi gereken rûhî özellikleri yansıtmaktadır. Özde ahlâkî bir din olan İslâm'da bu insanî nitelikler, zorunlu olarak aynı zamanda hem dinî hem de ahlâkî niteliklerdir.

Biz bunlardan hevâ kavramını bir sistem dahilinde ele alacak ve tahlil edeceğiz. Ancak bunu yaparken mevcut ahlâkî dil teorilerine ilişkin soyut düşüncelere pek yer vermeyeceğiz.

Burada hevâ konusunun gerek daha iyi anlaşılmasına, gerek detayına inilmesine, gerekse hakkında genel bir kanaat oluşmasına yardımcı olacak, birtakım kavramlarla ilişkisini ortaya koyup konumuza ışık tutacak bazı Kur'ân kavramlarından bahsedeceğiz. Bunlar da şunlardır:

a. *Ruh, Nefs, Şehvet*

1. *Rûh*: Kur'ân'ı Kerîm'de isim olarak tekil «روح» “*rûh*” şeklinde yirmi üç,⁷ çoğul «رواح» “*ravâh*”⁸ bir, aynı kökten tekil «ريح» “*rîh*” on dokuz,⁹ çoğul «رياح» “*riyâh*” on,¹⁰ tekil «ريحان» “*rayhân*” iki,¹¹ muzâri «تريحون» “*turîhûne*”¹² bir yerde olmak üzere toplam elli altı yerde değişik sığa ve türevlerde geçmektedir.

Ruh kelimesi ile ilgili sıfatlar ve hakkındaki tartışmalar gibi konuları bir tarafa bırakırsak bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bazı anlamları şöyledir:

İki âyette¹³ ruh, kalplere hayat veren vahiy, Yüce Allah'ın öğrettiği hikmet¹⁴ bazı âyetlerde ruh, kuvvet, sebât ve hikmet anlamlarını taşır.¹⁵ Bir âyette ise, melek (Cebrâil)'dir.¹⁶ Bu ruh, Yahudilerin, Hz. Peygamber'e sordukları ve Yüce Allah'ın da emir âleminde olduğunu bildirmiş olduğu ruhtur.¹⁷ Yüce Allah'ın melek aracılığı ile üflediği hayat soluğu, demektir.¹⁸ Bunun mâhiyeti bilinemez.

Bununla birlikte yine bazı âyetlerde «نفس» “*nefs*” kavramının «روح» “*rûh*” anlamına geldiğini görüyoruz. Nefs,¹⁹ ruh,²⁰ kişinin kendisi, ruhu,²¹ ruhlar, canlar,²² gönüller,²³ kişinin zâtı, kendisi²⁴ anlamındadır.

⁷ Bakara(2): 87, 253; Nisâ'(4): 171; Mâide(5): 110; Yusuf(12): 87; Hicr(15): 29; Nahl(16): 2, 102; İsrâ'(17): 85; Meryem(19): 17; Enbiyâ'(21): 91; Şuarâ'(26): 193; Secde(32): 9; Sâd(38): 72; Gâfir(40): 15; Şûrâ(42): 52; Vâkı'a(56): 89; Mücadele(58): 22; Tahrim(66): 12; Meâric(70): 4; Nebe'(78): 38; Kadir(97): 4.

⁸ Sebe'(34): 12.

⁹ Âl-i İmrân(3): 117; Enfâl(8): 46; Yûnus(10): 22; Yûsuf(12): 94; İbrâhim(14): 18; İsrâ'(17): 69; Enbiyâ'(21): 81; Hac(22): 31; Rûm(30): 51; Ahzâb(33): 9; Sebe'(34): 12; Sâd(38): 36; Fussilet(41): 16; Şûrâ(42): 33; Ahkâf(46): 24; Zâriyâ(51): 41; Kamer(54): 19; Hâkka(69): 6.

¹⁰ Bakara(2): 164; A'râf(7): 57; Hicr(15): 22; Kehf(18): 45; Furkân(25): 48; Neml(27): 63; Rûm(30): 46, 48; Fâtır(35): 9; Câsiye(45): 5.

¹¹ Rahmân(55): 12; Vâkı'a(56): 89.

¹² Nahl(16): 6.

¹³ Mü'min(40): 15; Şûrâ(42): 52.

¹⁴ Mücadele(58): 22.

¹⁵ Mücadele(58): 22.

¹⁶ Meryem(19): 17; Şuarâ(26): 193. Bkz. Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü; Ruh, Cin, Melek, İnsan*, İstanbul, 1398/1979, s.168.

¹⁷ Meâric(70): 4; Nebe' (78): 38; Kadir (97): 4.

¹⁸ Hicr (15): 29; Enbiyâ (21): 91. Bkz. *İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan*, s.169.

¹⁹ Bkz. Bakara(2): 235; Âl-i İmrân(3): 30; Mâide(5): 116; En'âm(6): 93 vb. Âl-i İmrân(3): 30'da “نفسه” “*nefsehu*” ise zâtı anlamına gelmektedir.

²⁰ el-İsfahânî, er-Râgıb, *Mufredâtü Elfâzî'l-Kur'ân*, (öl. 425/1034), Beyrut, 1992 /1412, s.819; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1390/1971, II, 1244, 1245. Aynı âyette, zât anlamına da gelir. (Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 1244, 1245.), Meselâ, bkz. Âl-i İmrân(3): 185.

²¹ Fecr(89): 27, 28, 29, 30.

²² Enâm(6): 93; Zümer(39): 42.

²³ Bakara(2): 235.

²⁴ Nisâ'(4): 79; Mâide(5): 116.

Genel tanım olarak ruh, maddî hayatla, manevî hayatın merkezi olup bilginin, hayatın ve sâlih amelin de merkezidir. Bu çerçevede kısaca bir tarif olarak şöyle diyebiliriz: Ruh,²⁵ insanın görünmeyen, müdrîk ve âlim olan bir parçasıdır.²⁶

2. *Nefs*: Kur'ân kavramlarının önemlilerinden biri olan nefis, tekil “nefs” ve çoğul “enfüs, nüfüs” olarak iki yüz doksan beş yerde, ayrıca bir yerde mâzî,²⁷ bir yerde emr-i gâib,²⁸ bir yerde de ism-i fâil²⁹ sıgasında olmak üzere toplam iki yüz doksan sekiz yerde değişik türev ve sıgalarda geçmektedir.

O, bedene hayat veren, onu canlı kılan şey, ruh, insanın kalıbı, bedeni,³⁰ kan³¹ vb. anlamlara gelir. Maddî olmayan ve gönül adı verilen kalp,³² insan, kişi,³³ himmet, irâde büyüklüğü vb. anlamlarda da kullanılmaktadır.³⁴ Ayrıca hikmet, maddeden ayrı olan cevher, cevher-i hayat, aslî vücut, övülecek ve rağbet edilecek şey, bir işe teşvik ve rağbet etmek, soluk almak³⁵ vb. daha pek çok anlamları taşımaktadır.

Yine âyet ve hadislerde geçen bazı anlamları da şöyledir: Bazı, kısım,³⁶ kalp, göğüs (sadır), iç,³⁷ beden ile birlikte ruh,³⁸ zâtullah (Yüce Allah'ın zâtı-kendisi),³⁹ Yüce Allah'ın azameti, izzeti; künhunun ve mâhiyetinin bilinemezliği (gaybı), hakîkatı veya O'nun ukûbeti (cezalandırması),⁴⁰ yine⁴¹ insan bedeni,⁴² can,⁴³ insan cinsi,⁴⁴ insan ruhu,⁴⁵ insan zâtı, şahsı; kişi⁴⁶

²⁵ **İsrâ'**(17):85.

²⁶ Çamdibi, Hasan Mahmut, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî**, İstanbul, 1402/1983, s.134.

²⁷ **Tekvîr**(81): 18.

²⁸ **Mutaffifîn**(83): 26.

²⁹ **Mutaffifîn**(83): 26.

³⁰ Fîrûzâbâdî, Mecdudî, **Tertîbu'l-Kâmûsî'l-Muhît**, Beyrut, 1398/1979, IV, 413.

³¹ Eski Araplarda nefis, kan anlamındaydı. Araplar akan kana insanın nefsi derlerdi. Nitekim “*Nefsi aktı.*” derken “*Kanı aktı.*” anlamı kastedilmektedir. (el-Kelevî, **el-Küllîyyât**, Beyrut, 1413/1993, s.897; İbn Sîna, Ebû Ali Hüseyin, **eş-Şifâ'** (Kitabu'n-Nefs), Kahire, 1353/1975, s.15.) Doğum sonrası kan sızdıran kadına *nüfesâ'* ve bu işe *nifâs* denilmesi de bundandır. Ona bu anlam, insanın kan kaybetmesi sebebiyle ölümünün -özellikle eski çağlarda- kaçınılmaz bir son olarak görülmesi ve kanın, bedendeki canlılığın bir temsilcisi olarak kabul edilmesinden dolayı verilmiştir. Bu yorumu, özellikle “*tabibler*” ifade etmişlerdir. (el-Küllîyyât, 897; **eş-Şifâ'**,15.) “*Akıcı 'nefsi' olmayan her şey, içine düştüğü suyu kirletmez.*” (Bkz. İbnü'l-Esîr, Mecdudî Cezerî, **en-Nihâye fî Garîbî'l-Hadîs**, İran, 1974/1394, V, 96.) Bu ifade o anlayışa daha da açıklık getirir mahiyettedir.

³² **el-Küllîyyât**, s.897.

³³ “*Üç nefis geldi*” derken “*Üç kişi geldi.*” anlamı kastedilir. (Bkz. el-Cevherî, **es-Sıhah Tâcü'l-Lüğa**, Beyrut, 1393/1984, III, 984.) Te'kid için de kullanılır. Bkz. **Tertîbu'l-Kâmûsî'l-Muhît**, IV, 413.

³⁴ **A.g.e.**, 4, 413; **el-Küllîyyât**, 897.

³⁵ Bkz. İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmet b. Zekeriyâ', **Mu'cemu Mekâyîsî'l-Lüğa**, (Dâru İhyâ-i Kütübî'l-Arabî), Kahire, 1369/1949, V, 460.

³⁶ **Bakara**(2): 85; **Nûr**(24): 61; **Hucurât**(49): 11; “*Nefslerinize (yani bazınız bazınıza, birbirinize) ancak hayır duada bulunun; çünkü melekler sizin dediklerinize âmin derler.*” Bkz. İbn Hambel, Ahmet, **el-Müsned**, İstanbul, 1401/1982, VI, 297.

³⁷ **Bakara**(2): 235; **A'râf**(7): 205; **Yûsuf**(12): 77. “*Zenginlik, 'nefs' zenginliğidir.*” Bu söz için bkz. **el-Müsned**, II, 443; el-Hindî, Ali el-Muttakî, **Kenzul'l-Ummâl**, Beyrut, 394/1985, III, 404.

³⁸ **Bakara**(2): 286; **Yûnus**(10): 44, 49.

³⁹ **Âl-i İmrân**(3): 28, 30; **En'âm**(6): 12; **Tâhâ**(20): 41. “*Allah 'nefsi' için yazmıştır (üstlenmiştir) ki: Rahmetim gazabımı geçmiştir.*” Bkz. es-Suyûtî, Abdurrahmân Celâluddîn, **ed-Dürri'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr**, Beyrut, 1403/1983, III, 253.

⁴⁰ **Âl-i İmrân**(3): 28. âyeti, bazılarına göre bu anlamları içermektedir.

⁴¹ “*O, rahmet etmeyi nefsi 'kendi' üstüne yazmıştır.*” (**En'âm**(6): 12) âyeti, “*Rahmetim, gazabımı geçmiştir.*” (**Kenzü'l-Ummâl**, IV, 249-252.) hadisince yorumlanarak ona burada zikredilen anlamlar yüklenmiştir. **el-Küllîyyât**, 897.

⁴² **Âl-i İmrân**(3): 145; **Mâide**(5): 45.

⁴³ **Yûsuf**(12): 26; **Ankebût**(29): 57. Hz. Peygamber, “*(Hamza'ya hitâben) Diri tuttuğun 'nefsini' mi, yoksa öldürdüğün 'nefsini' mi tercih edersin?*” dedi. “*Bilâkis, diri tuttuğum 'nefs'i' tercih ederim.*” deyince, “*Öyleyse 'nefsine' dikkat et; özen göster.*”, buyurdu.” (**el-Müsned**, II, 175.) Bir başka hadîs-i şerifte geçen bir ifade de şöyledir: “*Kim 'nefsini' bir dağdan atarak öldürürse...*” Bkz. **el-Müsned**, II, 254, 478; **Kenzü'l-Ummâl**, XV, 36.

⁴⁴ “*من أنفسهم*” “*min enfusihim*” (nefislerinden).....içlerinden...” **Âl-i İmrân**(3): 164; “*من أنفسكم*” “*...min enfusikum* (nefislerinizden)....içinizden...” **Tevbe**(9): 128; **Şûrâ**(42): 11. âyetlerdeki ‘*cinsinizden*’ anlamı yanında ona

demektir. Bunlarla birlikte, ağız ve burun yoluyla bedene girip çıkan rüzgâr, havadır. O, nefsin besini gibidir. Onun kesilmesiyle nefis yok olur, boş ve faydasız, hükümsüz olur.⁴⁷ Soluk almak,⁴⁸ değerli ve istenen şey⁴⁹ gibi anlamlara gelir. Bunlardan başka âyetlerde iç, kendi, idrâk, kimse gibi manaları taşır. Ancak yukarıdaki örnekler bu konuda uygun bir çerçeveyi çizmek veya üzerinde duracağımız anlamları yüklediğini göstermek bakımından ziyadesiyle yeterlidir.

Yukarıda verdiğimiz anlamlarına göre şöyle genel bir tarif yapabiliriz: Nefs, gazap ve şehveti içinde barındıran güç, öz benlik, ruh, subjektif iç âlem, iç âlemin duygusal değişikliklerinde etken ve edilgen olarak, emredici bir kuvvet gibi anlamlara gelmektedir.

Bunlardan hareketle şu sonuca varabiliriz: Nefs insanın yaşamasını, beslenmesini, ilerleyip yükselmesini sağlayan, davranışlarına büyük ölçüde hâkim olan bir enerji kaynağı olmakla birlikte, insandaki gadap ve şehvet kuvveti gibi bütün vasıfları da bünyesinde toplayan, insan kişiliğinin temelidir.

Daha önce kısaca tariflerini verdiğimiz, temyiz ve idrâk edebilen ruha da nefis denilmektedir.⁵⁰ Buna benzer bir anlamda, düşünce ve duyguların kaynağı şeklinde bir «حديث النفس» "*hadîsu'n-nefs*" deyimini, hadislerde çokça geçmektedir.⁵¹ Kur'ân'da da zaman zaman nefis, zât, insanın kendi varlığı, iç âlemi olarak kalbi ile mâhiyet ve hakikatinden mecâz olmak üzere istek ve dürtülerinin kaynağı olarak kullanılmıştır. Ancak her ne kadar bu gibi hususî anlamlarda kullanılmışsa da, bir önceki cümlelerde geçen özellikleri içinde toplayan bir tabir olma niteliğini de daima muhafaza ettiğini görmekteyiz.

Yukarıda bahsettiklerimizi toparlarsak genel hatlarıyla Kur'ân'da nefis;

1) *Ruh*, (vücûta bulunan ve maddenin yaşam ilkesi, öz) anlamında nefis;

2) *Kişilik*,⁵² (bir kimsenin özelliklerinin tümü anlamında olan) nefis;

3) *Benlik*, (bir kimsenin öz varlığı, iç hâli anlamlarında olan) nefis demek olduğunu söyleyebiliriz.

Böylece nefis ve ruh kelimelerinin, anlam bakımından nasıl iç içe girdiğini, bazı yerlerde ve anlamlarda birbirlerinin yerine, özellikle de nefis kelimesinin nasıl ve niçin ruh anlamında kullanıldığını, bu anlamlara bakarak kolayca kavramak mümkün olmaktadır.

"aramızdan, içinizden, topluluğunuzdan..." gibi anlamlar da verilebilir. Yine, insan cinsi; şahıs, kişi: " *Cennete ancak Müslüman 'nefisler' girer.*" anlamındadır. Bkz. **el-Müsned**, II, 309.

⁴⁵ **En'âm**(6): 93; **Fecr**(89): 27.

⁴⁶ **Lokman**(31): 28, 34; **Müddessir**(74): 38.

⁴⁷ Bu anlamlar için bkz. **Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s. 818.

⁴⁸ "والصبح إذا تنفس" "*ve's-Subhi izâ teneffes: Soluk almağa başlayan sabah...*", (**Tekvîr**(81): 18.) Soluklamaya başlayan sabaha, yani yayılmaya, açılıp aydınlanmaya başlayan sabaha... demektir. (Bkz. **Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s.818, 819.) Ayrıca ferahlık anlamında nefes denmiştir, meselâ, rüzgâr güzel, yumuşak, hoş estiği zaman "تنفست الريح" "*teneffeseti'r-rihu*". "صبي منفوس" "*Sabiyyun menfûsun*": (Yeni) doğmuş, kıymetli çocuk demektir. Yine "تنفست النهار" "*teneffese'n-nehâru*": Gündüzün yayıldığını anlatır. **Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s.818.

⁴⁹ "شيء نفيس" "*şeyun nefîsun*": Çok kıymetli ve arzulanan şey." Bkz. **Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s.819.

⁵⁰ Bundan dolayı felsefî noktada nefiste, bazan nefis-i nâtuka (düşünen nefis), nefis-i derrâke (duyan nefis) ve nefis-i şehvanî (istek duyan nefis) olmak üzere bazı ayırmalara gidilmiştir. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VIII, 5814, 5815.

⁵¹ Bkz. **ed-Dürri'l-Mensûr**, II, 127/134.

⁵² *Kişilik*, «شخصية» "*Şahsiyye*", Türkçede eş anlamda kullanılan şahsiyet sözcüğü, bilim dilinde (Fr. Personnalité, İng. Personality vb.)'nin karşılığıdır ki bu sözcük Latince "persona" kökünden gelmektedir. Bu, eski Yunan ve Roma tiyatrolarında yüze takılan maskenin ifadesi anlamındadır. Halk arasında şahsiyet, etkili ve câzip olma anlamında yani başkalarına gösterilen ya da gösterilmek istenen yüz olarak kullanılıyorsa da, psikolojide şahsiyet terimi ile, bir insanı diğer insanlardan ayıran özelliklerin toplamı; onun dış görünüşünün altındaki asıl benliği, özü kastedilmektedir. Nitekim insanlar arasında ortak ve genel nitelikler olmakla birlikte, her birinin kişiliğine özgü olan karakterleri de bulunmaktadır. Ayrıca her kişide diğerleriyle karşılaştırılamayacak, kendisine özgü özellikler de vardır. Örneğin, iki insan arasında göze çarpan ortak bir niteliğin (söz gelişi dindarlık hâli) müşterek olmasına rağmen bunun iki insanda farklı şekillerde ortaya çıktığı görülür. Bu bağlamda, yardımsever birinin dindar, cimri, tutucu bir dindardan ayrı bir kişilik özelliği taşır. Demek ki burada iki insanda, aynı niteliğin, dindarlık hâlinin ortak olmasına rağmen duygu, düşünce ve aksiyon bakımından ayrılıklar görülür. Bkz. Armaner, Neda, **Din Psikolojisine Giriş**, Ayyıldız Matbaa'sı, Ankara, 1399/1980, I, 71-73.

3. *Şehvet*: Arzu, meyil,⁵³ arzulanan şey için atılma; arzuyu celbeden şey anlamında olan şehvet; nefsin (gönlün) arzu ettiği şeye meyli veya yönelmesi⁵⁴ gibi sözlük anlamlarını taşımaktadır.

Kur'an'da bu kelime, bir yerde geçmiş zaman,⁵⁵ yedi yerde şimdiki zaman,⁵⁶ iki yerde tekil «شهوة» «*şehvet*»⁵⁷ ve üç yerde de çoğul «شهوات» «*shehevât*»⁵⁸ olmak üzere on üç yerde geçmektedir.

Şehvetin tanımı şöyledir: Nefsin cinsî hislerle, karşı cinsten birine ilgi duymasına veya vücuda yararlı şeylere karşı, kalpte bulunan fitrî meyle verilen addır.⁵⁹

Şehvet, hevânın daha az önemli olan, "iştihâ", "arzu" veya "işret" anlamlarında bir anlamdaşıdır. Bu sözcük, bazı konumlarda, fark edilir herhangi bir mana değişmesine neden olmaksızın hevâ ile yer değiştirebilmektedir.⁶⁰ Nefsin arzu ettiği şeye atılışıdır ki, buna gönlü çekmek de denilir.

Burada şehvet ile hevânın farkını belirtmek gerekirse şöyle diyebiliriz: Hevâ kelimesi ile şehvet kelimesi arasında fark olarak çok ince bir çizgi vardır; hevâda genel olarak, fikir ve inanç konusunda nefsî ve subjektif alana meyil; şehvette ise özellikle iştah açıcı, geçici lezzet ve hazlara meyil söz konusudur.

b. *Akıl, İlim, Zan*

1) *Akıl*: Dilde tutmak, bağlamak, «عقال» «*ikâl*», bağ ve bağlanan deve, «عقل البعير» «*aklî'l-be'îr*», deveyi bağlamak, «عقل لسانه» «*akale lisânehû*», dilini tuttu,⁶¹ «معقل» «*ma'kıl*», çoğulu «معاقل» «*me'âkıl*», kale demektir. Diyet olarak verilecek deveyi akletmek, deveyi öldürülenin velisinin avlusuna bağlamak,⁶² demektir. Deve diyeti verecek olan (öldürenin kan akrabası) kimseye «عاقلة» «*âkile*» denilir. Beklenen ve korunan kadın ile inci gibi değerli şeylere de «عقيلة» «*âkile*» denilir.

İşte bağlamak, tutmak, korumak anlamındaki «إعقال» «*i'kâl*» sözcüğü, terim olarak algılamak anlamına gelir. Algılama aracı anlamındaki akıl, öyle bir nurdur ki kişi onunla, duyularla kavrayamadığı şeyleri kavrar. Sahibini tehlikelere düşmekten koruduğu için düşünme yetisine akıl denmiştir. Akıl, iyiyi ve kötüyü seçip ayırtetme yeteneğidir.⁶³

Anlamlarını ve kısa bir tanımını verdiğimiz «عقل» «*akl*»⁶⁴, Kur'an'da biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırkdokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle «akletmenin», yani akılı kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Bu yetinin hevâ açısından önemi, onun hevâyâ karşı doğruyu bulmada ve onun

⁵³ İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Ziyât, Hâmid Abdu'l-Kâdir, Muhammed Ali en-Neccâr, **el-Mu'cemu'l-Vasît**, Çağrı Yay., İstanbul, trs.I, 501.

⁵⁴ **Mufredâtü Elfâzî'l-Kur'an**, 468.

⁵⁵ **Enbiyâ'**(21): 102.

⁵⁶ **Nahl**(16): 57; **Sebe**(34): 54; **Fussilet**(41): 31; **Zuhruf**(43): 71; **Tûr**(52): 22; **Vâkı'a**(56): 21; **Murselât**(77): 42.

⁵⁷ **A'râf**(7): 81; **Neml**(27): 55.

⁵⁸ **Âl-i İmrân**(3): 14; **Nisa**(4): 27; **Meryem**(19): 59.

⁵⁹ Aydın, Hayati, **Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, Timaş Yay., İstanbul, 1420/2000, s. 58.

⁶⁰ **Nisâ**(4):27; **Meryem**(19): 59. Bkz. İzutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, trc.Selâhattin Ayaz, İstanbul,1417/1997, s.193.

⁶¹ **el-Mu'cemu'l-Vasît**, s.622, 623; el-Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, **et-Ta'rîfât**, Beyrut, 1416/1995, s.151, 152.

⁶² **el-Mu'cemu'l-Vasît**, 622.

⁶³ Ateş, Süleyman, **Kur'an Ansiklopedisi**, İstanbul, 1418/1997, II,112. Felsefe ve mantıkta akıl: "Varlığın hakikatini algılayan; maddî olmayan, fakat maddeyi etkileyen basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram hâline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" demektir. Bkz. Bolay, Süleyman Hayri, **Akıl mad.** (Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi II), İstanbul, 1409/1989, s.238.

⁶⁴ Kur'an'da akilla, aynı anlamda olmasa da, ona yakın bir mâna ifade eden "قلب" «*kalb*», çoğ. "قلوب" «*Kulûb*»; "فؤاد" «*fuâd*», çoğ. "أفئدة" «*efide*» ve "ألباب" «*elbâb*», tekili, "لب" «*lubb*» ise, Kur'an'da geçmez. «Sezme, anlama ve bir şeyin mâhiyetini kavrama gücü» anlamına gelen bu kelimeler, daha çok insanın derûnî, vicdânî âlemine ve gönlü dünyasına hitap etmek maksadıyla kullanılmıştır.

esaretinden kurtulmada insana ne kadar büyük bir lütuf ve nimet olduğu bundan sonra yer yer yapacağımız izahlardan da daha iyi anlaşılacaktır.

2) *İlim*: «علم» “‘Alime”, üst dudağı yarık oldu; «باء» “‘bâ” ile bilmek, anlamak,⁶⁵ ilimlerden gizliliğin kalkması⁶⁶ anlamındadır. Bazılarına göre, «تعلم» “‘te‘allüm”, tasavvur için nefsin uyanmasıdır. «استعلم» “‘iste‘leme”, öğrenmek, bilmek, istemek, birine danışıp bilgi edinmek,⁶⁷ «علم» “‘alleme”, öğretti, öğrenilen şeyi nefte bir eser meydana getirinceye kadar tekrarlama ve ısrar yoluyla öğretmek demektir. «أعلم» “‘a‘leme”, öğretti, seri, ani bir bildirmeyle ve haber vermeyle öğretti⁶⁸ demektir. Bazılarına göre ise, nefsin anlamları tasavvur etmesi için uyardı demektir.

Kur’ân’da ilme dair yediyüzelli civarında âyet bulunmaktadır. Bu kökten gelen âlim Yüce Allah’ın en önemli sıfatlarından biridir. Bir şeyin hakikatını idrâk etmek⁶⁹ demektir. Bu da zâtını idrâk ya da bir şeyin kendisi için var olan vücuduna veya kendisinden yok olan şeyin uzaklığına hükmetmek şeklinde olur.⁷⁰

İlim, nefsin bir anlama ulaşmasıdır. Nitekim şeylerin ana özlerini oluşturan anlamları vardır. Bu, onlara görünür varlıklarını kazandıran gerçektir.

Hakikata ulaşmak ve hakikati idrâk etmek diye anladığımız ilmin ikinci türü de doğrudan Yüce Allah’tan alınan ilimdir. Peygamberler ilmi böyle almışlardır. Yüce Allah’ın seçtiği bazı kulları da kendilerine *ledunn*’ünden verdiği bir ilme sahiptir.⁷¹ Gerçek ilim, kişi için hevâya karşı doğru olanın yanında durmayı sağlar.

3. *Zan*: Türkçede sanı dediğimiz zan, Kur’ân’da türevleriyle beraber altmışdokuz yerde geçmektedir. «ظن» “‘zannun”, tahmin, sezme, şüphe, bilgi gibi sözlük anlamlarını taşımaktadır.⁷² Bir işaretten ortaya çıkan şeye verilen isimdir. Bu işaret ne zaman kuvvetlenirse ilme götürür; ne zaman gerçekten zayıflarsa vehim sınırını aşamaz. Bir başka ifade ile zan, kuvvetli bir hâl aldığında ilme dönüşmekte, zayıf olduğu müddet içinde ise kuruntuyu geçmemektedir.⁷³ Ancak bu, müşâhade ile elde edilen bir ilim değil düşünceyle elde edilen bir ilimdir.

Şöyle diyebiliriz: Zan, inanç itibarıyla kesin olmayan iki taraf arasında tercih edilen tereddüt veya aksi ihtimali bulunmakla birlikte baskın çıkan inançtır.⁷⁴ Yer yer değineceğimiz gibi hevâ sahiplerinin, zaman zaman baş vurduklarının veya iddia ettiklerinin kuruntu ve zandan başka bir şey olmadığı, dolayısıyla hevâ ile zan arasındaki bilginin ve onun açısından zannın dikkate alınmasının önemli olduğu anlaşılacaktır.

III. Araştırmanın Yöntemi:

Araştırma ve inceleme konumuz olan hevâ, insanın önde gelen zaaflarından biridir. Kur’ân ışığında insanın zaaflarını incelemenin, büyük oranda psikolojik bir yaklaşım çerçevesinde olması gerekmektedir. Zira Kur’ân’ın insan konusunda verdiği materyallerin birçoğu, psikoloji bazında cereyan etmektedir. Bu nedenle “*Psikolojik tefsir*”in zorunluluğu, ona duyulan ihtiyaç ve el atacağı konularla ilgili belâgatle psikoloji ilmi arasında bir ilişki olduğu hakkında, artık yerleşmiş bir kanaat vardır. Bu, Kur’ân’ın psikolojik i‘câzı olduğunu

⁶⁵ el-Mu‘cemu’l-Vasît, 630.

⁶⁶ et-Ta‘rifât, s.155.

⁶⁷ el-Mu‘cemu’l-Vasît, s.630.

⁶⁸ ‘Alâk(96): 4; Rahmân(55): 2; En‘âm(6): 91. Geniş bilgi için bkz. Mufredâtu Elfâzi'l-Kur‘ân, s. 580, 581; et-Ta‘rifât, s.155 ; el-Mu‘cemu’l-Vasît, s. 30, 631.

⁶⁹ et-Ta‘rifât, s.155; Mufredâtu Elfâzi'l-Kur‘ân, s. 580.

⁷⁰ A.g.e., s. 580.

⁷¹ Kehf(18): 65-67.

⁷² Bkz. el-Mu‘cemu’l-Vasît, s. 583.

⁷³ Mufredâtu Elfâzi'l-Kur‘ân, s. 539.

⁷⁴ et-Ta‘rifât, s. 144.

söyleyebilmeye zemin hazırlamış ve Kur'ân için mümkün olduğunca geniş tutulması gereken psikolojik bir tefsire duyulan ihtiyacın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ayrıca şu da bir gerçektir ki, söz sanatı ile insan ruhu sıkı bir ilişki içindedir ve her çeşidi ile bütün sanatlar -tabi bu arada edebiyat- insan ruhunun bulduğu şeylerin tercümesinden başka bir şey değildir.⁷⁵ Oysa bunlar *psikolojik tefsirin* üzerine kurulması gereken vazgeçilmez esaslardandır. Bu ifade, Kur'ân'da yapılacak herhangi bir psikolojik çalışmanın edebiyat ve belagatla iç içe olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Buna ilâveten Kur'ân'ın bir kısmının bir kısmını tefsir etmesi vb. usûl prensiplerini dikkate almakla birlikte, onun meramını anlatmak hususunda takip ettiği üslûbu tam olarak ortaya koyabilmek için özellikle dil ve edebiyat açısından da bu kavrama bakmak uygun⁷⁶ olacaktır.

Tarih boyunca bilim, kültür, ahlâk ve medeniyetin referansını ve ilham kaynağını oluşturan Kur'ân'ın doğru olarak anlaşılmasının, bilimsel bir yöntemle incelenmesiyle mümkün olacağı bir gerçektir. Bunun için bu konuda bilimsel esaslara uygun ve temel kaynaklara inerek, bilgiler arasında mukâyese ve seçim yaparak, yüzeysellikten uzak bir şekilde araştırma yapmaya çalıştık.

Bu düşünceden hareket ederek Yüce Allah'ın Kur'ân'da hevâ ile ne kastettiğini bütün yönleriyle ortaya koymaya gayret ettik.

Kur'ân-ı Kerim'in evrensel olmasıyla birlikte Arapça oluşu, âyetlerin, mesaj sahibinin maksadına uygun olarak anlaşılabilmesi, mesaj dilinin kavranabilmesi, ilmî usûl ve yöntemlerinin çok iyi bilinmesi ile doğrudan ilintili ve orantılı olduğu tartışılmayacak bir gerçektir.

Bu nedenle konuyu ilmî metotlarla araştırıp değişik yönleriyle ve detaylarıyla anlayıp incelemeyi ve bu konu hakkındaki araştırmaları müstakil olarak sistemli ve bir bütünlük içerisinde ortaya koymayı uygun gördük. Bunu yaparken iki yönlü bir yol izledik:

a) Kur'ân merkezli çalışmamızda, önce direkt veya dolaylı olarak konuyla ilgisi olan âyetleri belirleyerek onları tek tek, gruplar hâlinde veya toplu olarak mefhum ve cümle yapıları bakımından inceledik. Sonra bunların ışığı altında konuyu ele almaya; içeriğini ve kapsamını imkân dahilinde ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışmaları sistemli ve bir bütünlük içerisinde yürütmeye özen gösterdik.

b) Bunun için, önce Kur'ân tefsirlerini, hadîs kitaplarını ve diğer ilgili eserleri, lügatleri ve ansiklopedik türden bazı temel kaynakları inceledik. Ayrıca bir kısım psikolojik ve sosyolojik eserden de yararlandık. Bütün bunları yaparken gereken özeni göstermeyi de asla ihmâl etmedik.

Hevâ hakkında gerçekleri insanlara sunmak üzere yaptığımız bu derli toplu araştırmamızda, bilimsel metodun bir gereği olarak, çeşitli meseleleri objektif olarak ve ana kaynaklara inerek incelemeye ve bu konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almaya gayret ettik.

Ancak bütün bunları yaparken Kur'ân'ın farklı anlaşılma ihtimallerinin doğurabileceği problemleri de hep düşündük. Çeviri problemi ve çevirilerde karşılaşılan öncelikli hataların Arap dilini iyi bilmemekten kaynaklandığı, çözümünün ise “Arap diline ve inceliklerine vâkîf olmak”⁷⁷ tan geçtiği bilinciyle de hareket etmeye çalıştık.

Hevâ teriminin, çeşitli dinî ve ahlâkî sistemlere göre kazandığı, kendisine has anlamlarını sadece sözlüklere müracaat ederek elde etmek mümkün değildir. Bu nedenle onun yerine göre, kendi kendisini izâhının, anlamsal yapısının, anlamlarının belirlenmesinin ve bunların diğer bazılardan tecridinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurduk.

Kur'ân'ın anlaşılması için, ilk dönemde yürütülen uygulamalara ilişkin bir ışık tutacak *Ebû Abdurrahmân es-Sulemî*'nin şu rivâyetini burada zikretmek yararlı olacaktır:

⁷⁵ el-Hûlî, Emin, **Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod**, trc. Mevlüt Güngör, Ankara, 1421/2001, s. 100.

⁷⁶ es-Sâlih, Suphi, **Kur'ân İlimleri**, trc. M. Said Şimşek, Hibaş Yay., Konya, trs. s.239.

⁷⁷ Akdemir, Salih, **Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümelere**, Akit Yay., Ankara, 1389/1989, s.77-132.

"Kur'ân okutanlar bize rivâyet ettiler ki; ashap, Peygamber'den (s.a.v.) on âyet öğrendikleri zaman, bu âyetlerin muhtevâsındaki ilim ve ameli öğreninceye kadar diğer âyetlere geçmezlerdi. Yine onlar şöyle dediler: (Peygamber -s.a.v.-) bize Kur'ân'ı, ilim ve ameli ile birlikte bir bütün olarak öğretirdi."⁷⁸

İbn-i Abbâs (r.a.)'ın "*tefsir*"ın dört anlamı olduğuna dair sözü meşhurdur: "Tefsir dört vecihtir: Arapların konuşmalarıyla bildikleri anlam, bilmemenin mazeret kabul edilemeyeceği anlam, âlimlerin bildikleri anlam, ancak Yüce Allah'ın bildiği anlam."⁷⁹

Ebû Sa'îd el-Hudrî'den şöyle rivâyet edilmiştir: "Resûlullah (s.a.v.)'i şöyle derken işittim: "Tıpkı benim Kur'ân'ın indirilmesi uğruna savaştığım gibi, aranızdan (O'nun) yorumu üzerine savaşıacaklar çıkacaktır..."⁸⁰ Hz. Peygamber'in bu rivâyetinde uyardığı te'vil üzerine savaş, Kur'ân'ın doğru bir biçimde anlaşılmadığı takdirde olayın ulaşabileceği vehamet, Peygamber diliyle boyutunu göstermektedir. Tehlikenin bu boyutlara uzanmaması için Kur'ân'ın tutarlı metot ve yöntemlerle çok iyi anlaşılması ve anlatılmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Burada, hep gözettiğimiz ve Kur'ân çalışmalarındaki hassasiyetin önemini gösteren bir başka rivâyetin de aktarılması uygun olacaktır:

Hişâm b. 'Urve bize rivâyet etti ki: "Babam bana şöyle haber verdi": Aişe'ye "Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yapmamakta bir sakınca görmüyorum." dedim. Bunun üzerine bana dedi ki: "(Ayetten⁸¹ çıkan anlam), eğer dediğin gibi olsaydı, "O ikisini yapmamanızda bir sakınca yoktur." şeklinde olurdu. Kuşkusuz bu âyet, ensardan bir grup hakkında inmiştir. Bu grup câhiliye döneminde tehli'l getirdiklerinde Menât adına tehli'l getiriyorlardı, işte bunlara Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yapmak helâl olmuyordu. Nihayet bunlar (Müslüman olduktan sonra) hac yapmak için Hz. Peygamber ile birlikte geldiklerinde, eski âdetlerini Rasûlullah'a hatırlattılar. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi. Yemin ederim ki Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'y yapmayanın haccını Allah kabul etmez."⁸²

Rivâyet çok açık bir biçimde, Kur'ân'ın dili, dil kuralları vb. açısından iyi anlaşılması ve iyice kavranılamaması durumunda dinin temel ilkelerinin doğru belirlenemeyeceğini göstermektedir.

Biz bu çalışmamızda bir yöntem olarak Arap dilindeki belli başlı ahlâkî kavramlar gibi hevâ kavramının geçirdiği anlamsal değişimleri de özenle belirlemeye çalıştık.

İnsan ve din, iç içe girmiş zincir halkaları gibidir. Dinin kişi ve toplum davranışları üzerindeki çok yönlü etkisi yadırganamayacak kadar güçlüdür. Birtakım dinsel olgu ve olayları bilimsel bir yaklaşımla değerlendirmek için araştırmaların ve açıklamaların objektif olması gerektiği düşüncesini hiç göz ardı etmedik.

Bu yapmaya çalıştıklarımıza rağmen diyebiliriz ki, kaynağı ve hedefi itibarıyla dile getirilemez zenginlik ve potansiyele sahip olan Kur'ân üzerinde ne kadar çalışılsa azdır. Çünkü onun hayranlık uyandıran ufku çok geniştir.

⁷⁸ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1992, no: 82. Rivâyeti inceleyen Ahmed Muhammed Şâkir "isnâdın sahih ve muttasıl olduğunu, zira sahabinin gizlenmesinin sakıncasının bulunmadığını, Ebû Abdurrahmân es-Sulemi'nin ismi belirtilmeyen sahabinin, kendisini okutanlar ve kendilerinden okudukları kimseler olduğunu" belirtmiştir. Bkz. İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. 'Abdulhalîm, *Mukaddime fî 'Usûli't-Tefsîr*, thk: Adnan Zarzûr, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kuveyt, 1390/1971, s.35, 36.

⁷⁹ el-Bağdâdî, Ahmet b. Alî el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, trs., II, 72 (zeylinde).

⁸⁰ el-Fârisî, el-Emîr 'Alâuddîn Alî b. Belbân (739/1330), *Sahîhu İbn Hibbân bitertîbi İbn Belbân*, thk. Şuayb Atnaût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1417/1997, XVII, 385, hadîs no: 6937.

⁸¹ *Bakara* (2): 158.

⁸² *Sahîhu Müslim*, Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Huseyn, el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (261/ 875), thk. Muhammed Fu'âd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, trs., II, 928, Kitâbu'l-Hac, no: 260.

HEVÂ KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Yüce Allah, insanı kupkuru çamurdan, değişken balçıktan⁸³ en güzel bir biçimde yaratmış,⁸⁴ düzenleyip mükemmel şekline koymuş, ona ruhundan üflemiş (benliğinden katmış)⁸⁵ ve ondan kendisine kulluk sözü almıştır.⁸⁶ Yine insanı, halîfesi (vekîli) kılmış⁸⁷ ve bu yüce görevi gerçekleştirecek imkân ve şartları onun hizmetine vermiştir.

Bütün bu nimetler ortamında var ettiği insanı, kendisine kulluk etmekle sorumlu tutmuş,⁸⁸ bu görevi başarıp başaramayacağını dünyada verdiği imtihanın sonucuna bağlamıştır.⁸⁹

O bakımdan insan, "*elest bezmî*"nde Yüce Rabb'ine verdiği sözü tutarak O'nun istediği kulluk şeklini gerçekleştirir; yaratılış gayesine uygun hareket ederse, en yüce makam (*ahsen-i takvîm*)'a yükselecek ve imtihanı başarıyla vermiş olacaktır. Ancak sözünden dönerse aşağıların aşağısına (*esfel-i sâfilîn*) inecek, dolayısıyla imtihanı verememiş ve sonu hüsrarla bitmiş olacaktır.

İnsanın, kendisine tevdi edilen halîfelik görevini yerine getirmesi için ona bahşedilen pek çok nimetten biri, belki de en önemlilerinden sayılan ve görevin ifası için şart olan, bedeni veya bünyeyi buna hazırlayan, ayakta tutan arzularıdır. Şehvet de denilen bu arzuları Yüce Allah insana süsleyip sevdirmiş, imtihanın da bir gereği olarak bunlara sınırlandırmalar getirmiş ve kendi istediği şekle kanalize edilmelerini istemiştir. Ama görüyoruz ki, insanoğlunun atası Hz. Âdem'de de olduğu gibi insan bazen bu sınırlamaları aşarak hevâ ve şehvetine uyup âsi olabilmektedir.

İnsana ilâhî kulluğu gerçekleştirmek için verilen hevâ ve şehvet kuvveti, bazen bir araç olmaktan çıkarak bir amaç hâline gelebilmektedir. Böylece amaç hâline gelen bu kuvvet, insanları kendine esir almakta, hatta onlar için ilâh konumuna geçebilmektedir.

İşte insanları ilâhî gayeden uzaklaştıran ve onları dünyada Yüce Allah'ın halîfeliğinden alıkoyan hevâ; insan benliğinin bayağı isteklerine ve şehvetlerine meyli, keyfe düşkünlük ve ilim sahibi olmadan sahibine hükmeden nefis anlamında kullanılan Kur'ânî bir kavramdır. Bu nefis, sahibini haktan uzaklaştırarak uçurumlara, cehennem çukuruna sürükler.

Aslında nefis yani insan benliği yaratılışı itibarıyla hevâ ve şehvet sahibi olmak durumundadır. Ancak onun bu yönlerine, Yüce Allah'ın koyduğu meşru sınırlar içerisinde akl-ı selîm ve ilimle fitratın gâyesine uygun özellikler kazandırılır, ve onlar günâh olmayan yararlı yönleri kanalize edilir, makul ölçülerde kontrol edilie veya sınırlandırılır, onun ihtiyaçları helâlinden, normal ölçülerde ve ihtiyaç miktarınca giderilir veya doyurulursa bu normaldir. Fakat insan nefsi sınır tanımaz hevâ ve arzulardan ibaret hâle gelirse, o zaman sahibini saptırır ve onu hem dünyada hem de âhirette rezil ve rüsvay ederek felâketlere sürükler.

Kur'ân'ın tespitiyle hevâ, dalâletin en yakın nedenidir. Bu açıdan hevâlarına uyanlar, dalâlete düşenler, sapıklık içerisinde olanlardır. Kur'ân'da Hz. Peygamber'e şöyle demesi emredilmiştir:

«أَتَّبِعْ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ... إِيَّيْ نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ... لَا»

"... ben, Allah'tan başka yalvardıklarınıza tapmaktan men'olundum. ... ben sizin keyfinize uymam; çünkü o takdirde sapıtmış ve yola gelenlerden olmamış olurum."⁹⁰ Bir başka âyette ise hevâsına uyanların içine düştükleri sapıklık şöyle dile getiriliyor:

⁸³ Hicr(15): 28.

⁸⁴ Tîn(95): 4.

⁸⁵ Hicr(15): 29.

⁸⁶ A'râf(7): 172.

⁸⁷ Bakara(2): 30.

⁸⁸ Zâriyât(51): 56.

⁸⁹ Bakara(2): 155, 156.

⁹⁰ En'âm (6): 56.

« ... وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغْيَرٌ هُدًى مِّنَ اللَّهِ ... »

“...Allah'tan bir yol gösterici olmadan, yalnız kendi keyfine uyandan daha sapık kim olabilir?..”⁹¹

O halde müminlere düşen, ne kendi hevâlarına ne de hevâlarına uyan kişilere değil, ilme ve peygamberlerin vârisleri olan ilim sahiplerine tâbi olmaktır. Bu ilimden kasıt vahiydir ve vahiy ile hevâ birbirleriyle çelişen şeylerdir. Kur'ân bunu şöyle ifade eder:

«الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ... وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ

“...Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyarsan and olsun ki, Allah'a karşı senin ne bir dostun ne de bir yardımcın olmaz.”⁹²

Kur'ân bu açıdan bir kademe daha ileri giderek bütünüyle hevâyâ tâbi olmayı “hevâyî ilâh edinmek” olarak değerlendirmiştir. Yani hevâlarına uyanlar Yüce Allah'ı değil, hevâlarını ilâh edinmiş olmaktadır. Bu durumda olan kimselerin Yüce Allah'a karşı iddiaları herhangi bir değer ifade etmemektedir: «أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا» “Arzusunu (kötü duygularını) Tanrısı edinen kimseyi gördün mü? Onun üstüne sen mi bekçi olacaksın?”⁹³ Burada hevâsını ilâh edinen kişi ihtirâslarına, arzularına kulluk ettiğinden bir puta tapan kimse gibi şirk içerisinde mutâlaa edilmektedir. Bu meyanda kendilerine tapınılan sahte ilâhların en kötüsü kişinin hevâsıdır. Çünkü her türlü şirkin temelinde o vardır.

Ayrıca Kur'ân'da hevâ kavramının çoğul olarak kullanılması dikkate alınırsa herkesin hevâlarının farklı farklı olduğu anlaşılır. Doğru yoldan sapmanın başlıca nedenlerinden biri olan hevânın etkin bir rol oynadığı insanlık tarihi boyunca insanlar, Yüce Allah'a inananlar ve inanmayanlar olarak ikiye bölünmüşler ve devamlı olarak birbirleriyle mücâdele etmişlerdir. Bu mücâdelenin içine hevâyla bağlantılı olan çıkar çatışmaları, prestij sağlama ve üstünlük kompleksi girdiğinde dünya iyice çekilmez hâle gelmiştir.

Günümüzde de insanların ve cemiyetlerin durmadan birbirleriyle didişmeleri, çekişmeleri, mücâdele etmeleri sonucu, fertlerle toplumlar mutluluğa erememekte, aradıkları huzuru, düzeni, eşitlik ve kardeşliği, insaf ve merhameti, anlayış ve sevgiyi bir türlü bulamamakta, muzdarip bir hâlde kıvranmaktadır. Böylece Kur'ân'da ifadesini bulan “herkesin hevâlarının farklı farklı oluşu”nun bir ilme sahip olsalar da insanlık üzerinde nelere sebebiyet verdiği görülmektedir.

Nitekim vaktiyle de hevâlarını ilâh olarak tutmuş, doğru yolu kaybetmiş, hakkı düşünmeyip keyfi ne isterse onu ma'bûd edinmiş, kendi zevkinin hevâsına düşmüş olanları Yüce Allah da saptırmıştır; şehvet ve hevâ, gözlerini kör, kulaklarını sağır, kalplerini hissiz yapmıştır. Âlim olsalar bile ilimlerine rağmen hakkı duymaz olmuşlardır. Nitekim kendilerine hevâları egemen olan filozofların, ilim adamlarının, din âlimlerinin çoğu da bu durumdadır. Yani ilme karşı hevâlarını ilâh edinmişlerdir.

Kısaca belirttiğimiz böyesi olumsuzlukların, bozulup çözümlerin, çürümelerin ve çöküşlerin kaynağını, kişilerin mutlak ve temel prensiplerden uzaklaşarak negatif eğilimler içerisine girip hakkı ve hakîkati görmezlikten gelerek kendi hevâ ve heveslerine tâbi olmalarında aramak gerekir.

Bütün bunlar karşısında insanın kurtuluşu, ancak kendisini hevâdan arındırmasıyla mümkün olacaktır. «وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ» “Ama kim Rabb'inin divanında dur(up hesap, ver)mekten korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler)den menetmişse”⁹⁴, «فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ» “Onun barınağı da cennettir.”⁹⁵ Bu kapasiteyi de insana Yüce Allah vermiştir. İnsan, akıl, irâde, kalp, basiret vb. kuvvetlerle hevâdan arınıp Yüce Allah'a kulluk görevini yerine getirebilmektedir.

⁹¹ Kasas (28): 50.

⁹² Bakara (2): 120.

⁹³ Furkan (25): 43.

⁹⁴ Nâzi'ât(79): 40.

⁹⁵ Nâzi'ât(79): 41.

Hevâ hakkında yaptığımız bu kısa ve genel açıklamalardan sonra, bu kelime hakkındaki tespitlerimize geçebiliriz.

I. BÖLÜM

HEVÂ KELİMESİNİN MÂHİYETİ VE SÖZLÜK-TERİM ANLAMLARI

Kur'ân kavramlarının önemlilerinden biri olan bu kelimeyi tanıtmak için önce sözlük, terim ve dinî edebiyattaki kullanımlarını, ne tür anlamlara geldiğini ve hangi anlamlarda kullanıldığını belirlemek ve terminolojik yapısı üzerinde durmak gerekir.

A) HEVÂ KELİMESİNİN ETİMOLOJİK YAPISI VE ANLAMLARI

Burada hevâ kelimesinin ait olduğu dildeki sözlük anlamlarını, bu anlamların geçtiği bazı örnek cümleleri ve türevlerini Kur'ân, hadîs, ilgili diğer bazı kaynaklar ve sözlüklerden belirlemeye gayret edeceğiz.

1) ETİMOLOJİK YAPISI VE SÖZLÜK ANLAMLARI

Son ilâhî mesajın doğru olarak anlaşılabilmesi için, işin önem ve sorumluluğunun farkında olarak yapılacak uzun süreli ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. Bunun bilinciyle bu anahtar kelimenin anlam ve yapısını disiplinli ve aceleye getirmeden tespit etmeye çalıştık. Esasen kelimeler, fiilleri, objeleri ve kavramları açıklamak için ihdâs edilir. Bir mefhûmu açıklayan bir kelime, o mefhûmu tam olarak ifade edemiyor ve kavramın yanlış anlaşılmasına meydan veriyorsa, tabii olarak burada bir kavram kargaşası ortaya çıkacaktır. Bundan kaçınmak için, kelimenin etimolojik⁹⁶ anlamından hareketle tarihî akışı içinde kazandığı diğer anlamlarının semantik bir analizini yapmak durumundayız. Bu analizin sonucu bize, kavranılanı ifade edecek; kelimenin gerçek anlamını verecektir. Dolayısıyla burada “hevâ” kelimesinin semantik analizini yapacağız. Zira semantik analiz, kelimelere üzerinde ittîfâk edilen anlamları verme çalışmasıdır. Biz de bunu yakalamaya çalışacağız. Bunun için önce Arapçadaki kök anlamını tespit etmemiz gerekir. Zira kök anlamını yansıtan semantik tanımlar, dilin mantık örgüsüne de uygundur.

Hevâ kelimenin önce mastarlarının veya kökünün ne olduğunu ve daha ziyade kendisiyle bir yakınlığı veya bir şekilde ilgisi bulunan türevlerini belirleyeceğiz.

Hevâ, üç harfli (sülâsî) «هـ-و-ي» “h-v-y” kökündendir. Fiil sıgaları ve mastarları daha ziyade iki şekilde gelir:

Birincisi (2. baptan): «هُوَيَ - هُوِيَ - هَوِيَ - هَوَا - هَوَانَا - هَوَاةٌ» “hevâ-yehvî-huviyyen, heviyyen, hevyanen ve huvveten”,

İkincisi (4. baptan): «هُوَى - يَهْوَى - هَوَى» “heviye-yehvâ-heven”dir. Hevâ kavramının bu baplara göre ifade ettiği farklı anlamlar ve kullanımlar daha sonra gelecektir.

Bir isim olan hevâ, elif-i maksûre ile olup çoğulu «أَهْوَى» “ehvâ” olarak gelmektedir. Aynı “h-v-y” kökünden gelen «هَوَاءٌ» “hevâ’un” kelimesi ise, “boş anlamında” olup, çoğulu «أَهْوِيَةٌ» “ehviyetun” gelir.⁹⁷

Kasırla olan «هُوَى» “hevâ”, bazen memdûde ile «هَوَاءٌ» “hevâ’un” da olabilir. Bu şekilde şiir sonlarında geldiği de olur.⁹⁸

Nefs-i mütekellime izâfe ile «هُوَايَ» “hevâyê” şeklinde olur.⁹⁹ «فَعْلَةٌ» “Fe’iletun” vezninde «هُوِيَةٌ» “heviyetun”,¹⁰⁰ «فَعْلَةٌ» “fa’letun” vezninde «هَيْةٌ» “heyyetun” şeklinde de söylenir.¹⁰¹

⁹⁶ Kelimenin nereden geldiğini veya nasıl oluştuğunu bulma işi veya bu işle uğraşan dilbilim kolu.

⁹⁷ el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, (öl.400/1010), **es-Sihâh (Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye)**, Beyrut, 1418/1998, II, 1837. Yine elif-i maksûre ile olup çoğulu, «أَهْوَاءٌ» “ehvâ’un” olan hevânın, elif-i memdûde ile «هَوَاءٌ» “hevâ’un”, çoğ. «أَهْوِيَةٌ» “ehviyetun” olarak geldiği de olur. Bkz. et-Tûsî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasan (ö.375-460/985-1068, **et-Tibyan fî Tefsîri'l-Kur’ân**, thk. Ahmet Habîb, Dârü lhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1383/1963, VII, 421,

⁹⁸ İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, 689/1290, XV, 372. Ancak kasırla hevâ, nefsin arzusu veya nefsin arzusu ile hayır ve şer durumunda sevmek, âşık olmak anlamlarına gelmektedir.

Onunla aynı kökten olan «هاوى» “hâvâ” fiili, hemzeli «هاوات الرجل» “hâv’etu’r-racule: Adama övündüm, yağcılık yaptım, ona şaka yaptım...” ve hemzesiz «هاويته» “Hâveytuhû: Övünverdim, yağcılık yaptım, şaka yaptım...” şeklinde de söylenir.¹⁰² «أهوية» “Ehviyetun” hemze düşünce «هوية» “huviyyetun: delikçikler” olur.¹⁰³

Bu kelime değiştirilerek ondan alçaklık anlamına gelen «هوان» “hevân” ismi de elde edilmiştir.¹⁰⁴ Yani bazı âlimlere göre «هوان» “hevân”ın «ن» “nûn”u hakirlik, zillet anlamında olup «هوى» “hevâ”dan çalınmıştır. Dolayısıyla, «هوى» “hevâ”nın aslı «هوان» “hevân”dır. «ن» “Nûn” ondan alınmış ve «هوان» “hevân”a konmuştur.¹⁰⁵

Asıl itibarıyla hevâ’nın telaffuzunun «هواء» “hevâun” şeklinde olmasından dolayı, boşluk anlamında da olup uzay ve yer arasında bulunan atmosfer boşluğuna da hevâ denilmektedir.

Aynı zamanda hevâ, hem yükselmeye hem de düşüşe delâlet etmektedir. Meselâ *Beşşar*’ın şu sözü, onun düşüş anlamında kullanımını ifade etmektedir:

*“Şiddetli savaş nedeniyle üstümüzde yükselip duran toz tabakasının oluşturduğu karanlıkta çarpışan kılıçlarımız art arda sıkça yıldızları kayan karanlık geceyi andırıyordu.”*¹⁰⁶

Şimdi bu kavramın, kök, mastar ve kelime itibarıyla anlamlarını, genel olarak iki madde hâlinde, ayrıntılı olarak ise bu maddelerin bentleri şeklinde şöyle sıralayabiliriz:

1) «هو - يهوى - هوى» “Heviye-yehvâ-heven”: “Arzuladı, istedi,¹⁰⁷ hoşlandı,¹⁰⁸ bir şeye meftun oldu, sevdi.” Hevâ kelimesinin bu sığa bağlamında farklı kullanımları ve anlamları şunlardır:

a) «يأخذ كل واحد من البيع ما هوى»: “Herkes bu satıştan sevdiğini (hoşuna gideni veya beğendiğini) alır”,¹⁰⁹ «هذا الشيء أهوى إليّ من كذا»: “Bu bana şundan daha sevimli, hoş geldi.”¹¹⁰ «استهوى الشيء فلانا»: “Bir şey birinin hoşuna gidip onu meşgul etti, eğlendirdi, hüküm ve tesiri altına aldı.”¹¹¹ «استهوى»: “Gönlü takıldı, arzuladı, istedi, izledi, arkasına düştü.” «استهواه الشيطان»: “Şeytan onu aldattı, isteğini hoş gösterdi.”¹¹² «هو، يهوى، هوى»: “Sevdi”,¹¹³ «رجل هو»: “Hevâ sahibi, onun karışımı (onunla iç içe) veya sarhoş olan adam.”¹¹⁴

⁹⁹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 372; ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Ebu’l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsitî, *Tâcu’l-Arûs*, Mısır, 1306 / 1888, X, 416.

¹⁰⁰ «أمرأة هوية» *İmraetun heviyetun: Arzulu, sevmeye devam eden, hâlâ seven bir kadın* *Lisânu’l-Arab*, XV, 372; *Tâcu’l-Arûs*, X, 416.

¹⁰¹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 372; *Tâcu’l-Arûs*, XV, 416. “Huzeyl’in dilinde, «هو» “heveyye” şeklinde gelir. Nitekim, «كفي» “kafeyye”, «عصي» “asayye” demek de böyledir. Bkz. *Lisânu’l-Arab*, XV, 372; *Tâcu’l-Arûs*, X, 416.

¹⁰² *Lisânu’l-Arab*, XV, 373.

¹⁰³ Ancak ehl-i hak (gerçeğe uygun inanç, hüküm ve düşünceleri benimseyenler)’e göre «هوية» “huviyyetun”, mutlak gaybda nüvelerin ağacı içermesi gibi hakikatları içeren mutlak hakikat, demektir. Hevâ ile aynı kökten; ama sıra dışı biraz daha farklı türevleri de vardır. Meselâ, «هيك» “Heyyik: İşinde biraz hızlı ol.”, «ماهيانه» “Mâ heyyâneh: Onun işi ne?”, «الهواء واللواء» “el-Hevâ ve’l-livâ”: “Bir şeyi kabul etme ve geri dönme; bir kere yumuşak davranmak, bir kere sert davranmak” demektir. Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 416, 417.

¹⁰⁴ İbu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahmân Ali b. Muhammed b. Ali (510-1116/597-1201), *Muhtasaru Zemmi’l-Hevâ*, Beyrut, 1413/1993, Dâru’l-Kalem, s. 28.

¹⁰⁵ el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed, *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1284/1865, I, 480.

¹⁰⁶ *Kur’ân’da İnsan Psikolojisi*, s. 203.

¹⁰⁷ *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *es-Sihâh*, II, 1838. Sevme, arzu, istek, hoşlanma vb. anlamlar söz konusu olduğunda «هو» “hevâ”nın bu şekli, yani mâzisinin “ayne’l-harfî” kesrayla gelir. Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *es-Sihâh*, II, 1838.

¹⁰⁸ *es-Sihâh*, II, 1838.

¹⁰⁹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 373; *es-Sihâh*, II, 1837.

¹¹⁰ *Tâcu’l-Arûs*, X, 416; *Lisânu’l-Arab*, XV, 373.

¹¹¹ Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415.

¹¹² *A.g.e.*, X, 415, 416.

¹¹³ *Lisânu’l-Arab*, XV, 372.

¹¹⁴ *A.g.e.*, XV, 372.

b) «الهُوى»¹¹⁵: “İnsanın bir şeye olan sevgisi, muhabbeti ve o şeyin sevgisinin kalbe gâlib gelmesi veya onu ele geçirmesi,¹¹⁶ nefsin arzusu, isteği,¹¹⁷ meyli, (genellikle kötü şeylere meyli için kullanılır), aşk¹¹⁸ kapris, şehvete meyleden nefis”. «على هوا»: “Hevâ ve hevesine uygun, istediği gibi”,¹¹⁹ «هُوى النفس», çoğulu, «الأهواء»: “Nefsin irâdesi”.¹²⁰ «الهُوى» = «المهُوى»¹²¹: “Meyledilen, arzu edilen, âşık olunan.”

c) «هُوى المكان»: “Havalandırdı, bir yere temiz hava koydu.” «هُوة», çoğulu: «هواء هوى», «هواء هوى»: “İki dağ vb. arasındaki boşluk, meselâ evin tabanı ile tavanı arasındaki boşluk,¹²⁵ korkak”.¹²⁶ «هُوى، المهُوة»: “İki dağ vb. arasındaki”,¹²⁷ vâdi vb.,¹²⁸ hava, atmosfer, yer ile gök arası”,¹²⁹ «هُوة»: “İki dağ vb. arasındaki”,¹³⁰ vâdi vb.,¹³¹ vantilatör”. «هُوى»: “Kap boş oldu.”¹³² «هُوة»: “İki dağ arasındaki vâdi, dibi derin, buna kazı da denildi.” Bu anlamı da içeren «هُوة»¹³⁴ ve «المهُوة»: “Derin, çok derin”¹³⁵ ve inen adam için hiçbir tutunacak yeri olmayan kuyu.”¹³⁶

d) «هُوة هاءة»: “Özü, akli giden ahmak”.¹³⁷ «فلان هوة»: “Göğsünde (zihninde) hiçbir şey tutamayan (hiçbir şeye sahip olmayan) ahmak” demektir.¹³⁸ «هُوى صَدْرُهُ هواء، هوى، يَهوى»: “Göğsü boş oldu.”¹³⁹ «الهُواهى»: “Sözün boş ve bâtlı olanı.”¹⁴⁰

e) “Hâvî”nin müennesi, «الهاوية»: “Dipsiz, dibine erişilemeyen, ulaşılamayan çukur,¹⁴¹ hava”, «هاوية», «الهاوية»: “Cehennem”,¹⁴² «الهُوية»: “Dibi derin, kazılmış çukur, kuyu”.¹⁴³ «الهاوى»

¹¹⁵ Elif-i maksûre ile yazılan, «الهُوى» “*el-Hevâ*” kelimesi, “aşk, gönlün isteği, meyli ve meylettği şey” mânasına gelir. Elif-i memdûde ile yazılan, «الهواء» “*el-Hevâu*” kelimesi ise, herkesin bildiği hava mânasını da taşımaktadır. Bkz. *es-Sihâh*, II. 1837; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372; *Tâcu’l-Arûs*, XV, 415.

¹¹⁶ A.g.e., X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372.

¹¹⁷ *es-Sihâh*, II. 1837; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372.

¹¹⁸ A.g.e., XV, 372; *Tâcu’l-Arûs*, X, 415.

¹¹⁹ *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 371.

¹²⁰ A.g.e., XV, 372.

¹²¹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 373.

¹²² *Tâcu’l-Arûs*, X, 415.

¹²³ *es-Sihâh*, II. 1837; *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

¹²⁴ *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 371. «هوت الريح» “Rüzgâr esti.” Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 371.

¹²⁵ *es-Sihâh*, II. 1837; *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

¹²⁶ A.g.e., XV, 370; *Tâcu’l-Arûs*, X, 415.

¹²⁷ *Lisânu’l-Arab*, XV, 370; *es-Sihâh*, II, 1838.

¹²⁸ *Lisânu’l-Arab*, XV, 370; *es-Sihâh*, II, 1838.

¹²⁹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

¹³⁰ A.g.e., XV, 370; *es-Sihâh*, II, 1838.

¹³¹ *Lisânu’l-Arab*, XV, 370; *es-Sihâh*, II, 1838.

¹³² *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

¹³³ A.g.e., XV, 374.

¹³⁴ A.g.e., XV, 374; *Tâcu’l-Arûs*, X, 417. Bu kelimenin, “d” bendindeki anlamlar grubu ile birlikte verilmesini uygun gördüğümüz diğer anlamlarını orada verdik.

¹³⁵ A.g.e., X, 417.

¹³⁶ A.g.e., X, 417.

¹³⁷ *Tâcu’l-Arûs*, X, 417. Tekili dammelenebilir. «الهُوة هاءة». Bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 417.

¹³⁸ *Lisânu’l-Arab*, XV, 374; *Tâcu’l-Arûs*, X, 415.

¹³⁹ A.g.e., X, 416; *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

¹⁴⁰ *es-Sihâh*, II, 1839; *Lisânu’l-Arab*, XV, 374. «أبيل، الهواهى» vezninde olduğu söylenmiştir. Zira, «هُوة اللب»: “Korkak adam, şeklinde kullanılabilir.”, ayrıca «الهُوة هاءة»: Med ile ahmak anlamına gelmektedir. Bkz. *Lisânu’l-Arab*, XV, 374; *es-Sihâh*, II, 839; *Lisânu’l-Arab*, XV, 374; *Tâcu’l-Arûs*, X, 417.

¹⁴¹ A.g.e., X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 373.

¹⁴² A.g.e., XV, 373.

¹⁴³ *Tâcu’l-Arûs*, X, 417; *Lisânu’l-Arab*, XV, 373.

çoğulu: «هُوَيُّ»، (الأهوية، الأهوية)¹⁴⁴ «الهوة»¹⁴⁵ “Kurt,¹⁴⁴ “amatör, çekirge, elif harfi”.”¹⁴⁵ tasğiri: «الهوة»: “Çok derin kuyu, çukur veya arazi, batmış, dibe çökmüş, inen yer”.

Yerde bilinmeyen, gizli, örtülü, kapalı çukurlara da denilmiştir.¹⁴⁸ Basık, yerden alçak çukur, yerden basık, alçak arazi, *Sa'leb* şöyle dedi: «اللهم أعزنا من هوة الكفر و دواعي التفاق»: “Allah’ım bizi küfrün bataklığından ve nifâkın nedenlerinden koru.”,¹⁴⁹ *en-Nadr*: «الهوة»: “Duvardaki delik”,¹⁵⁰ «الهوة»: “Yerde çukur”, «المهواة، المهوى»: “Çok derin kuyu,¹⁵¹ çevresinde ve kendi dışındaki dağ ve gayrısı şeylere hâkim ve onları görebilecek konumda ve havada bir yer, iki dağ arasındaki yer”,¹⁵² «هُوٌّ من الأرض»: “Arzdan bir taraf, bölüm”.¹⁵³

2) «هُوَيُّ، يَهْوِي، هَوَّةٌ» “*Hevâ , yehvî , huvvetun*”: “Bir şey yükseldi, yukarı çıktı,¹⁵⁴ *seyirde hızlı oldu.*”¹⁵⁵ *Hevâ* kelimesinin bu sığa bağlamında farklı kullanımları ve anlamları şunlardır:

a) «هُوَيُّ الْجَبَلِ»: “Dağa çıktı.” «الهوي»: “Yukarıya doğru çıkan, seyirde hızlı olma.”¹⁵⁶

b) «هُوتَ الْعِقَابُ لِلصَّيْدِ»¹⁵⁷ “Şahin, kartal vs. ava veya başka bir şeye isteksizce dalışı geçti veya üzerine süratle indi (bunda bir saldırma vardır)”¹⁵⁸, süzüldü, aniden hücum etti.”,¹⁵⁹ «الهوي»: “Aşağı doğru düşen”,¹⁶⁰ «أهوى»:

¹⁴⁴ *Tâcu'l-Arûs*, X, 415; *Lisânu'l-Arab*, XV, 373.

¹⁴⁵ *A.g.e.*, XV, 3 71.

¹⁴⁶ Doğrusu fethali olmasıdır. Ancak zâhiri yakının gerektirdiği gibi «ه» “*hâ*”nın ötresiyledir. Kökü «هُوَيَّةٌ» “*huvvâye*” olup iki dağ arasındaki derin çukur; tasğirinin, «هُوَيَّةٌ» “*Huviyye*” olduğu ve çok derin kuyu hatta toprakla örtülü ve yürüyenin aldanıp içine düşerek öldüğü çukur olduğu da denilmiştir. Yine basık veya yerden alçak arazi olduğu, yerde uzayıp giden, dibi çok derin ve oyukları olan çukur olduğu, ayrıca, ağzı dar dibi geniş çukur olan dehle benzediği de söylenmiştir. «هُوَيَّةٌ» «هُوَيَّةٌ»nin tasğiridir. Çukuru çok (büyük) kuyu, üzeri (tavanı) toprakla örtülmüş ve bu şekilde üzerine basanın ondan aldanıp içine düştüğü ve helâk olduğu çatılı olanıdır da denilmiştir. «هُوَيَّةٌ»: Ağzı geniş çukur. Ağzı dehl gibi çok derin ve yerde giden, ilerleyen çukur. Ağzı dehlin ağzı gibidir. «هُوَيَّةٌ» den maksat «أهوية»dir. Hemze düşünce damme «ها»ya verildi. «عَرَّشَ هَوَيَّةٌ» “İşin kaçacak durumda olduğunu görünce gittim ve fazla kalmadım.”, «إِذَا عَرَّسْتُمْ فَاجْتَنِبُوا هَوًى الْأَرْضِ»: “Geceleyin yolculukta konakladığınız zaman çukur, alçak yerlerden uzak durun, kaçının.” O, «هُوَيَّةٌ»nin çoğuludur. Yerden alçak, basık, kazılmış yer demektir. Ona «المهواة» da denir. Hz. Aişe babası (r.a.)’ı anlatırken «و امتاح من المهواة» Görüleceği gibi yukarıda belirttiğimiz anlamların bir kısmı ve burada birkaç sözlükten *hevâ* ile aynı kökten gelen türevlerin birbirine yakın mânalarını toparlayıp bir bütünlük içerisinde sunduğumuzda, bunlar bile «هاوية» “*hâviye*”nin cehennem ismine çok lâıyk olduğu izlenimini mânâca hâfızalarda rahatlıkla oluşturmaktadır. (Bkz. *Tâcu'l-Arûs*, X, 414, 415; *Lisânu'l-Arab*, XV, 372,373, 374, 375.) Yine yukardan aşağıya düşmek, sukût etmek mânâsına «هُوَيُّ» “*hüviy*” ve «هُوَيَّانٌ» “*heveyân*”dan türemiş ism-i fâil olarak «سَقُوفٌ» “*sakûf*” mânâsına gelir ve hava boşluğu gibi içi boş, derin, düşüldükçe düşülür engin uçuruma, “*mehvât*” gibi sukût yerine, denir. Çukur demek olduğu gibi, «هاوية» “*hâviye*” de devamlı aşağıya doğru düşen uçurum veya uçuruma düşen demek de olabilir. Bu mânadan cehenneme isim olmuştur; nitekim ona «هاوية» “*hâviye*” denilmesi gayet derin olmasındandır. (*Kâriya*‘(101): 9. Bkz. Kutup, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur’ân*, (trc. M. Emin Sarç, Bekir Karlığa, İ.Hakkı Şengüler), İstanbul, 1390/1971, XVI, 336.) Dolayısıyla, «هاوية، الهاوية»، “*Hâviyetun, el-Hâviyetu*”, «ال» “*el*” olmadan marife olup, cehennem isimlerindendir, diyebiliriz. Ancak, «هاوية» “*Hâviyetun*”, gerçekten “*Nâr*” için bir alem, bir isim olsaydı, âyette munsarif olarak gelmezdi de denilmiştir. Bkz. *Lisânu'l-Arab*, XV, 372,373.

¹⁴⁷ Müenneslik tâsının atılmasıyla yapıldılar. Bkz. *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

¹⁴⁸ *es-Sihâh*, II, 1838; *Tâcu'l-Arûs*, X, 414; *Lisânu'l-Arab*, XV, 374.

¹⁴⁹ *Tâcu'l-Arûs*, X, 414; *Lisânu'l-Arab*, XV, 374.

¹⁵⁰ *Lisânu'l-Arab*, XV, 374.

¹⁵¹ *Tâcu'l-Arûs*, X, 414.

¹⁵² *Lisânu'l-Arab*, XV, 370; *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

¹⁵³ *Lisânu'l-Arab*, XV, 374.

¹⁵⁴ *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

¹⁵⁵ *Lisânu'l-Arab*, XV, 371.

¹⁵⁶ *A.g.e.*, XV, 371.

¹⁵⁷ *es-Sihâh*, II, 1838; *Tâcu'l-Arûs*, X, 415; *Lisânu'l-Arab*, XV, 371, 372.

¹⁵⁸ *Tâcu'l-Arûs*, X, 415. Bu fiil, «هُوَيُّ» “*hevâ*” ile tam istemeden yapılmakta; ama «أهوى» “*ehvâ*” ile isteyerek meselâ «اهوت العقاب له» “*ehveti'l-ukâbu lehû*”: “Ona tam bir arzıyla saldırarak çullandı, aldatarak izledi, öldürdü.”, yapılmaktadır. Zira, bu fiilin mefhûmunda bir istek söz konusudur. *Lisânu'l-Arab*, XV, 370; *Tâcu'l-Arûs*, X, 416.

¹⁵⁹ *es-Sihâh*, II, 1838; *Tâcu'l-Arûs*, X, 415; *Lisânu'l-Arab*, XV, 370.

¹⁶⁰ *A.g.e.*, XV, 371. Düştüğü, indiği zaman fethali «هُوَيُّ، يَهْوِي، هَوًى»، yükseldiği zaman ise damme ile «هُوَيُّ، يَهْوِي، هَوًى» şeklinde gelir. Ancak bunun tam tersi de söylenmiştir. *Lisânu'l-Arab*, XV, 371.

“Üzerine indi.” «أهوى (أهوى) الشئ»¹⁶¹: “Yukarıdan aşağıya düştü.”¹⁶¹ «أهواه»: “Onu yukarıdan attı, bıraktı.”¹⁶² «أهوى (تهاولى إنهوى) الشئ»¹⁶³: “Bir şey yukarıdan aşağıya düştü.”¹⁶³

c) «أهوى يده للشئ»¹⁶⁴: “Bir şeye el sunulmak ‘sundu’”, «أهوى بيده للشئ أو إليه»¹⁶⁵: “El sunulmak, ‘sundu’, elini ona doğru uzattı ve almak için ona eğdi.”¹⁶⁵ «أهوى»¹⁶⁶: “Elle vurup almak”¹⁶⁶ «أهوى»¹⁶⁷: “Eliyle vurdu, aldı, yakaladı, attı.” «أهوت (أهوت) يده له للشئ»¹⁶⁸: “El sunuldu, kalktı, uzandı veya (elini uzattı, sundu)”¹⁶⁹ «أهوى فأخذ»¹⁶⁹: “Elini ona uzattı veya eliyle ona uzandı.”¹⁶⁹

d) «أهوى له بالشئ»¹⁷⁰: “Ona bir şeyle işaret etti.”¹⁷⁰ «أهوى إليه بيده ليأخذه»¹⁷¹: “Alması için eliyle gösterdi, işaret etti.”¹⁷¹ «أهوى يده و بيده إلى الشئ ليأخذه»¹⁷²: “Alması için elini ona doğru uzattı (sundu) ve eğdi (meylettirdi).”¹⁷²

e) «أهوى الرجل، هوى»¹⁷³: “Öldü, mahvoldu.”¹⁷³ «هوت الأم»¹⁷⁴: “Anne çocuğunu kaybetti, çocuğu öldü ve ağladı.”¹⁷⁴ «هوت أمه فهي هاوية»¹⁷⁵: “Oğlunu kaybetmiş kadın, çocuğunu yitiren anne.”¹⁷⁵

f) «هوت الطعنة»¹⁷⁶: “Yara (kanlı veya kansız) ağzını açtı,”¹⁷⁶ mızrak vurmasından yaranın ağzı açıldı.”;

g) «و قد هوت أذنه»¹⁷⁷: “Kulağımda çınlama duydum.”¹⁷⁷ «سمعت لأذني هويًا»¹⁷⁸: “Kulağı çınladı.”¹⁷⁸ «هوي»¹⁷⁹: “Kulak çınlaması.”¹⁷⁹

h) «جلسْتُ عنده هويًا»¹⁸⁰: “Onun yanında uzun bir süre oturdum veya kaldım.”¹⁸⁰ «هوى، هوى، هوى»¹⁸¹: “bir saatlik bir zaman”¹⁸² «كنتُ اسمعه الهوى من الليل»¹⁸³: “Onu, gecenin bir kısmında, bir saatinde duyuyordum.”¹⁸³ Geceden uzunca bir zaman,¹⁸⁴ bir kısım, bir saat”¹⁸⁵ «مضى هوى من الليل»¹⁸⁶: “Geceden bir süre geçti.”¹⁸⁶

i) «هوت الناقة»¹⁸⁷: “Deve ve (dişi) eşek adımlarını hızlı atarak çok süratli koştu (Bunlara hâviye denir)”¹⁸⁷ «تهاولى (هاوى) فلان»¹⁸⁸: “Şiddetle çabuk yürüdü,”¹⁸⁸ «هوى فى الأرض»¹⁸⁸: “Yürüyüp

¹⁶¹ Lisânu’l-Arab, XV, 371, 372.

¹⁶² Tâcu’l-Arûs, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁶³ es-Sihâh, II, 1838; Tâcu’l-Arûs, X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 370.

¹⁶⁴ «أهوى»¹⁶⁴: “Ehvâ”¹⁶⁴: Ehva çarşısı, bölgesi vb. yerler, altı yırtık hiçbir şey tutmayan torba, kılıf, azık saklanan deri kab, çanta türünden şey vb. için isim olarak da kullanılır. (Bkz. Tâcu’l-Arûs, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 375.) Yine «أهوى»¹⁶⁵: “Ehvâ”, Beni Himâm’ın bir suyunun adı olup ismi Sümbüle idi. (Tâcu’l-Arûs, X, 417; Lisânu’l-Arab, XV, 375.) «أهوى»¹⁶⁶: “Ihvâ” ise Sa’îd’de bir köy adıdır. Tâcu’l-Arûs, X, 417.

¹⁶⁵ A.g.e., X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁶⁶ Tâcu’l-Arûs, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 370, 371.

¹⁶⁷ Tâcu’l-Arûs, X, 416.

¹⁶⁸ A.g.e., X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁶⁹ A.g.e., XV, 373.

¹⁷⁰ es-Sihâh, II, 1838; Tâc, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁷¹ A.g.e., XV, 371.

¹⁷² Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁷³ A.g.e., XV, 373.

¹⁷⁴ es-Sihâh, II, 1839.

¹⁷⁵ Tâcu’l-Arûs, X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 373. «هوت أمه»¹⁷⁵: “Hevet ummuhû”: “Helâk olsun, mahvolsun” demek olup (o kişiye bir bedduadır.) Bunun gibi «فأهوى هاوية»¹⁷⁶ “Feummuhû hâviyetun” da bazılarına göre bedduadır. Nitekim, Araplar, «هوت أمه»¹⁷⁷: “Hevet ummuhû”: “Annesi helâk olsun.”, derler. Bkz. Tâcu’l-Arûs, X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 373.

¹⁷⁶ es-Sihâh, II, 838; Tâcu’l-Arûs, X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 370.

¹⁷⁷ A.g.e., XV, 373.

¹⁷⁸ Lisânu’l-Arab, XV, 373.

¹⁷⁹ Tâcu’l-Arûs, X, 417.

¹⁸⁰ A.g.e., X, 415; Lisânu’l-Arab, XV, 372.

¹⁸¹ A.g.e., XV, 372.

¹⁸² A.g.e., XV, 372.

¹⁸³ A.g.e., XV, 372.

¹⁸⁴ A.g.e., XV, 372.

¹⁸⁵ es-Sihâh, II, 1839; Lisânu’l-Arab, XV, 372.

¹⁸⁶ A.g.e., XV, 372.

¹⁸⁷ A.g.e., XV, 372.

¹⁸⁸ es-Sihâh, II, 1839; Tâc, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

gitti.”, «هوى فى السَّير»: “Süratle geçip gitti.”,¹⁸⁹ «تَهاوى القوم أو تَهاووا فى المَهْوَاة أو من المَهْوَاة»: “Birbiri izi üzere düştü.”,¹⁹⁰ «هوتَ الناقَة فى هَوىة»: “Şiddetli bir biçimde yürüdü, koştu.”¹⁹¹ «هَوىة»: “Yağcılık yaptı.” «المَهْوَاة»: “İnatla tartışmak, çekişmek,¹⁹² çok hızlı yürümek”.¹⁹³

Görüldüğü gibi, yukarıda belirttiğimiz değişik türevleri, sığıları ve mânalarıyla ilgili bir mastar ve isim olan hevâ, etrafında yoğunluk kazanan anlamları dışında çok değişik ve uzak anlamlara da gelmektedir.

Bu anlamlardan bazılarının Kur’ân’da geçtiğini ilgili yerde göreceğiz. Ancak bunların bir kısmının hadislerde de geçtiğini görmekteyiz. Zira hevâ kelimesi hadislerde olumsuz anlamda sık sık geçmekte olup hadis mecmualarında bu konuyla ilgili özel baplar oluşturulmuştur.¹⁹⁴ Yine bazı hadis ve haberlerde hevâ kelimesi, olumlu veya olumsuz bir değer ifade etmeksizin "istek, arzu, niyet" gibi anlamlarda da yer almaktadır.¹⁹⁵

Toparlarsak hevâ’ (ehvâ); nefsin arzu ve temâyülleri ile, insan benliğinin şehvete meyletmesi, şehvete eğilim duyması,¹⁹⁶ huyun, mizacın kendisine uygun olana meyli; şehvetinin, kapislerinin ardınca giden nefstir,¹⁹⁷ diyebiliriz.

Bunu daha da daraltarak hevânın sözlükte, "heves, sevmeye, istek, keyif, meyil, düşme ve yükselme" gibi anlamlara geldiğini söylemek mümkündür.¹⁹⁸

Türkçede boş ve zararlı arzular, anlamında kullanılan¹⁹⁹ bu tabirin sözlük anlamları, hemen hemen terminolojideki anlamının da esasını oluşturmaktadır.

2) TERİM ANLAMI

Hem İslâm düşüncesinin anahtar terimlerinden²⁰⁰, hem de Kur’ân’daki psikolojik kavramlardan biri olan hevâ, nefsin arzu ve eğilimlerini ifade eden Kur’ân bir ahlâk ve tasavvuf terimidir. Bu terimin, her anahtar kavramda olduğu gibi kendine özgü anlamına işaret eden bir yapısı olmakla birlikte, az veya çok kapalı ve bağımsız bir yapısı da vardır. Bundan önceki başlık altında bu kavramın yapısı, kendisinin dahil olduğu terkipler ve semantik oluşumu hakkında bilgi verdik. Şimdi de birkaç tanımını verelim:

Nefsin kötü arzu ve istekleri anlamına gelen hevâ, bir şeyi sevip iştihâ etmek veya²⁰¹ insan ruhunun şehvetlerden ve hayvanî iştihâdan doğan doğal eğilimi²⁰² dir.

Hevâ, bir şeye karşı aşırı sevgi ve bağlılık, arzu ve istek, nefsin tabiatında olan hislerinin icâbına göre hareket ederek yükseklerden yüz çevirip, suflî tarafa temâyül göstermesi, benliğin şehvet tarafına geçerek ruha sırt çevirmesidir. İşte saptırıcılığından dolayı nefsin bu türden süslü isteklerine tâbi olmasının adına hevâ denir.

¹⁸⁹ Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁹⁰ Tâcu’l-Arûs, X, 416; Lisânu’l-Arab, XV, 370.

¹⁹¹ Tâcu’l-Arûs, X, 416.

¹⁹² es-Sihâh, II, 1839; Lisânu’l-Arab, XV, 371.

¹⁹³ A.g.e., XV, 371.

¹⁹⁴ Bkz. Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân, es-Sünen, "Mukaddime", 30, 35, yrs., trs., Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl, Sahîhu'l-Buhârî, "Ahkâm"; 16, yrs. trs.; Ebû Dâvûd, Süleyman, İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî, es-Sünen, "Sünnet", 2, 3, "Edeb", 116, yrs, trs.

¹⁹⁵ Meselâ, bkz. Müsned, II, 34, 97; Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân, es-Sünen, "Mukaddime", 30, yrs. trs.; Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl, Sahîhu'l-Buhârî, "Tefsir", 33-7, "Nikâh", 29, yrs. trs.

¹⁹⁶ Kur’ân Ansiklopedisi, VIII, 225.

¹⁹⁷ A.g.e., VIII, 225.

¹⁹⁸ Müfredâtü Elfâzi'l-Kur’ân, 849; et-Ta'rîfât, 257; İbnu'l-Hatîb, Ravdatu't-Ta'rîf, nşr. M. İbrâhim el-Kettânî Beyrut, 1389/1970, I, 339-340; et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâfu İstılâhâtî'l-Funûn, İstanbul, 1404/1984, II, 1543.

¹⁹⁹ Büyük Türkçe Sözlük, D. Mehmet Doğan, Ülke Yay., İstanbul, 1403/1984, s. 472, 486.

²⁰⁰ Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 190, 191.

²⁰¹ Şeyh Mehmet b. Pîr el-Birkivî, Tarikat-ı Muhammediyye, neş. ve yay. Ahmet Nâilî ve Ortakları, Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1324/1906, I, 46.

²⁰² Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 92.

Şâtubî'ye göre, insan hayatını düzenlemede dinin karşısına çıkışların genel adı, hevâdır.²⁰³

Bu tanımlarla birlikte, Kur'ân'da genellikle en belirgin özelliğinin, nefsin kötü arzularının dürtüsü, onun sapması ve saptırması kaçınılmaz bir meyli olduğuna işaret edildiğini²⁰⁴ de belirttikten sonra şöyle bir tarif yapabiliriz:

Terim olarak hevâ, "nefsin, akıl (akl-ı selîm) ve (tahrîfe uğramamış hak) din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı olan eğilimi"²⁰⁵ veya "doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis" mânasına gelir.²⁰⁶

Bu tabir her zaman aşağılayıcı anlamda kullanılan teknik bir ifade²⁰⁷ olmuştur. Çoğulu (ehvâ')ya²⁰⁸ «أهل» "ehl" kelimesinin ilâvesiyle, "ehl-i ehvâ: ehli'l-ehvâ" tamlaması oluşturulmuştur. Bu tamlama²⁰⁹ İslâm literatüründe sıkça kullanılmakla birlikte Kur'ân'da geçmez.

Genellikle, hadis²¹⁰, akâid, kelâm ve mezhepler tarihi literatüründe, sünnet çizgisinden saparak inanç ve davranışları beşerî görüş ve arzular doğrultusunda oluşturma eğilimleri için "ehvâ", bu eğilimleri birer akım hâline getirenler için de «أصحاب الأهواء» "ashâbu'l-ehvâ" veya daha çok "ehl-i ehvâ" tabirleri kullanılır.

Bu terkinin de şöyle bir tanımını yapabiliriz: Ehl-i ehvâ,²¹¹ inanç ve davranışlarını, peygamberlerce tebliğ edilen ilâhî buyruklara dayandırmaksızın sadece beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlardır. Hevâ kavramı yanında bu tamlama üzerinde de biraz durmamızın yararlı olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle önce ehl-i ehvânın kimler hakkında söylendiğini maddeler hâlinde kısa açıklamalarla belirleyelim:

1- Ehl-i bid'at:

Bu tabir, III. (IX.) yüzyılın bitimini müteakip, itikadî mezhepler hakkında yazılan kitaplarda ehl-i bid'atla eş anlamda kullanılmıştır.²¹² Meselâ Eş'arî'nin, ehl-i sünnet karşıtı

²⁰³ Bkz. el-İ'tisâm, İbrâhim b. Mûsa eş-Şâtubî (ö.1388/1977), nşr. Reşit Rıza, Mısır, trs., I, 46-143.

²⁰⁴ Mâide(5): 77.

²⁰⁵ «...وما تهوى النفس...» Necm(53) : 23. Bu âyette geçen «ما» "mâ" bazılarına göre mastariyye olup bize göre, haberiyyedir. Bu durumda âyetin takdîri, "Nefslerinin arzu ettiği şeye...", şeklindedir. Buna göre, «mâ»nın haberiyye veya masdariyye olması arasındaki fark şudur: Mastariyye olması durumunda, uyulan şey, hevâ-ü hevesin bizzat kendisi; haberiyye olması hâlinde ise, hevâü hevesin gerektirdiği şeydir. Bu tıpkı, "Senin yaptığın şey, beni hayran bıraktı." demek gibidir. Bu açıklamayla niçin bazen hevânın, hevâ sahibi nefis; bazen de eğilimi için kullanıldığının anlaşılması daha kolay olacaktır.

²⁰⁶ Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ân, s. 849; et-Ta'rîfât, s. 257; Ravzatu't-Ta'rîf, I, 339, 340; Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Funûn, II, 1543.

²⁰⁷ Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s.191.

²⁰⁸ Lisânu'l-Arab, XV, 370. 00

²⁰⁹ İmâm Şâfiî'den sonra hadis mecmualarının bir kısmında bu tabirle ilgili hadislerin olduğu bâp başlıklarında "ehl-i ehvâ" terkihi kullanılmıştır. Nitekim o, "er-Red 'alâ Ehli'l-ehvâ" adlı bir eser yazmış ve ehl-i ehvâyâ ait görüşleri eleştirerek bu tabirin İslâm literatüründe yerleşmesinde rol oynamıştır. (Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, Ehl-i Ehvâ mad. (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi X.), s. 505.) Ancak bu tamlama Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadislerde bulunmamaktadır. Fakat, Hz. Peygamber'in, insanların hevâları tarafından saptırılmasına karşı tek engel kaynak olarak Kur'ân'a işaret ettiği bazı rivâyetlerde geçmektedir. Bkz. Tirmizî, Ebû İsa, "Fedâilü'l-Kur'ân", 14, yrs. trs.

²¹⁰ Hz. Peygamber'in müteşâbih âyetlere uyanlarla ilgili uyarısını ehl-i ehvâyâ işaret olarak algılayarak hadis kitaplarında, «باب مجانية أهل أهواء» "Bâbu mücânebeti ehl-i ehvâ" başlığı altında hadisler zikredildiğini görüyoruz. (Bkz. Ebû Dâvud, "Sünnet", 2.) Yine Şâfiî'den daha sonra bazı hadis mecmualarında, ehl-i ehvâdan sakınmayı telkîn eden hadislerin bulunduğu bâp başlıklarında ehl-i ehvâ terkihi kullanılmış ve bir kısım tâbînin konuya ilişkin görüşleri nakledilmiştir. Bununla birlikte, bazılarında göre görüşleri kendilerini cehenneme düşüreceği için, kelimenin kökündeki "yukarıdan aşağıya inmek, düşmek" mânasına dayanarak bazı gruplara "ashâbu'l-ehvâ" adının verildiği görülmektedir. Bkz. Dârimî, "Mukaddime", 16,30,35; Ebû Dâvud, "Sünnet", 3,4.

²¹¹ Türkçede hırs sâhipleri, nefesine düşkünler (Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Develioğlu, Ferit, Ankara, 1397/1978, s. 428.) demek olan "ehl-i ehvâ", sözlük anlamı olarak nefsin arzularına uyanlar demektir.

²¹² Bize göre ehl-i bid'atla ehl-i ehvâ aynı değildir. Zira birinin kapsamında ehl-i kible de vardır. Diğeri ise, Kur'ân'da değişik zümrelerden oluşan kâfirler hakkında söylenmiştir. Ayrıca ehl-i bita'ttan ahad hadîsi kabul etmeyen bazılarını, âyetleri kabul etmeyenlere benzeterek kâfir kabul etmek de doğru değildir. Zira biri, naslara sadece arzularını öne çıkararak ve onların gölgesinde bakarken ve zanla hareket ederken diğeri, meselâ bid'atçı

olan bid'at fırkalarını ifade etmek için zaman zaman bu tabiri kullanmış olduğu²¹³ izlenimini taşımaktayız. Onun çağdaşı, *Malatî* de ehl-i sünnet dışında kalan meselâ *Mürchie*, *Kaderiyye*, *Şî'a* vb. içine alan İslâmî fırkaların hevâlarına itibâlarından dolayı Hz. Peygamber'in getirdiği ilmin (vahyin) dışına çıktıklarını söylemiştir. Ona göre, *Şî'a*nın *Selmân-ı Fârisî*, *Ammar b. Yâsir*, *Ebû Zer el-Ğifârî* gibi bazı sahâbiler hâriç, ashâbın tamamını küfürle damgalaması buna örnektir. Daha sonra gelen *Abdulkâhir el-Bağdâdî*, *Seyfeddin el-Amidî* gibi kelâmcılar da bu anlayışı devam ettirmişlerdir.²¹⁴

2- *İslâm'dan çıktığına hükmedilen bid'at ehli fırkalar:*

İmam Şâfiî'nin nübüvveti ispatlamak ve *Brahmanizm*'i reddetmek düşüncesiyle ileri sürdüğü görüşlerinden ve ehl-i ehvânın görüşlerini eleştirmesinden İslâm dışı grupları veya İslâm'dan çıktığına kanaat getirdiği bid'at fırkalarını kastettiği kanaatini çıkarmak mümkündür. Yine, *İmâm Mâlik*'e nisbet edilen bir görüşe göre ise bu tabirle *Mu'tezile* ve diğer bazı *islâmî fırkaların* kelâmcıları kastedilmiştir.²¹⁵

3- *Genellikle selef çizgisi dışı İslâm fırkalar:*

Hadîs âlimleri bu terimi, *Cehmiyye* ve *Mu'tezile* kelâmcıları ile genellikle selef çizgisi dışında olan İslâmî fırkaları kapsayan, hatta daha ziyâde ehl-i bid'atı içeren bir anlamda kullanmışlardır. Meselâ *İmam Buhârî* bu kavramı, bazı hadîsleri kabul etmeyenler için kullanmış ve onları bazı âyetleri kabul edip bazılarını da kabul etmeyerek Kur'ân'la istihzâ edenlere benzetmiştir.²¹⁶

4- *Ehl-i sünnetin dışında kalan ehl-i kible:*

Bu tabiri, *Cürcânî* gibi bazı müteahhir dönem âlimleri, “*Ehl-i sünnet dışında kalan ehl-i kible*” olarak tanımlamışlardır.²¹⁷

5- *Dinî-felsefî anlayışlar:*

Mezhep kitaplarının bazısında İslâmî fırkalarla birlikte bazı felsefî görüşlerin ve İslâm'ın dışındaki çeşitli dinlere ait inançların nakledilerek eleştirildiğini görüyoruz. Bu dikkate alınırsa bu tabirin ehl-i bid'at mezheplerine ilâve olarak semavî kitapları tahrîf edip beşerî arzular doğrultusunda oluşturulan dinî-felsefî anlayışları benimseyenleri kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullanıldığı anlaşılır.²¹⁸

6- *İlâhî kaynağı devre dışı bırakarak sadece kendi arzularına dayananlar:*

Şehristânî'ye göre, insanlar inançları bakımından kısaca «*أهل الأهواء والنحل*» “*ehlü'l-ehvâ ve'n-nihal* (ehl-i ehvâ)” ve «*أهل الديانة والملل*» “*ehlü'd-diyâne ve'l-milel* (ehl-i dîn)” olarak ikiye ayrılırlar. Nitekim, ilâhî bir kaynağı kabul etmeksizin sadece indî görüşlerine ve arzularına göre varlıklar ve olaylar hakkındaki inançlarını oluşturanlara ehl-i ehvâ denir. Meselâ, *Sâbiûler*, *çeşitli felsefî ekollere mensup filozoflar*, *bütün putperestler*, *materyalistler* vb. böyledir. Ama *Yahudilik*, *Hıristiyanlık* ve *İslâmiyet* gibi dinlere inananlar ise *ehl-i dîndirler*.²¹⁹

7- *Ehl-i kitap ve filozoflar:*

Bu kavramı, *İbn Teymiyye* sık sık kelâmcılar ve bid'at fırkaları anlamında kullanmakla birlikte zaman zaman filozoflarla ehl-i kitap hakkında da kullanmıştır.²²⁰

kabul edilen kelâmcılar onlara akılla bakar ki, zaten Kur'ân'da da bu emredilir; akılla bakmayanlar ise, akıl konusuna değindiğimiz yerde de belirttiğimiz gibi yerilir. Nitekim bilgi vâsıtaları, Kur'ân, hadîs ve akıldır.

²¹³ *Serhu Ramazan Efendi 'alâ Şerhi'l-Akâid*, el-Hanefî, Ramazan b. Muhammed, İstanbul, 1320/1902, s. 224

²¹⁴ Bkz. *Ehl-i Ehvâ mad.* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi X.), s. 505, 506.

²¹⁵ *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm*, es-Suyûtî, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire, 1389/1970, s. 117.

²¹⁶ *Halku Ef'âli'l-İbâd*, el-Buhârî, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr-Amman C. et-Tâlibî, 'Akâidü's-Selef içinde, İskenderiye, 1390/1971, s. 169.

²¹⁷ *et-Ta'rîfât*, s. 40.

²¹⁸ Bkz. *Ehl-i Ehvâ mad.* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi X.), s. 506.

²¹⁹ A.g.e., s. 506.

²²⁰ Bkz. *Der'ü Te'ârudi'l-'Akl ve'n-Nakl*, İbn Teymiyye, nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyâd, trs. Dâru'l-Künûzi'l-Edebiyye, V, 173; VII, 211.

8- *Bid'at firkalarından oluşan ehl-i kible:*

Selefiyye'den hadîs âlimlerinin ve onlardan etkilenen bazı ehl-i sünnet kelâmcılarının bu tamlamayı bid'at firkalarından oluşan *ehl-i kible*ye hasretmek istediklerini anlıyoruz.²²¹

9- *İnançsızlar:*

İlâhiyât alanında zaman zaman inançsızlara “*ehvâ sâhipleri*” (ehl-i ehvâ') denmiştir ve hâlen denilmektedir.²²²

10- *Sünnî kelâmcılara göre, dinî kavâid bakımından bazı fer'î noktalarda ehl-i sünnet yolundan ayrılan Müslümanlar:*

Şimdi bunları toparlayarak i'tikadî firkaların ortaya çıkmaya başladığı II.(VIII.) yüzyıldan itibaren meydana çıkıp İslâm literatürüne geçtiği anlaşılan ve *İmam Mâlik*'e atfedilen bazı rivâyetlerde kullanılan *ehl-i ehvây*la ilgili görüşleri genel olarak üç madde şeklinde sınıflandırabiliriz:

a) Ehl-i sünnet dışında kalan bütün İslâmî firkalar;

b) İnanç konularında ilâhî bir kitaba dayanmaksızın beşerî görüşleri benimseyenler;

c) Kur'ân-ı Kerîm'in yanı sıra bazı hadislerde hevâ ve ehvâ kelimelerinin, ilâhî kaynaklı da olsa tahrîf edildiklerinden İslâm dışında kalan bütün dinleri ve ilâhî kaynaklı olmayan inançları içine alacak şekilde geniş içerikli olduğunu düşünerek Müslüman olmayan herkesi ifade eden bir tabir olarak görülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Yukarıda da görüldüğü üzere *ehl-i ehvâ'* tabirinin ehl-i bid'at ve daha başka birtakım inanç ve düşünce grupları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak konuya Kur'ân açısından bakıldığında *ehl-i ehvâ'* ile *ehl-i bid'at*ın farklı anlamlar taşıdığı ve *ehl-i ehvân*ın kâfirler hakkında kullanılması gereken bir tabir olduğunu kabul etmek daha uygun olacaktır.

3) KAVRAM OLARAK İLGİ GÖRMESİ VE ANLAMLARI BAKIMINDAN GEÇİRDİĞİ EVRELER

Her kelime gibi bu kavram da tarihî seyri içinde gerçek anlamları bilinsin veya bilinmesin yaygın bir şekilde kullanılagelmiştir. Ancak zaman zaman birtakım anlam değişiklikleriyle de karşı karşıya kalmıştır. Bu anlam değişiklikleri dikkate alınmadan yapılan her türlü değerlendirme -tercüme dahil- açıklamalar hatalı olur.

Kur'ân'ın ahlâkî lisanı onun, bütün dünya görüşünün yalnızca bir parçasını dile getirir ve temsil eder. Dinî ve ahlâkî terimler de o ahlâk kısmının içinde küçük ve nispeten bağımsız bir sistem teşkil eder.²²³

²²¹ O âlimler ve kelâmcılara göre, *hevâ* hakkındaki naslar «أهل بدعة» *ehl-i bid'at*ı göstermektedirler; Hristiyanlardan Hz. İsâ'yı tanımlayanlarla bazı bid'at firkalarının görüşleri arasında benzerlikler vardır. Cennete sadece kendilerinin gireceğini iddia eden *Ehl-i kitap*'la *ehl-i bid'at* aynı parantezde yer almaktadır. Ehl-i bid'at kelâmcıları İslâm'a aykırı felsefî görüşler vb. delillerle bu kanaatlerini temellendirme gayretleri içerisinde olmuşlardır. (Bkz. **Der'ü Te'ârûzî'l-'Akl ve'n-Nakl**, V, 179; **Aynı eser**, VII, 211; İbn Teymiyye, **Minhâcû's-Sünne** nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyâd, 1406/1986, VIII, s. 211, 263.; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1250/1844), **Fethu'l-Kadir**, Beyrut, 1241/1835, I, 154.) Fakat, bu görüşün doğru olduğu kanaatinde değiliz. Zira itikadî konularda aklın desteğine başvurmak ve nasları akılcı bir yaklaşımla anlamaya çalışmakla dinî konularda nefsi arzular veya hevâ doğrultusunda hareket etmek ve duygusallığı ön plâna çıkarmak arasında büyük farklar vardır. (Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, **Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu**, İstanbul, 1403/1983, s. 48-53.) Kelâm ilminin doğuşuna vesile olan ehl-i bid'at kelâmcılarının, aklı nakle hâkim kıldıkları iddiası veya *Buhârî*'nin dediği gibi bazı hadisleri reddetmeleri sebebiyle *ehl-i ehvâdan* sayılmaları doğru değildir. Çünkü Kur'ân hevâ ve ehvâyı değişik zümrelerden oluşan kâfirlere nisbet eder. *Ebu'l-Hüseyin el-Malatî* ile *Abdulkâhir el-Bağdâdî* gibi âlimlerin kanaatlerine bağlı kalmak suretiyle *ehl-i bid'at* kâfir kabul ederek ehl-i ehvâ ile özdeşleştirmek ise *ehl-i kible*nin tekfir edilemeyeceği ilkesine aykırı düşer. Onların *ehl-i bid'at* mensuplarını *ehl-i ehvây*a dahil etmelerinin sebebi, bilgi vâsıtalarını Kur'ân ve hadîse hasretmeleri ve ayrıca âhâd rivâyetlerin de mutlaka kabul edilmesini gerekli görmeleridir.

²²² **Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, s. 190.

²²³ **Ag.e.**, s. 327.

Kur'ân'da Yüce Allah ve insan arasındaki temel ilişkilerle ilgili kilit kavramların, İslâm öncesi tanımlarının ve anlamlarının, İslâm sonrası tanımları ve anlamları ile az çok fark olunur biçimde değişim geçirdiği, sonraki dönemlerdeki durumun ise bunun bir devamından başka bir şey olmadığı görülür. Meselâ, “Allah” isminin mânâsının, Kur'ân vahyinin yeniliği ve icâdı olması böyledir.

O dönemin şiirlerinden, edebî literatür ve o döneme ait insanların dinî hayatlarından anlaşıldığı gibi kendi dünyalarına ve içinde bulundukları şartlara göre bir ahlâk anlayışları vardı.

İslâm kendinden önceki değerlerin bazılarını bütünüyle reddetmiştir. Ama onlardan çoğu kabul görmüş, ta'dîl edilmiş veya yeni dinin isteklerine uygun olarak geliştirilmiştir. Bu tarz kökten değişim geçiren ve eski geleneksel kabile tarzı yaşamdan tamamıyla kopan eski değerler, yeni dinî ve ahlâkî değerler olarak yeniden doğmuş ve nihâyet İslâm sisteminin ayrılmaz bir parçasını teşkil eder hâle gelmiştir. O süreçte -Arap dilinin belli başlı ahlâk kelimeleri gibi- hevâ kavramını da daha sonra ilgili kısımda izah edeceğimiz üzere geçirdiği evreleri dikkate almamız gerekir. O zaman geçirdiği iç ve anlamsal değişimi daha iyi yakalamak mümkün olur.

Hevâ teriminin geçirdiği anlamsal değişikliklerin evrelerini genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1- *Câhiliye dönemi*: Bu dönemde üç ayrı anlam grubundan söz etmek mümkündür:

a) Genellikle “nefsin tutkusu”, özel olarak da “aşk” anlamında kullanılmış²²⁴tır; b) Kötü anlamlar olduğu kadar, iyi anlamlar da taşımaktaydı. Başka bir ifadeyle, iyi yahut kötü her türlü istek ve arzuyu ifade etmekteydi. Nitekim câhiliye şâiri *Te'ebbeta Şerran*'ın meşhûr dizesinde -ki bu iyi anlama örnek olarak- bir yakını överken, “*O (adam) başına gelen felâketten pek şikâyetçi olmaz, ne var ki, arzusu (hevâsı) da çoktur.*” demiştir.²²⁵ c) Hevâ ahlâka ve akla aykırı davranışların kaynağı olarak gösterilmiştir. Şu dizeler bunu ifade etmektedir. *Mu'allaka* sahibi *Hâris b. Hillize*, “*Sözleşmede yer alanları hevâlar nasıl bozar?*”,²²⁶ demiştir. Diğer bir *Mu'allaka* şâiri *Lebîd b. Rebî'a* da, “*Onlar şereflerini kirletmezler, işleri de lekeli olmaz; çünkü akılları hevâlarıyla birlik olup sapmaz.*”,²²⁷ demiştir. Yine *Antere*'nin aşağıdaki yarım dizesi kötü anlamda kullanılışına bir örnektir. “*Bırakmam inatçı nefsim hevâsını kovalasın.*”²²⁸ Yani, kontrolümü asla kaybetmem; ne zaman ruhum durumu tehlikeye düşürecek bir şey yapmayı arzulasa, kendimi sakınırım, demek istemiştir.

2- *İslâmî dönemde*: Olumsuz anlamda kullanılması yaygınlaştı. Ancak *Zebîdî*'nin belirttiğine göre,²²⁹ *İbn Sîde*, esasen hevânın hem iyi hem de kötü istekleri içerdiğini; ancak pratikte kötülük anlamı taşıdığını, iyi istekleri ifade etmek için “güzel hevâ”²³⁰ yahut “doğruya uygun hevâ”²³¹ gibi bir nitelendirmeyle kullanılması gerektiğini belirtmiştir.²³²

Bu kavram İslâm ahlâk literatüründe bilhassa *Ebû Bekir er-Râzî* ile ve ondan sonra büyük bir ilgi görmüştür. Zira o, *et-Tıbbu'r-Rûhânî* adlı eserinin ilk iki bölümünde²³³ hevânın yerilmesi, aklın önemi, akıl-hevâ çatışması gibi konulardan bahsetmiş ve onu aklın karşıtı olarak gösterip bu konuda daha sonraki ahlâkçılara ışık tutacak görüşler ortaya koymuştur. Onun hevâyı insanın yapısından kaynaklanan arzu ve ihtirâslar diye nitelendirmesi, yüksek bir ahlâka erişmek için hevânın baskı altına alınması gerektiğini ileri süren görüşleri savunması, beşerî aşk

²²⁴ Bkz. *Antere*, *Antere b. Şeddâd b. Amr b. Muâviye b. Kırade el-Absi el-Câhilî*, *Dîvân (Dîvan-ı Antere)*, Beyrut, trs. Dâru Sâdır, s. 103, 119, 190.

²²⁵ Burada söz konusu olan meseleyi şiirin Arapça metninden daha iyi anlamak için bkz. A'lem eş-Şentemerî, *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm*, nşr. Ali el-Mufaddal Hammûdân, Beyrut, 1413/1992, I, s. 256.

²²⁶ Zevzenî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'â*, Mektebetu Dâri'l-Beyân, Beyrut, trs. s. 233.

²²⁷ *A.g.e.*, s. 160.

²²⁸ *Dîvân*, s. 186.

²²⁹ *Tâcu'l-Arûs*, X, 416.

²³⁰ «هوئى حسن» “*Heven hasenun: Güzel hevâ*”, bkz. *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

²³¹ «هوئى موافق للصواب» “*Heven muvâfikun li's-savâb: Doğruya uygun hevâ*”, bkz. *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

²³² *Tâcu'l-Arûs*, X, 415.

²³³ *er-Râzî*, Ebû Bekir Zekeriyâ (251-313/865-925), *Resâ'il Felsefiyye*, nşr. P. Kraus, Kahire, 1357-1939, s. 17-32.

konusundaki olumsuz tutumu, hevâ ve aşk kavramlarının mânaca ilişkisi, aklın buyruğu ile hevâdan kaynaklanan yargıların birbirleriyle karışabileceği endişesi ve bunları ayırtetmenin ölçülerine dair verdiği bilgiler²³⁴, kendisinden sonra da kabul görmüştür. *Mâverî* de akıl-hevâ çatışmasını işlemiş²³⁵ ancak *Râzî*'den farklı olarak konuyu âyet, hadîs ve diğer dinî ve edebî literatürle zenginleştirmiştir. *er-Râğıb el-İsfehânî*'nin *ez-Zerî'a İlâ Mekârimi's-Şerî'a*'da ve Gazzâlî'nin *Mîzânu'l- 'Amel*'de aynı yaklaşımı sürdürdüklerini görmekteyiz.²³⁶

Bütün bunlara göre hevâ Kur'ân'da, hadîslerde, dinî literatürde ve câhiliye döneminde hemen hemen aynı anlamları korumuştur ve Kur'ân'da yer alması, kullanımları ve üstlendiği görev bu tabirin İslâm literatüründe ortaya çıkmasında ve önem kazanmasında etkili olmuştur, diyebiliriz.

²³⁴ *Resâ'il Felsefiyye*, s. 39, 40, 88-91.

²³⁵ *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, el-Mâverî, Ali b. Muhammed (364-450/974-1058), Beyrut, 1397/1978, s. 19-40.

²³⁶ *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a*, el-İsfehânî, er-Râğıb, nşr. Ebu'l-Yezîd el-Acemî) Kahire, 1405/1985, s.101-110; *Mîzânu'l-Amel*, Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, Kahire, trs. Mektebetu'l-Cundî, s. 59-62.

B) HEVÂ KAVRAMININ KUR'ÂN İLE İSLÂM LİTERATÜRÜNDEKİ KULLANIMI VE ANLAM FARKLARI

Kur'ân'ın esas gayesi, insanın ruh derinliklerinde bulunan ve onun Yüce Allah'a yönelişine engel olan sebeplerin tespit edilmesi onun basîretine sunulmasıyla kendisinde Yüce Allah'la olan münâsebetinin yüksek şuurunun uyandırılmasıdır. Bu, Kur'ân'ın hem en esaslı gâyesi hem de önemli konuları arasındadır. Zira Kur'ân, insanı esas almıştır. O, sadece açıklık duyan, uyuyan, susayan, şehvetini tatmin eden, yani sadece biyolojik yapıya sahip olan bir varlık değildir. Çünkü o, sırlarla dolu olan, hiçbir canlıda bulunmayan ruhsal motifleri, kompleksleri, duyguları kendisinde barındıran ve derinliğine ulaşamayan bir varlıktır.

İşte hevâ, insanın bu derûnî (iç dünyasıyla) ilgili olan, tanınması ve kendisine karşı tedbir alınmasıyla kısmen Kur'ân'ın sözü edilen gâyesine hizmet edilecek olan Kur'ânî kavramlardan birisidir. Hevâyı içeren ilgili âyetlere baktığımızda görüyoruz ki o, “هوى = hevâ”,²³⁷ “تهوى = tehvâ”,²³⁸ “تهوى = tehvî”,²³⁹ “أهوى = ehvâ”,²⁴⁰ “أستهوى = istehvâ”,²⁴¹ “الهوى = el-hevâ”,²⁴² “هواه = hevâhu”,²⁴³ “أهواء = ehvâun”,²⁴⁴ “أهوائكم = ehvâekum”,²⁴⁵ “أهوائهم = ehvâehum”,²⁴⁶ “هواء = hevâun”,²⁴⁷ “هواية = hâviyetun.”²⁴⁸ olarak farklı şekillerde âyetlerde yer almaktadır.

Bunlar, Kur'ân'da hepsi de olumsuz anlamda olmak üzere on âyette tekil (hevâ), on sekiz âyette çoğul (ehvâ') olarak geçr. Ancak “ehl-i ehvâ” tabiri Kur'ân'da bulunmaz. .

Bu kavram ve türevleri, bilgisayarda önünde ve sonunda boşluk bulunan harf dizini olarak tanımlanan ve kelime mantığına göre belirlenen yetmişaltıbin üçyüzyirmiyedi Kur'ân kelimesinden²⁴⁹ otuzsekiz tanesini oluşturur.

Kur'an âyetlerinin sayılarıyla ilgili farklı rakamlar verilse de²⁵⁰ elimizdeki matbû nüshalardaki âyet sayısı tam olarak altıbin ikiyüzotuzaltıdır. Bunlardan otuzsekiz tanesinin bünyesinde hevâ ve türevleri bulunur.

Çalışmamızda esas aldığımız bu kelimenin kendisinin ve türevlerinin etimolojik yapısı ve sözlük anlamları üzerinde daha önce durmuştuk. Ancak burada, zikri geçen âyetlerden ve onlarda yer alan hevâ ve türevlerinden gerekli gördüğümüz bir kısmını, irdelemek veya tahlilini yapmakla birlikte taşıdıkları ortak anlamlara (mânaca aynı veya yakın olanlara) göre tasniflerini yapmak istiyoruz. Bunu da altı şekilde yapabiliriz:

1) Keyîf, Arzu; Kötü Heves (Duygu):

Bu âyetlerin büyük çoğunluğunda²⁵¹ hevâ kavramı, başlıkta belirttiğimiz anlamları taşımaktadır.

²³⁷ Tâhâ(20): 81; Necm (53): 1.

²³⁸ Bakara(2): 87; Mâide(5): 70; Necm (53): 23.

²³⁹ İbrâhim(14): 37; Hac(22): 31.

²⁴⁰ Necm(53): 53.

²⁴¹ En'âm(6): 71.

²⁴² Nisâ(4): 135; Sâd(38): 26; Necm(53): 3; Nâzi'ât(79): 40.

²⁴³ A'râf(7): 176; Kehf(18): 28; Tâhâ(20):16; Furkân(25): 43; Kasas(28): 50; Câsiye(45): 23.

²⁴⁴ Mâide(5): 77; En'âm(6): 150; Câsiye(45): 18.

²⁴⁵ En'âm(6): 56.

²⁴⁶ Bakara(2): 120, 145; Mâide(5): 48, 49; Ra'd(13): 37; Mü'minûn(23): 71; Kasas(28): 50; Rûm(30): 29;

²⁴⁷ Şûrâ(42): 15; Muhammed(47): 14,16; Kamer(54): 3; En'âm(6): 119.

²⁴⁸ İbrâhim(14): 43.

²⁴⁹ Kâri'a(101): 9.

²⁵⁰ Bazıları da bu sayıyı 77934, 77437 veya 77277 olarak tespit etmiştir. (Bkz. el-İtkân, I,219.) Yine, Kur'ân metninde bilgisayar dizgisi üzerinde yapılan hesaplamalara göre, 330970 harf ve 275806 hareke olduğu anlaşılmakta ve on bin civarında kelime kökü bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak verilen bu sayıları, olabilecek dizgi ve tashîh hatası vb. nedenlerle kesin rakamlar olarak değil, kesine yakın yaklaşık değerler olarak dikkate almak gerekmektedir.

²⁵¹ Bkz. el-İtkân, I, 209.

وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ الْكِتَابِ وَمُهِمًّا عَلَيْهِ فَأَحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ»
لِيَبْلُوكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ وَلَكِنْ مِنْكُمْ شِرْعَةٌ وَمِنْهَا جَاءَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً ۚ عَمَّا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا
« مَرْجِعَكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ إِلَى اللَّهِ

“Sana da kendinden önceki Kitabı doğrulayıcı ve onu kollayıp koruyucu olarak bu Kitâb’ı gerçekte indirdik. Artık onların aralarında Allah’ın indirdiğiyle hükmet ve sana gelen gerçek (hakikat)ten ayrılıp (dönüp) onların keyiflerine (hevâlarına)²⁵² uyma! Sizden her biriniz için bir şer’at ve bir yol belirledik. Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiği (nimet)ler içinde sizi sınamak istedi. Öyleyse hayır işlerine koşun, hepinizin dönüşü sadece Allah’adır. O size ayrılığa düştüğünüz şeyler(in hakikatın)i haber verecektir.”²⁵³

Bu âyette yer alan, «وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ» “Sana gelen gerçek (hakikat)ten ayrılıp (dönüp), onların hevâlarına uyma!..”²⁵⁴ ifadesinde geçen «وَلَا تَتَّبِعْ» “ve lâ tettebi: uyma”, tabiri ile, “haktan sapma” mânası kastedilir. O halde bunun, “onların hevâlarına uyarak, sana gelen haktan sapma” demek olduğunu, söyleyebiliriz.²⁵⁵

وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءٍ تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا

السَّبِيلِ»

“De ki: “Ey Kitâb ehli, dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış, bir çoklarını da saptırmış, düz yoldan şaşmış bir milletin keyiflerine uymayın!”²⁵⁶

الَّذِي يَعْدُ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ وَلَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ»
« جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ

“Sen onların, kendi dinlerine uymadıkça ne Yahudiler, ne de Hristiyanlar senden râzı olmazlar. ‘Asıl doğru yol, Allah’ın yoludur.’ de. Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzuları (hevâları)na uyarırsan, andolsun ki, Allah’tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı olmaz.”²⁵⁷

كَتَبُوا كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَارْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رَسُولًا
«وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ»

“Andolsun, biz İsrâiloğullarından söz almış ve onlara elçiler göndermiştik. Ne zaman bir elçi onlara canlarının istemediği(hoşlanmadığı, arzulamadığı) bir şey getirdiyse (o gelen elçilerin) bir kısmını yalanladılar, bir kısmını da öldürüyorlardı.”²⁵⁸

أَوْ تَنَرُّكَ يَلْهَثَ ذَلِكَ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ
« بَايَاتِنَا فَاقْصُصْ الْقِصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ مَثَلِ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا

“Dileseydik elbette onu o âyetlerle yükseltirdik fakat o, yere saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu, tıpkı şu köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur. Bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte âyetlerimizi yalanlayanların durumu budur. Bu kıssayı anlat, belki düşünür (öğüt alır)lar.”²⁵⁹

²⁵¹ Bakara(2):87,120,145; Nisâ’(4):134; Mâide(5):48,49,70,77; En’âm(6):56,119,150; A’râf(7):176; R’ad(13):37; Kehf(8):28; Tâhâ(20):16; Mü’minûn(23):71; Furkân(25):43; Kasas(28):50; Rûm(30):29; Sâd(38):26; Şûrâ(42):15; Câsi-ye(45):13, 23; Muhammed(47):14,6; Necm(53):3; Nâzi’ât(79):40.

²⁵² Bu âyette geçen «أَهْوَاءَ» “ehvâ” kelimesi şehvet ve arzusun sevk edip götürdüğü görüşler, demektir.

²⁵³ Mâide(5): 48.

²⁵⁴ Mâide(5): 48.

²⁵⁵ Zaten bundan dolayı fiil, «حرف جر عن» “an harf-i cerri” ile kullanılmıştır. Bkz. er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, Tefsîr-i Kebîr (Mefâtîhu’l-Ğayb), (trc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Ankara, 1988/1407, IX, 96, 101.

²⁵⁶ Mâide(5): 77.

²⁵⁷ Bakara(2):120.

²⁵⁸ Mâide(5): 70.

²⁵⁹ A’râf(7): 176. Bu âyette geçen «لهث، يلهث» “lehesu, yelhesu” fiilinin masdarı, «لهث أو لهات» “lehsun veya luhâsun”dur. Anlamı ise, köpeğin, ya çok koşmaktan yorulunca ya da çok şiddetli sıcak olunca susuzluktan ötürü dilini sarkıtması demektir. Soluyan her şey için bu doğaldır. Ama soluyan köpek açısından bu böyle değildir. O, yorgun olsa da, rahat olsa da, susuz olsa da veya böyle olmasa da yine solur. Bu onun asıl âdeti ve huyudur. O bu âdeti üzere sürekli olarak böyle yapar. Ama bunu ihtiyacından değil, âdi huyundan dolayı yapar veya sürdürür. İşte hevâsına uyan, âyetleri yalanlayan ve sapıtan hırslı insan da öyledir. Ona nasihat edilse de, edilmese de o, dünyalığa düşkünlüğünü ve sapıklığını devam ettirir. Bu âyette vurgulanan benzetmenin özellikle sadece soluyan köpeğe yapılması, hayvanların en âdisinin köpek, onun da en âdisinin soluyan köpek olmasındandır. Bu da, ona benzetilen

«وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ»

“Ama kim Rabb'inin divânında dur(up hesap, ver)mekten korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler) (kendisine dâvet ettiği günâhlar)dan menetmişse...”²⁶⁰ Bu âyetlerden anlaşılacağı gibi onlarda yer alan hevâ kelimelerinin tamamı olumsuz anlamlar yüklenmektedir.

2) Ayartmak, Şaşkınlaştırmak:

الشَّيَاطِينُ فِي الْأَرْضِ عَلَى أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ فَلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُذِرُ
« الْعَالَمِينَ لِلنَّاسِ لِرَبِّ أُنْتَبَأُ فَلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى وَأَمْرُنَا حَيْرَانٌ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى »

“De ki: ‘Allah’tan başka, bize ne yarar, ne zarar vermeyen şeylere mi yalvaralım? Ve Allah bizi doğru yola ilettikten sonra, ökçelerimiz üzerinde (eski durumumuza) döndürülüp şeytanların ayartarak şaşkın bir hâlde çölde bıraktıkları, arkadaşlarının ise ‘Bize gel!’ diye doğru yola çağırdıkları kimse gibi (şaşkın bir duruma) mı düşelim?’ De ki: ‘Yol gösterme, ancak Allah’ın yol göstermesidir. Bize, âlemlerin Rabb’ine teslim olmamız emredildi.”²⁶¹

Bu âyette geçen «استهوى» “istehvâ”nın kelime anlamı olarak, hevâsını ve aklını başından aldı götürdü (çeldi), onu şaşkınlığa düşürdü;²⁶² cinlerin aklını başından aldığı (cin çarpmış) kişi için de, «استهوته الشياطين» “istehvethu’s-şeyâtînu” denir.

Bu kelime (istehvâ), bazılarının göre, «هو، يهوى» “hevâ, yehvî”, meselâ «هَوَتْ بِهِ وَأَذْهَبَتْهُ» “hevet bihî ve ezhebethu” anlamına gelen fiilden; bazılarının göre ise, «هو يهوى» “heviye, yehvâ”, meselâ “şeytan ona hevâsını hoş, süslü gösterdi.” anlamına gelen fiilden gelmektedir. Bu durumda, «استهوته الشياطين : و زينت له الشياطين هواه» “istehvethu’s-şeyâtînu ise, ve zeyyenet lehû eş-şeyâtînu hevâhu: Şeytan ona hevâsını hoş gösterdi”, demektir.²⁶³ Ancak bize göre, hangi fiilden geldiğinden ziyâde her iki fiilin taşıdıkları anlamların hemen hemen aynı amaca hizmet etmiş olması, bunun da hevânın olumsuzluğunu ve câzibesini göstermesidir.

Bu anlamlardan hareketle âyette yer alan, “şeytanların ayartarak şaşkın bir hâlde çölde bıraktıkları.”²⁶⁴ ifadesinden anlaşılan, hevâ sahiplerini şeytanların meylettirmesi, saptırması ve onların da şeytanların dâvet ettiklerine süratle koşmuş²⁶⁵ olmalarıdır.

kişinin dalâlet ve hüsrânın aslî âdeti ve zâtî karakteri hâline gelmiş olması anlamına gelir. A’râf (7):176’da yer alan, “Üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur.” ifadesi, i’râb bakımından “hâl” olarak mahallen mansubdur. Bu şekliyle âdetâ, «كَمَثَلِ الْكَلْبِ ذَلِيلًا لَهَا فِي الْأَحْوَالِ كُلِّهَا» “Kemeseli’l-kelbi zelîlen lâhisen fi’l-ehvâli küllihâ: O, her durumda soluyan, zelîl bir köpek gibidir.” demek olur. Üstelik âyetin devamında Yüce Allah, âyetlerini yalan sayan ve kendilerine zulmeden topluluğun sıfatının bu olduğunu belirtmektedir. Bu da Yüce Allah’ın âyetlerini yalanlayan herkesin buna benzediğini göstermektedir. Bu kişilere bir hidâyetçi gelse de hidâyete eremezler. Örneğin, hidâyetçi bekleyen Mekkeliler, kendi başlarına iken hidâyete eremedikleri gibi, Hz. Peygamber gelince de hidâyete erememişlerdir. Demek ki bu tip insanlar, her hâlükârda aslî huyuyla kalan kelp gibi devamlı surette sapıklıkları üzere kalırlar. A’râf(7):177.âyette Yüce Allah, yukarıda hâlleri ve vasıfları belirtilenleri o (soluyan) yaratığa benzettikten sonra, “İşte âyetlerimizi yalan sayan topluluğun sıfatı budur.” buyurmak suretiyle, onları inkâr ve yalanlamadan sakındırmayla menetme işini, “(O güruhun) hâli ne kötü!..” diyerek te’kid etmiştir. Bu ifadenin takdirini, “O topluluğun hâli, bir hâl olarak ne kötü!” dür, şeklinde söyleyebiliriz. Ayrıca A’râf (7):176’nın sonunda Allah Teâlâ, “Bu kıssaları anlat, belki düşünüp (öğüt alı)rlar.” buyurmaktadır. Bu ifadede de yukarıda anlatılan vasıflarda ve durumlarda olanların bu hâllerinin ibret verici olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yüce Allah, A’râf (7):176’da Hz. Peygamber’e hitaben, “İnkâr edip peygamberlerini yalanlayan milletlerin kıssalarını anlat. Belki bundan ibret alırlar.” demek istemektedir. (Bkz. ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî, Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû, (thk: Abdulcelîl Abduh Şelbî), Kahire, 1414/1994, II, 391, 392; Tefsîr-i Kebîr, XI, 150-152; Hak Dini Kur’ân Dili, IV, 176.) İşte yukarıda sözünü ettiğimiz hâl ve vasıflar, hevânın peşine takılmanın insanı ne hâle getirdiğini, neye benzer kılığa soktuğunu gösterir.

²⁶⁰ Nâzi’ât (79): 40.

²⁶¹ En’âm(6): 71. âyette geçen, «استهوى» “İstehvâ” kelimesi, gerek burada geçen, gerekse daha önce verdiğimiz sözlük anlamları arasında yer alan, Şeytan birinin akıl ve şuurunu çaldı, hevesini, isteğini kendine güzel, hoş gösterdi, hevâ ve aklını aldı götürdü, onu cezbetti, şaşkınlığa düşürdü; devirdi, yok etti gibi, anlamları veya bunlara yakın anlamlar çerçevesinde kullanıldığında genellikle kök olarak “heviye-yehvâ”dan gelmektedir.(Bkz. Tâcu’l-Arûs, X. 415. Bu da bu kelimenin hem kök hem de anlam bakımından “hevâ” ile sıkı bir ilgisi olduğunu göstermektedir.

²⁶² Lisânu’l-‘Arab, XV, 373.

²⁶³ A.ge., XV, 373.

²⁶⁴ En’âm(6): 71. Bkz. Lisânu’l-‘Arab, XV, 373.

3) Sevmek, Meyletmek, Koşmak:

مَنْ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ بَيْتَكَ الْمُحَرَّمَ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْنَدَةً رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ دُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ
« وَأَرْزُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ »

“Rabb’imiz, ben çocuklarımdan bazısını, senin Beyt-i Harâm (Haram evin)in yanında, ekinsiz bir vâdiye yerleştirdim. Rabb’imiz, namazı kulsınlar diye (böyle yaptım). Artık sen de insanlardan birtakım gönülleri, onları sever, (onlara koşar) yap ve onları çeşitli meyvelerle besle ki (sana) şükretsinler.”²⁶⁶

Bu âyetteki, «... فَأَجْعَلْ أَفْنَدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ ...» “...fec’al ef’ideten minennâsi tehvî²⁶⁷ ileyhim...”, kısmı bu şekliyle, “...insanlardan birtakım gönülleri, onları sever, özler (onlara, zevkle) koşar yap...” demektir.²⁶⁸ Ancak bazıları bu ifadeyi, «تهوى إليهم» “tehvâ ileyhim” şeklinde okumakta ve böyle olduğunu iddîa etmektedir. Bu durumda, «إلى» “ilâ” ile müteaddi olan bu fiil, meyletmek anlamına gelmektedir. Ayrıca «هو، يهوى» “heviye-yehvâ” dan sevmek vb. anlamlara da geldiğini daha önce belirtmiştik. Bunlara ilâveten, fiilin anlamlarına bakarak, “Birtakım gönülleri ‘...onlara varır, gelir...’, ‘...onlara akıp gider, iner...’ kıl.” gibi mânalar da verilebilir. Ancak bizce en uygun olanı ilk ifâde ve anlamıdır. Nitekim daha ziyade genel kabul gören de odur. Bu anlamlar toparlandığında hemen hemen hepsinin²⁶⁹ içerik olarak aynı gâyeyi hedefler olduğu anlaşılmaktadır. O da oraya veya onlara yönelik vuslat, sevgi ve inanç birliğinin oluşması, Yüce Allah’a kulluk vb.dir.

4) Boş veya Boşluk:

« وَأَفْنَدْتُهُمْ هَوَاءَ مُهْطِعِينَ مُقْبِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ »

“(O gün) başlarını dikerek koşarlar, bakışları kendilerine dönmez, (öyle donup kalmışlardır sanki). Yüreklerinin içi de bomboş hevâdır. (Şaşkınlıktan, kafalarında düşünce adına bir şey kalmamıştır.)”²⁷⁰

Hevânın boş, hava dolu, sonuçsuz, değersiz anlamları bağlamında diyoruz ki, bu âyette boş, mecâz olarak gelmiştir; bununla kalplerinin cesareten yoksun olmasından dolayı onların korkaklıkları anlatılır.²⁷¹ Yani kalpleri korkudan bomboştur, hevâdır.²⁷² «... وَأَفْنَدْتُهُمْ هَوَاءَ ...» “ve efidetuhum hevâun: (Öyle donup kalmıştır sanki). Yüreklerinin içi de bomboş hevâdır. (Şaşkınlıktan, kafalarında düşünce adına bir şey kalmamıştır)”²⁷³ Yani, gözlerin dehşetten donup kalacağı o gün, kâfirlerin yüreklerinin bomboş olacağı, içlerinde kayda değer hiçbir şey bulunmayacağı, nasıl dünyada hava dolu ise o zaman²⁷⁴ da hava dolu olacağı belirtilmektedir.

²⁶⁵ el-Halebî, Ahmet b. Yusuf, *Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*, thk. Muhammed et-Tuncî, Beyrut, 1414/1993, IV, 311.

²⁶⁶ İbrâhim(14):37.

²⁶⁷ Verdiğimiz mânaya esas aldığımız, «تهوى إليهم» “Tehvî ileyhim” ifadesindeki «و» “vâv”ın “kesralı” okunması, bazılarına göre böyle olup meşhûr olan kıraat da budur. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 27; Ayrıca bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372, 373.

²⁶⁸ Meselâ, «رَأَيْتُ فَلَانًا يَهْوِي نَحْوَكُ» “Raeytu Fulânen yehvî nehveke: falanı, seni ister (isteyen), arzular (arzulayan) gördüm.”, denilir. Bu hâliyle fiil sıfat olmaktadır. Bununla birlikte, hem yükselme hem de düşme anlamına gelir. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 27; Havva, Said, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, trc. Beşir Eryarsoy, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1410/1990, VII, 407. Ayrıca bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372, 373.

²⁶⁹ Bkz. ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî, (ö. 311/923), *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, III, 165; *Tefsîr-i Kebîr*, XIV, 27; Ayrıca bkz. *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 372, 373.

²⁷⁰ İbrâhim(14): 43.

²⁷¹ *Tâcu’l-Arûs*, X, 415; *Lisânu’l-Arab*, XV, 370. «هو صدرة، يهوى، هوى» “hevâ sadruhû, yehvî, heven: göğsü boş oldu”, demektir. *Tâcu’l-Arûs*, X, 416.

²⁷² İbrâhim(14): 43. Bkz. ‘Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz, IV, 311; *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, V, 69, 70; *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, el-Beydâvî, Kâdî, yrs., trs., (TDV. ktp., no: 78/2), s. 471, 472). İbrâhim(14): 43’te geçen «هواء» “hevâhu”da “vâv” fethalı okunmaktadır.

²⁷³ İbrâhim(14): 43.

²⁷⁴ Ünal, Ali, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, Bayram Yayınları, İstanbul, 1405/1986. s. 303.

Burada yine onların akılları olmadığı anlamı²⁷⁵ da vurgulanmaktadır. Zira, sanki boşmuş gibi, onların kalpleri yoktur. Akletmezler; kıyâmet korkusundan dolayı idrâk etmezler, anlamazlar,²⁷⁶

5) İndi, Düştü; Düşürdü (Devirip Yıktı; Altını Üstüne Getirdi):

«وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ» “*inmekte olan yıldız andolsun.*”²⁷⁷

«عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ كَلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ»

“Size verdiğimiz rızkın temizlerinden yiysin; ama bu hususta taşkınlık etmeyin; sonra gazabım üzerine *iner*, kimin üstüne gazabım inerse artık o, düşmüş(mahvolmuş)tur.”²⁷⁸ Âyette yer alan, «وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ» “ve men yehlil aleyhi ğadabî fe kad hevâ: ...Kimin üstüne gazabım inerse artık o, *düşmüş* (mahvolmuş)tur.” ifadesindeki, «... فَقَدْ هَوَىٰ» “...fe kad hevâ” sözü, “şâki” oldu anlamına gelmekle birlikte, “uçuruma yuvarlandı” mânasına da tefsir edilmiştir.²⁷⁹

«مَكَانَ سَحِيقِ الرِّيحِ فِي خَرٍّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطِفُهُ الطُّيُورُ أَوْ تَهْوِي بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا»

“Kim Allah’a ortak koşarsa o, sanki gökten düşmüş de kendisini kuş kapıyor veya rüzgâr onu, uzak bir yere sürüklüyor gibidir.”²⁸⁰

«وَالْمُؤْتَفِكَةُ أَهْوَىٰ» “*Altı üstüne getirilen şehirleri (Lût kavminin oturduğu bölgeleri) devirip yıktı.*”²⁸¹ Bu, «وَالْمُؤْتَفِكَةُ أَهْوَىٰ» “ve’l-Mu’tefiketu ehvâ: Onu düşürdü (devirip yıktı) o da derhâl düştü.”²⁸² âyette geçen, «أهوى» “ehvâ”nın sözlükteki, «أهواه» “ehvâhu: onu yukarıdan attı, bıraktı”²⁸³ anlamına benzer olarak Yüce Allah’ın onları (yukarıdan aşağı) düşürdüğü, alaşağı ettiği veya kaldırıp attığı söylenebilir.

Fakat âyetteki, «وَالْمُؤْتَفِكَةُ» “vel-mu’tefikeh” ifadesi ile tıpkı bir kimse için, “*Altüst edilmiş altüst etti.*” denilmesi gibi olur. Başka bir ifade ile, zaten altüst edilmiş altüst etmek, yapılıp yapmak demektir. Ancak bu, “*Altüst edilmiş, kendi kendine altüst olmadı, aksine Yüce Allah onu böyle etti, o da böyle altüst oldu.*” demektir.²⁸⁴ Zira ehvânın helâk etti ve düşürdü anlamıyla birlikte havaya kaldırdı, aşağı attı anlamı da vardır.²⁸⁵ Bazılarına göre, onların binalarının yüksek

²⁷⁵ es- Sihâh, II, 1837.

²⁷⁶ es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu’t-Tefâsîr*, yrs., trs., II, 101; *Lisânu’l-Arab*, XV, 370. «قلب هواء» “Kalbun hevâun: boş kalp”, demektir. *Lisânu’l-Arab*, XV, 370.

²⁷⁷ *Necm*(53):1. Bu âyette geçen «هوى» fiilinin mastarı olan, «هوي» “el-Heviyyu” veya «هوي» “heviyy”in, daha önce de sözlük anlamlarından bahsettiğimiz gibi onun mânaları, “aşağı düşmek, inmek, alçalmak olmakla birlikte yükselmek, havaya doğru çıkmak, yukarı fırlamak vb.”dir. (Bkz. *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû*, V, 69, 70; *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, 471, 472.) “Hevâ” kökünden geçmiş zaman kipi hevâ, *birinci* olarak âyette yıldızın aşağı inmesi, kayması, batması, kıyâmet günü saçılması, *ikinci* olarak da, yıldızın ufuktan doğup yükselmesi anlamlarına gelir. Ancak bizim tercihimiz *birinci* anlamdır. İlgili yerde de bahsettiğimiz gibi orada melek *Cebrâîl*’in bir yıldız gibi ufukta görünüp sonra Hz. Peygamber’e doğru inmesi ve ona yaklaşarak vahiy vermesi anlatılmaktadır. Ayrıca yıldızın ışık ve kılavuzluğu ile Hz. Peygamber’e gelen ilâhî ışık, mânevî aydınlanma ve hidâyet arasında bir benzerlik ve ilişki kurulmuştur. (*Kur’ân Ansiklopedisi*, VIII, s. 226.) Dolayısıyla *birinci* şıktaki “inmek” anlamını almamızın sebebi, yıldız ile Hz. Peygamber’e inen melek veya Kur’ân arasında kuvvetli bir ilgi ve uyum oluşturulmasıdır. Zaten Hz. Peygamber’e inen meleğin veya Kur’ân’ın muhtemelen gökten inen yıldız gibi parlak ve ışık verici oldukları anlatılmak istenmiştir.

²⁷⁸ *Tâhâ*(20): 81.

²⁷⁹ Nitekim sözlük anlamında da belirttiğimiz gibi Arapçada, bir şey yüksekten aşağı doğru düşünce, «هوى، يهوى» “Hevâ- yehvî- heyyen” denilir.

²⁸⁰ *Hac*(22): 31. veya “sûratle uğrayıp geçti”, anlamına gelmektedir. Bkz. *Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*, IV, 311.

²⁸¹ *Necm*(53): 53. Bu âyetteki, «وَالْمُؤْتَفِكَةُ» “vel-mu’tefikeh” sözü ile meşhûr olan görüşe göre, ifade edilen *Lût* kavminin beldeleri olmasıdır. Fakat *Lût* kavminin altüst edilmiş yerleri vardı. Binâenaleyh bunlar, altüst edilmiş birçok yer, hatta bazıların okuyuşuna göre, «وَالْمُؤْتَفِكَةُ» “ve’l-mu’tefikât”tır. (*Tefsîr-i Kebîr*, XX, 579.) Bu durumda, bu ifade ile kastedilen, “*Şehirleri altüst edilmiş, evleri yerle bir edilmiş, bütün beldelerdir.*”, herkester, denilebilir.

²⁸² *Tâcu’l-Arûs*, X, 416; *Lisânu’l-Arab*, XV, 371.

²⁸³ *A.g.e.*, XV, 371. *Tâcu’l-Arûs*, X, 416.

²⁸⁴ *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 579.

²⁸⁵ *Necm*(53): 53. Bkz. *Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*, IV, 311.

olduğu derken Allah Teâlâ'nın o yüksek evleri deprem ile yerle bir edip altlarını üstüne getirdiği anlatılmak istenmektedir.²⁸⁶

Bütün sapıtma ve helâk olaylarında hevânın rolünün büyük olması sebebiyle bu helâk olayı hakkında bir inceliğe de dikkat çekmekte yarar vardır. Şöyle ki, «هوت العقاب للصيد» “*heveti'l-ukâbu lissaydi*: Bu ifâde ile ava (veya başka bir şeye) isteksizce saldırma veya dalışa geçme anlatılmaktadır.” Bu iş, “hevâ” ile tam istemeden yapılmakta, “ehvâ” ile isteyerek yapılmaktadır. Meselâ, «أهوت العقاب له» “*Ehveti'l-ukâbu lehû*”: Ona tam bir arzuyla saldırarak çullandı, aldatarak izledi, öldürdü demektir. Demek ki bu fiilin mefhûmunda bir istek söz konusudur.²⁸⁷ Dolayısıyla o helâk olayında, zımnında bir istek anlamı da var olan böyle bir fiilin kullanılması, -ki Yüce Allah'ın kötülüğü istemeyeceğine göre adâleti gereği- o kavmin hevâsına uyması sebebiyle bu helâke müstahak olduğunu göstermektedir.

6) Cehenneme İsim Olan “Hâviye”:

«هاوية» “*Hâviye*”, hevâ ile aynı kökten gelen ve Kur'ân'da geçen bir kavram veya isimdir. Bu kelime Yüce Allah'ın, “*Onun anası (bağrına atılacağı) hâviye (uçurum) dur.*”²⁸⁸ âyetinde yer almakta ve bir olumsuzluğu anlatmaktadır. Yüce Allah hevâyâ burada yeni bir anlam yüklemekte ve onu cehennemin isimlerinden bir isim yapmaktadır.

İlgili âyetlerde geçen “*hevâ*” kökünün anlamlarını topladığımızda Kur'ân'da hevânın, yok olmak, yukarıdan aşağı düşmek, boşluk içinde bocalamak ve ne yaptığını bilmeyerek davranmak gibi anlamlarla birlikte, genellikle ilmin (hakîkatten beyan olunan bilginin)²⁸⁹ ve hidâyetin zıddı, delilsiz, nefsin şehvetlere eğilimi (süslü ve kötü arzulara uyması), şehvete düşkünlük, keyfe düşkünlük, ilim sahibi olmadan sahibine hükmeden nefis gibi anlamlarda kullanıldığını²⁹⁰ anlamaktayız.

Kur'ân'da bu anlamları taşıyan hevâ kavramının geçtiği âyetlerde Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar gibi değişik zümrelerin Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'ân'a iman etmeyip beşerî arzularına uydukları bildirilmekte, böylece temelini hevânın oluşturduğu beşerî görüşlere dayanan anlayışların din hâline getirilmesinin yanlışlığına dikkat çekilir.

Üstelik Yüce Allah Kur'ân'da, bu yanlışlığın kendisinden kaynaklandığı hevâ duygusunu, hevâ kavramının geçtiği her yerde tenkit ederek kınamaktadır.²⁹¹ Ayrıca Kur'ân'da, genellikle hevâyâ en belirgin özellik olarak nefsin kötü arzularının dürtüsü, sapması ve saptırması kaçınılmaz şer bir meyil olarak işâret edilir²⁹² ve insana zararına vurgu yapılır.

İlgili âyetler ışığında hevânın bu anlamlarının, kısa ve genel bir şekilde açıklanmasından sonra, onun İslâm literatüründeki kullanımına da geçmeden önce, bu Kur'ânî kavramın anlamını bir başka yönden de irdelemenin yerinde olacağı kanatindeyiz.

Şöyle ki «هوِي» “*hevâ*”nın «هوِي، يهوي» “*Heviye-yehvâ: Meyletti, sevdi vb.*”²⁹³ den geldiğinin iddia edilmesiyle birlikte²⁹⁴ Kur'ân'da nefsî olumsuzlukların merkezi durumuna

²⁸⁶ Tefsîr-i Kebîr, XX, 579.

²⁸⁷ Lisânu'l-Arab, XV, 370; Tâcu'l-Arûs, X, 416.

²⁸⁸ Kâri'â(101): 9. «فأمة هاوية» “*Fe ummuhû hâviyetun: Onun kalacağı yer, mekân cehennem'dir*”. Cevherî, “*elif lâm*” harfi olmaksızın «هاوية» “*hâviyetun*” marifedir, demiştir. İbn-i Sîde'ye göre ise, «ال» “*elif lâm*”lı şekilde cehennemin isimlerinden bir isimdir. Bazıları da eğer “*hâviye*” cehennemin isimlerinden bir isim olsaydı, âyette gayr-i munsarif olarak gelmezdi, demişlerdir. (Bkz. Tâcu'l-Arûs, X, 415; es-Sihâh, II, 1838.) Ancak genel eğilim bunun, cehennemin isimlerinden biri olduğu yönündedir. Zaten onun türediği kök ve anlamlara, Kur'ân'da üstlendiği role baktığımızda bizce de doğru olan bu eğilimdir.

²⁸⁹ Bakara (2):120; Rûm (30):29. Bkz. Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 191.

²⁹⁰ Rûm(30): 29. Bkz. Kur'ân'da Temel Kavramlar, s. 304.

²⁹¹ Sâd(38): 26; Tâhâ(20): 16; Necm(53): 3; Câsiye(45): 23. vd. Bu âyetlerin tefsiri için bkz. Tefsîr-i Kebîr, V, 179.

²⁹² Kur'ân'da İnsan Psikolojisi, s. 58; Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 191.

²⁹³ Bakara(2): 87.

²⁹⁴ Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz, IV, 309.

konan bu kavramın bizce en güzel anlamları, “*arzu, istek, sevgi*”dir.²⁹⁵ Ama bu, nefsten kaynaklanan arzu, istek ve sevgidir.²⁹⁶ Onda nefsin bir şeye meyletmesi, ona olan sevgisi, hem de bunun zemmedilen meyle gâlip gelmesi vardır.²⁹⁷ Zaten “*hevâ*” kelimesinin kökü olan “*h-v-y*” harfleri, esas itibarıyla değersiz oluşa, alçaklığa, düşüklüğe delâlet eder veya bu anlama gelir. Nitekim daha önce zikri geçen ve aynı kökten olan “*hâviye*” kelimesi de böyle bir mânaya işaret eder. O hâlde nefis düşüşe geçtiğinde yüce ve güzel şeyleri bırakıp değersiz şeylere tutunduğunda alçalır, yuvarlanır ve tökezler. Bu nedenle “*hevâ*”, *nefs-i emmâre* (kötülüğü emreden nefis) hakkında da kullanılan bir tabirdir.

Bu kavram eğer “Onu ben kalbimle istedim, arzuladım.” şeklinde bir cümlede kullanılırsa “*hevâ*” kelimesinin içerdiği sefillik (bayağılık veya olumsuzluk) mânası yok olur. Ancak bu, Kur’ân’ın kullanımından uzak ve ona terstir. Zira Kur’ân’da, “*hevâ*” kelimesi, muhabbete (sevgiye) ters düşen yerlerde kullanılmıştır. Ama sevgi, övgü yerlerinde kullanılır. Bunun delili Yüce Allah’ın, “*Ama kim Rabb’inin divânında dur(up hesap, ver)mekten korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler) (kendisine dâvet ettiği günâhlar)dan menetmişse...*”²⁹⁸ “*Onun barınağı da cennettir.*”²⁹⁹ gibi sözleridir. O hâlde bu kelimenin Kur’ân metninde daha önce de belirttiğimiz gibi hiç değişmeyen anlamı, insanı doğru yoldan saptırması ve kaçınılmaz şer bir temâyül³⁰⁰ olmasıdır. Bu sebeple ona sahip olan nefis, şehvet ve keyiflere düştüğü gibi, sahibini uçurumlara veya cehennem çukurlarına (hâviye)ye de düşürür.³⁰¹ Zaten bazılarına göre, bu âyette³⁰² mutlak zemmedilen de işte bu hevâdır. Bu şekilde isimlendirilmesi, sahibini dünyada her türlü felâkete,³⁰³ nihâyet öbür dünyada da azaba sürükleyici olması sebebiyledir.

İşte insanı her türlü isyana götüren zaafın itici gücü olan hevâ, her türlü belânın, rezilliğin, kötülüğün kaynağı olan; hayat boyunca insanın başını kayadan kayaya çarptıran, belâdan belâya uğratan bu menfî duygu, Kur’ân’da yasaklanmıştır.

Meselâ Kur’ân’da, *Tevrât* ve *İncil*’den söz edilmesinden, geçerli oldukları zamanlarda onlara uyulmasının gerekliliğinden, Kur’ân ile aralarındaki ilgiden, Kur’ân’ın onları tasdik edici, kollayıp koruyucu olduğundan ve şüphe edilmeyen bir doğrulukla Hz. Muhammed’e indirildiğinden³⁰⁴ bahisten sonra, *ehl-i kitabın* Hz. Peygamber’i, Yüce Allah’ın indirdiği şeylerin bir kısmından şaşırtmamasından, onun da kendisine gelen gerçekten ayrılmamasından, onların aralarında Yüce Allah’ın indirdiği ile hükmetmesinden ve onların keyiflerine uymamasından bahseden bu gibi beyanlarda sözü edilen hevâ, işte bahsettiğimiz yerilen,³⁰⁵ hak ile onun arasında tercih yapılmasına dikkat çekilen, yasaklanan hevâdır.

Onun, bazen “şehvet”le eş anlamda da kullanıldığı olur. Ancak hevâ adı altında, meselâ insanların ona uymasının, ona meyletmesinin ağırlıklı olması durumunda yerilmesinin mutlak olarak söz konusu olacağı şeklinde sözü edilen hevâ şehvettir. Bu şehvet (hevâ), bir bakıma huyun, mizacın kendisine uygun olana meyilden ibaret olan hevâdır. Ama bu meyil, insanın devamının zorunluluğu sebebiyle onda yaratılmıştır. Zira o, yemeye meyli olmasa yemez, içmeye meyli olmazsa içmez, nikâha meyli olmazsa nikâhlanmaz... Arzuladığı diğer her şey de böyledir. Hevâ (şehvet) insana faydalı olanın kendi tarafına sevk olunmasını ister. Meselâ öfke (o da nefstendir) ki bu bazen insanı eziyet veren şeyden korur, savunur. Onun gibi şehvetin

²⁹⁵ Necm(53): 3.

²⁹⁶ Tefsîr-i Kebîr, XX, 484; Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuhû, V, 70. Arapçada “Onu sevdim, arzuladım.” mânasında «هوینة» “*heveytuhû*”denilir. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 484.

²⁹⁷ Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz, IV, 309.

²⁹⁸ Nâzi’ât(79): 40,41. Tâc, X, 415.

²⁹⁹ Nâzi’ât(79): 40,41. Tâc, X, 415. Ayrıca bu, bu şekilde nefsin derecesinin yüceliğine de bir işaret oluşturur. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 484.

³⁰⁰ Bakara(2): 120; Rum (30): 29. Bkz. Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 191.

³⁰¹ Kur’ân’da Temel Kavramlar, s. 304.

³⁰² Nâzi’ât(79): 40.

³⁰³ Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz, IV, 309.

³⁰⁴ Mâide(5): 46, 47.

³⁰⁵ Mâide(5): 48, 49.

(hevânın) mutlak olarak yerilmesi doğru olmaz. Ancak bundan aşırı olanı veya kâzibe olanı yerilir. Aşırı olan şey ise zararları ortadan kaldırıp iyilikleri elde etmenin üzerine ziyâde (fazlalık) olan şeydir.

Şehvet hakkında daha sonra ilgili yerde ve burada kısaca bahsettiklerimizden de anlaşılacağı üzere, bazılarının şehvetle hevâyı birbirinin yerine veya aynı anlamda nasıl kullandıklarını, hatta hevânın tamamen olumsuz eğilim olmadığı anlayışına nasıl vardıklarını anlamak mümkündür. Ayrıca bu iki kelimenin birbirleriyle ilişkilendirilmelerinin, eş anlamda veya birbirlerinin yerine kullanılmalarının sebebinin, ilme uygun olanının veya gayrisinin olduğu, yani bu kelimeleri ve konumlarını anlama farkından kaynaklandığı bir gerçektir.

İnsan kendini, ilme uygun olan hevâyâ (şehvete) bile kaptırsa onun yüzünden fayda veren bir şeyin sınırında durması mümkün olmaz. Ancak aksi, zararın fazlasını yenmek içindir. O hâlde bu, böylesi hevâyâ ile amelî mahzurlu olduğunu göstermektedir.

İnsanın şehvetle sınır tanımayacak şekilde yeme isteği, arzusu vb. de böyledir. Fakat nefis yeme isteği, celbi ile yaratılmıştır. Dolayısıyla ihtiyaç kadarı alınır, tecrübe edilir ama gereğinden fazlası alınmaz, sınır aşılmaz. Fayda hâsıl olacak bu yol izlenir ve böyle yapan kişi hakkında hevâdan bahsetmek mümkün olmaz. Zira sınırdaki durulunca hevânın zararı önlenmiş olur.³⁰⁶

Bazılarının hevâyı şehvetin eş anlamlısı gibi kabul etmeleri –ki, *Râgıp el-İsfahânî*, bu iki terim arasında önemli bir fark olduğu görüşündedir.³⁰⁷ –yanında “hevânın Kur’ân’da zemmedilip yasaklanan olumsuzluğu” şeklindeki anlayış da kabul edilemez. Zira hevânın Kur’ân’da olumlusu yoktur. Belki de olumlu ve olumsuz şekilde nitelenmesi, onun şehvetle eş anlamlı olarak düşünülmesinden veya bazı sûfîlerin, onun iyi olan bir türünden bahsetmelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak şu da bir gerçektir ki İslâm literatüründe, onun Kur’ân’daki olumsuzluğu yanında en azından anlam bakımından olumlusu da kullanılmaktadır.

Buna rağmen genellikle hep kötü mânalarda kullanılmaktadır. Meselâ, «فلان يهوى الخير» “*fulânun yehvi'l-hayra*: Falanca hayra heves ediyor.” denilmeyip aksine, «فلان يريد الخير ويحبّه» “*fulânun yurîdu'l-hayra ve yuhibbuhû*: Falanca hayır ister ve sever.” denilir.³⁰⁸ Yine hevâ ve türevleri, bazı anlamları bakımından olumsuz yönlerini ortaya koyacak bir olumsuzluğa, belâ ve musibete işaret eder.³⁰⁹ Bu nedenle İslâm literatüründe kötü vasıflananın, zemmedileninin, olumsuz anlamda kullanılmış olanının var olduğu bir gerçektir. Ancak bu durum, onun zemmedilen mânasından çıkacak bir şeyle nitelenmesine kadar böyledir.³¹⁰

Kur’ân’da sadece yerilmesiyle beraber biraz önce değindiğimiz gibi, meselâ *Mutasavvîf Hucvîrî*’ye göre, insanların tutkuları hafif veya daha tehlikeli olanı şeklinde ikiye ayrılır:

a) Lezzet ve şehvet hevâsı, yani cinsî arzu, yeme-içme arzusu gibi bedenî istek ve tutkulardır.

b) Halkın nazarında mevki, itibar kazanma ve reislik hevâsıdır. Özellikle ikincisi, hem hevaya müptelâ olanları hem de müptelâ olan kimseye saygı duyup peşinden gidenleri saptırdığı için tehlikelerin en büyüğü olarak görülmüştür.³¹¹ Demek ki, hevânın birinci hâli biraz daha hafife alınmış ve daha az zararlı görülmüştür.

³⁰⁶ **Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ**, s. 18.

³⁰⁷ **ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Serîa**, s. 108, 109.

³⁰⁸ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 179.

³⁰⁹ **Kâria**(101): 9, 11. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XXIII, 365, 366.

³¹⁰ **Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafî'l-Elfâz**, X, 415; **es-Sihâh**, II, 1837. **Lisân** sahibi İbn Manzûr şöyle der: «و متى تكلم بالهوى مطلقا لم يكن إلا مذموما حتى ينعت بما يخرج ما معناه كقولهم هوى حسن وهوى موافق للصواب “Her ne zaman mutlak olarak hevâ ile söz söylenir veya konuşulursa sadece yerilme olur. Tâki o, mânasından çıkacak veya mânasını değiştirecek bir şeyle niteleninceye kadar bu böyledir.” **Lisânü'l-Arab**, XV, 372. Ayrıca bkz. **Tâcu'l-Arûs**, X, 415; **es-Sihâh**, II, 1837. İlgili örnekler için bkz. 232. ve 233. dipnotlar.

³¹¹ Hucvîrî, Ali el-Gaznevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, **Keşfu'l-Mahcûb**, trc. Es'ad Abdulhâdî Kındîl, Kahire, 1395/1975, II, 438, 439; *Gazzâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'inde hevânın bu iki çeşidiyle ilgili olarak yaptığı tahliller, (Bkz. *Gazzâlî*, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, trc. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay.

Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi *Râğıb el-İsfahânî*, bu iki terim arasında önemli bir fark bulunduğunu savunmayla beraber, ona göre, şehvetin biri iyi, diğeri kötü olmak üzere iki çeşidi vardır. Bunların *ilki*, ilâhî bir fiil olup insan nefsinin bedene fayda sağlayan şeyleri elde etme gücüdür; *diğeri* de insanî eylemlerin ürünüdür ve o, nefs bedenî lezzet sağlayan şeylere kapıldığında meydana gelir. Düşünme yeteneğini kendisine bağımlı kılan bu şehvete hevâ denir. Artık bundan sonra da gelen, sözünü ettiğimiz inanç ve düşünce alanındaki hevâdır.

Ama düşünme cehdi eğer aklın kontrolünde işlerse iyilik ve güzellikler üretir, hevânın etkisine kapılırsa kötülük ve çirkinlikler doğurur.³¹² Aynı açıklamaları *Gazzâlî* de tekrarlamıştır.³¹³ Şayet biz bu değerlendirmenin tersine şehvet ve hevânın mutlak eş anlamlı olduğu iddiâsını kabul edersek o zaman hevâ kavramının kullanımı açısından İslâm literatüründe olumsuzunun olduğunu söylememiz mümkün olmaz.

Yine, *el-Hakîm et-Tirmizî*'ye göre, hevâ iki çeşittir: a) Zevk (haz) ve şehvetin hevâsı gibi kontrol altına alınabilecek ve olumluya dönüşebilecek olan hevâ; b) Sultanlık (hükümdarlık, kuvvet ve otorite) arzu ve iddiâsından ibaret olan hevâdır. Meselâ *Fir'avn*'ın durumu gibi olan hevâdır ki bu, olumsuz olan hevâdır.³¹⁴

Bunlara ilâveten, kendi şahsını sevmek, aile ve yakınlarını sevmek, şahitlikte ve hüküm vermede fakirlere merhametli, zenginlere de güzelce davranmak veya zengindir diye kötü davranmak vb. de hevestir. Ayrıca hüküm ve şehâdet konularında aşîret, kabîle, millet, devlet ve vatan taassubu gibi hususlarda çeşit çeşit hevesler de vardır. Yüce Allah'ın yasak ettiği bir davranışa vesîle olan duygulardan her biri, haktan ve doğruluktan saptırmada etkili bir vâsıtaadır.³¹⁵

Ancak, yukarıda görüldüğü üzere hevânın âdeta biraz hafifinden söz edildiği gibi meselâ iyi olan bir türünden de söz edilir. Örneğin *Necmeddîn-i Dâye*, felsefî gelenekte çoğunlukla “*iffet*” terimiyle ifade edilen ölçülü şehvet yerine “*mu'tedi'l-hevâ*” tabirini kullanmayı tercih etmiş ve insanların, zararlı şeylerin defî için i'tidâl derecesinde gazap duygusuna muhtaç oldukları gibi menfaatlerin celbi için de aynı derecede bir hevâ duygusu taşımaları gerektiğini ileri sürmüştür.³¹⁶

Muhyiddin İbnu'l-Arabî de “*nefsânî istekler*” anlamındaki hevâyı yererek, Yüce Allah'ın sevgisinin derecelerinden söz ederken bu sevginin en alt derecesi için hevâ, en yüksek dereceleri için aşk terimlerini kullanmıştır.³¹⁷

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki bazılarının göre, âyette geçen «...يَغْيِرُ عِلْمَ...» “...bilgisizce...”³¹⁸ kaydından daha önce de değindiğimiz gibi hevânın (nefsin şehvet eğiliminin veya keyfin) iki kısım olduğu anlaşılmaktadır. *Birisi* ilme (vahye) uygun olanı, *diğeri* de uygun olmayanıdır. İlme uygun olan hevâ, Yüce Allah nazarında yaratılış gâyesine uygun düşen meyillerdir. Buna göre, hevâ ve şehvetlerin yaratılışı boşuna değil, insanların yaratılış gâyelerine

İstanbul, 1409/1989, II, 79-106, 274-325.) hem tasavvuf literatüründe hem de genel olarak İslâm düşüncesinde hiçbir zaman aşılammıştır. Necmeddîn-i Dâye, *Mirşâdu'l-İbâd*, Tahran, 1933/1352, s. 178-182.

³¹² *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, s. 108- 109.

³¹³ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mizânü'l-Amel*, Mektebetü'l-Cundî, Kahire, trs. s. 62. Ancak Gazzâlî, kelimelerden ziyade onlara yüklenen anlamların önemli olduğunu düşündüğü için özellikle *İhyâu Ulûmi'd-Dîn'in III*. cildinde bu iki kelimeyi eş anlamlı olarak kullanmış ve daha çok *şehvet* kelimesiyle ifade ettiği bedenî ve dünyevî tutkularla ilgili geniş tahliller yapmıştır.

³¹⁴ *en-Nâziât*(79): 24. es-Sâyiḥ, Ahmet Abdurrahîm, *es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1408/1988, s. 184.

³¹⁵ *Fî Zılâlî'l-Kur'ân*, II, 9 2.

³¹⁶ *Mirşâdu'l-İbâd*, s. 178-182.

³¹⁷ İbnu'l-Arabî, Muhyiddîn, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, Kahire, 1293-1876, IV, 259. *Muhyiddin İbnu'l-Arabî*'nin bu hususta ileri sürdüğü diğer görüşü ise Kur'ân'da yerilen hevâ, avamın istekleridir; ama esasen hevânın âriflere ait olduğu... şeklindedir. Bkz. *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, IV, 428.

³¹⁸ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَنْ يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ تَاصِرِينَ» “Hayır, zulmedenler, hiçbir bilgiye (vahye) dayanmaksızın keyiflerine uydular. Allah'ın şaşırttığını (Allah'ın gönderdiği hidâyete uymadığı için düştüğü sapıklığında terk ettiği kimseyi) kim yola getirebilir.? Onların hiçbir yardımcıları yoktur.” *Rûm*(30): 29.

ermeleri için Yüce Allah tarafından olan bir yönlendirici ve sebeptir. Ancak şeytanî olan insan zekâsı onu gâyesinden çevirerek ilmin tersine ve sırf zevk için boşuna isrâf etmektedir. O hâlde iffetli olmak, tenâsül veya çoğalmak niyetiyle evlenme arzusu, yaratılış gâyesine uygun ve dolayısıyla ilme mutâbık bir meyildir. *Hucvîrî*'nin de hafif diye ifade ettiği hevâ, budur. Ancak zinâ, sifâh veya gayrimeşru münâsebet meyli, ilme aykırı ve sadece bir hevâdır. Çoğunlukla da hevâ böyle şeylere denilmektedir.³¹⁹ Kanaatimizce, biraz önce bahsettiklerimizden de anlaşılacağı üzere hevâ şehvetle eş anlamlı olarak düşünülünce, hevânın faydalar için de kullanıldığı, iddiâlar arasında yer almaktadır.³²⁰

Hâlbuki zemmedilen hevânın kullanımı daha ziyâde övgüye değer olmayan şeylerle ilgili olup³²¹ nefsin olumsuz ve zemmedilen eğilimidir.³²² Ama bu, hevânın ilme uygun olmayanından değildir.³²³ Zaten Kur'ân'ın da kastettiği ve üzerinde durduğu hevâ, genellikle zemmedilen, inanç ve fikir bazında olan nefsî hevâdır.

İşte *Fahreddîn Râzî*'ye göre, *Bakara*(2): 120'de bu hevâyâ uymanın bâtil olduğuna delil vardır.³²⁴ Yüce Allah'ın belirgin bir şekilde anlattığı şu gerçek, uyulması yasaklanan hevânın nasıllığı, âyetlerde³²⁵ anlatılan mâhiyeti ve götürdüğü sonuçlarından bir sonuca misâl oluşturabilir. Şöyle ki, bir mâlike mülkünden ortak varsaymak bir çelişkidir, bâtildir. İnsan bunu kendisinden bir pay biçerek zorunlu bir şekilde anlayabilir. Nitekim hiçbir köle (uşak), hayvan gibi el altında tutulan ve sahip olunan şeyler, Yüce Allah'ın insana bahsettiği mülke (mal varlığına) ortak, bu hususta ona denk ve asla eşit olamaz. Mal varlığı Yüce Allah'ın vergisi, ona sahip olmak da sonradan olmuş ve gelip geçicidir. Bütün varlıklara var etme yoluyla sahip olan Yüce Allah'ın ise mâlik oluşu sonsuzdur. Onun mülkünden çıkmak imkânsızdır.

İnsanın sahip olduklarına bir başkası ortak olamıyorsa Yüce Allah'ın mülkünden, yaratıklarından, kullarından O'na ortaklık ve eşitlik asla mümkün olmaz. Ama Kur'ân'da zulmedenlerin veya haksızlık yapanların Yüce Allah'a ortak koşanların, bilgisizce hevâlarına tâbi olarak bunu yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu, kendisine uymanın bâtil olduğu hevâdan kaynaklanan böylesi bir şirkin bâtil oluşunu, mezmûm olan hevâyâ uymanın nasıl şirke sebep olduğunu ve de onun mâhiyetini açıkça göstermektedir.

Yüce Allah'ın aynı hususta örnek teşkil eden "*Keyfiniz (hevesleriniz)'e uyarak adâletten (doğruluktan) sapmayın...*"³²⁶ emri vb. de kastedilen hevâ için dikkate değerdir. Zira Yüce Allah mü'minlerin şahitliği, gizlemeden, terk etmeden, tahrîf etmeden, değiştirmeden, yalan söylemeden vb. adâlet üzere yapmalarını, hiçbir seyin onları bundan çevirmemesini, bu konuda dayanışma içinde olmalarını emretmektedir. Üstelik bunu Allah Teâlâ için yapmaları gerektiğine işâret etmektedir.³²⁷ İşte o zaman şahitlik eksiksiz ve adâlet üzere yerine getirilir. Bu nedenle bazı âyetlerde "*kişinin, fakirin veya zenginin, en yakınının, hatta kendi aleyhine de olsa adâletten*

³¹⁹ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 253.

³²⁰ **Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ**, s. 18.

³²¹ İbn 'Atiyye, el-Endelüsî, Kâdî Ebû Muhammed Abdi İshâk b. Gâlib el-Endelüsî, (546/481), **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz**, thk. el-Meclisu'il-'İlmî bi Miknâs, Beyrut, 1991/1411, XVI, 226.

³²² **Nâziât** (79):40.

³²³ **Tâcu'l-Arûs**, X, 415; **es-Sihâh**, II, 1837.

³²⁴ **Tefsîr-i Kebîr**, III, 405.

³²⁵ **Rûm**(30):28, 29. Zira müşrikler ilimle ilgisi olmayan hevâları ardından koştuklarından, kendilerini heveslerine esir ederek haksızca, zâlimce şirke sapsmışlardır. Zira, mâlike milkinden ortaklar uydurarak onlara tapmışlardır. Her ne kadar hevâlarına uyma, önce kendi fiilleri olarak gösterilmiş, kendilerine nispet edilmişse de, burada şaşırtmak, saptırmak Yüce Allah'a isnât edilmiştir. Çünkü onlarda o hevâlarını yaratan Allah Teâlâ olduğu gibi, arzularına göre sapıklığı, şaşkınlığı yaratan da O'dur. Her hâlükârda böyle bir sapıklığa düşürmede kalpler mühürlenip kapanma derecesine gelince artık herhangi bir şekilde hidâyet ihtimâli kalmaz. Şu hâlde böyle şaşırtıp saptırmaktan maksat, kalpler mühürlenecek derecede insanın kesin sapıklığı demektir. (**Bakara**(2): 7.) İşte öyle bir hâle düşürme niteliğine sahip olan hevâyâ uymak bâtildir. Artık öyle yola gelme ihtimâli kalmayan zâlimleri ne dünyada şaşkınlıktan ne de âhirette onun gereği olan azaptan kurtaracak hiçbir yardımcı olmaz ve yaptıkları şeylerin de kendilerine hiçbir faydası dokunmaz. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 253, 254.

³²⁶ **Nisâ**(4):135.

³²⁷ **Talâk**(65):2.

ayrılmaması”, emredilmektedir. Zira hak, herkese hâkim olup herkesten öncedir.³²⁸ İşte burada yapılan, esasen kulu saptıran ve zemmedilen heveslere karşı onun uyarılması, hatta bu noktada hevânın yardımcısı olan veyahut da bir bakıma doğası gereği kendisini körüklediği öfkeden onun sakındırılmasıdır.³²⁹

Başka bir misâl, *Mesih*'e ilâh diyenler, araştırıldığında onların *Mesih*'e değil, yalnız kendi arzularına kulluk edenler olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık *Mesih*'e saldıranlar da yine kendi isteklerine kulluk etmişlerdir. Şu hâlde *Mesih*'e ilâh diyen Hristiyanlar, Yahûdilerin zıddına hareket etmiş görünmekle beraber, boş isteklere uymak, hissilik ve tutuculuk arkasından koşmak bakımından Yahûdilerin yolundan gitmişler ve onlara tâbi olmuşlardır. İşte böyle sapan ve saptıran kimselerin uymaları yasaklanan arzu ve hevâları da aynı hevâdır.³³⁰

Yüce Allah böylesi hevâyâ uyma hususundaki zemmini çok büyütmektedir.³³¹ Nitekim Hz. Peygamber'in ona uyması yasaklanan ve herkeste diğerinden farklı olarak var olan hatta sonsuz var olan hevâ, işte bu hevâdır. Uyulduğu takdirde bu, dalâlete ve son derece hayret verici durumlara düşmek³³² demektir.

Yüce Allah bir âyette³³³ Hz. Muhammed'e, ehl-i kitaba ve özellikle Hristiyanlara kendilerinden önceki dinlerinden sapmış, sapıklığa düşmüş, birçoklarını da saptırmış olan geçmişlerini, -ki kendileri zaten Hz. Peygamber'e gönderilmiş olan doğru yoldan yan çizmişlerdi- taklît ederek onların arkalarından gitmemelerini ve arzularına uymamalarını söylemesini emretmiştir. Zira o durum ehl-i kitabın çevrilip hak âyetlerden saptırılmasına sebep olmaktaydı. Onun en önemli sebebi de sözü edilen insanî hevâ ve heveslerine, meyillerine uymalarıydı.³³⁴

Hâlbuki Yüce Allah kullarını, nefsî şehvetlerden ve nefsin kendisine karşı teşvik veya sevk ettiği isyanlardan nehyetmiştir.³³⁵ Öyle anlaşıyor ki hevâ, genelde sadece kendisinde hiçbir hayrın bulunmadığı şeyler hakkında söz konusu olmaktadır. Ancak bazen şehvetle eş anlamda ele alındığında kendisinde bir hayrın bulunduğu şeylerle de gündeme gelmektedir. Meselâ, mübâhlar böyledir.³³⁶

Zira mübâh olan gelip geçici arzular, istekler, nefsî düşkünlükler gibi hevesât peşinde koşmak yerilmektedir. Ancak bu, onlarda ısrar edilmesine bağlıdır. Öyle ki mübâh olan şeyleri yapmak mezmûm değildir. Ancak mübâh olan hevâsâtın peşine takılarak onlarda ısrar etmek mezmûmdur. Zira insan tabiatının bilimum nefsânî şeylere muhâlefet etmesi esasen mümkün olmamakla beraber, baskıcı olup ona eziyet edilmemelidir. Nitekim İslâm'da ruhbânlık anlayışı yoktur. Hem böyle yapmak (dinde) haddi tecâvüz ve ifrât sayılmaktadır ki bu da yasaktır.³³⁷ Bunun yanında haram ve mekrûhlar açıktır. Onlar sebebiyle azarlanmanın, cezalandırılmanın veya helâk olmanın; mahvolma veya şefaatten mahrûmiyetin hak edileceği bilinen bir gerçektir. Zira onlarla ilgili ve günah olan şehvetlerde, hayvanların niteliklerinden veya ahvâlinden bir nitelik, bir hâl vardır. Bu nitelik hevânın hayvanî sıfat olması sebebiyledir.

Hevâyâ tâbi olmak, Yüce Allah katında bir sinek kanadı kadar değersiz olacak ölçüde aşağılık olan, kişiyi azıkların en hayırlısı olan takvâ vb.den, Yüce Allah'a itâatten ve âhiret azığı hazırlamaktan alıkoymaktan ibaret olan âdî dünyanın meşguliyetine meylederek ona dayanmak, güvenmek, ona taparcasına düşkünlük olan haramlar gibi yasak şeylere götürür. Zira nefis mübâhlarla tatmin olduğunda, onlara doyduğunda, men edildiği fisk ve isyan gibi kötülüğe

³²⁸ Nisâ'(4):135.

³²⁹ Bakara(2): 283; Âl-i İmrân(3): 78; Mâide(5): 8.

³³⁰ Hak Dini Kur'an Dili, III, 320, 321. Ayrıca bkz. Resâ'il Felsefiyye, s. 39-40.

³³¹ Câsiye(45): 23

³³² Bakara(2): 120. Bkz. Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafî'l-Elfâz, IV, 309,310.

³³³ Mâide(5):77.

³³⁴ Hak Dini Kur'an Dili, III, 320, 321.

³³⁵ Nâzi'ât (79): 40. Bkz. Lisânu'l-Arab, XV, 372.

³³⁶ Bkz. el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz, V, 123.

³³⁷ Tarîkat-ı Muhammediyye, s. 46.

çeken, götüren yasaklara da teşvik eder, çeker, götürür.³³⁸ Bu arada övülen şeylerle yerilenler arasındakilerin az da olsa çağrıştırdıklarında hevânın etkisi unutulmamalıdır.³³⁹

Dünyalıkların veya mübâhlardaki ısrârın yerilme sebebi yine aynı hevâdır. Zira nefs, tabiatı gereği kötülük ve çirkinliklerden kolay kolay vazgeçmez. Bir yandan düzelir, bir yandan tekrar bozulur. Hilesinin ne zaman ortaya çıkacağı bilinemediği gibi, ondan ne zaman ne gibi bir kötülük meydana geleceği de hiç belli olmaz. O, “düşmanların en tehlikelisi, en gizli olanıdır.” Bu nedenle ona asla güvenilmez.³⁴⁰ Nitekim bir hadîs-i şerifte, “*Nefs hevâ peşindedir, vesvese verir...*”³⁴¹ buyrulur. Bu nedenle o her fırsatta zemmedilir. Bu konuda *Tefsî-i Kebîr*’de şöyle bir beyit yer almaktadır: «إن الهوى لهو الهوان بعينه فإذا هويت قد لقيت هوانا» “Şüphesiz hevâ, bizâtihi horluk ve hakirliktir. Bu nedenle hevâ ve hevesine uyduğun zaman, horluk ve hakirlikle yüz yüze gelirsin.”³⁴² Zira her hevâ, sapıklıktır ve bu sebeple âyetlerde³⁴³ onu tanrı edinen; kaprislerinin peşinden giden kimsenin bu davranışı kınanır ve yasaklanır.

Çünkü bu şekilde o, kendisine kapılan insanı artık uçurumlara götürecek bir duruma girmiş demektir. Meselâ İsrâiloğullarının Hz. Peygamber’i yalanlamaları, döneklikleri, ölüm ve düşmanlıkla kaplı şehvet ve arzularının hükümlerine uymaları vb. ile tescil edilen tarihlerinin tafsîlatlı olarak anlatılmasıyla belki de Yüce Allah’a vâsıl olanlar, yoldaki kaypak noktaları öğrenmiş olsun ve aynı durumlara düşmesinler diye haber verilmiştir.³⁴⁴ Bu aynı zamanda İsrâiloğullarının hevâyâ uymakla nasıl hüsrânâ uğradıklarını ve uçurumlara sürüklendiklerini ortaya koymaktadır.

Hatta “h-v-y” kökünden oluşan «الهاوية» “*el-Hâviye*”³⁴⁵ ile ister ateş (cehennem), isterse onun tabakalarından bir tabakası olduğu murat edilmiş olsun, bu şekilde isimlendirilmesinin sebebinin, sahibinin cehenneme başı üstü yuvarlanacak veya girecek olması sebebiyle olduğu iddia edilmiştir. Yine bu kökten oluşturulan «المهوى» “*el-Mehvâ*”: İçine düşenin helâk olacağı çukur, kuyu,³⁴⁶ anlamına geldiğini daha önce belirtmiştik. Ama elbette ona muhâlefet edenin «فهو»³⁴⁷ «ذات هوي» “*Zâtu heviyyin*: Yüksek bir yaşantı.” içinde olacağı da Kur’ân’da anlatılmaktadır.³⁴⁸

Buraya kadar belirttiklerimizi toparlayınca *Şâtıbî*’nin bu husustaki kanaatine katılmamak mümkün değildir. Nitekim o, hevâ konusunu, vahiy ile kıyâslayarak incelemiş ve şöyle bir sonuca varmıştır: “Bir, vahye dayalı düzen vardır; bir de hevâ. Üçüncüsü yoktur...”³⁴⁹

³³⁸ Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye, I, 479.

³³⁹ Muhtasarı Zemmi’l- Hevâ, s. 28.

³⁴⁰ İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, s.250.

³⁴¹ el-Müsned, II, 349

³⁴² Tefsîr-i Kebîr, IX, 179.

³⁴³ Furkân(25): 43; Câsiye(45): 23.

³⁴⁴ Bakara(2): 145. Bkz. Fî Zilâli’l-Kur’ân, IV, 361.

³⁴⁵ Kâri’â (101): 9.

³⁴⁶ Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz, IV, 311.

³⁴⁷ Kâri’â(101): 7; Hâkka(69): 21.

³⁴⁸ Umdetu’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz, IV, 309.

³⁴⁹ Bkz. el-İ’tisâm, I, 46-143.

II. BÖLÜM

HEVÂNIN KAYNAĞI İLE ONUN KUR'ÂN'DA GEÇEN BAZI KAVRAMLARLA İLGİSİ VE İLÂHÎ GAYEDEN UZAKLAŞTIRMA SEBEPLERİ

Bu kavramın Kur'ân'daki bazı kavramlarla anlam veya amaç bakımından bağlantılı ya da özellikle zıtlık arz ettiğini görüyoruz. O nedenle, bu terimin Kur'ân'daki yerini ve rolünü mümkün olan en isabetli şekilde tespit edebilmek için, o kavramlardan bize genel bir fikir verebilecek ve konumuza ışık tutacak ölçüde bahsedeceğiz. Konuların akışı ve içerikleri bunu bize açıkça gösterecektir. Ancak biz burada, o kavramlardan rûhun menşe'i, mâhiyeti, geleceği veya nefis telakkisi hakkındaki münâkaşa ve tartışmalar gibi, uzayıp gidecek teorik tartışmalara yer vermeyeceğiz. Şehvet, ilim, akıl ve zandan da aynı anlayışla bahsetmeye çalışacağız.

A) HEVÂNIN ANLAMLARI VE MÂHİYETİ BAKIMINDAN KENDİSİ İLE İLGİSİ BULUNAN BAZI KELİMELE

Burada hevâ ile alakalı olan kelimelerle kesişme noktalarını ve ne derece birbirleriyle ilgileri bulunduğunu belirleyerek izah etmeye gayret edeceğiz.

1) RUH-NEFS VE ŞEHVET KAVRAMLARIYLA İLGİSİ

Önce bu kavramları tek tek açıklayıp sonra da hevâ ile sözünü ettiğimiz alâkalarından bahsedelim.

a) *Ruh*: “Nefs (ruh), parlak bir cevher olup bedenle birleşince ışığı bütün bedene yayılır. İşte bu durum hayattır. Ruhun, bedenle dış ve iç ilişkilerini kesip bedenden çekilmesi ölümdür.”³⁵⁰

Zümer (39):42'den anlaşıldığına göre ölüm hâlinde de, uyku hâlinde de bedenden alınan, ruhun en yüksek vasfı olan bilinçtir. O gidince bedende kalan, sadece canlılıktır. Ruhun, bedeni yöneten bilinci serbest kalmıştır. Ama bedeni yaşatan kısmı henüz bedende bulunduğu için beden yaşar. Ruhun hem bilinci hem de hayat veren vasfı bedenden ayrılınca beden ölüm gerçekleşir. Demek ki Yüce Allah uykuda bilinci alır, hayatı bedende bırakır. Ölümden ise, ruhun hem bilinç hem hayat vasıflarını alır ve bir daha ruhu bedene döndürmez.³⁵¹

³⁵⁰ Ruhun bazı bakımlardan bedenın dışı ile ilişkisini kesip içi ile kısmen ilişkisini sürdürmesi uykudur. Dolayısıyla ölüm ve uyku aynı türdendir. Yani ölüm, ruhun bedenle ilişkisinin tam kesilmesi, uyku ise kısmen kesilmesidir. Demek ki Yüce Allah, nefis cevherinin bedenle ilişkisini üç şekilde düzenlemiştir: 1) Nefsin ışığının, bedenın bütün parçalarına, dışına-içine düşmesi, uyanıklık hâlidir. 2) Nefsin ışığının bazı bakımlardan bedenın dışından çekilmekle beraber, bedenın içi ile kısmen ilişkisini sürdürmesi, bu uyku halidir. 3) Nefsin ışığının bedenden tamamen çekilmesi, de ölüm durumudur. Bu bağlamda diyebiliriz ki insanda bulunan nefis ve ruh arasındaki ilişki, güneşle ışığı arasındaki ilişki gibidir. Rûh da nefis ve hayat kaynağıdır. Ölüm hâlinde hem ruh hem de nefis alınır. Muhtelif tâbiilere atfedilen rivâyete göre, “Dirilerin ve ölümlerin ruhları birleşir. Bunlar içinde Allah'ın, tanışıp görüşmesini istediği kimseler onun müsaadesi kadar görüşürler. Sonra Yüce Allah, ölmüşlerin ruhlarını yanında tutar, ötekileri bedenlerine gönderir. Bazılarına göre ise, uyuyanların ruhları da alınır. Nitekim ölümlerin ve uyuyanların ruhları birbiriyle buluşur, konuşur, birbirlerinden sorular sorarlar. Ölümlerin ruhları da dönmek ister; ama Yüce Allah, ölümüne hükmettiği ruhları tutar, diğerlerini belli bir süreye kadar bedenlerine gönderir.” Daha geniş bilgi için bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, XVI, 71-73; Ayrıca bkz. el-Kindî, Ya'kûb b. İshâk, **er-Resâilü'l-Kindî**, Kahire, 1370/1952, I, 165-281. Zira, ruh hakkında mutasavvıfların yorumları ile bir yakınlık arz eden fikirlere sahip *Kindî*'nin risâlelerinde nefis açıklamaları yapılırken genelde “insânî nefis”, yani ruha yönelik açıklamalar üzerinde yoğunlaşıldığı görülür. Ayrıca bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, II, 1244, 1245. Bu sayfalarda *Elmalılı*, İslâm âlimlerinden bazılarının, ruhun ölümü ve ölümsüzlüğüyle ilgili görüşlerinden bahsetmektedir.

³⁵¹ **Kur'ân Ansiklopedisi**, XVI, 72.

Sûfilere göre ruh latîf bir cevherdir. Uyumaz, lezzet almaz, ölmez. Ona latîfliğinden dolayı ruh denmiştir. Ruh cisimden önce yaratılmıştır. Cevherlerin en safıdır. Hakikat ehline gizli bilgiler ruh yoluyla geçer. Onlara göre nefis, denilince ruhun alt kademesi anlaşılır. Dolayısıyla yukarı doğru gidilince nefis sâfiyet kazanır. Bunun için sûfiler nefsi derecelere ayırmışlardır³⁵² ki bunu daha sonra izah edeceğiz.

İnsanın hakîkati, görünen maddî şekil değil, o şeklin özü, gerçeği olan ruhtur. Bazı âyetlerden³⁵³ anlaşıldığına göre Yüce Allah'ın "hayat soluğu" olan ruh, anne rahminde bedene üflenir ve o hakikat, bedenle birlikte Yüce Allah'ın dilediği şekli alır. Beden içinde olgunlaşır, üstün sıfatlar kazanır. Hammaddesi madde dünyasından oluşan beden; et-kemik, kan gibi unsurları şu dünyadan gelir, temeli topraktır. Bunlar tekrar asılları olan toprağa döner, çözülüp toprağa karışır. Beden dediğimiz mükemmel şekle hareket, düşünce ve kuvvet veren, hayat veren öz, ruhtur. İşte Yüce Allah'ın soluğu olan bu öz O'ndan gelmiştir; O'na dönecektir.³⁵⁴ Ruhun nefisle ilgisine daha sonra değineceğiz.

b) *Nefis*: Bazı âyetlerde³⁵⁵ ruh anlamına geldiği gibi, insanın ruh-beden toplamı veya bütünlüğü içindeki zâtı, şahsiyeti, kendisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁶ Sadece ruha da nefis denir. Aslında nefis, nefes alan canlı anlamına gelir. Her canlı şeyde ruh vardır. Organizma içinde bulunan can (ruh), nefistir. Çünkü onun hayatı nefes (solunum) iledir. Temelde esinti, rüzgâr anlamına gelen ruh da hayat soluğu demektir. Bu soluk, maddeye girince nefis adını alıyor. Ruh denince maddeden soyutlanmış can anlaşılır. Ne bedene ne de bedenli bir cana ruh denmez. Ruh, canlının bedensiz varlığı olup ona hayat verendir. Zaten hayat kendisiyle meydana geldiği için ruha, «روح» «*rîh*» (esinti, rüzgâr) da denmiştir. «ريحان استراحة» «*Revh, reyhân,istirâhat*» da ruh kökünden gelir; teneffüs ettiğinden yahut nefâsetinden dolayı ruha nefis de denmiştir.³⁵⁷ Görülüyor ki ruh, umumi olarak organizmaya girmemiş mücerret (soyut) ruhun adı olup

³⁵² Ateş, Süleyman, **İslâm Tasavvufu**, (Yeni Ufuklar Neş.), İstanbul, 1412/1992, s. 520, 521.

³⁵³ **Hicr**(15): 29; **Enbiyâ**(21): 91.

³⁵⁴ **İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, s. 53.

³⁵⁵ **En'âm**(6): 93; **Yusuf**(12): 53; **Nâziât**(79): 40; **Fecr**(89): 27.

³⁵⁶ Bkz. **Necm**(53):32. **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî**, s. 127. Mutasavvıflara göre de nefis, ruh ve beden birleşmesinin ürünü olan üçüncü bir yön veya unsurdur. Ölüncü bu biter. Ancak ruha kazandırdığı karakterler devam eder. Ruhun kendisi her zaman ogunlaşmaya hazır; o yetkinliğe sahiptir, tabiatı saftır. «قالوا بلى» «*Kâlû belâ*» da böyle bir hâlde iken vâki olmuştu. Nefs olgunlaştığı düzeyde ruhun da kemâli gerçekleşir. Ama nefsin kendi karakterinde bulunan olumsuzlukların hâkim olması sonucu ruh kendi tabiatını hiç hatırlayamaz ve unutmuş hale gelir. Dolayısıyla ruh kendisinde saklı potansiyel güzellikleri ortaya çıkaramaz. Bazı düşünürlere göre bir kısım âyet (**Tîn**(95): 3, 4.) bunu göstermektedir. Âdeta ruhtan ayrı olarak düşünölemeyen nefis, fıtrat üzere yaşama isteği, kendini koruma, öncelikli düşünme vb. özelliklerle çocukluk döneminde gözökmektedir. Fakat kişiyi yaptığından sorumlu tutacak düzeyde değildir. Akıl bâliğ olduktan sonra yani rüşdüden sonra bu özellikler ruhu etkileyecek karakter hâline dönüşür. Artık varlığından söz ettirir. Bazılarına göre, «ثم رددناه...» «*sümme radednâhu...*» *Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik.*» (**Tîn**(95): 4.) âyeti ruhun nefse bağlantılı hâle getirilmesini belirtir. Çünkü bu, bütün insanlarda ortak olabilecek bir yöndür; dolayısıyla alçaltılan odur. Bunu farklı şekilde yorumlamak uygun olmaz. Nitekim ihtiyarlığa dönmeden ölenler vardır. Peki nefis hep böyle kötü müdür? Mutasavvıflar bu soruya cevaben özetle şöyle derler: Nefs tamamiyle temizlendiği zaman ruhun daha da yücelmesini sağlar. Zira nefsin doyumsuz olması temel özelliğidir. Ama bu, iyi veya kötü yönde olabilir. İyi yöne yönlendirilirse ruhu da doyumsuz olduğu için peşinden sürükler. Ruh, meselâ Yüce Allah'a inanç, sevgi, onu bilme vb. hususlarda doyuma ulaşır, yeter der. Ama o noktadan sonra nefsin peşine takılır ve yükselir. Filozoflara göre ise, mutasavvıflardaki gibi üç yön yoktur. Beden ile mücerret ruh (nefs-i nâtika: düşünöbilen varlık) vardır. Zira her şeyde nefis olduğunu iddia ederler. Bitki, hayvan ve insanlarda ruhun olgunlaşması aklın olgunlaşmasıdır. Zira ruhu saf akıl olarak kabul ederler. Filozoflar ve mutasavvıfların ortak yönü: Bu Eflatun'dan gelir; ruh kendi yüksek âleminden bedene irtibatlanınca kendi âlemini (gölgeye asıl olan âlem) ve özelliklerini unuttur. Esas âlemin-bedenin isteklerine bağlı kaldığı sürece bir sarhoşluk hâli yaşar; kendisini bedenden ibaret sanır. İnsanın, asıl âlemindeki özelliklerini hatırlayıp orayla irtibat kurması, olgunluk hâli olur. Bkz. **İslâm Düşüncesine Göre Ruh ve Nefs** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hayri Kaplan, Ankara, 1415/1995. s. 17-48.

³⁵⁷ Nitekim cumhura göre nefis ve ruh, aynı şeye verilen iki isimdir. Bkz. **İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, s. 170.

organizmaya girince onu solunumla yaşatır. İşte organizma ile birleşen ruha, nefes alan canlı anlamında nefis denir.

Kur'ân'da nefis kelimesi, ruh, ruh ve bedenden oluşan canlı, bir varlığın (veya canlı varlığın) kendisi, zâtı anlamlarında kullanıldığı³⁵⁸ gibi, bazen genel,³⁵⁹ bazen (hususî) “*kötülük emredici*”,³⁶⁰ bazen “*kınayan*”,³⁶¹ bazen “*mutmainne: huzurlu*” sıfatları ile³⁶² de anılmaktadır.

Nefis, insanın “*ben*” sözü ile işaret ettiği zâtı ve gerçeğidir. Zira benlik anlamına da gelmektedir. Meselâ “yaptım, gördüm, işittim, kızdım, düşündüm, anımsadım” denildiği zaman anlatılan “*ben*”, işte bu, insanın gerçeğidir.³⁶³ Ancak bazılarına göre de nefis ile ruh iki zıt kutup olarak insana verilmiş birer latîfedir.³⁶⁴

Aslında şehvet gibi, nefse(ruha) zıt düşen bir hâl, nefsin bedenle birlikteliğinden ve bedenden dolayı ortaya çıkmaktadır.³⁶⁵ Bu çok önemlidir. Zira onun negatif durumu bedenle ilgisinden ortaya çıkmaktadır. Nitekim tasavvufta da nefis, kulun sıfatlarının, huylarının, davranışlarının kötülerine verilen addır.³⁶⁶

Hem nefis hem de ruh, ulvî veya süflî adını alabileceği gibi; genellikle ulvî hasletlerin kaynağına ruh, süflî özelliklerin kaynağına nefis denilmekle birlikte, bunlar zamanla değişkenlik de arz edebilirler. O zaman genellikle kötünden iyiye doğru bir yükseliş veya zaman zaman iyiden kötüye doğru bir alçalma olabilir.

Benliğin ölümlü ve iğretiden ölümsüze doğru yükselişi, tasavvuf düşüncesinde *yedi aşama* arz eder ve bu aşamalara nefsin mertebeleri denir.³⁶⁷ Demek ki insan benliği anlamındaki nefis, hem çirkin hem de güzel sıfatların taşıyıcısı olabilmektedir. Ancak bundan, aslında insanın içinde iki ayrı kuvvet merkezi varmış gibi bir anlamı çıkarmak doğru değildir. Çünkü kişilik bir bütündür. Üstelik Kur'ân'ın tevhîd anlayışı bunun tersi bir kanaate müsaade etmez.³⁶⁸

Nefis, sözlük anlamlarında belirttiğimiz gibi Kur'ân'da ruh, benlik, kişilik gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslâm literatürü de Kur'ân'ın yaklaşımını aynen korumuştur.^{369****}

Gazzâlî de nefsi iki anlamda kullanmıştır: a) İnsanda gazap ve şehvet kuvvetini toplayan mânada kullanılmasıdır ki tasavvuf erbâbı ekseriya onu bu mânada kullanır. Zira onlar nefis

³⁵⁸ Nisâ(4):29; Nûr(24): 61; Müddessir(74): 38.

³⁵⁹ Şems(91): 7.

³⁶⁰ Yusuf(12): 52.

³⁶¹ Kiyâme(75): 2.

³⁶² Fecr(89): 27.

³⁶³ Kur'ân Ansiklopedisi, XVI, 74.

³⁶⁴ Meselâ Necip Fazıl şu dörtlükte: “Nefs, yol vermez bir kale, düşürülmüş bir bölge,
Üstüne kum döktükçe hep üste çıkan gölge...

Ben pençeli bir şahin, yüz başlı bir atmaca;

Korkunç bir oyun var: Ruhla köşe kapmaca”, (Esselâm, s. 101.) derken nefis ile ruhu birbirine zıt varlıklar olarak görmektedir. Esselâm, Kısakürek, Necip Fazıl, (Büyük Doğu Yay.), İstanbul, 1413/1993, s. 123.

³⁶⁵ er-Resâilü'l-Kindî, I, 273.

³⁶⁶ er-Risâle, Abdülkerîm, Kuşeyrî, Kahire, 1305/1982, I, 305.

³⁶⁷ İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, s. 250.

³⁶⁸ Necip Fazıl nefis-ruh dualizmini şöyle ifade eder: “Kalbi alın ele... Et parçası olan kalbe, kalbin maddî tarafına tasavvuf lisanında “*sanavberî*: Çam kozalağı” denir. Maddî kalp... bu kalbe taalluk etmiş, bir nûranî kuvvettir ruh... Ve yine bu kalbe dayanmış -nûrânîde mutereddidim- bir latîf kuvvettir nefis... İkisi kalbin hakikatinde tek olarak birleşik Batı mütefekkirlerinin dualizme inanan, insanda iki insan gören telakkileri bu vahdeti görmekten âcizdir. İki kişinin bir kişi değil... Ama bir kişide birleşiyorsun!.. Bu iki varlık kalbin hakikatini terki ediliyor.” (Bkz. Kısakürek, Necip Fazıl, *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, İstanbul, 1411/1991, s.123-125.), Esad Coşan da bu konuda şöyle demektedir: “Nefis, insanın kendi maddî benliği, “*ego*”sudur. Onu tarif ve tasvir edebiliriz. Yüce Allah (c.c.) bizim içimize bir irâde müdürü tayin etmiş. Kendimizi, maddî varlığımızı, hayat için gerekli menfaatlerimizi korumak ve kollamak amacıyla hareket eden manevî bir otorite yerleştirmiş; nefis, işte o!” Bkz. Coşan, M. Esad, *İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş*, Seha Neşr., İstanbul, 1413/1993, s. 11.

³⁶⁹ *İslâm Kavramlar Ansiklopedisi*, Öztürk, Yaşar Nuri, İstanbul, 1402/1991, II, 18. Ancak bazıları nefsi ve ruhu, benliğin iyi ve kötü yönü şeklinde düşünerek “Benlik yüzünü ölümsüze ve güzele çevirdiğinde ruh, ölümlüye ve kötüye çevirdiğinde ise nefis adını alır.”, demişlerdir. (İslâm Kavramlar Ansiklopedisi, II, 18.) Bu Kur'ân'a aykırıdır.

demekle, insanda kötü vasıfları toplayan bir aslı kastederler. Nefs ile mücâdele ederek onu kırmak gerektiğini savunurlar.

Öyle bir nefsin Yüce Allah'a dönmesi elbette düşünülemez. Zira o nefs, daima Yüce Allah'tan uzaklaştırır ve aynı zamanda şeytanın avanesi olur. Şu hâlde birinci mânadaki nefs son derece mezmûmdur; b) İnsanın hakikati ve kendisi demektir. Fakat bu nefs hâlleri nedeniyle çeşitli niteliklerle vasıflanır. Meselâ, emir ve irâde altına girip şehvetlere karşı koyabilmesi sayesinde sükûna kavuştuğu zaman ona "*nefs-i mutmainne*" denir.

Ne zaman tam mânasıyla sükûna kavuşmaz; ama şehvetlere karşı nefsi savunur ve ona karşı direnmeye çalışırsa, ona da "*nefs-i levvâme*" denir. Sahibinin mevlâsına karşı ibâdetindeki kusurundan dolayı sahibini yerer. Şayet şehvî nefs ile muâraza edilmezse, şehvetlerin arzularına ve şeytânat yollarına uyar giderse buna da "*nefs-i emmâre*" denir. Bu ikinci mânadaki nefis makbul olup o, Yüce Allah'ı ve diğer ma'lûmatı bilen insanın zâtı ve hakikati demektir.³⁷⁰

Bazı kimseler bir kısım âyetlere³⁷¹ dayanarak insanoğlunun üç nefsi olduğunu sanmışlardır. Bu doğru değildir. Zira gerçekte insanın bir tek nefsi olup biraz önce de değindiğimiz gibi, «أَمَارَةٌ، لَوَامَةٌ، مَطْمَئِنَةٌ» "*emmâre, levvâme, mutmainne*" ayrı ayrı nefisler değil, nefsin ahlâkî sıfatlarıdır.³⁷² Daha doğrusu bu gibi nitelikler, insan benliğinin subjektif istek ve arzularına uymasına göre oluşan sıfatlarıdır. Bu üç mertebeyi üç madde hâlinde kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

1. *Nefs-i emmâre*:

Kötülüğü ve ilkel istekleri içeren nefs olup bu daima onun kötülük emreden bir sıfatıdır.³⁷³ Nefsin bu boyutuna hevâ da denir. O, insanın içgüdü ve ilkel isteklerini içeren vetireler (süreçler veya biçimler) ile enerjiye tekâbül eden güçlere verilen isim olarak terimleşmiştir.³⁷⁴

Henüz itâat ve ibâdetle, Yüce Allah sevgisi ile temizlenmemiş nefs, emmâredir, kötülük emreder. Eğer Hakk'a yönelmeye başlar da kendini kınarsa, *levvâme* olur. Bu hâlden tekâmül ederse, tam huzur ve istikrara, sarsılmaz imana kavuşur, *mutmainne* olur.

Yüce Allah, *nefs-i emmâre* ve *nefs-i levvâme* ile insanı imtihan eder, *nefs-i mutmainne* ile de ona ikrâmı bulundur. Bunların hepsi, bir tek nefsin sıfatlarıdır.

2. *Nefs-i levvâme*:

Sürekli değişen, bir halde durmayan, renkten renge giren; bazen zikreden, bazen gaflete dalan bazen hakkı kabul eden bazen ondan yüz çeviren bazen Hakk'a yönelen bazen geri kalan bazen O'nu seven bazen öfkelenen bazen üzülen bazen sevinen bazen itâat bazen isyan eden; bu şekilde hâlden hâle geçerek günde, hatta saatte birkaç kez değişen nefse, "*levvâme*" sıfatı verilir.³⁷⁵

3. *Nefs-i mutmainne*:

Her şeyden daha çok Yüce Allah'ı sever ve O'nu âdeta karşısındaymış gibi görür, O'nunla görür, O'nunla yürür, O'nunla konuşur, O'nunla tutar bir duruma gelmiş³⁷⁶ olan nefstir. Yüce Allah sevgisi denizinde beşerî varlığını yitirmiş olan nefsin bu durumdaki sıfatı,

³⁷⁰ İhyâu Ulûmî'd-Dîn, III, 10, 11.

³⁷¹ Yusuf (12): 53; Kıyâmet (75): 2; Fecr(89): 27.

³⁷² Bkz. Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî, s. 133, 134.

³⁷³ Bkz. A.g.e., s. 133, 134.

³⁷⁴ Yusuf(12): 53; Nûr(24): 21; Haşr(59): 9; Teğâbun (64): 16.

³⁷⁵ Bazılarına göre ise «لَوَامَةٌ» "*levvâme*", «لَوَمٌ» "*levm*" kökünden gelmektedir. Dolayısıyla "*levm*" de, "*kınamak*" demek olduğuna göre nefs, Hakk'tan geri kalışından dolayı kendi kendisini kınadığı için bu hâline "*levvâme*: yani çok kınayan" denmiştir. Nitekim mü'min daima kendisini kınar, meselâ "Niçin bunu yaptım? Neden bunu yapmadım?" der. (Bkz. İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, s.179.) O hâlde böyle bir nefis, tamamen sükûna kavuşmamış ve ilkel isteklerine karşı direnen nefstir. Daha geniş bilgi için bkz. Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî, s.134.

³⁷⁶ İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, s.179.

“mutmainne”dir. Bu dereceye eren istikrâra kavuşur ve Yüce Allah'ın bildirdiği hiçbir şeyden zerrece şüphe etmez. İşte o, gerçek bir mü'mindir.

İlk mutasavvıflar nefis için, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça belirtilen bu üç sıfatı tanımlıydı. Fakat yine Kur'ân'da, *nefs-i mutmainne* hâlinde olunca ona, «راضية» “*râdiye*: Yüce Allah'ı memnun edici” ve «مرضية» “*mardıyye*: Yüce Allah'ın lütfuyla memnun edilmiş”³⁷⁷ şeklinde onlara iki sıfat daha eklenmiştir. Böylece nefsin sıfatları beşe çıkmış oldu.

Daha sonra gelen mutasavvıflar, bu beş sıfata «ملهمة» “*mülhime*: Sahibi gerçek günahı işledikten sonra tövbe edip rücu eden” ve «زكية» “*zekiye*: Hâlis, hâli temiz olan kimse” sıfatlarını da ilâve ederek bunları yediye çıkartmışlardır. Bu sıfatlar aşağıdan yukarıya doğru (terbiyeyle yüceltilerek birinin diğerine dönüştürülme sırasına göre), *Gazzâli*'nin de işaret ettiği gibi mutasavvıfların sıraladığı şekilde (nefs ve ruh) yedi mertebe: *Nefs-i Emmâre*, *Nefs-i Levvâme*, *Nefs-i Mülhime*, *Nefs-i Mutmainne*, *Nefs-i Râdiyye*, *Nefs-i Mardıyye* ve *Nefs-i Kâmile* (*Sâfiyye*, *Zekiyye*)³⁷⁸ olarak adlandırılmış veya nitelendirilmiştir. Ancak, *nefs-i mülhime* ve *nefs-i zekiyye*, âyetlerden³⁷⁹ sarahaten değil, zımninden elde edilmiştir.

Bunlar bir insanda sırayla olacak diye bir şart olmadığı gibi kademeli de olmayabilir. Bunlardan birkaçı veya üçü bir insanda aynı anda olabilir. Bu duruma göre değişir. Örneğin, bir insanda yerine göre, *Nefs-i Emmâre* de olur, *Nefs-i Levvâme* de olur. Ancak belirttiğimiz yedi tavra bakarak bunlar ayrı ayrı kişilerdir denemez.

Burada bizim konumuzu oluşturan ve bizim için söz konusu olan ilk sıradaki *nefs-i emmâre*dir. Öyle ise benliğin ölümlü ve iğretiden ölümsüze doğru yükselişi tasavvuf düşüncesinde de olduğu gibi yedi aşama arz eder ve bu aşamalara nefsin temizlik dereceleri, mertebeleri denir.³⁸⁰ Her hâlükârda daha önce de belirttiğimiz gibi nefis gerçekte tek olmakla birlikte sâfiyet derecesine göre yedi sıfattan biri veya birkaçında bulunabilir.³⁸¹

Diyebiliriz ki nefsin içgüdülerinin, isteklerinin aşırı olarak verilmesi konumuz olan hevâyı oluşturmaktadır. İşte mayası küfür olan³⁸² *nefs-i emmârenin* kötüye; ama hep kötüye meyli hevâ olarak nitelendirilmektedir.

Netice itibarıyla nefis ile hevâ arasındaki ilişkinin, et-kemik ilişkisi gibi bir ilişki olduğu inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

c) *Şehvet*: Nefsin zevk duyduğu şeylere karşı, kalpte mevcut bulunan meyille birlikte onlara atılışı olarak ifade ettiğimiz şehvet³⁸³ ile, insanın doğasında bulunan tutkuya işaret edilen âyetten³⁸⁴ anlaşıldığına göre insan; kadına, evlâda, çok miktarda altın ve gümüşe, salma atlara, davarlara, ekinlere, hâsılı dünya varlığına düşkündür. Bu tutkusu dizginlenmezse insan, gözü doymaz bir varlık olup çıkmaktadır.³⁸⁵

Ama çalışıp kazanmak, helâl maldan yemek, güzel giyinmek, bunların hepsi iyi ve güzeldir. Zira âyette³⁸⁶ süsün ve güzel şeylerin mü'minlere yasak kılınmadığı açıklanmakta, başka bir âyette³⁸⁷ de mescidlere giderken güzel giyinip kuşanılması emredilmektedir. Demek ki Kur'ân'ın amacı, insanı dünyadan soğutup el etek çekertmek değil; fakat dünya varlığına düşkünlük göstermesini önlemektir. Zira dünya tutkusu insan ruhunu karartır, kendinden

³⁷⁷ **Fecr**(89): 28.

³⁷⁸ Hakkı, İbrâhim, **Marifetnâme**, Sad. Turgut Ulusoy, Kahraman Yay., İstanbul, trs. II, 53-115; **İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, s.250.

³⁷⁹ **Şems**(91): 8. âyetten, “*Nefs-i Mülhime*”, **Şems**(91): 9'dan ise “*N.Kâmile, N.Sâfiyye, N.Zekiyye*” boyutları anlaşılabilir. Demek ki var olduğu iddia edilen nefsin bu mertebelerinin naslara dayanması kesinlik arz etmemektedir.

³⁸⁰ **Yûsuf**(12): 53.

³⁸¹ **İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, s.181.

³⁸² **Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu**, s. 124.

³⁸³ **Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ**, s. 28.

³⁸⁴ **Âl-i İmrân**:(3):14.

³⁸⁵ **Kur'ân Ansiklopedisi**, XIX, 298.

³⁸⁶ **A'râf**(7): 32.

³⁸⁷ **A'râf**(7): 31.

başkasını düşünmez hâle sokar. Âl-i İmrân(3):14'ün âhirete inanmayan kâfir toplumun savaştan korkacağına işaret eden Âl-i İmrân(3):3'e bağlı olduğunu da unutmamak gerekir. Demek ki o vasıfta olanlar, âhirete inanmayanlardır. Fânî şeylere ihtirâs, onların sevgisini kalbe sokmak doğru değildir. Zira mal, mülk, kadın, evlât, hep şu geçici dünyanın birkaç günlük geçici faydalanmasından ibarettir.³⁸⁸

Dünyanın hayırlarını kısaca iki şehvetin (ağız ve bel şehvetlerinin) doyumundan ibaret saymak mümkündür. Bunların doyumu, aslında düşük bir şeydir. Çünkü en aşağı olan hayvanlar bu hususta insanla ortaktır. Hatta hayvanlar bu konuda insandan daha ileridedir. Meselâ, deve insandan daha çok yer. Horoz ve serçe insandan, daha çok cinsel ilişkide bulunur. Kurt parçalamada, akrep ısırma da daha güçlüdür. Eğer bu iki şehvetin doyumu, şeref kazandırsaydı, bunları en çok yapan daha şerefli olurdu. O zaman bütün ömrünü yemekle ya da cinsel ilişki ile geçiren insanın daha şerefli sayılıp övülmesi gerekirdi. Hâlbuki böyle olmadığı herkesçe bilinmektedir. Aksine böyle insanlar hakir görülür. Bunun içindir ki insanlar bu gibi şeylerle övünmez, bunları gizlerler. Nitekim akıllılar cinsel ilişkiyi, herkesin içinde değil gizli yaparlar. İnsanlar birbirlerine kızdıkları zaman cinsel ilişki ile ilgili sözlerle hakaret ederler. Bu, o ilişkinin çirkinliğinden dolayıdır.

Bütün bunlar, o lezzetlerin düşüklüğünü gösterir. Buna karşılık rûhânî mutluluklar sürekli, kalıcı ve yücedir. Dolayısıyla örneğin kendisini ilme çok verenlere, cismânî hazzardan, lezzetlerden uzak duranlara insanlar daha farklı bir saygı besler ve hizmet ederler.³⁸⁹ Çünkü yemek, içmek ve cinsel ilişki acıyı gidermek (ihtiyacı karşılamak) içindir. Hâl böyle olunca bu lezzetlerin bir hakikati yoktur. Bunlar, araz, kalıcı olmayan, gelip geçici şeylerdir. Israrla bunların peşinden gitmek arzuları dindirmez, aksine geride acı³⁹⁰ bırakır.

Ancak Yüce Allah, şehveti insanoğluna boşuna da vermemiştir. Zira menfaate koşmak, emel ve heves gibi şeyler hep ondan kaynaklanır. İnsan, hayvan nesli ve türlerinin devamı da şehvet sayesinde. Eğer şehvet olmasaydı yeryüzü harabe, insanlar arası muâmeleler hükümsüz ve nesil kesilmiş olurdu.³⁹¹

Şehvet iki kısma ayrılır: Kur'ân şehvetin makbul ve çirkin ya da faydalı ve zararlı olanlarına işaret etmektedir. Şehvetin faydalı ve zararlı çeşitlerini ayırmak için isâbetli ve yalancı veya sâdık ve yalancı şehvet ölçüsünü kullananlar vardır. Bunlara göre isâbetli şehvet, beden için zarûrî olan şeylere duyduğumuz arzu; yalancı şehvet ise beden için lüzumsuz şeylere yönelen arzudur. O halde şehvet iki çeşittir:

a) *Faydalı şehvet:* Bazı âyetlerin buna işaret ettiğini görüyoruz. Nitekim Kur'ân'da, “Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, (otlağa) salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü (câzip) gösterildi. Bunlar, sâdece dünyâ hayâtının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer Allah'ın yanıdır.”³⁹² Âl-i İmrân(3): 14'te “...ekinlere yönelen şehvet tutkusu (isteği ve eğilimi, hastalık derecesinde bağlanma) insanlar için süslenip bezenmiştir. Hâlbuki bunlar iğreti hayatın birer faydasıdır. Yüce Allah'a gelince en son dönülüp varılacak yerin bütün güzelliği onun yanındadır...” buyrulmaktadır.

Burada sayılan şeylerin hepsi helâl dairesindeki şeylerdir. Ancak onlara duyulan arzu, ihtirâsla dolu ve haddi aşan tipten olunca, kötü ve çirkindir.

³⁸⁸ Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 299.

³⁸⁹ A.g.e., XIX, 300.

³⁹⁰ Haz ve acıyı mantıkî olarak tanımlayamayız; ama sebepleri ile tanımlayabiliriz. «حظ» “Haz”, yönelmenin (insanın hareketlerini bazı gâyelere doğru götüren ruhsal kuvvetler, genel hedefler, insanı lezzete kavuşturan) veya duyguların bazı şeylere doğru insanı sürüklemesinin giderilmesidir. Buna karşılık «آلم» “Acı” ise yönelmenin engele uğramasından doğan duygusal bir hâldir. Çünkü insan, yönelme engellenerek arzularında aldatılırsa ızdırap çeker. Bu tanım, maddî duygulara değil, ruhsal duygulara uygun olmakla beraber, sadece ruhsal haz ve acıları ifade eder. Bkz. **Ruhbilim-Psikoloji**, Topçu,Nurettin, İstanbul, 1367/1949, s. 58, 63.

³⁹¹ **Tasvîr-i Ahlâk**, Rıfat,Ahmet, İstanbul, 1349/ 1930, s, 214, 215.

³⁹² **Mufredâtü Elfâzî'l-Kur'ân**, s.468.

b) *Zararlı şehvet*: Kur'ân'da, Nisâ'(4): 27'de ise şehvetin sadece kötüsüne işaret edilmektedir. Yüce Allah, «وَاللّٰهُ يُرِيدُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ ثَمِيلُوا مَلًا عَظِيمًا» “Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor; şehvetlerine uyanlar (kötü arzuların, hevânın esiri olanlar) ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi (büşbütün yoldan çıkmanızı, büyük bir meyille yoldan sapmanızı) istiyorlar.”³⁹³ buyurulmaktadır.

Kur'ân'ın çirkin olarak nitelendirdiği, tasavvuf ehlinin reddettiği şehvet, Nisâ'(4): 27. ve Meryem(19): 59. âyetlerinin işaret ettiği şehvettir. Bu şehveti yenmek en büyük zaferdir. Bu tür şehvet, evvela varlık ve olayları olduğu gibi görmemizi engeller, kişiyi şaşı yapar ve ruhu istikâmetinden saptırır. Bu nedenle mü'min için şehvete gâlip gelmek gâye olmalıdır. Zira şehvet en mükemmel unsurlarla en yakıcı belaları bünyesinde taşıyan bir keyfiyettir. O hâlde şehveti bir çırpıda kötü olarak nitelendirip reddedemeyiz. Şehvet insanın iç ve dış ahengini, sosyal hayatın düzenini bozmadığı sürece Yüce Allah'ın kullarına bir lütuf ve ihsanıdır. Ama genel ahlâk ve kamu düzenini ihlâl ettiği zaman aklın güdücülüğünden çıkarak çirkin bir hâl alır, sahibini din ve kanun nazarında suçlu ve mahçup hâle getirir.

Aslında nefis normalde şehvet sahibi olmak durumundadır. Ancak şehvet ilme tâbi olduğunda fitrî bir nitelik kazanır ve günah olmayan yararlı yönleri kanallara kanalize edilir. Sözelimi, yemek-içmek arzusu helâlinden ve normal sınırdan kalmak üzere giderilir; karşı cinse duyulan arzu, nikâhla âdeti bir ibâdet şekli hâline getirilir. Fakat nefis, bütünüyle sınır tanımaz şehvet ve arzuların ibaret hâle gelirse, o zaman sahibini saptırır ve dünyada da âhirette de felâketlere sürükler. İşte hevâ kelimesi, bu tür bir nefsi ifade eden özge (özel) bir kavram hâline gelmiştir.³⁹⁴ Bu şekilde şehvetin helâk başlangıcı ve anahtarı olduğu görülmektedir. Ondan sakınmak, ayrılmak ve uzaklaşmak gerekir.³⁹⁵

Bu durumda şehvet hevâ ile paralellik arzutmekte; ancak helâl ve mübah şeylere yönelme noktasında ondan ayrılmaktadır. Bununla birlikte hevâ kelimesinin Kur'ân'daki kullanımına dikkat ettiğimizde bu kelimenin otuz sekiz adet olan bütün türevleri içinde on sekiz tanesinin çoğunlukla olduğunu görmekteyiz. Bu da bize Kur'ân'da kullanılan hevâ kavramının genellikle nefse hoş gelen *şehvet*, *zan*, *hased*, *ihtirâs* gibi zaaf olarak işlenen bütün eğilimleri kapsadığını ifade etmektedir.

Her ne kadar hevâ, bir bakıma insan nefsinin şehvetlerinden ve hayvânî istihâdan doğan doğal bir eğilim olsa da bütün arzular kötü, bütün istekler çirkin değildir. Bunları bir ölçüye (İslâm'a) göre ayırmalı; kötüsünü atıp makul olanları makbul ölçülere göre dikkate almalı ve izlemelidir.

2) AKIL-İLİM VE ZAN KAVRAMLARIYLA İLGİSİ

a) Akıl

Kur'ân'a göre ilmin vasıtalarından biri de akıldır. Akıl, “bilgi edinmeye yarayan bir güç”, ve “bu güç ile elde edilen bilgi” şeklinde tanımlanabilir.³⁹⁶

Kur'ân'da akletmek, gerçek ilim sahiplerinin niteliği ve kalbin fonksiyonlarından³⁹⁷ kabul edilerek akıllı kullanmak suretiyle doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Her şeyden önce ruhsal yaşayışı sağlıklı olan insan, doğru düşünen insandır.³⁹⁸

Akla başvurmak, Kur'ân'ı ve dinî konuları akıl yoluyla anlamaya çalışmak, bizzat Kur'ân'ın ısrarla tavsiye ettiği bir husustur; bundan kaçınanlar Kur'ân'da yerilmektedir.³⁹⁹

³⁹³ Nisâ'(4):27.

³⁹⁴ Kur'ân'da Temel Kavramlar, s.304.

³⁹⁵ Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ, s.28.

³⁹⁶ Muferrâtü'l-Elfâzî'l-Kur'ân, s. 577.

³⁹⁷ Ankebût(29): 43.

³⁹⁸ Ruhbilim-Psikoloji, s. 5.

³⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, s. 48-53.

Ayrıca imanın gerekçesi ve desteği, vahiy ile aydınlanmış olan akıldır. Kur'ân-ı Kerîm, inancın sağlam düşünceye, akla ve delile dayalı olmasına çok önem vermektedir. Birçok âyetin sonunda onların, iyi düşünen sağduyu sahiplerine kanıt ve ibret olduğu vurgulanmıştır. Kur'ân, bunları onların anlayacağını; ama düşünmeyenlerin, yanlış inançlarını sürdüreceklerini belirtir.⁴⁰⁰ Bu nedenle her şeyin kanıta dayanmasını, sağduyuya aykırı olmamasını öğütleyen Kur'ân, gerçeğin ortaya çıkması için getirdiği inanç ve prensipleri açık açık anlatır.⁴⁰¹

Kur'ân'da eşyadaki nizamı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'da aklın bu fonksiyonuna⁴⁰² da işaret edilmektedir. Ayrıca, kalp sözcüğü ile de insanın algı ve bilinç merkezi kasdolunmaktadır.⁴⁰³ Birçok âyette de, akıl sayesinde kazanılan bilginin gene bu gücün kontrolünde kullanılması gerektiği, bunu yapmayanların sorumlu tutulacağı sık sık ifade edilmektedir.⁴⁰⁴

Aklın kelimesi Kur'ân'da isim olarak geçmez. Fakat akıl kökünden yapılmış ve aklın işlevlerini belirten fiiller geçer. Yani Kur'ân, işlevi olmayan akıldan değil, fonksiyoner akıldan söz eder. Zira fonksiyoner akıl, düşünce üretir; insanı diğer canlılardan ayırt eder, onu doğruya alıştıırır; kötülükten alıkor. Nitekim Kur'ân'da böyle düşünce yetisine sâhip olan insanlar övülmektedir.⁴⁰⁵ Burada kastedilen akıl, doğuştan gelen değil, kazanılan akıldır.⁴⁰⁶ Yüce Allah'ın akılsız diyerek kınadığı her yerde bu ikinci (kazanılmış) akıl kastedilir.⁴⁰⁷ *Râğıb el-İsfahânî, Müfredât*'ında Hz. Ali'nin şu manzumesini zikretmiştir: "Akıl ikidir: Yaratılıştan gelen ve işitilen (duyularla kazanılan akıl)."⁴⁰⁸ Yaratılıştan gelen yeti olmadıkça duyularla elde edilenler, yarar sağlamaz.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki göz görmedikçe güneş ışığının bir yararı olmayacağı⁴⁰⁹ gibi, akıl da vahyin ışığı altında gören bir göz mesabesindedir. Işık olmadan nasıl göz göremiyorsa vahiy olmadan akıl da her konuda; ama özellikle dinî konularda doğruyu göremez. Âyet-i kerîmede⁴¹⁰ Hz. Peygamber'e sadece vahye uyması emredilirken, hemen körlükle beraber görmeye de işaret edilmesi ve bunun da düşünceye sevk eder tarzda sorulması, Yüce Allah'ın vahyi ve hidâyetinin eşliğinde aklın doğruyu göreceği, vahiy ve hidâyetinden uzaklaşınca da körleşeceği anlaşılmaktadır.

Burada istenen düşünmektir. Düşünmeye teşvik ise Kur'ânî bir metottur. Bu düşünce vahyin kontrolü altında olmalıdır. Ancak o zaman o düşünce için bir aydınlık olabilir, ona kılavuzluk edebilir. Yoksa doğrudan doğruya karanlıklara dalan, hiçbir delile ve aydınlatıcı kitaba dayanmaksızın kılavuzsuz olarak bilinmezliklere dalan körlük kılavuzluk etmez.

İnsanın akli, vahiy çerçevesi dâhilinde hareket ettiği takdirde dar sınırlar içerisinde kalmaz. Sınırları genişler, sahası büyür. O takdirde bütünüyle varlıkların içinde hareketine devam eder. Hem ruhları hem pratik âlemi hem de gayb ve şehâdet âlemini ihtiva eden hayat sahnesinde vahiy, insan aklının sadece yanlış metotlara, kötü değerlendirmelere, eksik görüşlere, şehvet ve arzuların meyline kapılmasını engeller. Bütün bunlardan sonra da vahiy, akli devamlı harekete ve atılıma sevk eder. Yüce Allah insanoğluna verdiği bu önemli ve büyük vâsıtayı, yani

⁴⁰⁰ **Yâsîn**(36):68; **Furkan**(25):44; **Yûnus**(10):42, 100; **Zümer**(39):43; **Câsiye**(45):5; **Nahl**(16):12, 67; **Rûm**(30):24, 28; **Ankebût**(29):35, 63; **Ra'd**(13):4; **Hac**(22):46; **Bakara**(2):164, 170, 171; **Enfâl**(8): 22; **Hucurât**(59): 4; **Mâide**(5): 58, 103 vd..

⁴⁰¹ **Enfâl**(8): 42.

⁴⁰² **Bakara**(2): 242.

⁴⁰³ **Kur'ân Ansiklopedisi**, II, 123.

⁴⁰⁴ **Bakara**(2): 242.

⁴⁰⁵ **Ankebût**(29): 43.

⁴⁰⁶ **Kur'ân Ansiklopedisi**, II, 112.

⁴⁰⁷ **Bakara**(2):171. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, II, 113.

⁴⁰⁸ **Muferdâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s. 577.

⁴⁰⁹ **A.g.e.**, s. 578.

⁴¹⁰ **En'âm**(6):50.

aklı, ilâhî vahyin hidâyetinin kontrolü altında çalışıp gelişmesi için vermiştir. Ama akıl dalâlete düşmemeli, haddini aşmamalıdır.⁴¹¹

O hâlde akılı başında olan kimseye düşen, tefekkür ve istidlâl konusunda ciddiyet göstermesi, gayret sarf etmesi, hevâyı, cehâlet ve taklit ehlinin yolunu terk etmesidir.⁴¹² Bunu keyyis (akıllı, zeki, kıvrak zekâlı, işlerde nazık); en iyiye ulaşmada en uygun, en doğru olanı güzelce çıkartmaya, elde etmeye muktedir olan, yapar.⁴¹³ Bunun karşıtı ise ahmaktır.

Yüce Allah, delilleri ve delillerden istidlâle götüren akılı yaratmakla birlikte şer'î kanunları ve hükümleri tarif edip anlatan peygamberler de göndermiştir.⁴¹⁴

Bireysel hayat için gerekli şeyler her canlıdaki içgüdü ile bilinir; ama toplumsal düzenle ilgili iyi-kötü şeyler her zaman akıl ile bilinemez. Bu nedenle vahye ve uzun deneyimlere ihtiyaç vardır. İşte burada insanlar için peygamberliğin ve ilmî-hukukî çalışmaların önemi ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁵

Bu konuda *Elmalılı* özetle şöyle demektedir: “İnsan, sonuç bakımından hangi şeyin iyi, hangi şeyin kötü olduğunu akılı ile her zaman bilemez. Özellikle ferdî ömrün yetmeyeceği derecede uzun tecrübelerle dayanan şeyleri, bir nakil ve tebliğ olmadıkça hiç bilemez. Bunlar ... vahiy ile veya asırlarca tecrübe ile bilinir; bir de birçok insan, iyiyi kötüyü, hak ve gelecek açısından değil de bugün için ve yalnız kendisinin acilen duyacağı zevke göre ölçer. Başkalarını kendisi gibi düşünmez, diğerlerinin acı ve zararına önem vermez. Kendisine iyi zannettiği şeyin, başkalarına kötü olup olmadığını ve kendisi hakkında da ilerisi için dahi iyi olup olmayacağını hesaba katmaz. Gün bugündür deyip bugünkü zevk ve yararlarına bakar, birçok iyilikten de bugün onlar kendisine zor geldiği için kaçınır. Oysa bu insanlar, başkalarını da düşünerek hak düşüncesiyle hareket etseler ve ayrıntısını bilmedikleri veya denemedikleri şeyleri bilenlerden sorsalar, iyi mi kötü mü olduğunu bilen kimse bulamadıkları takdirde de o işin kendi yararına olduğunu bir kenara bırakarak genel surette hakkı düşünüp kalp ve vicdanlarına başvursalar, Yüce Allah onların gönüllerine o işin iyi mi, kötü mü olduğunu ilhâm eder. Öyleki o iş bir şer ise mutlaka insanın gönlü bunalır, hayır ise bir huzur duyar.”⁴¹⁶

Kur'an, ilgili âyetler çok net olmasa da vahyi dışlayarak her türlü çözümü akıldan beklemenin insanı hevâyâ esir edeceğini ve bunun da insan hayatını subjektif çekişmelerin didişmesine yenik düşürerek rahatsızlıklara yol açacağını söyler.⁴¹⁷ O sebeptendir ki insan hayatını hevâlarına göre çekip çevirmek isteyenler, peygamberlere hep karşı çıkmışlardır.⁴¹⁸

Fakat insanın içinde ve dışında vuku bulan olayların hepsi, Yüce Allah'ın kanunları çerçevesinde oluşmaktadır. Çünkü kanunsuz iş olmaz. Faktörler olmadan hiçbir şey meydana gelmez. Kanunlar Yüce Allah'ındır. Ondan başka yaratıcı yoktur. Dolayısıyla her şeyi Yüce Allah yaratır. Hidâyet de dalâlet de Yüce Allah'ın yaratması olup bunlar insanın seçimine bırakılmıştır; insan seçer, Yüce Allah yaratır. İnsan aklıyla herhangi bir yönü seçtiği için, yaratan Yüce Allah olduğu hâlde sorumlu insandır.⁴¹⁹

Yüce Allah, insanı akıl ve iman gücü ile bezeyerek yaratmış; ama yine onu bedenlen, maddeten hem birtakım canlılardan hem de tabiat kuvvetlerinden zayıf yaratmıştır. Fakat ona, aklını kullanarak, imanından aldığı güçle o maddî üstünlüklerin hepsine hâkim olacak yolu göstermiştir.

⁴¹¹ İbn Keşir, İsmail, **Tefsîr-i İbn-i Kesîr** (*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*), trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetiner, İstanbul, 1404/1983, VI, 2647.

⁴¹² **Suarâ'**(42):17. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 440.

⁴¹³ **Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye**, I, 475.

⁴¹⁴ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 165.

⁴¹⁵ **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri**, Ateş, Süleyman, İstanbul, 1407/1988, X, 492.

⁴¹⁶ **Hak Dini Kur'an Dili**, VIII, 5858, 5859.

⁴¹⁷ Bkz. **Kehf**(18): 28; **Kasas**(28):50; **Sâd** (38): 26.

⁴¹⁸ Bkz. **Bakara**(2): 87; **Mâide**(4): 70; **Rûm**(30): 29.

⁴¹⁹ **Kur'an Ansiklopedisi**, II, 123.

Yüce Allah, Hz. Âdem'e bütün varlıklara dair bilgi vermiş; onların isimlerini öğretmiştir. Bu, insan her şeye dair bilgi edinebilir, yeter ki aklını iyi kullansın ve metodu sağlam olsun, demektir.⁴²⁰ Üstelik o bilgi, hevâ anlayışına karşı olan bir bilgi idi.

Bütün bunların yanında, şüphesiz insanda kendisini doğru yola götürecek bir akıl olduğu gibi onun helâkına neden olacak hevâ da vardır.⁴²¹ İnsanın cevheri (özü)nde akli takviye edecek başka bir sıfat (yardımcı) yoktur. Bu nedenle akıl hevâdan daha zayıftır. Bu ise kaçınılmaz olarak böyledir. Çünkü insan yaratılışının başından itibaren hissî lezzetlere yönelmekte, itâat etmekte, uyarmaktadır. Akıl nuru ise onda ancak ömrünün belirli bir döneminden sonra ortaya çıkmaktadır.

Söyle denilir: “Küçük yaşta ilim öğrenmek taş nakış yapmak gibidir.” Bununla birlikte herkesçe bilinir ki “Tekrar, aklî melekelerin kazanılması ve yerleşmesini sağlar.” Bu gibi ifadelerden de anlaşıldığı gibi, nefsî alışkanlıkların tekrarlarının fazla olması ve bunların küçük yaşlardan itibaren var olması, nefsin hissî lezzetlere tutkunluğu, yönelişi aklî lezzetlere yönelişinden daha fazla olmaktadır. Hevâ da aslında bir bakıma bedenî mutluluğa ve bedenî lezzetlerine yönelme anlamına gelmektedir. Bu gibi hallerden anlaşılacağı üzere hevâ yönü, insanın akıl yönüne çok daha fazla ağır basmaktadır. Dolayısıyla insandan sâdır olan fiillerin çoğunluğu hevâsının isteklerinden, zemmedilen fiiller cinsinden olmaktadır. İnsan, bu fiillere yönelip onları işledikten sonra akıl hevâyla çatışmaya son verir. İşte o zaman insan yaptığı işin kötülüğünü, yufkahlığını (akıl ve idrâk zayıflığını) ve zemmedilen çirkin yönlerinin olduğunu anlar. Artık akıl bu kötülükleri vuku bulduğunda yani engellenme veya durdurulma imkânı kalmadığında fark etmiş olur ve insan için üzüntü, utanma ve nedâmet dışında bir şey kalmaz.

O zaman bundan hevânın isteklerine daha çok yönelen insan üzüntü ve kederinin çok daha fazla olduğu hükmü de ortaya çıkar. Bu da şunu ifade eder ki insan pekçok durumda üzüntü ile baş başadır ve iniltilerin yoldaşdır.⁴²²

Olmaması gereken ise akl-ı selîmin kendisine hedef olan veya peşi sıra elem bırakan lezzetten ve pişmanlığı miras bırakan şehvetten nefsi menetmesidir. Herkes bilir ki çocuk kendisini yok olmaya götürdüğü hâlde arzuladığı şeyin izinden gider, onu tercih eder. Akıllı kişi ise buna karşılık nefse bunu yasaklamayı tercih eder. Bazen hevâyâ meyletme hususunda bu ikisi arasında eşitlik vuku bulur. Bu ölçü ile insan hayvana tercih edilir, üstün tutulur. Zira onda irâde melekesi vardır. Ama hayvan huyları, tabiatları ile beraberdir, onlarla uyuşur, sonuca bakmaz ve sonuç hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Hazır olduğunda, onun huyu veya tabiatı, gıdadan çağırıldığı şeyi alır. Herhangi (rastgele) bir vakitte ihtiyaç duyduğu sidiği, dışkıyı yapar, giderir. İnsan ise, akli, huyu veya yaratılışı sebebiyle galebe çalmasından dolayı bundan menedilir.

Akl-ı selîm sahibi, hevânın gâlip geleceğini anladığı anda olayı derhal aklın hakemliğine götürmelidir. O insana, gelecekteki faydalar hakkında araştırmaya işaret edecek veya yön verecek ve şüphe anında hevâdan sakınmada daha ihtiyatla amel ederek gelecekteki şerden emin olunmasını iyi bilmeyi emredecektir.

Akıllı ve zeki kişilerin sonuçlarından emin olunan (ın ne olduğu bilinen) kötü arzuları defetmeye çalışması gerekir ki bu alışkanlıkla sonu zarar veren şeyleri bırakmayı sürdürür.⁴²³ Bu şekilde nefs ve şehvet ile akıl arasında denge kurulursa faziletler, aksi olursa rezaletler doğar.

Ebû Bekir Râzî'ye göre, akıl hevânın karşıtıdır ve onunla çatışır.⁴²⁴ Ama onunla birlikte olan akıl sapar. *Râzî*'de, aklın buyruğu ile hevâdan kaynaklanan yargıların birbirine karışabileceği endişesi vardır. Bu durumda akl-ı selîme ve sağduyuya önem vermek gerekir.

⁴²⁰ **Bakara** (2):30-39.

⁴²¹ **Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh**, s. 104.

⁴²² **A.g.e.**, s. 105.

⁴²³ **Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ**, s. 19.

⁴²⁴ **Resâ'il Felsefiyye**, er-Râzî, s. 39-40; **Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn**, s. 19-40.

Onları ayırt etmenin ölçüleri hakkında⁴²⁵ daha sonra “*Dinde İ’tidâl ve Denge...*” başlığı altında bilgi vereceğiz. Ancak bu ayırım her zaman pek kolay olmamaktadır.

Râğîb el-İşfehânî’nin, “*ez-Zerîa ilâ Mekârimi’s-Serî’a*”⁴²⁶ sında ve *Gazzâlî*’nin “*Mîzânu’l-Amel*”⁴²⁷inde aklın karşısına konulan beşerî istek ve tutkuların hepsine birden hevâ adı verilmiş, aklın melekten, hevânın şeytandan destek aldığı ifade edilmiş, aklın buyruğu ile hevânın istekleri arasında ayırım yapmayla ilgili bazı ölçüler zikredilmiştir. Hatta *İbrâhîm*(14):24’cü âyetindeki “güzel ağaç”la aklın, “çirkin ağaç”la da hevânın kastedildiği, böylece âyette aklın faydalarıyla hevânın zararlarına işarette bulunulduğu belirtilmiştir.⁴²⁸

Bazı âyetlerde⁴²⁹ Hz. Peygamber ve arkadaşlarının basiret ve sağduyu ile hareket ettikleri, yine bir âyette⁴³⁰ Hz. Peygamber’in ve mü’minlerin yolunun basiretle, akıl kanıtlarıyla hak yoluna çağırarak olduğu vurgulanmakta, başka bir âyette⁴³¹ ise Hz. Peygamber’e, Yüce Rabb’inin yoluna hikmet (gerçeğe uygun bilgi) ve güzel öğüt ile çağırması emredilmektedir.⁴³²

Zira hevâ, akli hükmü altına alarak insanın akl-ı selîme göre düşünme yetisini köreltmek, insan nefsi onu kendi hoşuna gidecek tek bir noktaya yöneltmek başka yönleri yönelişlerini tamamen aksatmaktadır. Çünkü bağımsız bir akıl vâsıtasıyla insan gerçek neticelere ulaşırken, hevâ ile sıhhatli bir neticeye ulaşması mümkün olmamaktadır. Nitekim müçtehitler içtihad için şer’î bir delil olması gerektiğinde ittifak etmişlerdir. Çünkü içtihad hevâdan olmaz. Bilâkis o, yazılı metotlar, belli kaîdeler ve hevâdan sakındıracak belli yollara göre olur. Buna göre müçtehitler bir görüş üzerinde birleştikleri zaman kesinlikle biliriz ki anlaştıkları görüşe işaret eden bir delil bulmuşlardır. Üstelik o delil, delilliliğine veya mânasına kesin olarak işaret etmezse âdete göre asla herhangi bir ittifak olmaz. Zira akıllar ve zekâlar farklıdır. Dolayısıyla bir delilin pek çok ihtimâlî olduğu zaman akıl ve zekâların ittifakı kolay olmaz.⁴³³

Nakle dayanmaksızın metnin veya kelimenin sadece anlamından hareketle evirip-çevirip garip fetvalâr çıkaran ve buna dayanan ayrıntıları bilenlere fakîh denmez. Zâten İslâm’ın ilk asrında “fıkıh” kelimesi o anlamın çıkarılacağı mânada kullanılmıyordu.⁴³⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi yedi yerde kullanılan bu kelime, bunların on dokuzunda ince bir anlayış, derin bir bilgi, bir şeyin iç yüzünü anlamak mânasındadır. Ancak bu dikkatli ve ince düşünce ile sözün asıl mânası kavranabilir.⁴³⁵ Bu da insanın hevâdan korunmasına katkıda bulunur.

Aklın hem amacına uygun kullanılmalı hem de Kur’ân’ı gâyesinden uzaklaştıracak boş şeylerle uğraşmamalıdır. Meselâ Kur’ân’da tartıların ağır⁴³⁶ veya hafif⁴³⁷ olması Yüce Allah katında değerli veya değersiz ölçüleri ifade eder. Zikri geçen âyetlerden anlaşılan budur. Fakat bu tabirlerle ilgili yersiz aklî ve filolojik tartışmalara girmek, Kur’an’ın verdiği hissi kurutmak, Kur’an ve İslâm’a verilen önemi unutup gereksiz şeylerle meşgul olmaktır.⁴³⁸

Aynı şekilde nefsin kötü arzularına uyarak, sadece akla güvenerek, indî görüşleri beğenerek, körü körüne taklit⁴³⁹ ve bid’atlarla uğraşmak veya onlara inanmak da böyledir. İşte o zaman bunların böyle olmasında hevânın payı büyüktür.

⁴²⁵ *Resâ’il Felsefiyye*, s. 88-91.

⁴²⁶ Bkz. *ez-Zerîa ilâ Mekârimi’s-Serîa*, s. 101-110.

⁴²⁷ Bkz. *Mîzânu’l-Amel*, s. 59-62.

⁴²⁸ *ez-Zerîa ilâ Mekârimi’s-Serîa*, s. 101-110; *Mîzânu’l-Amel*, s. 59-62.

⁴²⁹ *Hûd*(11):17; *Mülk*(67): 22.

⁴³⁰ *Yûsuf*(12):108.

⁴³¹ *Nahl*(16):125. Bkz. *Kurân Ansiklopedisi*, II, 124.

⁴³² A.g.e., II, 125.

⁴³³ *el-Vecîz fî Usûli’l-Fıkhi*, s. 188.

⁴³⁴ *Tevbe*(9): 22. Bkz. *Kur’ân Ansiklopedisi*, II, 123.

⁴³⁵ *Enfâl*(8): 42.

⁴³⁶ *Kâriâ*’(101): 6.

⁴³⁷ *Kâriâ*’(101): 7.

⁴³⁸ *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, XVI, 335.

⁴³⁹ *Muhtasarı Zemmi’l- Hevâ*, s.19.

Hûd sûresinde körü körüne eskileri taklit edenler, kör ve sağıra; akıl ve kanıtı dayananlar da gören ve işitene benzetilir. Âyetten⁴⁴⁰ şu anlaşılmaktadır: Şimdi sadece dünya için çalışan, âhirette hiç payı bulunmayan kimse ile; bir kanıtla hareket eden, -kanâatimize göre, Yüce Rabb’inden kanıt üzerinde bulunan (Hz. Muhammed’in kendisi ve onun getirdiği dine inanan)-kimse bir olmaz. Bu, Yüce Allah’a kulluk etmenin, âhirete inanmanın doğruluğunu, samimiyetini gösterir.⁴⁴¹

Zu’n-Nûn’un şu sözüyle bitirelim: “İbâdetlerin anahtarı düşünmektir, isâbet etmenin alâmeti nefse ve hevâya uymamaktır.”⁴⁴²

b) İlim

Kur’ân-ı Kerîm’in inen ilk âyetlerinde⁴⁴³ “İnsanı yaratıp ona bilmediği şeyleri kalemle öğreten... Allah’ın adıyla okumanın emredilmesi...”, bilginin temel kaynağı olan kaleme, yazıya dikkat çekilmesi, Kur’ân’da ilme⁴⁴⁴ verilen değeri göstermektedir. Ayrıca, Kur’ân’ın daha ilk âyetlerinde insan, Yüce Allah’ın yaratma yasalarını incelemeye yönlendirilmekte, bu incelemeye önce kendi yaratılışından başlaması, öğrendiklerini yazı ile tespit ederek bilgisini geliştirmesi ve bilmediği şeyleri öğrenmesi teşvik edilmektedir ki bütün kâinât varlıklarını incelemek, maddî ve manevî ilimleri öğrenmek bu âyetlerin yönlendirmesi kapsamına girmektedir. Bununla birlikte kutsal kitabı Kur’ân olan İslâm, beşikten mezara kadar insanı araştırmaya sevk eden bir dindir. Üstelik ona göre imânın fazileti, ilmin fazileti ile olmakla birlikte amellerin değeri, ilme dayanmaları oranındadır.⁴⁴⁵

Fâtır(35):19-22. âyetlerde bilgili insanın nasıl manevî bir ışık olduğunun, ona nasıl bir ruh ve bilinç verildiğinin çarpıcı benzetmeler ve isti’ârelerle anlatılması akabinde, bundan birkaç âyet sonra Yüce Allah’tan hakkıyla âlim kullarının korkacağı,⁴⁴⁶ bilenlerle bilmeyenlerin asla bir olmayacağı, bilgi ile kanıtlara dayanarak hareket edenlerin, körü körüne gidenlerden üstün ve güçlü olduğu, özellikle sağduyu sahiplerinin öğüt aldığı vurgulanmaktadır.⁴⁴⁷

Bununla beraber yine Yüce Allah’ın “O, hevesinin peşine düştü.” ifadesiyle “O, Allah’ın kendisine verdiği âyetlere sınıksız sarılmayı bırakıp kendi hevâ ve hevesine uydu. Böylece de dalâlet uçurumuna yuvarlandı.” demek istenmektedir. Bu, ilim adamını tehdit eden âyetlerden birisidir. Çünkü Allah Teâlâ o kimseye, âyetlerini ve delillerini verip müstecab (kabul olunacak) duâyı bildirdikten sonra, o kalkıp da hevâ ve hevesine uyarsa, dinden çıkıp kendinden aşağı yaratık mertebesine inmiş olur. İşte bu, Yüce Allah’ın kendisine çokça nimetler verdiği kişinin, hidâyete uymaktan yüz çevirerek hevâsına uymaya yönelince Yüce Allah’tan alabildiğine uzaklaşacağına delâlet eder.

Demek ki nimet ve ilim arttıkça hidâyet artmazsa Yüce Allah’tan uzaklaşmak çoğalır. Yüce Allah’ın o hâlde olanı, soluyan bir kelbe benzetmesi,⁴⁴⁸ ehl-i kitap olmasının⁴⁴⁹ aleyhinde

⁴⁴⁰ *Hûd*(11):17.

⁴⁴¹ *Kur’ân Ansiklopedisi*, II, 117.

⁴⁴² *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, I, 475.

⁴⁴³ *‘Alâk*(96):3-5.

⁴⁴⁴ İnsanın yararına olan şeylerin derece yönünden en yücəsi ebedî mutluluktur. Bunun elde edilmesi, ilim ve durumu ilimle bilinen ve bu şekilde kendisine ulaşılan amel ile olur. O hâlde Allah’a yaklaşımda, dünyada ve âhirette mutluluğu yakalamada ilim bir araçtır. Dolayısıyla dünya ve âhiret saadetlerinin aslı ilimdir. Bu husus, *Âl-i İmrân*(3):18; *Fâtır*(35): 28; *Tâhâ*(20):114. âyetlerde teyit edilmektedir. (el-Kâfiyeci, Muyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Hanefî (ö.879/1474), *Kitâbu’t-Taysîr fî Kavâidi İlmî’t-Tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara,1468/1989, s. 82, 83.) O zaman ilim sahibinin, kendi keyfince değil, günün icap ve şartlarına, yeni yaklaşımlara göre her hâlükârda onun ruhunu (özünü) de koruyarak ilmin değerine, şerefine, yararına ve amacına uygun bir şekilde ilâhî kitabı ele alması, anlaması ve anlamlandırması gerekir.

⁴⁴⁵ *Kur’ân Ansiklopedisi*, IX, 432, 438.

⁴⁴⁶ *Fâtır*(35): 28.

⁴⁴⁷ *Zümer*(39):18.

⁴⁴⁸ *A’râf*(7):176.

⁴⁴⁹ «...أوتوا العلم...» “...Ûtu’l-ilme...: ...kendilerine ilim verilmiş olanlar...” ifadesinin genelde Kur’ân’ın Yüce Allah’tan gelen gerçek olduğunu anlayan kitap ehli ve özellikle de onların bilginleri hakkında kullanılmakta olduğunu, *Hac*(22): 54. âyet bildirmektedir.

bir delil olmakla birlikte, kendi bâtıllarından vazgeçmeyecekleri de bu hüküm kapsamına girmektedir. Zira onların gelen dini kabul etmemeleri, getirilecek bir hüccet ile yok edilebilecek bir şüpheden dolayı değil, sırf kibir, inât, haset gibi sebeplerdendi. Hâlbuki bunlar delil⁴⁵⁰ getirmekle yok edilemeyen⁴⁵¹ hevânın destekçileridir.

Yüce Allah verdiği ilim ve âyetlere rağmen hevesine uyanı ve dünyaya meyledeni yüceltmiyor. O da bunlardan istifade etmeyi bilmiyor. Böyle kişi şeytanın peşine düşüp kölesi hâline geliyor, sonunda şekil değiştirerek kendinden aşağı yaratıklar mertebesine düşüyor. Aynı durumda olan herkes için bu bir misâl teşkil etmektedir.

Soluma ise âyetlere rağmen dünyanın geçici metaları peşinde soluyarak koşup âyetlerden sıyrılmaktır.⁴⁵² Zira o hâlde, öğütlere kulak asmadan devamlı bir soluma içinde olmak vardır. Beşer hayatında, her yerde ve her toplumda pek çok kere bu tür örneklere veya bu nevi bilginlere rastlanmaktadır.⁴⁵³ Hatta idarecilerin elinde bulundurduğu yemlere soluyarak koşanlara da çok kez rastlanmaktadır. Sonu gelmeyen bu misâl her zaman bulunur. Bu nedenle âyetlere muhâtap olanların, onlardan istifâde ederek bu fırsatı kaçırmamaları da vurgulanmaktadır.

Öyle ardı arası kesilmeyen bir soluyuş içinde kalınmamalı, hiçbir düşmanın yapamayacağı zulmü insan kendi nefesine reva görmemelidir. Günümüzde âdeti kendi nefesine zulmetmek için hızla koşan âlimleri çok sık görmek mümkündür. Onlar âdeti cehenneme başkaları değil de kendileri girebilsin diye dişlerini sıkılayarak yarışanlar gibidirler. Sanki her sabah cehennemde kendilerine ayrılan yeri tespit için hızla ilerliyorlar ve bu hayattan sıyrılmaya kadar bitmek bilmeyen bir soluyuşla arzuların peşinden koşup duruyorlar.⁴⁵⁴

Kur'ân'da geçen ve benzer durumda olan Yahûdî din adamları ve bilginlerinin, kutsal kitabı sırf kendi keyif ve hevâlarınca nasıl mânalandırdıklarını, şerh ettiklerini, onu dünyalık ve menfaat için nasıl âlet edindiklerini, günümüzde aynı hâlde olan pek çok âlime kıyasla tahayyül ve ispat etmek mümkündür.

Yüce Allah vaktiyle Yahûdilere, indirdiği âyetlerini az bir paraya satmamalarını, hakkı bâtılla bulayıp bile bile gerçeği gizlememelerini emretmiştir.⁴⁵⁵ Hatta onları, gizleyip az bir paraya satanları şiddetle uyarmış; aksi takdirde onların karınlarına sadece ateş doldurulacağını, kıyâmet gününde O'nun onlarla konuşmayacağını, onları yüceltmeyeceğini ve acı azaba uğratılacaklarını kendilerine bildirmiştir.⁴⁵⁶

O anlayış ve ahvâlle âyetleri az bir paraya satmanın, dünyalık çıkar için onları çarpıtmanın, yanlış mevkinin veya onu korumanın ve menfaat uğruna dini bile bile yanlış (hevâya göre) yorumlamanın, gerçekleri gizlemek olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu, örneğin onları idarecilerin hoşuna gidecek biçimde yorumlayarak, icabında haram olan bir şeyi helâl göstermek⁴⁵⁷ şeklinde de oluyordu.

Kitap ehli din adamlarından bazıları benzer anlayışla, kitapta olmayan ayrıntılara ilişkin içtihad hükümlerini (isimleri, şerhleri), -ki bunlar arasında çelişik hükümler olsa bile- elleriyle

⁴⁵⁰ Burada kastedilen deliller; âyetler ve mucizelerdir. Delil, ilim ifade eder. Deliller olmasaydı mükelleflere teklîf olmazdı. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 439.

⁴⁵¹ **A.g.e.**, IV, 33.

⁴⁵² Kur'ân'da yer alan bu teşbîh olayına ilgili yerde daha geniş bir açıklama getireceğiz.

⁴⁵³ **Fî Zılâlî'l-Kur'ân**, VI, 319.

⁴⁵⁴ **A'râf**(7):176.

⁴⁵⁵ **Bakara**(2):41, 42, 174.

⁴⁵⁶ **Bakara**(2): 174.

⁴⁵⁷ Bazı bilginler, bu âyetlere dayanarak Kur'ân öğretimi karşılığında para alınamayacağını ileri sürmüşlerse de bu doğru değildir. Herkes uğraştığı iş, harcadığı çaba ve zaman karşılığında bir ücret alabilir. Bilginlerin çoğunluğu bu kanâattedir. Bu durumda o câizdir. (**Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 185.) Nitekim burada karşılıklı menfaat söz konusudur. Meselâ öğrenci öğrenmekte, öğretmen ise çabası karşılığında ücret almaktadır. Bu, Yüce Allah'ın âyetlerini satmak demek değildir. Dinî görevleri yapma karşılığında da ücret alınabilir. Fakat sadece Kur'ân okuma karşılığında para alınmaz. Aksi takdirde alınan para, okunan Kur'ân'ın karşılığı değil, harcanan vaktin karşılığı olur. Yoksa Kur'ân'ın değeri biçilmez. Dolayısıyla böyle bir kazanç dünyalık için nefse uymak veya hevâya kapılmak değildir. Ancak para ile Kur'ân okumayı meslek edinmek de doğru değildir.

yazdıkları kitaplarda zikrediyor ve onların Yüce Allah katından geldiğini iddia ederek o kitapları satıyorlardı. Oysa yazdıklarının aslında Yüce Allah katından gelen kitap olmadığı âşikardı. Bütün bunlardan, kendi sözlerinin tutulması için onları Yüce Allah'ın sözleri gibi gösterdikleri, hatta bile yalan söyledikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵⁸

Bir de Yahudiler, uydurduklarını Müslümanların Yüce Allah'ın kitabından sanmaları için kitaptan olmayan sözleri kitabın şerhlerine sokuyor; kendi görüşlerini kitab'ın âyetleri gibi söylüyorlardı. Bununla da kendi basit ve bâtil düşüncelerini Yüce Allah'ın sözü gibi göstermeye çalışıyorlardı. Böylece dinin ruhundan uzaklaşıyor; fakat bununla dine hizmet ettiklerini sanıyorlardı. Bu şekilde taassupları, onları hakka düşmanlığa, Yüce Allah'a karşı yalan söylemeye itiyordu.⁴⁵⁹ Onlar bu hususta sadece kuruntu ve nefislerinin arzuladığı hevâya uyuyorlardı.

Hevânın bu tarz saptırıcılığını doğrulayan başka âyetler ve onlarda anlatılan başka olaylar da vardır. Nitekim Kur'ân'da Yahûdi ve Hristiyan ehl-i kitabından bahsederken onların, vahye dayalı bir kitaba inanmayan, onu kendi hevâlarına göre bozan, değiştiren, karıştıran; mânasını, hükmünü ciddiyetle gözetmeyen hevâ ve heves sahipleri, bid'at ehli olduklarını, artık onların gerçek mânasıyla kitap ehli ve ehliyetli kimseler, dikkatli, saygılı, devamlı bilmediklerini, anlamadıklarını ehlinden soran, iyi niyetli, temiz kalpli olmadıklarını; dolayısıyla hüsrana uğramış kimseler olduklarını, o büyük saadetten mahrum kalacaklarını vurgulamıştır.⁴⁶⁰

Onların bir başka hâli de kendilerine bilgi geldikten sonra, sırf aralarındaki bağnazlık ve aşırılık yüzünden ayrılığa düşmüş olmalarıydı. Bu ise insanların gerçeği öğrendikten sonra, bile bile doğruluktan, bilim yolundan ayrılmalarının, onları ne denli sorumluluğa ve ihtilâfa sürüklediğini göstermektedir. Zaten o şekilde ayrılığa düşenler, çıkarıcı insanlardır. Ancak Hak'a bağlı, hevâsına uymayan, insaflı, vicdanlı bilgin kullar, böyle çıkarıcı düşüncelerden uzak kalır, hakikat dairesinden ayrılmazlar.

Yüce Allah İsrâiloğlu bilginlerine, insanlardan değil sadece kendisinden korkmalarını, âyetlerini az bir paraya satmamalarını emretmiş ve O'nun indirdiği hükümleri uygulamayanların kâfir olacaklarını vurgulamıştır.⁴⁶¹ Ama onlara ve onların şahsında benzerlerine yapılan uyarılara rağmen, hâlâ ilim ve hakîkatten ayrılarak onların yaptıklarından daha da kötüsü yapılmaktaydı.

Zira Allah'ın indirdiği hükümleri uygulamak bir yana, kulak ve kalpleri mühürlenmiş, ilme karşı hevâ ve heveslerini ilâh edinmiş olan müşrikler, sapıtmış hatta dünya hayatından başka bir hayatın olmadığı, onun sadece bu dünyadaki hayattan ibaret olduğu inancına kapılmışlardır. Onlara göre insan, yaşar veya ölür; ötesi yoktur. İnsanı sadece zaman öldürür.⁴⁶² Bu anlayış, Yüce Allah'ın emir ve hükümleri ile alâkası olmayan, ilmî olmayan veya ilmin gereğine uymayan; ama sahiplerinin yalnız kendi zevk ve heveslerinin arkasından koştuğu bir anlayıştır. Üstelik hevâ ve hevesler kişiye göre değiştiği için bunlar, bu gibi meselelerde İsrailoğulları gibi diğer insanları da ihtilâfa düşürür, Yüce Allah'ın gazabına götürür.⁴⁶³

Bu şekilde Yüce Allah veya dini hakkında tartışanların delilleri, Yüce Rabb'leri katında bâtıldır, çürüktür. Aslında onların ne teorik ne pratik ne naklî hiçbir tutanakları yoktur. Oysa delil eğrilige ve eğrilere karşı olur. İlmî ve amelî açıdan ortada olan Hak ve istikâmet karşısında yapılan münâkaşa, sadece bir azgınlık ve haksızlık ilânından başka bir şey değildir. Bu nedenle Yüce Allah katında delilleri çürük olmakla birlikte aleyhlerinde bir gadap ve haklarında şiddetli bir azap vardır.⁴⁶⁴

Bu hep böyledir. Zira heveskâr bir kimse, apaçık gerçeklere ve çok açık olan bir dine bile sırtını döner ise o zaman onun için akîdenin kapalılığı, delillerin eksikliği veya kuvvetsizliği diye

⁴⁵⁸ Bakara(2): 79. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 186.

⁴⁵⁹ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XIV, 127.

⁴⁶⁰ Bakara(2): 121. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, II, 400, 401.

⁴⁶¹ Mâide(5): 44. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 189.

⁴⁶² Câsiye(45): 24-26.

⁴⁶³ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 88, 89, 91.

⁴⁶⁴ Şûrâ(42): 16; Sâd(38): 20. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 18.

bir gerekçe olamaz. Bunu garazkârlıktan yapmış olsa da onun karşı çıkışının sebebi heveslerine uymasındır. Ancak hidâyete değil de hevesine uyan yolca en sapık olandır, bu onun özelliğidir. Heveskârlardan başka hiç kimse hak bir dine sırtını dönmez. Hatta onlara hakîkatler ulaşmış ve açıklanmış ise artık onlar için çeşitli mazeret kapıları kapanmış olur.⁴⁶⁵

Kur'ân'da, “*Asıl doğru yol, ancak Allah'ın yoludur.*” buyrulduğu hâlde, Yahûdi ve Hristiyanların, dinlerine uymadıkça Hz. Muhammed'den râzı olmayacakları bildirilmektedir. Üstelik,

« الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ... وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ

“*Sana gelen ilimden sonra eğer onların hevâlarına (arzularına) uyarsan, andolsun ki Allah'a karşı senin ne bir dostun, ne de bir yardımcın olmaz.*”⁴⁶⁶ buyrulmuştur. Bu âyet ise onun imkânsızlığını ortaya koyarak ilimden yana hak olan tavır takınmak gerektiğini vurgulamıştır.

Söz konusu ilim olunca, burada biraz da insanın gücünü, vahiy bilgisinin gerçekliği yanında beşerî bilginin de insanla sınırlılığını ve onun her şey olmadığını göstermek için bu hususu biraz irdelemek gerekir.

İlimlerin vardıgı sonuçlar, tecrübeye dayanan gerçeklerdir. Ancak ilim insanın hayal ve evhâmlarının te'siri altında kalır. İnsanın düşüncesindeki dikkatsizlikler elde edilen sonuçlara etki eder. İşte ilmî neticeleri bu sınırlar içerisinde kabule şâyan görmek gerekir. Bu durumuyla ilmî neticeler ihtimâllerle başlamak ve ihtimâllerle sona ermek durumundadır. Dolayısıyla ilimde mutlakiyet yoktur. Elde edilen sonuçlar yaklaşık sonuçlardır. Varılan sonuçlar, genelde ferdî kanaatlar olup her zaman artma ve eksilme yoluyla ta'dilâta ma'ruz kalır. Nihâî hüküm değildir. Bugün kâinat bir kanun veya nazariyeye ulaşınca, bugüne kadar ulaştığımız en son ilmî gerçekler bunlardır, diyor ve her zaman kapıyı açık bırakıyoruz.⁴⁶⁷ Zira ilerde birtakım ta'dilâtı gerektirecek bilgiler ve keşifler ortaya çıkabilir.

Bu sözler, ilmin ulaştığı ve ulaşması mümkün olan neticelerin bütünü üzerindeki hakîkatleri özetlemektedir. Uzun zamandan beri insanoğlu sınırlı vâsıtalarıyla hatta ezel ve ebede kıyasla ve çok sınırlı varlığıyla bu neticelere ulaşmak için çırpınmaktadır. İnsan damgasını taşıyan bu neticelerin ömrü sınırlı olduğu gibi bu sonuçların özellikleri de sınırlıdır. Hata ve sevaba kâbil oldukları gibi onlarda ta'dil ve tebdîl de mümkündür.

Ayrıca sözünü ettiğimiz vâsitalardan olan tecrübe ve kıyâs, insanları neticeye ulaştıran belli başlı vâsitalardandır. İnsan önce tecrübe eder, sonra da elde ettiğı sonucu kıyâs yoluyla umûma teşmîl eder. Ancak kıyâs metodu, modern ilmin ve ilim ehlinin itirâf ettiğı gibi zannî neticelere ulaştıran bir metottur. Hiçbir zaman kesin ve nihâî bir hüküm ifade etmez.

Onlardan biri de tecrübe ve istidlâl metodu; tecrübeyi bütün zaman ve mekânlarda tecrübe edilen eşyanın veya varlığın içerdiği bütün parçalara ta'mîm etmektir ki bu da insanoğlu için imkânsızdır. Buna rağmen kesin sonuçlara ulaştıracak biricik metot budur. O hâlde, yakîn ifade eden gerçek ve kesin neticelere ulaşabilmenin tek yolu, bunları insanlığa açıklayan Yüce Allah'ın gösterdiği hidâyet yoludur. Binâenaleyh Yüce Allah'ın belirttiklerinin gerisinde, insanoğlunun payına düşen bilgi, hiçbir şekilde yakîn⁴⁶⁸ mertebesine ulaşmayan zannî bilgidir ibârettir.

Ama insanoğlunun tamamen zanna dayanan bilgilerinin ulaştığı sonuçların da gerisinde, insanın etrafı çepeçevre gayb denilen bilinmezlerle doludur. Meselâ insanoğlu hâlâ şu muazzam

⁴⁶⁵ **Kasas**(28):50.

⁴⁶⁶ **Bakara**(2): 120.

⁴⁶⁷ **Tefsîri İbn-i Kesîr** VI, 2661.

⁴⁶⁸ **Bakara**(2): 4; **Lokmân**(31):4; **Neml**(27):3. « يَقِينٌ » “*Yakîn*”, ilmin sıfatıdır. Anlayışın sebâtıyla nefsin her türlü şüpheden kurtularak sükûna ermesidir. Başka bir ifade ile, şüpheli bilginin üstünde tam ve kesin bilgidir. Yani bilginin kesinlik kazanması hâline yakîn denir. (**Mufredâtü Elfâzi'l-Kur'ân**, s.892; **Kur'ân Ansiklopedisi**, IX, s. 436.) Bu durumda o, kesinliğe ulaşmış, kendisinde teorik veya pratik olarak hiçbir şüph kalmamış, vâkıya uygun düşmüş, şimdi kesin olduğu gibi gelecekte de kesinliğinde herhangi bir kuşku ya yer kalmamış ilimdir, “*Şu anda şüphem yok ki bu böyledir; ilerde de şüph edilmez ki, böyledir; başka türlü olmasına da imkân yok ki böyledir.*” dediğimizde bu, yakîn ifade etmiş oluruz.

kâinatın menşei, mâhiyeti, hareket müddeti, hareket şekli vb. üzerinde tamamen faraziye ve nazariyeler serdedip durmaktadır.⁴⁶⁹

Dolayısıyla ilim, gaybın at koştuğu meydanların eşiğinde durur. Zan (her türlü ihtimâli yok edemeyen bilgi) kâbilinden de olsa tercihe şâyan bir görüş nakledemez. Sadece faraziye ve ihtimâllerden ibarettir.⁴⁷⁰ Bunlar, gayb gerçeği üzerinde kısa ve özet bilgilerdir.

İslâm inancında gayb mefhûmunun ifade ettiği mânayı çok iyi anlamak gerekir. Gerçekten İslâm düşüncesi ve inancının en esaslı kaynağı olan Kur'ân'a göre, meydana gayb adı verilen görünmeyen bir âlem, bir de şühûd adı verilen görülen bir âlem vardır. İnsanın çevresini saran her şey görünmezlikten ibaret olan gaybı ifade etmez. Ayrıca insanın faaliyet hâlinde bulunduğu kâinat kuvvetlerinin hepsi bilinmezlikler unvanı içerisinde gizlenmiş, gitmiş de değildir.⁴⁷¹

Bunun da bir hikmeti vardır. Nitekim insanın hayatında mutlaka bir bilinmez taraf olmalıdır ki onu öğrenmek için çaba sarf edilsin. Meselâ, kıyâmet günü böyledir. İnsanlar kıyâmet gününü bilmediği için bazen düşünür, bazen sakınır, bazen bilinmezliklerini öğrenmeye çalışır; bu sayede hem kendi iç dünyalarında hem de dış âlemlerde Yüce Allah'ın âyetlerini görür ve O'nun yapmalarını murat ettiği fevkâlade şeyleri yapmayı başarırlar. Aksi hâlde hiçbir şey yapamaz, faaliyetler durur, hayatları kokuşurdu. Bu, hayat ve rûhî yapı için çok önemlidir. İnsanlar, bütün bu merak ettiklerini öğrenmek için araştırırken hem kendi enerjilerindeki hem de çevrelerindeki dış âlemin enerjik noktalarındaki gizli hususları ortaya çıkarırlar. Eğer her şey apaçık bilinseydi hayat dururdu.⁴⁷²

Bu bağlamda şunu da belirtelim ki Kur'ân'da, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı vurgulanmaktadır. Ancak gerçek bilgi de Hakk'ı bilmektir. Bu ise basireti açar ve o zaman insan şu varlık âlemindeki gerçeklerle yüz yüze gelir, hakikatleri anlar.

İlim, zihne yığılan, insanı büyük kâinat gerçeğine götürmeyen; şu duyular âleminin ötesine uzanmayan birtakım dağınık ve kopuk bilgiler yığını değildir. Gerçek ilim, ma'rifete

⁴⁶⁹ Burada aralarında fark olduğu iddia edilen dinsel ve bilimsel kişilikten de biraz söz etmek gerekir. Bazılarınca, dinsel kişilikle bilimsel kişiliğin, zihin için bilgi konusu olan realiteye karşı tavırlarının, yönelişlerinin aynı olmadığı iddia edilmektedir. Buna göre, dinsel kişilik evreni duyularıyla değil, kalp ve vicdan gözüyle görür, temâşa eder. Bilimsel kişilik ise bilgiyi duyu organları aracılığıyla elde eder, varlığı var olarak kavramaya çalışır ve o bununla sınırlıdır. Bilimsel kesinliğe ulaşmaya kadar kuşku duymak görevdir. Hatta bilimin gerçeklerine inanma zorunluluğu yoktur. Eleştiri veya tartışma onun için özel ve temel bir ilkedir. Dinsel kişi için ise her şeye egemen olan varlığa kesin inanç ve teslimiyet vardır. (**Din Psikolojisine Giriş**, I, 73, 74.) Bu gibi iddialara göre, her iki kişilik için hassasiyet ve gözlem farkı olabilir. Ama biz bunun her iki kişilik için zorunlu bir farkmış gibi algılanması gerektiği kanaatinde değiliz. Zira dinsel kişi için, her şeye egemen olan varlığa inanmasının öncesinde ve sonrasında eleştirinin ve tartışmanın herhangi bir sakıncası yoktur. Onun dışında olan her şey için de bu böyledir. Hem de her ikisi için bilgi konusu olan şeylere objektif bir anlayışla bakmanın din açısından herhangi bir sakıncası yoktur. Hatta din, usûlüne uygun olarak gerçeklerin ortaya çıkmasını teşvik edicidir. Dinde var olduğu öne sürülen tabu ve ilkeler, bilimde de farklı süreli veya hâlâ sürüp giden zamanla dilimli, değişse de olmazsa olmaz şart gibi kabul edilen tabular ve ilkeler vardır. Zaten bilgi konusu olan evreni ve onun bir parçası olan insanı yaratan ve insanın fitratına uygun olarak ilâhî dinî gönderen ve sünnetullah (Allah'ın koyduğu nizam)ın koyucusu olan varlık aynıdır. O da Yüce Allah'tır. Bu nedenle ikisinin arasının ayrı olduğunu iddia etmek ve böyle bir ayrıma gitmek doğru değildir. İslâm dini iki ilmin arasını ayırma zorunluluğu getirmemiştir. Buna gerek de yoktur. Ancak bu durumu, ilimlerdeki branşlaşmayla ve her alandaki ihtisaslaşmayla karıştırılmamalıdır. Dolayısıyla din veya dinsel kişilik yetersizlikle, ufkunun darlığıyla suçlanmamalıdır. İnsanın bu yönü bilim için kısıtlayıcı veya engel değildir. Ancak hevâ, ilim ve ilim sahiplerini olumsuz yönde etkiler. İlmî veya dünyevî konularda kısır döngü veya yetersizlik burada olmalıdır. Nitekim ilim erbâbı onun hâkimiyetine girerek, materyalist bir ilim anlayışına sürüklenebilir. İşte sorun buradadır. Yoksa inançlı veya mütedeyyin bilim adamlarının başarılarına tarih şahittir.

⁴⁷⁰ Bkz. **Tefsîri İbn-i Kesîr**, VI, 2662, 2663.

⁴⁷¹ **A.g.e.**, VI, 2667. **En'âm**(6): 59. Tek ve mutlak gerçek gayb hakikatidir. Geriye ihtimâl ve varsayımlar kalmaktadır. Yüce Allah bizim için gayb olan takdirini sadece kendisi bilir. Yüce Allah kâinata birtakım değişmez kanunlar koymuştur; insan o kanunları öğrenebilir ve onların yardımıyla yeryüzünde üzerine düşen vazifeyi ifa edebilir. Ancak her zaman kapısını Yüce Allah'ın mutlak hâkim olan takdîrine ve sırlarla dolu bulunan gayba açık bırakmalıdır. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, VII, 246-266.

⁴⁷² **Tâhâ**(20):16. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, X, 32, 33.

varan yol, Yüce Allah'a saygı, ibâdet, gönülden O'na bağlılık, âhiret endişesi taşıma, Yüce Allah'ın rahmetini ve ni'metini umma ve daima Yüce Allah'ı gözetmedir. İşte o zaman sağduyu, öz akıl, gördüklerinden, işittiklerinden, denediklerinden yararlanıp gözlemlerin ve küçük deneylerin arkasındaki⁴⁷³ değişmez kâinat gerçeklerine varır. İşte gerçek bilgi sâhipleri onlardır. Ama bireysel tecrübelerin ve dış gözlemlerin sınırını aşamayanlar, sadece bilgi derleyicileridir, gerçek bilgin değillerdir.⁴⁷⁴

Doğa olaylarını dikkatle inceleyen derin araştırmacılar, bu varlıkların bir düzen içerisinde yaratılmış olduğunu, bunların kör doğa eseri olmayacağını, kendi kendine de oluşmayacağını, bunları bir planla, hikmetle düzenleyip yaratanın bulunduğunu anlar ve yaratıcıya karşı derin saygı duygularıyla dolarlar.

İlgili âyetler, derin araştırmanın, insanı Yüce Allah'a inanmaya ve ibâdete götüreceğini anlattığı gibi ilmin önemini de belirtmektedir. Ama ilim insanı Yüce Allah'a saygıya götürmüyor, kibre düşürüyorsa o, gerçek ilim değildir. Sahibi o ilmi tam benimsememiş, daha doğrusu o ilim, sahibini olgunlaştırmamış, gönlünü aydınlatmamış⁴⁷⁵ ve hevâsına karşı durmayı ona öğretmemiştir. Hâlbuki Lokmân sûresinde hikmet şükürle beraber anılmaktadır. Çünkü bilgi, Yüce Allah'ın, insana en büyük lütfudur. Kendisine onu lütfeden Yüce Allah'a şükretmelidir. İnsan öğrendiği bilgi, yaptığı icâtlarla gurura düşerse, hevâsına kapılmış ve şeytanın yoluna girmiş olur; o zaman bilgi de hikmet olmaktan çıkar.⁴⁷⁶

Kur'an, insanları yeryüzünde gezmeye, araştırmaya, gökleri ve bunların her ikisinde bulunan, Yüce Allah'ın varlığının birer âyeti veya işareti kabul ettiği bütün doğa varlıklarını ve olaylarını düşünmeye teşvik eder; onları incelemeyi öğütler. Aynı zamanda bu varlıklar ortamında düşünmeden, körü körüne gelip geçenleri kınar.⁴⁷⁷ Hatta İslâm Peygamberi, kesin olarak kıskanmayı yasaklamışken ilme ve hayra imrenme (gıpta) anlamındaki kıskanmayı hoş görmüştür. Üstelik, beşikten mezara kadar insanı araştırmaya sevk eden İslâm dininin⁴⁷⁸ Yüce Kitab'ının yönelttiği düşünce ve araştırma doğrultusunda yürüyen İslâm bilginleri, bilimde birçok keşif ve icâtlar yapmışlardır.

Kur'an'da ilim kavramı yanında, bilgi ve düşünceyle ilgili hüküm kökünden gelen, ilim ve akıl ile ulaşılan, gerçek bilgi demek olan hikmet kavramı da vardır. İnsan hakkında hikmet,⁴⁷⁹

⁴⁷³ Sûrâ(42): 14; Câsiye(45): 17,18; Âl-i İmrân(3): 19.

⁴⁷⁴ Kur'an Ansiklopedisi, IX, 431.

⁴⁷⁵ Âl-i İmrân(3):190-194; Zümer(39): 9.

⁴⁷⁶ Kur'an Ansiklopedisi, IX, 428, 442.

⁴⁷⁷ Ankebût(29): 20.

⁴⁷⁸ Bkz. Kur'an Ansiklopedisi, IX, 431, 432, 443.

⁴⁷⁹ Yûnus(10):1; Lokmân(31):2. Burada konuyla ilgisini düşündüğümüz, özellikle hikmet kelimesi üzerinde kısaca durmak istiyoruz. «حكمة» “Hikmet”in, bir işi sağlam, güzel yapmak, iyiliği, düzeni getirmek anlamı da vardır ki hüküm ve hükûmet de bu kökten gelmiştir. Bozukluğun kaldırılıp iyiliğin sağlandığı, düzenin korunduğu her şeyde bir hikmet vardır. Bundan dolayı hikmet denince mutlaka bir sebep ve sonuç hatıra gelir. İslâm bilginlerince onun çeşitli tanımları yapılmıştır. Buna göre, 1) Söz ve işte isâbettir. 2) İlim ve eylemdir. 3) Eşyanın mânalarını bilmektir. 4) İcât etmektir; eşya arasında hükümlenilen sebep ve sonuç zincirlerini bilip eşyayı sebeplerle birbirine bağlayarak sonunda sonuçları da sebep yapıp başka sonuçlar meydana getirmek, kâinâtı düzen içinde yaratmaktır. 5) Eşyayı tam gerektiği yere koymak, her şeyi yerli yerinde yapmaktır. 6) Peygamberlik bilgisidir. 7) Kur'an'ı bilmektir. 8) Nihâyet, Yüce Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak, demektir ki bu tam hevânın zıddı olan bir durum olur. «حكيم» “Hekîm” ise, hikmet ve bilgi sahibi insan demektir. Yüce Allah için, eşyayı bilip tam yerinde ve amaca göre yaratmaktır. Hekîm, her şeyi doğru bilen ve güzel yapan, doğru ve kesin karar veren gibi anlamlara da gelir. Bu sıfat, Yüce Allah ve diğer varlıklar hakkında da kullanılır. Ancak arada fark vardır. Yüce Allah hakkında kullanılıncı hakîm, eşyayı bilen, yerli yerince ve bir amaca göre yaratandır. İçerdiği hüküm ve sağlam bilgiden dolayı ilâhî kitaplara da hakîm denilir. Burada, gerçekleri yansıtan felsefenin hikmet olup olmadığı tartışmasına yer vermeyeceğiz. Ancak şu kadarını söyleyelim ki müfessirlerin anlatımından çıkan sonuca göre, eğer Kur'an'da anlatılan Hz. Lokmân, görüşlerini fabllarla anlatan Yunan filozofu Aisopo ise bundan gerçekleri anlatan felsefenin hikmet olduğu anlaşılır. Zaten İslâm literatüründe felsefenin adı da hikmettir. Yukarıda belirttiklerimize baktığımızda insanları iyiye, doğruya yönelten felsefenin Kur'an'da övüldüğünü de söyleyebiliriz. Bkz. Kur'an Ansiklopedisi, IX, 440-443.

varlıkları bilmek, iyi ve güzel şeyler yapmaktır. Yine yararlı bir sonuç veren bilgi de hikmettir.⁴⁸⁰ Bu vb. tanımlara göre ve hikmet hakkındaki hadislerin içeriğinden de anlaşıldığına göre hikmet, derin ve yararlı bilgidir. Bu bilgi, ancak düşüncenin ürünü olacağından Yüce Allah: «إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ...» “Ancak sağduyu sahipleri (düşünüp) öğüt alır.”⁴⁸¹ buyurmaktadır.

Ama Kur’ân’ın kastettiği hikmet, insanları asırlarca boş yere uğraştırıp duran bir yığın felsefe teorileri (nazariyât) ve yararsız bilgiler değildir. Ancak kâinâtın birtakım yasalarını keşfetmek ve bunları insanlığın yararına kullanmak da hikmettendir.

Nitekim Kur’ân, enfüsü ve âfâkı yani iç tecrübeyi ve doğa, yani insan duygusuna çarpan bütün doğa olaylarını, varlıklarını incelemeyi bilginin iki temel kaynağı saymıştır. Bu da sonuçta, Yüce Allah’a saygıya ve doğaya egemen olmaya götürür. Bu ise bilgi işidir. Yüce Allah’ın yasaları, her an bu olaylarda görünmektedir. O kişi, onun varlığının ve kudretinin âyetleri (belirtileri)’ni görür. Bu sebeple Müslümana düşen, gördüğü⁴⁸² bu âyetleri veya âlâmetleri derince düşünüp incelemek, bunların yanından körü körüne geçmemektir.⁴⁸³

Nitekim Kur’ân, insanın gözünü doğa olaylarına çevirmektedir. Bunun gereği yapıldığında, insanlığın yararına dönüşecek, eyleme çıkacak pozitif ilim, imanla beraber olursa Kur’ân dilinde o, hikmet adını alır. Kur’ân’ın hikmet dediği pozitif ilim, ruhsuz, mâneviyatsız bilgi değil, Yüce Yaratan’ını görerek yarattıklarını incelemeye iten ve incelendikçe insanın Yüce Yaratan’ına karşı sevgi ve saygısını kamçıl原因an bilgidir. Bu bilgi, insanı maddeye veya hevâyâ kulluğa değil, maddenin yaratıcısı Yüce Allah’a saygıya götürür.

Kur’ân istiyor ki insan bilgi sahibi olsun, doğayı incelesin, ondaki ince mahareti, sanatı, yasaları görsün de Yüce Yaratan’ına daha içten bağlansın; O’na daha gönülden kulluk etsin. O hâlde yeryüzünde Yüce Allah’ın halîfesi olan insan, Yüce Allah’ın hakîm ve âlim sıfatlarından yararlanmaya, bilgi ve hikmet sahibi olmaya çalışmalıdır.⁴⁸⁴

Ancak her insanın yeryüzündeki görevi, rolü ve fonksiyonu farklı olduğundan yetenek ve kapasitesi de farklıdır. Bu nedenle herkes aynı derecede ilim elde edemez.⁴⁸⁵ O hâlde, insanlar hem pozitif ilme hem de Yüce Allah’ın elçileri aracılığıyla gönderdiği ilme aynı derecede vâris değildir. Özellikle peygamberlerle gönderdiği ilme, kalplerinde herhangi bir leke ve kaplarında tortu (rics) olmayanlar tam vâris olabilirler.

Bu durumda, ilmin kalbin tezkiyesiyle mümkün olacağını gösterir. Bu da özellikle amelle, Yüce Allah’ın çizdiği sınırlara yaklaşmamakla olur. Takvâsız ma’lûmât sahibi olan ilim adamı hiçbir zaman âlim değil, amelsiz olunca da belki kitap yüklü merkeptir.

Kur’ân’a göre Yüce Allah’tan olan ilim kesin olup insanların zannına ve hevâsına bırakılmamış, hiç kimseye ilim sahibi bulunmadığı konuda söz söyleme yetkisi verilmemiştir. Üstelik vahiy geldikten sonra işe hevâyâ karıştırmak, insanlar arasındaki aşırılıktan dolayı haksızlığa yönelmek ve ihtilâfa düşmek de yasaklanmıştır.⁴⁸⁶

O hâlde, İslâm’ın temelini ilim oluşturur. O da mutlak olarak Yüce Allah’tandır.⁴⁸⁷ İlimle hakîkat (hak) yer değiştirebilecekleri gibi her ikisi de bir ve aynı şeyin, yani vahyin iki ayrı cephesidir.⁴⁸⁸ Ancak öyle anlaşıyor ki âyet⁴⁸⁹ Hz. Peygamber’in ilmindeki üstünlüğünü anlatmak içindir.⁴⁹⁰ Zira bu, aynı zamanda dünya ve âhiret saadetine götürecek olan bilgidir.

⁴⁸⁰ A.g.e., IX, 440.

⁴⁸¹ Ra’d(13): 19.

⁴⁸² Kur’ân Ansiklopedisi, IX, 441.

⁴⁸³ Yûsuf(12): 105.

⁴⁸⁴ Kur’ân Ansiklopedisi, IX, 442, 443.

⁴⁸⁵ Bakara(2): 151; Ra’d(13): 17; Yunus(10): 76.

⁴⁸⁶ Bakara(2): 15; Hûd(11): 46; Âl-i İmrân(2): 19; İsrâ(17): 36; Hac(22): 3.

⁴⁸⁷ Nisâ(4): 113; En’âm(6): 80; A’râf(7): 89; Tâhâ(20): 98; Ahkâf(46): 28; Hadîd(57): 3.

⁴⁸⁸ Mâide(5): 48.

⁴⁸⁹ Kasas(28): 45.

⁴⁹⁰ Hak Dini Kur’ân Dili, VI, 192.

Fakat yukarıda sözünü ettiğimiz Yahudi din adamlarının, kendilerinin ve hâkim tabakanın arzu ve çıkarları doğrultusunda düzenledikleri kitaplar⁴⁹¹ insanları düz, geniş, kolay olan Hak yoluna iletmek üzere inen genel ilâhî prensiplere aykırı idi. Bu nedenle Kur'ân'da dini hedefinden saptırmak suretiyle çıkar sağlayan insanların durumlarına “*Yazıklar olsun!*” diyerek esef edilmektedir. Çünkü onlardaki bilgiler saadete asla götürmez.

Yine Yahudilerden bir grubun, uydurdukları birtakım sözleri geveledikleri, bunları Kitab'ın sözü, Yüce Allah'ın hükmü olarak göstermeye gayret ettikleri, bile bile Yüce Allah'a yalan uydurdukları, bunu da Kitab'a yazdıkları tefsir ve şerhler, vaaz, öğretim vb. yollarla yapmaya çalıştıkları, ancak Kitab'ı silip değiştirmedikleri ve Kitab'ın ortada olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹² Bu tür davranışlar ve hükümler, o zaman için sahiplerine çıkar sağlamakla birlikte, Hakk'ın yolunu daraltmış, dini yozlaştırmış ve toplumun sızlanmasına, bozulmasına neden olmuştur.⁴⁹³

Bu durum, her çağı, her ulusu ve her kuşağı kapsayan genel bir prensip içerir. Bu nedenle hak gizlenmemelidir. Bile bile onu esas maksadından uzaklaştıracak ayrıntılara dalmamalı, -ki bu, uzmanlık adı altında ayrıntılarda boğulmak şeklinde de olabilir- özellikle de Kitab'ın özünden ayrılmamalı, fikir ayrılığına düşmemeli ve bölünmelere meydan verilmemelidir. Meselâ, İslâm'da mezhep hareketlerinin başlamasıyla birlikte Kur'ân'ın ruhundan uzak oluşan farklı mezhep anlayışları veya taassubu da bu tür tahriflerin bolca yapılmasına neden olmuştur. Bu ise aynı şeyi yapan Yahûdi din adamları gibi zamanla dini yozlaştırmaktan başka bir gâyeye hizmet etmemiştir. İçinde bulunulan şartlar bahane edilerek zaman zaman din adamları, yani bazı âlimlerin ve vâizlerin vb. Yüce Allah'ın buyruğu dışına çıkıp şer'î hilelere başvurdıkları ve bunları, yorumlarının kamu yararına olduğu iddiâsıyla yaptıkları, daha da ileri giderek meselâ millet zengin olsun diye kat kat ribâ yemeye cevaz veren Yahûdiler gibi davrandıkları, onlardan kiminin de bu işi şeytanın iğvâsıyla ve hevâyla bile bile yaptıkları anlaşılmaktadır.

Bu durum karşısında halkın, izleyecek ve fetvâlarına uyacak, birliği sağlayacak ve herkes tarafından uyulacak en sağlam, samimi âlim insanları bulması gerekir. Âlim bile vaktinin darlığından dolayı sonucuna ulaşamadığı bir konuda birliğin sağlanması için kendisi gibi bir âlimin yönteminden, birikiminden ve tecrübesinden yararlanabilir ki böylece herhangi bir ibâdeti veya hükmü kaçırmamış olur.⁴⁹⁴

Elbette burada esas iş hevâdan uzak âlimlere düşmektedir. Zira Kur'ân'da âlimlere yöneltilen ilâhî tehdît ve yasaklama, diğer insanlara yöneltilenlerden daha şiddetlidir.⁴⁹⁵ Bir âyette⁴⁹⁶ gerçek bilgi içeren ilâhî kitabın özüne bağlı, derin bilgi sahibi âlimlerin, çıkarıcı düşüncelerden uzak olarak ihtilâfa düşmemeleri, hak ve hakîkate karşı gelmemeleri, hak bildikleri sözü hemen kabul etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır.

Ancak bununla birlikte biliyoruz ki deliller, âyetler ve mucizeler ilmin yollarındandır. Yüce Allah mucize ve peygamberlikle ilgili işleri, “ilim” diye isimlendirerek onu âdeta yüceltmış ve insanın dikkatini, ilmin şeref ve mertebe bakımından çok yüce olduğu gerçeğine çekmiş,⁴⁹⁷ bunlarla da ilim sahiplerinin sorumlulukları ile yüksek mertebeleri de anlatılmıştır.

Gerçek, arzulara göre değişmez. Göklerin ve yerin dayanağı gerçek bir mi'yâdır. Kâinat kendinde var olan kanunla, gerçekle düzen bulur ve her şey ona göre cereyan eder. Hak hem birdir hem de değişmez. Ama arzular pek çoktur ve her zaman değişir. Değişmeyen bu gerçekle hem kâinat kanunları yolunu şaşırmaz hem de bütün kâinat onunla idare edilir. Bazen belirip

⁴⁹¹ Onların elleriyle yazmış oldukları kitâptan maksat, *Tevrât*'ın kendisi değil, onun âyetlerini arzuları doğrultusunda yorumlayarak yazdıkları tefsîr, şerh ve ahkâm kitâpları veya kitaptan yararlanarak yazdıkları muskalar olabiliyordu. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 186.

⁴⁹² **Bakara**(2):41; 42, 78, 174; **Âl-i İmrân**(3): 78 ve **Mâide**(5): 44.

⁴⁹³ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 187, 188.

⁴⁹⁴ **A.g.e.**, II, 120.

⁴⁹⁵ **Tefsîr-i Kebîr**, IV, 40.

⁴⁹⁶ **Nisâ**'(4): 162.

⁴⁹⁷ **Tefsîr-i Kebîr**, IV, 40.

bazen kaybolan istekler için ilâhî kanunlar yolundan geri kalmazlar. Eğer kâinat gelip geçici ve değişen isteklere uysaydı nizamı bozulur ve o, bazen kızgınlığa, bazen memnuniyete, kimi zaman nefrete, kimi zaman kine, hatta bazen heyecanlara, bazen teessürlere yerini terk ederdi. Hatta bazen faaliyete, bazen de durgunluğa düşer olurdu.⁴⁹⁸ Hâlbuki maddî âlemin temelinde, yapısında şaşmaz, sâbit ölçüler ve süreklilik kâidesi vardır.⁴⁹⁹

Kur'ân kâinattaki o baş döndürücü düzeni, insanda ve diğer canlılardaki muazzam faaliyeti ve insicâmı göstererek iman etmeyen bütün ilim adamlarındaki hastalığa parmak basmakta ve buna rağmen nefsin hazlarını esas tutan kişilerin şirk davranışı içinde olduklarını, ideolojilerinin birer şirk anlayışı olduğunu ve müşriklerin görecekları işleme tâbi tutulacaklarını bildirmektedir.⁵⁰⁰

İlme tâbi olmayan hevâ, sahibini şaşkına çevirir ve saptırır. Böyle insanlar da başkalarını saptırırlar. Öyle ise ilme tâbi olmak gerekir. İlmin ana kaynağı ise vahiydir ve hevâ bununla çatışır. Kur'ân da hevâyâ tâbi olunmamasını emreder.⁵⁰¹

İnsanın gücünü harcayarak hevâdan uzak yaptığı ilmî içtihatlar, ihtilâf kastı veya kötü niyet olmamak şartıyla dinin her çağda uygulanması elastikiyetini getirir.⁵⁰² Ancak asılsız bid'atler hevâdır, toplumu gençleştirmeyi bozar, ihtilâfa düşürür, saptırır. Ama dini yenilemek, dinde aslı olmayan bid'at meydana getirmek demek değildir.⁵⁰³ O zamanda içtihat yapacak ve bunlarla amel edecek olanların amacı, ihtilâf değil, ittifak olmalıdır.⁵⁰⁴

Kişi, Kur'ân'ı anlamada şahsî görüşlerini ölçü hâline getirirse, onu kendi görüşüne göre uygulayacak şekilde tefsir eder. Bu onu sadece kendi hevâ ve hevesine göre görüş ortaya koymaya fesât çıkartmaya ve icmâyâ muhâlefet etmeye götürür.⁵⁰⁵ Oysa İslâm ve Kur'ân hakkında mutlaka ilim, amel ve samimiyet sahibi olunmalı ve bu şekilde konuşulmalıdır. Aksi halde ilimsiz ve delilsiz konuşmak hevâyâ konuşmak olur. Bu ise kesinlikle hata olup câiz değildir.⁵⁰⁶ Hatta bir adım daha ileri giderek herhangi bir şeyin veya konunun leh ve aleyhinde bir görüş ileri sürmek için mutlaka o işin içyüzünü çok iyi bilmek gerekir. Aksi hâlde sadece yüzeysellik o işe ehliyetli ve liyakatli olunamayacağı⁵⁰⁷ âşikardır. Zaten ilâhî kitabı veya dini keyfi yorumlamanın yukarıda geçtiği gibi âyetlerde yasaklandığını görüyoruz.⁵⁰⁸

Bu durum, kişinin hâlini daha da kötüye götürür ve onu hevâyâ tâbi olarak ilmin zıddına hareket ettirmekle mâna planında da köreltir. Kur'ân'da bu konuda, daha önce ilimce yüksek bir payeye sahip olup sonra hidâyetten yüz çevirmekten bahsedilmektedir. Üstelik ilâhî bilgiden verilmiş olduğu halde ilmin gereğini yapmak yerine her türlü delilin zıddına hareket ederek hevâyâ tâbi olunursa, sonunda maneviyatın körelip maddeye saplanılacağı özellikle vurgulanmaktadır.⁵⁰⁹

Kur'ân'da hakikat apaçık belirtilmiştir. İslâm'ın ileri sürdüğü deliller gayet açıktır. Ancak

⁴⁹⁸ Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 346, 347.

⁴⁹⁹ Mü'minûn(23): 71. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 346.

⁵⁰⁰ Câsiye(45): 23.

⁵⁰¹ Kur'ân'da Temel Kavramlar, s. 304.

⁵⁰² Kur'ân Ansiklopedisi, IV, 188.

⁵⁰³ el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz, XVI, 226.

⁵⁰⁴ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 188.

⁵⁰⁵ Kitâbu't-Taysîr fî Kavâidi 'İlmi't-Tefsîr, s. 50.

⁵⁰⁶ el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkhî, s.183.

⁵⁰⁷ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 123.

⁵⁰⁸ Ayrıca Kur'ân'ı anlamada, özellikle bağlam ve iç ilişki çok önemlidir. Bu, modern dilbilimsel düşünceden yüzyıllarca önce oluşmuştur. Başka bir ifade ile, «القرآن يفسر بعضه بعضا» “*el-Kur'ân yufassiru ba'duhû ba'dan*: Kur'ân'ın farklı bölümleri birbirini açıklar.” deyiminde özetlenmiştir. O, doktrinsel ya da dış düşüncelere değil, dil ve tarz düşüncelerine dayanır. Bununla birlikte, dil ve sanatlarını, muhâtabın durumunu ve günün şart ve icaplarını, konularla ilgili sahih hadisleri vb. dikkate almak gerekir. Bunları gözardı eden veya onlara dikkat etmeyen tefsircilerin yanlış varsayımlarda bulunduğu, yetersiz açıklamalar yaptığı, ya da temelsiz olduğu açık olan sonuçlara vardığı görülecektir. (Bkz. *Approaches To The Qur'an*, Abdel Haleem, M.A.S. Londra, 1413/1993, s. 71, 72.)

⁵⁰⁹ Bkz. A'râf(7):175, 176.

arzu ve heveslerine uyanlar bu gerçekleri öğrendikten sonra onları reddederler.⁵¹⁰ Fakat ortada sadece iki yol var, üçüncüsü yoktur; ya arzu ve heveslerden kurtulup hakikatlere teslim olarak inanıp ikrâr etmek ya da hakikatlerden şüphe ederek arzu ve heveslerden yana olup bu sefer de onların kölesi olarak bedbahtlığa düşer olmaktadır.

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: “Eğer doğrunun ne olduğunu öğrenmek istiyorsan hevâna bak ve ona muhalefet et.”⁵¹¹ İlimde de hevâ olabilir ve sahibini ilmin emrettiği şeylerin zıddına götürebilir.⁵¹² Hevâdan uzak olan Hz. Peygamber’i, Yahûdiler saptırmak için ondan hevâlarına göre hüküm vermesini istemişler; buna karşın o ondan kaçınmış ve Yüce Allah’ın indirdiği hak ile hükmetmiştir.⁵¹³ İlim ve din iddiasında bulunanların, Yüce Allah’ın hükmüne râzı olması Yahûdilerin yaptığını yapmaması gerekir. Zaten îkân (sağlam bilgi) sahibi veya onun ehli olan kimseler bunu sadece takdir ederler. Ama küfür ve şüphe içinde olanlar; kalplerinde hastalık olanlar, meselâ bir zâlimin haksız hükmüne “daha güzeldir” demekten çekinmezler.⁵¹⁴ Ancak Hz. Peygamber’in vârisleri olan âlimlere bu asla yakışmaz.

Maalesef Yahûdiler Mûsa’nın dinini maddileştirdiler, yozlaştırdılar. Hristiyanlar İsa’nın getirdiği tertemiz tevhîd inancını bozup putperestliğe bulaştırdılar. Müslümanlar ise -dinin temeli olan Kur’ân indiği zaman yazıldığı için- dinin aslını bozamadılarsa da derinliği olmayan, Kur’ân’dan uzak ve ufku dar anlayışlarla Kur’ân âyetlerini istedikleri biçimde yorumlayarak dini daralttılar, zorlaştırdılar. Kur’ân nurunun önüne bulutlar çektiler. Ama artık Müslümanlar, her türlü öncel düşüncelerden arınmalı ve dini doğrudan Kur’ân’dan öğrenip onun dinini yaşamalıdır.⁵¹⁵ Bu bağlamda, “*Alâk sûresi*”nin ilk beş âyet⁵¹⁶’inde insanın ilim tahsil etmesinin emredildiğini⁵¹⁷ söylemek yerinde olur. Eğer Müslümanlar bu anlayışla birtakım kuru nazariyata dalmayıp Kur’ân’ın yönelttiği doğrultuda gitmeye devam etselerdi hiç şüphesiz dünyanın bugünkü düzeyine, çağdaş ve ileri milletlerden daha önce varabilirlerdi. Çünkü başlangıçtaki gelişme böyle idi. Zira İslâm’ın ilk feyzinden ilhâm alan Müslümanlar, ilk beş asır ilme büyük hizmetler vermişler, bugünkü Avrupa medeniyetinin temelini atmışlardır. Bu, herkesçe kabul edilen bir gerçektir.

Yukarıda söylediklerimizden, hevâ ve ilmin birbirlerine karşı duruşunu, iğreti isteklere uyarak Kur’ân’ı veya ilâhî mesajı yanlış anlama ve anlatmanın Kur’ân ve insanlar açısından olumsuzluklarını, gayb ve şühûd âlemiyle ilgili bilgi açısından insanın kapasite ve yetersizliğini; heveskâr kâfirin, hem insan olarak kendisinde hem de şu âlemde mevcut olan gerçeklere rağmen inkâr ve inadının sebep ve sonuçlarını anlamak mümkündür.

Öyle ise sırf bir ilim olarak her ne kadar, bütün ilimlerin nihâî murâdı (son hedefi) dünya hayatının zevki⁵¹⁸ olsa da, Kur’ân açısından hedef hem dünya hem de âhiret yurdunda mutlu olmak, hevâdan uzak ve objektif olan ilim, ona sahip olan ve onun gereklerini yerine getiren ilim adamı olmaktadır.

Bir kez daha belirtelim ki ilimde hevâ olabilir veya buna “ilim kılıfı geçirilmiş hevâ” da denebilir. İşte bu, sahibini ilmin emrettiği şeylerin zıddına götürebilir.⁵¹⁹ O zaman nefse ait isteklere dayanmakla, ilme dayanmanın ayırt edilmesinde dikkatle ve en çok gözetilecek noktayı belirlemek gerekir. Bunun tespit edilip terk edilebilmesi, şüpheye düşüreni, şüpheye düşürmeyeene bırakmak; açık ve kesin bir şekilde bilinen şer’î bir beyana ve ilmî bir asla içtihat

⁵¹⁰ *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, XI, 273.

⁵¹¹ *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitabi’l-Azîz*, XVI, 226.

⁵¹² *Nâziât* (79): 40.

⁵¹³ *Hak Dini Kur’ân Dili*, III, 257.

⁵¹⁴ *Mâide*(5):49, 50. Bkz. *Hak Dini Kur’ân Dili*, III, 258.

⁵¹⁵ *Mâide*(5): 44. Bkz. *Kur’ân Ansiklopedisi*, V, 189.

⁵¹⁶ *Alak*(96): 1-5.

⁵¹⁷ *Kur’ân Ansiklopedisi*, IX, 427.

⁵¹⁸ *Necm*(53):30. Bkz. *Hak Dini Kur’ân Dili*, VII, 317.

⁵¹⁹ *Nâziât* (79):40.

ile icra etmek veya katmak şeklinde veyahut da şüpheli tarafı atmak gibi prensiplerle mümkün olur.⁵²⁰

Her ne kadar, “zanla ilmin duruşu”ndan daha sonra genişçe bahsedecek olsak da bu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Zan bazen ilimle aynı anlamda kullanılabilir. Bazen de Yüce Allah zan sahiplerini zemmetmekte (kınamakta)dır. İşte bu zan, ilmin karşıtı olan zandır. Ancak o, mecazî olarak ilim mânasında kullanıldığı gibi ilim de mecazî olarak zan yerinde kullanılabilir.⁵²¹

Kur’ân’a göre ilim vasıtalarından biri akıldır. Zan yoluyla kesin bilgi hâsıl olmaz. Ancak akla tam yatan, tamamen kesinlik kazanan ve tam bilginin zıddı olan zan ise sanıdır.⁵²² Şimdi biraz da zan kavramı üzerinde duralım.

c) Zan

Kur’ân’da zan (kuruntu) ile hevâ ve hevesin ilgisini ve bunun delilini;⁵²³ üstelik hevânın yerini bazen zan gibi ifadelerin aldığını görmekteyiz.⁵²⁴

Zannın⁵²⁵ ait olduğu subjektif iç dünya, izâfî (rölatif, göreceli) bir dünya olduğundan o, her şahsa göre değişebilen bir âlemdir; kişinin idrâk ettiği iç âlemin dışı olan projeksiyonudur. Matematik ve fizik kâidelerine tâbi, dış dünya değildir. Kur’ân bu gerçeğe istinâden iç âleme dönük, hakikat olduğu zannedilen şeylerin hakikatleri yansıtamayacağını ifade etmektedir. Zira zan hiç şüphesiz hakikat bakımından bir şey ifade etmez veya zan haktan hiçbir şey kazandırmaz, yani zan ile gerçeğe ulaşılmaz.⁵²⁶

İslâm hukuku da, vehim, denilen zan ve kuruntuları hiçbir yerde geçerli saymamıştır.⁵²⁷ Bir âyette de, zannın büyük ekseriyetle hakikat ifade etmeyeceği vurgulanmaktadır.⁵²⁸

Ona uymanın zararları da açıktır. Gerçekten toplum içinde cereyan eden ahengin bozulması ve hakların çiğnenmesi hususunda zan önemlidir. Zira fert ve toplum bazında düşmanlık ve kinin, objektiflikten uzak olan kötü zandan kaynaklandığı bir gerçektir. İnsanlar

⁵²⁰ **Hak Dini Kur’ân Dili**, III, 506.

⁵²¹ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 518.

⁵²² **Câsiye**(45):32. İlimin asıl mânası, “açıklık-ortaya çıkmak”tır. «ظَنٌّ» «Zann” ise, ilmin mukâbilinde kullanıldığında, orada “kapalılık” mânası var demektir.” İçinde su olup olmadığı bilinmeyen kuyu mânasında, «بئر الظنونة» «*Bi’run zanûne*” deyiminin kullanılması bundan dolayıdır. “*Ne zannolunduğunu bilmeyen mânasında: الظنن المتهم*» *e’z-Zanînulmuttehemû*” tabiri de böyledir. Bu, işi yakîni anlamaktan âciz kaldığında, zann-ı gâlibe bina etmek demektir. Hâlbuki inanç böyle değildir. Çünkü onda yakîne ulaşmak mümkündür. Nitekim, “*Hâlbuki kendilerine Rabb’lerinden hidâyet gelmiştir.*” ifadesinde buna işâret vardır. Bu, “*Onların yakîne sarılmalari mümkünken zanlarına tâbi olmuşlardır.*” demektir. Bu ise amel (ibâdet) konusunda imkânsızdır. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 518; **Mufredâtü Elfâz’i’l-Kur’ân**, s. 892.

⁵²³ **Necm**(53): 23. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 517.

⁵²⁴ **En’âm**(6): 116.

⁵²⁵ Kendisi ile karıştırılmaması için zannın «فراصة» “*firâset*”le farkını belirtmek gerekir. Yüce Allah’a kulluk ve onun sevgisi ile arınmış, olgunlaşmış kimseler, Yüce Allah’ın kalblerine attığı bir nur ile bakar, diğer insanların görmediklerini görebilirler. Firâset dünya kirlerinden arınarak Yüce Allah’a yaklaşmış kalbin sezgisidir. Yüce Allah firâseti övmektedir. (**Hicr** (15): 75.) Bu, gaybı bilmek anlamına gelmez. Fakat gaybı bilen Yüce Allah, kendi nuruna yaklaşan; bâtil hayallerle hakikat suretlerinin görünmesine engel olan vesveselerle uğraşmayan kalbe bazı gerçekleri atar. Bu, kulun kendi gücüyle kazandığı bilgi değil, Allah’ın lütfuyla kendisine bağışlanan bilgidir. Yüce Allah’ın gaybını kimse kendi dış duyularının gücüyle bilemez. Fakat Yüce Allah, kendisine yaklaşan kullarını bazı gayb bilgilerine muttali kılabilir. **Cin**(72): 26, 27. Bkz. **İnsan ve İnsanüstü; Ruh, Cin, Melek, İnsan**, s. 182, 183. Daha geniş bilgi için bkz. **er-Resâilü’l-Kindî**, I, 165-281.

⁵²⁶ «... وإن الظن لا يغني من الحق شيئا» (**Necm**(53): 28.) Âyette geçen «أغنى» “*eğnâ*” fiili, daima «عن» “*an*” harf-i ceri ile müteaddî (geçişli) olurken bu âyette “min” ile müteaddî olması killet (azlık) ifadesi için olup, bu da zannın realite ile münâsebetinin çok az olduğunu ifade etmektedir.

⁵²⁷ **İsrâ**(17): 36.

⁵²⁸ **Hucurât**(49): 12. Âyet metninde zannın çoğu ifadesindeki «كثيرا» “*Kesîran: Çok*” kelimesinin marife (takılı) olmaması, b’adiyet ifade etmek için olduğundan, zanda bir açıklık ve belirginlik olmadığı, hakikat ikna olunacak derecede bilinmediği müddet zarfında, teşebbüs edilmemesini, Yüce Allah’tan korkulması gerektiğini ifade etmek için olduğunu göstermektedir. Eğer marife gelseydi ifadenin, zannın çoğundan kaçınmanın zorunlu, azında bir problem olmadığını ifade ederdi ki bize göre bu da doğru değildir.

arasında cereyan eden kötü olayların, bazılarının bazıları hakkında beslediği zannın hakikatini araştırmadan gerçek dışı ve peşin hükümlerde bulunmaktan meydana geldiği görülmektedir. Hatta zannî bazı delillerden hareketle mahkemelerce mahkûm edilen bazı şahısların, seneler sonra suçsuzlukları ortaya çıkmaktadır. Bu da bize zandan şiddetle kaçınmanın gerekli olduğunu göstermektedir.

İslâm hukukunda hadleri gerektiren suçlarda iki, zina gibi ömür boyu insanın şeref ve onurunu kırııcı isnâdlarda dört şahidin istenilmesi insanı, bu zaafından dolayı olayları abartmaktan ve bazı evhâmları hakikat kabul ederek suçlamaktan sakındırmayla ilgili bir hassasiyettir. Bunun gibi, şüphelerin hadleri düşürmesi onun, insanın iç dünyasının rölatif olması sebebiyle bazı zanlarla kötü yakıştırmalar icât etmeye müsait olduğunu göz önüne aldığı bir göstergesi olarak kabul etmek gerekir.

Zan, hiç şüphesiz hakikat bakımından bir şey ifade etmez. Zan hakka (ilime) bir zarar veremez, onun yerine geçemez ve bu açıdan zancı âlim olamaz.⁵²⁹ Zira zan, bir sanmadır, tahmine dayanır; doğru veya yanlış çıkabilir. Bundan dolayı Yüce Allah, zannın çoğundan sakınmayı emretmiş ve zannın bir kısmının günah olduğunu haber vermiştir.⁵³⁰ Demek ki Kur'ân zannın hepsini günah olarak kabul etmemektedir. Bu nedenle Hz. Aîşe'ye isnât edilen “*ifk*” hâdisesinde mü'minlerin birbirlerine *hüsnü zan*⁵³¹ etmelerinin gerekli olduğu belirtilmektedir.⁵³² Zaten İslâm'da fiilî hususlarda kat'î delil bulunmayan bazı yerlerde, hüsn-ü zanna göre amel etmek dahi vâcib olarak kabul edilmektedir. Bir bakıma zan, açık olmayan ve hakkında nas bulunmayan bir meselenin müspet veya menfiliği konusunda, tahminle o görüşün kendisince doğru olarak kabul edilmesi olayıdır. Ancak bazılarına göre, meselâ zanla ilgili bir âyet,⁵³³ usul (i'tikâd) meseleleri hususunda, inancı kat'î olmayıp zannî olan kişilerin mü'min olamayacaklarına dalâlet etmektedir.⁵³⁴

Kâfirler, peygamber gönderilmezden önce âyetle,
« وَنَحْنُ أَرْسَلْنَا إِلَيْنَا رَسُولًا قَدْ جَاءَهُمْ بَعْدَ ظَلْمِنَا أَنْ يَزِيلُوا آلَ فِرْعَوْنَ مِنْ قِبَلِنَا وَأَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَلْ يَكُونَ لِلنَّاسِ لَهَا يَوْمَئِذٍ عَذَابٌ مُهِينٌ »
“Şayet onları, ondan önce bir azâb ile helâk etseydik: ‘Rabb’imiz, bir elçi gönderseydin de böyle alçak ve rezil olmadan önce senin âyetlerine uysaydık.’ derlerdi.”⁵³⁵ şeklinde geçen sözleri ile bir şüpheye, gönderildikten sonra ise,
« أَوْتِي مُوسَى أَوْلَمَ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ ... فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا »
“Fakat onlara katımızdan hak gelince: ‘Mûsa’ya verilenlerin eşi buna da verilmeli değil miydi?’ Dediler...”⁵³⁶ sözleri ile âyetle ifade edildiği gibi, Mekkeli kâfirler başka bir şüpheye tutunmaktaydılar. Böylece haktan sapma ve inatlaşma dışında herhangi bir maksatlarının olmadığı ortaya çıkmaktaydı.⁵³⁷

⁵²⁹ Tefsîr-i Kebîr, XX, 518.

⁵³⁰ Hucurât(49): 12.

⁵³¹ Burada kısaca şöyle bir açıklama yapmamızda yarar vardır: *Su-i zan* ise, insanı küfre kadar götürebilmektedir. Böyle zanda bulunan; iyi bir insan olmadığı için herkesi kendisi gibi şerli olarak zanneder. Bu kötü düşüncelilik, insanlar hakkında kötü zan şeklinde dışa sızmaktadır. Hâlbuki gerçek mü'min böyle olmayıp, temiz kalpli olduğundan iyilikten başka bir şey düşünemez. “Güzel düşünen güzel görür.” sözü, bu tür bir psikolojinin izâhidir. Bundan dolayı mü'min, mazeret arayan ve kabul eden: münâfık ise kusur arayan olarak tarif edilebilmektedir. *Su-i zan*, insanların birbirlerine karşı nefret duygularını beslemesine neden olduğu için toplumu sorunlar yumağı hâline getirir. Çünkü insan birisinin kötülüğünü söyleyince onun nazarında sevimsizleşir. Nitekim cesede ait eylemler ruhta iz bırakacağı gerçeğinden hareketle insan, su-i zanda bulunduğu kişiyi hatırladığında, tıpkı yılan, akrep görmüş gibi olur. *Hüsn-i zan* edip lâlelik ve sümbüller gibi güzel şeyleri görmek varken niye kötü düşünerek insan, yılan ve akrepleri görsün ve aralarında dolaşsın, kendisine eziyet etsin.

⁵³² Nûr(24): 12.

⁵³³ Yûnus(10): 36.

⁵³⁴ Bkz. Tefsîri İbn-i Kesîr, VI, 2808.

⁵³⁵ Tâhâ(20):134.

⁵³⁶ Kasas(28): 48.

⁵³⁷ Tâhâ(20):134. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VXII, 533.

Bazı âyetlerde⁵³⁸ âhirete inanmayan, putları melek,⁵³⁹ dişilerin adlarını verdikleri melekleri de Yüce Allah'ın kızları sanan müşriklerin, sırf zanlarına ve vehimlerine uydukları belirtilmiştir.⁵⁴⁰ Yüce Allah, bir âyette⁵⁴¹ insanların torunları olan nesillerine ve oğullarına dönerek atalarının ancak kuruntularına uyduklarını, onların sözlerine itibar edilmemesi gerektiğini vurgulamış veya bununla bütün kâfirleri kastederek "Kâfirler ancak kuruntularına uyarlar." demek suretiyle onları uyarmıştır.

Bu uyarılara rağmen müşrikler, putlara tapıyor, sanılarına göre o ma'bûdları meleklerin remzleri kabul ediyor⁵⁴² ve efsânelere bağlanıyorlardı. Bu kabaca vehimlerine, zanlarına karşın delilleri olmadığı gibi melekler hakkında da bir bilgileri yoktu. Nitekim Yüce Allah'ın kararlaştırmadığı şeyin gücü ve kuvveti de olamazdı. Oysa hakikatin kendine göre bir gücü, ağırlığı ve hükmü vardır. Efsaneler ise hafiftir, zayıftır; onların bir gücü, hükmü yoktur ve geçersizdir.⁵⁴³ Ama onlar bu hususta Yahûdiler gibi sadece kuruntu ve nefislerinin arzuladığı hevâyâ uyuyorlardı.

Üstelik meleklerin resimlerini yapıp takarak onların kuvvetlerine yaklaşabilecekleri ve şefaathine ulaşabilecekleri kanaatine sahip müşriklere, özellikle bu âyette⁵⁴⁴ zanlarının çürüklüğü gösterilmektedir. Zira Yüce Allah'ın rızâsı olmadan asla şefaathine ulaşamaz. O izni de dilediğine verir. Şüphesiz nihâyet rızâsı aranacak olan sadece Yüce Allah'tır.⁵⁴⁵ Bu, âhirete inanmadıkları, günahın, Yüce Allah'a karşı yalan ve iftirânın âhiretteki sorumluluğundan hakîki bir iman ile korkmadıkları için böyle oluyordu. Öyle ki nefislerinin arzularına uyacak tarzda kız suretinde putlar yapıyorlardı.⁵⁴⁶ Böylece onlar ancak zanna (kuruntuya) ve zannın dînunda olan şeylere tâbi oluyorlardı. Çünkü nefis hayır olduğu sanılmayan şeyleri arzu eder.⁵⁴⁷

Yüce Allah, adının üzerlerine anılan hayvanların yenmesini, aksinin ve ölü etinin yasak olduğunu bildirmiş, darda kalınması hâlini hâriç tutmuş; ancak onların (adının üzerine anılmamış ve ölü eti olanının) helâl kılınmasının, bilgisizlik, elde deliller olmaması, hevâ ve hevese uyulması gibi sebeplerden kaynaklandığını ve bu şekilde yapanların sapıttıklarını;⁵⁴⁸ şüpheyi dayanmalarını âyetlerde vurgulamıştır.⁵⁴⁹ Çünkü şüphe ile sapıtmışlardır. Hâlbuki söyledikleri doğru olsaydı; Yüce Allah, müşriklere şerefli elçilerini göndermez, acı intikâmını tattırmaz ve onları helâk etmezdi. Belli ki Yüce Allah adına yalan uyduruyorlar, zanna yani ham hayâl ve bozuk inançlara uyuyorlardı.⁵⁵⁰

Anlaşılan o ki Kureyş müşrikleri şirkin, ürün ve hayvanları kendi hevâlarına göre haram kılmalarının azabı gerektiren bir suç olduğunu inkâr etmişler; ama yaptıklarından zorunlu yaptırım ile engellenmemiş ve haber verilen cezayı henüz tatmamışlardı. Böylece onlar bâtil zanlarına göre, varsayımlar ile doğrudan yanlış ve bâtil sonuçlar çıkartmışlardır. Oysa geçmiş

⁵³⁸ **Necm(53): 27, 28.**

⁵³⁹ **Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIV, 125.**

⁵⁴⁰ Zira meleklerin ne olduklarını ve kendilerinin ne dediklerini bilmiyorlardı. Sırf kuruntu anlamındaki zanlarına tâbi oluyorlardı. Yani melekleri diş ve Yüce Allah'ın kızları olarak düşünüyorlar ve o şekilde tasvir ediyorlardı. Bunun daha çekici olacağını zannediyorlardı. Ancak söylediklerini doğrulayacak sıhhatli bilgileri yoktu. Nitekim zan, hiçbir şekilde hakkın yerini tutmaz. Çünkü zan, nefsi (subjektif ferde göre değişen nitelikte) bir olaydır. Hak ise değişmeyen (objektif) bir hakikattir. Onun için kesin inancı gerektiren i'tikâdî meselelerde zan kâfi değildir. Yüce Allah o hâllerini şiddetle reddetmektedir. (**Necm(53):29**) Bundan dolayı sorguya çekileceklerini belirtmektedir. (**Zuhruf(43):19**) Zaten o söyledikleri yalan, iftirâ ve iğrenç bir küfürden başka bir şey değildi. Bkz. **Tefsîri İbn-i Kesîr**, XIII, 7546; **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 317.

⁵⁴¹ **Necm(53): 23**

⁵⁴² **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 518; **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XIV, 126, 127.

⁵⁴³ **A.g.e.**, XIV, 127.

⁵⁴⁴ **Necm(53): 26.**

⁵⁴⁵ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 316.

⁵⁴⁶ **Necm(53): 27.** Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 316.

⁵⁴⁷ **Tefsîr-i Kebîr**, VII, 520.

⁵⁴⁸ **En'âm(6): 118, 119**, Bkz. **Tefsîri İbn-i Kesîr**, VI, 2808.

⁵⁴⁹ **En'âm(6): 148, 149.**

⁵⁵⁰ **Zuhruf(43): 20; Nahl(16): 35.**

peygamberlerin ümmetleri yalanlamalarının aynısını yapmışlar, azaba uğrayıncaya kadar ona devam etmişler ve sonunda da inkâr ettikleri azabı tatmışlardır.

Bu durumda, geleceği geçmişe kıyâslayarak geçmişte ceza olmadı zannetmeleri yalandır.⁵⁵¹ Bu ilimsiz ve delilsiz yalanlarıyla vardıkları sonuç, cehâlettir. O zaman şirk ve haram kılmaları isabetlerini ispat değil, gerçekten müşrik olduklarını, ürün ve hayvanları haram kıldıklarını ikrar ve yalancılıklarını ispattır. Bu şekilde ilme değil zanna ve kuruntuya uyuyorlardı. Dolayısıyla atalarından beri yaptıkları o yalan ve iftirânın doğru olması gerektiğini ve ilâhî irâdeye uygun bulunduğunu varsayıyorlardı. Bunu sadece kendi gönüllerine göre böyle yapıyorlar ve yalan söylüyorlardı.

Hakkı ve doğruyu, nefsin gerçeğe uygunluğunda değil, gerçeğin nefse ve hevâlarına uygunluğunda arıyor ve apaçık olan ilmi, gerçek deliliyle ve mikyâsıyla ölçmüyor, sadece kişisel eğilimlerine göre ölçüyor, nasıl arzu ve tahmin ederlerse hakkın öyle olacağını zannediyorlardı. İstememeleri, görmemeleri, anlamamalarıyla, onu inkâr veya değiştirmeleriyle gerçeğin değişeceğini sanıyor ve kendilerini aldatıyorlardı. Kendi eylemlerini ve öznelliklerini tam değerlendirmiyor, yaptıkları işlerle ilâhî irâdenin onların irâdelerini izleyeceğini; ama o nedenle birçok hatalar ile üzüntüler, zararlar çektiklerini düşünmeyip kuru inkâr ile sorumluluktan kurtulacaklarını sanıyorlardı.⁵⁵² Oysa ilme ve gerçek delillere önem vermeyen, hayatlarının istediği varsayımlarda bulunan ve delil değeri olan bir bilgi olmadan eylemlerinin, yalanlarının cezasını dahi inkâr edenler Yüce Allah nezdinde suçlu durumuna düşmüşlerdir.⁵⁵³

Üstelik, meselâ ürün ve hayvanları haram saymalarına ve Yüce Allah'a şirk koşmalarına karşı tutunmak istedikleri istidlâlleri boş ve geçersizdi. Zira Yüce Allah'a karşı O'nun irâdesiyle kendi lehlerine delil gösterip sonuca varmak istiyorlardı. Bu ise tamamen aleyhlerine bir delil idi. Çünkü *"Allah dileseydi biz bu şirk ve haram kılmayı yapamazdık."* demek, Yüce Allah'ın irâdesine karşı gelebilecek hiçbir irâde olmadığını i'tirâf etmektir. O zaman bu hem Yüce Allah'ın onların hâline uygun takdirinin başlarına geleceğini hem de O'nun ortağı olmadığını ve O'ndan başka ibâdet edilecek hiçbir varlık, bir yaratıcı bulunmadığını i'tirâf etmektir. O hâlde onlar, bu istidlâl ile şirk ve haram kılmanın doğruluğunu ispata kalkışmakta çelişki içinde idiler. Bu durum, kendi iddîalarını geçersiz kılmakta ve tevhîdi ispat etmiş olmaktaydı. Ama sonra dönüp bununla şirki ispat ve tevhîdi bozduklarını zannedip Hz. Peygamber'i yalanlamaya kalkışıyorlardı.

Şu hâlde bu ilâhî irâde delili, onların aleyhine en kesin ve üstün olan ilâhî bir kanıttı. Aynı şekilde onlar, Yüce Allah'ın irâdesinin ayrıntısını, geçmiş ve gelecekteki tecellilerini tamamen bilemezlerdi. Gaybı (görünmez bilgi)yi sadece O bilir.⁵⁵⁴

Onların sorumluluklarını inkâr etmek için kendi irâdelerini bırakıp da Yüce Allah'ın, ayrıntısını bilmedikleri irâdesiyle istidlâl⁵⁵⁵ etmeleri veya Yüce Allah'ın, onların irâdesine bağladığı irâdesini tersine çevirmeye kalkışarak irâdelerini Yüce Allah'ın irâdesine bağlamaları ve *"O dilemeseydi biz müşrik olmazdık; O dilemeyince iman etmeyiz."* demeleri, Yüce Allah için tamamen aleyhlerinde olan açık ve kesin bir delîl oluşturmaktaydı. Hem Yüce Allah'ın irâdesini tutanak ediyorlar hem de O'nun dilemediğini diliyorlardı. Müşrikliği, yalancılığı beğenip tercih ediyorlar da, imanda, doğrulukta zorlanma istiyorlardı. Sonra şirklerinin, iftiralarının cezasını işittiklerinde, Yüce Allah'ın imanlarını dilemediğini, onun için iman etmediklerini ileri sürerek itiraz ediyorlardı. İman etmek isteyen imanını Yüce Allah'ın dilemediği iddiası yalan ve iftiradır. Kaldı ki, Yüce Allah iman etmek isyene yardımcı olacağını açıkça belirtmiştir. Ancak irâde Yüce Allah'ındır, elbette Yüce Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz. Bir kimse dilese de dilemese de şirk ve bâtil sahiplerinin kurtuluşa ermeyeceği, günahkârların ve yalancıların ceza

⁵⁵¹ En'âm(6): 148.

⁵⁵² Bkz. **Hak Dini Kur'an Dili**, III, 538, 539.

⁵⁵³ En'âm(6): 149.

⁵⁵⁴ En'âm(6): 59.

⁵⁵⁵ **Hak Dini Kur'an Dili**, III, 40.

göreceği kesindir. Evet, Yüce Allah dilemiş olsaydı herkesi doğru yola iletir, imanda başarıya ulaştırırdı. Ama onlar da biliyorlardı ki hepsini doğruya iletmemiştir; kimi doğru yolda kimi sapıklıkta kalmıştır. Ayrıntıda ihtilâf olabilir; ama ittifak edilen şudur ki karşı çıkan çıkmayan, inanan ve inanmayan herkes aynı doğru yolda değildir. Demek ki Yüce Allah hepsinin doğru yola ulaşmasını dilememiş, hidâyet isteyene hidâyet, sapıklık isteyene de sapıklık dilemiştir. Şu hâlde ilâhî irâde ile doğru yolda olmayanların kurtuluşa ermeyeceği, ceza ve azap göreceği belli ve kesin demektir. O hâlde ceza ve azabı inkâr edenler doğru yolda değildirler. Onların ceza ve azap göreceklere ret ve inkâr etmek de mümkün değildir. İşte bu hususta ilâhî irâde ile istidlâlden alınacak doğru sonuç budur.

Yüce Allah'ın onları yaratması ve diledikleri suçluluklarını istemiş olmasıyla birlikte, yalan, şirk ve haram kılmanın Yüce Allah'a ve rızâsına isnât edilmesi doğru değildir. Yüce Allah katında suç, suçlu ve cezası da muhakkaktır. İlâhî irâdeye uygundur; fakat rızâsına uygun değildir. Ama söylenen yalanın anlamı pratikte gerçekleşmezse o, Yüce Allah'ın ne irâdesine ne de rızâsına uygun değildir. Çünkü yalanla ilâhî irâde ilgili olsaydı bu yalan olmaz, gerçek olurdu. Şirk, haram ürün ve hayvanları haram kılma da böyledir. Müşriğin yalanı var, suçu da var, cezası da vardır. Bunlarla ilâhî irâdenin ilgisi vardır; fakat müşriğin iddia ettiği, Yüce Allah'ın ortaklarının varlığı ve bazı hayvanları haram saymaları yalandır. Bunlarla ilâhî irâdenin ve ilâhî rızânın ilgisi yoktur, ceza da bundandır.⁵⁵⁶

Yüce Allah'ın yeryüzünde halîfe yaptığı insanoğlunun, hem şirkten uzak durması hem de kendi keyfine göre değil, hakka göre (hak ile) hükmetmesi gerekir.⁵⁵⁷ Zira O'nun hükümlerini yürütmekle görevlidir. Hz. Âdem'in yaratılış hikmeti de budur. Ancak hevâya tâbi olmak ise, nefsin arzusu arkasından gitmek, keyfe göre hükmetmektir ki bu, insanı Yüce Allah'ın yolundan şaşırtır, saptırır. O zaman bunu yapan ve *Firavun* gibi hüküm yetkisini kendinin zannederek Yüce Allah'ın hükümlerini hiçe sayan için çok şiddetli bir azap vardır.⁵⁵⁸

Zan ile, bu hakikati bildiren gerçek ilmin temelde zıtlaşmasında şirk ve putperestlik sorunu vardır.⁵⁵⁹ Buna ilâveten hevâ daima zan, istikbâr (kendini beğenme) ve bilgisizlikle beraberdir;⁵⁶⁰ bunlar onun yardımcılarıdır.

Hevânın, zan ve şehvetle yakın bir anlam bağı bulunmaktadır. Çünkü zan, kişinin bir şeyin müspet veya menfiliği hakkında, tahminle kendi nefesine göre bir hüküm vermesi, bir yargıda bulunmasıdır. Yani subjektif olarak dış dünyaya bakması, değerlendirmesidir. O'nun subjektif dünya, izâfî bir dünya olduğundan, her şahsa göre değişebilen bir âlemdir. Bundan dolayı hevâ, zanda olduğu gibi aldatıcı ve zevke göredir.

Bir konu hakkında düşünmeden, tefekkür etmeden ve delilini tanımadan önce onunla ilgili ihtimâllerin hepsi söz konusudur. Buna göre, onun hakkında ileri sürülenler muhtemel olduğu gibi, aksi de böyledir. O zaman öldükten sonra dirilme, kıyâmet ve hakîm bir ilâhın varlığı görüşünün hak ve gerçek olması da muhtemeldir. Çünkü müşrikler, bu ikinci ihtimâlin bâtil ve temelsiz olduğuna dair ne zayıf ne de kuvvetli herhangi bir şüphe dahi öne sürememişlerdir. Yalnız akıllarına sadece bu ikinci ihtimâl gelmiş ve bunu kesin olduğuna inanarak herhangi bir delil olmaksızın, bunda saplanıp kalmışlardır. Böylece hiçbir gerekçe olmaksızın, sadece zanları, öyle sanmaları ve kalplerinin buna meyletmış olması sebebiyle, tercih etmiş oldukları bir görüşün doğruluğu hususunda kendilerinde, ne bir ilmin ne bir kesinliğin ne de bir yakînin olmadığı sâbit olmuştur. Binâenaleyh ilgili âyet⁵⁶¹, hüccetsiz ve delilsiz görüş belirtmenin bâtil, fâsit olduğuna ve zanna tâbi olmanın, Yüce Allah katında, çirkin

⁵⁵⁶ **Hak Dini Kur'an Dili**, III, 541.

⁵⁵⁷ Zaten halîfeliğin anlamı, insanlar arasında hak ile hüküm vermektir.

⁵⁵⁸ **Sâd**(38): 26. Bkz. **Hak Dini Kur'an Dili**, VI, 467.

⁵⁵⁹ **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, s. 192.

⁵⁶⁰ Bkz. **Câsiye**(45): 18; **Bakara**(2): 87, 120, 145; **Mâide**(5): 48; **Ra'd**(13): 37; **Rûm**(30): 29; **En'âm**(6): 119; **Necm**(53): 23.

⁵⁶¹ **Câsiye**(45): 24.

bir şey olduğuna işaret eden delillerin en kuvvetlilerinden birisi olmaktadır.⁵⁶² Bunun yanında bir de insanın, bilginin tersine kendi hevâsına uyması, netice olarak Yüce Allah ve vahiy hakkında tahminlerde bulunmasından başka bir şey değildir.

Üstelik Kur'ân'a göre zan yoluyla kesin bilgi hâsıl olmadığı için o şekilde elde edilen bilgi kesin değildir. Meselâ müşriklerin atalarının ve kendilerinin taktığı isimlerden başka bir şey olmayan putlara tapmaları da Yüce Allah'tan bir delil olmaksızın, zanna ve nefislerinin kötü heveslerine uymalarındandır.⁵⁶³ Nefsin eğilimlerini, yani hevâsını tanrılaştıran kişi zandan kaynaklanan bir bilgiye göre bu şekilde sapıtmaktadır. Bundan dolayı zan, ilmin karşısında yer alan olumsuz kavramlardan biri, hevânın doğal işbirlikçisi ve yardımcısıdır. Çoğu zaman ikisi bir arada bulunur.⁵⁶⁴ Hatta bazen zan, doğrudan hevânın yerini alır.⁵⁶⁵ Demek ki bir bakıma ilmin zıtlarından olan zan, hevâ ile yan yanadır.⁵⁶⁶

⁵⁶² **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 618.

⁵⁶³ **Necm**(53): 23.

⁵⁶⁴ Bkz.**Furkân**(25): 43; **Câsiye**(45): 23; **Necm**(53): 23.

⁵⁶⁵ **En'âm** (6): 116.

⁵⁶⁶ **Necm**(53): 23.

B) HEVÂNIN PSİKOLOJİK-FİZYOLOJİK TEMELLERİ VE YAPISI

Şüphesiz ki insanda hevâyı yaratan Yüce Allah'tır.⁵⁶⁷ Nitekim Yüce Allah nefsi yaratmış ve ona fücûr ve takvâsını ilhâm etmiştir.⁵⁶⁸ Bununla birlikte davranışlarından sorumlu olan, yalnız Yüce Allah'a kullukla, ondan başkasına eğilmemekle nefsinin yücelten de Yüce Allah'tan başka şeylere taparak nefsinin alçaltan da yine insandır.⁵⁶⁹

İşte insanda varlığı şüphesiz olup bir cevher anlamında olan, kötülöklere kaynaklık eden, tezkiyesi, terbiyesi ve cihâdını gerektiren⁵⁷⁰ nefistir. Hz. Peygamber'in "*Nefsimin şerrinden sana sığınırım.*"⁵⁷¹ diyerek dikkat çektiği ve «وَتَقْسُ وَمَا سَوَّاهَا» "*Nefse ve onu şekillendirene*"⁵⁷², «قَالَ هُمْهَا» "*Ona bozukluğunu ve korunmasını (isyan ve itâatını) ilhâm edene andolsun.*"⁵⁷³ şeklindeki âyetlerin kendisine işâret etmekle hep onu ve tabiatını ortaya koymakta olduğu aynı nefistir.

Ancak nefis "hevâ" gibi pür kötü bir şey değildir. İyi tarafları da kötü tarafları da vardır. Bu da göstermektedir ki insanın hamuru veya benliği yapısal olarak hevâyâ kaynaklık edecek durumdadır. Nitekim Ebû Bekir er-Râzî'ye göre de hevâ, insandaki hissî (bedenî), tabîî ve hayvanî arzulardan ibarettir. Onu, insanın yapısından gelen arzu ve ihtirâslar diye de nitelendirir.⁵⁷⁴

İnsanın bu arzu ve ihtirâslara karşı her zaman zaafı vardır ve açık vermeye maruzdur. Zaten Hz. Âdem'in yasak meyveden yemesi de insanın o yönüne, yani şehvet ve duygusallığına nisbet edilmektedir.⁵⁷⁵

Hevânın bir adının da *nefs-i emmâre*⁵⁷⁶ olduğunu ve Hz. Yusuf'un işte bu nefsinden şikâyetçi olduğunu daha önce belirtmiştik. Sûfilere göre *emmâre nefis*, bedenî hazlara meyyâl,

⁵⁶⁷ **Hak Dini Kur'an Dili**, VI, 3821.

⁵⁶⁸ Bkz. *Şems*(91): 7-8. Bu sûrenin 7. âyetinde yer alan, «وَتَقْسُ وَمَا سَوَّاهَا» ifadesindeki nefis nekre (belirsiz) olarak her canlıyı içeren olsa da asıl kasıt insan nefsidir. Zira, *Şems*(91): 9. ve 10. âyetlerinden de bu nefis ile insanın kastedildiği ve iç dünyasının tepkileri olan davranışlarından onun sorumlu tutulmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl**, II, 606; **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, X, 491.

⁵⁶⁹ Âyette geçen «زكَاها» "*Zekkâhâ*"(*Şems*(91): 9.) ve «دَسَاهَا» "*dessâhâ*"(*Şems*(91):10.)'daki fiillerin fâili, bunların altında bulunan zamirdir. Bu zamir, fiillerin başındaki ism-i mevsûle gider. Bazı kimseler âyetin açık anlamına aykırı olarak, «فَدَا فَاحَ مِنْ زَكَاها», «وَقَدْ خَابَ مِنْ دَسَاهَا», "*Allah'ın nefsinin, yücelttiği kimse felâh buldu; Allah'ın, nefsinin bozup aşağılatığı, örttüğü kimse de ziyâna uğradı.*", şeklinde anlam vermişlerdir ki bizce bu mâna uygun değildir. Arap gramerine aykırıdır. Zira âyette daha önce Allah Teâlâ'nın ismi geçmemiştir ki zamir ona gitsin. Ayrıca bu mâna, insan serbestliğini ve düşünce özgürlüğünü ifade eden Kur'an mantalitesine de aykırıdır. «زكَاها» "*Zekkâhâ*", «دَسَاهَا» "*dessâhâ*" kelimeleri, nefsi maddeten ve mânen; ahlâken ve rûhen yükseltmeyi veya bozmayı, alçaltmayı ifade eder. Nefsinin maddeten ve mânen yücelten, başarıya, kurtuluşa ulaşır; ama onu kötü davranışlarıyla bozup alçaltan kimse ziyâna uğrar, perişan olur. Demek ki âyette, güzel amel ve hareketleriyle nefsinin geliştiğini, yücelten kimsenin başarıya erdiğinin veya ereceğinin; kötü davranışlarıyla nefsinin köreltip örtten kişinin ise ziyâna uğradığının veya uğrayacağının belirtildiği anlaşılmaktadır. Nitekim *tezkiye*, temizlemek değil, geliştirmek, yüceltmek; *Tedsîye* ise kirletmek değil, aşağılatıp alçaltmak, örtmektir. Mânaca, "*Nefsini yücelten kazandı, nefsinin aşağılatılan kaybetti.*" şeklinde olan bu âyetlerin asıl amacı, putlara, yaratıklara tapmayarak nefsinin yücelten muvahhid mü'minin kurtuluşa erdiğini; yaratıklara, putlara tapmak suretiyle nefsinin alçaltan, kendisini küçük düşüren müşrik insanın da ziyâna uğradığını belirtmektedir. Bkz. **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, X, 493; **Kur'an Ansiklopedisi**, XIV, 75; **A.g.e.**, XVI, 77.

⁵⁷⁰ **Yûsuf**(12): 18; *Şems*(91): 9.

⁵⁷¹ **el-Müsned**, II, 196.

⁵⁷² *Şems*(91): 7.

⁵⁷³ *Şems*(91): 8.

⁵⁷⁴ **Resâ'il Felsefiyye**, s. 39, 40.

⁵⁷⁵ Kutup, Muhammet, **İnsan Psikolojisi Üzerine**, trc. Bekir Karlığa, İşâret Yay., İstanbul, 1411/1991, s. 44.

⁵⁷⁶ Psikanaliz okulunun kurucusu *Sigmund Freud*'un nefisle ilgili üçlü taksim teorisi: *Hevâ*, *Ego (ene)*, *Süper ego (vicdan)*'dır. Bunlar, bazı görevler yönü ile Kur'an'ın dile getirdiği nefsin veya nefse ait üç kavram: "*emmâre*", "*levvâme*" ve "*mutmainne*" şeklindeki boyutlarına (hâllerine) benzer olsa da gerçekte onun bu üçlü sınıflandırmasının aralarında büyük ayrılıklar vardır. Bu farkı, bunlardan biri yani *hevâyâ* ile izâh edebiliriz. Ona göre hevâ, bedenden doğan doğal istekleri, insiyakları (iç güdüleri) içeren nefsin bir bölümüdür. Bu, zevklerin kaynağına boyun eğen mantık, ahlâk ve realitelere asla itibar etmeyen sürekli doyumlanmayı hedef edinen nefstir. Bu anlamı

lezzet ve şehvetle emreden, kalbi suflî yöne çeken bir kuvvettir. Bu nefis ruhun durdurucu, zaptedici gücünden büsbütün kurtulmuştur. Hiçbir kayıt ve hesap tanımaz,⁵⁷⁷ terbiye görmediği için aşağı seviyede olup kötülüğe meyyâl ve şehvete heveslidir; yemek, içmek, evlenmek, zevklere dalmak; beğenilmek, övülmek, hükmetmek vb. ister, ciddi işlerden kaçır, vazifelerden yan çizer, hiçbir kanun ve kayıt kabul etmek istemez, sahibini âdetâ esir alır, onu kendi arzu ve hevâları peşinden sürükler durur. İşte suflî isteklerinin peşinden sürüklenen bu nefis, insanın her zaman yücelikten basitliğe düşebileceğinin bir simgesidir.⁵⁷⁸

O, bu tanımlanan huy ve hâliyle kalır ve kuvvetlenirse, ıslâh edilmesi zorlaşır. Şeytanların devreye girip kişiye hevâsını güzel göstermesiyle⁵⁷⁹ de bu iş daha çok güçleşir; insana başlıca hasımlarının yapamayacağı kadar büyük zararlar verir, onu maddî ve mânevî türlü türlü tehlikelere düşürür. İşte insanda kesinlikle var olan, onun için bu kadar önemli ve tehlikeli olan bu olguyu veya insanın bu yönünü çok iyi tanımak gerekir.

İnsanoğlu genel olarak daha önce *İbrâhim Hakkı*'ya göre sıraladığımız nefsin yedi tavrı üzere bulunur. Meselâ sûfilere göre, tasavvuf yolunun yolcusu (sâlik), bu yedi aşamadan her birinden fenâ bulup geçmedikçe maksûduna ulaşamaz. Bu da nefsin yücelmesi ile gerçekleşebilir. Zira nefsin yücelmesi, seyr-u sülûk için en başta gelen husustur. Sâlik, ilk önce kendi nefsinin düzeltmeden başka bir şeyle meşgul olursa sülûkünü tamamlayamaz.⁵⁸⁰

Demek ki insanın beden ve ruh bütünlüğü ile ortaya çıkan benlik veya kişiliğinin temelini oluşturan nefsin tabiatında kötülük gizlidir. Bu nedenle temzilenmesi, iyileştirilmesi gerekmektedir. Nitekim hamuru, mayası suflî toprakla alâkalı⁵⁸¹ olup bizzat ondandır.

Zira Kur'an, Yüce Allah'ın insanı madde ve ruhtan yarattığını bildirmektedir. Bu sebeple onun, önce toprak oluşun birkaç aşamasından geçmiş olduğu, sonra Yüce Allah'ın ona ruhundan üflemiş olduğu ve onun atası Hz. Âdem'in böylece yaratılmış olduğu anlaşılmaktadır. İnsan bu şekilde topraktan çıkmış ve ana karnında cenîn hâlindeki yaşamından sonra dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla insan unsurunda o suflî yöne çekmeyle alâkalı topraksal bir öz bulunmaktadır.⁵⁸²

Zaten hevâ mâhiyet bakımından, nefsin ve insan unsurunun özü ile ilgilidir. İşte Hz. Âdem'le başlayan ve nefsin içine işlemiş olan bu topraksallık, anne sütü ve daha sonraki beslenmeyle devam etmektedir. Bu açıdan insanın suflî yönünü temsil etmesi bakımından toprak çok şerlidir.

açısından *nefs-i emmâre* kavramına benzer görünmektedir. Ancak her ne kadar *nefs-i emmâre* kavramı hevânın yerine kullanılsa da bu anlamıyla hevâ olamaz. Ancak bunlar, gerçekte Kur'an'da yer aldığı gibi nefse ait bu üç kavram ile Freud'un teorisindeki üçlü ayrımları arasında büyük farklar bulunmaktadır. Zira kötülüğü emreden *nefs-i levvâme* ve *nefs-i mutmainne* kavramları insan şahsiyetinde maddî ve ruhsal yönler arasındaki dâhilî çatışma esnasında nefsin kendileriyle nitelendiği çeşitli hâller (boyutlar)dır; yoksa nefsin çeşitli sınıfları değildir. Nitekim bunlar, insanın kendilerine geçtiği belirli gelişim aşamaları sırasında oluşmamaktadır. Freud'un teorisindeki nefsin üç bölümü arasındaki çatışma, Kur'an'ın insan doğasının oluşumunun tasvirine ait olmak üzere insan şahsiyetinden kaynaklanan maddî ve ruhî yönler arasındaki çatışmaya uygun düşmektedir. Bu çatışma sürecinin olumlu veya olumsuz akışına göre tabii olarak, *nefs-i emmare*, *nefs-i levvâme* ve *nefs-i mutmainne* adındaki nefsin üç boyutu meydana gelmektedir. (Bkz. Freud, Sigmund, *el-Ene ve'l-Hevâ*, trc. Muhammed Osman Necati, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1401/1982, IV,14-17; *Me'âlimu't-Talili'n-Nefsât*, trc. Muhamed Osman Necati, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1402/1983, V, 46. Ayrıca bkz. Muğniye, Muhammed Cevded, *Felsefetu'l-Ahlâk fi'l-İslâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melayiyn, Beyrut, 1396/1977, s. 194,195; *Kur'an ve Psikoloji*, s. 200-202.) Ancak Freud'un ortaya koyduğu bu bilgiler, yaptığımız mukâyeseden de anlaşılacağı gibi Kur'an'dakilerle örtüşmemektedir. Ama bu tespit, olsa olsa Kur'an'ın bu husustaki bilgilerini teyit eder veya doğrular mâhiyette; hevânın fitratta var olduğuyla alâkalı ve nefsin sınıfları hakkında bir tespit ve bilgi olarak değerlendirilebilir.

⁵⁷⁷ **Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf**, Yaşar Nuri Öztürk, (Yeni Boyut), İstanbul, 1410/1990, s. 135, 136.

⁵⁷⁸ Bu hâliyle nefis, hem hevâ ağırlıklı olup belirttiğimiz nitelikleri bakımından hevânın anlamıyla da uygun düşer. Zira sözlük anlamları arasında da geçtiği gibi hevâ ile aynı kökten gelen «هوِي» "hüviyy", yüksekte aşağılara inmek, düşmek mânâsına gelir.

⁵⁷⁹ **En'âm** (6): 71. Bkz. **Lisânu'l-Arab**, XV, 373.

⁵⁸⁰ **İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş**, XV, 16; **İnsan ve İnsanüstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, s. 249, 250.

⁵⁸¹ **Nûr**(24): 21; **Haşr**(59): 9; **Teğâbün** (64): 16.

⁵⁸² Bkz. **Hicr**(15):28, 29; **Sâd**(38):71,72 vd.; **Fî Zılâli'l-Kur'an**, XIV, 1151.

Ruh bedenden ayrılınca beden eski özelliğine, topraksal kimliğine doğru bir değişim geçirir. Yüz ve bütün bedene sanki toprak saçılmış gibi olur. İşte bu en son hâliyle insanın topraksal (fizyolojik) yönü ile ilgili arzu ve istekleri, lezzetleri test etmek, öğrenmek mümkün olmaz ve onun bu yönü kaybolur gider.⁵⁸³

Fıtratı bu olan insanın nefsinde doğuştan veya sonradan kazanılan birtakım olumsuzlukların veya böyle bir zaafın var olduğu yukarıda da geçtiği gibi âyetlerden⁵⁸⁴ de anlaşılmaktadır. Hatta Kur'ân, insanı hevâya karşı mücâdeleye ve onu dizginlemeye yönelttiğine göre, her insanın tabiatında, yapısında hevâ ve heves vardır. Yani insan ruhunda hevâya meyiletme hissi bırakılmıştır.⁵⁸⁵ Zaten bütün insanlığın aslı ve ilki olan Hz. Âdem'in maddeden ibaret bir bedeninin olması⁵⁸⁶ ondaki bayağı isteklerin en büyük göstergesidir. İnsanda var olan bu gerçeği görmek gerekir.

Nitekim Kur'ân, insan benliğindeki bu zaafı haber vermekte ve bunlar dikkate alınmazsa düşülecek durumları bildirmektedir. Meselâ bunlardan biri müşriklerin durumudur. Öyle ki müşrikler kendi şirklerinden atalarını sorumlu tutuyorlardı. Şirki, daha önce zürriyetlerinden geldikleri atalarının koştuklarını, o zaman kendilerinden haberleri olmadıklarını, yol ve delil bilmediklerini, atalarının istedikleri yere sürüklenmiş, atılmış, şuarsuz, âciz olarak buna mecbur kalmış⁵⁸⁷ kimseler olduklarını, bu sebeple günahın onlara ait olduğunu ve kendi üzerlerinde bunun günah olarak kalmış bir miras olduğunu iddia etmişlerdir. Onların yaptıkları günah ve suçla kesinlikle kendileri sorumlu tutulup helâk olmayacaklarmış gibi iddialarda bulunmuşlardı. Hâlbuki bunu demeye hakları yoktu.

Kur'ân'da, kıyâmet günü gelmeden her zürriyetin kendi başına bir taahhüdü olduğu haber verilmektedir. Nitekim evvela zürriyetler babalarının sulbünden alınmış ve kendilerine ayrı bir fıtrat ve görev verilmiş, öyle sırf zürriyet olarak şuarsuz bırakılmamışlardır. Kendi nefisleri kendilerine duyuruldu. Kendilerinden de başka zürriyetler çıkarıldı ve bu suretle kendi kendilerine karşı, Yüce Rabb'lerinin, "*Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?*" hitâbına doğrudan doğruya şâhit olmuşlardı. Ama onlar şâhitliklerinin gereğini yerine getirmemişler ve şirke dalmışlardı. Şu hâlde onlar babalarının taahhüdünden değil, bizzat kendi taahhütlerinden ve kendi suçlarından sorumludur. Zira aynı nefis ve hevâ kendilerinde de vardır.

Onların taklîtçilerine karşı Yüce Allah, belki gerçeğe dönerler diye âyetlerini açıklamış ve ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.⁵⁸⁸ O hâlde insan hem kendisindeki zaafı bilmeli ve ona göre davranmalı hem de kendi işinden kendinin sorumlu olduğunu idrâk etmelidir. Zira nefis yapısı gereği, biraz önce de geçtiği üzere dış etkenlerden kurtulunca daima aşırı derecede şerre meyyâl ve çok çok kötülük emredicidir. Onun isteklerine uymak, insanı kesinlikle düşürüp helâk eder. Yani Yüce Allah'ın râzı olmadığı şeyi arzulayan nefis, sahibine zarar verecek kötülükleri emreder.

Ancak ona muhâlefet ise onun arzularını yerine getirmemekle olur. Zira nefis edepsizlikle yoğrulmuştur. Kul ise devamlı edepli olmak ve ona sarılmakla emredilmiştir. Nefs de tabiatıyla muhâlefet alanında gezmektedir. Dolayısıyla onun olumsuz meyli olan hevâ, insanı râzı olduğu gibi mecbur etmektedir. Çünkü bolluk ve refah içerisinde onun gibi bir mutluluk yoktur.

Bir insan genel ve sınırsız, sırf mutlak hevânın kayıtsız egemenliğine girerse, o da onu kendisini sonuç hakkında düşünmeksizin hazır olan lezzete çağırır; ondan acı ve elem çekse ve bu onu gelecek lezzetlerden menetse bile, yine de insanı şimdiki ve geçici lezzetleri elde etmeye teşvik eder ki⁵⁸⁹ bu hep böyle olur.

⁵⁸³ es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s. 183.

⁵⁸⁴ Şems(91): 7-10 vd.

⁵⁸⁵ Nâzi'ât(79): 40, 41.

⁵⁸⁶ A'râf(7): 189.

⁵⁸⁷ A'râf(7): 173, 176.

⁵⁸⁸ A'râf(7):174. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, IV, 175, 176.

⁵⁸⁹ Tarîkat-ı Muhammediyye, 46; Muhtasarı Zemmi'l- Hevâ, s. 18, 28.

Çünkü insan şuurunu, benliğini ve şahsiyet çizgilerini hep korur. Ama madde dünyası olduğu hâlde ve şimdiki zamandadır. Buna karşılık insan şuurunda mâziyi yaşatır, geleceği hayâl ve ümid eder. İç hayatının geçmişten geleceğe doğru bu akışı çok değişken ve renkli olur. Ancak insanın kişiliği ve karakteri hep aynıdır.

Onun bu tabîî hâliyle kendi cinsinin arzularına eğilimli olmakla birlikte bu, hevâ ismiyle adlandırılır. Zira nefs onu çeker ve arzular. Öyle ki nefs kalbe yönelir, arzular canlanır, kalp güvenle dünyanın nimetlerine yönelir. Çünkü bunlar kendi türündendir. Kalp onu sever ve çok ister. İşte bu hâldeki nefse Yüce Allah'ın emirleri yüklendiğinde bozulur, tedirgin olur ve bu, ona ağır gelir.

Artık nefs ateşle çevrelenmiş şehvetlerden geçer. Bu şehvetler, süsüyle, nefesiyle, lezzetiyle ve nimetiyle hevânın gereklerini yapana kadar insanı tahrîk eder; hevâ nefsin bileşeni hâline gelir⁵⁹⁰ ve onunla özdeşleşir.

Yüce Allah, böyle bir nefse sahip olan müşriklerin yaptıklarını hak etmeyen,⁵⁹¹ dâvetinde ve delilinde kusuru olmayan Hz. Peygamber'i onların alayı, inatçılığı ve azgınlığı karşısında teselli etmiştir. Zira O, asıl hastalığın onların kendi içlerinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü kendi arzularını ilâhlaştırıyorlar ve hiçbir delile baş vurmuyorlardı. Ama onlara karşı Hz. Peygamber'in bir şey yapamayacağını dile getirilmesi, dışa vuran psikolojik bir hâli derinliğine gözler önüne seriyordu. Böyle bir ruh, sâbit veya belli ölçüleri kaybetmiş, mazbût değerlerden yoksun kalmış, artık arzu ve isteklerine boyun eğmiş, şehvetlerinin mahkûmu olmuştur. Kendisine tapınılsa artık o ruh hiçbir ölçüyü kabullenmez, ciddiliği benimsemez. Azgın heveslerini tanrılaştırıp onlara tapınır ve hiçbir mantık kâidesine aldırılmaz.

İşte bu, hiçbir mantıkî esasa, delile ve gerçek değeri olan hiçbir şeye istinât etmeyenlerin durumudur. Onların hidâyete ermesi kâbil değildir. Hz. Peygamber'in öylelerine bekçi olması ve onların kontrolleri mümkün değildi. Buna kesinlikle gerek de yoktu. «... أَفَإِنِّتْ تُكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا» «...Onun üstüne sen mi bekçi (koruyucu) olacaksın?...»⁵⁹² âyetiyle onları kötuleyici bir adım daha atılarak arzularına tapınanlar, şehvetlerinin mahkûmu olanlar, gerçek delilleri inkâr edenler, arzu ve isteklerine göre tercihte bulunanlar, duymayan, düşünmeyen hayvanlara benzetilmiştir. Hatta bir adım daha da ileri gidilerek onlar, hayvanlık seviyesinden de daha aşağılara indirilerek esfel-i sâfilîne yuvarlanmışlardır.⁵⁹³ Anlaşılan o ki onlar heveslerini izlemekle dört ayaklı hayvanlara benzetildikleri için fitrî ve insanî yetilerini, hasletlerini kaybetmişlerdir.

Zaten insanın kendileri ile hayvanlardan ayrıldığı özellikler: Düşünme, anlama, kavrama kabiliyeti ve buna göre varılan neticeleri uygulama, kendi irâde ve isteği ile o hâl üzere şekil alma istidâdı; deliller karşısında ikna olunca da onları kabul etme kabiliyetidir. Ama demek ki bir insan, mezkûr özelliklerden mahrûm kalınca seviyece o yaratıklardan da aşağı düşmektedir. Çünkü Yüce Allah hayvana verdiği fitratının isteklerine uyar ve görevini mükemmel bir şekilde yerine getirir. Bunun aksine insan, O'nun kendisine verdiği hususiyeti köreltir ve hayvanlar kadar da olsa özelliklerinden yaralanmayı akletmez. Nitekim bir âyette şöyle ifade edilir: «... إِنَّ ... هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا» «...Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar, yolca (hayvanlardan) daha da sapıktır.»⁵⁹⁴ Bu ifadeye bir başka açıdan baktığımızda görüyoruz ki Hz. Peygamber'i alaya almaları neticesinde, o alaycılar şiddet ve dehşet dolu tahkîr ve rüsvaylık dolu, insanlık sınırından dışarı atan bu hüküm ortaya konulmuştur.

Zira insanın hamurunda, benliğinde var olan nefsin iğreti isteğinin ortaya çıkması sonucu, onu hayvandan farklı kılan özelliklerinin yok olmasıyla kazanacağı durum, insanoğlunun içine düşeceği kötü bir durumdur. Hatta bununla da kalmaz, meselâ müşriklerin mâlike milkinden ortak tutulmaları sonra da bu ortakları kendi mâlikleriymiş gibi kabul etmeleri ve hürriyetlerini

⁵⁹⁰ es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s.183.

⁵⁹¹ Bkz. Furkân(25): 41-44.

⁵⁹² Furkân(25): 43.

⁵⁹³ Bkz. Furkân(25): 44.

⁵⁹⁴ Furkân(25): 44.

onlara vermeleri gibi, hevânın tutsağı konumuna da düşer.⁵⁹⁵ Bu hayvanî bir hürriyet olmakla birlikte, insanın arzuları önünde mağlûp olması, şehvetine kulluk etmesi, irâdesine sahip olmayıp ihtirâslarının esiri olması durumudur. Elbette bu da bir hürriyettir; ama o, ancak insanlığını yitirmiş, köleleşmiş kimselerin kulak verdiği bir hürriyettir.⁵⁹⁶ Bu hâl, insanlığını kaybeden ve kendisini bekleyen cehennem en derin noktasına götürecek bir hayatı tercih eden, başları önünde zelîl ve hakîr bir durumda olacakların hâlidir.⁵⁹⁷ Bu şekilde insanı felâkete götüren nefsanî arzular, insanın fitratı gereği olan arzulardır. Zira insan, Yüce Allah'ın bilgisi dâhilinde hevâ sevgisiyle yoğrulmuş ve yaratılmıştır.

İşte insanı helâka götürebilen bu hevânın ortaya çıkmasında veya azmasında etken olan ve hevâ sahiplerinin hareket kaynağı olan belli başlı unsurlar, birçok yardımcı ve askerler vardır.⁵⁹⁸ Bunlardan örneğin, *şeytan* -insanla onun arasında hevâ bir vâsıta- ve *şehvet*, *zan*, *gadap*⁵⁹⁹ (öfke), *hırs* (ihtirâs veya tutku), *cehâlet*, *fısk*⁶⁰⁰ cimrilik, *haset*, *kin*, *alaycılık*, *kibir*, *şöhret*, *gaflet*⁶⁰¹ -ki bunlar, Kur'ân'da hakkın karşısına konmuş, tehlikeleri gösterilmiş ve bunlardan sakınılması istenmiştir- gibi iç duygular ve bunlara destek olan dış duygulardır.⁶⁰² Hevâyla ilgisini daha önce belirttiğimiz şehvetin dışındaki unsurlardan iki örnek verelim. Birincisi: *Hırs*,⁶⁰³ âyetle kendilerine bilgi geldikten sonra ihtilâfa düşenlerden bu durumlarının sebebi ancak ihtirâstan olduğu belirtilmektedir. Bu şaşılacak bir şeydir. Zira ilmin veya bilginin bulunması, ihtilâfın ortadan kalkmasını gerektirir. Ama onların ilimden maksatları, ilmin bizzat kendisi değil, sadece başkanlık elde etme ve lider olma hırsıdır.⁶⁰⁴ İkincisi: *Öfke*, insan kırıncı, ağır söz veya davranışlar gibi durumlarla karşılaşınca nefsi kabarır, heyecanlanır, düşünce melekeleri zayıflar, irâdesine hâkim olamaz ve her an için büyük bir felâkete düşebilecek duruma gelir. Zira nefesine hâkim olamaz ve nefsin bayağı arzularına ve hevâsına zemin hazırlamış olur ve artık hevâ hüküm sürer.

Bu iki örnek iğreti isteklerin hırsla veya öfkeyle tahrîkini, devreye girmesini, varlığını göstermesini ve insanın tatmin olma eğilimini göstermektedir. Dolayısıyla bunların kabarması veya hevânın tahrîkine zemin hazırlanması durumunda nefsin eğilimleri harekete geçmektedir.

⁵⁹⁵ Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, X, 533-538; *Hak Dini Kur'ân Dili*, VI, 253, 254.

⁵⁹⁶ Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XIV, 498.

⁵⁹⁷ Bkz. *A.g.e.*, XV, 499.

⁵⁹⁸ *Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye*, I, 475; *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh*, s. 104.

⁵⁹⁹ *Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 135, 136. *Öfke*, « غضب » “*Gadab*”, kişinin hoşuna gitmeyen kırıncı ve tahkir edici, ağır söz ve davranışlar karşısında nefsin kabarıp taşkınlık ve hırçınlık göstermesi olup insana yakışmayan kötü bir sıfattır. Böyle olunca insan son derece heyecanlı olup ne yapacağını ve ne söyleyeceğini bilemez, irâdesine hâkim olamaz. Öyle ki öfke zehirli bal gibidir, başlangıçta tatlı gelir; ama sonu felâket olabilir. Bu nedenle insan onunla ilgili kötü sıfatlardan uzaklaşıp hilm sahibi olarak nefsinin karşısına durmalı ve her söz ve hareketinin bilincinde olmalıdır. *Hilm* ise, « حلم » “*Hilm*”, şiddet karşısında sabredip tahammül etmek, öfke ateşini söndürmektir. İnsanı yücelten sıfatlardan olan hilm, aynı zamanda yumuşak huylu, ince ruhlu ve nazik olmak demek olup gadabın zıddıdır. İnsanı her an için sonradan pişman olacağı büyük bir felâketin içine düşürebilecek olan öfke durumu veya anı, hevâ için uygun bir ortamdır. İşte hevânın destekçisi olan öfke çok iyi tanımlı ve insanlar kusurlarından dolayı hemen cezalandırılma yoluna gidilmemelidir, bunun aksine hilm duygusu geliştirilmelidir.

⁶⁰⁰ *er-Râzî*, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh*, s. 105; *Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 135, 136.

⁶⁰¹ *A.g.e.*, s. 135, 136.

⁶⁰² *er-Râzî*, *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh*, s. 105.

⁶⁰³ Arzu edilen bir şeye karşı irâdenin şiddetle yönelmesidir. (*Muferrâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 227, 228.) Kur'ân terminolojisinde bu zaafın çok aşırı olan şekli « هلع » “*hele*”: (*Meâ'ric*(70): 20.) şiddetli *hırs*” ve « جزع » “*ceze*”: (*Meâ'ric*(70): 20; *İbrâhim*(14): 21.) *insanı gama sevk ederek hedefinden alıkoyan şiddetli hüzn*” ile ifade edilmektedir. Bunlar insanın ruh dünyasındaki tahammülsüzlüğünü, şiddet ve hırs arası huysuzluğunu ve cimriliklerini ifade eden kavramlardır. Duygu olaylarının en karmaşık olanı, kendisinde çok heyecanlar yaşanan ve bütün ruhsal hayatı kendi etrafında düzenleyen ihtirâs (tutku), hevânın tahrîkçisidir. (*Ruhbilim-Psikoloji*, s. 80.) İnsan içindeki arzuyu (ihtirâs)'ı atar, kimse ile yarışa girmezse, bu şekilde her şeyin üstesinden gelebilir iç huzura, sarsılmaz bir güce ulaşabilir. İhtirâstan kurtulmak ruhun yücelmesine ve hevâdan uzaklaşmaya yardımcı olur.

⁶⁰⁴ *Câsiye*(25): 17. *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 610.

Bu da hevânın azmasına, insanın bilgi, düşünce, kalp ve güzel duygularına hâkim olmasına sebep olmaktadır. Bunlar nefsin askerleri ve besleyicileridir.

Şehvet, gadap gibi yukarıda saydığımız bütün vasıfları bünyesinde toplayan nefs, insanın kişiliğinin temelidir. *Nefs-i emmâre* sıfatı iki şeye şiddetle sarılır ve onları besler: *Hevâ* -ki onun fiiliyatıdır- ve *bencillik* (enâniyet)tir. Aynı zamanda o, *kibir, ucub, makâm sevgisi, fuhuş, gıybet, nemîme, zulüm, şirk, dünyaya bağlılık...* gibi insanın hayatını karartan ve akla gelebilecek bütün kötülüklerin kaynağıdır. Ancak hevânın yardımcılarından veya kendisine kaynaklık ettiği unsurlardan her iki görevi üstlenen; *kibir, haset* vd.⁶⁰⁵ de vardır.

Burada özellikle şunu da belirtmek gerekir ki insanın özünde var olan bu arzulardan bazılarını şerîatın hükümleri ile çatışmasına rağmen kısmen de olsa uymak ve onları devam ettirmek veya şerîatın esasından kabul edilmeyen basit meselelerde bile kolaylaştırmaya meyletmek vb. hevâ duygusunun beslenmesinde ve artmasında âmil olmaktadır.

Hulâsa, bu duygunun fitratta var oluşunun maksadının anlaşılmasının zor veya çok uzak, hatta imkânsız olduğu söylene de hevâ ve şehvet insanda ilk olarak var olan duygu ve kuvvetlerden olup ikisinin de kaynağı nefstir.⁶⁰⁶ Bu gerçek ortada iken insanın, *Necm*(53): 32'den de anlaşıldığına göre, eğer insan nefsinin yüceliğini söyleyerek onu temize çıkarırsa bu, kendisini hiç günahsız, kusursuz, tertemiz addederek övmesi demek olur.

İnsan bütün bunların bilincinde olmalı, iç âlemi (ruhî) olayları ile beden olaylarının karşılıklı birbirlerini etkilediklerini de bilmelidir. Bununla birlikte insan, iç dünyasında var olan kötü nitelikleri, iç güzelliklerle, iyi niteliklerle bertaraf ederek ruhu bedene hâkim kılmalı ve karıncanın taneyi yuvarlayıp durduğu gibi ruh onu yönlendirmelidir. Aksi hâlde nefsin, benliğin yapısında var olan bu olumsuz eğilimlerinin insanı egemenliği altına alması kaçınılmazdır. Bu da insan için dünyadaki sınanmayı veya imtihanı kaybetmek olur.

⁶⁰⁵ Kur`ân ve Sünnete Göre Tasavvuf, s. 135, 136.

⁶⁰⁶ Muhtasarı Zemmi'l- Hevâ, s. 18; Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî, s. 133.

C) HEVÂNIN İNSANI İLÂHÎ GÂYEDEN VE KULLUKTAN UZAKLAŞTIRMASININ SEBEPLERİ

Burada hevâ duygusunun, insanın ilâhî gâyeden ve kulluktan uzaklaşmasındaki rolü, onu nasıl saptırdığı, bunun başlıca sebeplerinin neler olduğu hakkında tespitlerde bulunmaya çalışacağız. Zira insanı ilâhî gâyeden uzaklaştıran engellerin başında, onun benliğinde bulunan ve engelleyici özelliği olan hevâ veya nefsânî eğilimler gelir.

1) NEFSÎ EĞİLİMLERE UYARAK TEVHÎD ÇİZGİSİNDEN VE HİDÂYETTEN AYRILMAK

Önce hevâ ile ilgisinden söz edeceğimiz dalâletten biraz bahsetmek gerekir. Zira daha sonra hevânın bu konudaki etkisini belirlemeye çalışacağız. Kasten veya yanılarak az veya çok doğru yoldan sapmaya « ضلالة » “*dalâlet*” veya « ضلال » “*dalâl*”;⁶⁰⁷ karşısına ise hidâyet denir. *Dalâlin*, sapmak, şaşırmak anlamı yanında, unutmak vb. anlamı da vardır. «... أن تضل إحداهما ...» “...*biri unuttuğunda...*”⁶⁰⁸ âyetinde geçen *dalâle* bazıları unutmak⁶⁰⁹ anlamını verirler. Kezâ dalâl, yitmek, kaybolmak, çözümlü yok olmak gibi anlamlara da gelir. Dalâl kökünden « إضلال » “*idlâl*” ise şaşırtmak, şaşırtmasına sebep olmak, demektir. Bu deyim, daha sonra da değineceğimiz üzere esasen iki anlam ifade eder: *Birisi* kulun şaşırtmasına sebep olmak, *diğeri* mevcut yasalar gereğince kulun kötülüğe alışması demektir.⁶¹⁰ Her iki durumda da hevânın rolü büyüktür.

Dalâlet genel olarak iki çeşittir: a) *Teorik bilgilerde dalâlet*; Yüce Allah’ın birliği, peygamberlik müessesesi gibi hususlarda doğru yoldan ayrılmasıdır. Yüce Allah’ın,

«... وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا»

“*Kim Allah’ı, meleklerini, kitâplarını, elçilerini ve âhiret gününü inkâr ederse o, uzak bir sapıklığa düşmüştür.*”⁶¹¹ sözünde ifade edildiği gibi.

b) *Şer’î (pratikte ilgili) bilimlerde dalâlet*; Şer’î hükümlerde örneğin ibâdet niteliği taşıyan davranışlarda veya Yüce Allah’ı inkâra işaret eden küfür (*derin sapıklık*) şeklinde olan dalâlet gibi sapıklıklardır. Nitekim bir âyetin,

«إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا»

“(Sana gelenleri) inkâr edip Allah yolundan menedenler, hakikaten uzak bir sapıklık içine düşmüşlerdir.”⁶¹² şeklindeki ifadesi bunu göstermektedir.

Bu bağlamda, söz konusu hususla ilgili olarak Yüce Allah’ın dahlinden de biraz söz etmek gerekir. Bu hususu da *dalâlet* için belirlediğimiz anlamlardan hareketle iki şekilde ele alabiliriz:

Birincisi, kul doğru yoldan sapar, Yüce Allah da o şekilde dünyada saptığına hükmeder. Neticede kişi, hak ve adâlet gereği doğru yoldan ayrılmanın karşılığını görür.

İkincisi, Yüce Allah insana bir huy ve mizaç vermiştir. Kul bununla güzel veya çirkin işlere uyar ve alışır, artık kendisine güzel gelmeye başlayan bu yolu izler ve ondan dönmeyiz. Artık hoşuna giden kötü yolu, ona hoş gösteren alışkanlıktır. Bunu da Yüce Allah’ın yasası uyarınca işlediği için kişinin sapıklığı veya yapmışsa güzel bir şeyi, O’nun fiili olur. Çünkü insanın doğası hâline gelen alışkanlık da Yüce Allah’ın yasaları çerçevesinde oluşur.

Bundan dolayı “âdet, ikinci bir tabiat”, mizaçdır. İnsandaki bu güç, Yüce Allah’ın eylemidir. Bir olay kendi sebebine nisbet edilebilir. Bu nedenle kulun dalâleti Yüce Allah’a

⁶⁰⁷ Gerçekte “*dalâl*”, vadî’ itibariyle, kapsamlı bir kullanılışa sahiptir. Nitekim, “ضل بعيري و رحلي : Devem ve kervanım yolunu yitirdi.” denilebildiği hâlde, meselâ “غوى بعيري و رحلي” denilemez. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 483.

⁶⁰⁸ **Bakara**(2): 282.

⁶⁰⁹ **Muferdâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, 512; **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 11.

⁶¹⁰ Bkz. **Muferdâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, 509-512; **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 12.

⁶¹¹ **Nisâ**(4): 136.

⁶¹² **Nisâ**(4): 167. Bkz. **Muferdâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, s. 510.

nisbet edilerek “Allah onu şaşırttı.” denilir. Fakat Yüce Allah'ın şaşırtması, kulu doğru yoldan alıp eğri yollara düşürmek anlamında olmayıp kulun seçiminin ilâhî yasalar uyarınca kendisinde alışkanlık hâline gelmesi veya ilâhî yasaların, kulun seçiminin kendisinde alışkanlık oluşmasına sebep olması anlamındadır.

Kur'ân'da, her ne kadar, Yüce Allah'ın âyetlerinden sıyrılıp bu nedenle ziyânda olanlar ve bunalımlar içinde kalan heveskârlar kınanmakta ise de bu anlamdaki âyetlerden doğru yolda olanı Yüce Allah'ın kasten eğri yollara düşürdüğü anlamı çıkarılamaz. Bu tür âyetlerin ilk anda böyle bir anlamı hatıra gelse de gerçekte bunların, bulundukları muhtevâ içerisinde,⁶¹³ kâfir ve fâsıklar hakkında kullanıldıkları anlaşılmaktadır.⁶¹⁴ O hâlde, sadece canının istediğini izleyeni, arzulayanı, Allah Teâlâ'dan korkmayan bir kâfiri, O'dan bir hidâyet ve delil de olmaksızın, hakikati bile hevâsına uyanı, onu din edineni, Yüce Allah da dalâlete lâayık olduğunu bilerek şaşırtır⁶¹⁵ veya saptırır.

Nitekim Yüce Allah'ın idlâl eylemi inananlar hakkında değil⁶¹⁶ kâfir ve fâsıklar hakkında kullanılmıştır.⁶¹⁷ O'nun dâvetine uyanlar doğru yolda olur ve onları kasten doğru yoldan şaşırtmaz. Ama doğru yola gelmeyenleri, kendi sapıklıkları, şaşkınlıkları içinde bırakır ve onları zorla doğru yola götürmez. Bu, sorumluluk yasasına aykırıdır. O hâlde dalâlete neden olan hevâya ittibâ' kuldandır; ama kulun arzu ve heveslerinin sebep olduğu dalâli, şaşkınlığı yaratan Yüce Allah'tır. Bu şekilde idlâl kula isnât edilir. Artık yola gelme ihtimâli kalmamış ve hevâsı ardınca giden bu kişiyi dünyada şaşkınlığından kurtaracak veya doğru yola iletecek hiçbir yardımcı olamaz.

Bununla birlikte hidâyet de dalâlet de Yüce Allah'ın birer lütfudur. Kâinatta her şey Yüce Allah'ın elindedir; ama O'nun çağrısını kabul etmediği için kendi hâline bıraktığı kişi o hâliyle yol bulamaz. Çünkü Yüce Allah'ın çağırdığı yoldan başka kurtuluş yolu yoktur. Neticede hevâsına uyan; şaşkın, perişan olur, ebedî ziyânda kalır.⁶¹⁸ Doğru yolda olan ise felâha erer.

Yüce Allah'ın râzı olduğu müstakîm yol elbette cidden güçtür. Zira sırât-ı müstakîm üzere bütün doğruluk kurallarını hevâya rağmen bir bir yerine getirmek zordur. Kul, bir bakımdan doğru olsa da birçok bakımdan yanlışlar içindedir. Oysa istikâmet hedefin tam on ikisidir. Hedefin yanında kalanlar on ikinin dışındadır. Nitekim, «فاستقم كما أمرت» “Öyleyse emrolunduğun gibi doğru ol.”⁶¹⁹ âyeti bunu göstermektedir.

Bundan dolayı dalâlet, kâfirler hakkında kullanıldığı gibi peygamberler hakkında da kullanılmıştır. Her ne kadar iki sapıklık arasında çok büyük mesâfe veya fark olsa da bu böyledir. Örneğin Yüce Allah Hz. Peygamber'i de uyarmış ve bunu bir âyette, “*Seni şaşırmış bulup yola iletmedi mi?*”⁶²⁰ şeklinde ifade etmiştir. Yine Kur'ân'da Hz. Ya'kub için oğullarının “*Vallâhi sen hâlâ eski şaşkınlığın içindesin.*”⁶²¹ şeklinde söyledikleri bildirilmektedir.

Hevâ bağlamında Yüce Allah, Kur'ân'da Hz. Muhammed'e, “*müşriklerin keyiflerine uyarak Yüce Allah'ın yolundan ayrılmayacağını söylemesini*” emretmiş; çok kimsenin kendi keyfine uyarak insanları Yüce Allah'ın yolundan saptırdığını bildirmiş ve öylesi kimselerin keyiflerine uyulmaması gerektiğini emretmiştir.⁶²² Zira hevâya uyma eğilimi ulvî kulluğu unutturur ve ilâhî irâdenin hilâfına hareket ettirir.

İnsanların hidâyetini isteyen ve bu durumu bilen Yüce Allah örneğin vaktiyle zaman zaman indirdiği vahiyleri ve elçileri ile insanoğlunu bu iki konuda uyarmış, bilgilendirmiş ve ona

⁶¹³ A'râf(7): 178. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 3821; **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 13.

⁶¹⁴ **Tevbe**(9): 115; **Muhammed**(47): 1, 8; **Mü'min**(40): 74; **İbrâhim**(14): 27; **Bakara**(2): 26.

⁶¹⁵ **ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr**, VII, 426.

⁶¹⁶ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 12.

⁶¹⁷ **Mü'min**(23): 74; **İbrâhim**(14): 27; **Bakara**(2): 26; **Muhammed**(47): 1, 8; **Tevbe**(129): 115.

⁶¹⁸ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 3821; **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 13.

⁶¹⁹ **Hûd**(11): 112.

⁶²⁰ **Duhâ**(95): 7.

⁶²¹ **Yûsuf**(12): 95.

⁶²² Bkz. **En'âm**(6): 56, 119, 150. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 229.

doğru yolu göstermiştir. Buna rağmen pek çoğu bulunduğu sapıklığı Yüce Allah'ın gösterdiği yola yeğlemiş, O da kendi irâdeleriyle sapıklığı tercih edenleri doğru yola zorlamamış, kendi hâllerinde bırakmış, onlar da sapık hâllerinde devam etmişlerdir.

Her hâlükârda Yüce Allah'ın doğru yolundan başka doğru yol bulunamaz. Nitekim bir âyette⁶²³ en doğru söyleyenin Yüce Allah olduğu vurgulanmaktadır. Öyle ise O'nun sözünü kabul etmedikten sonra, bu durumda onları kurtaracak başka bir söz de yoktur. Zaten böyleleri Yüce Allah ve O'nun âyetlerine inanmadıktan sonra başka hiçbir söze de inanmazlar.⁶²⁴ Nitekim o bu âyetlerde vurgulanmaktadır. Ancak bu tür âyetlerden de Yüce Allah'ın insanları doğru yola veya sapıklığa zorladığı maksadı çıkarılamaz. Ancak bunların üslûbu ile Yüce Allah'ın gösterdiği yola gelmeyen inkârcılar kınanmaktadır. Nitekim bir âyette⁶²⁵ bu husus gâyet güzel açıklığa kavuşturulmaktadır.

Sorumluluk o duruma düşen insana aittir. Öyle ki insanın içinde ve dışında vukû bulan olayların tamamı Yüce Allah'ın yasaları çerçevesinde olur. Yasasız iş olmaz veya faktörler bulunmadan hiçbir iş yapılamaz. Yasaları, faktörleri yaratan Yüce Allah'tır. O'ndan başka yaratıcı yoktur. Her şeyi O yaratır. Ancak bunlar insanın seçimine bırakılmıştır. İnsan seçer, Yüce Allah yaratır. Bununla birlikte hidâyet de dalâlet de Yüce Allah'ın yaratmasıyla olur. Ama insan aklıyla herhangi bir yönü seçtiği için yaratan Yüce Allah olduğu hâlde sorumlu kendisidir.⁶²⁶

Kur'ân hevâyı, üzerinde biraz durduğumuz dalâletin başlıca ve en yakın nedeni olarak zikretmektedir. Dinî inançla ilgili vd. meselelerde hevâsına uyan kişi şüphesiz doğru yoldan sapar ve onu izleyenler kaçınılmaz bir biçimde Yüce Allah'ın yolundan uzaklara sürüklenir.⁶²⁷ Ancak bunların derece farkı vardır. Bir âyette geçen, «... وَإِنَّ كَثِيرًا لِّيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ » "... doğrusu birçokları,...hevâlarıyla halkı (insanları) şaşırtıyor (saptırıyor)lar ..."⁶²⁸ ifadesi, eğer «ياء» “yâ” harfinin fethasıyla «ليضلون» “leyedillûn: Muhakkak sapıyorlar.” şeklinde okuyanların kıraati ile alınırsa, “o kimselerin saptırmış olduğuna”; ama “damme” ile okuyanların kıraatine göre olursa, “o kimselerin saptıran kimseler oldukları” şeklinde bir anlama gelir. Bu ikinci şekilde okumak daha fazla zem ifade eder. Çünkü saptırıcı olan herkesin, aynı zamanda sapmış olması gerekir; fakat sapmış olan kimse, saptırıcı olmayabilir. O hâlde, hevâ sahibi saptıran, hevâ sahibi sapandan daha fazla zemmedilmeye müstehaktır.⁶²⁹

Her ikisinde de hevânın rolü büyük olup zemmedilmektedir. Zira onlar hevâyâ mağlup olmuşlardır. Kulun hevâyâ uyması, uzuvların kendisine tâbi olduğu kalbin âfetlerinden bir âfettir.⁶³⁰ Onun öldürücü zehiri ve ölümcül hastalığıdır. Hele kul heveslerini bir tanrı yerine koymuşsa onların peşinden koşmuş ve onlara tapmışsa bu onun doğru yolu bulmak için değil, daha çok sapıtmak için bunu yapmış olduğu anlamına gelir.⁶³¹

O hâlde hevânın başlıca sapıklık sebeplerinden birisi sayılmasının nedeni⁶³² kendisine uyanı Yüce Allah'ın yolundan saptırmasıdır.⁶³³ Nitekim bu duygu izleyicisini birçok bâdirelere sürüklediği gibi kendisini ilâhlaştırma duygusuna bile götürür. Bu nedenle Kur'ân, hevâyı hakîkatten saptırıcı bir etken olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla kâfir ve müşrikler dışında ehl-i kible den bazı ehl-i ehvânın kâfir olduğuna ve bundan dolayı onlara karşı kılıç kullanılması gerektiğine hükmedenler bile olmuştur.

⁶²³ Nisâ(4): 87.

⁶²⁴ Câsiye(45): 6; Mürselât(7): 50.

⁶²⁵ Bkz. A'râf(7): 179.

⁶²⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, V,14.,15.

⁶²⁷ Enâ'm(6): 56; Kasas(28): 50; Mâide(5): 77. Bkz. Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 190.

⁶²⁸ Enâ'm(6): 119.

⁶²⁹ Tefsîr-i Kebîr, X, 146.

⁶³⁰ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 474.

⁶³¹ Câsiye(45): 23, Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 282.

⁶³² Bkz. Câsiye(45): 23; Furkân (25): 43.

⁶³³ Bkz. Sâd(38): 26; Tâhâ(20): 16; Necm(53): 3; Câsiye(45): 23. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, V, 179.

Demek ki hidâyete yer bırakmayan dalâlet, hevâ ve hevesin sonucudur.⁶³⁴ Örneğin vaktiyle Kur'ân mucizeleri, art arda gelen âyetler, ayın ikiye ayrılması gibi gerçeklere hep büyü anlayışıyla bakılması, âyetlerin anlamını ve mâhiyetini düşünmekten kaçınılması, hatta onları inkâr ve yalanlamaya gidilmesi hep bu sebeptendir. Ama şüphesiz bunu yapanlar çevrelerindeki sâbit gerçekleri düşünmemişler ve bir delile dayanarak onları anlamaya çalışmamışlar, tersine sadece arzu ve heveslerine uyarak sapıtmışlardır.

Nitekim Kur'ân'da bu gibilerden örneğin zâlimlerin bilgisizce hevâlarına, yani kaprislerine uydukları, arzularını din hâline getirdikleri⁶³⁵ ve bu nedenle sapıttıkları anlatılmaktadır. Hatta Yüce Allah, içinde hükümler bulunan Kur'ân'ı indirdikten ve kendisine öğrettiği ilimden sonra Hz. Peygamber'i, kendilerine kibleye yönelmeye devam etmek, inandıklarından herhangi bir şeye muhâlefet etmemek gibi şartlarla kendilerinin hevâlarına uyulmasını isteyenlere⁶³⁶ karşı uyarılmış, aksi takdirde onun da, sapıtacağını vurgulamıştır.

Bazı rivâyetlere göre, Hz. Peygamber'in de ümmeti hakkında en çok endişe duyduğu hususlardan birinin, onların hevâları tarafından sapıtılma ihtimâli olduğu ve ümmeti içinden böyle toplulukların çıkacağını belirtmiş olmasıdır.⁶³⁷ Böylece şer'î delillerin aslı ve temeli olan âyetlerde olduğu gibi hadislerde de hevânın sapırtıcılığı sâbit olmuştur.⁶³⁸

Kur'ân'da açıkça belirtildiği üzere, şüphesiz Allah Teâlâ kullarının faydasına veya zararına olanı en iyi bildiği gibi hidâyete ereni de yolundan sapmış olanı da en iyi bilendir. Bununla birlikte, O'nun dilediğini hidâyete ulaştırması, dilediğini sapıklıkta bırakması kendi kudreti, ilmi ve hikmeti ile olur.⁶³⁹

Yüce Allah, bilgisi olduğu hâlde insanı hak ettiği için saptırır veya bilgi ona ulaştıktan sonra saptırır. Kul müstehak olduğunda birinci ihtimâl ikincisini gerektirmez.⁶⁴⁰ Ama bilgi sahibi olunca sorumluluğu üzerine alır. Ancak hevâyı kendisine ilâh edinen kimse, keyfi ne isterse onu ilâh edinir; kendi zevkinin sevdasına düşer ve hakkı düşünmez olursa, Yüce Allah da bir ilim üzerine onu saptırır;⁶⁴¹ onun kalbini mühürler ve o kimse bilgin de olsa artık ilmine rağmen hakkı duymaz olur. Nitekim filozofların ve dünya hayatına düşkün bilim adamları veya din bilginlerinin birçoğu böyledir. Artık onu Yüce Allah'tan başka hiç kimse hidâyete erdiremez. Yüce Allah onu şaşırtmıştır. O, hevâ ve hevesleri bırakarak ilmin gereğine göre düşünüp hak ve sonucu anlayamaz.⁶⁴²

O halde hevâ sapmanın en yakın nedeni olduğu için hevâlarına uyanların dalâlete düşmeleri elbette muhakkaktır. Hatta kul eğer Yüce Allah'tan bir yol gösterici veya kılavuz olmadan yalnız kendi keyfine uyarsa o en sapıtmış kimse olur.⁶⁴³

Bundan dolayı Yüce Allah, yeryüzüne halîfe kıldığı Hz. Dâvud'a insanlar içerisinde çekişenlerin ve ihtilâfa düşenlerin arasında hak ile hüküm vermesini ve ondan sapmamasını öğütlemiştir. Şâyet böyle yapmamış olsaydı, şüphesiz Hz. Dâvud bile O'nun yolundan sapmış olacaktı. Bu nedenle Yüce Allah ona, «... لا تتبع الهوى»⁶⁴⁴ yani “*Mizacının meylettiği, hevânın seni kendisine çektiği ve hakka ters olan şeylere uyma, ona yönelme.*” aksi takdirde, «... فيضلك عن الله»⁶⁴⁵ yani “*Ne zaman bu hususta hevâyâ uyarsan, seni Yüce Allah'ın yolundan çevirir.*”⁶⁴⁶

⁶³⁴ Enâ'm(6):119; Rum(30): 29. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XI, 421.

⁶³⁵ Rûm(30): 29; Kur'ân Ansiklopedisi, IV, 230.

⁶³⁶ Ra'd(13): 37. Bkz. Fethu'l-Kadir, III, 87.

⁶³⁷ Bkz. Müsned, IV, 102, 423.

⁶³⁸ Ancak bizim bu konuyu daha ziyade Kur'ân'la sınırlı tuttuğumuzu da burada belirtmek isteriz.

⁶³⁹ Necm(53): 30. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIII, 7547; Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 316.

⁶⁴⁰ Bkz. Câsiye(45): 23; A'râf(7):186.

⁶⁴¹ Câsiye(45): 17, 23.

⁶⁴² Câsiye(45): 24-26. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 91.

⁶⁴³ En'âm(6): 56; Kasas(28): 50.

⁶⁴⁴ Sâd(38): 26.

⁶⁴⁵ Sâd(38): 26.

⁶⁴⁶ et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö.375-460/985-1068), thk. Ahmet Habîb, et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, yrs. 1383/1963. VIII, 556; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XII, 6863, 6864.

şeklinde ifade edilmiştir.

Yüce Allah aynı şekilde Hz. Peygamber'e ve mü'minlere, kendinden başkasına hiçbir faydası veya zararı olmayan şeylere duâ veya ibâdet etmemelerini, kendilerini putlara ve taşlara ibâdete çağıranlara uymamalarını emretmiştir. Aksi hâlde doğru yoldan, rüşte erdikten, Yüce Allah'ı tanıdıktan ve peygamberlerini doğruladıktan sonra hevâlarına uyarak dalâlete düşmüş olacaktı.

Yüce Allah, bu gibi uyarıları hiç dikkate almayarak müşriklerin putlara tapınmalarını, putları ilâh yerine koyarak uydurmuş oldukları yalanlarını, iftirâlarını ve küfürlerini reddederek onların taptıklarının kendilerinin ve atalarının taktığı adlardan başka bir şey olmadıklarını da haber vermiştir. Zira, onların bu isimleri koyma hususunda ne aklî ne naklî delilleri ne de aklî bir izâhları vardı. Hatta bu konuda Yüce Allah'tan onlara hiç bir güç (delil) de inmemiştir.

Onların sadece melekler hakkındaki iftirâlarına, Yüce Allah'ın kızları olduklarına dâir düşük efsânelerine ve daha ilk anda basitliği anlaşılabilircek gülünç evhâmlarına, hurâfelerine, kuruntularına ve nefislerinin arzu ettiği heveslere uymaktan ve kendilerinden önce bu bâtul yola sapan babaları hakkındaki hüsn-ü zandan başka bir dayanakları yoktu. Atalarına ta'zimde bulunmak ve onları rehber edinmek hususunda da sadece nefislerinin arzu ettiğini izliyorlardı.⁶⁴⁷ Bu nedenle, zanları ve alçak hevesleri sebebiyle Yüce Allah'a çocuk isnât edip onunla aralarında insâfsızca ve zâlimane bir bölüştürme ile erkeklerin kendilerinin, dişilerin Yüce Allah'ın olduğunu sanıyorlardı.⁶⁴⁸

Allah Teâlâ da onlara âdeta, *“Bu isimleri sizler, kendi arzu ve hevânıza göre ortaya attınız, böylece de noksanlık zannettirecek şeyleri, Yüce Allah hakkında kullandınız. Bu ise câiz değildir.”*⁶⁴⁹ demek istemiştir. O zaman mâna, *“Bu putlar, ancak (boş) isimlerden ibarettir.”* şeklinde olmaktadır. Bu, sırf mübâlağa ve mecâzlık ifade etsin diye böyle söylenmiştir. Nitekim, *“Alî”* denilince bu sadece bir isimdir. Ama bir insanı tahkîr etmek için de böyle söylenebilir.

Yüce Allah'ın, bu isimler o putlar için onlardan önce söz konusu olduğu hâlde, *“Sizin ... taktığınız adlar”* demesi, bu kelimeleri yadırgamadan kullanan herkesin, onu ilk koyan gibi olmasındandır. Zira o isimleri ilk icât eden, onları aklî bir delille icât etmeyince, ona uymak gerekmez. Bu tıpkı, *“Beni, şu kör saptırdı.”* demek gibi olur. Çünkü bu, uyulmaya elverişli olmadığı bilinene uymak, tâbi olmak demektir.

Yüce Allah, âyetten⁶⁵⁰ anlaşıldığına göre yine putperestleri ve hidâyetten sonra dalâlete düşenleri veya bâtıla dönenleri⁶⁵¹ reddetmektedir. Haktan bâtıla dönen herkese, *“Arkaya döndü, ökçesi üzeri gerisin geri döndü, geriye döndü.”* denilir. Bunun sebebi şudur: Aslında insanda var olan cehâlettir. Sonra insan terakkî ve tekâmül edince ilim elde etmiş olur. İnsan ilimden yeniden cehle dönünce sanki o, tekrar başa dönmüş gibi olur. İşte bu nedenle, *“Falanca, topukları üzere gerisin geriye döndü.”* denilir.

Allah Teâlâ hevâsını izleyerek kendinden başkasına, putlara, heykellere ve ağaçlara tapanları, onlara ibâdet edenleri reddederek, onlardan hiçbirinin ulûhiyet vasfına lâıyk olmadıklarını bildirmiştir.⁶⁵² Öyle ise kullarının söylediklerini duyan ve her şeyi bilen bir zâtın tek ilâh olduğunu kabul etmekten dönerek duymayan, görmeyen, bilmeyen, hatta kendine de başkasına da zarar veremeyen ya da yarar sağlayamayan şeylere ibâdet etmesi yasaktır.⁶⁵³

Üstelik Yüce Rabb'lerinden hidâyet üzere olan, kesin deliller ve apaçık gerçeğe gelen elçilere tâbi olmayan, boyun eğmeyen müşrikleri Allah Teâlâ azarlamıştır.⁶⁵⁴ Yüce Allah, dileyeceği ve râzı olacağı kimseler için izin vermedikçe O'nun katında onlar asla şefaattçi

⁶⁴⁷ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 515.

⁶⁴⁸ **Necm**(53): 20-24.

⁶⁴⁹ **Necm**(53): 23. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 515.

⁶⁵⁰ **Yunus**(12): 40; **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 516.

⁶⁵¹ **En'âm**(6): 71.

⁶⁵² **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 496; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2427.

⁶⁵³ **Mâide**(5): 76, 77.

⁶⁵⁴ **Necm**(53): 20. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XII, 7542.

olamayacakları gibi şefaathleri de hiçbir işe yaramayacaktır. Kaldı ki onların putlarının veya Yüce Allah'a eş koştuklarının şefaathleri asla umulamaz.⁶⁵⁵ Bu şekilde Yüce Allah'tan başkasına tapan veya tapmaya çağırın kişi en sapık kimsedir.

Kur'an'da, Yüce Allah'tan bir yol gösterici olmadan yalnız kendi keyfine uyarak sapıtan kimsenin durumu⁶⁵⁶ yüksek bir yerden, yerin içindeki çok derin⁶⁵⁷ ve alçak bir çukura düşen bir kimseye benzetilmektedir ki bu, *Hac*(22):31'de de ifade edilen husustur. Şüphesiz ki o, insanın yüksek bir yerden karanlık ve derin bir çukura yuvarlanıp düştüğü o andaki durumu, son derece ızdıraplı, acz ve dehşet uyandıran bir durumdur. Dolayısıyla bize göre makul olan, bu ifadelerin ve görüşlerin onun dehşet ve acziyet hâline daha fazla delâlet etmiş olmasıdır. Nitekim bu şekilde düşen bir şey, dönerek düşer. Meselâ taş, yüksek bir yerden daha alçak bir yere düşerken dönerek düşer ki bu, şaşkınlık ve tereddüdün, dönüp dolaşmanın mükemmel olmasını icabettirir. Üstelik o şey (kimse), oraya düşerken düşmesi sebebiyle belâsının fazlalaşacağını ya da azalacağını bilemediği bir yere yuvarlanır. İşte bu, şaşırıp kalan öylesi şaşkın bir kimse için en mükemmel bir benzetmedir.

Hevâya uyup haktan sapan herkes, çoğu kez hep düşüşe geçmiş şekilde son derece şaşkın bir durumdadır.⁶⁵⁸ Zaten âyetten geçen «حیران» “*hayrâne: Şaşkın bir hâlde*”⁶⁵⁹ ifadesi, bir işte çıkışını bulamayacak bir biçimde tereddüde düşerek şaşkın şaşkın dönüp dolaşmaktır. İnsan o hâlde nefsi meyle, yönelişe, arzulara veya kendilerinden lezzet vb. alınan şeylere kendini kaptırmasıyla sapar ki bu nehyedilen bir durumdur. Hatta Yüce Allah, böylesi kişilerin imandan ve doğru yoldan dönen kâfire benzeyeceklerini, şeytanın yeryüzünde şaşkınlık içerisinde bırakmasıyla hayretler içerisinde doğru yola erişemeyen, böylece şeytanın kendisine hâkim olduğu ve şaşkınlığı sebebiyle kimsenin davetini kabul etmeyen kişi gibi olacaklarını⁶⁶⁰ vurgulamıştır.

Aynı şekilde daha önce mezkûr olduğu üzere atalara bağlanarak veya onların izinden giderek haktan ayrılmak gibi sevgi, akrabalık vb. sebeplerle haktan uzaklaşmanın sevimsizliği de açıktır ve bu adâletten uzaklaşmaya da neden olur. Yüce Allah hevâya uymayı adâletten sapmak için bir sebep kılmıştır. Hevâya uymak, örneğin yönetimlerle ilgili veya bunların dışında din işlerinde nefsin arzuladığı şeyler Yüce Allah'ın yolundan, dosdoğru yoldan saptırır, uzaklaştırır, sapıklığa ve hayrete düşürür. Bu, herkesin hevâsının emrettiği şeye veya arzuladığı her şeyde nefsin uymasının sonucudur. Zira kendisine uyulan hevâ saptırıcı ve helâk edicidir.⁶⁶¹

Yüce Allah'ın kulu hep arzularının peşinden koşmak yerine O'nun irâdesini gerçekleştirmekten başka bir gâye gütmemelidir. Yüce Allah'ın dininden, bu sağlam nizamdan veya haktan dönmek; fesattan, beşer hayatından adâletin sönmesinden, birbirine kul olmaktan, Yüce Allah'ı bırakıp birbirini kul edinmekten başka bir şeye yol açmaz.

Kur'an'a göre hak, hevâya tâbi olmaz; ancak mükellefe düşen hevâsını bırakıp hakka tâbi olmaktır. Zira hevâya ittibâ etmek büyük bir fesâda götürür.⁶⁶² Üstelik o şekilde kâinatın düzeni bozulacağı gibi insanların ve toplumların düzeni de altüst olur.

Bu bağlamda biraz daha ileri giderek Yüce Allah'ın yanı sıra birtakım ilâhların da edinilebileceğini sanmak asla doğru değildir. Eğer böyle olsaydı Yüce Allah,

«لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلَٰهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»

“Eğer yerde, gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de (yer de, gök de) bozulup gitmişti.”⁶⁶³ şeklinde bir ifadede bulunmazdı. Demek ki o zaman yerde ve gökte fesât meydana

⁶⁵⁵ *Sebe'* (34): 23; *Necm*(53): 25, 26. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7545, 7546.

⁶⁵⁶ Bkz. *Kasas*(28): 50.

⁶⁵⁷ el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mısır, 1391/1973, XVII, 110.

⁶⁵⁸ *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 496, 497; *Tefsîru'l-Merâğî*, VII, 165.

⁶⁵⁹ *En'âm*(6): 71.

⁶⁶⁰ *En'âm*(6): 71. Bkz. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IV, 169, 170.

⁶⁶¹ *Serhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, I, 474, 475, 477.

⁶⁶² *Mü'minûn* (23): 71.

⁶⁶³ *Enbiyâ*'(21): 22.

gelirdi. Üstelik bu âyette⁶⁶⁴ hakkın, o sapık insanların hevâlarına uyması durumunda göklerin ve yerin düzeninin bozulacağı vurgulanmaktadır.⁶⁶⁵

İlgili bir âyette⁶⁶⁶ -ki onda bahsedilen “hak”, İslâm’dır- “Şayet İslâm, onların sözlerine uymuş olsaydı, Yüce Allah, bu âlem kaldığı müddetçe, orada birtakım fesatların meydana geleceğini bilir. Ki bu, âlemin bozulmasını ve yok edilmesini gerektirirdi.” demek istenmektedir. Daha açık olarak diyebiliriz ki hak havâtıra veya çelişik fikirlere uyarsa tenâkuz olur, âlemin nizamı bozulur, her şey rayından çıkar ve ilâhî gâyeden uzaklaşılır.

Buna rağmen Hz. Peygamber, insanlığa gerçeği getirdiği hâlde, onların çoğunun bundan hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık hevâ ve hevesin bulunduğu, Hz. Muhammed’i yalanlama ve putlara tapınma fesât kaynağı olmuştur.

Hatta örneğin ehl-i kitâp, dininde hakka tâbi olma konusunda, haddi aşmadan saygı duymakla emrolunduğu *Mesîh* (a.s.) konusunda, hevâsına uyarak haksız yere haddi aşmış ve onu peygamberlik makâmından çıkarıp ulûhiyyet makâmına yükseltmişti. O bir peygamberken onu Yüce Allah’tan ayrı bir ilâh hâline getirmişlerdi. Bunun sebebi, vaktiyle sapıklığa düşmüş olan geçmişlerinden sapık önderlere uymuş olmalarıydı. Öyle ki onlar, sadece kendileri sapmakla kalmamışlar, daha önce hem kendisi sapmış hem de birçoğunu saptırmış ve doğru yoldan ayrılmış bir kavmin heveslerine uymuşlar ve dosdoğru yoldan ayrılarak azgınlık ve sapıklık yoluna dalmışlardı.⁶⁶⁷

Oysa Allah Teâlâ, ilâhî bir hikmetten dolayı yaratılıştaki her birinin istidâdı, meşrebi, metodu, gidişatı farklı farklı olan insanlara hidâyeti göstermiş ve bunda daim olmalarını istemiştir. Nihâyet bu durum karşılaşılabilecekleri ceza veya mükâfat için bir imtihâna vesîle olacaktır.

Allah dileseydi bütün insanları tek bir ümmet yapardı. Ama her biri için ayrı bir yol ve nizam koymuştur. Sonunda hepsi ona dönecek ve onları kendilerine verdiği bu yol ve dinle imtihân edecek, hakîkati onlara haber vererek sarıldıkları nizama karşı onları muhâsebe edecektir.

Öyle ise muhtelif unsurları birleştirmek amacıyla dini yumuşatmak veya kolaylaştırmak adına onu sulandırmak fikri de doğru değildir. Zira onlar birleşmezler. Zaten her şeyi bilen Yüce Allah, âyette işaret edildiği gibi⁶⁶⁸ şeytanın girebileceği bütün kapıları kapatmıştır. Ancak bilhassa safları birleştirmek, kalpleri telif etmek, bir hayra vesîle olmak gibi sebeplerle Yüce Allah’ın dinini kolaylaştırmak görünümü adı altında dinî hassasiyeti yitirmek, nefsî eğilimlere uyarak tevhd çizgisinden sapmaya neden olmak gibi gerekçelere sığınarak herkesi memnun etmek düşüncesiyle hareket etmek, şeytana açık kapı bırakır. O hâlde birtakım arzu ve heveslerin farklı farklı olmasından doğan ve kalpleri t’elif etmek anlayışından kaynaklanan hükümleri kolaylaştırmak hususunda duyulan gizli beşerî arzusunun frenlenmesi gerekir.⁶⁶⁹

Bu gibi nedenlerden ötürü toplumu sevk ve idâre nizamı, Yüce Allah’a bağlılığını, O’na karşı samimiyetini sürdüren, O’nun buyruklarını ve ölçülerini koruyan semâvî din erbâbına, bunları bildiren ilâhî kitâplara ve bunlardan sonra da insanları yönlendirme ve hidâyet üzere yürüten toplum liderlerine göre olmalıdır. Aksi takdirde bütün bunlar, değişen arzulara, ilâhî dinin sâbit aslına ircâ’ edilemeyen maslahatlara, nesillerin üzerinde anlaşılabilecekleri ve hevânın kaynaklık ettiği örf ve âdetlere göre olacaktır. Hâlbuki yeryüzünde ve insan hayatında, ulûhiyyet ve rubûbiyyet Yüce Allah’a ait olmalıdır.

Aksi hâlde bunların hepsi veya bir kısmı, insanlar için Yüce Allah’ın izin vermediği ilke ve prensipleri yapanlara ait olur.⁶⁷⁰ Oysa ulûhiyyet, tevhd ve iman meseleleri ile birlikte

⁶⁶⁴ Mü’minûn(23): 71.

⁶⁶⁵ Kur’ân Ansiklopedisi, VIII, 230.

⁶⁶⁶ Mü’minûn(23): 70.

⁶⁶⁷ Mü’minûn(23): 70,71; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2428.

⁶⁶⁸ Mâide(5): 48,49.

⁶⁶⁹ Bakara(2): 145. Bkz. Fî Zılâli’l-Kur’ân, V, 77.

⁶⁷⁰ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2365.

toplumsal işlerin sevk ve idâresi, sosyal münâsebetler gibi konular, İslâmî akîdenin ilâhî gâyeden uzaklaşmamak için üzerine vurgu yaptığı en önemli meselelerdendir.⁶⁷¹

Yüce Allah'ın insanlar için kanunlaştırdığı esâslarda, O'nun ulûhiyeti, insanların ubûdiyeti, bunları gözetmeleri ve uygulamaları için deruhte zorunlulukları veya böyle bir gereklilik vardır. Onlar, yeryüzünde tatbiki zorunlu olan, insanların da sadece ona mürâcaat etmeleri gereken önce peygamberlerin, sonra da toplumun önde gelenlerinin kendileriyle hükmetmeleri gereken kanunlardır.

Bu meselede şeytana ve şirke açık kapı bırakılamaz. Öyle ki küçük dahi olsa hiçbir noktasında fedâkârlık yapılamaz. Yüce Allah'ın izin vermediği, ister küçük, ister büyük olsun, insanın aleyhine olan herhangi bir meselede, bir toplumun üzerinde anlaşmasına veya bir neslin bir noktasında birleşmesine itibâr edilemez. O zaman hevâ devreye girer, tevhîd çizgisinden ve ilâhî gayeden uzaklaşılır.

Yüce Allah'ın hükmünü kabul etmemek, insana mü'minlik sıfatını kaybettirir. O zaman iş, iman-küfür veya din ve hevesler meselesine varır. Bu durumda bir orta yol veya çözüm imkânı kalmaz. O hâlde Yüce Allah'ın indirdiklerinin hiçbir harfini hiç kimse eksiltemeyeceği gibi hiçbir noktasını da değiştiremez. Yüce Allah'ın kulu olan herkes O'nun indirdiği hükümleri mutlaka dikkate almalıdır.

Nitekim Kur'ân'ın beyanına göre kâfirler, zâlimler, fâsıklar gibi topluluklar hevâları sebebiyle Yüce Allah'ın indirdikleriyle hükmetmemişler ve sapıtmışlardır. Hâlbuki Allah Teâlâ'nın dinine tam bir bağlılıkla iman çerçevesinde bağlanmalıydılar. Yüce Allah izin vermediği hâlde hevâyâ ittibâ ile başka bir dine bağlanmak, bu dine riâyetsizlik veya bunu kabul etmemek demek olur. Hiç kimse O'nun dinini kabul etmeme veya hükmünü terk etme hakkına sahip değildir. Dili veya fiili ile bunu yapan kişi olursa o, iman çerçevesinin hâricine çıkmış olur.

Yüce Allah'tan gelen bütün dinlere göre O'nun indirdikleri ile hükmetmek kesin ve zorunludur. Bunun imanla-küfür veya şer'atla-kişisel heveslerin ayrımı olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷² Gerek insan veya toplumların, gerekse onların başını çekenlerin, imanla İslâm çerçevesinde olabilmelerinin şartı ve sınırı, Yüce Allah'ın indirdiği hükümleri önce kabul etmeleri, sonra pratiğe geçirmeleri ile mümkündür. Kur'ân'da bu noktaya temas edildiği ve açık bir şekilde belirtildiği görülmektedir.

Bu konuda karşımıza çıkan mühim noktalardan biri de Yüce Allah'ın ulûhiyetinin ve rubûbiyetinin beşeriyete ortaksız hâkim olmasının ikrârı veya reddidir. İşte bu noktadan da iman ve küfür meselesi ortaya çıkar. Bütün Kur'ân, bu hakîkatin beyânı ile doludur.

Oysa Yüce Allah, bütün varlıkları yaratmada tektir. Az veya çok hiçbir mülkte veya hiçbir hususta onun ortağı olmadığı gibi, yarattığının da tek mâlikidir. O, kâinatta ve insan üzerinde yegâne hâkimiyet ve tasarruf sahibidir. Bunlar kabulü zorunlu olan şeylerdir.

Yüce Allah'ın dinine teslim olmanın mânası, her şeyden önce O'nun⁶⁷³ ulûhiyetini, rubûbiyetini, hâkimiyet ve saltanatını kabul etmektir. Bunun, dille veya fiille olması arasında fark yoktur. Bunun için Kur'ân'da, *“Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler; işte onlar, kâfirlerin, zâlimlerin fâsıkların kendileridir.”* şeklinde ciddi hüküm konulmuştur. Aynı zamanda bu, ilâhî nizamın diğer bütün beşerî nizamlara olan mutlak üstünlüğünü gösterir.

Aksini iddia etmek, gerçekte insanı Yüce Allah'tan daha iyi tanımak, hâlini ve onun için faydalı olan şeyleri daha iyi bilmek, meselelerin tedbir ve idâresinde Yüce Allah'tan daha sağlam bir yol tutmayı iddia etmek demektir. İnsanlara karşı O'ndan daha çok merhametli olduğunu iddia etmek demektir. Ayrıca hayatın ahvâli ve ihtiyâçları sürüp giderken Yüce Allah bu nizamı koyarken bunları bilmiyordu, yahut biliyordu da münâsip bir nizam koyamadı, demek istemektir. Bu tür iddiâlar iman ve İslâm meselelerine zarar verir. Oysa şartların değişeceğini, ihtiyâçların yenileneceğini, karışıklıkların olacağını en iyi bilendir. O, son Peygamber'le dinini ebedî

⁶⁷¹ Mâide(5): 48-50. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2428.

⁶⁷² A.g.e., V, 2365, 2366.

⁶⁷³ Mâide(5): 48-50 vd.

kılmıştır. Gönderdiği dinde bütün bunların hesabını yapmıştır. O zaman bunlar O'na gizli idi, insanlar bunları son zamanlarda buldu şeklinde düşünmek asla doğru değildir.

Üstelik Allah'ın dini, insanın insana kulluktan kurtulup hürriyete erdiği yegâne nizamdır. Diğer nizamlar, insanın insana kulluğu esasına dayanır ve bunun gerçek kulluk ve ilâhî gâye ile hiçbir ilgisi yoktur. İslâm, insanları sadece şerîki olmayan Yüce Allah'ın kulluğuna ulaştırır.

Ayrıca İslâm, bütün kâinat kanunlarına uygun bir nizamdır. Çünkü bu nizamın sahibi, bütün kâinâtın da sahibidir. İnsan için vaz'ettiği nizamı, kâinat nizamına uygun şekilde vaz'etmiştir. Bu varlıkları onun yararına yarattı ve onun emrine verdi. Ama bu, onun hevâyâ uyup sapmadan sadece hidâyet yoluna girmesi, onun üzerinde yürümesi, bu unsurları ve onlara hükmeden kanunları bilmesi ile olur. İşte bundan dolayı insanın hareketi ile içinde yaşadığı kâinatın hareketi arasında teessüs edilmiş bir nizam ve intizâm vardır.

İlâhî nizam, insan hayatını kâinâta uygun bir tabiatla tanzim etmektedir. Ona sadece kendi varlığı ve diğer insanların durumuna göre değil, kâinatın varlığına göre de şekil ve rûh vermektedir. Zaten insanın içinde yaşadığı şu geniş kâinattaki eşya ve canlılardan ayrılma imkânı yoktur ve onlarla âhenkli ve sağlam bir ilişki kurması gerekir.⁶⁷⁴

Unutmamak gerekir ki, ulûhiyyetin en hususi özelliği hâkimiyettir. İnsanlar için ortaya nizam koyan kişiler, bu özelliği kullanıyor ve kendilerini ulûhiyet makâmına oturtmak istiyorlar. O nizama tâbi olan insanlar da Yüce Allah'ın değil onların kulu oluyorlar. Artık o insanlar onların dinindendir ve Yüce Allah'ın dininden değildir. İşte bu şekilde onlar, hevâlarıyla hem kendilerini hem de tâbiilerini sapıtmış oluyorlar.

İslâm, nizam vaz'etme hakkını sadece Yüce Allah'a vererek insanları, kullara kulluktan kurtarmış, sadece Yüce Allah'ın kulluğuna ulaştırmış ve insanın hürriyetini ilân etmiştir. Hatta insana, yeni bir doğuş kazandırmıştır. İnsan, kendisi gibi insanların hâkimiyetinden yakasını kurtarmadan bu hususta bütün insanların, âlemlerin Yüce Rabb'i karşısında müsâvî olduğu şuûruna ermeden, doğmamış ve dünyaya gelmemiş sayılır. O'nun sistemine göre herkes eşit ve hür olur.

Gerçekten akîde meselelerinin en büyüğü ve en önemlisi bu meseledir. Çünkü o, ulûhiyet ve ubûdiyet, adâlet ve istikâmet meselesidir. Daha doğrusu insanın hidâyet üzere hürriyetini elde edişi, hatta yeniden dünyaya gelişi meselesidir.

Bu bağlamda diyebiliriz ki câhiliyet⁶⁷⁵ sadece tarihî bir devre olmayıp, herhangi bir müessese veya nizamda onun prensipleri varsa cahiliyet orada da vardır. O, nizamı Yüce Allah'ın beşer için gönderdiği dine değil de beşerî arzu ve heveslere ırcâ' etmekten veya Yüce Allah'ın nizamına bağlanmayan, dinden, akîdeden uzak olarak basit bir arzu ve hevesten ibarettir. Bunların bir veya birkaç hatta bütün insanlığın arzu ve hevesini temsîl etmesi neticeyi asla etkilemez. Hatta bir fert, bir sınıf veya bir toplumdaki bütün sınıfların temsilcilerinin birleşerek toplum için böyle bir nizam oluşturması da bu anlayışı değiştirmez. Çünkü bu, onların arzularının, heveslerinin veya fikirlerinin kanunlaştırılması ve hakkı hiçe saymaktır.

Fakat fert ve toplumların Yüce Yaratıcı'sı herkes için nizam koymuşsa bu, O'na özgü bir nizamdır.⁶⁷⁶ Onda ilâhî gâyeden asla uzaklaşmaz ve insan sadece O'na kulluk eder ve O'nun huzurunda başını eğer. Bunu kavrayan her akl-ı selîm anlar ki bu, insan hayatında ve bütün kâinat nizamında bu meselelerin arz ettiği önemi daha iyi ortaya koymaktadır.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2367-2369, 2372.

⁶⁷⁵ Gerçek mânasıyla «جاهلية» “câhiliyet”, insanın insana hükmetmesidir. Çünkü o, kulların kullara kulluğu ve esas kulluktan uzaklaşması veya sapmasıdır. Yüce Allah'ın ulûhiyetini reddetmektir. O'nu bırakıp bazı insanların ulûhiyetini kabul etmek ve onlara kul olmaktır. Câhiliyet, belli bir zamana mahsûs değildir. Bize göre o, bir durum, bir vaziyettir. Bu durum dün mevcut olduğu gibi bugün de yarın da olabilir. İşte o zaman İslâm'a karşı olarak o, câhiliyet ismini alır. Câhiliyet hükmünün arandığı yerde de Yüce Allah'ın irâdisinin hükmü kalmaz. İlâhî dinin terk edildiği yerde ise, âdetâ câhiliyet prensipleri bulunur ve onlara göre bir hayat olur.

⁶⁷⁶ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2370.

⁶⁷⁷ Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, IV, 235-243.

Bu gerçekler karşısında haktan yüz çevirenler, Yüce Allah'ın kendilerini cezâlandırma emrine muhâtap olacaklardır. Ancak bu, hakîki mü'min bir kulu Yüce Allah'ın hüküm ve dinine tam olarak sarılmaktan ve hidâyetten alıkoyamaz. Nitekim yüz çevirmenin kötü neticesini bizzat bunu yapanlar görecektir. Ne Yüce Allah'ın dini ve şerîatı, ne de ona sarılan bundan zarar görecektir. Bu insanın tabiatındandır. Yoksa doğru yoldan ayrılma veya sapıtmada şerîatın bir günâhı yoktur. Hevâlarının hâkimiyetinde olanlar, bu hâllerini sürdürdükleri sürece doğru yola gelmeleri mümkün değildir.

Bu nedenle İslâm, mü'minin ruhuna şeytanın nüfûz edebileceği bütün delikleri kapatılmak ister. Çeşitli şartlar altında, çeşitli gâyeler için bu şerîatın herhangi bir hükmünü terke yol açacak her türlü hüccet ve sebebin önü kesilmiştir. Sonra insanlar yolların ayrılış noktasında durdurulmuş ve muhayyer bırakılmıştır. Bu şekilde ya yeryüzünde Yüce Allah'ın irâdesi kâim olacak, beşer hayatına O'nun nizamı yön verecek veya câhiliyet hâkim olacak, hakka karşılık arzu ve heveslerin gereği uygulanacak, yani beşer hayatına kulluk ve kölelik nizamı yön verecektir. Bu iki şıkkın ortası yoktur. *Şâtıbî*'nin de vurgulamak istediği budur.

İnsanlar, Yüce Allah'ın dini ile hükmederler, onu kabul edip kendilerini ona teslîm ederler ve O'nun dinine girerler veya kul yapısı hevânın karşılığı bir sistemi benimserler, onu kabul edip câhiliyet bataklığına düşerler ve hükmünü tatbîk ettiklerinin dininden olurlar da haktan sapar, ilâhî gâyeden uzaklaşırlar.

Yüce Allah'ın şerîatı (dini)ni hayattan uzaklaştıran, onun yerine câhiliyet ahkâmını ikâme eden, kendi arzusunu veya herhangi bir milletin arzusunu veyahut da herhangi bir beşer neslinin arzusunu, Yüce Allah'ın hükmünün ve şerîatının üstüne çıkarmış ve ikâme etmiş olur. Özellikle mü'min ve Müslüman olduğunu iddiâ eden bir kul, böyle bir iddiâda bulunamaz. Zira her şey kendi ilmi dâhilinde olan Yüce Allah, Müslüman kullarına aralarında ilâhî dini ikâme etmelerini, onun nizamına uymalarını, indirdiği hükümlerin hiçbir kısmından vazgeçmemelerini emreder.

Öyle ise Müslüman bir kul olduğunu iddiâ eden bir kimse, inandıkları hakkında, hevâsına uyarak dilediğini söyleyemez. Onun için, din olarak ya İslâm ya arzuları ve anlayışları, ya iman ya küfür ya ilâhî talimatlar ya da câhiliyetin hükmü ve bunların sonuçlarına katlanmak durumu olur. Bu da hevâyâ uyarak ilâhî gâyeden uzaklaşmayı getirir.

Bu mesele, bir Müslümanın vicdanında kesin ve açık bir şekilde yer edip kesinlik derecesine ulaşmazsa onun düzeni bozulur; nizamı karışır, vicdanında hak ve bâtlı tefrîk edemez, doğru yolda tek adım bile atamaz. Zâten hevânın tabiatı da bunu gerektirir.⁶⁷⁸ Meselâ Yüce Allah İsrâîloğullarından, Yüce Allah'a ve Resûlü'ne itâat edecekleri konusunda sağlam ahit ve söz almıştır. Ancak onlar, bu ahdi bozup kendi arzu ve heveslerine uymuşlar, heveslerini şerîatlarının önüne almışlar, şerîatlarından da arzularına uyanı kabul edip uymayanı reddetmişler, dahası yaptıkları sebebiyle başlarına herhangi bir şeyin gelmeyeceğini zannetmişlerdir. Ama geldi ve onlar gerçekler karşısında kör ve sağır⁶⁷⁹ oldular. Hakkı işitip duyamaz ve hak yolunda yürüyemez, hatta hak ve bâtlı tefrik edemez hâle geldiler.⁶⁸⁰ Böylece hakkı idrâkten uzaklaştıkları gibi ilâhî gâyeden de saptılar.

Oysa Yüce Allah hidâyet üzere olup bütün hayırları ihtivâ edenleri, bütün kötülükleri yasaklayanları, uydurma heves ve arzulara meyilden alıkoyanları övmektedir. Hükümlerinin dışına çıkanları veya onları indî görüşlerine göre takdim edenleri reddetmektedir. Zira hemen hemen bütün sapıklıklar, indî görüş ve hevesler sonucu ortaya çıkmaktadır.

Söz gelimi, *Tatarlar*(Moğollar)'ın, *Cengiz Han* diye bilinen krallarından alınma krallık buyrukları vardı ve onunla hüküm verirlerdi. Nitekim o yasayı onlar için kral koymuştur. Bu yasalar Yahûdi, Hristiyan ve İslâm dinine mensûp muhtelif milletlerden iktibâs yoluyla tanzim edilmiş kanunlar topluluğu idi. Ancak o yasalar içerisinde birçoğu, *Cengiz Han*'ın mücerret

⁶⁷⁸ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2371-2373; *Fî Zılâlî'l-Kur'ân*, IV, 269-262.

⁶⁷⁹ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2423.

⁶⁸⁰ *Mâide*(5): 70,71. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2424.

görüş ve heveslerinden ibâretti. O, yasaları çocukları için izlenen bir hüküm hâline getirmişti ki onlar da Yüce Allah'ın *Kitab*'ından ve Hz. Peygamber'in sünnetinden önce o yasaya uymuşlardı. Bu şekilde Yüce Allah'ın hükmünden vazgeçip câhiliye hükmünü tercih etmişlerdi, ama bu da onlar için hayırlı olmamıştır. O halde Yüce Allah'tan başkasının hükmüne mürâcaat etmemeliydiler.

Zira Yüce Allah'ın şerâtından (dininden) daha adâletli hüküm verecek kimse olamaz. Yüce Allah'ın şerâtına inanıp yakîn bilgi sahibi olanlar, hakkın O'ndan geldiğini ve O'nun hüküm verenlerin en iyisi olduğunu, mahlûkatına karşı annenin çocuğuna merhametinden daha merhametli davrandığını, yola gelenin bunu kendisi için yaptığını, sapmayla da kendi zararına saptığını bilirler.⁶⁸¹ Oysa Yüce Allah'ın emrinden dışarı çıkanlar, küfürde direktip bu hususta haddi aşanlardır. Zira hevâ sebebiyle O'nun hükmünden yüz çevirmek, büyük bir isyân olup küfürde ve sapıklıkta çok ileri gitmektir.

Hâlbuki bir mü'min ve kat'i bir kanaate sahip olan bir millet için hükmü Allah'tan daha güzel olan hiç kimse yoktur.⁶⁸² Bunun aksi düşünülemez. Meselâ Hz. Peygamber bile, Yüce Allah'ın Yahûdiler arasında Kur'ân ve indirdiği vahiy ile hükmetmesini istemesine rağmen, kendi isteğince onların hevâlarına uymuş olsaydı haktan sapmış olurdu.⁶⁸³ Ancak O'nun isteği, “*Yahûdiler arasında, Kur'ân ile ve Allah'ın sana indirdiği vahiy ile hükmet*” ki o zaman onlar, en güzel hükümden yararlananlar olacak, demektir.⁶⁸⁴

Ama İsrâiloğullarına bir peygamber, nefislerinin hoşlanmadığı bir şey getirince onu asla kabul etmemişlerdir. Yüce Allah'ın dinini değil, kendi hevâ ve heveslerini ilâh edinmeyi âdet edinmişlerdir. Hak dâva yolcularına düşmanlığı, kötülük yapmayı ve Yüce Allah'ın dâvasına karşı çıkmayı alışkanlık edinmişlerdir. Bu nedenle, hevâ onları yoldan çıkartmış ve ilâhî gâyeden uzaklaştırmıştır. Demek ki ona uymak, Yüce Allah'ın yolundan sapmaya, zâlimlerden olmya yol açmakta veya insanı o yöne doğru götürmektedir.⁶⁸⁵

Zira kişinin hevâsı, onu maddî lezzetlere gömülmeye ve onların içine batmaya çağırır. Bu da insanı, bâki ve sâlih ameller demek olan, rûhânî-manevî mutlulukları elde etmekle meşgul olmaktan alıkoyar. Çünkü bu ikisi, birbirine zıt olan durumlardır. Bunlardan birisinin artması oranında, diğeri azalır; zamanla insan maddî şeylere alabildiğine ünsiyet eder, rûhânî-mânevî hâlleri tamamıyla unuttur. Neticede bu, hevâ ve hevesine uyarak insanın Yüce Allah'ın yolundan sapmasının ve bundan sorumlu olduğunun sâbit olmasıdır. Ancak o sapmanın başlıca sebebi, hevâ yüzünden hesap gününün unutulması ve dünyanın bozuk lezzetlerine dalınıp gidilmesidir.⁶⁸⁶

Ama ne yazık ki meselâ müşrikler sırf hevâ ve cehâletleri yüzünden o günü unutmuş, hem kendileri sapmış hem de başkalarını saptırmışlardır. Meselâ ölü hayvanı helâl addedip, onun helâl olduğu hususunda münâkaşa ederek, “*Sizin kestikleriniz helâl olduğuna göre, Allah'ın kestiği (öldürdüğü) haydi haydi helâl olur!..*” demek suretiyle istidlâlde bulunmuşlardır. Halbuki Yüce Allah, Hz. İbrâhim'in eli ile tevhid esası üzere yapılan *Kâ'be*'den uydurma tanrıların temizlenmesini ve hayvanların onlar adına değil, kendi adına kesilmesini emretmiştir.⁶⁸⁷ Bu durumda O'nun adına yasaklar konamaz; ama O'nun yasaklarına veya haramlarına saygılı olmak, O'nun katında çok önemlidir. O'nun emirlerine riâyetsizliğin farklı şekilleri olan putlara tapmak veya Hz. Muhammed'in nübüvvetine ta'n etmek gibi cürümleri işleyerek sapan herkes, bu hususta kendi hevâ ve arzusuna uymuş, herhangi bir delile ve bilgiye dayanmaksızın cürümle iç içe olmuş demektir. Zira hevâ ile hakikat ve ilim, birbirine zıt düşen iki şey gibidir.

⁶⁸¹ Yunus(10): 108. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2364, 2424.

⁶⁸² *Mâide*(5): 50. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 101.

⁶⁸³ Daha önce de gerekçesiyle birlikte belirttiğimiz üzere, *Mâide*(5): 48'de geçen « و لا تتبع » “*Uyma*” ifâdesi ile “*haktan sapma*” mânası kastedilmiştir. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 96, 101.

⁶⁸⁴ *A.g.e.*, IX, 96, 101.

⁶⁸⁵ *Bakara*(2): 145. Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, IV, 361.

⁶⁸⁶ *Sâd*(38): 26. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 69,70.

⁶⁸⁷ *Tefsîr-i Kebîr*, X, 147; *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, X, 229.

O halde nefsin hevâsına uyunca yaşam hatalı ve musîbetli, olmaktadır.⁶⁸⁸ Kur'ân'da hevâyâ uymak yasaklanırken⁶⁸⁹ onun olumsuz kötü arzu ve eğilimlerden ibaret olduğuna da dikkat çekilmektedir. Hz. Peygamber'den övgüyle söz eden âyetlerin birinde, “*O hevâsına göre konuşmaz; onun konuşması vahiyden ibarettir.*”⁶⁹⁰ denilmektedir.

Zâhid ve sûfîlerin hevâ ile ilgili uyarıları da tasavvuf literatüründe önemli bir yer işgal ettiği gibi, hemen hemen her zâhid ve sûfî hevâyı kendi dinî ve âhlâkî hayatı için en büyük tehlikelerden biri olarak görmüştür.⁶⁹¹ Zira o temâyül, kulluğu engeller, haktan alıkoyar ve ilâhî emirlere uymamaya sevk eder. Hâlbuki Yüce Allah dinini insanlar için beğenip seçerken onun bütün insanları içine alacağını ve onların bütün hayatlarını tanzim edeceğini biliyordu. Dolayısıyla hayat nizamı ve bütün hayat meselelerinde başvurulacak yegâne merci odur. Onun dinini terk edip başka bir dine bağlanma selâhiyeti hiç kimseye verilmemiştir.

Buna rağmen O'nun, hükümlerinin değiştirilmek isteneceğini ve insanların heveslerine tâbi olunacağını, bunun için birçok sebepler aranacağını biliyordu⁶⁹² ve bunu engellemenin yollarını göstermiştir. Dolayısıyla Müslüman olduğunu iddia eden hiç kimse hevâsına uyarak şartların değişikliği iddiası ile kısmen veya tamamen dini terk edemez. O zaman İslâm'ın murâkibesinden uzaklaşmış ve ilâhî dinden her sahada ayrılmış olur. Hatta ulûhiyetin sadece Yüce Allah'a ait olduğunu kabul etmemiş, her türlü şart ve ahvâlde bu dinin salâhiyetini, yaşanma zorunluluğunu reddetmiş olur.⁶⁹³

Nitekim bir âyetten⁶⁹⁴ ve biraz önce söz ettiklerimizden de anlaşılacağı üzere, böyle bir fitneden çok ince ve kuvvetli bir sakındırmayla, şerîatın küçük bir noktasının dahi terk edilemeyeceği veya değiştirilemeyeceği fikrinin akıldan çıkarılmaması hususunda bir ihtiyât vardır. Çünkü dinde böyle bir şey yapmak bizzarûre o bilgiyi inkâr etmek, hatta dinden çıkmaktır.⁶⁹⁵

Hatta yukarıda da belirttiğimiz gibi Yüce Allah, dine dayanmayan hükümler koymanın, bunları O'na atfederek iftirâ etmeyi istemenin, hiçbir ilmî esasa dayanmadan hevâ ve heveslere uyarak insanları sapıklığa sevk etmenin günahlar arasında yer aldığını bildirmiştir.⁶⁹⁶

Bu şekilde, O'na şirk koşmakla, O'nun izni olmadan hüküm vermeye kalkışmak, aynı derecede addedilmektedir. Bunu yapanlar, hükümlerde kendilerine hak tanımaya yeltenenler, nefsânî arzularına uyanlar, âyetleri tekzîp edenler ve ilâhî gâyeden uzaklaşanlardır. Elbette böylesi insanlar, şayet âhirete inansa, âyetleri kabullense, Yüce Allah'ın hidâyetine uysa, hem kendileri hem de başkaları için O'nun hükümleri yerine başkalarını ikâme etmeyecek, O'nun izni olmadan herhangi bir şeyi helâl veya haram saymayacaktır.⁶⁹⁷

Hevâyâ meyille hak konusunda meydana gelecek böylesi olumsuzluklar ve dine riâyetsizlikler, insanı, hilâfeti ve Yüce Allah'ın emânetini yüklenme sorumluluğunu kaybedecek kötü bir duruma düşürür. Bilâhare insan, bu gibi hatalara düşse düşse uhdesinde bulunan yeryüzünün halifesi olma ve Yüce Allah'ın emânetini yüklenme vazifesini kaybeder ve tevhîd çizgisinden ayrılır. Hatta Müslümanlar da, her ne zaman bu gibi hatalara düşmüşler, dinî prensipleri bir yana itmişler, kendi arzularına göre hareket etmişlerse âdeta Yahudiler gibi bir kısım dindarı öldürmüşler, bir kısmını yalanlamışlar ve neticede Yüce Allah tarafından ayrılık, zayıflık, alçaklık, horluk ve bedbahtlık illetine mahkûm olmuşlardır.

⁶⁸⁸ Tefsîr-i Kebîr, X, 147; Muhtasarı Zemmi'l- Hevâ, s. 28.

⁶⁸⁹ Bakara(2): 120.

⁶⁹⁰ Necm(53): 3, 4.

⁶⁹¹ er-Risâletü'l-Kuşeriyye, I, 266-267.

⁶⁹² Bakara(2): 145.

⁶⁹³ Mâide(5): 48, 49, 70. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, IV, 264.

⁶⁹⁴ Bakara(2):145.

⁶⁹⁵ Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, IV, 264.

⁶⁹⁶ En'âm(6): 119 Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân,V, 414

⁶⁹⁷ En'âm(6): 150.

Ancak onlar, Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in emrini tuttukları, arzularını Yüce Allah'ın kitabına ve dinine uydurdıkları, yani «... قالوا بلى» “*Kâlûbelâ...*”da Yüce Allah'a vermiş oldukları sözün gereğini yerine getirdikleri; bu söze kuvvetle sarıldıkları, Kur'ân'daki hakîkatlere kulak verip hidâyete ermek ve onun üzerine devam etmek için çırpındıkları zaman belâlardan veya musibetlerden uzaklaşmışlardır.⁶⁹⁸

İşte hevâya meyil, ilâhî talimatları gözardı etmeye ve bahsi geçen şirk türü yanında Kur'ân'da belirtilen, bilgisizce hevâ ve hevese uyarak Yüce Allah'tan başkasına tapmaya götürmektedir ki bu kesinlikle yasaklanmış olup böyle yapan bir kişi sapmakla veya hidâyetten uzaklaşmakla nitelenen kişidir. Nitekim bu tapınmalar, bir bilgiye, hakîkate dayanmaksızın arzu ve heveslerin sevk ettiği şeylerdir. Bunlar da sadece dalâlete götürür.

Bununla birlikte, Yüce Allah'a kulluk ile O'ndan başkasına kulluğun bir gönülde yer etmesi, zaten mümkün değildir. Ama müşriklerin, Hz. Peygamber'den kendi ilâhlarına secde edip dinlerini kabul etmesini, kendilerinin de aynısını yapacaklarını söylemeleri; asla mümkün olmayan, putperestlikle İslâm'ın sanki bir kalpte birleşebileceği gibi bir anlayış içine saplanmış olmalarına sebep olmuştur. Hâlbuki bu imkânsızdır. Yüce Allah kullarından doğrudan kendisine kulluk etmelerini isteyerek O'dan başkasına az veya çok ibâdet etmelerini yasaklamıştır.⁶⁹⁹

İşte hevâya uymak, insanı hem hidâyetten hem de hidâyet ehlinen uzaklaştırır.⁷⁰⁰ Bu, tanrıları ve dinleri bunun da ötesinde sosyal mevkileri ve maddî imkânları üzere kalmak için insanın onlara öyle bir hırsıyla sarılmasıdır ki âdeti şiddetli ve çekici hareketlere karşı mukâvemetle karşı koyup dayanmasıdır. Şayet bu böyle olmasaydı, Kur'ân'ın meydana getirdiği sarsıntı karşısında ilâhlar terk edilirdi.

Gerçeklerin kötü değerlendirilmesi ve gerçek ölçülerinin yitirilmesi durumunda hidâyet, sapıklık olarak da adlandırılabilir. Hz. Peygamber zamanında böylesi anlayışa sahip olan insanlar olmuşsa da onun dâveti ve getirdiği Kur'ân'ın te'siri karşısında kalpleri sarsılanlar bunu gizleyememişlerdir. Bu durumda onlar, Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e karşı açıktan açığa alaycı tavır takınırken bunu sırf inât ve küfürde ısrarlarından dolayı yapmışlardır. Bu nedenle Yüce Allah'ın şu sözü, “*Azabı gördükleri vakit, kimin yolunun sapık olduğunu bileceklerdir.*” ile korkunç tehdide hemen muhâtap olmuşlardır. Ama artık kendi yollarının doğru olmadığını iyice fark ettikleri gün, bunun onlara hiçbir faydası olmayacaktır. Çünkü o zaman azapla yüz yüze olacaklardır. Bu azabın Bedir Savaşı'nda olduğu gibi dünyada olması veya kıyâmette olması sonucu değiştirmez.⁷⁰¹

Hulâsa, hevâ etkisinde kalan kulun şaşırmasına neden olur ve onu doğru yoldan saptırır. Yüce Allah da ona müdâhale etmez, onun saptığına hükmeder ve böylece o kişi doğru yoldan sapmakla nitelendirilir. Ancak O, doğru yolda olanı da kasten eğri yola düşürmez. Bu nedenle hidâyeti de dalâleti de O yaratmasına rağmen, bunlardan sorumlu olan insandır. Ancak Allah Teâlâ'nın idlâl eylemi ise kâfir ve fâsık gibi gruplar hakkında kullanılır.

⁶⁹⁸ *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, I, 188.

⁶⁹⁹ *A.g.e.*, V, 241, 242. «قل إني نهيته أن عبد الذين تدعون من دون الله» (*En'âm*(6):57.) âyetinde geçen «الذين», umumiyetle akıl sahipleri varlıklar için kullanılır. Putlar ve eş koşanlar kast edilseydi, «الذين» “*ellezîne*” yerine, «ما» “*mâ*” kullanılırdı. Demek ki onunla putlar veya Yüce Allah'a eş koşulan şeyler ve akıl sâhibi putlar kastedilmektedir. Ekseriyeti akıl sahibi varlıklar oluşturunca, cemiler tavsîf edildiği zaman da aynı husus göz önünde tutulur. Bu anlayış reâlıteye intibâk ettiği gibi, zikri geçen İslâmî istilâhlara da uygun düşmektedir. Zira Arap putperestleri ağaç ve putlara tapınmanın yanında birtakım insanlara, cinlere ve şeytanlara da tapınmaktaydılar. İnsanlara direkt tapınmıyorlar; ama Yüce Allah'ın gerek toplum, gerekse fertler için hüküm koyma yetkisini bazı insanlara veriyorlardı; geleneklerini de onlar tanzim ediyorlardı. Buyruk altında olanlar, kendi aralarında olan anlaşmazlıklarda câri örfe ve kendi görüşlerine göre hükmediyorlardı. İşte bu noktada İslâm kendiliğinden hüküm koyma hususunu doğrudan şirk kabul etmektedir. Bu yetkiyi başkasına vermeyi, kişiyi ilâhlaştırmak olarak değerlendirmektedir. Bunu yapanların da o şekilde ilâhlaştırmayı yaptıklarını kabul etmektedir. Yüce Allah taş ve puta tapmaktan menettiği gibi, bunu da nehyetmiştir. İslâm örfünde her ikisi de aynıdır; her ikisi de putperestliktir. İslâmî istilâhlar ve reâlıte yönünden de durum böyledir. (*Bakara*(2): 145). Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XIV, 242.

⁷⁰⁰ *En'âm*(6): 56.

⁷⁰¹ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XI, 6015.

Hevâya uymak Yüce Allah'ın emriyle çeliştiğinde veya hüküm konusunda O'nun irâdesiyle çatıştığında -ki o kulu, ilâhî irâdenin hilâfına hareket ettirir- bu inanç, düşünce ve amel bakımından heveslerle hareket etmeyi ve sapmayı gerektirdiği için kulun Yüce Allah'ın dininden ve yolundan sapıtması veya onun başkalarını saptırması sonucuna götürür.⁷⁰²

Halbuki dinde en ufak bir sapmaya müsaade edilmediği gibi hiç kimse hakkın karşısında hevâsıyla da konuşamaz. Bu durum peygamberler için de geçerlidir. Zaten hiçbir peygamberin böyle bir saplantıya düşmesi asla mümkün değildir. Aksi taktirde hevâ, hidâyetten sonra onu bile dalâlete düşürürdü. Çünkü hevâyı izleyen ilim ve vahyin dışında olur ve boş heveslerinin emrini söyler.⁷⁰³ Zaten bu durumda olan, tamamen hevâsının güdümüne giren, dolayısıyla insanoğlunun inhirâfını isteyen ve ona bedbahtlık telkîn eden kimselerin derin bir araştırmaya ihtiyaçları bile yoktur.⁷⁰⁴

Zaten bütün sapıklıklar, indî görüş ve heveslerden ortaya çıkar. Dünyaya düşkün ilim adamlarının, filozofların hatta din bilginlerinin birçoğu böyledir. Nitekim vaktiyle Hz. Peygamber'e karşı çıkanların mucizeleri kabul etmemeleri, Yüce Allah'a şirk koşmaları ve sapıklıkları hep hevâ sebebiyle olmuştur.

O hâlde hevâ gerçekten saptırıcı bir etken, aklın ve kalbin âfetlerinden biri olup dalâletin başlıca nedenidir. Zira hevâsını ilâh edinen, keyfi ne isterse onu yapar hakkı düşünmez, Yüce Allah'ın indirdiklerini dikkate almaz ve onun sesine kulak vermez. Bu nedenle Kur'ân'da hevâ sahibi zemmedilir; ama saptıran sapıttandan daha çok zemmedilir. Zira bu ikisi arasında derece bakımından fark vardır.

Ama sırf hevâsına uyan, onun etkisiyle Yüce Allah'tan başkasına tapan, başkasını buna dâvet eden kimse en sapık kimsedir. Çünkü Yüce Allah kendisinin dışındakilere az veya çok kulluğu yasaklamıştır. Zaten O'nunla onun dışındakilere tapmanın bir gönülde beraber olması ve yer etmesi de mümkün değildir. Üstelik böylesi kişi, dehşet, acziyet ve şaşkınlık içinde olur.

Hakikatte hevâ haktan, adâletten alıkoyar. Yüce Allah'ı bırakıp, bir kulu diğerine kul olmaktan başka birşeye götürmez. Nitekim o, Yüce Allah tarafından adaletten sapmak için bir sebep kılınmıştır. Dolayısıyla insanların ve toplumların düzeninin bozulmasına ve onların alt üst olmasına sebep olur.

Bu nedenle hakkın hevâya; havâtıra veya hevâ mahsulü olan düşünce ve çelişik fikirlere uyması tenâkuz teşkil eder. Zira o zaman herşey rayından çıkar ve ilâhî gâyeden uzaklaşır. Çünkü o, insanı o kadar ileri götürür ki insan, Yüce Allah'a diğer varlıklardan ortak koştuğu gibi kendi cinsinden de başka ilâhlar edinebileceğini sanır. Örneğin, ehl-i kitap hevâ nedeniyle Hz. Mesih'i ulûhiyet makâmına yükseltmiş ve onu Yüce Allah'tan ayrı bir ilâh hâline getirmiştir. Hatta hevâ insanın *Firavn* gibi kendisini ilâh olarak ilân etmesine de neden olabilir.

Ancak insan hayatında ulûhiyyetin ve rubûbiyyetin ortaksız olarak hâkim olabilmesi Yüce Allah'a aittir. Bu nedenle hevânın ve değişen arzuların kaynaklık ettiği örf ve âdetlere, tutarsız fikirlere ve ilâhî dinin sâbit aslına irca edilemeyecek maslahatlara vb. göre toplumu sevk ve idare nizamı oluşturulamaz. Bu meselede şeytana açık kapı bırakılamaz. Aksi taktirde hevâ haktan uzaklaştırır ve insana mü'minlik vasfını kaybettirir. Zira bu, akîdenin ilâhî gayeden uzaklaşmaması için İslâm'ın vurgu yaptığı en önemli konulardandır.

Yüce Allah'ın insanlar için kanunlaştırdığı esasları gözetme zorunluluğu vardır. Nitekim bütün ilâhî dinlere göre de O'nun indirdikleriyle hükmetmek zorunludur. Çünkü ulûhiyyetin en hususi özelliği, Yüce Allah'ın hâkimiyetidir. İnsanlar için nizam ortaya koyanların bu özelliği kullanmaları, paylaşmaları veya ulûhiyyet makamına oturmak istemeleri asla kabul edilemez. Herşeyde O'nu ortaksız, yegâne hâkim ve tasarruf sahibi olarak kabul etmek ve O'nun dinine teslim olmak, bunun böyle kabul edilmesini gerektirir.

⁷⁰² Sâd(38): 26. Bkz. en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah bin Ahmet bin Mahmût, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, Hayriye Matba'ası, Mısır, 1309/1956, IV, 40.

⁷⁰³ Bkz. Sâd(38): 26.

⁷⁰⁴ Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, V, 291.

Yüce Allah'ın dini veya nizamı insan hayatına, diğer insanlara ve kâinatın varlığına göre şekil ve ruh vermekle birlikte, onda ilâhî kâideden uzaklaşamaz ve o insanı Yüce Allah'a kul yapar. Aksi bir anlayış, bir kulu diğerine kul yapar ve bu şekilde hidâyet üzere olmak asla mümkün olmaz.

Çünkü din ve hevesler veya bunların götürdüğü anlayışlar vardır. Bunun orta yolu yoktur. İnsanlar bunların ayrılış noktasında muhayyer bırakılmışlardır. Ama O'nun şerâtını kısmen veya tamamen terke yol açabilecek hiçbir anlayışa müsaade edilemez. Bu, onun murâkabesinden uzaklaşmaya ve hevânın hâkimiyetine götürür. Zaten İslâm, bu anlamda mü'minin ruhuna şeytanın nüfuz edebileceği bütün delikleri kapatmıştır. Aksi halde hevesler dinin önüne geçer, sonuç sapmak, saptırmak ve hüsrana uğramak olur.

Bu nedenle O'nun hükmünden yüz çevirmek en büyük isyandır, sapıklıktır ve çok ileri gitmektir. Bu durumda başka bir dini tercih etmek de mümkün değildir. Bu, Yüce Allah'ın dinini izlemek değil, kendi hevâ ve hevesini ilâh edinmek, hidâyetten ayrılmak olur. Ayrıca dine dayanmayan hükümler koymak, Yüce Allah'a iftiradır. Bununla insan hükümlerde kendisine hak tanımış olur. Dini prensipleri bir yana itmek, insanı tevhit çizgisinden uzaklaştırır ve ona hilafet sorumluluğunu kaybettirir.

Nitekim insanların uğradıkları belâların, hidâyetten inhirâf ettikleri zamanlara rastladığı tarihî kesinlik ifade eder. Tarihte kesinlik ifade eden determinizm de budur ve bu, Yüce Allah'ın emrinden neşet etmiştir. Vaktiyle Yüce Allah'ın hükmünü dikkate almayarak sapıtan ve helâk olan toplumlar olmuştur. Demek ki nefsin azdıranların, sapıtanların, ziyâna uğrayacağı muhakkaktır. Örneğin, *Ad*, *Semûd*, *Lût* ve *Nûh* kavimleri gibi kavimler, hevâları, azgınlıkları, inât edip emre muhâlefet etmeleri, itâatsizlikleri yüzünden hakkı kabul etmemiş, yalanlamış, sapıtmış⁷⁰⁵ ve başkalarını da saptırmışlardır.

Hevâyâ uyarak gerçek ölçüler kaybedilirse, üzerinde bulunan sapıklık hidâyet veya hidâyet sapıklık olarak nitelendirilebilir. Zira hevâ ile ilim veya vahiy birbirine ters düşer. Bu nedenle hevâyâ uymak, ilmin veya vahyin dışında olmak ve tevhit çizgisinden ayrılmak demek olur. Bunun da, kesinlikle doğrudan ulûhiyyet ve rubûbiyyet anlayışında, insan-doğa münâsebetinde ve sosyal hayatta kendisini gösterdiği görülür.

Hevânın hâkimiyetinden kurtulamadığı halde kendisinin hidâyete ermiş olduğunu zanneden herkes, elbette düşündüğü gibi değildir. Zira her umulan şey insanın olmadığı gibi herhangi bir şeyi sevip istemekle de o şeyi elde etmiş olamaz. Hatta birisi bir şeyi umduğu veya temenni ettiği zaman, umduğundan kendi lehine neyin yazılmış olduğunu da bilemez.⁷⁰⁶ Bu nedenle hidâyet istiyorsa kişiye düşen, bunun gereğini yapmaktır ki bu da bütün gerekleri ile hevâyâ karşı tavrı almanın zorunlu olmasıdır.

Ancak kul hidâyet üzere ise, kurtuluşu elde etme hususunda şimdi üzerinde bulunduğu hidâyet de yetmez. Hidâyetin ölünceye kadar sürdürülebilmesi gerekir. Ayrıca kulun maddî lezzetlere dalmaması, sâlih amellerle içiçe olması zorunludur. Zaten bu tür ameller arttıkça, insan maddî lezzetlere dalmaktan uzaklaşır ve zamanla maddî şeylere ünsiyet etmez. Ayrıca insanın hesap gününü unutmamasının da buna çok büyük katkısı olur.

Hevâ konusunda insanlar Kur'ân ve hadislerde uyarılmakta olup; özellikle Kur'ân, iman edip yakîn sahibi olan kimselere dalâletten hidâyete, azaptan da rahmete bir yoldur, bir vesîledir.⁷⁰⁷ Bu nedenle Yüce Allah, Kur'ân'a sarılıp hevâsına uymayanları, hidâyet üzere olanları ve O'nun rızâsı peşinden gidenleri, esenlik yollarına kavuşturacağını ve onları karanlıklardan aydınlığa çıkarıp dosdoğru yola ileteceğini haber vermektedir.

⁷⁰⁵ **Tefsîr-i Kebîr**, VIII, 362.

⁷⁰⁶ **Nisâ**(4): 123; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, III, 7546.

⁷⁰⁷ **Sâd**(38): 26; **Mâide**(5): 16. Bkz. es-Şirbînî, el-Hatîb, **es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-İ'âneti 'alâ M'arifeti Ba'di Me-âni Kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr**, Hayriye Matba'ası, yz., trs., III, 387; **Tefsîr-i Kebîr**, XVI, 14. **Ayn eser**, XIX, 611.

2) HEVÂYA UYMAKLA HAKKI İDRÂK DUYULARININ İŞLEVİNİ YİTİRMESİ VE HAKKI KABUL YETİSİNİN ZAYIFLAMASI VEYA YOK OLMASI

Hevâya uyarak yeteneklerini fitratına uygun olarak olumlu yönde kullanamayanın, Yüce Allah'ın âyetlerini dinlemek istemeyenin ve inkârda direnenin içinde, dinde her şeyin başı olan iman etkeni uyanmaz veya fitratının bu yönü kendini gösteremez. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Yüce Allah da o sapıklığı yeğleyenleri, zorla hidâyete götürmez, kendi hâlinde bırakır. Yüce Allah nazarında böyle akıl varken düşünmemenin, gözler varken görmemenin, kulaklar varken bir türlü Hakk'ın sesini duymayanın bir cezasını olacaktır. Çünkü bu şekilde insan, Yüce Allah'ın kendisine verdiği yetenekleri kullanarak doğru yolu bulamamaktadır.⁷⁰⁸

Hâlbuki Yüce Allah, insan için dışta ve içte pek çok deliller, geçmişte veya şimdiki toplumlarda birçok ibret örnekleri ortaya koymuş, geniş rahmetiyle ona göz, kulak, akıl, anlayış ve dilediğini seçme yeteneği vermiş, kitap ve peygamber göndermiş, basîretler veya gönül gözleri, gerçekleri anlama yetenekleri vermiştir.⁷⁰⁹

Buna rağmen hevâsını tanırlaştırıp zandan kaynaklanan bir bilgi üzere sapıtanın da kulağını ve kalbini mühürler, böylece o kişi gerçeği görme gücünü (basar-basîret)'ini kaybeder. Artık onun doğru yol üzere olması mümkün olmaz.⁷¹⁰ Zira onun hakkı idrâk yetisi işlevini yitirmiştir. Bunun örnekleri çoktur.

Nitekim Hz. Peygamber'i ön yargı ile dinleyenler, dış görünüşleri itibarıyla onun sözlerine kafalarını ve kulaklarını vermiş gibi görünmüş; ancak kalpleri tamamen başka şeylerle meşgul olmuş veya katılaşmış, donuklaşmış hâlde idiler. Onlar âdeta kendilerini vererek dinledikleri hâlde, iman ve itina ile dinlemedikleri için duyduklarını iyi belleyememiş, söylenenlerden hiçbir şey anlayamamış ve onlardan bir mâna çıkaramamışlar. Ama kalkıp sorular soruyorlar, dinlediklerini çarpıtarak anlatmakla inananları şaşırtmaya çalışıyorlardı. İşte onlar gönülleri mühürlenmiş, basîretleri kapanmış, kafaları bomboş hava olmuş ve içlerinde kapristen başka bir şey olmayan kişilerdi.

Hatta Hz. Peygamber'in yanından çıktıklarında kendilerine ilim verilmiş olanlara veya Hz. Peygamber'in sözlerinden ders alıp da ilme nâil olan Ashâb-ı Kirâm'a: "*O demin ne dedi?*"⁷¹¹ diyorlardı.⁷¹² Öte yandan Hz. Peygamber'in söylediği şeyleri anlaşılmaz veya o, anlaşılır şeyler söylemez, demek istiyorlardı. Dolayısıyla gerçeği anlayamadıklarından onun söylediği her şeyi alaya ve hafife almak için duydukları sözleri tekrarlayarak, gizli veya açık Hz. Peygamber'le alay etmeyi murat ediyorlardı. Bu hâl, onu dinleyenlerden hevâ sahipleri ve münâfıkların hâli veya özelliği olmakla beraber yapılan hareketin âdiliğine, kötülüğüne ve basitliğine işaret etmekteydi.

İşte onlar, Yüce Allah'ın kalplerini mühürlediği, hakkı idrâk yetileri zayıflayan ve hep heveslerine uyan söz anlamaz kimselerdi. Zira hep hevâlarına ve keyiflerine tâbi ola ola kendilerinden ve kendi hevâlarından başka hiçbir şeye bakamayacak şekilde kalpleri mühürlenmiş olduğundan, kulaklarına hiç söz girmez olmuşlardı.⁷¹³ Allah Teâlâ böylesi insanların ve münâfıkların hamâkatının çok fazla olduğunu ve anlayışlarının kılığını haber vermiştir.⁷¹⁴

Hakkı kabul yetisinin bozulması veya zayıflaması gerçek ilim sahibi olmayı da olumsuz yönde etkiler. Nitekim gerçek akletme ve bilme güçlerine sahip bulunmayıp kalpleri mühürlenmiş ve ricslerle kararmış olanlar âlim olamazlar. Zira onların ilim dedikleri, mantıklarının eşyanın zâhirinden, dış duyularının aldığı veriler üzerinde tümevarım,

⁷⁰⁸ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 122; Aynı eser, V, 14.

⁷⁰⁹ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 539.

⁷¹⁰ Bkz. En'âm (6): 116; Furkan(25): 43; Câsiye(45): 23; Necm(53): 23.

⁷¹¹ Muhammed(47): 16.

⁷¹² Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, VIII, 231; Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 140.

⁷¹³ Muhammed(47): 16. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 392, 393; Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 141.

⁷¹⁴ Muhammed(47): 16-19. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7300.

tümdengelim, kıyâs, analiz, sentez gibi yollarla çalışarak edindiği birtakım âdetullah bilgisinden başka bir şey değildir. Bu ise gerçek ilim olmayıp belki en basit bir ilimdir.

Kalpleri mühürlenmiş olanlar bu ilme mutlaklık vererek gerçek ilmi inkâr yoluna bile giderler. Ebette bu da normaldir. Zira Kur'ân'da hevâya tâbi olanların ilim sahibi olsalar da kalplerinin mühürleneceği, basîret duygularının köreleceği haber verilmektedir.⁷¹⁵ Onlar böylece hevâlarının peşinden gide gide hem saparlar hem de başkalarının sapmasına neden olurlar. Ama ne yazık ki, insanların çoğu da onlara uyar.⁷¹⁶ Onlar insanların inandıkları değer yargılarına da şüphe kattıkları için inananları kendi bâtil yollarına çekmediklerinden emin olunamaz.

Böylesi inatçı ve ön yargılı kimselere, tıpkı kiblelerini değiştirmeyen ehl-i kitap gibi her türlü âyet, mucize ve delil getirilse, gerçeği ispat için bütün belgeler gözleri önüne serilse, aklî ve naklî âyet ve delillerin en açığı gösterilse, akıl ve hikmetten, eski zamanlarda olanlardan bahsedilse veya onlar hakkında bilgi verilse bütün bunları anlamak istemediklerinden, hiçbir delile itibar etmezler⁷¹⁷ ve onları anlamaktan yoksun kalırlar.

Nitekim müşrikler de hevâdan dolayı hakkı kabul etmeyen atalarını anlayamadıklarından veya kendilerini hakkı anlama zahmetine sokmadıklarından dolayı kolaycılığa ve başkalarını taklide yönelmişlerdi. Kur'ân'da düşünmeden atalarının izinden giden, düşünce yetisini kullanamayan o insanların tutumu kınanmakta, onlar, akılsız, sağır ve dilsiz yaratıklara benzetilmekte, hatta onun nazarında canlıların en kötüsü olarak kabul edilmektedirler.⁷¹⁸ Bu, taklittir ve yularını başkasının eline verip güdülen bir varlık gibi onun peşinden giden, onun yaptığı şeyleri düşünmeden yapan, mukallid durumuna düşmektir. Bu ise insanı körü körüne geçmişe bağlamaktan, gerçekleri kavrayamamaktan başka önemli hiçbir bilgiye ulaştıramaz.⁷¹⁹

Kur'ân, doğru olup olmadığını düşünmeden körü körüne atalarının inancına sarılanı vb. kimseleri düşüncesiz varlıklara, duyduğu sesin mânasını anlamayan yaratıklara benzetmektedir.⁷²⁰ Zira onlar sözü işitmiş görünürler; ama gerçekte işitmezler ve mânasını anlayamazlar. İçlerindekini söyleyemezler. Bu nedenle Yüce Allah o insanları, düşüncesiz ve söz anlamaz “devvâb”a benzetmekte ve bizzat onun mertebesinde addetmektedir. Çünkü ilgili âyette geçen « دواب » “devâbb”⁷²¹ yeryüzünde hareket eden canlılardır. İnsanlar da bu tabirin içine dâhildir.

İnsanı diğer hayvanlardan ayıran, onun duyduğu sözün mânasını anlaması ve düşünmesidir. Bu olmayınca o canlıların en kötüsü, düşüncesiz insan olmakta, hatta Kur'ân'da düşüncesiz olan o yaratıklardan daha sapık olarak nitelendirilmekle birlikte, daha da ileri gidilerek o şekildeki düşüncesiz birçok cinnin ve insanın cezalandırılacağı da vurgulanmaktadır.⁷²²

Durum bu iken pek çok insan şeytanın yoluna girer, kendi vehimlerine kapılır ve doğru yoldan sapar da onların arkasından izleyiciler olarak gelirse nice nesiller de körü körüne onları izler ve bâtil yolda yürür. Bu insanlara gittikleri yolun yanlışlığı gösterilip hak yola dâvet

⁷¹⁵ Câsiye(45): 23'te hevâya tâbi olan kimsenin “kulaklarının ve kalbinin mühürlenmesi, gözünün üzerine perde çekilmesi” ifadesine dikkat edilirse “Hateme” müteaddî (geçişli) bir fiil olmakla birlikte, geçişsiz fiillerin geçişli yapılmalarında kullanılan *harf-i cerrin* ilâve edilmesiyle « حتم على » “hateme ‘alâ” şeklinde etkisi ikiye katlanmıştır. Bu da o gibi kişilerin maddeye bağlı olan duyularının körelmesinden ziyâde, maddî evrenin ötesinde ikinci âlem olan âhîret âleminin gerçeğini algılayabilecek duyularının köreltiğini göstermektedir. Nitekim bu âyette evren içinde harikulade, baş döndürücü düzeni, insan ve diğer canlıların vücutlarında muazzam insicâm ve faaliyetleri görüp de hâlâ iman etmeyen ilim adamlarının hepsine işaret edilerek hastalıklarına parmak basılmaktadır.

⁷¹⁶ Bkz. Rûm(30):29, 59; Lokmân(31): 6, 25; Zuhruf(43): 20; Câsiye(45): 23, 24; Tevbe(9): 93; Sebe'(34): 28, 36; Duhân(44): 39.

⁷¹⁷ Bakara(2): 145. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, I, 437.

⁷¹⁸ Enfâl(8): 22.

⁷¹⁹ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 119, 120.

⁷²⁰ Bakara(2): 170, 171. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, II, 118.

⁷²¹ Enfâl(8): 22.

⁷²² Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, II, 122.

edilseler bile bir türlü körü körüne saplandıkları taklît bataklığından çıkamazlar.⁷²³ Bu da elbette, hevânın etkisinden dolayı onlarda idrâk yetisinin işlevini kaybetmesinden ve o kimselerin kolaycılığa kaçmasındandır.

Bu bağlamda diyebiliriz ki imandan ve ilimden yoksun ataların değil, onlardan sâlih olanlarının izinden gitmek, akıl ve kabiliyetleri çok iyi kullanmak ve onlar gibi faydalı amellerle ilerlemeye devam etmek, hatta onları geçmek, onların fikrî seviyelerini aşmak gerekir. Zaten ilmen ve ahlâken ilerlemek, Kur'ân'ın ruhuna uygun olup her nesil kendi toplumunu daha ileriye götürmekle yükümlüdür.

İnsan bu anlamda elinden geleni yapmadan, bazı gereksiz övünmelerinin kendisine hiçbir bir yararı olmadığı gibi zararı bile olabilir. Meselâ hakkı idrâk yetisini zayıflatan ve hevâyyla bağlantılı olan ucub (kendini beğenmişlik) veya böbürlenme de böyledir. Nitekim o, nefsi şişiren, gerçekleri ters algılatan, aldatıcı bir ruh hâlidir. Örneğin, mü'minlerin Huneyn günü kendi sayılarına bakarak çok olmaları kendi kendilerini beğenmelerine ve gururlanmalarına sebep olmuş ve bu yüzden mağlûbiyeti tatmışlardı. İşte bu ona benzer bir durumdur. O hâlde gerçekleri yakalayabilmek ve realiteye ulaşabilmek için bu vb. duygudan da uzaklaşmak gerekir.⁷²⁴

Yine bir âyete⁷²⁵ göre, karşılaştırılan iki topluluktan inanmayanlar kör, sağır; inananlar da gören ve işiten gibidir. Çünkü *birinciler* körü körüne taklît bataklığına yuvarlanmakta, hak sözü dinlememektedir; *İkinciler* ise kanıtlara dayanmakta, gerçeği görüp işitmektedir. O halde bu iki taraf gerçekleri algılama açısından asla bir değildir. Bir taraf önünü görmeden sağa sola yalpalayarak ya da engibeli yolda ikide birde yüzüstü kapaklanarak yürüyen kimseye, diğer taraf ise akıl ve basîrete dayanarak düz yolda yürüyen kimseye benzemektedir.⁷²⁶ O sağduyu sahibi ve basîreti açık olanlar anlar ve bilirler ki Yüce “Allah kötülüğü emretmez.”, dar kafalılığı emretmez. Şeytan ile dost olmuş kimseler ise, onun gözlerinde süslediği şeyleri Yüce Allah'ın buyruğu sanırlar.⁷²⁷ İşte bu durum, onlarda hakkı idrâk duyularının zayıflığını veya yanlış çalıştırıldıklarını gösterir.

Halbuki bu aslî fitrata aykırı olup herkes fitrat olarak pırl pırl ve çocuklukta Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini kabule istidâtlı olarak yaratılmıştır. Öyle ki insanda fitraten mevcut olan akıl onu bu inanca ve Yüce Allah'ın rızâsı için hizmetin iyiliği, zulmün kötülüğü anlayışına götürür. İşte bu şekilde, özüyle İslâm'dan başka bir şey olmadığından her insan İslâm, yani Yüce Allah'a itâat ve kulluk yaratılışı üzere dünyaya gelmiştir. Fakat sonradan âile ve çevre çocuğun bu sâf yaratılışını değiştirir, ona benliğine aykırı, tevhîde aykırı inançlar aşılayabilir. Zaten insanlığın başlangıç tarihlerinde de doğuştan gelen bu istidâdın bozulmamış olması sebebiyle insanlar akıllarıyla Yüce Allah'ın varlığı esasına bağlı, doğal din içinde bir tek ümmet idiler.⁷²⁸

Kur'ân'da ilk zamanlarda olduğu iddia edilen o anlayışı destekleyen âyetler vardır. *Rûm sûresinin* 53'üncü âyeti, Yüce Allah'ı birleyip ona boyun eğmenin insanın doğasında mevcûd olan doğru din olduğunu, *Âl-i İmrân sûresi* 67'inci âyeti Hz. *İbrâhim*'in ne Yahûdi ne de Hristiyan olup Yüce Allah'ı birleyen bir Müslüman olduğunu haber vermektedir.

Yüce Allah'ı bir bilip ona boyun eğmenin adı da İslâm'dır. Bunun hukuk sistemi zaman zaman değişebilir ama esas inanç bir olduğundan bütün peygamberler topluluğu ve onlara tâbi olanlar bir tek ümmet olarak tavsîf edilmişlerdir. *Enbiyâ sûresi*'nde peygamberlerden bir dizi anlatıldıktan sonra, « إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ » “İşte bu sizin ümmetiniz (olan tevhîd ve İslâm milleti), Rabb'iniz de benim. Yalnız bana kulluk edin.”⁷²⁹ şeklinde ifade edilir. *Mü'minûn sûresi* 52'ci âyeti de bu hususta mutâbıktır.

⁷²³ A.g.e, II, 119.

⁷²⁴ Tevbe(9): 25. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, IX, 431.

⁷²⁵ Hûd(11): 24.

⁷²⁶ Mülk(67): 22. Bkz. Kurân Ansiklopedisi, II, 118.

⁷²⁷ Bkz. A'râf(7): 28; Şu'arâ(26):74; Yûsuf(12): 78; Lokmân(31): 21; Zuhurf(43): 22, 23; Enbiyâ(21): 53.

⁷²⁸ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 113, 114.

⁷²⁹ Enbiyâ(21): 92.

İşte başlangıçta Hz. Âdem'in de telkîn ettiği o doğal din üzerinde giden insanlar, sonradan hevâlarına kapılarak baş olma sevdası kalplerine düşünce⁷³⁰ dünya sevgisinin, kin ve haset duygularının, hakkı idrâk yetilerinin zayıflamasına, aralarında anlaşmazlıkların, kavgaların ortaya çıkmasına ve düşmanlıkların meydana gelmesine vb. yol açmasıyla sapıtınca Yüce Allah da onları yola getirmek için zaman zaman peygamberler göndermiştir. Nitekim: « ... كَانِ النَّاسُ » «إِلَّا أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ فَاخْتَلَفُوا » “İnsanlar bir tek ümmetten başka bir şey değildi; ama ayrılığa düştüler...”⁷³¹ âyeti de bunu ifade etmektedir.

O halde insanlık tarihinin başlangıcından beri süregelen tevhîd üzere olan İslâm geleneği, buna paralel olarak insanda var olan bozulmamış fitrat ve idrâk gereği, hem insanın fitratında var olan bu olguyu geliştirmek hem de ona katkıda bulunmak için çeşitli düşünceler ileri sürülmeli, denemeler yapılmalı, her hususta aklî ve fitrî melekelerin ve kabiliyetlerin geliştirilmesine yardımcı olunmalıdır.

Ancak günümüze dek süregelen süreç, bazı dönemler hariç bunun tersini yansıtmaktadır. Oysa buna en büyük katkıda bulunabilecek hususlardan biri, daha sonara da değineceğimiz İslâm'ın kurumsallaştırılmasıdır. Ama ne yazık ki bundan uzaklaşılmasından dolayı düşünce fukaralığı ortaya çıkmış, içtihat kurumu olan şûranın ortadan kalkmasıyla da iş fertlere kalmış, onların da zaman zaman ölümleri ve ictihat işinin yok olması ve öncekilerin düşündükleri ile yetinilmesiyle düşünme zenginliğinden yoksun kalınmıştır. Bu olumsuz durum ortadan kalkmalıdır. Aksi hâlde bu, hevânın etkisini ve alanını arttıracak, bu şekilde gitgide belki de herkeste hakkı idrâk duygularının zayıflamasına veya onların yanlış çalıştırılmasına neden olacaktır. Oysa dinî ve dünyevî meseleler hakkında somut şeyler ortaya konulmalı, tartışılmalı ve Yüce Allah'ın insanlara bahsettiği aklın konuluş amacına, fıtrata uygun ve etkin bir şekilde kullanılması sağlanmalıdır.

Her ne kadar bazı dönemlerde; ama özellikle asrımızda dinin ahlâkî yönü öne çıkmış olsa da bu yeterli olmayıp sözünü ettiğimiz sorunların çözümünde bizce en önemli mesele, dinin özünden uzaklaşılması, maddî imkânsızlıklar yanında mevcut kaynakların harekete geçirilememesi veya bunların yerli yerinde kullanılamaması veyahut da bunların gelirlerinden eşit derecede yararlanılamamasıdır. Bunların temini durumunda, her şeyi mükemmele doğru götürecek olan ahlâk konusunun da hızlandırılabilceğini, ruhların arınarak yücelebileceğini, olumsuz isteklerin akla hâkimiyetinin azalabileceğini veya yok olacağını ve sözünü ettiğimiz diğer konuların da iyiye gidebileceğini düşünmek daha makul olsa gerek.

Hevânın etkisiyle algı bozukluğunun veya zayıflamasının nelere sebep olacağını sayıp dökerken aynı zamanda anlaşılan o ki dinler açısından bugün geline nokta da asla iç açıcı değildir. Zira, insanın vücudunda bulunan on trilyon hücrenin uyumlu ve geçimli olduğu bilindiği hâlde, yaklaşık altı milyar insan onlar kadar uyumlu ve geçimli olamamaktadır. Bunun en başta gelen sebeplerinden biri, bilindiği gibi menfaat; dünyadaki kaynakların ve gelirlerin dağılımının dengeli olmaması, diğeri ise inançlar ve ideolojilerdir. İşte burada yine hevânın devreye girmesini ve etkisini anlamak hiç de zor değildir.

Bir tarafta gerçek ve geleneksel dindarlar, diğer tarafta savaş, yoksulluk ve zorunlu göçlerle yerinden oynamış, yurdundan olmuş ve her türlü maddî destek ve dayanaklarını yitirmiş milyonlarca insan, öte yandan kolayca servete konmanın telâş ve heyecanı içinde günden güne arınmaya çalışan günün adamları, mirasyediler ve yeni tip zenginler. Bunlar ve dertlerine derman arayan birçok insan son teselliye dinsel veya ruhsal-manevî varlıklarda aramakta ve böylece dinin toplumdaki önemi daha belirgin hâle gelmekte ve artmaktadır. İslâm âleminin de her tarafında kendi iç problemlerine ilâveten ve bütün bunlara paralel benzer durumlar çok yaygındır.

Buna paralel örneğin, çok sayıda ma'betin inşa edilmesi, din eğitiminin hızla ilerlemesi, mevlid törenlerinin olağan üstü artması ve hac seferleri gibi şeyler. Sorunların giderilmesi için

⁷³⁰ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 115.

⁷³¹ Yûnus(10): 19.

yeterli değildir. Bütün bunlar, İslâm'ın özünü ve gerçekte özüne göre olması gerekeni yansıtmamaktadır. Zira Kur'ân'ın bize getirdiği değerler aşınmış, tahrîf edilmiş veya yok olmaya yüz tutmuştur.

Öyle ise önce Kur'ân'ın önerdiği bütün değerlere sahip çıkılmalı ve mevcut meselelere hevâ engelini aşan bir düşünce ve inanç ile sağlıklı olarak yaklaşılmalıdır. Bilinmelidir ki Kur'ân'da zikredilen âyetlerin her birinin çağımıza verdiği büyük mesajlar vardır. Bu mesajları tam olarak kavrayabilmek zordur. Ama zor olana tâlip olunmalı ve onun başarılmasına çalışılmalıdır. Bu başarıldığı ölçüde her şey daha güzel olacak ve gerisi gelecektir. Hâlbuki hep kolay olandan başlanıldığı için zor meseleler toplumun önünde yığılmıştır. Hatta bundan da öte olayların iyi kavranamaması, tahlil edilememesi başarılı olamamanın önemli sebeplerindendir.

Üstelik Müslümanların bu şekilde kolay olanla ve cüz'iyatla uğraşmaları onları temel meselelerle uğraşmaktan alıkoymuştur. Buna bir de idrâk duyularının hevâ ile işlevlerinin azalmasını veya yanlış işletilmelerini ilâve edersek durum daha da vahim bir hâl almaktadır.

İşte bu durum, gerçekleri kabulü ve inanmayı zorlaştırmaktadır. Meselâ ashâb, tâbiin ve müteahhirînden ma'lûm olan ve müfessirlerin umûmunun kendisi ile ilgili haberlerden bahsettiği *ayın* yarılması mucizesi beklenmedik bir durumdu. Ama mâzide vâki olan bu olay, ayın ve onun gibi semâvi ecrâmın(cisimlerin) dahi yarılp parçalanabileceğini ve bu suretle âlemdeki her şey, hakkında Hz. Peygamber'in haber verdiği kıyâmetin akla yakın olduğuna bir işaretir. Bu, bütün müfessirlerin bu hususta anladığı mânânın özetinden ibarettir. Üstelik şakku'l-kamer'le ilgili âyetlerin tefsîri hakkında vârid olmuş hadîsler de hayli çoktur.

Buna karşılık mezkûr olaya, hevâlarına uyup hakkı kabul yetisini zayıflatmış olanların sihir demelerinden murat, onun vâki olmayıp sâde gözlere bir gösterişten ibâret olduğunu iddiâ etmekten başka bir şey değildir. Nitekim Yüce Allah da kelâmının bütün cereyanında onu bir vâkıa olarak anlatmıştır.⁷³²

Bu duruma rağmen bir mucize görünce ondan yüz çevirenler olmuş ve hâlâ olacaktır. Zaten o dönemde bu türden şeyler olmadan akıllanmıyorlar, âkıbeti düşünmüyorlar, ibret almak istemiyorlar ve her gördükleri mucizeden yüz çeviriyorlardı. Üstelik buna süregelen bir sihir diyorlardı,⁷³³ hiçbir âyeti, hiçbir delili ve hiçbir mucizeyi dikkate almıyorlardı.⁷³⁴

Ama diğer taraftan Hz. Peygamber, kıyâmetin emmârelerini ve alâmetlerini haber vermiş ve onları beyân edip açıklamıştı. Hatta Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesi de kıyâmet alâmetlerindendi. Bu nedenle Hz. Peygamber'in isimleri arasında, kendisinden sonra peygamber bulunmayan anlamında, "Âkîb" ismi de yer almıştır.⁷³⁵

Bu olayın akıllarda canlı tutulmasının insan için yararları vardır. Nitekim, Kur'ân'da kıyâmete dikkat çekilmesi, ne zaman geleceği bilinmeyen kıyâmet noktasına kalplerin ve kafaların bağlanması, insanı sapkınlıklardan korur. Zira benzeri görülmedik o müthiş şey; hesap, haşr veya haşr için neşre çağrılmak; gözler husu' içinde; olayın dehşetinden korkmuş ve saygı ile düşkün hâlde kabirlerden çıkılacak, çağırın dâvetçiye doğru fırlanacak; ama bu, kâfirler için zorlu bir gün olacaktır. Üstelik o, kendisi için onların veya heveskârların idrâkleri ve önceden hazırlıkları olmayacağı bir vakit olup her an gelebilir. Aslında bu hâl, insanın hassasiyet ve duyarlılığını, bilincini açık tutar, hazırlık ve tedbir devamlı olmalıdır. Ama elbette bu, sağlam bir bünye ve fitrata sahip olanlar için böyledir.

Bunun tersi, sonradan bozulmuş bir fitrat ve idrâk sahibi olanlar kıyâmetten haberdar olamazlar. Ne zaman olacağını düşünemezler ve her şeyi boş verirler. Şu halde kıyâmeti

⁷³² **Kamer**(54): 1. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIV, 7584-7589, 7593.

⁷³³ **Tefsîr-i Kebîr**, X, 147. **Kamer**(54): 2'den anlaşıldığına göre burada "âyet", hayret verici alâmet, yani olağanüstü durum ve mucize mânâsındır. Bununla beraber şu da bir kâidedir ki şart cümlesinde yer alan nekreler, olumsuz cümlelerdeki nekreler gibi umumî mânâ ifade eder. Binaenaleyh, buradaki *âyet* kelimesi söz konusu kâideye göre herhangi bir mucize mânâsına gelip her türlü mucizeyi içine almaktadır. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 346.

⁷³⁴ Bkz. **A.g.e.**, VII, 346.

⁷³⁵ Bkz. **Necm** (53): 56-57; **Kamer**(54): 1; **Nahl**(16): 1; **Enbiyâ**(21): 1.

yalanlamaya sevk eden âmil heveskârlıktır. Ama akıllı ve sağlam ruhlu bir insan, dünya hayatının sonunu kimsenin bulamayacağını, bu dünyada her şeyin en mükemmel olarak gelişmeyeceğini düşünür, bilir ve buna kendisini inandırır.⁷³⁶

Heveskâr olanlar ve kâfirler böyle değildir. Nitekim Yüce Allah kâfirlerin ne kadar sert ve katı olduklarını haber vermektedir. Şayet Allah Teâlâ onların illetlerini gidermiş ve onlara Kur'ân'ı anlama imkânı vermiş bile olsaydı, onlar yine Kur'an'a boyun eğmez, küfürlerinde, inâtlarında ve azgınlıklarında devam ederlerdi. Bu durum, Allah Teâlâ'nın gerçekleşmeyen bir şeyin, eğer meydana gelmiş olsaydı nasıl olacağını bilmesi kâbilinden ve onların hevâlarından. Yoksa fitratlarında anlama kabiliyeti bulunmadığından değildir.

Nitekim Yüce Allah verdiği ahkâmının basîret gözleriyle idrâk edilmesini ve böyle bir fikre geçilmesini ister. O'nun âyetleri, hem takvâ sahibi hem de düşünen insan içindir. Çünkü mütefekkir varlıklara bakar; onlarla ilgili meselelerde bazen isâbet eder bazen hata eder. İsâbet ettiği zaman yollar muhtelif olur ve isâbeti ifade eden kuvvet ile kendisine şüphe girmesi de kâbil olur. Ama özellikle müttakî basîret sahibidir. Mütefekkir ise basar ile basîret arasındadır. Basar ile kalmaz, hâlis basîrete de varamaz.⁷³⁷

Bununla birlikte hakkı kabul yetisinin zayıflamasında gafletin de büyük rolü vardır. Hevâya uyan gaflete düşer. Yüce Allah'ın hor ve zelil bir hâlde terk ettiği, kalbini zikirten gâfil yaptığı veya ondan gâfil bulduğu olursa onu o şekilde hesaba çeker.⁷³⁸ Yüce Allah, « وَلَا تُطِغْ ... » «... *kalbini bizi anmaktan alıkoyup nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kişiye itâat etme.*»⁷³⁹ âyetinde “*Kalbini bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâsına uyan ve işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme.*” demek istemektedir. Bu ifadede⁷⁴⁰ anlaşılan odur ki Yüce Allah gafleti yaratmaya ve var etmeye kâdirdir. Yoksa kul buna kâdir değildir. O zaman onu yaratan ve var edenin, Yüce Allah olması gerektiği sâbit olmaktadır. Bu, bu konuyu ispat hususunda kat'i bir nükte veya delildir. İşte bu durum, âyette ifade ile “gafleti bulma” mânasının değil, “gafleti yaratma” mânasının murât edilmiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Gafletin Yüce Allah tarafından olması ise, hevâ ve hevese uymayı gerektirmez. Zira bir insan, Yüce Allah'ın zikirinden gâfil olması hâlinde bile hevâsına uymayabilir. Bilâkis o mütevakkıf (duraksayan) da olabilir ve dalıp gitmez. O hâlde Yüce Allah onlara bol bol dünyalık vermek suretiyle kalplerinde gafletin kökleşmesi neticesinde onlarda gafleti yaratmış olması doğru olur. Bu tıpkı, « فَلَمْ يَرُدُّهُمْ دُعَايَ إِلَّا فِرَارًا » “*Benim dâvetim, onlara kaçışlarını artırmaktan başka bir katkıda bulunmadı.*”⁷⁴¹ âyetinde olduğu gibidir. Bu şekilde hakkı idrâk konusu bağlamında hevânın ve buna uymaktan dolayı da Yüce Allah'ın hoşlanmadığı olumsuz katkıları olmaktadır.

Ayrıca gaflete dalmış hevâ sahipleri ve kâfirlerin, fayda vermeyecek bir zamanda kıyâmet gelip çatığında, hakkı kabul yetilerinin çalışması ile ibret veya öğüt almaları onlara hiçbir yarar sağlamayacak;⁷⁴² ama o hâlin kesinlikle böyle bir sonucu olacaktır.

Bu gerçeğe rağmen Hz. Peygamber döneminde hevâ sahipleri yine de âyet veya delili görünce ondan yüz çevirmiş ve bu büyüden başka bir şey değildir deyip kendilerine gelince gerçeği yalanlayıp kendi heveslerine uymuşlardır. Bilgisizlikleri ve beyinsizlikleri sebebiyle kendi hevâ ve heveslerinin, arzularının ve kendi görüşlerinin emrettiklerine tâbi olmuşlardır.⁷⁴³

⁷³⁶ Kamer(54): 7,8. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 347, 348; **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, X, 32.

⁷³⁷ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XI, 5660; **Aynı eser**, XIV, 7594.

⁷³⁸ ez-Zemahşerî, Muhammed b. Ömer (ö.683/1296), **Tefsîr-i Keşşâf**, yrs. 1307/1892, Şerife Matbaa'sı, 1.baskı, I, 569.

⁷³⁹ **Kehf**(18): 28.

⁷⁴⁰ **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 164.

⁷⁴¹ **Nûh**(71): 6. **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 166.

⁷⁴² **Fecr**(89): 23; **Sebe'**(34): 52. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7301.

⁷⁴³ **Kamer**(54): 2, 3. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIV, 7584.

Aynı anlayışla daha önce mezkûr olduğu üzere meselâ İsrâiloğullarına da her ne zaman peygamberlerden bir peygamber, kendilerinin hoşlanmayacağı, arzularına uymayan, isteklerine ters düşen, güç ve mükellefiyetlerden olan bir şeyle gelmişse ona savaş ilân etmiş olanlardan bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da yalanlayarak karşılına dikilmişlerdir.⁷⁴⁴ Yalanlama ve öldürmeleri sebebiyle bir fitneye veya azaba uğramayacaklarına kesinkes inanmışlardır. Bunun, kalpleriyle bir hata ve isyân olduğunu saf fitratlarıyla biliyorlardı; ama artık hakkı idrâk yetileri kalmamıştı.

Üstelik ehl-i kitap, Hz. Mûsa'nın şerîatının asla neshedilmeyeceğine ve kendilerine başka bir şerîatla gelen her peygamberi yalanlamalarının ve onu öldürmelerinin gerekli olduğuna inanıyordu. Her ne kadar içlerinden, yalanlama ve öldürme hususunda hatalı olduklarına inanmış iseler de, “*Biz Allah'ın evlâtları ve dostlarıyız.*”, demişler ve atalarının, dedelerinin peygamber olmasının, öldürme ve yalanlama sebebiyle hak ettikleri cezayı kendilerinden uzaklaştıracağı kanaatini taşımışlardır.⁷⁴⁵ Dolayısıyla o inanç sebebiyle başlarına öyle bir fitnenin gelmeyeceğini düşünmüşlerdir.

Demek ki Yüce Allah, onlardan akletmeyi ve iştirmeyi nehyetmiş, dolayısıyla hevâyâ kapılma, anlama yetilerini zayıflatmış ve onlar akıllarından yararlanamamışlardı. Daha sonra, o hâldeki kâfirlerin bütün hüccetlerini boşa çıkararak onların görüşlerine şâhitlik edecek hiçbir şâhit bulunmadığını, beyan etmiştir.

Öyle ki Allah Teâlâ onların haram kıldıkları şeyin haramlığına dair şâhitleri olmadığını ortaya koymak için kâfirlerin önce şâhitler getirmesi işine, daha sonra da onların yalancı oldukları hususuna dikkat çekmiştir. Üstelik Hz. Peygamber'e, “*Eğer onlar şâhitlik ederlerse, sen onlarla beraber şâhitlik etme.*”, buyurarak onlardan böyle bir şâhitlik sâdir olursa, onların hevâlarına uymaları sebebiyle bunun meydana geleceğini açıklamıştır. Ayrıca Yüce Allah onları, âhirete iman etmediklerini, ba'si ve haşri inkâr ettiklerini bildirerek iyice kınamış ve Yüce Rabb'lerine eş koştuklarını belirterek iyice de tenkît etmiştir.⁷⁴⁶

Bu gibi olumsuzluklara karşı âyette⁷⁴⁷ öylesi bir nefsin bütün kurtuluş yollarının kapalı olduğu, bunu aşmak için bir dostun, bir şefaatin ve kabul edilince kurtulma vesîlesi olacak herhangi bir fidyenin bulunmadığı, hatta Yüce Allah'ın azabından kurtulmak için bütün dünya fidiye olarak verilse bile, o azaptan kurtulma hususunda onun nefse fayda vermeyeceği murat edilmektedir. Her ne kadar bunlar dünyada kurtuluş sebebi olsa da âhirette onlar kesinlikle hiçbir şey ifade etmeyeceklerdir. Orada sadece rehin tutulmak, kapanıp kalmak ve teslim olmak, kesinlikle zâhir olduğuna göre, şüphesiz nefsi Yüce Allah'ı inkârından dolayı elîm azaptan kurtarabilecek hiçbir şey olmayacaktır.

Kişi azabın böyle olacağını düşünür ve Yüce Allah'a isyana yeltenirse, nerede ise tir tir titir.⁷⁴⁸ Bu ise insanın idrâk ve bilincinin olumlu düşünmeye meylne sebep olur ve onun için caydırıcı bir durum teşkil eder. Ama ona inancı olmaz veya o hususta bilgi sahibi olmazsa durum bundan farklı olur.

Bu durum diğer hususlarda da böyledir. Bu nedenle Yüce Allah, insanın algısına hitâben, meselâ muhtemelen kâfirlerin, besmeleyle kesilen hayvanın yenmesini haram, “meyte”nin yenmesini ise mübâh saymaları üzerine, besmeleyle kesilen hayvanın helâl, diğerinin haram olduğuna hükmetmiştir. Bu mübâhlık ise, hem mü'min hem de mü'min olmayanlar hakkında söz

⁷⁴⁴ **Mâide(5): 70. Tefsîr-i Kebîr**, IX, 165. «فریقا کذبوا و فریقا یقتلون» “*Ferîkan kezzebû ve ferîkan yektulûne*” ifadesinde mef'ûl olan kelimenin, «فریقا» “*ferîkan*” öne alınmasının faydası, öne almanın o şeye gösterilen ihtimâm ve ilginin fazlalığından dolayıdır. Binâenaleyh, yalanlamak ve öldürmek her ne kadar kötü şeyler ise de peygamberleri yalanlayıp onları öldürmek çok daha fazla çirkin şeylerdir. İşte âyetteki bu takdim, böyle bir mâna için doğmuştur. **Bkz. Tefsîr-i Kebîr**, IX, 166.

⁷⁴⁵ **A.g.e.**, IX, 167, 169.

⁷⁴⁶ **En'âm(6): 150. Bkz. Tefsîr-i Kebîr**, XVII, 241; **Aynı eser**, X, 242.

⁷⁴⁷ **En'âm(6): 70.**

⁷⁴⁸ **Bkz. Tefsîr-i Kebîr**, IX, 495.

konusu olmuştur.⁷⁴⁹ Ancak vaktiyle çaresiz yemek zorunda kalmaları dışında, haram kıldığı şeyleri açıklamalarına rağmen birçokları bilmeden keyiflerine uyarak halkı şaşırtıyorlardı. Ama Yüce Allah, sınırı aşanları çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple Yüce Allah, « وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ... عَلَيَّكُمْ » “...size haram kıldığı şeyleri (Allah) size açıklamıştır...”⁷⁵⁰ şeklinde ifade etmiştir.

Bunlar göstermektedir ki dinî mevzularda vahye kulakları tıkayarak yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi sırf taklitle veya bilgisizce hükmetmek hem haram hem de zararlıdır. Çünkü taklide dayanarak hüküm vermek, sırf hevâ ve arzuya göre hüküm vermektir. Hâlbuki Kur’ân, bunun haram olduğunu bildirmektedir.

Kur’ân, bunların yanında hakkı gizlemeyi de yasaklamaktadır. Zira Yüce Allah kalplerde ve gönüllerde bulunan haddi aşma ve bâtılı destekleme arzusıyla hakkı gizleme hususundaki gayret ve çabaları bilir. O, insanların bütün hâllerini bilip onlara, yaptıklarına mukâbil bir karşılık vermeye kâdir. Hatta Yüce Allah onları tehditle de korkutmaktadır.⁷⁵¹ Bu cezaya, elbette hakka karşı duyarsız ve onu idrâk yetisini kaybetmiş, meselâ Hz. Peygamber'i ve getirdiği haberleri, gösterdiği delil ve mucizeleri yalan sayıp inkâr edenler de dâhildir. Onlar bir şey bildiklerinden yahut bir delile dayandıklarından değil de arzularına, keyiflerine tâbi oldukları için onları yalanlamışlardır.

Ama gerçeğin gereğini hesaba katmamış veya akıllarını kullanmamışlardı. Zira Hz. Peygamber'in işi, zannettikleri gibi gelip geçici değildi. Onun her işi, Allah Teâlâ'nın ilim ve takdirine göre ve O'na doğru gitmek idi. Nihayet hepsinin varıp karar kılacağı bir gâye ve sonuç vardır ki hakikat o zaman ortaya çıkacaktır. Hz. Peygamber'in işlerinin hakikat ve yüceliği, onların arzularının mâhiyeti ve uğursuzluğu, Yüce Allah'ın yanında belli olduğu gibi saati gelince de anlaşılacaktır.

Bu ve benzeri hususlarda geçen ümmetlerin hâllerinden veya âhiretle ilgili haberlerden Kur’ân'da öyle önemli şeyler gelmiştir ki insanları kötülüklerden vazgeçirecek tehdit, sakındırarak öğüt, yahut sakınılması gereken acı sonuçlar da vardır.⁷⁵² Bu ise, hevâdan sıyrılmış gerçeği anlayacak sağlıklı bir idrâki gerektirir. Çünkü Kur’ân, sözünü ettiğimiz üstün bir hikmet olan, tehditler ve haberlerle gelmiştir. Bunların hepsi ile durumun bu şekilde cereyan etmesi de üstün bir hikmettir. Ama bu uyarılar fayda vermeyince âyetlerde Hz. Peygamber'den o arzularının peşinden giden inkârcılardan yüz çevirmesi, boş yere onlarla mücâdele etmemesi istenmiştir.⁷⁵³

Meselâ, Yahûdi ve Hıristiyanlardan *bir kısmı*, Hz. Muhammed'e indirilen Kur’ân'a vâkıf olunca ferahlar, sevinç duyardı. Ancak onlar tam anlamıyla ehl-i kitap olan, *Tevrât* ve *İncil*'in gerçek anlamını kalplerinde hissedip yüreklerinde duyanlardı. Nitekim onlar, bütün içtenlikleriyle Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmeye çalışıyorlar, Kur’ân'ın ilâhî vahiy olduğunu anlıyorlar ve derhâl Yüce Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğunu tasdik ederek Müslüman oluyorlardı ki onun da bunlarla ilgilenmesi çok yerinde idi.

Diğer bir kısmı ise Kur’ân'ın, “*Biz Tevrât'ı muhakkak ki hidâyet ve nur olarak indirdik.*” gibi önceki kitapları ve peygamberleri öven ve tasdik eden, onların hükümlerinden bazı misâller veren belli âyetlerinden ferahlanıyor ve yalnızca bu noktalara kalsa Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ve tasdik etmek istiyorlardı. Ancak kendilerinin teslîs, teşbîh gibi inançlarla yoldan sapmalarını, Yüce Allah'ın âyetleri üzerindeki tahrîfatlarını ve ilâhî hükümler üzerinde yaptıkları değişiklikleri konu edinen âyetlere gelince onlardan hiç⁷⁵⁴ hoşlanmıyor ve hemen inkâra sapıyorlardı. Doğrusu hoşlanmadıkları âyetleri inkâr ediyorlardı. Çünkü bu âyetler hevâ ve heveslerine uygun düşmüyor⁷⁵⁵ ve bu âyetleri anlamaktan yoksun kalıyorlardı.

⁷⁴⁹ En'âm(6): 121. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 144.

⁷⁵⁰ En'âm(6): 119; Ayrıca bkz. **Mâide**(5): 3.

⁷⁵¹ **Tefsîr-i Kebîr**, X, 147.

⁷⁵² **Kamer**(54): 3, 4.

⁷⁵³ **Kamer**(54): 5, 6. Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 347.

⁷⁵⁴ **Ra’d**(13): 36; **Mâide**(5): 44.

⁷⁵⁵ Bkz. **Nisa**(4): 171; **Mâide**(5): 71. **Hak Dini Kur’ân Dili**, V, 155, 156.

Zira dünya sevgisi öyle uğursuzdur ki yukarıda da bahsettiğimiz gibi bundan da öte insanlara, özellikle âlimlere bile neler yapmıştır ve yapmaktadır. Buna dikkat etmek, uyanık olmak gerekir. Bu durum gerçekten tehlikelidir; ama ömür kısadır. Bu zaman diliminde sağduyu otokritik yapan herkes görecektir ki, amel azdır, eksiktir; günah ise az veya çok mutlaka vardır.

O hâlde insan çok dikkatli olmalıdır. Zira onun için en çok endişelenilen ve korkulan özelliklerden biri, hevâya uymak, diğeri ise uzun emel, yani uzun hayat istemek ve ölümü unutmaktır. Çünkü hevâya uyma, insanı hakka ve doğru dine uymaktan ve onu gereğince anlayabilmekten alıkoymaktadır. Uzun emel ise dünyayı sevdirmekte veya sevilir yapmaktadır. Bu da genellikle çok sevilenin kusurunu görmeyi ve kavramayı çok çok zorlaştırmaktadır.

Dünyayı seven, sadece onun için çalışan kişi tuğyân sahibidir, sonu hüsrândır ve varacağı yer cehennemdir. Fakat âhireti düşünmek elde bir terâzidir. Bir taraf ihmâl edilerek diğeri taraf ağır basarsa bütün ölçüler bozulur ve bu durumda olan insan; isyancı, hakkı kavramayan ve tanımayan zümreye dâhil olur.⁷⁵⁶

Zira artık o, sapıklığa layıktır. O, kalbini hasta arzularının ve sakat heveslerinin kölesi kılmış ve orada hidâyete hiç yer kalmamıştır. Bilerek dâlâlete müstehak olduğunu görmüş ve şaşırtmıştır veya kişi hakîkati göre göre heveslerine karşı duramamış, onların buyruklarına itâat etmiş ve onları âdeta yüce yaratıcı kabul etmekten uzaklaşmamıştır. Bu da Yüce Allah'ın onu, sapıklık, karanlık içerisinde daha çok bocalatmasına sebep olmuştur. Bu nedenle “Kulağını ve kalbini mühürlemiş ve gözüne perde koymuştur.” O şekilde aydınlık sızacak bütün kapılarını kapatmış, hidâyetin gireceği bütün yolları tıkamıştır.

Artık arzu ve heveslerine teslim ve kul olmasından dolayı bu kişinin bütün idrâk vasıtaları çalışmaz hâle gelmiştir. Onun hidâyet ve dalâletine sadece Yüce Allah muktedirdir. Peygamberler bile ona eşlik edemez. Ama şüphesiz ibret alan uyanır ve kendisine gelir. Heveslerin boyunduruğundan kurtulur.⁷⁵⁷ Onun için kişi, her olumsuz durumda aleyhinde de olsa heveslerine karşı mukâvemet etmelidir. O halde meselâ hiçbir suretle hevâya uyarak adâletten şaşılmalıdır. Adâlete aykırı davranılmamalıdır. Ayrıca her durumda adâleti ayakta tutmayı emreden ifadenin ardından gelen, “*Hevânıza uyarak sapmayın.*” buyruğu adâletin mutlak oluşuna karşılık hevâların değişkenliğini göstermektedir.⁷⁵⁸ İşte bu noktada kararlılık, idrâk ve irâde çok önemlidir.

Yine meselâ Yüce Allah'a şirk koşanların, mallarına kölelerinin iştirâkini ve herhangi bir değerlendirmede kendileri ile eş tutulmalarını istememelerine rağmen, Yüce Yaratıcı'ya yaratıklarını eş tutmaları mantıksızlıklarından olup çok tuhaftır. Üstelik onlar, kölelerini Yüce Allah gibi yaratan ve rızıklarını da veren değildir. O hâlde bu, çok garip ve çelişki dolu bir düşünce ve takdir şeklidir. Hâtta kölelerinin kendileri ile eşit olmaları bir yana, onların ortaklıklarına bile râzı olmuyorlardı.⁷⁵⁹ Normalde hür ortakları saydıkları ile birbirlerinin haklarına tecâvüz etmekten bile çekinmedikleri halde, kölelerini dikkate bile almıyorlardı. Zira onlar, kendilerinin eşi ve dengi değildi, ama kendileri ve yakınları hakkındaki bir konuda durum bundan farklıydı. O halde o yakıştırma, onlar için olmayan en yüce sıfatlara sahip Yüce Allah için hiç düşünülmemeli idi.

Zaten akl-ı selîm ve sade mantık kâidelerine dayanmadığı için bunu tartışmaya ve münâkaşa etmeye bile gerek yoktur. Aklını kullananlar için bu çok açık ve örnek bir durumdur. Aynı zamanda bunun, onların şirk iddiâlarındaki tenâkuzlarının ve hiçbir düşünce ve akla dayanmayan heveslerinin eseri olduğu çok açıktır.⁷⁶⁰ O hâlde hevâ idrâki zayıflatır. Bu nedenle hevâlarına uyanlar, idrâk yetilerinin zayıflamasıyla sapıklığa düşerler ve onların peşinden gide

⁷⁵⁶ *Serhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye* I, 476, 477; *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XV, 497.

⁷⁵⁷ *Câsiye*(45): 23.

⁷⁵⁸ Bkz. *Kurân Ansiklopedisi*, VIII, 228.

⁷⁵⁹ *Rûm*(30): 28.

⁷⁶⁰ Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XI, 420, 421.

gide Yüce Allah'ın yolundan saparlar.⁷⁶¹ Çünkü onlar, hevâlarına itâat ederek dinlerini onun üzerine kuran, herhangi bir delili duymayan ve sadece nefsinin arzu ettiğine ibâdet durumunda olan, hakkı idrâkten yoksun kalanlardır.

Buna rağmen Allah Teâlâ, dilerse hevesinin peşine düşmekten vazgeçeni veya onu izlemeyeni, yere (dünyalığa, alçaklığa) saplanmayı âyetleriyle yükseltir.⁷⁶² Örneğin Müslümanlar, nesillerinin üzerinden uzun bir zamanın geçmesiyle kalpleri kararmış nefislerinin hevâ ve heveslerine mahkûm olarak hidâyetten yüz çevirmişlerdi. O halde iken Yüce Allah onlara elçiler göndermiş⁷⁶³ ve âyetleriyle onlara yükselmenin yolunu açmıştır. Ayrıca kim hevâsına kapılmaz ve gerçeği görürse bu kendi lehine, kim de gerçeğe karşı kör ve sağır olursa bu da onun kendi alyehine ve zararınadır.

Her hâlükârda kişinin, bollukta ve darlıkta Yüce Allah'ı hiç unutmamasından, daima O'nu anmasından, O'ndan korkmasından, âhîret kaygısıyla yaşamasından, O'nun rahmetini ve ni'metini ummasından ve de daima onunla iletişim hâlinde bulumasından dolayı kulda varlığın gerçeklerini doğru anlama yeteneği doğar. Hatta o, Hakk'ın sesini dinlememesi, düşüncesiz, söz anlamaz olması nedeniyle kendinden aşağı yaratıklara benzetilenin tersine, Hakk'ın sesine kulak vermesi ve yeteneklerini kullanması, Yüce Allah'ın âyetlerini düşünmesi sebebiyle Allah Teâlâ tarafından içinde uyanan etkenlerle yola getirilir ve o doğru yolu bulur.⁷⁶⁴

Ancak insan, *Câsiye*(45):23'te kastedilen hidâyeti izlemeyi bırakıp da bunu hevâyâ boyun eğmeye kadar götürür, hatta hevâsını tutum ve davranışlarıyla ma'bûdu hâline getirirse Yüce Allah da o kimsenin, dalâletini ve fesâdını bilerek saptırır ve yardımsız bırakır. Onun kalbini ve kulağını mühürler.⁷⁶⁵ O zaman onun, sırf hevâsı yüzünden hakkı idrâk yetisi zayıflar veya yok olur.

3) İNSAN VE VAHİY ARASINA HEVÂNIN GİRMESİ

Hidâyetten ve kulluktan sapmanın sebeplerinden biri de başlıkta ifade ettiğimiz husustur. Durum böyle olunca hevâ bağlamında *vahiy*, *sünnet*, *içtihat* ve *Garânîk* hadisesine değinmenin ve Hz. Peygamber'in vahiy açısından konumu ile ilgili bazı hususlara biraz açıklık getirmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz. Bu nedenle, özellikle *Necm sûresinin* ilk on sekiz âyeti bağlamında zikri geçen hususlardan bahsetmeye gayret edeceğiz.

Adı geçen sûreye önce yıldız⁷⁶⁶ ve kaymasına yemin edilmekle başlanmakta ve bununla da *Cebrâi l(a.s.)*'in yüksek ufuktan kayarak Hz. Muhammed'e doğru sarkıp inmesi veya

⁷⁶¹ *Câsiye*(45): 23; *Mâide*(5): 77; *En'am*(6): 56.

⁷⁶² *Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye* I, 475.

⁷⁶³ *Mâide*(5): 48. Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 77.

⁷⁶⁴ *Kur'ân Ansiklopedisi*, IX, 430; *Aynı eser*, II, 122.

⁷⁶⁵ *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, II, 423.

⁷⁶⁶ *Necm*(53): 1.âyetinde yer alan "*en-Necm*"den kastedilenin ağırlıklı olarak yıldız olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zaman aralıklarıyla azar azar veya parça parça verilen bir şeyin her bir bölümü gibi Kur'ân'ın ayrı ayrı zamanlarda inen her bir parçasına da "*necm*" adı verilmektedir. Hatta onun için, yirmi üç yılda peyder pey indirildiğinden "*müneccemen*" nâzil oldu da denilmiştir. Dolayısıyla, "*en-Necm*" ile Kur'ân ve Kur'ân'ın nücumu veya parça parça inmesinin kastedilmiş olduğu söylenmiştir. Buna göre burada, nüzûl esnasında her inen kısmının indiği zamana veya vahiy olayının görünmekte olduğu saatte tecelli eden Kur'ân âyetlerine yemin edildiğini söyleyebiliriz. (*et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 420, 421; *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrâfi'l-Elfâz*, IV, 309; *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, IX, 100.) O hâlde *Necm*(53): 1. âyeti, "*Hikmetli Kur'ân'a andolsun ki sen elbette gönderilmiş peygamberlerdensin.*" şeklinde ifade edilerek *Yâsin*(36): 3. âyetinin mânasını ifade ettiği söylenebilir. Bu anlama paralel ve *necm* kelimesinin de yukarıdaki anlamına uygun düşecek şekilde, "*O yıldızla yemin ederim indiği zaman*", yani "*İnen yıldızla andolsun*" şeklinde bir anlam verebiliriz. Zira yıldızların doğuşu da batışı da bir "*heveyân*: iniş, yani ufuktan bir fırlayış, yahut bir düşüştür. Nitekim «هو» "*hevâ*", sözlük anlamlarında da belirttiğimiz üzere, düşüştü; yıldız yukarıdan aşağı düşüştü, battı veya yıldız batmaya yöneldi gibi anlamları taşımaktadır. Ayrıca, söz konusu kelimeyi, hakikat yahut mecâz mânasında yorumlayanlar da olmuştur. Buna göre, "*necm*"den murâdın, Hz. Peygamber, ondan maksadın ise, onun mi'râcdan inmesi yahut semâya çıkması da, denilmiştir. (Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII, 287-289; *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 421.) Herhâlükârda *Necm*(53): 2'de bu yemine

yaklaşması arasında ilişki kurulmasından söz edilmektedir.⁷⁶⁷ Dolayısıyla söze bu şekilde başlayıp devam etmekle, Kur'ân'ın gelişini sembolize eden bir anlatım akışı ortaya çıkmaktadır.

Kendisiyle bu ilişkilendirmelerin yapıldığı «النجم...» *“en-Necm...”*⁷⁶⁸ ifadesi ile bize göre, semâda bulunan ve yol göstermeye yarayan yıldızlar kastedilmektedir. Nitekim bu hususta yapılan izâhlardan⁷⁶⁹ tercih edilen görüşün, onun semâvî yıldızlar olduğu ve bu kelimeyi işitenin de ilk anda hatırına gelenin bu olduğu anlaşılmaktadır. Zaten âyetteki «...إذا هوى» *“...izâ hevâ”*⁷⁷⁰ ifadesi de buna haydi haydi dalâlet etmektedir.

Binâenaleyh bu ifadede yer alan «...هوى» *“... hevâ”* ya, *doğdu* anlamını verenler olsa da genellikle *“...kaydı”* anlamı daha doğru kabul edilmektedir. Nitekim yıldızın parlaması, sonra yavaş yavaş sönmesi ve kaybolup gitmesi kendisine yemin edilen *Cebrâil* (a.s.)'in görünüş tablosuna çok benzemektedir. Bu tasvîrin ardından zihinlere doğanın ve bundan kastedilenin Kur'ân olduğu fikri zihinlerde oluşmaktadır.⁷⁷¹

Zira burada süzülen parlak bir ışık gibi yıldız veya kayması ile mânevî bir ışık ve nurdan yaratılmış olan, gönüllere hidâyet nuru getirerek inen vahiy meleği veya Kur'ân arasında kuvvetli bir ilgi ve uyumun kurulması mantıklı gözükmemektedir. Başka bir ifade ile muhtemelen yıldızın fişek gibi süzülerek kayar vaziyetteki manzarası ile *Cebrâil* (a.s.)'in gelişine benzer olduğu kastedilmiştir.⁷⁷² Bundan da Hz. Peygamber'e inen meleğin veya Kur'ân'ın gökten inen yıldız gibi parlak ve ışık verici olduğunun anlatılmak istendiği anlaşılabılır.⁷⁷³

Bunun yanında, daha ilk andan itibaren ve bu âyetin devamındaki ifadelerde hareket ve tablo duyguya ve ahenge uygun bir şekilde devam etmekte, mâna ve işâretler açısından insanı rahatlatan, ona huzur veren bir ahenk, tenâsüp ve dolayısıyla bir bütünlük göze çarpmaktadır.

Böylesi ifadeler ve tasvîr ortamından anlaşılan o ki Hz. Muhammed perdeleri kalkmış, engelleri bertaraf edilmiş kalbi veya yüce gönlü ile ötelerin ötesinden emirler almakta, sesler duymakta, işaretler görmekte ve hepsini korumakta idi. Yüce Allah'ın lütfuyla o tertemiz gönül sahibine tahsîs edilmiş olarak o ahvâl ve anlar duygu, ilhâm yüklü tasvîrlerle kullara anlatılmakta, hatta seyahat hâlleri sahneler hâlinde adım adım onlara nakledilmektedir. İşte bu duygu yüklü ifade tarzı ve akışı Yüce Allah tarafından yapılan bir yeminle başlamakta ve vahyin bu şekilde Hz. Peygamber'in gönlüne geliş olayı tasvîrle ifade edilmektedir.⁷⁷⁴

Hz. Peygamber'in bu şekilde gönlü ile öteler ötesine bağlanması ve gönül gözü ile görmesi en doğru ve kesin bir görüştür. Bu da göz yanılmasını ortadan kaldırır ve Hz. Peygamber'in *Cebrâil* (a.s.)'ı hem gözüyle gördüğünü hem de onun kalbine gelen yakînle vahiy taşıyıcısı melek olduğunu anlamış olduğunu teyit eder.⁷⁷⁵

Ancak ona vahyi getirenin, Kur'ân'ı ona öğretenin, «عَلَّمَ الْقُرْآنَ» *“Çok merhametli (Allah), Kur'ân'ı öğretti.”*⁷⁷⁶ âyeti ile Allah Teâlâ'nın olması gerekirse de *Şûarâ'*(26):

te'kîdli ve ispatlı bir şekilde cevap verilerek arkadaşlarına, Hz. Muhammed'in sapmadığı (rüştün zıddı), aklının istikâmetini veya yolun doğrusunu yitirmediği, hidâyete isâbetten mahrûm olmadığı, taşkınlık yapmadığı, demek istenmektedir. Nihâyet bu bağlamda *Necm*(53): 2. âyete şöyle daha geniş ve münâsîp bir anlam verebiliriz: “Şimdiye kadar sohbetinde bulunarak çok iyi tanıdığınız, aklına ve doğruluğuna güvendiğiniz, sizinle sohbet edip hak yolunu göstermek isteyen arkadaşınız, ne yolunu şaşırdı ne de aklını; ne aldanır ne de aldatılır. O, ne sihirbaz ne kâhin ne de mecnûndur.” Bütün bunlar, Hz. Peygamber'in vahiy açısından gerçek hâlini ortaya koyan hususlardandır.

⁷⁶⁷ **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, IX, 101.

⁷⁶⁸ *Necm*(53): 1.

⁷⁶⁹ Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 480.

⁷⁷⁰ *Necm*(53): 1.

⁷⁷¹ *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 481.

⁷⁷² *Necm*(53): 1-6. Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIV, 122; **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, IX, 101.

⁷⁷³ *Necm*(53): 1. Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIV, 122.

⁷⁷⁴ *Necm*(53): 1-18.

⁷⁷⁵ *Necm*(53): 1-6. Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIV, 125.

⁷⁷⁶ *Rahmân*(55): 1, 2.

193. âyetine ve diğer bazılarına⁷⁷⁷ göre Yüce Allah'ın izniyle onu Hz. Peygamber'in kalbine indirenin ve öğretenin, « أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآيَاتِهِ مَا يَشَاءُ » “*Yahut bir elçi gönderip izniyle dilediğini vahyeder...*”⁷⁷⁸ âyetinin dalâletiyle kuvvet sahibi, kuvvetleri şiddetli olan *Cebrâil* (a.s.) olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷⁹

Lafzın zâhiri anlamı bu görüşe daha yakın olduğundan tefsircilerin çoğu bu mânâyı tercih etmişlerdir. Zira hârikaların gösterilmesinde bir vâsıta olduğu için şiddetli kuvvetlere sahip olan meleğin *Cebrâil* (a.s.) olması mümkündür.⁷⁸⁰

Burada ayrıca, «... إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ...» “*Ona bir insan öğretiyor...*”⁷⁸¹ diyenlerin sözüne de bir cevap verilmelidir. Zira âyetlere⁷⁸² göre insan, hem ilmî bakımdan mükemmel değildir hem zayıf bir yaratıktır⁷⁸³ hem de vahyin zıddı olan hevâsı vardır.

Oysa Hz. Peygamber'e öğretenin, üstün özelliklerinden de anlaşılacağı üzere *Cebrâil* (a.s.) olduğunu âyetler destekler içeriktedir.⁷⁸⁴ Zaten Hz. Peygamber kendisine risâleti getiren meleğin büyüklüğünü, kadrinin yüceliğini, kendisini ona gönderen Yüce Yaratıcı'nın katındaki mertebesinin yüceliğini anlamıştı.⁷⁸⁵ Nitekim, «فَأُوحِيَ إِلَى عَبْدِهِ مَا أَوْحَ» “*Kuluna, vahyettiğini vahyetti.*”⁷⁸⁶ âyeti, “*Cebrâil* (a.s.) Yüce Allah'ın kulu Muhammed'e vahyedeceğini vahyetti.” veya “Allah Teâlâ kulu Muhammed'e vahyedeceğini *Cebrâil* vâsıtasıyla vahyetti.” demektir. Her iki anlam da sahîh olup⁷⁸⁷ onun getirdiği hakîkat vahiy mahsulüdür.

Öyle ise taşıyıcısı bilinen, yolu belli olan, geliş şekli görünen vahyi Hz. Muhammed hem zâhirî hem de kalbî gözü ile görmüştür. Bu da vahyin geliş yolunun (tarzının) sâniyesi sâniyesine muazzam bir şekilde tespît edilmiş olduğunu göstermektedir. O hâlde ona vahyin, nasıl gönderildiği, hangi şartlar altında geldiği, kimin eliyle, nasıl ona kadar ulaştığı ve bu aracının nerede, nasıl görüldüğü net olarak anlaşılmaktadır. Bundan da vahiy konusunun ayan beyan görünen kesin bir konu olduğu, kuvvetli bir bilgiye, duyulan bir dostluğa ve gerçek bir rihlete dayandığı ortaya çıkmaktadır.

Üstelik bütün bu olaylarla Hz. Peygamber'in vahiy hususundaki doğruluğunu Yüce Rabb'i te'yit ederek doğruluğuna kasem de etmektedir.⁷⁸⁸ Hatta sözü edilen yeminle, Hz. Peygamber'in aklı başında olduğu, aldatılmadığı, bâtıla inanmadığı, samimi olup garazkâr olmadığı, yolunun doğru olduğu, asla doğru yoldan ayrılmadığı, hevâdan konuşmadığı, söylediği

⁷⁷⁷ **Bakara**(2): 97; **Nahl**(16): 102 vd.

⁷⁷⁸ **Şûrâ**'(42): 51.

⁷⁷⁹ Ancak burada her iki mânânın düşünülmesi mümkündür: a) *Kur'ân'ı öğreten Yüce Allah*'tır. (**Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 290.) b) *Kur'ân'ı öğreten Cebrâil* (a.s.)'dır. Nitekim, **Necm**(53): 5.âyetiyle ilgili yapılabilecek iki izâhtan müfessirlerce en meşhûr olanına göre, «علمه» “*allemehû*” ifâdesindeki «و» “*hû*” zamiri, «وحي» “*vahy*”e râci alınırsa mânası, “Onu (vahyi) müthiş kuvvetleri olan biri öğretti.” şeklinde olur. Hele “*vahy*” kelimesi ile eğer kitap mânası kastedilmişse, bunun böyle olduğu gayet açıktır. Hatta vahiy ile ilhâm mânası kastedilmiş ise bu, âyette Yüce Allah'ın, “*Onu, er-Rûhu'l-Emîn (güvenilir ruh, yani Cebrâil) indirdi...*” (Bkz. **Şuarâ**'(26): 194.) âyeti gibi olur. O halde yukarıdaki beyanımıza da uygun olarak bu zamirin Hz. Muhammed'e râci bir zamir olması ve takdirinin de “*Muhammed'e, alabildiğine güçlü olan Cebrail* (a.s.) öğretti.” şeklinde olması evlâ olanıdır. O zaman bu zamir, âyette geçen: «صاحبكم» “*Sâhibukum*” ifadesine râci olmuş olup takdîri, “Arkadaşımıza, Cebrâil öğretti.” şeklinde olur. Zaten Allah Teâlâ, kulu, elçisi ve ümmî olan Hz. Muhammed'e, insanlara getirdiğini kendisine müthiş kuvvetli, güçlü, çok şerefli, Allah Teâlâ katında değerli, kendisine uyulan, emin birisi olan (*Cebrâil* a.s.)'ın öğrettiğini bildirmektedir. Bkz. **Necm** (53): 5; **Tekvîr** (81): 19-21. **Tefsîr-i Kebîr**, XII, 7530; **Aynı eser**, XX, 489.

⁷⁸⁰ Bazılarınca da âyetteki, “*Şedîdü'l-kuvâ: Müthiş kuvvetler*” sözü, ilim ve amel yönünden müthiş kuvvetler şeklinde yorumlanmış ve öğrencinin faziletinin anlaşılması için öğretmeninin övüldüğü; ama *Cebrâil* (a.s.)'ın öğrettiği söylenmiş olsaydı bunun zâhirî anlamından öğrencinin faziletinin açıkça anlaşılmış olmayacağı söylenmişti.

⁷⁸¹ **Nahl**(16): 103.

⁷⁸² **Nisâ**(4): 28; **İsrâ**(17): 85.

⁷⁸³ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 291.

⁷⁸⁴ **Necm**(53): 6, 7. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 7530.

⁷⁸⁵ **A.g.e.** XIII, 7531.

⁷⁸⁶ **Necm** (53): 10.

⁷⁸⁷ **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 7534.

⁷⁸⁸ **Necm**(53): 1-6. Bkz. **Fî Zilâli'l-Kur'ân**, XIV, 122, 125.

sözlerin, yani kendisine gelen vahiylerin, büyük güçlere sahip, düzgün, güzel bir melek tarafından kuluna (ona) vahyedilerek öğretildiği, önce yüksek ufukta görünen o meleğin, aşağı sarkarak Hz. Peygamber'e çok yakın bir mesafe⁷⁸⁹ kalıncaya dek yaklaştığı, Hz. Peygamber'in onu gerçekten gördüğü,⁷⁹⁰ onu başka bir kere de barınmaya değer bahçenin, *Sidretü'l-Müntehâ* (uzak ağaç, en son varılacak nokta)⁷⁹¹ nın yanında görmüş olduğu, o zaman Sidre'nin acâip şeylerle kaplı bulunduğu, üstelik âyetlerin sonunda Hz. Muhammed'in gördüğü şeyde gözünün asla yanılmadığı, Yüce Rabb'inin büyük âyetlerini, hârika şeyleri gördüğü de bildirilerek vurgulanmaktadır.

Demek ki bu ifadelerden, başka âyetler⁷⁹²den de anlaşılacağı ve yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'an'ı Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e indiren ve öğretene Cebrâil (a.s.) olduğu, zaten *Necm sûresinin* 1-18 âyetlerinin söz akışından Hz. Muhammed'e yaklaşip ona vahyedenin o melek olduğu ve onun da ona görüldüğü açıkça anlaşılmaktadır.⁷⁹³ Bu nedenle Hz. Peygamber'in ondan aldığı veya vahiy şekillerinden birisi ile gerçek vahye dayanarak konuştuğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁹⁴

Bu bağlamda Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in ve ona tâbi olan mü'minlerin hevâdan sakınma olgularının gerçekliğini, gerekliliğini anlatması da pek tabiidir. Zira Allah Teâlâ, « وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ » “O, hevâdan konuşmaz.”⁷⁹⁵ Yani, “Kendi hevâ ve hevesinden söylemez o.”, buyurunca sanki birisi, “O hâlde neye göre konuşur delile dayanarak mı, yoksa içtihadına (kendi görüşüne) göre mi?” demiş de Yüce Allah, « إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ » “O'nun okuduğu (Kur'an) kendisine vahyedilen vahiyden başka bir şey değildir.”⁷⁹⁶ buyurmuştur. Bununla, “Hayır, hayır. O, ancak Allah'tan gelen vahiy ile konuşur” demek istemiştir.⁷⁹⁷ Bu âyetlerin mâna ve irtibâtlarına bakıldığında da *Necm sûresi* dördüncü âyetinin, üçüncü âyetini beyan etmek için olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Bütün bunlar çerçevesinde vahiy kültürü kendisi ile ortaya konulmuş olan Kur'an'da, hür irâdesiyle insanları dünya ve âhîret saadetine götürecektir olan pek çok âyetle belirtildiği gibi, o mu'cize ve gerçek sözler *Fâtiha*'dan *Nâs sûresi*'ne kadar Hz. Peygamber'e *Cebrâil* (a.s.) tarafından indirilmiş ve kayıt altına alınmıştır. İşte bu sözler, sadece Yüce Allah'a ait olup bunların inşâ ve tertibine Hz. Muhammed veya *Cebrâil* (a.s.)'ın bile herhangi bir dahli⁷⁹⁸ veya bunlara zerre kadar hevânın karışmış olması mümkün değildir.

Adı geçen sûrede bu tür bilgi ve açıklamalara yer verilmesinin elbette bir sebebi vardır. Nitekim Hz. Peygamber'in etrafındakiler onu reddetmekte ve kendisine gelen vahyin doğruluğundan kuşkulandırmakta, hatta onu yalanlamaktaydılar. Ama onların “arkadaşlarının” dâveti böyle bir kesinlik esasına dayanmaktaydı. Hem kendilerinin çok iyi bildikleri hem de ilgili

⁷⁸⁹ **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, IX, 100; **Fî Zilâli'l-Kur'an**, XIV, 123.

⁷⁹⁰ **Necm(53):** 6, 13. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 7538-7540. Ancak *Ehl-i Sünnet*'ten o gece ru'yetin vukû' bulmadığı görüşünde olanlar, **Necm (53):** 17, 18.âyetleri delil getirmektedirler. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 7541.

⁷⁹¹ **Necm(53):** 14. Bkz. **Fî Zilâli'l-Kur'an**, XIV, 125.

⁷⁹² **Tekvîr(81):** 19, 20; **Şu'arâ(26):** 193; **Nahl(16):** 102; **Bakara(2):** 97.

⁷⁹³ **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, IX, 104, 106.

⁷⁹⁴ **Necm(53):** 4.

⁷⁹⁵ **Necm(53):** 3.

⁷⁹⁶ **Necm(53):** 4.

⁷⁹⁷ Ayrıca **Necm(53):** 4'te «إِنَّ» “in” edatının kullanılması, bu hükmün kesin olduğunun dil açısından gösterilmesi bakımından önemlidir. Burada o, nehiy (olumsuz) mânadaki «مَا» “mâ”nın yerine kullanılmış olup, onun kullanıldığı yerlerde mutlaka bir yokluk söz konusudur. Bu yokluk, ya söz konusu işte ya da bilmede olur. Nahiyciler de “in” edatının asla olmayacak şeyler hususunda kullanılmasını câiz görmüşlerdir. Örneğin Yüce Allah, «عَظَمْتَ الْهَرَمَ» “Eğer o (dağ), yerinde durursa, sen de beni göreceksin!” (*A'râf(7):* 143) buyurmuş; ama o dağ (Yüce Allah ona tecellî edince), yerinde kalamamıştır. Dolayısıyla Yüce Allah'ın görünmesi de söz konusu olmamıştır. O hâlde “in” edatının daha ziyâde olumsuzluğa delâlet ettiği anlaşılmaktadır. Üstelik olumsuzluğa delâleti daha güçlü ve daha ileri derecededir. Sonuçta “in”in, nefî (olumsuzluğa) daha fazla delâlet etmesiyle, hevâ karşısında vahyin sadeliği çok daha iyi anlaşılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 484, 485; **Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhû**, V, 70.

⁷⁹⁸ **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmî'l-Kur'an**, I, 41.

âyetlerde sözü edilen o arkadaşları bir yabancı da değildi. Onu her bakından çok iyi de tanıyorlardı.⁷⁹⁹

Buna rağmen *Necm sûresi* inzâl oluncaya kadar geçen beş senelik zaman esnasında Mekkelilerin gündemi yeni gelen dinin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm ve o dini tebliğ eden Hz. Peygamber olmuştur. Dolayısıyla bu dine karşı saldırılar özellikle Kur'ân, kaynağı ve Hz. Muhammed hakkında odaklanmıştır. İşte bu noktada onun durumu, vahyin hevâ bağlamında sorgulanması ve bu husustaki gerçeklerin ortaya konması gerekiyordu. Zira müşriklere göre bu kitabın kaynağı Hz. Muhammed idi. Meselâ onlar, “Bu, bir kâhin sözüdür. Şâir sözüdür.” diyorlardı. Yüce Allah da onların görüşlerini nefyetmek istemiştir. Bu da ancak olumsuzluk sıgası ile yapılabilirdi. Bu nedenle Yüce Allah, “*Bu, onların dediği gibi değildir!*” buyurmuş, peşinden de, “*Tam aksine bu, vahiydir.*” ifadesini ilâve ederek⁸⁰⁰ Hz. Peygamber'in Kur'ân karşısındaki konumunun nakilden ibaret olduğunu bildirmiştir.

Üstelik tebliğ ettiği Hak'tan gelen hakîkatti. O, kendiliğinden bir şey uydurmuş, iftirâ etmiş veya vehimler dile getirmiş, dolayısıyla tebliğ ettiklerinden herhangi birini heveslerine göre söylemiş değildi. Vahiyle aldığını dosdoğru ve emin olarak tebliğ etmiş, kendisine ilkâ olunan vahiy ile konuşmuştu.⁸⁰¹ Dolayısıyla vahyin hevâsından olması veya hevânın vahye bulaşması veyahut da hevânın vahiy ile gönlü arasına girmiş olması asla mümkün değildi. Bu ancak vahye muhâtap olan ve hevânın güdümüne girenler için söz konusudur.

Zaten sözü edilen hevâ; yasaklanan, nefsin kendiliğinden yöneldiği şey veya arzusu, soyut isteğidir. O, tanrı edinilen, ardından kendisi sebebiyle Yüce Allah'ın insanı saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlettiği, gözünün üstüne de perde çektiği ve artık bunların sahibine Yüce Allah'tan başka hiçbir kimsenin doğru yolu göstermeyeceği hevânın tâ kendisidir.⁸⁰² Şu hâlde bu hevânın zikri geçen hususlarda bir dahlinin veya rolünün olması imkânsızdır.

Ayrıca Kur'ân'ın milâdî altıncı asırda ümmî bir peygamberin lisanı ile tebliğ edilmiş olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu konuda inanan ile inanmayan arasında herhangi bir ihtilâf yoktur. Zira bu konu tarihen de sâbittir. Demek ki vahiy kendisi dışında hiçbir bilgi ile karışmamış ve Cebrâil (a.s.) onu açık bir Arapça ile Hz Peygamber'in kalbine sözleri ve mânası ile indirmiş, sonra da Hz. Muhammed onu tebliğ, tefsir ve tatbik etmiştir.⁸⁰³

O hâlde o, vahyin dışında ve arzusu ile konuşmamıştır. Onun yönelttiği ve Kur'ân hakkında konuştuğu, mizacının meylettiği hevâdan veya kendi görüşünden ibaret değildir. Onun naklettiği, sadece Cebrâil (a.s.) aracılığıyla Yüce Allah'ın kendisine vahyettiği idi.⁸⁰⁴ Nitekim o, keyif ve hevâsına göre konuşmadığı gibi, hevâsına göre hüküm sürdürmek isteyen ehl-i hevâ da değildi. O, hevâdan uzak, râşit ve muhtedî olup Kur'ân ona Yüce Allah nezdinden inen sadece bir vahiydi.⁸⁰⁵

Şimdi Hz. Peygamber'in söylediklerinin kendi sözü veya kendi hevâsından olmadığı hususunu biraz da teknik olarak irdeleyelim. Bunun için önce önemli addettiğimiz « هُوَ » “huve”

⁷⁹⁹ *Necm*(53): 1-6. Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIV, 125.

⁸⁰⁰ *Necm*(53): 4'te geçen «يُوحَى» “yûhâ: vahyedilen” (*Necm*(53): 4.) ifadesindeki bir inceliğin de burada belirtilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Âyette yer alan, “*Bu vahyolunuyor.*” şeklindeki ifade, aynen, “... *iki kanadıyla uçar bir kuş da yoktur ki...*”(En'âm(6): 38) ifadesine benzemekle birlikte, burada bir hakîkatin ortaya konulmak istendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında şunu da belirtelim ki örneğin çok hızlı koşabilen bir at için genellikle “*Bu kuş*” denilir. Yüce Allah, «يُطِيرُ بِجَنَاحِهِ» “yutîru bicenâheyhi” (En'âm(6): 38.) deyince, bu âyette mecâzın söz konusu olabileceği ihtimâli ortadan kalkmaktadır. Bunun gibi Yüce Allah, «يُوحَى» “yûhâ: Bu, vahyolunuyor.”, dediği için, *Necm*(53): 4. âyette düşünölebilecek bir mecâz ihtimâli kalmamakta veya çok uzak bir ihtimâl hâline gelmektedir. (Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 489.) Bu şekilde Kur'ân'ın vahiyden başka bir şey olmadığı hakikati ortaya konulmuş olmaktadır. Bundan da, Kur'ân'ın insan kaynaklı bilgi ve düşüncelerle ilgisinin bulunmadığı veya hevânın bulaşmadığı, sırf vahiy olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁰¹ *Necm*(53): 3. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIV, 123.

⁸⁰² *Câsiye*(45): 23.

⁸⁰³ Bkz. *En Mühim Mesaj Kur'ân*, s. 12, 13.

⁸⁰⁴ *Necm*(53): 3, 4, 10. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 421, 423.

⁸⁰⁵ *Necm* (53): 2, 4. Bkz. *Tefsîr-i Keşşâf*, II, 415.

zamirinin konumunu ele alarak onun bilinen bir şeye işâret mi, yoksa daha önce belirtilmiş bir şeye işaret mi olduğuna bakmaya çalışalım.

Bu hususu genel olarak iki kısımda ele almak mümkündür. a) En meşhûr olan *bir görüşe* göre o, bilinen bir şeye işârettir ve ona râcidir. O bilinen şey de Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'ân'dır. Buna göre Yüce Allah âyetinde âdeti, “*Kur'ân, vahiyden başka bir şey değildir.*” demek istemektedir. Elbette bu açıklama «النجم» “*en-Necm: yıldız*” kelimesi ile Kur'ân'ın kastedildiği ve o anlama geldiği şeklindeki görüşe göre olup o zaminin medlûlü daha önce necm diye zikredilmiş olan Kur'ân'dır.⁸⁰⁶ Nitekim Zira Hz. Muhammed'in söylediği Kur'ân sözleri, kendi sözü olmayıp ona vahyedilen ilâhî sözlerdir. Meselâ *İbn Cezzî* ve *Taberî* de ilgili âyeti böyle tefsir etmiştir.⁸⁰⁷

b) Başka bir görüşe göre o zamir, zımnî veya dolaylı olarak bahsi geçmiş olan bir şeye râcidir. O da Hz. Peygamber'in sözü ve kelâmıdır. Bu böyledir; çünkü “*O, hevâdan konuşmaz.*”⁸⁰⁸ âyetinin zımnında, «النطق» “*nutk: (düşünerek) konuşma*” vardır. Nutk da bir kelâm ve sözdür. Bu durumda sanki Yüce Allah, “*Onun kelâmı, yani nutku, ancak vahiydir.*” buyurmuştur. Üstelik orada genel bir ifade ile hevâsından konuşmayacağı belirtildikten sonra, yine genel bir ifade ile onun konuştuğunun vahiy olduğu hükmü verilmiştir. Ayrıca onda, «تلاوة» “*tilâvet*” veya «قراءة» “*kıraat*” kökünden değil de, «نطق» “*nutk*” kökünden bir fiilin gelmesi de ilginç bulunmaktadır.

Ancak bu anlayışı bazıları daha ileriye götürerek bu zaminin Hz. Peygamber'in bütün söz ve fiillerini içerdiği kanaatini taşımışlar, hatta bu görüşü desteklemek için meselâ Hz. Peygamber'in kolay kolay kızmayacağını, kızsâ bile ondan haktan başka bir şeyin sâdır olamayacağını iddiâ etmişlerdir.⁸⁰⁹ Meselâ bu anlayışın *Bikâî*'de zirveye çıktığını görüyoruz. Nitekim ona göre bu zamir, Hz. Peygamber'in bütün sözlerini ve fiillerini içermektedir.⁸¹⁰

Bunun yanında bazıları da bu konu üzerinde fazla durmamıştır. Meselâ *Taberî*'nin bu hususta verdiği ma'lûmâta baktığımızda mezkûr sûre ile ilgili değişik konular hakkında detaylı bilgiler verdiği ve açıklamalar yaptığı hâlde sûrenin dördüncü âyetinde geçen “zamir”le fazla meşgul olmadığını ve bu konuyu mesele yapmadığını görüyoruz.⁸¹¹

Anlaşılan o ki âlimler *Necm sûresinin* dördüncü âyetiyle ilgili olarak görüş birliğine varamamışlar ve sözü edilen dördüncü âyetinde yer alan zaminin medlûlü tarih boyunca İslâmî ilimlerle uğraşan âlimleri meşgul ettiği gibi günümüzde de meşgul etmekte ve bazı müfessirler bu zaminin, yukarıda da belirttiğimiz gibi sadece Kur'ân olduğunu ileri sürerken⁸¹² pek çok âlim de Kur'ân ile Hz. Peygamber'in sünnetini de kapsadığını, yani vahiy kaynaklı bütün sözlerini içine aldığını iddiâ etmekte⁸¹³ ve böylece bu tartışma sürüp gitmektedir.

Oysa önce bu âyetlerin ne hakkında nâzil oldukları, indikleri zaman dilimi, ortam gözardı edilmemeli ve onlar çok iyi bilinerek, kavranarak bu konu hakkında bir kanaate varılmalıdır.

⁸⁰⁶ Yüce Kur'ân'm Çağdaş Tefsîri, IX, 101; Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, XXVII, 42.

⁸⁰⁷ Yüce Kur'ân'm Çağdaş Tefsîri, IX, 101.

⁸⁰⁸ Necm(53): 3.

⁸⁰⁹ Yüce Kur'ân'm Çağdaş Tefsîri, IX, 101.

⁸¹⁰ el-Bikâî, İbrahim b. Ömer, Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Ayâtî ve's-Suver, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, VII, 314.

⁸¹¹ el-Bahru'l-Muhît, VIII, 154; el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, V, 195.

⁸¹² el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, V, 196; el-Bahru'l-Muhît, VIII, 155; es-Semerkandî, Ahmed b. İbrahim, Bahru'l-Ulum, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, III, 288; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Mâdi, İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâit-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1420/1990, VIII, 155; Tâhir b. Aşur, Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr, ed-Dâru't-Tunisiyye li'n-Neşr, Tunus, trs. XXVII, 95; Hicâzî, Muhammed Mahmud, et-Tefsîru'l-Vâdih, Matbaatu'l-İstîlâli'l-Kübrâ, Kahire, 1405/1986, XXVII, 105.

⁸¹³ Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 7562-7564; el-Bağavî, Hüseyin b. Mesûd el-Ferrâ, Mea'âlimu't-Tenzîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, IV, 223; et-Tabresî, Fadl b. Hasan, Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Muessesetu't-Tarihi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1986, IX, 221; Hadis İlimleri ve İstılahları, trc. M. Yaşar Kandemir, Ankara, 1407/1988, s. 261.

Buna ilâveten bu hususta Hz. Peygamber ve sahabeden sadece sâhih nakille bilinenlerin⁸¹⁴ ve âyetlerin nüzûl sebeplerinin bilinmelerinin pek çok yararı vardır.⁸¹⁵ Nitekim herhangi bir hükmün konulmasına götüren hikmeti açıklamak, ümmete rahmet olarak olayların çözümünde dinin genel yararları gözetildiğini anlamak, kavramak vb.- bu sorunun çözümüne çok büyük katkıda bulunabilir. Bu bağlamda diyebiliriz ki yukarıda da belirttiğimiz gibi sözü edilen âyetler müşriklerin “*Kur’ân ilâhî kaynaklı değil; Muhammed’in uydurmasıdır.*” demeleri üzerine nâzil olmuş ve onlara karşı Kur’ân da kendi savunmasını yapmıştır.

Taberî, yukarıda geçen mezkûr görüşleri kategorisinden olan ve ilk âyette geçen “*necm*” kelimesinin Kur’ân anlamına geldiğine dair bir rivâyeti *Mücâhid*’den nakletmiştir.⁸¹⁶ Bu durumda ilk âyet, “*İndiği zaman Kur’an’a andolsun.*” şeklinde anlaşılmaktadır. Bu rivâyete dayanıldığında sözü edilen zamirin Kur’ân’a hamledilmesi pek tabiidir. O zaman *Taberî*’nin tefsirinde yer alan bu rivâyetin, yukarıda belirttiğimiz nüzûl sebebini doğruladığı söylenebilir. Nitekim *Mukâtil b. Süleymân*’a göre de “*en-Necm*”, Kur’an’ın peyderpey indirilmesi anlamına gelmektedir.⁸¹⁷

Yalnız *İtfiyyîş*’in garip addedilebilecek bir te’viline (yorumuna) göre zamir, Hz. Peygamber’in şahsını ifade etmektedir. Fakat ardından yine *İtfiyyîş*, Kur’ân ve sünnet olabileceğini de belirtmiştir.⁸¹⁸

Bunların yanında âyetin⁸¹⁹ esas itibarıyla Kur’ân hakkında olduğu; ama Hz. Peygamber’in hadislerini de içine almak üzere ifade ettiği mutlak mânada yorumlandığı takdirde, âyetin son tarafına dikkat etmek gerektiği, zira «*يُوحَى*» “*yûhâ*”⁸²⁰ tabirinde vahyin muzâri kipiyle te’kîdli bir şekilde zikredilmesinde bu hususa bir işaret bulunduğu⁸²¹ Hz. Peygamber’in Yüce Allah tarafından hata olduğu bilinen sözlerinin vahiy olacağı, hatta enbiyâ-i a’zâmın içtihadının cevâzına da belki delâlet edeceği;⁸²² fakat ahad-ı ümmetin içtihadında bile hata olma ihtimâli bulunduğu ve vahiy gelmediğinden hatanın bilinmesinin mümkün olamayacağı⁸²³ vb. şeklinde mu’âriz iddialar da vardır.

Hatta bu iddialara ilâveten bazılarının göre de semâvi kitaplar, hadîs-i kudsiler ve bazı hadîs-i şerifler vahye istinâd edilmeleri itibarıyla Kur’ân gibi mutâlâa edilebilirler ki bu doğru değildir. Bu ayırım gözetilerek Kur’ân’ın, “*Hz. Muhammed’e indirilmiş, tilâvetiyle amel olunan Kelâmullah’tır.*”⁸²⁴ şeklinde tarifinin yapıldığını da görüyoruz.

Ancak bu iddialara karşı ve “b” şıkkı paralelinde görüşler de vardır. Buna göre, Hz. Peygamber’in dinî hükümleri açıklama mâhiyetindeki sözleri dinin kaynaklarından. Nitekim senedi sağlam, metni Kur’ân’a uygun ve dinî nitelikteki sözleri Kur’ân’ın hem tefsiri mâhiyetindedir hem de onun uygulanmasıdır. Kur’ân âyetleri yanında bunlar da İslâm hukukunun diğer bir temelidir.

⁸¹⁴ ez-Zekânî, Muhammed Abdu’l-Azîz, *Menâhilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 1360-1361/1391-1392, Mısır, I, 107; el-Kattân, Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Beyrut, 1396/1976, s. 76; Bursevî, İbrahim Hakk, *Rûhu’l-Beyân*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 1394/1985, IX, 208; *Tefhîmu’l-Kur’ân*, Mevdûdî, İnsan Yayınları, İstanbul, 1411/1991, VI, 8.

⁸¹⁵ Bkz. *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, s. 79.

⁸¹⁶ *el-Bahru’l-Muhît*, VIII, 154; *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, V, 195; Aynı eser, XXVII, 40.

⁸¹⁷ *Mukâtil b. Süleyman*, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitab), Kahire, 1414/1994, s. 272, 273.

⁸¹⁸ *el-İtfiyyîş*, Muhammed b. Yusuf, *Teyşîru’t-Tefsîr li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Saltanatu Umman, Vizâratu’t-Turâsi’l-Kavmiyyi ve’s-Sekâfe, 1385/1987, XII, 525.

⁸¹⁹ *Necm*(53): 3.

⁸²⁰ *Necm*(53): 4.

⁸²¹ Bkz. *Hak Dini Kur’ân Dili*, VII, 290.

⁸²² Bkz. Vehbî, Mehmet, *Hulâsâtu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaa’sı, yrs., 1341(1343)/1922, XIV, 241, 242.

⁸²³ Bkz. *Hulâsâtu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, XIV, 241, 242.

⁸²⁴ Draz, Muhammed A., *En Mühim Mesaj Kur’ân*, trc. Suat Yıldırım, Ankara, 1404/1985, s. 6.

Onun dinle bir ilgisi olmayan, tamamen dünyaya ait ve özel işlere ilişkin sözleri şer'i kaynak olmayıp⁸²⁵ her insan gibi günlük hayatla ilgili sözleri ve fiilleri vahiy mahsulü değildir. Eğer onun tabii ihtiyaçları için söylediği sözlerin hepsinin vahiy olduğu düşünülürse bu ifrattan başka bir şey olmaz. Faraza Hz. Peygamber, “Ben hastayım, yemek yiyeceğim, yatağımı serin yatacağım.” demiş olsa, bu sözleri, elbette vahiy olmayıp insanlık gereği söylediği sözlerdir. Zira o da bir insandır. Öyle ise vahiy hâli dışındaki sözleri insan sözüdür.⁸²⁶ Çünkü onun her sözü vahiy olsaydı, birer vahiy kâtibi olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi büyük sahâbiler, Kur'ân âyetlerini yazdıkları gibi onun sözlerini de yazarlardı.

Bununla birlikte, insanın gaybı bilemeyeceği âyetlerde⁸²⁷ beyan edildiği gibi, yine âyetlerde,⁸²⁸ Hz. Peygamber'in bir insan olduğu, Yüce Allah dilemedikçe onun da gaybı bilemeyeceği, gayba dair bilgi veremeyeceği ifade edilmektedir. O da peygamberliğinden ayrı olarak zekâ bakımından dâhi olmasına rağmen bir insandı ve vahiy dışında yanılması mümkündü. Meselâ Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin, müşrik olarak ölmüş yakınlarına istiğfâr etmekle yanıldıkları anlaşılmaktadır.⁸²⁹ Bu elbette onun insanî yönüyle alakalı bir durumdur.

Şu hâlde bazı müfessirlerce meşhûr olarak addedilen anlayışa göre, o her ne söylemişse sadece vahye dayalı olarak konuşmuştur, kanaati doğru değildir. Zaten o kanaate göre âyetin, “O ... vahiyden başka birşey değildir” şeklinde anlaşılması, «هو» “o” zamirinin de Kur'ân'a râci olması durumunda bu âyetten bir delil olmayacağı açıktır.

Ayrıca o zaminin Hz. Peygamber'in sözlerine “râci” olduğu kabul edilse bile bu da meşhûr olduğu iddia edilen kanaatten farklıdır. Aksi takdirde, Hz. Peygamber'in sözleri hakkında müşriklerin, “Bu bir şâir sözüdür...”, dememeleri kastedilmiş veya buna pay verilmiş olacaktır. Hâlbuki Yüce Allah onlara cevaben, “Bu ne bir şâir ne bir kâhin sözüdür. Bu söz Kur'ân'ın tâ kendisidir.”, diye reddiyede bulunmuştur.⁸³⁰

Ancak bu, Hz. Peygamber'in içtihatıta bulunmadığına dalâlet eder, denilirse bu da zâhiri duruma ters düşer. Çünkü Hz. Peygamber meselâ harplerde içtihatlarında bulunmuş, Allah Teâlâ'nın, “Sen niçin Allah'ın sana mübâh kıldığını haram ediyorsun?” âyetinde helâl kıldığını haram saymış ve Tevbe(9): 43'üncü âyetinin inişine sebep olan kimselere savaştan geri kalmaları hususunda müsaade etmiştir.⁸³¹ Hatta İtfiyyiş, ilgili âyet ve içtihat hakkında verdiği bilgi ve yaptığı yorumda Hz. Peygamber'in içtihat ettiğini, daha da ileri giderek bunun vahiy olduğunu zikretmiştir. Bunun yanında, Hz. Muhammed'e ashâbı ile istişârede bulunması emrolunmuştur. Bu sarâhaten nâs olmayan meselelerde olur ki bu da içtihatıdır.⁸³²

Hz. Peygamber'in içtihadı ile hiç amel etmediğini ileri süren âlimlerin görüşlerine gerekçe olarak ise Yüce Allah'ın «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ حَتَّى يَبَيِّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَافِبِينَ» “Allah seni affetsin; doğru söyleyenler sana iyice belli olup yalan söyleyenleri bilmezden önce niçin onlara izin verdin? (vermemeliydin)”⁸³³ âyeti delil getirilmektedir. Hâlbuki bu gibi âyetler, Hz. Peygamber'in içtihat yaptığına, ancak isâbet etmeyince bu durumda bırakılmayıp uyarıldığına ve hatasının vahiy ile düzeltildiğine işâret etmektedir.⁸³⁴ O hâlde o hep ilâhî kontrol ve gözetim altında olmuş⁸³⁵-ki bunun, içtihatlarının bile hevâdan hâli olmasına katkısının bulunmasıyla

⁸²⁵ Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, IX, 103.

⁸²⁶ Kehf(18): 110.

⁸²⁷ Kehf(18): 110; Fussilet(41): 6; Ahkâf(46): 9. Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, IX, 102.

⁸²⁸ En'âm (6): 50; Lokmân(31): 34; Kehf(18): 23, 24; A'râf(7): 187; Nâzi'ât(79): 42

⁸²⁹ Tevbe(9): 113, 114.

⁸³⁰ Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, İstanbul, 1407/1988, IX, 101.

⁸³¹ Tefsîr-i Kebîr, XX, 486.

⁸³² Bkz. Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, XIV, 241, 242.

⁸³³ Tevbe(9): 43.

⁸³⁴ Kur'ân Araştırmaları 2, s. 66.

⁸³⁵ Tûr(52): 48.

birlikte-hataları diğer insanlar gibi yüzüstü bırakılmamış, bizzat Yüce Allah tarafından düzeltilmiştir.⁸³⁶

Bu arada içtihadı apayrı ve müstakil bir husus olarak mütalaa edenler veya buna karşılık peygamberler için içtihadı kabul etmeyenler, *Necm*(53): 4. âyeti delil getirmektedirler. Hâlbuki sâbit olan bu duruma zikri geçen âyet dalâlet etmemektedir. Bu nedenle *Zemahşerî*'ye göre, Yüce Allah onlara cevaz vermiştir. Hatta içtihad ve ona dayananın hepsi vahiy kapsamına dâhildir.⁸³⁷ Demek ki o kadar ileriye gidilmişki, kendi içtihadıyla verdiği hükümler bile vahiy hükmünde kabul edilmiştir.⁸³⁸ Ancak *Abdulgânî Abdulhak* ise Hz. Peygamber'in içtihadından kaynaklanan hükümlerin vahiy olamayacağını ilgili âyetlere dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır.⁸³⁹ Ama yine de *Zemahşerî*'ye göre onlar her hâlükârda hevâdan söylenmemiştir.⁸⁴⁰ Öyle anlaşıyor ki, vahiy ve içtihad hususlarında hevâya açık kapı bırakılmadığı gibi zan, evhâm vb. ile vahiy ve hevâ ile vahiy arasında düşünülebilecek ilginin de imkânsız olduğu ortaya çıkmaktadır. Aksi hâlde burada en büyük tehlike, Yüce Allah ile kul arasında en büyük perde olan nefsin negatif isteklerine fırsat vermektir. Hevânın etkisine girilirse o da Yüce Allah ile kalpler arasına girer. O zaman kul kendi emeline uygun bâtil söz söyler ve o yöne yönelir. Ama elbette nefisten ayrılmak ve ona yabancı olmak en büyük nimettir.

Bunu da ancak Hz. Muhammed'de ve gerçek bir mü'minde görmek mümkündür. Öyle ise Yüce Allah tarafından söylenmesiyle Hz. Peygamber'in söylediği Kur'ân ve belki onun vahiy çerçevesinde din hakkında söylediği her söz vahiyden başka bir şey değildir. Ancak Kur'ân'ı kendi nefsinden icât etmemiştir.⁸⁴¹

Bu noktada tercih açısından ya Yüce Allah'tan gelen ilim ya da ondan başkasından gelen hevâ ve heves vardır. Hz. Peygamber ve gerçek bir mü'min, ilâhî bilgiyi bırakıp her an değişebilen hevâ ve hevese asla tâbi olmaz ve bunun tam tersine talimatı Yüce Allah'tan alırlar. Meselâ bir âyette «... فلا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَنْ تَغْلُوا ...» “Öyle ise keyfinize uyarak doğruluktan sapmayın...”⁸⁴² buyurulmaktadır. Zira Yüce Allah tarafından olmayan veya O'nun indinden olana karşı duran her şey şüphesiz hevâ ve hevesten ibarettir.⁸⁴³

Ayrıca Hz. Peygamber Yüce Allah'tan başka anılan veya kulluk edilen her şeyden de kesinlikle imtina etmiştir. Bunu da o durumda olanlara veya etrafındakilere âyette ifade edilen, “Yüce Allah'tan başka yalvardıklarına tapınmaktan menolunduğunu; aksi takdirde müşriklerin keyiflerine uymuş ve sapıtmuş olacağını” vb. sözlerle bildirmiştir.⁸⁴⁴

⁸³⁶ Bkz. *Tevbe*(9): 43, 84; *Enfâl*(8): 67; *İsrâ*(17): 74; *Ahzâb*(33): 2, 37; *Abese*(80): 1-10; *Yûnus*(10): 94; *En'âm*(6): 35, 52; *Tahrîm*(66): 1; *Nisâ*(4): 105; *Münâfikûn*(63): 6.

⁸³⁷ *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 486; *Tefsîr-i Keşşâf*, II, 415.

⁸³⁸ es-Serahsî, *el-Usûl*, İstanbul, 1403/1984, II, 91.

⁸³⁹ *Huciiyyetu's-Sünne*, s. 166.

⁸⁴⁰ *Tefsîr-i Keşşâf*, II, s. 415.

⁸⁴¹ *Necm* (53): 3, 4. Bkz. *Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, XIV, 241, 242.

⁸⁴² *Nisâ*(4): 135.

⁸⁴³ *Bakara*(2): 145. Bkz. *Fî Zilâlî'l-Kur'ân*, I, 282.

⁸⁴⁴ Bkz. *En'âm*(6): 56. İlgili âyette geçen *ism-i mevsûl* «ما» “mâ” değil, «الذين» “*ellezîne*”dir. Bu kelime umumiyetle akıl sahibi varlıklar için kullanılmaktadır. Demek ki eş koşulan şeylerle akıl sahibi, yani bu ismi mevsûl ile ifade edilen canlılar da murât edilmektedir. Ekseriyeti akıl sahibi varlıklar oluşturmakla birlikte, cemiler tavsîf edildiğinde aynı *ism-i mevsûl* kullanılır. Bu, hem İslâmî istilâhlara, hem de reâliteye uygundur. Zira araştırmalar göstermektedir ki Arap toplumu putların yanında insan, cîn ve şeytanlara da tapınırmaktaydı. Ancak bu direkt insanlara tapınmak değil; ama gerek fert, gerekse toplum için hüküm koyma yetkisini bazı kimselere vermek; bu da geleneklerini onların düzenlemesi, aralarındaki anlaşmazlıklarda câri örf veya kendi görüşlerine göre hüküm vermeleri, daha doğrusu keyiflerince hareket etmeleri vb. şeklinde idi. İslâm ise kendisini reddederek hevâya göre hüküm koymayı şirk kabul etmekte ve bu şekilde hüküm koyma yetkisini insana vermeyi de onu ilâhlaştırmak olarak değerlendirmektedir. Yüce Allah taş, puta tapınma gibi bundan da nehyetmiştir. İslâm örfünde bunların ikisi de aynıdır ve putperestlik veya Yüce Allah'tan başka birisini O'na şirk koşturmak. Bu, hevânın hüküm vermede insan ile vahiy arasına girmesi, kişiye gâlip gelmesidir. Bundan dolayı Yüce Allah, “Hüküm vermek, yalnız Allah'a aittir.” *En'âm*(6): 57.) buyurmaktadır.

O hâlde Hz. Peygamber ne hevâdan konuşmuş ne putlara tapmış ne de Yüce Allah'tan gayrısının hükmünü O'nunkine tercih etmiştir. Zaten bu hususlarda onun hevâyâ uyması veya gönlü ile vahiy arasına hevânın girmesi imkânsızdı. Durum böyle olunca onun ve mü'minlerin durumları diğerlerinden farklı olacaktır ve öyle olmuştur. Nitekim kanıtla hareket eden bilinçli mü'minin, hevâsı ardınca giden sapık insan gibi olmadığı Kur'ân'da vurgulanmaktadır. Zira onda vahye değil de kendi hevâlarına tâbi olanların bu tavrının son derece önemli bir tabir olan, “hevâsını tanrı edinmek” şeklinde ifâde edilmesi dikkati çeken çok önemli bir noktadır.⁸⁴⁵

Bununla birlikte Kur'ân'da, tevhîd inancından sonra şirke dönen, kalbi tek bir ilâha kulluk ile müteaddit ilâhlara kulluk arasında dönüp dolaşan kimsenin şaşkınlığı, hayreti canlı ve müşahhas hâlde resmedilmektedir. Nitekim, tevhîdden sonra hevâ sebebiyle şirke dönen kişinin hisleri, hidâyetle dalâlet arasında gidip gelir. Şeytanların şaşırttığı o kimse, yeryüzünde şaşkınlıkla dâvet arasında bocalar durur. Nereye yöneleceğini, hangi bölüğe koşacağını kararlaştıramaz. Zira kalbi ile Yüce Allah arasına hevâ girmiştir. Bu durum Kur'ân'da o kişinin psikolojik azabının canlandırılmış bir manzarasıdır. En sonunda bataklıkların içerisinde yolunu şaşıarak kaybolup gider.⁸⁴⁶ Ama bütün bunlar vb. Hz. Peygamber ve gerçek bir mümin için söz konusu olamaz.

Zaten bazı âyetlerde⁸⁴⁷ dâva adamının, yani Hz. Peygamber ve onun şahsında mü'minlerin yolu belirlenmekte, sahip olmaları gereken vasıfların yalnız ve yalnız tek şerîatta (dinde) var olduğu bildirilmektedir. Geri kalanların hepsinin kaynağının cehâlet olan heveslerden ibaret olduğu vurgulanmaktadır. Öyle ise hak yolcusu ve dâvetçisi sadece bu gerçek dine bağlanmalı; ona göre hareket etmeli ve onun dışındaki heveslerin tamamını terk etmelidir.⁸⁴⁸ Hem de vahiyle hevâ arasındaki bu tercih belirgin olmalıdır.

Eğer bilerek ve samimi arzuların feragat ederek vahiyle gönül arasına menfaat ve saltanat hırsı girer de arzu ve menfaatlerden yana olunursa veya meselâ ehl-i kitap gibi *Mescid-i Harâm*'a yönelmenin Yüce Allah katında doğru olmadığını bilerek hakîkatin ilhâm ettiğinden başka harekete girişilerek samimi arzular terk edilirse bu, delil ihtiyacından değil hevâ ve hevesin rehberlik ettiği, menfaatin körüklediği bir maksattan veya alâmeti kiblesi olan İslâm nizamının menfaatlara veyahut da saltanatlara dokunacağı korkusunun bilemediği inat sebebiyledir. Böyle bir duruma düşülürse bunlar vb. durumlar bile bile hakka teslîm kabiliyetine sahip olmamaktadır.⁸⁴⁹

Hz. Peygamber'in ve gerçek mü'min bir Müslümanın sağduyusu ile vahiy arasına hevâdan kaynaklanarak girebilecek olan bu gibi olumsuzluklara karşı onların, inancın ve dinin etkisiyle gösterebilecekleri fitrî direnç ve yeterlilik ön plana çıkar. Üstelik Hz. Peygamber'in Yüce Allah tarafından korunmakta olduğunu da daha önce belirtmiştik. Bu gerçeğe peygamberlik müessesesi ve vahiy açısından bakıldığında seçkin olan Hz. Peygamber'in o olumsuzluklara asla kapılmayacağı ortadadır. Durum böyle olunca hem Hz. Peygamber hem de vahiy açısından *Necm sûresinin* dördüncü âyetinde yer alan zamirin merciinin sadece Kur'ân olduğu kanaatini yeterli bulmuyoruz.

Ancak yukarıda belirttiğimiz itirazlara ilâveten adı geçen sûrenin bi'stin beşinci senesinde indirilmiş⁸⁵⁰ olduğu, yeni bir dinin tohumlarının atıldığı, o ilk beş senelik süreçte müşriklerle Müslümanlar arasındaki çatışmanın Kur'ân üzerinde yoğunlaştığı o dönemde sünnet ya da Hz. Peygamber'in fiillerinin hukuk açısından bağlayıcılığının henüz gündeme gelmemiş olduğu veya sünnetin çerçevesinin çizilmesinin ve Hz. Peygamber'in sünnetinin bağlayıcılığının çok sonra tanıtılan konular olduğu, *Necm sûresinin* dördüncü âyetinde yer alan ve vahiy olduğu açıkça

⁸⁴⁵ *Furkân*(25): 43; *Câsiye*(45): 23; *Muhammed*(47):14. Bkz. *Kurân Ansiklopedisi*, VIII, 231; *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s.193.

⁸⁴⁶ *Enâm*(6): 71 Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, V, 289.

⁸⁴⁷ *Şûra*(42): 15, *Rûm*(30): 29, *Sâd*(38): 26 vb.

⁸⁴⁸ *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, XIII, 280.

⁸⁴⁹ *Bakara*(2): 145. Bkz. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, 180.

⁸⁵⁰ *Rûhu'l-Beyân*, VI, 8; *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI, 8.

zikredilen olgunun sadece Kur'ân olduğu, aksinin *Necm sûresindeki* âyetlerin bağlantılarıyla uygun düşmeyeceği ve muallakta kalacağı gibi iddiâlara dayanılarak bir takım görüşler ileri sürülse de biz onun Kur'ân ve sünnet olarak tefsir edilmesinin daha sağlıklı bir yaklaşım olacağı kanaatini taşımaktayız.

Nitekim yine yukarıda değindiğimiz gibi Hz. Peygamber'in sünnetinin hukuk açısından bağlayıcılığı kaçınılmazdır. Zaten onun Yüce Allah ile, Kur'ân dışında da irtibâtı olduğu ve O'ndan vahiy aldığı hakkındaki âyetlerde pek çok işâretin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵¹ Bu da vahyin sadece Kur'ân ile sınırlı olmadığını ve Hz. Muhammed'in Kur'ân dışında da vahiy aldığını göstermektedir.⁸⁵² Öyle ise sözü edilen âyetin iddiâ edildiği gibi vahiy kaynaklı sünneti de içine aldığı⁸⁵³ ve bu konuyla da ilgisi bulunduğu kanaatimizi kuvvetlendirdiği düşüncesini akıllara getirmektedir. Serdetmeye çalıştığımız bu ve yukarıdaki gerekçeler karşısında ileri sürülen iddiâları yeterli görmüyoruz.⁸⁵⁴

Ayrıca azı çağdaş ilim adamları da sünnetin İslâm hukukundaki yerini tespit etmek ve sünnetin bağlayıcılığını inkâr edenlere karşı onu savunmak amacıyla söz konusu âyeti delil olarak kullanmaktadır.

Bunlardan *Hâdim Hüseyin* sünnetin vahiy olduğunu ispat etmek için *Necm sûresi*'nin üçüncü ve dördüncü âyetlerini kullanmaktadır.⁸⁵⁵ *Abdulğânî Abdulhalk* ise, *Necm sûresinin* ilgili âyetlerinin, müşriklerin Kur'ân'a hücum ettikleri bir sırada Kur'ân'ı savunmak gâyesiyle indirildiğini, Kur'ân'la ilgili olduğunu ve sünnetin bir kısmının vahiy olduğunu iddia etmiştir. Ama yine o Hz. Peygamber'in bütün sözlerini, fiillerini bu âyetlerin kapsamı içine alanları da tenkit etmiştir.⁸⁵⁶

Ancak şunu da gözardı etmemek gerekir ki Hz. Peygamber'in şakalarını dahi güncel hayatla ilgili sözleri gibi vahiy sayma eğiliminde olanlar, bu görüşlerine destek bulmak için onun her sözünün vahiy olduğunu ifade eden hadisler de ortaya atmışlardır. Fakat onlar, metin bakımından âyetin ruhuna aykırı olduğu gibi senet bakımından da itimada şayan olmayan rivâyetler olup hadisleri de Kur'ân gibi vahiy kategorisine sokmak amacıyla ortaya atıldıklarında, daha doğrusu ustalıkla uydurulduklarında hiç şüphe görmüyoruz.

Kaldı ki Hz. Peygamber'in ağızdan ağıza nakledilirken sözlerine bilinçli veya bilinçsiz olarak insanların kendi düşünceleri, anlayışları karışmış olabilir. Çünkü bunlar en az yüz yıl, iki yüz yıl şifâhî olarak nakledilmiştir. Üstelik bir söz söylenirken ses tonunun, kelimelerin cümlede dizilişinin, vurguların vb. önemi vardır. Vurguda veya kelime sırasında bir hata cümlenin anlamını değiştirebilir. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'e atfedilen sözlerin Kur'ân'a aykırı düşmemesi gerekir. Aykırı ise bunlara zamanla başka düşünceler karışmış demektir.

Durum böyle iken en büyük amacı Kur'ân'ı tebliğ edip insanları hurafelerden, dar düşüncelerden, saplantılardan kurtarmak olan Hz. Peygamber'in Kur'ân'a aykırı, hatta bazen Kur'ân'ı nesheden, insanların yollarını daraltan, gelişme yolunda toplumun sosyolojik gerçeklerine ters düşen sözler söylemesi asla düşünülemez. Bunun için hadis kriterleri yanında ve onlardan da önce Kur'ân'ın ölçü olarak alınması son derece önemlidir.

Zira Kur'ân'da, insanlığın ebedî isteği olan mutluluğu, gelişmeyi kesinlikle engelleyecek, frenleyecek, toplumu geri bırakacak, ileri çağların sosyolojik gerçeklerine ters düşecek hükümlerin olması asla mümkün değildir. Nitekim onda, Hz. Peygamber'e vahyedilen sözlerin

⁸⁵¹ Bkz. *Şûrâ*(42): 5; *Nisâ*(4): 164; *A'râf*(7): 143; *Bakara*(2): 97; *Nahl*(16): 102; *Şuarâ*(26): 193.

⁸⁵² Bkz. Polat, Selahaddin, "Gayb Meselesi ve İmam Mâtürîdî", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1409/1989, say. 3, s. 273-277; es-Selefi, Muhammed Lukmân, *es-Sünnetü'l-Hucviyyetuhâ ve Mekânetuhâ fi'l-İslâm, el-Medînetü'l-Münevvera*, 1409/1989, s. 54.

⁸⁵³ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmad, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Mısır, 1369/1950, XVIII, 84, 85; el-Alûsî, Ebu'l-Fadl, Şihâbuddîn(öl. 1270/ 1853.) *Rûhu'l-Me'ânî*, Beyrut, trs., XXVII, s. 46, 47.

⁸⁵⁴ Karşı delil veya gerekçeler için bkz. Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Araştırmaları 2*, İstanbul, 1416/1996, s. 62-78.

⁸⁵⁵ Hâdim, Hüseyin, *el-Kur'âniyyûn ve Şübehâtuhum Havle's-Sünne*, Mektebetu's-Sıdk, Tâif, 1409/1989, s. 216.

⁸⁵⁶ Abdulğânî, Abdulhâlîk, *Hucviyyetu's-Sünne*, el-Ma'bedu'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Şututkart, 1405/1986, s. 166, 334, 335.

Cebrâil (a.s.)'in vahiylerinden ibaret olduğu kanıtlanmakta⁸⁵⁷ hatta vahyin en kuvvetli bir ilim olduğunu beyan etmek için vahyedilen Kur'ân'ı ona bellettiği, öğrettiği⁸⁵⁸ haber verilmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bütün bunlarda Hz. Peygamber için vahiy açısından sağlam bir bağlantı ortaya çıkarken bu irtibatın son halkasında olan Hz. Peygamber'le ilgili bir başka gerçeğe daha *Necm sûresinde* dikkat çekilmektedir. Şöyle ki Yüce Allah, «مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى» «Arkadaşınız sapmadı, azmadı.»⁸⁵⁹ ifadesiyle, bir görüşe göre, «O, delirmedi. Onu cinler çarpmadı. O hâlde O kâhin değildir.» demek istemiştir. Âyetteki, «...وماغوى» «...mâ ğavâ»⁸⁶⁰: *Azıp, yoldan da çıkmadı.*» ifadesiyle⁸⁶¹ onunla azıp yoldan çıkma arasında hiçbir ilginin olmadığı, ayrıca kendisinin azgınlara uyduğu şâirlerden biri olmadığı da anlatılmak istenmiştir.⁸⁶²

Bundan sonra aksi iddiada bulunanlar için söylenecek olan, «*Kendi hevâsından söylemez O*» cümlesi, onlara bir cevap ve reddiyedir. Çünkü onlar, «Onun sözü, kâhin sözüdür. Onun sözü, şâir sözüdür.» diyorlardı. İşte bundan dolayı Yüce Allah onlara «Hayır, onun sözü ancak vahiydir. Ne kâhin; ne şâir sözüdür.» şeklinde cevap vermiştir. Zira bir diğer âyetle Yüce Allah, «*Bu, bir şâir sözü değildir. Ne kadar az inanıyorsunuz. Bir kâhin sözü de değildir. Ne kadar az düşünüyorsunuz.*» buyurmuştur.⁸⁶³ Öyle ise ikinci, üçüncü ve dördüncü âyet çeçevesinde, «Arkadaşınız (Hz. Muhammed) yolunu şaşırmadı, bile bile gerçeğe aykırı bir şey söylemedi.» demek istendiğini anlıyoruz.

Bir kez daha belirtelim ki Yüce Allah kaymakta olan yıldız ant içmekle, zaten Hz. Muhammed'in doğru söylediğini, doğru yolda olduğunu vurgulamak ister. Öyle ise âyetle geçen «وماغوى» «ve mâ ğavâ»⁸⁶⁴ anlam itibarıyla, o bile bile gerçek dışına çıkmadı, demektir. Dolayısıyla o kendi keyfine, hevesine ve nefsinin arzularına göre konuşmadı. Bilâkis söyledikleri kendisine vahyedilenlerdir.⁸⁶⁵

Onun konuşması, özellikle Kur'ân kelâmını söylemesi, kendi görüşünden veya arzusundan (gönlünün meylinde), ona olan sevdasından kaynaklanan veya kendisine ait sırf bir söyleyişinden ibaret değildi. Üstelik yine tekrar edelim ki, Hz. Peygamber bir şâir veya kendi keyif ve arzusuna göre hüküm vermek isteyen ehl-i hevâ (kendi isteğine göre konuşan ve yaşayan) değildi.⁸⁶⁶

⁸⁵⁷ *Necm*(53): 5. Bkz. **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, IX, 104.

⁸⁵⁸ *Necm*(53): 5'te yer alan, «تعليم» «ta'lim» fiili iki meful alır. Dolayısıyla burada ya birinci ya da ikinci mefulün hazf edildiği anlaşılmaktadır. Bu fiildeki zamir Hz. Peygamber'e gönderilirse, o zaman Kur'ân'a râci olan ikinci zamir hazf edilmiş demektir. Ama o zamirle, «علمه» «Onu öğretti.» şeklinde mânâ verilerek Kur'ân kastedilirse, o takdirde de Hz. Peygamber'e râci olan birinci zamir hazf edilmiş ve her iki durumda da mânâ aynı olur. Bu âyetle, «علمه» «*Allemehû*» kelimesi vahyin en kuvvetli bir ilim olduğunu beyan etmek için getirilmiştir. Onda yer alan ve müthiş kuvvetli, üstün yaratılışlı veya üstün akıl sahibi gibi mükemmel özellikleri ortaya konan öğreticiden murat *Cebrâil* (a.s.)'dir. Bu iletişim ve diyalog süreci ile âyetle *Cebrâil* (a.s.) Hz. Muhammed'e, tebliğ ettiği şeyleri öğretti (*Necm*(53): 5.) demek istenmektedir. Bu da öğretenden maksat *Cebrâil* (a.s.)'dir, şeklindeki görüşe taraf olmamızın haklılığını teyit eder. (Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 290-293; **Fî Zilâli'l-Kur'ân**, XIV, 125; **Lisânu'l-Arab**, IV, 168; **Aynı eser**, XIV, 1414.) Zaten bu bilgi veya izahlar, şu veya bu iddiâyâ mutâbık olmasından veya ilgili kelimeye şu veya bu anlamın yüklenmesinden ziyâde, mantık dokusu ve bir bütünlük içerisinde düşünülürse, bizce hepsi de ilâhî vahyin bağlantısının ve öğretiminin nasıl gerçekleştiğinin, bu sürecin mükemmelliğinin ortaya çıkmasının bir çeşit beyanıdır. Bundan da Yüce Allah, *Cebrâil* ve Hz. Muhammed arasında cereyan eden vahiy bağlantısı çok rahat bir şekilde algılanabilmektedir. Bu şekilde vahyin geliş yolu, onun kimin sözü olduğu, kaynağının ve saf olduğunun anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Zaten vahyin en önemli özelliklerinden biri de bu hâliyle onun hevâyâ bulaşmamış olmasıdır. (*Necm*(53): 3.) O hâlde bütün bunlar, Kur'ân'ın hevâdan uzak ve sırf vahiy olduğu gerçeğini ortaya koymaya katkıda bulunmaktadır.

⁸⁵⁹ *Necm*(53): 2.

⁸⁶⁰ *Necm*(53): 2

⁸⁶¹ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 485.

⁸⁶² **Su'arâ'**(26): 224.

⁸⁶³ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 486.

⁸⁶⁴ *Necm*(53): 2.

⁸⁶⁵ Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul, 1407/1988, IX, 101.

⁸⁶⁶ *Necm*(53): 4.

Kur'ân veya lafzî söylenişi Hz. Muhammed'e sadece vahyolunan bir vahiy olup onda vahyin dışında hiçbir söz yoktur. Yani bunlar, sadece⁸⁶⁷ Yüce Allah tarafından kendisine vahyedilmesi ve onun da onları tebliğ etmesiyle bilinenler ve söylenenlerdir.

Nitekim Kur'ân'da olan ve onu kaynak bakımından teyit eden ilmî gerçekler, özellikle istikbâlin karanlıklarını keşfederek verilecek hükümler ve söylenecek haberler bile ancak Yüce Allah tarafından yapılacak bir haber vermeye, bazıları ise bir denemeye dayanmaktadır.⁸⁶⁸ Bir başkası, meselâ şirki alışkanlık edinen ve âyetlerin inmesinden sonra da bu inançlarını devam ettiren müşriklerin hâllerini âyetler önceden haber vermiştir. Öyle ki bir âyetle ifâde edildiği üzere onların, “*Allah isteseydi biz de babalarımız da ortak koşmazdık, bir şeyi de haram yapmazdık.*”⁸⁶⁹ demelerini âyet önceden bildirmiş ve gerçekten de müşrikler daha sonra öyle söylemişlerdi. Bu şekilde haberin doğruluğu tahakkuk etmişti. Bu hususla ilgili bir başka âyet⁸⁷⁰ de, onların gelecekteki sözlerini, suçlarını olmadan önce haber vermiş ve cevabını da göstermiştir. Kur'ân'dan bu vb. haberler ve olaylar onun Yüce Allah katından Hz. Peygamber'e inen gerçek bir vahiy olduğunu ve doğruluğunu apaçık göstermektedir.⁸⁷¹ Öyle ise bunlar, hem Kur'ân'ın hem de onun tebliğcisinin doğruluğunu ispat etmektedir.

Ancak Hz. Peygamber'in her sözünün vahiy olduğuna ve hiç hata etmeyeceğine dair herhangi bir delil de yoktur. Kur'ân âyetlerinde Hz. Peygamber'e gelen vahyin kendi sözü olmadığı ve bu sözleri alırken yanılmadığı, bir hayal ile öyle sanarak bunları vahiy diye ortaya atmadığı, buna mukâbil Kur'ân'da bir kaç kez Hz. Muhammed'in bir insan olduğu bildirilmektedir. Aynı şekilde Kur'ân'da ona vahiy getiren melekten bizzat vahiy aldığı haber verilmektedir.⁸⁷²

Bütün bunların gerçekliği, yine Kur'ân'ın müşriklerin kalplerini yerinden oynatan şaşırtıcı bir tesire sahip olması ve böyle bir etki altında, Yüce Allah, Hz. Peygamber, vahiy ve Kur'an hakkında şüphe içinde ve tartışma hâlindeyken bile, müşriklerin zaman zaman belki de secde etme ihtiyâcını hissetmiş olmalarından da anlaşılmaktadır.

Nitekim Yüce Allah'ın elçisi bir defasında aralarında Müslümanların ve müşriklerin de bulunduğu bir topluluğa Kur'ân'dan bir miktar okuyunca –ki o sûrenin akışındaki sarsıcı ifâdeler ve Kur'ân'ın sırrı olan, akılları durduran çekiciliği iliklerine işlemiş olmalı ki –müşrikler onun gücü karşısında kendilerini tutamamışlar, kalplerine inen korkunç balyoz darbeleri ve Kur'ân'ın şaşırtıcı te'siri altında hep birlikte belki de secdeye varmışlardır. Zaten bunun olması çok doğaldı. Zira bazı anlar olabilir ki bir âyet veya bir sûre ruhtaki etkisini beklenen ve gözlenen şekilde, hatta daha fazla gösterir. Kalbi kuvvet ve tesir kaynağına bağlayan yakıcı temas işte o zaman gerçekleşir ve o an olanlar olur. Belki de böyle bir an olmuş ve Kur'ân orada bulunanların kalbini çarpmıştır.

Zaten Hz. Peygamber onu bütün benliğiyle yaşayarak okuyordu. Okunan âyetlerin içinde saklı olan bu kuvvet belki de dinleyenlerin kalbine oluk oluk akmış ve onları kendilerinden geçirerek sarsmıştı. İşte o zaman “Artık Allah'a secde edin ve ibâdet edin.” âyetini duyar duymaz, kalplerine işleyen âyetlerin tesiri ve Kur'ân'ın kuvveti karşısında duramayınca, secdeye kapanan Hz. Muhammed ile Müslümanlara onlar da katılarak secdeye varmışlardır. Zira başkasından dinlenince etkileyen Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'den dinlenince onları daha çok etkilemiş olması mümkündür. Bunun ardından bir süre sonra kendilerine gelmişler ve secdeye

⁸⁶⁷ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 289.

⁸⁶⁸ Bkz. **A.g.e.**, VII, 290-293; **Fî Zilâli'l-Kur'ân**, XIV, 125.

⁸⁶⁹ **En'âm**(6):148.

⁸⁷⁰ **Nahl**(16): 35.

⁸⁷¹ **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 537.

⁸⁷² Hatta Kur'ân'a göre, inkâr etmeyen; ama onu daha ziyade ilhâm anlamına alan Hristiyanların dediği gibi aklı bâtından, ruhânî nefsi haffîden coşan işlere vahiy adı verilmez. Zira onlar, vahyin Yüce Allah'tan bir melek vâsıtasıyla indiğini kabul etmezler. Maddecilere göre de insanın kendi içerisinden feyz ile coşar. Ama bize göre vahiy hâricten gelir. Anlayamadığımız bir şeyi kabul etmemek akıl kârı değildir. Öyle olsa idi, pek çok ilmî gerçekleri kabul etmememiz gerekirdi. Bkz. **Tefsîr Usûlü**, s. 44.

giderken kendilerinden geçtikleri gibi secdeye gidişlerinden ötürü de akılları yerinden oynamıştır.

Aslında gerçekleşmesinin garip karşılanacak bir yanı olmayan bu hâdisenin sebebi hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür.⁸⁷³ Fakat bütün bunları düşününce secde olayının olma ihtimâli akla yatkın gelmektedir. Ancak şeytanın Hz. Peygamber'in Yüce Allah ile olan özel iletişimine müdâhil olarak söz karıştırma iddiâsı ise asla kabul edilemez. Zaten bu yönüyle o rivâyeti, daha sonra belirteceğimiz sebeplerden ötürü kabul etmek asla mümkün değildir.

Buna göre güya, Hz. Peygamber müşriklere *Necm sûresini* okurken on dokuzuncu ve yirminci âyetlere -ki bu âyetlerde müşriklerin putlarının isimleri zikredilmektedir- gelince şeytan Hz. Peygamber'e etki ederek ona bazı putların şefaatlerinin de umulacağını söylemiş, bundan müşrikler çok hoşlanmışlar ve mezkûr sûrenin sonunda sözü edilen secde olayı gerçekleşmiştir. İşte bu hâdis, kısaca değindiğimiz ve hakkında vârid mütevâtir rivâyetlerden ibaret olduğu kabul edilen bir olaydır.

Bu hususta söylenen bu sözlerden veya müşriklerin secdelerine sebep olarak gösterilen o etki olayından veyahut da *Habeşistan'a* hicret edenlerin geri dönmelerine sebep gösterilen secde olayından daha başka sebepler ve vârid rivâyetler de vardır. Ancak bazı nedenlerden dolayı *Habeşistan'a* hicret edenlerin bu sebeple *Arabistan'a* dönmüş oldukları iddiâsı bu husustaki iddiâlardan sadece bir tanesidir. Ne var ki oraya göçmelerinin veya geri dönmelerinin nedenlerini veya bu olayla ilgisini araştırarak yer burası değildir.⁸⁷⁴ Ayrıca bazı kaynaklarda yer alan, kendisine çok sınırlı olarak değinmeye çalıştığımız bu “*Garânîk rivâyeti*” hususunda ve ilgili âyetler hakkında ayrıntı ve faydasız bilgiler veren rivâyetleri konumuzun amacını aşar düşüncesiyle belirtmek veya onların tahlillerine girmek de istemedik.

Şu kadarını belirtelim ki şeytanın Hz. Peygamber'in Yüce Allah ile olan özel iletişimine müdâhil olduğu iddiâsı hâriç, müşriklerin muhtemel secde olayını mümkün kılacak sebepler üzerinde düşününce, insanın hatırına, onların secde etmeleri için öne sürülen sebeplerin yeterli olabileceği fikri gelmektedir. Ama belki de bu, *Habeşistan'a* hicret edenlerin iki veya üç ay sonra geri dönmeleri için sebep bulma isteğinden kaynaklanan bir rivâyet de olabilir.

Burada yine tekrar edelim ki müşriklerin o secde olayı, *Necm sûresinin* etkili üslubundan veyahut da kutsal saydıkları bazı put isimlerinin sûrede yer almasından etkilenerek heyecanlanmaları ve sûrenin sonunda secde eden Hz. Peygamber ile birlikte secde etme isteklerinden de kaynaklanmış olabilir. Bunun yanında müşriklere karşı açıktan okunan ilk sûrenin *Necm sûresi* olduğu da gözardı edilmemelidir.

Şunu da burada belirtelim ki sadece secde olayının şu veya bu şekilde olabileceğine ihtimâl vermekle birlikte, *Garânîk rivâyeti* düzmecesinin gerçeğe dayanmış olabileceğine ihtimâl vermiyoruz. Çünkü Kur'ân'ın üzerinde en fazla durduğu konu tevhîddir. Nitekim Hz. Peygamber de kendisine vahyin gelmeye başladığı andan itibaren vefat ettiği ana kadar şirk ile mücâdele etmiş ve İslâm'ın tevhîd ilkesi üzerinde son derece hassas davranmıştır. Bu sebeple “vahy”e, yani Yüce Allah ile elçisi arasındaki özel iletişime şeytanın ortak olabilmesi imkânsızdır.

Ama bu olayın kaynak eserlerde yer almış olmasını ise çok düşündürücü ve üzücü buluyoruz.⁸⁷⁵ Zira *Hac suresi*'nde geçen,

أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ وَمَا أُرْسِلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى
« آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ »

“(Ey Muhammed!) senden önce hiçbir resûl ve nebi göndermemiştik ki o, (bir şey) arzu ettiği zaman, şeytan onun arzusu içerisine mutlaka (onu dünya ile meşgul edecek bir düşünce) atmuş (arzusuna vesvese karıştırmamış) olmasın. Fakat Allah, şeytanın attığı (karıştırdığı)nı

⁸⁷³ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7562; Fî Zılâlî'l-Kur'ân, XIV, 151, 152.

⁸⁷⁴ et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I, 205; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7562, 7564.

⁸⁷⁵ Daha geniş bilgi için bkz. “Garanik Meselesinin İstismarcıları”, İsmail Cerrahoğlu, A.Ü.İ.F.D, 24, s. 69-92.

derhâl iptal eder (giderir), sonra kendi âyetlerini sağlamlaştırır.”⁸⁷⁶ âyetini tefsir ederken *Taberî* ve *Zemahşerî* gibi bazı müfessirler, kendilerine yakışmayacak şekilde yukarıda sözünü ettiğimiz konu hakkında bir hikâye anlatmışlardır.⁸⁷⁷

Gerek *İbn Sa’d*’ın *Tabakât*’ında ve gerekse *İbn Cerîr*’in *Tarih*’inde geçtiği gibi Garânîk hâdisesi diye adlandırılan bu rivâyet veya hâdiseye ilgili uydurma rivâyetlere baktığımızda, aynı hâdiseyi bazı müfessirler Yüce Allah’ın sözü edilen âyetini tefsîr ederken naklederek ki *İbn Kesîr* hepsinin mürsel rivâyet olduğunu belirterek bunlarda sahîh hiçbir isnât görmediğini belirtmiştir.⁸⁷⁸ Bu rivâyetlerden en geniş olanı, hurâfelere en az dalanı ve Hz Peygamber’e en az iftirâ dolu olanı *İbn Ebu Hatim*’in rivâyetidir.⁸⁷⁹

Ancak yine de bu vb. rivâyetleri kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bunlar, peygamberliğin ismetine muhâlif, Kur’ân’ın tahrîfâtan korunduğu buyruğuna aykırı ve hevâ sahiplerine fırsat vermekten de öte, *Necm sûresindeki* âyetler tarafından da kesin olarak reddedilmektedir.

Nitekim adı geçen sûre, müşriklerin inançlarını kötölemek, onların tanrılarını ve efsânelerini tahkîr etmek için gelen hükümlerle doludur. Bu nedenle o iki cümleyi hiçbir şekilde o sûredeki âyetlerin arasında düşünmek veya arasına sokmak mümkün değildir. Hatta şeytanın

⁸⁷⁶ **Hac**(22): 52. Bu âyetten geçen «امنية» “*umniyye*”, bir şeyi arzu etmek veya gönlün istediğine kavuşma arzusudur ki felsefede buna “*ideal*” denir. Yukarıda anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi peygamberlik, insanın arzusuna göre değil, Yüce Allah’ın vahyine göredir. Öyle anlaşılıyor ki Yüce Allah Hz. Peygamber’e ihtârda bulunmuştur; çünkü, beşerî arzulara şeytan karışabilir. Ancak Yüce Allah’ın dininde ise, tamamen Yüce Hakk’a teslim olmak ve O’nun vahyi dışında bir şey düşünmemek esastır. Bazıların tefsirince âyetten geçen, «تمني» “*temennî*” kelimesinin okumak anlamına alınması durumunda âyetin mânâsı şöyle olabilir: “Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki o, bir şey okuduğu zaman mutlaka şeytan, onun okumasına vahiyden olmayan bir şey atmış olmasın. Fakat Yüce Allah, onun attığı sözü yok eder, sonra Yüce Allah, kendi âyetlerini sağlamlaştırır. Yüce Allah’ın vahiyleri arasına şeytanın sözü karışmadığı gibi onun kalplere attığı vehimler, vahiyler karşısında eriyip gider.”

⁸⁷⁷ **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 312.

⁸⁷⁸ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7562.

⁸⁷⁹ İlgili rivâyetlerin içeriğini dikkate alarak bu olayın şu şekilde çok kısa bir özetini yapmak mümkündür: “*Necm sûresi* nâzil olduğu sıralar müşriklerce, eğer Hz. Muhammed kendilerinin tanrılarını hayırla yâd etseydi, onlar da onu ve arkadaşlarını kabulleneceklerdi. Çünkü Hz. Muhammed, Yahûdilerin ve Hristiyanların, kendi dinlerine muhâlefet ediyorlar diye, müşriklerin tanrılarını küfredip kötiledikleri gibi ve onlar kadar, kendi dinine muhâlefet edenleri kötölemiyordu. Ama onun müşriklerden gördüğü eziyet ve işkenceler, ashâbının çarptırıldığı zahmetler ve şiddetler onu çok üzmüştü. O yine de onların hidâyete ermelerini istemiştir. Bununla birlikte, Allah Teâlâ’nın indirdiği *Necm sûresi*’ndeki âyetler (**Necm**(53): 19, 20.)’in yanı sıra, gûya şeytan şu cümleleri: “*Muhakkak ki onlar yüce putlardır ve onların şefâati elbette umulur.*”, ona ilkâ etmiş; sonra da Mekkelî müşrikler, şeytanın –ki bundan murat, muhtemelen insanlar arasındaki şeytanlardır- ifadesi olan cümleleri dilden dile dolaştırarak birbirlerine, Hz. Muhammed’in ve kavminin de ilk dinlerine geri döndüklerini, söylemişler. Ayrıca bu iddialara göre, gerçekte Hz. Peygamber’in, *Necm sûresi*’nin sonuna gelip de secdeye gitmesi ve onunla birlikte Müslüman ve müşrik, herkesin de secdeye varmaları akabinde, -ki bu rivâyette sözü edilen secde olayının mümkün olabileceği izlenimine neden olmasını düşündürücü bulmaktayız- her iki grup da yaptıkları secdeye şaşırılmışlar; Müslümanlar da müşriklerin inanıp kabul etmeden kendileriyle birlikte secdeye gitmelerine hayret etmişler-ki Müslümanlar müşriklerin kulağına şeytanın ilkâ ettiği o cümleleri duymamışlardı-müşrikler de şeytanın attığı kelimelerden dolayı rahatlamışlar ve Hz. Peygamber’in bu sözleri âyetler arasında okuduğunu belirtmişler, ilâhlarını yükselttiği için de secdeye varmışlar. Halbuki kâfirler Kur’ân okunurken gürültü yaparak anlaşılmasına engel olunmasını veya bastırılmasını istiyorlardı.(Bkz.**Fussilet**(41): 26.) Bu şekilde onların Hz. Peygamber’in, gürültü yaparak sözlerine karıştırmaya çalıştıkları sözlerini, âyetleri okurken onlardan birinin tekrarlamış olması ve bunun onlar arsında şâyia bulması da mümkündür. Ancak bu mezkûr vb. söylentiler halkın arasında yayılarak tâ *Habeşistan*’a kadar Mekkelîlerin Müslüman oldukları, Hz. Peygamber’le birlikte namaz kıldıkları şeklinde ulaşmış ve orada bulunan Müslümanlardan *Mazûn oğlu Osman* ve diğerleri Mekkelîlerin imana döndüklerini sanmışlar ve çabucak geri dönmüşler. Hâlbuki Yüce Allah, şeytanın ilkâ ettiği öne sürülen sözleri silmiş, âyetlerini muhkem kılmış ve her türlü ifrâtan onu korumuştur. İşte o zaman, sözü edilen, “*Senden önce hiçbir elçi ve peygamber göndermedik ki...*”, âyetinin nüzûlü vukubulmuştur. Yüce Allah bildirdiği hükmüyle âyetlerini şeytanın sözlerinden tenzîh edince, müşrikler tekrar sapıklıklarına dönerek buna devam etmiş ve Müslümanlara karşı düşmanlıklarını arttırmıştır.” Her hâlükârda bize göre bu hususta söylenenler, akıl ve nakil yönünden güvenilebilecek sahih şeyler olmayıp, asılsız uydurmalarıdır. Bu rivâyet ve konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7563; **Fî Zilâli’l-Kur’ân**, XIV, 147-154; **Asr-ı Saadet**, I, 177-179.

müşriklerin kulağına o sözü götürdüğünü, Müslümanların ise onu duymadığını iddia etmek bile lüzumsuzdur.

Çünkü müşrikler kendi dillerinin edebî zevkini tatmış kimselerdi. O uydurma iki cümlecikle ondan sonra gelen âyetleri ve hükümleri dinledikleri zaman durumu hemen fark ederlerdi. Âyetlerde, « أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْأُنثَى » “Demek erkekler size, kadın Allah’a mı (onun için mi meleklere Allah’ın kızları diyorsunuz)?”⁸⁸⁰, « تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى » “O hâlde bu insafsızca bir taksim!”⁸⁸¹ denilmekte, üstelik daha sonra vârid olan, “Âhirete inanmayanlar, meleklere dışilerin adlarını takıyorlar.”⁸⁸² “Onların bu hususta bir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Zan ise haktan hiçbir gerçek kazandırmaz. (Zan ile gerçeğe ulaşılmaz.)”⁸⁸³ âyetiyle ondan önceki, “Göklerde nice melek vardır ki onların şefâati hiç işe yaramaz. Meğer Allah’ın dilediği ve râzı olduğu kimseye izin verdikten sonra olsun (ancak o zaman şefâatin faydası olur).”⁸⁸⁴ âyetlerini duydukları zaman kat’iyyen peygamberle birlikte secdeye varmazlardı. Zira bu ifadeler, duydukları söylenen o sözleri tamamen reddetmekteydi.

Hatta Hz. Peygamber’in onların ilâhlarını övmesi ve şefâatlerinin umulacağını söylemesi iddiâlarıyla da bu ifadeler kat’iyyen uyuşmaz. Zira onlar, garazkâr veya bilgisiz müşriklerin ortaya attıkları bu uydurma rivâyetleri kabul eden ahmaklar kadar ahmak da değillerdi.

Bununla birlikte Hz. Peygamber’in “O hevâdan söylemiyor.” sözünü içeren *Necm sûresi*ni okurken onun dilinden kendi arzusuna göre bir sözün çıkmasına ihtimâl olmadığı gibi putların hakaret ve hiçliğini ilân eden âyetlerin arasında söylenildiği gibi onların lehinde bir sözün geçmiş olmasının da alaydan başka bir mânâsının olamayacağı açıktır. Çünkü onda, putlar hiçbir şey değildir. Gerçekte anlamları olmayan sadece kuru isimlerden ibaret oldukları çok net bir şekilde ifade edilmektedir.

Çünkü müşrikler ve babaları o isimleri, kendilerinde ifade ettikleri anlamlardan hiçbiri bulunmayan putlara yalan yere takmışlardır. Yüce Allah müşriklere, onlar hakkında öyle bir isimlendirmeyi haklı gösterecek herhangi bir delil, tesirli bir anlam veya bu hususta hiçbir güç de indirmemiştir. Ama buna karşılık müşrikler, Yüce Rabb’lerinden kendilerine doğruluk rehberi de geldiği hâlde kendileriyle vahiy arasına hevânın girmesi nedeniyle kuruntudan, nefislerinin arzu ettiği hevâdan ve bunun da sürüklediği şeyden başka bir şeye uymamışlardır.⁸⁸⁵

Bu gerçeklere ve olumsuzluklara rağmen bir kez daha düşününce, her ne kadar secde olayını mümkün kılacak sebeplere göre olmuş olabileceği insanın aklına gelse de *Necm sûresi*’nde anlatılanlara göre ve *Garânîk hâdisesi* (rivâyet)nin veya şeytanın vahye bir şeyler karıştırdığı iddiâsının sahîh olmayışı vb. bütünlüğü çerçevesinde olayı değerlendirince bunun gerçeğe dayanmış olabileceğine ihtimâl vermiyoruz.

Durum böyle olduğu hâlde bu olay bağlamında *Necm sûresi*’nin vahyedilişi ile muhâcirlerin *Birinci Habeşistan Hicreti*nden Mekke’ye dönüşleri arasında yine de doğrudan bir ilişki kurulmaktadır.⁸⁸⁶ Meselâ *İbn İshâk*’a göre Habeşistan muhâcirleri, Hz. Peygamber ile birlikte müşriklerin secde ettiğini öğrenince Mekke’ye dönmüşlerdi.⁸⁸⁷ *İbn Hişâm*’da da *İbn İshâk*’ı destekleyici ifadeler yer almaktadır.⁸⁸⁸ Beyhakî’nin “*Delâilü’n-Nübüvve*” adlı eserinde de olay bu şekilde anlatılmaktadır.

Ona göre başta *Osman b. Afyan* ve *Osman b. Maz’ûn* olmak üzere bir grup Müslüman ilk Habeşistan Hicretini gerçekleştirmişlerdir. Bu sırada *Necm sûresi* nâzil olmuş ve hicret eden

⁸⁸⁰ *Necm*(53): 21.

⁸⁸¹ *Necm*(53): 22.

⁸⁸² *Necm*(53): 27. Ayrıca bkz. *Necm*(53): 23.

⁸⁸³ *Necm*(53): 28.

⁸⁸⁴ *Necm*(53): 26.

⁸⁸⁵ Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7564; *Hak Dini Kur’ân Dili*, VII, 314.

⁸⁸⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*, Dâru Sâdr, Beyrut, 1404/1985, I, 205, 206.

⁸⁸⁷ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1400/1981, s. 158.

⁸⁸⁸ İbn Hişâm, *Halebî, es-Sîretun’n-Nebeviyye*, Kahire, 1354/1936, II, 3.

Müslümanlara, Hz. Peygamber müşriklere bu sûreyi okuyunca Müslümanlarla müşriklerin birlikte secde ettikleri, haberi ulaşmıştır.

Bu haberler üzerine Müslümanlar, *Habeşistan*'dan dönmüşler. Daha sonra *Ca'fer b. Ebî Tâlib* başkanlığında Habeşistan'a *ikinci hicreti* gerçekleştirmişler. Bu ikinci hicret de *Mi'râç*'tan iki sene önce gerçekleşmişti.⁸⁸⁹ Birinci Habeşistan Hicreti ise kabul gören kanaate göre bi'setin beşinci yılında olmuştu.⁸⁹⁰ *Beyhakî*'nin yukarıda zikrettiğimiz rivâyetince, -bu husustaki farklı kanaatleri bir yana bırakarak- Birinci Habeşistan Hicreti'nin *Mi'râç* olayından çok önce gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bunlara ilâveten başka rivâyetler de vardır ki onlarda *Garânîk hâdisesi* Hz. Peygamber'e nisbet edilerek onun bununla müşrikleri memnun etmek istediği ve böylece onlarla barış yapmak arzusunda olduğu ileri sürülerek iftirâlarda daha da ileri gidilmiştir. Hâşâ ki Hz. Peygamber'in böyle bir arzuya sahip bulunması mümkün değildir.

Ancak burada özellikle tekrar belirtelim ki bizce ilgili rivâyette sözü edilen muhtemel secdeye kapandıran sebep, *sûrenin* akışındaki sarsıcı ifâdeler⁸⁹¹ ve Kur'an'ın akılları durduran çekiciliği olmalıdır. İnsan bu şekilde düşününce secde hâdisesinin doğru olabileceği kanaatine sahip olabilmekte ve böylece bu, onu kolay bir şekilde kabullenmesine yardımcı olabilmektedir.

Hatta bu düşünceye, daha önce mezkûr olduğu üzere, Hz. Muhammed'in bütün benliğiyle daha önceden yaşayarak okuduğu Kur'an'ın, o gün orada hazır bulunanların kalplerini çarpmış olabileceği gerçeği de ilâve edilirse, bu da o kanaate katkıda bulunabilir. Nitekim Hz. Muhammed'in okuduğu âyetlerin içinde saklı bulunan kuvvet, dinleyenlerin ruhuna oluk oluk akmış, belki de onları kendilerinden geçirmiş ve çarpmıştır. Bu sebeple «فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا» "*Haydi Allah'a secde edin ve (Ona) kulluk edin*"⁸⁹² âyetini duyar duymaz secdeye kapanan Hz. Muhammed'le birlikte müslümanlara onların da katılmış ve secdeye gitmiş olmaları mümkündür.

Buna rağmen, şunu da dikkate almalıdır ki Kur'an'a inanan bir Müslüman onun kendi ruhunda bambaşka tesîrler yapacağını bilir ve hisseder. Ancak bu açıdan bakılınca onlar müşriklerdi, inanmıyorlardı ve Kur'an'ı reddediyorlardı. Dolayısıyla Kur'an'ın onlara olumlu yönde farklı bir tesiri olamayacağı düşünülebilir.

Oysa şüphe yok ki Kur'an'ı Hz. Peygamber'in okumasıyla başkalarının okuması arasında çok büyük farklar vardır. Zira bu sûre, onu ana kaynağından alan ve yaşayan birisi tarafından okunuyordu. Zaten kendi evinde okuduğu âyetleri duyanlar bile hemen adımlarını yavaşlatıyorlar, kapının yanına gelip bitirinceye kadar onu ayakta dinliyorlardı. Üstelik onun doğrudan doğruya yücelerin yücesinde yaşadığı sâniyeler anlatılıyordu.

Buna ilâveten müşriklerin kalplerinin Kur'an karşısında duyduklarından dolayı titreklikleri oluyor ve Hz. Muhammed'i dinlerken hiçbir zaman bu titreklikten ve sarsıntıdan kendilerini kurtaramıyorlardı. Bu sebeple onu kabullenmelerini engelleyen belki de sadece uydurma bir inattı,⁸⁹³ ama inâtları Kur'an'ın onları etkilemesine asla engel olamıyordu.

Bundan sonra toparlayarak diyebiliriz ki müşriklerin olumsuz gayretlerine ve şeytanların her türlü taarruzlarına karşı ilâhî vahyin kuvveti ve nasıl korunduğu, Hz. Peygamber'in sapıtmadığı ve şâir olmadığı anlaşılmakta, vahyi tebliği esnasında ona şeytanın herhangi bir müdâhalesinin olamayacağına hiçbir şüphe kalmamaktadır. Yani o, ne vahiye bir şey karıştırabilmiş ne de vahiyle Hz. Peygamber arasına girebilmiştir. Hem de kendisinden anlaşılabileceği üzere Kur'an, Hz. Peygamber'in görüşü veya hevâsından olmayıp sadece vahiştir.⁸⁹⁴

⁸⁸⁹ el-Beyhakî, Ahmet b. Hüseyin, *Delâilü'n-Nübüvve*, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1985, II, 370.

⁸⁹⁰ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu't-Taberî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1405/1986, II, 329; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, 1350/1932, III, 66.

⁸⁹¹ *Fî Zilâli'l-Kur'an*, XIV, 149; *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7563, 7564, 7565.

⁸⁹² *Necm*(53): 62.

⁸⁹³ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7566; *Fî Zilâli'l-Kur'an*, XIV, 141, 142.

⁸⁹⁴ *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 312, 313; *Tefsîr-i Keşâf*, II, 415.

Ona, hem Kur'ân vahyediliyordu hem de Kitap ve hikmet dışında icâbeden bazı konularda o, özel olarak bilgilendiriliyordu.⁸⁹⁵ Nitekim bazı konular Kur'ân'da tafsîlâtli olmadığından ve o hususlar içtihat konusu da olamayacağından onların Kur'ân dışında ilâve bilgilerle alınması gerekiyordu. Meselâ bu durum, oruç, hac, zekât için de söz konusudur. Zaten Kur'ân'ı tefsir görevinin ona verilmesi, yine ona Kur'ân dışı ilâve emir ve bilgilerin verilmesini de gerektiriyordu.⁸⁹⁶ Dolayısıyla Hz. Muhammed'in açıklamalarının da vahiyle irtibatlı olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu da âyetlerin dışında onları açıklayıcı vahiylerin geldiğini göstermektedir.

Bu bağlamda verdiğimiz bilgi ve kanaatlerimize mesnet oluşturan delillendirmelere ve açıklamalara karşı, ileri sürülen ve değindiğimiz delil ve gerekçelerin bazılarının zayıf bazılarının yetersiz bazılarının da ikna edici olmaktan uzak olduğunu düşünüyoruz. Üstelik hadislerde bu husustaki düşüncemizi destekleyici daha pek çok delilin bulunabileceği kanaatini de taşıyoruz. Ancak ilgili konuları genellikle Kur'ân'la sınırlı tutmaya çalıştığımızdan ve bu hususun o alanda özel bir araştırmayı gerektirdiğini düşündüğümüzden o yön üzerinde durmaktan kaçındık.

Tekrar edelim ki, her hâlükârda Kur'ân dışı bir vahiy vardır. Bunun aksine vahiy Kur'ân'la sınırlandırmak ve bunu delillendirmek imkânsız denecek kadar zordur. Hz. Peygamber'e inen vahye dayalı sözleri, alelâde değil de peygamber olarak konuştuklarını, Allah Teâlâ'nın âyetleri ile aynı kategoride düşünmek gerekir.⁸⁹⁷ Çünkü bu husustaki iddiaları güçlendirici; onun Kur'ân dışında da vahiy aldığını destekleyici âyetler mevcuttur.⁸⁹⁸ Ancak bunlar onun sadece peygamberlik görevi ile ilgili tasarruflarını bildirmektedir.

Onun dinî hayatla, helâl ve haramla ilgili sözleri çoğunlukla vahiy mahsulüdür. Hatta onlardan onun içtihadı ile ortaya çıkanlar da vahiy mahsulüdür. Zaten âlimlerin çoğu, Kur'ân dışı vahyin varlığını kabul etmektedir. Bunu bir tarafa bırakarak vahiy Kur'ân'dan ibarettir dersek din sadece Kur'ân olur. Hadislerden bağımsız olan Kur'ân olunca da indî görüşlere göre din olur; hevânın etkisi daha fazla ortaya çıkar ve vahiy ile kul arasına girer. Ancak Hz. Peygamber'in vahye dayalı diğer sözlerinin kendisine gelen vahiyden başka bir şey olmadığını sözü edilen âyetler⁸⁹⁹ ve benzerleri⁹⁰⁰ anlam olarak ortaya koymaktadır.

Hulâsa, verdiğimiz bu bilgilerle vahyin geliş yolunu, vâsıtasını, Hz. Peygamber'e onu öğretip belleteni, onun hevâdan arınmış olduğunu, şeytanın ona herhangi bir müdâhalesinin asla mümkün olamayacağını, hatta Kur'ân'ın veya Hz. Peygamber'in nutkunun sadece vahiyden ibaret olduğunu, Kur'ân'ın ancak ona vahyolunmasıyla ve de onu tebliğ etmesiyle bilinebileceğini, onun Hz. Peygamber'in ne indî görüşünden ne de hevâsından olmadığını, Kur'ân'ın sadece vahiy olduğunu; ama vahiy ile kul arasına hevânın girmesi ile herhangi bir peygamber bile olsa kulun sapıtacağını kendisini prototip olarak aldığımız Hz. Peygamber'le ilintili anlatmaya çalıştık. Bu arada Kur'ân dışı vahyin olduğu, Hz. Peygamber'in insan olması dışındaki konumu, vahiy karşısındaki durumu ve içtihatla bulunmuş olduğu gibi hususlara da değindik.

Her hâlükârda Yüce Allah'ın şerîatı (dini) veya bilmeyenlerin gönü ile Yüce Allah arasına hevâ girer ve engel olur. Üçüncü bir ihtimâl veya din ile değişen hevesler arasında orta bir yol yoktur. Bu nedenle kim Yüce Allah'ın şerîatını (dini) terk ederse o mutlaka heveslerinin mahkûmu olur. Hevâ, onunla vahiy arasına girip onu dinden uzaklaştırır, hatta onun dini

⁸⁹⁵ Bkz. Nisâ(4): 113.

⁸⁹⁶ Bkz. Nahl(16): 44.

⁸⁹⁷ Kur'ân Araştırmaları 2, s. 64, 81.

⁸⁹⁸ Bkz. Ankebût(29): 31, 32; Hicr (15): 52,77; Enbiyâ(21): 80; Neml(27):16; Hûd(11): 37; Yusûf(12): 96; Âl-i İmrân(3): 38-40, 42-45, 48, 123-126. Ayrıca bkz. Bakara(2): 251; Nisâ(4): 54; Sâd(38): 20; Zuhruf(43): 63.

⁸⁹⁹ Necm(53): 3, 4.

⁹⁰⁰ Yûnus(10): 15; Ahkâf(46): 9; Bakara(2): 142-144.

inkârına neden olur. Zira şerîat dışındaki yolların hepsi, bilgisizlerin üşüşüp durdukları heveslerden başka bir şey değildir.⁹⁰¹

4) NEFSİN KONTROLÜNE GİREREK ŞEHVETİN VE ŞEYTANIN EMRİNDE ***** HEVÂNIN İLÂHLAŞTIRILMASI

İnsan, nefsin negatif eğilimlerine kendini kaptırır ve hep böyle devam ederse sonuçta hevâyı ilâhlaştırmaya kadar gider. İşte Kur’ân’da, insanı bu duruma sürükleyen ve değişken olan heveslerine işaret edilirken kâinatın, hayatta kendisini şerîatın temsil ettiği denklik ve hak esası üzere kurulmuş olduğuna ve Yüce Allah’ın bu ölçüsünün değişmeyeceğine de işaret edilmektedir. Kur’ân, bu sâbit temeli bırakıp değişen arzularına uyan, heveslerine tapınan, bunları düşüncelerinin hükümlerinin, hareket ve duygularının kaynağı durumuna getirerek önünde yerlere kapanan ve bunları bir put mevkiine çıkararak onların kölesi durumuna düşen insan ruhunu hayret verici bir canlılıkla sunmaktadır.⁹⁰²

İşte öyle bir ruh hâli ile Yüce Allah katında, semâ gölgesi altında, Yüce Allah’tan başka tapılan tanrılar içinde, uyulan hevâdan daha büyüğü yoktur.⁹⁰³ Çünkü arzularının, kötü duygularının, yani canının istediğinden başkasını tanrı tanımayan⁹⁰⁴ hevânın yerleştiği bir kalp, başta şirk olmak üzere her türlü pislik ve kötülüğün beşiği olmaya aday olur ve insanın benliği giderek hevâyı kendine ilâh edinir.⁹⁰⁵

Kur’ân bu şekilde bütünüyle hevâyı tâbi olmayı “hevâyı ilâh edinmek olarak” değerlendirmektedir. O hâlde hevâlarına uyanlar Yüce Allah’ı değil, hevâlarını ilâh edinmiş olurlar. Bu nedenle Kur’ân’da bayağı arzularına esir olan insan “hevâsını tanrı edinen” diye tanıtılmaktadır.⁹⁰⁶

Gazzâlî bu âyeti yorumlarken ilâh kelimesinin “ma’bûd” «معبود» anlamına geldiğini, ma’bûdun ise “buyruğuna uyulan” demek olduğunu, buna göre davranışlarında hevâyı uyup bedenî arzularının peşinden koşanların hevâlarını ilâh edinmiş sayılmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁰⁷

Bu hususta müşrikler çok yerinde bir örnek oluşturmuşlardır. Zira onlar, zanna ve nefslerinin alçak heveslerine uyarak putlara tapıyorlardı. Kur’ân da bu noktadan bir adım daha ileri giderek bütünüyle hevâyı tâbi olmayı hevâyı ilâh edinmek olarak değerlendirmiştir. Hevâlarına uyanlar Yüce Allah’ı değil, kendi hevâlarını ilâh edinmiş olmakta ve böylelerinin Yüce Allah’a inanma iddîaları herhangi bir değer ifâde etmemektedir.⁹⁰⁸ Demek ki insan, bu eğilime kapılınca bir gün hevâ onun inanç ve düşünce dünyasında ilâh makamına yerleşebilmektedir.

Hâlbuki Yüce Allah, mü’minin iç dünyasının imanla süslenmesini istemektedir. Ama şeytanın ve hevânın süslü ve çekici gösterdiği şeyler ise kötü, fena, sunî, zararlı ve çabuk geçicidir. Yüce Allah’ın inkiler ise, tabîî ve faydalıdır.⁹⁰⁹

Bu nedenle meselâ müşriklerin Yüce Allah’ın helâl kıldığı bazı hayvanları haram, bazılarını ise tersine helâl kabul etmeleri, hele onların bunu, Yüce Allah’ın koyduğu bir hüküm olarak söylemeleri gerçeklerden çok uzaktır. Üstelik koydukları hükümleri Yüce Allah’a izâfe

⁹⁰¹ Fî Zılâli'l-Kur’ân, XIII, 280.

⁹⁰² Câsiye(45): 23. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur’ân, XIII, 282.

⁹⁰³ Hak Dini Kur’ân Dili, VI, 70.

⁹⁰⁴ Bu âyetin, «...مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ...» “Arzusunu (kötü duygularını) Tanrısı edinen kimse...” (Furkân (25): 43.) şeklindeki sözlerinde, kötü duygularını tanrı edinen, denilmeyip de ikinci mef’ûlün öne anılması, kısaltmak için olup “canının istediğinden başkasını tanrı tanımayan”, demektir. Hak Dini Kur’ân Dili, VI, 70.

⁹⁰⁵ Furkân(25): 43; Câsiye(45): 23; Mâide(5): 70; Necm(53): 23; Nisâ(4): 135.

⁹⁰⁶ Furkân(25): 43; Câsiye(45): 23.

⁹⁰⁷ Mîzânul-'Amel, 59; İhyâu Ulûmiddîn, III, 28.

⁹⁰⁸ Necm(53):23; Furkân(25): 43, 44.

⁹⁰⁹ Hucurât(49): 7; İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti, s. 191.

ederek ona iftirâda bulunmuş oluyorlardı. Bunu da, bir bilgiye ve esasa dayanmadan, kendi hevâ ve heveslerine uyarak yapıyor ve ona göre hüküm veriyorlardı. Bu şekilde Yüce Allah'ın ulûhiyet ve hâkimiyetine tecâvüz ediyorlardı. Zaten bu, kul oldukları hâlde kendilerinde ulûhiyet özelliklerinden bulunduğunu ileri sürmelerinden açıkça belli oluyordu.⁹¹⁰

Nitekim Yüce Allah, onların cehâlete dalmış olmalarının ve delillerden yüz çevirmelerinin bu derece yoğun ve şiddetli olmasının, kendilerini taklîdin istilâ etmiş olması ve hevâ ve heveslerini tanrı edinmiş olmaları yüzünden olduğunu, bu nedenle de hevâlarının kendilerini dâvet ettiği her şeye -delil onları bundan menetse de etmese de- hemen uyduklarını beyan etmektedir.

Allah Teâlâ'nın, «اتخذ إلهه هوا» ifadesinin anlamı, “*Hevâsının arzulanadığını (kendisine) ilâh edindi.*” ya da “*Kendisini çok sevdiği bir ilâh, tanrı edindi.*” şeklindedir.⁹¹¹ Bu ifâdedeki «اتخذ إلهه هوا» tabiri maktûb (ters çevrilerek) mânâsının –ki bu zayıftır- «اتخذ هوا إلهه» şeklinde olduğu da söylenmiştir. Dolayısıyla bu, bu demektir ve hasır belirtir, denilmiştir. O zaman anlamı, “*Kendisi için, hevâ ve hevesinden başka bir ilâh edinmedi.*” şeklinde olur.

Ancak birinci mânâ, ifâdenin ters çevrilmesi hâlinde elde edilememektedir. Şu hâlde o, “*Hevâ, kendisine (âdetâ) tapınılan bir ilâhtır.*” şeklinde olabilmektedir.⁹¹² Bazı âlimler de, “*Hevâ, Allah'ın dışında, ibâdet olunan bir “ilâh (put)” mânâsıdır, demişlerdir.*”⁹¹³

Bu ifade anlam bakımından daha açık olarak iki şekilde olabilir: *Birincisi*, keyfine geleni yapan, kaprislerinin esiri olan, egosunun ardından koşan; *ikincisi* ise yanlış düşüncesiyle birtakım inançlar koyan ve kendi aklınca koyduğu inanç ve gelenekleri Yüce Allah'ın dini sayıp onlara uyan, demektir. Ancak her iki anlam da muhtemel olup dikkate alınmakla birlikte bu vb. âyetler için mefhum olarak birinci anlam daha kuvvetli görünmektedir.⁹¹⁴ Bu arada şunu da ilâve etmek gerekir ki medlûlünce öne çıkan hevâ, nefsin kendiliğinden yöneldiği istek ve arzusu, soyut isteği (kötü duyguları)dır.⁹¹⁵

Bu duygu, sözü edilen müşrikleri o derece hâkimiyeti altına almış ve öyle bir hâlde getirmiştir ki daha güzelini bulunca bir önceki putu bırakıp yeni sahip oldukları sonrakine tapmaya başlıyorlardı.⁹¹⁶ Bununla birlikte aslında kendi arzularını ilâhlaştırarak ona tapınıyorlar ve hiçbir hüccete ve burhâna başvurmuyorlardı. Bu durumda onlara karşı Hz. Peygamber de bir şey yapamıyordu.⁹¹⁷ Nitekim Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'e hitâben, “*Hevâ ve hevesini kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü? Sen mi bekçi olacaksın ona?*” şeklindeki ifadesini görüyoruz. Bunu yapamazdı, hiç gereği de yoktu. Zaten onaları kontrol etmesi de mümkün değildi.

O hâldeki hevâ sahibinin ruhu, sâbit ölçülerini yitirmiş, belli mikyâslarını kaybetmiş, mazbût değerlerden yoksun kalmış hâlde, içindeki arzu ve isteklerine boyun eğmiş, şehvetlerinin mahkûmu olmuştur. Hele kendisine tapınılırsa artık o ruh, hiçbir ölçüyü kabul etmez, hiçbir ciddiliği benimsemez hâlde gelmiş demektir. Bundan sonra hiçbir mantık kâidesini dinlemez, azgın heveslerini tanırlaştırır ve onlara tapınmaktan başka bir şey yapamaz olur. Nitekim Kur'ân'da, bu durumda olan bir ruhun dışı vuran psikolojik bir hâletinin derinliğine gözler önüne serilmesi ve canlandırılması sunulmaktadır.⁹¹⁸ Artık o ruh, sadece hevâ ve hevesine tanıştır, nefsinin güzel gördüğü her şeyi yapar, çirkin gördüğü her şeyi de terk eder.⁹¹⁹

Yüce Allah, Hz. Peygamber'e öylesi bir ruha sahip olan kimselere sevimlilikle,

⁹¹⁰ Fî Zılâli'l-Kur'ân, V, 413.

⁹¹¹ Furkân(25): 42. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVI, 308.

⁹¹² Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVII, 239.

⁹¹³ A.g.e., IX, 179.

⁹¹⁴ Kur'ân Ansiklopedisi, VIII, 226.

⁹¹⁵ Furkân (25): 43. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VI, 70.

⁹¹⁶ Tefsîr-i Kebîr, XVII, 239.

⁹¹⁷ Furkân(25): 43, 44.

⁹¹⁸ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6015.

⁹¹⁹ Câsiye(45): 23. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7214.

yumuşaklıkla ve ünsiyetle hitâp etmesini, buyurmuştur. Hatta Yüce Allah, hiçbir delile dayanmayan, hiçbir gerçek değeri olmayan, mantıkî hiçbir esasa istinât etmeyen örnekleri anlatan, dile getiren bir ahvâli resmetmiş ve onların hidâyetten yüz çevirmelerinden⁹²⁰ dolayı Hz. Peygamber'in gönlünü almıştır. Zira artık o tiplerin hidâyete ermeleri kâbil değildi.

Yüce Allah, hevâsının mahkûmu olanları, kötüleyici bir adım atarak âyetleri ve anlatılanları duymayanları, düşünmeyenleri, seviyece kendilerinden aşağı canlılara benzetmiş, hatta bir adım daha ileri giderek bu tür insanları, onların seviyesinden de aşağılara iterek *esfel-i sâfilîne* yuvarlamıştır. Ancak Yüce Allah, bu arada ilgili âyetle daha yumuşak bir ifâde ile de, «...أَن أَكْثَرَهُمْ...» “...onların çoğu (çokları)...” diyor da hepsi demiyor. Zira içlerinde küçük bir azınlık da olsa hidâyete kanat açıyordu veya gerçekler karşısında durup düşünüyordu.

Böylece Yüce Allah, kendi heveslerine uyan ve onları tanrı edinen, kulakları ve kafaları çınlatan delilleri görmemezlikten gelen çoğunluğu dört ayaklı canlılar gibi tavsîf etmiştir. Zira insan, kendisini hayvanlardan ayıran özellikleri köreltirse, onlardan mahrûm kalır ve hayvanlar gibi fitratının gereğini yapamaz olunca hayvanlardan da aşağı bir seviyeye düşer. Yüce Allah'tan başka şeylere taparak nefsinin alçaltır.⁹²¹ Artık şirk, necâsetin bir şeye bulaşınca onu kirlettiği gibi onun gönlünü kirleten ve vicdanını karartan, lekeleyen bir pislik hâlini alır.⁹²²

O hâldeki müşriklerin ve kâfirlerin hâllerinin ve yollarının çirkin olduğu açıktır. Artık hevâ ve hevesini tanrı edinenler, hidâyete tâbi olmayı bırakıp hevâlarına uymaya yönelirler ve böylece de bir kimsenin tanrısına taptığı gibi hevâ veya heveslerine taparlar. Nitekim ilgili âyetlerde⁹²³ geçen «إِلَٰهَهُ» “*ilahehû*” kelimesi, «إِلَٰهَتَهُ» “*âlihete hû: ilâhları...*” şeklinde okunmasına göre, her ne zaman onun tabiatı bir şeye meylederse, o ona tâbi olmuş ve onun ardından gitmiştir, demek olur. Böylece de o, âdeta hevâsını her vakit onlardan birisine taptığı muhtelif ilâhlar hâline getirmiş⁹²⁴ demektir.

Allah Teâlâ, *En'âm sûresinde* kâbilden bir müşrik için bir misâl vererek şöyle buyurmaktadır:

فِي الشَّيَاطِينِ عَلَى أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْنَا اللَّهَ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ فَلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ
الْعَالَمِينَ انْتَبَا فَلْ إِنَّ هَدَى اللَّهُ هُوَ الْهُدَى وَأَمْرُنَا لِنُسَلِّمَ لِرَبِّ الْأَرْضِ حَيْرَانَ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى»

“De ki: (Biz, ilâhlık sıfatlarının hepsine sahip ve her menfaat ve zarara gücü yeten) Allah'tan (vazgeçerek) başka, bize ne yarar ne zarar veremeyen (cansız putlara, âciz yaratıklara, yapılmış) şeylere mi yalvaralım? Ve Allah bizi doğru yola ilettikten (veya doğru yolu gösterdikten) sonra (arkamıza) ökçelerimiz üzerinde (eski durumumuza) döndürülüp; şeytanların (veya cinlerin çarpıp aklını başından aldıkları), ayartarak (arzu ve hevese çekip) şaşkın (ve sersem) bir hâlde çölde bıraktıkları, (kendisine çağırıp duran) arkadaşlarının ise “Bize gel!” diye doğru yola çağırdıkları, kimse gibi (şaşkın bir duruma) mı düşelim?” De ki: “Yol gösterme, ancak Allah'ın yol göstermesidir. Bize âlemlerin Rabb'ine teslim olmanız emredildi.”⁹²⁵

Bu âyetin akışından, sözü edilen hevâ sahibi kişinin sapıtmış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat onun arkadaşları doğru yolda yürümektedir. Onu kendilerine ve en güzel yolda kendileri ile yürümeye, birlikte gitmeye çağırmaktadır.⁹²⁶ Ama ne yazık ki bunun ona hiçbir yararı olmamaktadır. Zira Yüce Allah öylesi kişinin, ruh cevherinin düzelmesinin kâbil olamayacağına dair kesin bilgiye dayanarak onu şaşırtmıştır.

Beşerî ruhların cevherleri farklı farklıdır. Kimileri aydınlık iken kimileri de bulanık, karanlık, suffî ve maddî şehvetlere alabildiğine meyillidir. Yüce Allah öyle ruhların sahiplerinden her birine, ruh cevherine ve mâhiyetine göre mukâbelede bulunur. Dolayısıyla

⁹²⁰ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6015.

⁹²¹ Nahl(16): 62; Şems(91): 9, 10. Bkz. Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri, X, 491.

⁹²² Fî Zılâli'l-Kur'an, X, 230.

⁹²³ Furkân(25): 43; Câsiye(45): 23 vd..

⁹²⁴ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 6145.

⁹²⁵ En'âm(6): 71. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, X, 5489.

⁹²⁶ A.g.e., VI, 2691.

kesin bir bilgiye aykırı tavır içinde olanlar, kovulmuş olanlar ve Yüce Allah'ın şaşırttığı kimseler olarak nitelendirilirler.⁹²⁷

Allah Teâlâ, kimin aleyhine mutsuzluk ve sapıklık yazmışsa, onu kendisinden başka hiç kimse tarafından hidâyete erştirilemeyeceğine, iflâh edilemeyeceğine değinerek Hz. Peygamber'e hitâben "Hevâ ve hevesini tanrı edinen kimse"ye işâret etmiştir. Çünkü o, kendi nefsinin arzusuna göre neyi güzel görmüşse o şey onun için dini ve mezhep olmuştur. Nitekim başka bir âyette Yüce Allah,

« يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ... أَقَمْنَ زِينَهُ لَهُ سُوءَ عَمَلِهِ قَرَأَهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ »

"Kötü işi kendisine süslendirilip de onu güzel gören, (gerçekten sâlih amel işleyenle) bir midir? Şüphesiz Yüce Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de hidâyete erdirir. Öyleyse onlara üzülerek kendini harâp etme..."⁹²⁸ diyerek buna ilâveten, "Şimdi onun üzerine sen mi vekil olacaksın?" demiştir.

Hevâî nefesine uyan müşrik vb. eğer şeytanın peşinden gide gide onun kulu kölesi olan,⁹²⁹ hevâsını kendisine ilâh edinen, bu sebeple Yüce Allah'a ibâdeti terk eden,⁹³⁰ sadece hevâsını ilâh edinmiş, ona itâat etmiş, hiçbir naklî ve aklî delil olmaksızın dinini onun üzerine inşa etmiş⁹³¹ demektir. Zaten bu o kadar inâatla olur ki meselâ müşriklerin, gerçekten tanrıları üzerinde direnmemiş olsalardı veya putlarına tapınmada devam edip metânet göstermeselerdi, neredeyse onlardan saptırılacaklarını ifade etmeleri veya bu şekildeki sözleri,⁹³² o hususta çok direttiklerini, ifade etmektedir.

Üstelik onların, âyetlerde⁹³³ anlatılan putlarla ilgili inanç, tutum, davranış ve düşünceleri sebebiyle, kendilerine tapmış oldukları, müennes isimlerle ve sıfatlarla andıkları hiçbir şey olmayan putlar, onların ve babalarının taktığı sırf isimlerden ibaret olup, Yüce Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar bu hususta sadece zanna ve nefslerinin sevdasına uyuyorlardı. Ama şüphesiz Yüce Rabb'leri tarafından onlara yol gösterici gönderilmişti. Her şeye rağmen yine de inâatlarında ısrar etmişlerdir. Oysa onlara, taptıkları tanrılarının hakaretleri ve inançlarının bozukluğu da gösterilmiştir.⁹³⁴ İşte bu noktada hevânın onlara etkisinin büyüklüğü ve hâkimiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu hâllerine uygun, olarak *Necm sûresindeki Menâ'tan* sonra "*Diğer üçüncüsü*", sıfatının zikredilmesi onlarla alay etmek ve onları küçümsemek içindir.⁹³⁵

Onların erkek isimlerini kendilerine alıp kadın isimlerini tanrıya vermeleri, mantıksızlıklarından bir başkası olmuştur. Arapçada isimler, ya müzekker ya da müennes olur. Fakat müşrikler putlarına hep müennes isimler vermişlerdir. Özellikle Yüce Allah adına dikildiği iddia edilen söz konusu putların müennes isimleri vardı. Onların kanaatlerine göre, putlar ilâhî kuvvetlerin ve meleklerin suretleri, melekler de Yüce Allah'ın kızları idiler.⁹³⁶ Bu nedenle müşrikler âdetâ, "Biz onların sûretlerini yapıp müennes isimler vererek onlara taparız. Böylece de bu putları Allah'ın yanında şefaathçi kabul ederek yardımlarını bekleriz." diyorlardı. İşte bu, putların kendilerini Yüce Allah'a yaklaştıracığı düşüncesinde olmaları veya onların şefaathlerini ummaları⁹³⁷ başka bir mantıksızlıklarının daha ifadesidir. Onların âyetlerde⁹³⁸ de dile getirilen bu durumları, hevâ sebebiyle şehvetin ve şeytanın hâkimiyetine girmelerinden kaynaklanıyordu.

⁹²⁷ Tefsîr-i Kebîr, V, 167.

⁹²⁸ Fâtır(35): 8.

⁹²⁹ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6012; Fî Zılâli'l-Kur'ân, VI, 320.

⁹³⁰ Furkân(25): 43. Bkz. Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl, III, 368.

⁹³¹ Furkân(25): 43. Bkz. es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Îlâneti alâ Marifeti Badi Meânî Kelâmi Rabbine'l-Hakim el-Habîr, II, 633.

⁹³² Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6012.

⁹³³ Bkz. Necm(53): 19, 20, 21, 22, 23.

⁹³⁴ Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 307.

⁹³⁵ Necm(53): 20. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 310.

⁹³⁶ Necm(53): 21.

⁹³⁷ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 310, 311.

⁹³⁸ Bkz. Yûnus(10):18; Zümer(39): 3.

Bu nedenle Yüce Allah, inançlarının temelsizliğini ve çürüklüğünü ortaya koymak için onları kınama şeklinde, “*Erkek size, dişi O’na öyle mi?*” demiş ve ardından da “*Bu, pek zâlimce bir taksimdir.*” ifadesini getirmiştir. Çünkü müşrikler, Yüce Allah’a çocuk isnât etmekle haddizatında O’na en büyük zulmü yapmakla kalmamış kız sahibi olmayı, eksiklik sayıp arzu etmedikleri hâlde Yüce Allah’a tahsîs etmek suretiyle, kendi vicdanlarına karşı saygı göstermek istedikleri tanrıyı küçümsemiş oluyorlardı.⁹³⁹

Görüldüğü gibi hevâya uyularak eşya ilâhlaştırılmaktaydı. Ancak hiçbir şey olamayan putlar, Yüce Allah’a nisbet edilen ulûhiyyet, izzet ve şefaât gibi kendileri için de gözetilen mânaları gerçekleştirecek hiçbir şerefe sahip değillerdi. Onlar gerçekte sadece mânasız olan boş isimlerden ibaretti.

Kur’ân’da, putların bilinen bütün vaziyet ve sıfatları hatırlatılarak kendilerine isnât edilen vasıfların münâsebetsizliği gözler önüne serilmiştir. Nitekim onlar, iptâl edilen sıfatlarıyla tavsîf edilir gibi olduktan sonra sıfatlardan soyutlanmış ve onların kuru isimlerden başka bir şey olmadıkları vurgulanmıştır.⁹⁴⁰

Yüce Allah, müşriklere vb. kendisi için her türlü şikten ve dinden çekilip, samimi olarak gerçek tevhîde sarılmış bir cemaat, O’na hiçbir şekilde ortak koşmayan hanîfler olarak ve dini sadece O’nun için hâlis kılmış, hakka yönelip bâtıldan ayrılmış, kendisini birleyen kimseler olmalarını⁹⁴¹ emretmiştir.

Ancak bu olmayınca Yüce Allah Hz. Peygamber’e şöyle buyurmuştur. “*Yoksa sen onların çoğunun dinlediklerini, düşündüklerini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca (hayvanlardan) daha sapıktır.*”⁹⁴² O hâlde onlar, fitratlarının gerektirdiği ve ona uygun bir şekilde görevlerini yerine getiren canlılardan da daha kötü bir duruma düşmüşlerdi. Zira onlar, niçin yaratıldıklarını bilirler. Bunlar ise tek ve ortağı olmayan Yüce Allah’a kulluk için yaratılmışken, bir başkasına tapınmakta ve aleyhlerine huccet konulmuş ve kendilerine elçiler gönderilmiş olduğu hâlde Yüce Allah’a ortak koşmaktaydılar.⁹⁴³

Yüce Allah da, kendi zâtı ile beraber bir başkasına tapınan, kendisine ortaklar koşan müşriklere kendilerinden bir misâl vermiştir. Bununla birlikte müşrikler Yüce Allah’a ortak koştukları putların ve eşlerin Yüce Allah’ın kulları ve mülkü olduğunu i’tirâf etmişlerdi. Zaten müşrikler Yüce Allah’ın, ortak koştukları putlara mâlik olduğunu; ama putların ona mâlik olmadığını i’tirâf ediyorlardı.⁹⁴⁴ Bu bağlamda Allah Teâlâ da kendilerinden müşâhade edip anlayabilecekleri bir örnek vererek şöyle,

تَخَافُوهُمْ أَيَّمَانُكُمْ مِّنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِّنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَّكُمْ مِّنْ مَا مَلَكَتْ أَعْيُنُكُمْ
... كَخَيْفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ

“Size kendinizden bir misâl verdi: (Bakın) size verdiğimiz rızıklarda; sizin ellerinizin altında bulunan (köleler, hizmetçi)lerden sizinle eşit derecede (yönetim hakkına sahip olan), birbiriniz(in hakkına dokunmak)tan çekindiğiniz gibi onlar(ın hakkına dokunmak)dan da çekindiğiniz ortaklar var mı (ki tutup kendi mülkümüzde, saltanatımızda bize ortaklar atfediyorsunuz. Kendi kullarımızı, yaratıklarımızı bize eş koşuyorsunuz). İşte biz, aklını kullanan bir toplum için âyetleri böyle açıklıyoruz.”⁹⁴⁵ buyurmuştur. İnsanın mülkünde kendisine ortak olamazsa, Yüce Allah’ın mahlûkâtından O’na hiç ortak olmaz. Ama haksızca şirk koşan ve zulmedenler, hiçbir ilim olmaksızın bu şekilde hevâlarına veya keyiflerine uymaktaydılar.

Öyle ki onlardan birisi kölesinin kendi malında kendisiyle eşit olarak ortak olmasına ve dilerse malını onunla paylaşmasına asla râzı olmazdı. Birbirlerini saydıkları gibi onları da saymazlardı. Mallarını onların kendileri ile paylaşmasından korkarlardı. Buna karşılık köle,

⁹³⁹ Necm(53): 22. Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 311, 312.

⁹⁴⁰ Necm(53): 23; **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 312.

⁹⁴¹ Hac(22):31.

⁹⁴² Furkân(25): 44.

⁹⁴³ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6013.

⁹⁴⁴ **Hak Dini Kur’ân Dili**, VI, 3820.

⁹⁴⁵ Rûm(30): 28.

onlardan birisi ile malını ortak olarak paylaşmaktan korkmamakla birlikte bu ona düşmezdi. İşte müşrikler bu hususta ilme uymayan hevâları ardından koştukları için kendilerini hevesâta esir ederek haksızca şirke dalmışlar; Yüce Allah'a mülkünde ortaklar uydurmuşlardır. Doğal olarak bu, haksızlıktır. Ayrıca başka şirk koştuklarına da taparak hürriyetlerini onlara vermişlerdir.⁹⁴⁶

Durum böyle olmasına rağmen Yüce Allah'a kendi yarattıklarından eşler, denkler uydurmuşlardır. Bu, Allah Teâlâ'nın, “*Kendilerinin hoşlanmadığı şeyi (kız çocuklarını) Allah'a veriyorlar.*” demesine benzemektedir.⁹⁴⁷ Öyle ki, Yüce Allah'ın kulları olan meleklerin, dişiler ve O'nun kızları olduklarını söylüyorlar ve kendileri için râzı olmadıkları bir şeyi Yüce Allah'a nisbet ediyorlardı. Yüce Allah bu hususla ilgili olarak,

«يَتَوَارَى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَى هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ»

“*Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. (Şimdi ne yapsın) onu, hakaretle tutsun mu yoksa onu toprağa mı gömsün? Bak ne kötü hüküm veriyorlar!*”⁹⁴⁸ ifadeleriyle onların durumlarını haber vererek bu tip nisbetlerin yapılması yasaklanmıştır. Nitekim yaratıklardan ve kullardan O'na ortaklar koşturmak küfrün en ağırdır.

Onların kabule yanaşmadıkları ortaklıktan Allah Teâlâ elbette yücedir, uzaktır. Zaten O, bu misâl ile evveliyetle zâtının ondan berî (uzak) olduğunu ve sonra da tenbîhle, “*İşte biz âyetleri aklını kullanacak bir kavim için böyle açıklarız.*” şeklindeki bilgiyi vermiştir.

Bütün bunlar ve daha sonra da bu hususta belirteceklerimiz, müşriklerin, Allah Teâlâ'nın zâtının dışında herhangi bir şeye tapınmalarının sadece hevâları ve beyinsizlikleri yüzünden olduğunu göstermektedir.⁹⁴⁹

Yüce Allah, bu şekilde kâfirin veya müşriğin kendi nefesine zarar verdiğini, bunun onlara hiçbir faydasının olmadığını beyan etmiş ve küfür hakkında daha fazlasını söylemeye de gerek bırakmayacak şekilde, kâfirin ve müşriğin sapıklığı, helâki ve hidâyetten uzaklığı ile ilgili⁹⁵⁰ bir misâl vererek şöyle buyurmuştur: «وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ» “*Kim Allah'a ortak koşarsa o, sanki gökten düşmüş de (havada iken) kendisini kuş kapıyor veya rüzgâr onu (düşen kimseyi), uzak bir yere (derin bir uçuruma) sürüklüyor (yani rüzgârın uzak bir yere veya bir uçuruma sürüklediği bir şey) gibidir.*”⁹⁵¹

Bu, Yüce Allah'ın âdeta, “*Kendisine şirk koşanın yüksekte düşüp parçalanmış ve kendisini kuş kapmış yahut rüzgâr uzak bir yere atmış şey gibi olur.*” şeklindeki bir tasviridir. Eğer âyetin bu ifâdesini, “teşbîh-i mürekkeb” olarak kabul edersek buna göre de o sanki şu demek olur: “*Kim Allah'a şirk koşarsa o kendisini, ondan öte daha şiddetli bir helâk olmayan yok oluşla helâk etmiştir.*” Çünkü Yüce Allah, hevâsına kapılan müşriğin hâlini, gökten düşüp de kendisini kuşların kapıldığı, derken parça ve cüzlerinin onların kursaklarında dağılıp yok olduğu yahut da şiddetli bir kasırganın esip de böylece onu çok derin helâk uçurumlarına sürüklediği kimsenin durumuna benzetmiştir.⁹⁵²

Bir başka şekilde ise şöyle denilebilir: Yüce Allah imanı, yükselme hususunda semâya, imanı terk edip Yüce Allah'a şirk koşanı da semâdan düşene, onun fikirlerini darmadağın eden hevâ ve hevesleri onu kapan kuşlara, onu dalâlet vâdilerine atan şeytanı da eşerek onu yok edici ölüm vâdilerine fırlatan rüzgâra benzetmiştir.⁹⁵³ İşte hevânın sebep olduğu şirk, insanı bu hâllere sokucu ve öyle helâk edicidir. İnsanın kalbini didik didik edici ve onu uçurumlara sürükleyicidir.⁹⁵⁴

⁹⁴⁶ Rûm(30): 29. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 3821.

⁹⁴⁷ Nahl(16): 62.

⁹⁴⁸ Nahl(16): 59.

⁹⁴⁹ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XII, 6351, 6352.

⁹⁵⁰ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 68; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, X, 5488.

⁹⁵¹ Hac(22): 31.

⁹⁵² Hac(22): 31. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVI, 307.

⁹⁵³ Tefsîr-i Kebîr, XVI, 308.

⁹⁵⁴ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 68.

Ayrıca puta tapmak Allah Teâlâ'ya, iftirâ ve yalan olduğu için her türlü yalan da yasaklanmaktadır. Nitekim âyette⁹⁵⁵ yalan söz, putlara tapmakla aynı paralelde zikredilerek onun fenâlığı belirtilmektedir. Yüce Allah yalan sözden ve şirkten uzak olmayı, saf ve doğru tevhit üzere yürümeyi emretmektedir.⁹⁵⁶

Bununla birlikte hevâyâ uyararak Yüce Allah'ı zikretmekten yüz çevirmek, O'ndan başkasına yönelmek ve bununla tavsif edilmek hususunu da, “*Kalbine kendisini anmaktan gaflet verdiği, hevâ ve hevesine uyan*” âyetiyle anlatarak yasaklamaktadır.⁹⁵⁷

Ama eğer insanlara dünya lezzetleri kapılarının açılması veya onlarla baş başa bırakılması, insanların kalplerinde gafletin oluşmasında etkili ise bu demektir ki lezzetlerin kalplerine ulaşması onlarda gafletin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Bu da tıpkı, "Allah Teâlâ, o kalpte, gafleti meydana getiren şeyi yarattı." demek gibi olur. Şayet onlarda söz konusu gafletten yana olumsuz bir tesir olmazsa, gâfil bırakmanın Yüce Allah'a isnât edilmesi bâtil ve yanlış olur.

Yüce Allah'ın, “*Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ ve hevesine uyan kimselere boyun eğme.*” ifadesi, insanın en kötü hâlinin, kalbinin Hakk'ın zikrinden hâli ve boş olmasıdır. Bu da onun, mahlûkatla meşgul olmaya götüren hevâ ve hevesle dopdolu olduğuna delâlet eder.⁹⁵⁸

Ancak Yüce Allah'ı zikretmek nurdur. Başkasını zikretmek ise zulmettir. Kalpte Yüce Allah'ın zikri parladığında orada nur, ışık ve aydınlık meydana gelir. Ama kalp mahlûkata yöneldiğinde orada zulüm, zulmet hatta zulümâtlar meydana gelir. İşte bundan dolayı kalp Hakk'tan yüz çevirip mahlûkata yöneldiğinde bu tam ve katıksız bir zulmet olur. Binâenaleyh, “*Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz*” ifadesinden Hakk'tan yüz çevirmek, “hevâ ve hevesine uyanı” ifadesinden ise, Hakk'a yönelmek kastedilmiştir.

O zaman Hakk'a yönelmeli ve O'nun dinini gözetmelidir. Yüce Allah'ın, «وكان أمره فرطاً» “*ve kâne emruhû furutâ*” ifâdesinin mânası, “*riâyet edilip ihtimâm gösterilmesi gereken iş*” demek olup, kendisinde kusur veya ihmâl edilen iş, din işidir. Bu da, “dinini gözetmeyen, işi gücü sadece dünyası olan kimselerin hâli ve sıfatıdır.” demektir. Böylece Allah Teâlâ, kendi zikrinden gâfil olarak hevâsına uyan kimselerin hâlinin, görevlerini ihmâl etmek veya O'nun âyetlerini düşünmek, dünya ve âhiret işlerini birlikte mülâhaza etmek gibi kendilerine vâcib olan şeylerden yüz çevirmek olduğunu beyan buyurmaktadır.⁹⁵⁹

Ama o, Yüce Allah'ın istemediği şey şeytancılık içine girer. Yüce Allah “*derken şeytanı onun peşine taktı*” ifadesi, “Şeytan ona yetişti, şeytan onun peşine kâfir ve azgın insanları taktı, yani kâfir insanları onun tâbiileri (arkadaşları-yoldaşları) kıldı.” demektir.⁹⁶⁰

İlgili âyette geçen, «أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ» “*Eğfelnâ kalbehû*” ifadesinden maksat, “O kalbi şeytanla baş başa bıraktık; şeytanın o kalbe girmesine mâni olmadık.” demektir.⁹⁶¹

Allah Teâlâ, “*Böylece (o) azgınlardan oldu.*” buyurmuştur. Bu da, “O, şeytana uydu ve böylece zâlimlerden oldu.” demektir. Bu âyetle, hidâyet üzere iken hidâyetten çıkıp dalâlete, nefsinin arzularına ve körlüğe giren, dünyaya meyleden, böylece de şeytanın oyuncağı olan kimselerin varacakları son yerin uçurum olacağı, oraya yuvarlanacağı, hem âhirette hem de dünyada hüsrâna (zarara) uğrayacağı, murat edilmekte ve anlatılmaktadır. Bu durum; ise insanları böyle bir hâle düşmekten sakındırmaktadır.⁹⁶²

Bunu dikkate almayan insanı hevâ, şehvî arzularını yerine getirmeye, şeytanı izlemeye çağırır ve kendi türünden şeylere ulaşmaya götürür. İnsan onunla faydalanılacak şeye (hoş vakit geçirmeye), lezzete ve lezzetlenmeye meyleder.

⁹⁵⁵ Hac(22): 30.

⁹⁵⁶ Hac(22): 31. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 231.

⁹⁵⁷ Tefsîr-i Kebîr, XV, 167.

⁹⁵⁸ A.g.e., V, 167.

⁹⁵⁹ A.g.e., XV, 167.

⁹⁶⁰ A.g.e., XI, 148.

⁹⁶¹ A.g.e., V, 167.

⁹⁶² Tefsîr-i Kebîr, XI, 149.

Hatta önceleri zayıf ve küçük olsa bile hevâ kuvvetli ve büyük hâle gelinceye kadar giderek güçlenir ve insanı ölümcül vâdilere sürükler, atar. Sahibini rablik iddiâsında bulunmaya bile götürür. Bu nedenle *Firavun* kendi arzu ve zevkleri hakkındaki sözlerinin geçerli olması ve uygun görülmesi için rablik iddiasında bile bulunmuştur. Dolayısıyla şöyle demiştir: « *قَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْعَلَى* » “... *Ben sizin en yüce Rabb'inizim.*”⁹⁶³ İşte bu söz, o hâlin bir semeresidir. Hâlbuki âlemlerin Yüce Rabb'ine teslim olmak, ortağı olmaksızın sâdece O'na kulluk etmek O'nun emridir.⁹⁶⁴

Allah Teâlâ, Âdemoğullarının şeytana (ve onun aracısı olan hevâyâ) tapmamasını ve onun kesinlikle insanın apaçık bir düşmanı olduğunu bildirmiştir. Sadece kendisine kulluk edilmesini ve bunun dosdoğru yol olduğunu beyan buyurmuştur. Nitekim bu doğrultuda Yüce Allah'ın, “*Ey Âdemoğulları, ben size ant vermedim mi: Şeytana tapmayın o sizin apaçık düşmanınızdır.*”⁹⁶⁵ şeklindeki ifadesini görüyoruz

Şeytanın arkasına taktığı, kendisine galebe çaldığı kişiye ne emrederse o ona hemen uyar ve itâat eder. Bu nedenle o kişi sonunda azgınlardan, şaşkınlardan ve helâk olanlardan olur.⁹⁶⁶ Şeytan da vaktiyle gururundan dolayı meleklerin aksine, insan olan Hz. Âdem'e secde etmediği için Yüce Allah'a karşı gelmiş, gururunun kurbanı ve isyankâr olarak O'nun lâ'netine uğramıştır.

Kur'an'a göre insanın şeytan ve nefis yakınlığı zaaflarındandır. Nefis aslında nötr bir şeydir. İyisi de olur kötüsü de. Sûfilerin nefsi, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleri olarak tanıtımları, şeytanın bünyede meydana getirdiği etki sonucu ortaya çıkan, kınanan düşünce ve fiillerin aynısını ifade etmektedir. Kur'an'da nefis kötü olan yönü ile emmâre; şeytân ise vesvese⁹⁶⁷ olarak nitelendirilmektedir. Bu zaaf yönüyle nefis, İslâm literatüründe âdeta şeytanla özdeş olarak kabul edilmiştir.

Bize göre bu düşünce yanlış olmakla birlikte, bu ifadeler ve aşağıda gelecek olan açıklamalar, esasen etki itibarıyla nefis ve şeytanı birbirinden ayıran birer nirengi noktasını teşkil etmektedir. Bu kavramlardan anlaşıldığı kadarıyla nefis, insandan bir şeyin yapılmasını istediğinde, âmirin memura direktif vermesi gibi emretmektedir. Çünkü Kur'an'da nefis, “emmâre” olarak mübalâğa kipi ile nitelendirilmekte ve emrettiği şeyde kişiyi direktiflerine boyun eğdirinceye kadar ısrar etmektedir.⁹⁶⁸ Bundan dolayı nefis en büyük düşman olarak kabul edilmektedir.

Nitekim Hz. Yusuf şöyle demişti: « *وَمَا أَرَىٰ نَفْسِي إِلَّا مَارَةً بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّيَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ* » “*Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis dâima kötülüğü emredicidir. Meğer Rabb'imın esirgediği bir nefis ola...*”⁹⁶⁹

İnsan şeytanı da vardır, cin şeytanı da. Bunlardan vesvesesi sinsice olan şeytan, insana bir günah teklif eder, yaptıramadığında, bir başka günâhı işlemeye teşvik ederek onunla kandırmaya çalışır. Çünkü şeytanın amacı, nefis gibi yalnızca zevkin tatmini olmayıp, çeşidi ne olursa olsun kişiye bir günah işlettirmek suretiyle onu Yüce Allah yanında suçlu ve âsi konuma düşürmektir. O hâlde her ikisinin etki itibarıyla birbirinden farkları olmakla birlikte neredeyse birbirlerine benzer⁹⁷⁰ olarak algılanmakla İslâm literatüründe her ikisinin özdeşmiş gibi düşünülmesine kaynaklık etmiştir.

Yüce Allah bir âyette, « *أَتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهُ فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ* » “*Onlara şu adamın haberini oku: Kendisine âyetlerimizi verdik de onlardan sıyrıldı, çıktı, şeytan*

⁹⁶³ *Nâziât*(79): 24. Bkz. *es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, s. 184.

⁹⁶⁴ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, VI, 2691.

⁹⁶⁵ *Yâsîn*(36): 60, 64. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, VI, 2696.

⁹⁶⁶ *A'râf*(7): 175. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, VI, 3163.

⁹⁶⁷ Ancak, « *الوسواس* » “*el-vesvâs*”, hem cin hem insan olur. Örneğin, *Nâs* (114): 4. âyette yer alan “*el-vesvâs*” bu anlamdadır.

⁹⁶⁸ Çünkü mübalâğa kiplerinin özelliklerinden biri de çokluk ve devamlılıktır.

⁹⁶⁹ *Yûsuf*(12): 53.

⁹⁷⁰ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XI, 6012.

onu peşine taktı, böylece azgınlardan oldu.”⁹⁷¹ buyurmuştur. Bu âyette Yüce Allah, tevhîdin delillerini öğrettiği ve anlattığı hâlde, onlardan haberdar olup, sonra onları kabul etmeyerek onlardan sıyrılıp çıkan, yani Yüce Allah'ın muhabbetini bırakıp O'na isyan eden, rahmetini bırakıp O'nun gazabına gitmiş olandan bahsetmektedir.

Demek ki ilgili âyette, Yüce Allah'ın dinini bilen fakat sonra ondan sıyrılıp çıkan veya Yüce Allah kendisine delil ve beyyineleri verince bunları kabul etmiş olan bir kişi söz konusudur. Birinci ihtimâl daha uygundur. Çünkü âyetteki, “sıyrılıp çıktı” tabiri, o kimsenin daha önce dinin içinde iken sonra ondan çıktığına dalâlet etmektedir. O hâlde o kişinin, dininden haberdar olan; ama sonra şeytana (ve hevâsına) uyarak o dinden çıkmakla küfre ve sapıklığa giren bir kimse olduğu kanaati bizce daha doğrudur.⁹⁷²

Şu hâlde dini izleyerek âyetlerle yükselmek mümkünken onlara sırt çevirerek alçalmak da mümkündür. Nitekim Yüce Allah Hz. Peygamber'den, etrafındakilere biraz önce hâli arz edilen kişiyi hatırlatmasını ve o alçağın kıssasını okumasını emretmişti ki o alçağa âyetleri vermişti ve onun ilmi ve dinî bir haysiyeti olmuştu. Ama o alçak, âyetlerden sıyrılıp çıkmış da şeytan onu kendisine uydurmuştu; o da sapıklardan biri olmuştu.

Yüce Allah dileseydi hiç şüphesiz onu âyetlerle yükseltirdi. Lâkin o alçak, yere saplanmış, dünya ve sefâlete meyletmış, kendi hevâ ve hevesine uymuş da âyetlerden sıyrılmış, dinden çıkmış, alçaldıkça alçalmıştı. Demek ki onun yükselmesine ilâhî irâde meydan vermemiş ve kendi hâline bırakılmış, o da düşüşten kurtulamamıştır. Bu hâl ile muttasıf olanın kim olduğu tartışmasından ziyâde bu kıssanın, o şahsın hâlini dile getirmesi ve karakterini söz konusu etmesi önem arz etmektedir.

O kimse Kur'ân'da, hevâ ve hevesine uyan, dinden sıyrılıp çıkan ve insanlık bakımından alçalan, ilgili âyetler hakkında yaptığımız kısa açıklamamızda da belirttiğimiz üzere bahsedilmekte, hiçbir hayvanda bulunmayan aşağılık hâliyle hiçbir zaman ızdıraptan ve acıdan kurtulamayan bir köpek misâli gibi görülmektedir.⁹⁷³ Öyle ki o kimsenin önce o hâliyle sahip olduğu haysiyetten düşüşü ve sonra düştüğü hâl, köpeğin mesel olan aşağılık hâli gibidir. Bu da alçalmanın en son mertebesidir. Bu nedenle Yüce Allah'ın o gibiler hakkında,

«... سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» “... onları uyarsan da uyarmasan da inanmazlar.”⁹⁷⁴ şeklindeki ifadesini görüyoruz.

Ama o vasıflara hâiz olanlar içinde, Yüce Allah'ı bilen ve hakkı akledip düşünen kimseler de bulunuyordu. Ancak ne var ki o kimseler, cehâletten değil de makam ve riyâset sevgisinden dolayı İslâm'a girmemişlerdir.⁹⁷⁵

Bu mesel aynı zamanda âyetleri inkâr eden bir kavmin meselidir ki onlar Tevrât'ı şu alçak dünyanın çıkarlarına değişen bozuk bir nesil ve inkârcı bir kavimdi. İşte Yüce Allah Hz. Muhammed'e, belki biraz düşünürler veya içlerinde bundan ders alacaklar çıkabilir gibi ihtimâlleri hesaba katarak bu kıssayı onlara anlatmasını emretmişti. Belki de kendilerinde azıcık düşünce olanlar sahip oldukları bu çirkin hâllerin ve çirkin mesellerin benzerlerini görünce bir kere düşünüp⁹⁷⁶ utanacaklardı.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılan o ki mutasavvıfların nefis ile mücâdeleyi daima ön

⁹⁷¹ A'râf(7): 175. «انسَلَخَ» “inseleha: çıktı” mânasında olup bir şeyi tamamen bırakıp giden kimse için, «انسَلَخَ مِنْهُ» “inseleha minhu : Ondan sıyrıldı.” denir. Bu kelime, delillere iman etmeyerek küfründe ısrar eden her kâfir hakkında kullanılabilen kelimelerden biridir. Ayrıca, Tâhâ(20): 56'dan anlaşıldığına göre Firavun'da yalanlama ve küfürde inât ve dayatma vardı. Bundan dolayı bu âyette de bahsedilenin Firavun olması mümkündür. Çünkü Allah Teâlâ ona Hz. Musa'yı ve Hz.Hârûn'u birlikte göndermişti. Ama o yine de hevâsıyla yüz çevirip küfründe diretmişti. Çünkü o, âdî, sapmış ve şeytana tâbi olmuş birisi idi. O hâlde diyebiliriz ki, bu âyetlerde anlatılanlar birbirleri ile örtüşmektedir. Bu durumda Allah Teâlâ'nın âyette bahsettikleri Firavun hakkındadır. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XI, 148.

⁹⁷² A.g.e., XI, 148.

⁹⁷³ A'râf(7): 173, 176. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, IV, 176.

⁹⁷⁴ Bakara(2): 6.

⁹⁷⁵ Tefsîr-i Kebîr, XVII, 240.

⁹⁷⁶ A'râf(7): 177. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, IV, 176, 177.

planda tutmalarının gerekli olduğu hakkındaki ifadeleri ve çabaları isâbetli bir tutum ve davranış olmuştur. Aynı zamanda karakterli insan demek, nefisine hâkim olmakla doğru orantılıdır. Bundan dolayıdır ki karakterli insanların mücâdeleleri daima önce kendi nefisleriyle olmuştur. Nefsin her buyruğu altına girebilen, kötü eğilimlerine karşı koyamayan insandan, karakterli insan diye bahsetmek doğru değildir. Bu gibi kişiler nefislerinin esiri olur ve kendisi, akıntıya bırakılmış bir yaprak misâli hevâsının güdümünde sürüklenip gider.

Bu nedenle Kur'ân'da kişilik ve karakter büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla nefisle mücâdeleye büyük önem verilmektedir. Kur'ân'ın nefisle mücâdeleye verdiği bu önemi, nefsin saptırıcılığı yanında sahibini yanıltması ve ruh dünyasında hüviyetini ustalıkla kamufle edebilmesi gibi sebeplere de bağlamak gerekir.

Nitekim insan, meselâ yetmiş-seksen kilogramlık kendi vücudunu her gün taşımakla yorulmazken ağır olmasa da başkasının cesedini yüklenince ağırlığını bâriz bir şekilde idrâk etmektedir. Bundan hareketle kişi hırs, kibir ve nankörlük gibi taşkın zaaflarının zararlı etkilerini genellikle göremediği için davranışları kendisine ters gelmemekte; ama çevresindeki insanların küçükçük kusurlarını gayet iyi bir şekilde fark edebilmektedir.⁹⁷⁷

Ebû Osman el-Hîrî şöyle demiştir: “Kim nefisini terbiye ederse herkes ondan terbiye öğrenir; edep ehline aykırı hareket eden, yasakları çiğner ve kendisine uyanlar yoldan çıkarlar.”⁹⁷⁸

Çok güzel söylenmiş bir söz de şöyledir: “Nefsinden sakın, onun şerrinden, kötülüklerinden emin olma, zira nefis yetmiş şeytandan daha şerlidir, zararlıdır.”⁹⁷⁹ Şeytan ve nefisten sakınarak şeytanın ve nefsin hâkimiyetine girmemek ve kontrolü kaybetmemek çok zor olsa da mümkündür.

Zira insanın öz benliğini ve hüviyetini oluşturan nefsin iyi olanı ve ahlâkî güzelliği, aklın gücüne, aklın nefsi iyi idâre etmesine bağlıdır. Bu da nefsin iki temel duygusundan, şehvetin tazyikine gadabı musallat kılmakla ve gadabın tazyikine de şehveti musallat kılmakla mümkün olabilir.

Bunun için insanın kendisinde güven ve yeterliliği gerçekleştirmesi, Yüce Allah'ın emirlerini (hakkullahı) ihyâ etmesi; dolayısıyla O'nun haklarını bihakkın yerine getirmesi gerekir. Kul nefsinin arzularını gerçekleştirmekle meşgul olursa Yüce Allah'a değil, nefisine kul köle olmuş olur. Ama Yüce Allah'ın emirlerini tahakkuk ettirmekle meşgul olursa, nefsinin değil, Yüce Allah'ın kulu olmuş olur. Bunun daha yüce⁹⁸⁰ ve daha şerefli bir makam olduğunda hiç şüphe yoktur. Bu aynı zamanda âyetteki⁹⁸¹ mükellefiyetleri gereğince algılayabilmektir.

Ancak bu durum hayvanlar için söz konusu değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hayvanlar, kendisine yem veren sahibine ve onu bakıp gözetene itâat eder, kendisine iyi davrananı kötü davranandan ayırt eder, kendisine faydalı olanı arar, zarar verenden kaçır. Oysa mükellefiyetlerinin bilincinde olmayanlar, Yüce Rabb'lerine itâat etmezler. O'nun ihsânı ile kendilerinin düşmanı olan şeytanın kötülüğünü birbirinden ayırt edemezler.⁹⁸²

Bu hâldeki insanların Kur'ân'da kınanmaları, çok inâatçı olmaları sebebiyle söze kulak vermemeleri, dinlediklerinde ise duyduklarını düşünmemeleri yüzünden kulaklarının ve akıllarının bulunmadığı gibi hâller içinde tavsif edilerek ne kulakları ne de akılları varmış gibi oldukları beyan edilmiştir. Demek ki o zaman Yüce Allah da, onları sözden yararlanmadıkları, onu tefekkür ve düşünmeye yönelmedikleri, sırf hâlihazırdaki maddî lezzetlere yönelip mânevî olan ebedî saadetleri arzulayıp elde etmekten uzaklaştıkları için dört ayaklı hayvanlara benzetmiştir.

⁹⁷⁷ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6012.

⁹⁷⁸ Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 41.

⁹⁷⁹ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 479.

⁹⁸⁰ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6012; Tefsîr-i Kebîr, VIII, 359.

⁹⁸¹ Nisa(4): 135. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VIII, 360.

⁹⁸² Tefsîr-i Kebîr, XVII, 239, 240.

Hulâsa, Kur'ân emir ve yasakları değişik olayları değişik şekillerle ve tasvirlerle anlatarak mü'minin ruhuna şeytanın nüfûz edebileceği, nefsinin onu hâkimiyeti altına alabileceği bütün yolları kapatmaktadır. Böylece çeşitli şartlar altında değişik gâyeler için bu dinin herhangi bir hükmünü terke veya değiştirmeye yol açacak her türlü hüccet ve sebebin de önünü kesmektedir.

Çünkü insan bu gibi hususlarda şeytanın izini takip ederse şeytan onu saptırır ve daima ona kötülükleri veya dince yapılması yasaklananları emreder. Bu nedenle bütün insanların düşmanı olan şeytanı izlemekten insanlar men edilmiştir.⁹⁸³ Bu göz ardı edilirse hevânın ma'bûd konumunda düşünülmesi, buna uygun tavır ve davranışlarda bulunulması ve aynı paralelde ona muâmele edilmesi kaçınılmaz olur.

Oysa ma'bûdun değişmeyen olması ve devamlılığı zorunludur. Kur'ân'da, Yüce Allah'tan başka ma'bûd tanınacak, kulluk edilecek hiçbir ilâhın olmadığı, ilâhlığın sadece kendi hakkı olduğunun ve Yüce Allah'tan gelen gerçeğin de böyle olması gerektiğinin bilinmesi haber verilmekte ve vurgulanmaktadır.⁹⁸⁴

Tasavvuf ahlâkının ilk ve seçkin temsilcilerinden olan *Hâris el-Mûhâsibî*, “Sana düşmanın olan şeytandan neler gelirse hepsi nefsinin hevâsı aracılığıyla gelir.” demiştir.⁹⁸⁵ Bu düşünce diğer bütün mutasavvıflarca da benimsenmiştir.⁹⁸⁶ Demek ki nefsî eğilimlere uyulursa Yüce Allah akli, ilmi ve haysiyeti insana verdiği hâlde insan, dinden sıyrılabilmekte, hevâsını ilâhlaştırabilmekte ve onun aracılığıyla şeytan kendisine hükmedebilmektedir. Hatta o, hayatta iken bunlar yüzünden Yüce Allah'ın muhabbeti, peygamber sevgisi ile hiç buluşamamakta ve dinin şerefiyle şereflenememektedir.

Yüce Allah, bundan dolayı şeytanın aracısı olan nefsi haram kıldığı her şeyden nehyetmiştir. Dolayısıyla nefsin iğreti isteklerinden kaçınmanın, şehvetin baskılarına boyun eğmemenin ve mutlaka dikkatli olmanın⁹⁸⁷ zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Bu nedenle Kur'ân'da, hevânın ve şeytanın izleyicisi olmak, onun aldatmasına kanmak, hevâyı vb. ilâhlaştırmak kesinlikle yasaklanmıştır. Bunlar, şirke götüren sebeplerin başlıcalarındandır.⁹⁸⁸ İnsan bunun bilincinde olmalı ve her ne şekilde olursa olsun, onlardan uzak olmalı ve az veya çok bulaştığı takdirde hem kendi günahı için hem de diğer mü'minler için mağfaret dilemelidir.

⁹⁸³ *Nûr*(24):21. *Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, X, 303.

⁹⁸⁴ *Muhammed*(47): 19. Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII, 142.

⁹⁸⁵ *Hâris el-Muhâsibî, er-Rî'âye li-Hukûkullâh*, nşr. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Beyrut, 1405/1985, s. 325.

⁹⁸⁶ Meselâ, bkz. *Keşfu'l-Mahcûb*, II, 439; *İhyâu Ulûmiddîn*, III, 45-48.

⁹⁸⁷ *Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ*, s. 21; *es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, s. 184.

⁹⁸⁸ Bkz. Yıldırım, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayahan Yay., İstanbul, 1407/1987, s. 285-296.

III.BÖLÜM

HEVÂSINA TÂBÎ OLANLARLA OLMAYANLARIN VASIFLARI İLE BU İKİ GRUBUN DÜNYADA VE ÂHİRETTEKİ KAZANÇLARI VEYA KAYIPLARI

Burada insanın, hevâ duygusu açısından olumlu veya olumsuz yönleriyle özellikleri, bunlarla hevânın insanda ortaya çıkan sonuçları ve onun bilhassa olumsuz yönleri itibarıyla insanın dünyada ve âhiretteki durumuna bakmaya çalışacağız. Bu esnada, Kur'ân'da yer aldığı şekliyle heveskârların ve diğerlerinin kimliklerini bir araya getirdiğimiz ve tasnife tâbi tuttuğumuzda, bunlardan davranış alanlarından hareketle bazı temel gruplara ayrılmalarının mümkün olduğunu da ortaya koymaya çalışacağız.

Bu arada yine her şeyin Yüce Allah'ın, irâdesiyle olduğunu insanları söz ve fiilleri sebebiyle meydana gelen bazı günahları yüzünden onları musîbete uğratmayı murat edeceğini; ama onların günahları işlemelerinin hevâ ile mümkün olduğunu; bunun da Allah Teâlâ'nın, hem hayrı hem de şerri irâde ettiğine dalâlet ettiğini; fakat sonuçta her işin âkıbetinin Yüce Allah'a kaldığını vurgulamaya çalışacağız.

A) HEVÂSINA TÂBÎ OLANLARLA OLMAYANLARIN VASIFLARI VE BUNLARIN MUKÂYESESİ

Şimdi bu grupların tanıtıcı özel niteliklerini belirlemeye çalışalım. Önce *hevâsını izleyenlerin bazı özelliklerini* zikrederim:

- 1- Şeytanın oyuncağı ve hayranı olurlar.
- 2- Dinlerini oyun, eğlence ve alay konusu yaparlar.
- 3- Dünya hayatı, akıl ve basiret sahipleri dışındakileri nasıl aldatmışsa, o kimseleri de aldatır.⁹⁸⁹ Zira onlar, alçaklığa (dünyalığa) saplanırlar; dünyanın zînetine ve güzelliğine meylederler onun lezzet ve nimetlerine yönelirler.⁹⁹⁰
- 4- İmana davetten, öğüt ve duâdan istifâde etmez, dalâlette devam ederler.⁹⁹¹
- 5- Peygamberlerin haber vermesine ve emretmiş olmasına rağmen, onlara muhâlefet ederler ve kitapta olanı gizleyerek onu, Yüce Allah'ın kullarına bildirmezler.
- 6- İlim ve hidâyet sahasından çıkarak nefsânî arzulara yönelirler ve şehvetlerine tâbî olurlar.⁹⁹² Şüphesiz bu hâlleriyle onlar, Yüce Allah'ın zemmettiği ve kınadığı kişilerdir.⁹⁹³
- 7- Onlar, söyleneni iyi anladıkları hâlde istihzâ etmek için tıpkı, zeki bir kimsenin ahmak birisine, aslında kendisinin iyi anladığını bildiği hâlde, “Sözünü tekrarla da anlayayım.”demesi gibi bir havaya girerler. Hâlbuki herkes bilir ki bu sözleriyle istihzâ ve alay etmekle birlikte tekrardan faydalanmaya ihtiyaçları yoktur. Bir başka ifade ile onlar, dinlemelerine ve dinlediklerinin tekrarını istemiş olmalarına rağmen, söylenenleri anlarlar; fakat anlamazlıktan gelirler. Zira anlama kabiliyetleri alınmamıştır. Ama Yüce Allah, onların kalplerine mühür vurmuştur.⁹⁹⁴

Nitekim, « وَإِذَا لَفُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَؤُونَ » “İnanmış olanlara rastladıkları zaman; ‘inandık’ derler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman; ‘Biz, sizinle beraberiz, biz sadece (onlarla) alay ediyoruz.’ Derler.”⁹⁹⁵ âyeti birinci duruma uygun düşmekte ve onu teyit etmektedir:

⁹⁸⁹ Bkz. En'âm(6): 70, 71.

⁹⁹⁰ A'râf(7): 176. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VII, 3163.

⁹⁹¹ Bakara(2): 6; A'râf(7): 176; Tevbe(9): 80.

⁹⁹² A'râf(7): 176. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VII, 3167.

⁹⁹³ Tefsîr-i Kebîr, XX, 97.

⁹⁹⁴ Bakara(2): 14; A'râf(7): 101.

⁹⁹⁵ Bakara(2): 14.

اللَّهُ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ آنِفًا أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ وَمَنْهُمْ مَنْ يَسْمَعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا: «عَلَى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُوا أَهْوَاءَهُمْ»

“Onlardan gelip seni dinleyen vardır. Fakat senin yanından çıktıkları zaman kendilerine bilgi verilmiş olanlara (seni çekiştirmek, küçümsemek amacıyla): ‘Demin ne söyledi?’ derler. Onlar Allah’ın kalplerini mühürlediği keyiflerinin ardına düşmüş kimselerdir.”⁹⁹⁶
«وَلَمَّا يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ ... قَالَتِ الْآعْرَابُ أَمَّا قُلُوبُهُمْ فَلَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قَوْلُوا أَسْلَمْنَا»

“Göçebe Araplar: “İnandık.” dediler. Deki: ‘Siz inanmadınız; fakat “İslâm olduk.” deyin (Çünkü iman gönülden olur. İslâm ise itâat ederek barışa girmek, savaşı bırakmaktır. Savaşı bırakmakla İslâm olup güvene girdiniz) fakat henüz iman kalplerinize girmedir.”⁹⁹⁷ âyetleri ikinci duruma uygun düşmekte, onu te’yit etmekte ve desteklemektedir.

8- Onlar, ya anlamadıkları yahut da istifâde etmek için dinlemediklerinden hakka tâbi olmayı terk ederek zıddı olan bâtila tâbi olurlar.⁹⁹⁸

9- Bu kategoriye giren insanlar vaktiyle kendi dönemlerinde peygamberleri yalanlamışlardır. Hâlbuki peygamberler kendilerine gelen şeyi tebliğ etmiştir.⁹⁹⁹ Nitekim, meselâ gözleriyle gördükleri ayın yarılması mucizesini, kıyâmetin yaklaştığını vb. haber veren Hz. Muhammed’i yalanlamışlardır. Bu onların belirgin niteliğidir.¹⁰⁰⁰

10- Kitap ehli olan heveskârların birçoğu vaktiyle din ve iman iddiasında bulunmuş; ama Yüce Allah'a, Hz. Peygamber'e ve mü'minlere olan kinlerinden ötürü kâfirlerle (yani müşriklerle) pek âlâ dostluk etmişler, müşriklerden yana olmuşlar ve onların dostluğu arkasına düşmüşlerdir.¹⁰⁰¹ Çünkü onlar, Yüce Allah'a, Hz. Peygamber'e ve ona indirilene imanda samimi olmadıkları için Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in düşmanı olan kâfirlerle dost olmuşlar ve onları yakınları olarak tanımışlardır.

Onlar, bununla birlikte geçmişte Yüce Allah'a, âhiret gününe inanan ve güzel ameller işleyen kimseler olmadıkları gibi, benzerleri de bu gün aynındırlar; bundan sonra da hep böyle olacaklar, taşkınlık ve düşmanlıklarını sürdürerek artıracaklardır. Bu anlamda mü'minlerden hoşlanmayacaklar ve İslâm dini ile alay edeceklerdir.¹⁰⁰²

11- Böyle kişilerde hiç hakseverlik olmayıp sadece bencillik vardır. Onların istedikleri, gerçek fayda değil, sadece canlarının istediği kuru kuruntudan ibarettir. Onlar, delil, tanık, hak, hukuk tanımaz, yalnız kendi istek ve zevklerine tapar; zevklerinin, kendilerinin felâketine sebep olacağını bilseler de yine hakkı zevklerine kurban ederler. Dini, insanın soyut duygularından yani sadece istek, arzu ve zevklerinden ibaret sayarlar; gönülleri neyi çekerse ona taparlar; ama gerçeğin zevkini aramaz, Hakk'ın hoşnutluğunu düşünmez, hatta bu gibi hususlarda düşünmek bile istemezler, hakkı anlasalar da onu yine tanımazlar.¹⁰⁰³

12- Onlar gerçekten söz dinlemez ve akıllanmaz kimselerdir. Ne getirilen bir delili tanır, ne aklî delili tanır ne de akıl ile hareket ederler. Onlar âdeta hayvanlar gibidirler. Zira aklına ve işittiğine göre hareket etmez, soyut isteklerine bakar ve onlara uyarlar. Bu nedenle gidişçe onlardan daha sapkındırlar. Örneğin evcil hayvanlar, kendilerine bakanlara bağlanırlar, kendilerine iyilik edenleri kötülük edenlerden seçerler, faydalarına olan şeyleri arar, zarar verenlerinden kaçarlar. Yedikleri içtikleri yerleri tanırırlar, öğrendikleri yolu şaşırırlar. Kendilerine verilen güçlerde tembellik etmez ve onu yaratıldıkları yönde sarf ederler.

13- Onlarda hak ve hayır inancı olmadığından, haksızlık ve kötülük inancı da yoktur. O kimseler Yüce Rabb'lerini tanımazlar. O'nun nimetlerine karşı nankörlük ederler. Ebedî fayda olan sevabı istemez, en büyük zarar olan azaptan korunmazlar. Yaratılışı bozmaya, fitneler

⁹⁹⁶ Muhammed(47):16. Ayrıca bkz. A'râf(7): 101. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 97.

⁹⁹⁷ Hucurât(49): 14.

⁹⁹⁸ Muhammed(47): 16.

⁹⁹⁹ Tefsîr-i Kebîr, XX, 594.

¹⁰⁰⁰ Kamer(54): 3.

¹⁰⁰¹ Mâide(5): 80, 81.

¹⁰⁰² Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, II, 321.

¹⁰⁰³ Furkân(25): 43, 44. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VI, 70.

çıkarmaya çalışır, haksızlık ve fitne ile yalan dolan ve aldatmayla dünyayı karıştırırlar. Bütün bunlar, kendilerinin istek ve arzularından kaynaklanan ve onların tapar derecede güdümüne girenlerin veya tapanların sapıklıklarıdır.¹⁰⁰⁴

14- Onlar bu şekilde kalbi Yüce Allah'tan gâfil olan ve hevâsına uyan kişiler olup hep aşırı davranışlar içinde olurlar.¹⁰⁰⁵

15- Onlar, gerçeği görmeğe basîretleri kapalı, hakîkati işitmeye kulakları tıkalı olup sapık ve şaşkın arzularının peşinden koşanlardır. Bu, Kur'ân'da o kadar önemle vurgulanmaktadır ki bu şekilde onların hevâlarını kendilerine tanrı edinen sapıklar olarak vasıflandırıldıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁶ Zira onların, dünyadan ayrılıncaya kadar hemen hemen hiçbir iyi amelle ilgileri olmayıp ilâhları, arzu ve temennileridir.¹⁰⁰⁷

16- Onlara, keyiflerine aykırı ve işlerine gelmeyen bir şey tebliğ edilirse çok katı bir tavır içine girer ve çok sert tepki gösterirler. Örneğin, vaktiyle hevâ sahibi kitap ehli kimselere, peygamberler hoşlanmadıkları şeyleri getirdikleri zaman, onlar böbürlenmişler, peygamberlerin bir kısmını yalanlayıp, bir kısmını da öldürmüşlerdir.¹⁰⁰⁸

17- Şehvet düşkünü olan o kimseler, şüphesiz zamanla ondan hoşlanmaz veya lezzet alamaz bir duruma düşerler. Buna rağmen arzularını terk edemezler. Nitekim onlara göre, arzularıyla beraber olmak, zorunlu yaşam gibi olur. Ama meselâ içki ve kumar düşkünü olan böylesi kişilerin, o tür şeylere düşkün olmayan kimselerden çok daha az lezzet aldıkları görülür. Bununla birlikte alışkanlıkları, o kişilere kötü ve zararlı olanı emreder ve o kişileri emrettiği, hükmettiği şeyleri elde etmek için tehlikelere atar.

18- Onlar, gözlerinden hevânın hâkimiyeti (pas-perde) yok olmadığı için kendilerinin, mutluluk bildiği ve beklediği yerden sıkıntı ve talihsizlik; neşe olduğunu var saydıkları ve lezzet istedikleri yerden üzüntü çekeceklerini göremezler. Öyle ki âdetâ tuzakta bulunan bir tohum sebebiyle aldanmış hayvan gibidirler. Onlar, aldatıldıkları şeyi elde edemezler ve düştükleri şeyden (tuzaktan da) kurtulmaya güç yetiremezler.¹⁰⁰⁹ Ama hep değişen arzu ve heveslerinin peşinden koşarlar.¹⁰¹⁰ Bunlar, onların hissî, bedenî zevkleriyle ilgili durumlarından sergilenen sunumlar ve manzaralardır.

19- Heveskârlar, âhiret gününde dinin sahibi Yüce Allah'a karşı birbirlerini müdâfa edemezler. Buna rağmen dünyada, O'na ve dinine karşı hem birbirlerinin dostu olurlar hem de O'nun zıddına birbirlerine dayanırlar.¹⁰¹¹

Ama başka bir yönden şahsî arzuları sebebiyle hem kendi aralarında hem de aynı özelliğe sahip olan başka insanlarla bunlar arasında düşmanlık şiddetli olur. Örneğin ayrılığa düşen ehl-i kitabın birleşememe sebebinin şahsî arzuları olduğu âyette¹⁰¹² vurgulanmaktadır.¹⁰¹³

20- Yüce Allah'ın âyetlerini yalanlayan, yiyecek ve şehvetini giderecek şeyler elde etmekten başka bir düşüncesi olmayan heveskâr kimseler, hırs konusunda hayvanların en âdisi ve dili sarkmış köpeklerin bazı hâl ve özelliklerinin aynıları ile muttasıftır.¹⁰¹⁴ Örneğin bu hırslı ve sapıtmış kişilerin hırsı, o tip hayvanların soluması asla sona ermediği gibi hiç tükenmez.¹⁰¹⁵ Bunun sebebi, onların dünyaya meyletmek, dünyaya bağlanıp kalmak gibi yönlerden o

¹⁰⁰⁴ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 71.

¹⁰⁰⁵ Bkz. **Kehf**(18): 28. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VII, 227.

¹⁰⁰⁶ Bkz. **Furkân**(25): 43. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 226.

¹⁰⁰⁷ **Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediye**, I, 478.

¹⁰⁰⁸ **Bakara**(2): 87. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 231.

¹⁰⁰⁹ **Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ**, s. 19.

¹⁰¹⁰ **Rum**(30): 29. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XI, 421.

¹⁰¹¹ **A.g.e.**, XIII, 280.

¹⁰¹² **Bakara**(2): 145.

¹⁰¹³ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, I, 281.

¹⁰¹⁴ **A'râf**(7) : 176-177. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VII, 3166, 3167.

¹⁰¹⁵ Daha önce de değindiğimiz şekilde, bazı âyetlere göre, köpeğin o kötü fiili, onun aslî huyudur. Bkz. **A'râf**(7): 175, 176.

hayvanlara benzemeleridir.¹⁰¹⁶ Ama ne yazık ki yine Kur'ân'da, böyle bir benzetmenin, çok kötü bir durum olduğu da vurgulanmaktadır.¹⁰¹⁷

21- Nitekim o kişiler, dünyayı tercihte, insanları hoşnut etmede hevâlarına uyarlar; uyarıların ve âyetlerin gereğinden yüz çevirirler. Bu şekilde bayağılıkta çok yerinde bir misâl oluştururlar.¹⁰¹⁸ Şüphesiz bunun gereği olarak da geçici dünyaya ve zevklere özlem duyarlar; hâllerinin en âdiliğinde bile, nasihat, vaaz gibi şeylere iltifat etmez veya bunlardan etkilenmezler ve dalâlet üzere kahrılar. Öyle ki sıkıntılı olsalar da rahat olsalar da bu halleri üzere terk edilseler veya bu fiillerinden menedilseler, yine bu ahvâl üzere devam ederler. O zaman da bu hâllerleriyle köpeğin benzer huyları ve vasıfları üzere nefsî arzularını tatmin için âdeta dilini çıkartıp soluyarak nefes alırlar.

22- Hevânın kaynağı olan nefse sahip heveskâr kişiler, pinti, değersiz, alçak, meziyetsiz, rezil ve aşağılık olurlar. Hatta onlar, şehvetlerinin hizmetçileri, itaatkârları ve hakîr köleleridir.

23- Yüce Allah onlara ilmi ve dini nasip etse de onlar, insanların mallarının kirlerine bulaşmaktan uzak kalamaz, dünyalık peşine düşer ve kendilerini onun içine atarlar. Sahip oldukları ilim onları bundan alıkoyamamakla birlikte, bunu sadece kötü nefislerinden ve âdi huylarından ötürü yaparlar.¹⁰¹⁹

24- Onlar, âlim olsalar da bununla insanlara ilimlerini bildirmek ve faziletleriyle meşhur olmak amacını güderek dünya malına sahip olmaya yönelirler. Bu durumda onlar, sözlerini ifade ederken sadece dünyalık elde etmeye karşı olan kalplerindeki aşırı susuzluk ile hırsın hararetinden ötürü dillerini çıkarır (sarkıtır)lar. Ama bu, onların ihtiyacından ve mecburiyetinden kaynaklanmaz. Onların bu hâli, kötü fiili âdi ve çirkin huyundan kaynaklanan ve buna devam eden köpeğin durumuna benzemektedir.¹⁰²⁰

25- Heveskârların muhâfaza ettikleri inanç ve düşünceleri hemen hemen her zaman aynıdır. Nitekim vaktiyle aynı anlayışa sahip olanlar, peygamberlerin getirdikleri mucizeleri kabul etmemişler ve Yüce Allah'ın kâinattaki sürekli âyetlerinden etkilenmemişlerdir. Günümüzde de onların benzerlerinin, kâinatta nice hârikalar yer almasına, varlıklarla ilgili sırların daha fazla bilinmesine, hatta bu hususta o günlere göre daha avantajlı bir konumda bulunulmasına rağmen, duyguları bunlardan gözleriyle şahit oldukları gibi etkilenmemektedir. Hâlbuki meselâ ayın hareketi, yörüngesi, göğün havada direksiz duruşu vb. o gün olduğu gibi bugün de büyük birer mucizedir. Ayrıca Kur'ân'da beşer kalbi, her an için bu kâinatta câri olan hârikaları müşâhedeye dâvet olunmakta ve kâinatta devamlı ve değişmez âyetlere karşı sürekli uyanık tutulmak istenmektedir. Ama ne yazık ki onlar, bütün bu vb. gerçekler ve dâvetler kaşısında hâlâ, vaktiyle Kur'ân mucizesine karşı büyüden bahsetmiş¹⁰²¹ ve onun dâvetine icâbet etmemiş olan hevâ sahipleri gibidirler.

26- Onlar, meseleler nefislerinin arzularına ve heveslerine kaldığı sürece kesinlikle doğru yolu bulamaz ve hidâyete eremezler. Zira o zaman onların ileri sürecekleri sebep, örneğin hakîkatin gizliliği veya delillerin zayıflığı değil, onun Hakk'ın isteklerinin, azgın heveslerine uygun olmayışıdır. Bu gibi hâller, insanın kapılabileceği hâllerin en kötüsüdür. O hâlde onlara ne hidâyet fayda verir ne de deliller onları ikna eder.

27- Onlar, heveslerine kapılarak sadece sapıtanlar ve arzuları kendilerini felâkete götürenlerdir. Yoksa onlar, nefislerinin arzuları ve hevesleri, ne eşyanın tabiatındaki herhangi bir şeyi ne de gerçekleri değiştirip tebdîl eder. Ancak eşyayı değiştirme gücü, dünyada ve âhirette

¹⁰¹⁶ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XI, 150-152; **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 176.

¹⁰¹⁷ **A'râf(7)** : 176-178. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VII, 3166, 3167.

¹⁰¹⁸ **Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye**, I, 474, 475

¹⁰¹⁹ **A'râf(7)** : 176. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XI, 150-152; **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 176.

¹⁰²⁰ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XI, 150-152; **Hak Dini Kur'ân Dili**, IV, 176.

¹⁰²¹ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XIV, 170.

Yüce Allah'ın kudreti tahtında olup¹⁰²² bu arzu ve heves sahipleri O'nun sadece kulu ve kölesi olanlardır.¹⁰²³

28- Onlar, bazen hakkın bir kısmını yalanlar veya inkâr ederler. Örneğin Hz. Peygamber'e gelen hak konusunda aynı şekilde davranan Yahûdi ve Hristiyan¹⁰²⁴ heveskârlar, bunu yaparken hevâlarına uymuşlardır. Bunun üzerine Yüce Allah Hz. Peygamber'i, onların indirdiklerinin bir kısmından şaşırtmamaları hususunda uyarmıştır.¹⁰²⁵

29- İtaatlerinin azalması veya hiç olmaması sebebiyle, kusurlu ve eksik bir şekilde şehvetlerine uyarak âhirete herhangi bir hazırlık yapmazlar. Yüce Allah'tan özür dileyip olumsuzluklardan vazgeçmezler; bazıları ise istiğfarla tevbe etmeyi terkle, bunda ısrar ederek, Yüce Allah'tan bağışlanmayı ve cennete girmeyi temenni eder. Aslında onlar âciz, nefislerinin kendilerini alt ettiği ve onların arzuladığı her şeyi yerine getiren kimselerdir.¹⁰²⁶

30- Gerçekle hükmetmeyi terk ederler;¹⁰²⁷ çünkü vahyedilenleri kabul etmezler; hurafe ve bâtil inanç sahipleri olarak dalâlette yüzerler.

31- Yüce Allah'tan başkasına kulluk ederler, O'na eş koşulanlara taparlar ve sanki İslâm'la putperestliğin bir kalpte birleşebileceği¹⁰²⁸ inancını taşırlar.

32- Onların inançları bâtildir. Nitekim onlar, nefs-i emmârenin arzularına ve sırf soyut akla güvenmekte, dinî dikkate almayarak iyiliği ve kötülüğü akılla sınırlandırmaya çalışmaktadırlar. Buna paralel olarak kendi görüşlerini beğenmekte; onları üstün ve güzel görmekte, onlara uymakta; ama başkalarınınkini dikkate almamakta yahut başkalarını taklît etmektedirler. Bu doğal olmakla birlikte hevânın sonuçlarından biridir ve bâtildir.¹⁰²⁹

33- Bozuk ve bâtil inançlar ihtivâ eden düşüncelere sahip bid'at ehli heveskârlar birtakım şahsî ve indî hatta keyfî yorum ve açıklamalarla mezhepler oluşturulmasına zemin hazırlamakta veya buna yol açmaktadırlar.

34- O kişilerin, hemen hemen bütün sufilerce yerilmiş veya kötülenmiş olan «حب رياسة» “*hubbu riyâset: Baş olma sevdası*” önemli bir özelliğidir. Bu da onların aynı zamanda dünyaya çok belirgin bir şekilde bağlı olduklarının göstergelerinden biridir.

35- Hayatta işleri, aşırılıktır. Örneğin âhirete kazanç sağlamak için kendilerine verilen vakti heba ederler. Hatta arzuladıkları her şeyde, nefislerini unutarak veya unutmayarak, hevâlarının tüm meyillerine uyarlar. Onlar, bu gibi nedenlerden ötürü ve kötüler kategorisinde olmalarından dolayı, kendilerini nefislerinin bizzat felâketlere götüreceği, ziyana uğratacağı kimselerdir.

36-Onlar, küfür ve fıkta hevâlarının geçici arzularında nefislerinin zorlamalarına bilgisizce uyanlar; en zâlim ve sapık olanlardır. Zaten hevâsına uyanın sapıklıkta hiçbir dengi yoktur.¹⁰³⁰ Onların bu gibi pek çok olumsuz özelliği vardır.

Ancak, kimde iki zıt şeyden birisi olmazsa, şüphesiz diğerini elde etmiş olur. Bu nedenle akıllı olup nefsinden hoşnut olmayan, bu özelliklere sahip olanların akıbetiyle karşılaşmayacaktır.

Hevâsına uymayanların özellikleri:

1- Ehl-i kitaptan öyleleri vardır ki huşû duyarak Yüce Allah'a, mü'minlere ve kendilerine indirilmiş olana inanırlardı ve Yüce Allah'ın âyetlerini az bir pahaya değışmezlerdi. İşte onlar ve onlar gibiler, ecirleri Yüce Rabb'ları katında olanlardır.¹⁰³¹

¹⁰²² Necm(53): 23. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIV, 128.

¹⁰²³ Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ, s. 28.

¹⁰²⁴ Ra'd(13): 36. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XII, 7560.

¹⁰²⁵ Mâide(5): 49.

¹⁰²⁶ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 478.

¹⁰²⁷ Mâide(5): 48.

¹⁰²⁸ En'âm(6): 56.

¹⁰²⁹ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 474; Tefsîr-i Kebîr, II, 405

¹⁰³⁰ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 476.

¹⁰³¹ Ra'd(13): 36. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7560.

2- Adâletle vassfedilirler, hevâdan uzak dururlar. Zira adâlet, hevâyâ uymayı bırakmaktan ibarettir.¹⁰³²

3- Hiçbir hususta heveskârların heveslerine uymazlar; dine bağılıdır ve heveslerine kapılarak heveskârlardan gereksiz yardım temenni etmezler.¹⁰³³

4- Gönül ehli, azim sahibi kişilerdir. Onların irâdeleri, Hakk'ın irâdesiyle aynileşene kadar O'nun hakkıyla bilenlerin derecelerine ulaşmak isterler. Yüce Allah'ın istediği şeyin tamamını, rûhi yardım alma derecesine ulaşmış, yüksek irâde sahibi veya ermiş kimselerin istemeleri ve Yüce Allah'ın da böyle murat etmiş olması bakımından isterler. Hoşlanmadıklarından, Yüce Allah hoşlanmadı diye hoşlanmazlar. Bu nedenle nefsin isteğine, o istedi diye râzı olmazlar ve bizzat kendi irâdeleriyle ondan hoşlanmazlar.¹⁰³⁴

5- Şehvetine gâlib gelen efendiler veya padişahlar gibidirler. Onlarda, hevâyâ ilgili bir meylin görünmemesi veya bulunmaması, zeki olmalarının ve yiğitliklerinin işaretlerindendir.¹⁰³⁵

6- Yüce Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına, melâikesine, âhiret gününe, dirilişe, hesâba, cennet ve cehennem, gayba ve kadere imanda kusur etmezler.

7- Onlarda, Yüce Allah'a ibâdet etmek; namaz, oruç, hac, zekât, nefisle Yüce Allah yolunda savaşmak gibi farzları edâ etmek, Yüce Allah'tan saygıyla ve gereğince korkmak, O'nu sürekli anmak, O'ndan yarlıganma talebinde bulunmak, O'na güvenmek, Kur'ân okumak gibi alışkanlıkları sürekli.

8- İyi ilişkilerde bulunmak, iyilik ve ihsânda bulunmak, yardımlaşmak, kenetlenmek ve birlik olmak, iyiliği emretmek, kötülükten menetmek, affetmek, başkasını kendine tercih etmek, boş şeylerden yüz çevirmek, anne-baba ve akrabaya iyilik yapmak, eşler arası iyi ilişkilerde bulunmak, aileyi gözetmek ve onun için harcamada bulunmak sürekli ve güzel alışkanlıklarındandır.

9- Yaratılışının (tabiatının) gereklerine ve gerçeklerine uygun olarak Yüce Allah yolunda olmakta, tepkisellik/reaksiyonellik ve duygusallıkla ilintili kimliklerinde, nefsin izzetini korumada, irâde gücünde, nefsin hevâsını ve şehvetlerini kontrol etmede güçlüdürler.

10- Yüce Allah'ın sevgisini ve insanların iyiliğini isterler, azabından korkarlar, rahmetini ümit ederler, insanları severler, öfkelerini tutarlar, öfkelerinin tepkilerini kontrol altına alırlar, başkalarına düşmanlıkta bulunmazlar, onlara eziyet etmezler, haset etmezler, kendilerini beğenmezler, merhametlidirler, herhangi bir günâh işlemeleri durumunda nefislerini kınarlar ve pişmanlık duyarlar.

11- Evreni ve Yüce Allah'ın yarattıklarını düşünürler, ilim ve marifet isterler; zanna tâbi olmazlar, gerçeği ararlar, inançları ve düşünceleri hür olur. Onların bunun gibi pek çok özellikleri vardır.

Şimdi bu *iki insan tipini biraz daha farklı ve başka bazı yönleriyle de mukâyese etmemiz mümkündür*. Şöyle ki Kur'ân'da, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bu iki sınıftan her birinin kendisiyle tanınabileceği; ama diğerlerinden de ayrılabilmesi özel nitelikleri ve kimlikleri vardır. Bunları, zaman zaman yeri geldikçe âyetlerle ortaya koymaya çalıştık. Bunlardan bazıları, yukarıda sergilemeye çalıştığımız gibi, hevâ perspektifi çerçevesinde olumlu veya olumsuz yönleriyle iki insan tipinin bazı davranışlarını ve yaşam kesitlerini ortaya koymaktadır. Nitekim her iki tarafın durumları meselâ ibâdetlerinde, ahlâklarında, hatta kendi aralarında veya başkalarıyla olan münâsebetlerinde, aile ilişkilerinde, bilgi edinme isteklerinde, iş hayatlarında rızık arama gayretlerinde, fizyonomilerinde vb. kendini göstermektedir.¹⁰³⁶ Böylece nihayet herkes neyin peşinden koşuyorsa onunla meşhur olacak ve onun karşılığını bulacaktır. Yani farklı eğilimler insanları farklı sonuçlara götürecektir.

¹⁰³² Tefsîr-i Kebîr, VIII, 362

¹⁰³³ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 280.

¹⁰³⁴ İbn Arabî, Muhyiddîn, el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye, Bulak, 1263/1847, II, 463.

¹⁰³⁵ Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ, s. 28.

¹⁰³⁶ Kur'ân ve Psikoloji, s. 206, 207.

Yukarıdaki nitelikler vb. dünyada olduğu gibi, âhirette de itâatkârın âsiden, iyilik yapanın kötülük yapandan ayırt edilmesinin sebebi olacaktır. Bu aynı zamanda kıyâmetin de delillerindendir.¹⁰³⁷ Nitekim Kur'ân'a göre, Yüce Allah nezdinde iman edip de güzel amel işleyenlerin, yeryüzünde fesât çıkaranlarla bir tutulmayacağı, muttakilerin sapıklar gibi sayılmayacağı anlayışı bunu göstermektedir. O halde bu âyette¹⁰³⁸ kastedilen de budur. Üstelik bu durum, yani iyilerle kötülerin bir tutulmayacağı gerçeği âhiretteki ayrımın veya azabın delilidir.¹⁰³⁹

Ancak kötü olanları ve kötülük edenleri yaptıklarına karşılık, onlara güzelce ihsânda bulunanları, daha güzeli ile mükâfatlandırarak olan Yüce Allah'tır¹⁰⁴⁰ ki gökler ile yerden her biri O'nun tarafından gerek birbirlerine, gerekse yaratıcılarına göre gerekli olan adâlet ve hikmet gözetilerek yaratılmıştır.¹⁰⁴¹ Bu onların hak ve adalet üzere yaratılma özellikleridir. O halde Yüce Allah, aynı anlayış üzere yarattığı her insana da müstahak olduğunu tastamam verecek, kötülük yapanları yaptıkları ile cezâlandıracak, güzel davrananları da daha güzeliyle mükâfatlandıracaktır ki¹⁰⁴² *Câsiye*(45): 22. âyet bu hükme bir delil mâhiyetindedir.

Çünkü hak ile yaratış, zâlimden zulme uğrayanın hakkını hemen almak ve iyi ile kötüyü eşit tutmayıp iyiye iyiliğinin, kötüye de kötülüğünün cezasını vermek demek olan adâleti gerektirmektedir. Bu, şu dünyada olmazsa yarın âhirette olması gerekir, demektir ki zaten hemen herkes hakkı yenmeksizin iyi veya kötü ile yaptığına mukâbele olunmak için yaratılmıştır. Bu nedenle kötülük yapanların geleceği, iyilik yapanların geleceği ile eşit olmayacaktır¹⁰⁴³ ve olmamalıdır. Nitekim kesinlikle yasaklanan hevâya uyanla, ona uymayanın durumu dâhil oldukları kategoriye göre olacak ve birisi ceza, diğeri mükâfat görecektir.

Buna göre, mü'minler için cennette meselâ temiz ve temizleyici karakterde bir yeme ve içme söz konusu olacak; yiyip içtikleri şeyler onların karınlarında birikmeyecek; onlara eziyet vermeyecek ve onlar sebebiyle kazâ-i hacette bulunmayacaklardır. Ama buna mukâbil örneğin kâfirler için kaynar su olacak ve onu alınca onların karınlarına ulaşır ulaşmaz, bağırsaklarını paramparça edecek ve onlar o şeyin karınlarından çıkmasını arzulayacaklardır.¹⁰⁴⁴

Bütün bu gibi şeyler ve daha sonra da ilgili yerde söz konusu edeceğimiz benzer durumlar, birbirinin karşısı olan bu iki grubun hâllerini ve konularını anlatmaktadır. O hâlde bir kere daha belirtelim ki bunlardan, hevâsıyla, küfür ve isyanıyla taşkınlık yapanın, dünya hayatını yeğleyenin barınağı elbette cehennem; ama Yüce Rabb'inin makamında, huzurunda durup hesap vermekten korkarak nefsinin kötülüklerden meneden ve hevâsını terk edenin barınağı ise cennet olacaktır.

Nitekim bu anlamda *Nâzi'ât*(79): 37-39. âyetleri aynı sûre'nin 40. ve 41. âyetlerinin tam karşısıdır. *Birincilerin* tanımladığı insanlar, azgınlık yapıp şu yakın yaşamı yeğleyenlerdir ki onların yeri cehennemdir. *İkinciler* ise Yüce Allah'ın dîvanında durup, hesap vermekten korkarak nefislerini kötülüklerle karşı dizginleyen ve hevâlarına karşı duran insanlardır. Bunların yeri ise cennettir.

O hâlde herkes seçme özgürlüğü sayesinde irâdesiyle yaptığı her işten eninde sonunda sorumlu olacağı gibi, onu kötülüklerle itici bir güç olan nefsinin; hevâ ve hevesinin var olduğu da bir gerçek¹⁰⁴⁵ olmakla birlikte, onun sürüklediklerinden de sorumlu olacaktır.

Öyle ise bu anlamda eşyanın hakikatini değerlendiren din terâzisine göre, insanlardan nefsine engel olanların yükselmesi, diğeri bir kısmının da zelîl olması tabîî bir netice olarak

¹⁰³⁷ *Tâhâ*(20): 15.

¹⁰³⁸ *Sâd*(38): 28. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XV, 454.

¹⁰³⁹ *Câsiye*(45): 22. Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII, 90.

¹⁰⁴⁰ *Necm*(53): 31. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7547.

¹⁰⁴¹ *Câsiye*(45): 22.

¹⁰⁴² *Necm*(53): 31.

¹⁰⁴³ *Câsiye*(45): 22. Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII, 90, 316.

¹⁰⁴⁴ *Muhammed*(47): 15. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XX, 96.

¹⁰⁴⁵ *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, X, 310.

tahakkuk edecektir.¹⁰⁴⁶ O hâlde kulun, nefsinin buyruğu yüzünden gerçeği terke karşılık bâtil benimsemekle mukâbelede bulunması kesinlikle yasaktır. Zira bu, hem gereksiz hem de günahtır.

Ama bunun aksine hak konusunda kararlı olmak, insanı mutlu bir sona götüreceği gibi onu irtikâp edenlerin beklentilerini de sona erdirir. Meselâ daha sonra da söz konusu edeceğimiz üzere Hz. Peygamber'in, Yahûdi ve Hristiyanların kıblesine uymaması böyledir.¹⁰⁴⁷ Zira onların bu husustaki karşı davranışları kesinlikle hevâlarındandı. Dolayısıyla Hz. Peygamber buna kayıtsız kalarak heveskârlardan yana olamazdı. Bu ise heveskârlara karşı onu terk edenler için yerinde bir tavidir.

Çünkü Yüce Allah nazarında, O'nun apaçık bir burhânı üzere olan, kitabında indirmiş olduğu hidâyet ve ilimle; yaratmış olduğu dosdoğru fitrat ve dinle emri hakkında basîret ve yakîn üzere olan kimse, asla işlediği kötülük kendisine güzel gösterilen ve heveslerine uyan kimse gibi olmazdı. Bu âdetâ, Yüce Allah katından indirilenlerin gerçekliğini bilenlerin, hiç de kör gibi olmadıklarının açık olması gibi açık ve kesindir.¹⁰⁴⁸ Nitekim birileri kurtuluşa eren cennetlikler, diğerleri ise, cehennemliklerdir.¹⁰⁴⁹ Bunlar asla bir değildir. Zira Yüce Allah'tan bir delil üzerinde olan kimse, asla kötü ameli kendisine süslü gösterilenle, hevâ ve hevesleri ardına düşenle aynı değildir. Zaten delil üzere olanlar, Hz. Peygamber ve O'na tâbi olan mü'minler; hevâlarına uyarak onların zıddı durumda olanlar ise kâfirlerdir. Bu ise, iki tarafın karşılaştırılmasının sonucuna göre böyledir.¹⁰⁵⁰

Benzer şekilde *Fâtır*(35): 19-22'de inananlarla, hevâlarının esiri olan ve inanmayanların durumu karşılaştırılmaktadır. İnanmayanlar körler, inananlar görenler, imansızlık karanlık, iman ışık gibidir. İman, yakıcı sıcakta insanı serinleten gölge, imansızlık ise kavurucu sıcaktır. İnananlar diri, inanmayanlar ise ölü gibi olup ses işitmezler. Öyleki burada hakkın sesini dinlemeyen ve hevâlarına uyan müşrikler, ölümlere benzetilmektedir. Ölünün cesedi nasıl sesi duymazsa, onlar da öyle ruhsuz cesetler gibi söz duymazlar. Ama Yüce Allah dilerse, dilediğine veya layık olanlara sesini duyurur.

Her hâlükârda körle gören; karanlıkla aydınlık; gölgeyle kavurucu sıcaklık birbirine zıt şeylerdir. İşte bu karşıt şeylerle kendisinde hevânın etkisinin büyük olduğu küfürle, iman arasındaki fark, zihinlerde daha iyi perçinlenmektedir. Bunlar nasıl bir değilse, hevânın sebep olduğu küfürle iman, kâfirle mü'min de bir değildir.¹⁰⁵¹ Başka bir ifade ile bu iki zümrenin durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten gibi olup, asla bir değildir.¹⁰⁵²

Kur'ân'a göre, Yüce Allah'ı ve O'ndan başkasına tapmayarak nefsini yücelten kurtulacak; ama yaratıklara taparak onu alçaltan ziyana uğrayacaktır."¹⁰⁵³ Ancak hüsrân, hevâyâ uyarak dini dejenerasyona uğratmak suretiyle daha da büyük olur. Meselâ Hristiyanlığa o yolla gelen, Hz. İsa'yı haddinden fazla büyüleştirme hatasından kaynaklanan durum bu çeşit bir sapıklık ve hüsrandır. Hristiyanlığa o yolla gelen sapık sözler, konsüller ve putperest inançlar, onları dine sokmak isteyen Romalı idareciler vasıtasıyla girmiştir. Daha önce dalâlete düşen hak din mensupları da bu nevi hurafelere, ihtilâflara, şehvet ve heveslerine uymuşlardır.¹⁰⁵⁴

Ama ne yazık ki bu gibi heveskârlar, her zaman acılarla muzdarip, günâhların ve mübâhlardaki nefsî arzuların sahipleri, aşağılık, çok şerli, şehvetli olan ve âdetâ şehvetlerin karargâhları nefsî arzu ve hevâlarına itaatkâr, hizmetçi ve hakîr köleler olmuşlardır.

¹⁰⁴⁶ Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XV, 499.

¹⁰⁴⁷ Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 36, 37.

¹⁰⁴⁸ *Ra'd*(13): 19. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XII, 7298.

¹⁰⁴⁹ *Haşr*(59): 20.

¹⁰⁵⁰ *Muhammed*(47):14. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VII, 139.

¹⁰⁵¹ *En'âm*(6): 122.

¹⁰⁵² *Hûd*(11): 24. Bkz. *Kur'ân Ansiklopedisi*, IX, 428.

¹⁰⁵³ *Şems*(91): 9, 10.

¹⁰⁵⁴ *Bakara*(2): 145 Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, V, 77.

Zira her kime hevâ hâkim olmuşsa, ona gerçekte zillet ve âdilîk hâkim olmuştur. Hevânın yere çaldığı herkes, alçaklığın, zilletin ve âdiliğin yere çaldığı kimsedir. Bu, onların esir olmalarından, sevilmemelerinden ve hoşlanılmamalarındandır. Zira esirler, bu hâllerile her hâlûkârda ve her zamanda değeri düşük olanlardır. Belki de bu, kişilerin nefislerini hoşnut edebilmek için kendilerini bütünüyle buna verip başka işlerden sıyrılmaları, uzaklaşmaları sebebiyledir.¹⁰⁵⁵

Hevâ yüzünden bu halleriyle Yüce Allah'a karşı koyanlar, O'na şirk koşanlar vb. gerçek imanının üstün zirvelerinden yararlanamaz ve yokluğun içerisine gömülüp mahvolurlar. Çünkü dayanaklarını kaybeder, tevhîd akîdesinden yoksun kalır, o emniyetli sığınağı yitirir, arzu ve heveslerin elinde hurafeler onları parçalar ve yerden yere savurur. Zira sarsılmaz kaynağa, kopmaz ipe, sâbit kâideye sarılamazlar. Bu şekilde onlar, içinde yaşadıkları kâinata kendilerini bağlayan bağlardan mahrûm kalırlar.¹⁰⁵⁶

Ayrıca onlar arzu ve heveslerinin câzibesine kapılıp giderken tek başlarına ve kararsızlık içerisinde kalırlar.¹⁰⁵⁷ Fakat değişmez esaslara göre kararlaştırılmış olan kâinatın durumu, insanı çepeçevre kuşatır. O hâlde heveskâr kimse, böyle bir ortamda, değişen arzuları, istekleri, gelip geçici saplantıları ve onlara bağlı tesâdüfler ortamında kararsız bir şekilde alabora olur. Huzursuzluk, acılar ve tatminsizlik içinde yüzer. Buna karşılık Yüce Allah'ın, « وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ » “Ama Rabb'inin dîvanında dur(up hesap, ver)mekten korkmuş ve nefsi(ni) kötü heves(ler)den men etmişse”,¹⁰⁵⁸ anlamındaki âyet gereğince öyle bir ortamdan sıyrılanın kurtulacağı ve mutluluğa erişeceği bildirmektedir.

Aksi hâlde kişi için elem, âfet ve şer olma yönü ile onu algılayan için bir âfet ve şerre götüren bir yoldur. Aynı şekilde, lezzet de onun gibi hayır ve kemâl olma yönüyle, onu idrâk eden için bir kemâl ve hayra ulaşmaya vesiledir ve o, bu şekilde algılanmalıdır.¹⁰⁵⁹

O halde hevâ sahibi olmak, o kişi için bir aşağılık ve hüsrândır. Nitekim hevâ, her zaman aşağılayıcı anlamda kullanılmıştır. Meselâ *Mu'tezilileri* ve *Kâdirileri*, kendi ehvâları, önderlerine ve atalarına körü körüne itâate, hakîkatten ayrılmaya, Kur'ân'ı rastgele anlamaya ittiği iddia edilerek bu, bazılarınca onlar için aşağılayıcı bir durum olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁶⁰

Heveskârlar, hevâlarına uymayanlara zarar veremeyecek kadar güçsüzdür. Zira Yüce Allah diğerlerinin dostudur. Zaten O'nun dostluğu karşısında heveskârların, bilgisizlerin güçsüzlüğü ve gülünçlüğü ortadadır.

İslâm'a inanan, heveslerine uymayan ve onun için her şeye katlanan ile İslâm'ın ilk yıllarında olduğu gibi ona karşı çıkan, mensuplarına işkence eden, heveslerine uyan zâlimler ve müşrikler mukâyese edildiğinde görülecektir ki, Yüce Allah hevâyı terk eden müminlerin dostudur. Onları, dünyada zafer ve kerâmetle destekledikten sonra, âhirette de mutluluğa erdirecektir. Bunun aksine O, küfreden heveskârların mevlâsı olmadığı gibi onlar dünyada düşük bir hayat sürdükten sonra âhirette, azaba müstahak olacaklardır. Bu da onların durumlarının basite alındığının çok net göstergesi olacaktır.¹⁰⁶¹

Bütün bunlardan sonra iki grup arasında olan farklılık veya zıtlık, gerek davranış ve hareket, gerekse yaşayış bakımından köklü ayrılıklar olarak açık bir şekilde ortaya çıkmakta; bunlardan heveslerine uyan ve işlediği kötülük kendisine güzel görünenler, diğerleri ile aynı olmamaktadır. Biri, delil üzere olan, iman eden; dolayısıyla hakkı gören, tanıyan, kaynağına güvenen ve onu oradan öğrenen, Yüce Allah'a bağlanarak öğrendiklerinden emin olan; *diğeri* ise, kandırılmış olan kişidir.

¹⁰⁵⁵ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 480.

¹⁰⁵⁶ Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 231.

¹⁰⁵⁷ Kamer(54): 3.

¹⁰⁵⁸ Nâziât(79): 40. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIV, 171.

¹⁰⁵⁹ Kitâbu't-Taysîr fî Kavâidi 'İlmi't-Tefsîr, s. 83.

¹⁰⁶⁰ Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, s. 190, 191.

¹⁰⁶¹ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 280, 385.

Ama daha önce de mezkûr olduğu üzere kâfirleri veya heveskârları amelleri fena olduğu hâlde kendilerine güzel gösterilmiş; ancak iyice görerek gerçek durumu fark edememişlerdir. Zira başvuracakları bir kontrol mekanizması, kıyaslayacakları hiçbir temel, doğru ile eğriyi açıklayacak hiçbir aydınlığa sahip olmaksızın, “heveslerine uymuşlardır”. Bu nedenle onlarla diğerleri asla bir değildir. Aralarında yukarıda saydığımız gibi pek çok yönden farklılıklar vardır. Nizamları ve yönleri farklıdır. Bir ölçüde tutulamazlar; varacakları sonuç da farklıdır.¹⁰⁶²

Ancak buraya kadar anlatılanlardan, neticede iş, mümin, kâfir, müşrik, sapıtan vb. ayırımına varmaktadır gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Zira hevâ, az veya çok bunlardan her birinin doğasında vardır. Dolayısıyla bu gruplar ve bunların özellikleri veya bunların karşılaşacakları durumlar daha fazla dile getirilmiştir.

Nihâyet yukarıda ortaya koyduklarımız açısından genel olarak insanları, hevâyâ yenik düşenler, akıl ve irâdelerini kullanarak hevâlarına karşı sürekli mücâdele edenler (ki, hevâlarına bazen mağlup olan veya zayıf mü'minler de bunlara dâhildir), hevâlarına hiç uymayanlar -ki, bu mertebeye yalnız peygamberler ve veliler ulaşabilirler- şeklinde sınıflandırabiliriz.¹⁰⁶³

Bunlardan, Kur'ân'a göre hevâlarına yenik düşenlerin, hevânın etkisiyle oluşan inanç ve düşüncelerinden kaynaklanan bir alayışla putperestlikle İslâm'ın âdeti bir kalpte bir olabileceği¹⁰⁶⁴ gibi iddiaları imkânsızdır.

Nitekim nefsin bu tip olumsuz eğilimlerinin kölesi olan heveskârların nefislerinin felâketleri ortaya çıkınca, insanın güzel yönleri kaybolmaya yüz tutar ve basîreti yok olur.¹⁰⁶⁵ Artık onların dini hassasiyetleri bir yana, onlardan dinî konular hakkında bilgi almak bile câiz olmaz. Zira insanları yanlış yönlendirirler veya saptırırlar.

Kölelik, şehvetler içindeki nefsin köleliğidir. Hürlük ise, şehvet yönünden bazen doymak bazen aç kalmakla beraberdir. Hevâ ve hevesini tanıyan edinen ve Yüce Allah'ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimse sapmıştır ve artık o aynı zamanda saptırandır. Yüce Allah'tan sonra ona doğru yolu gösterecek hiç kimse yoktur.¹⁰⁶⁶ Bu kişi sadece Yüce Allah'ın inâyetiyle tekrar tevbe ve istiğfar ederek, O'na yönelerek ve O'nun dinine sarılarak ancak hidâyete erebilir.

¹⁰⁶² Muhammed(47): 14. Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, XIII, 386.

¹⁰⁶³ *ez-Zerîa' ilâ Mekârimi's-Şerîa'*, s. 101-110; *Mîzânul'l-Amel*, s. 59-62; *Resâ'il Felsefiyye*, s. 17-32, 39-40, 88-91; *Edebu'd- Dûnyâ ve'd-Dîn*, s.19, 40.

¹⁰⁶⁴ *En'âm*(6): 56.

¹⁰⁶⁵ *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, I, 475.

¹⁰⁶⁶ *Muhtasaru Zemmi'l- Hevâ*, s. 21, 28.

B) HEVÂSINA TÂBÎ OLMAYANLARIN DÜNYADA VE ÂHİRETTEKİ MÜKÂFATLARI

İnsanların hevâya muhâlefetle Yüce Allah'ın hoşnutluğunu kazanmasının, irâdesi üzere yürümesinin; emirlerini, yasaklarını ve tavsiyelerini dikkate alarak yaptıkları güzel şeylerin mutlaka dünyada ve âhirette kendilerine dönen karşılıkları veya güzellikleri olacaktır. Bu Yüce Allah'ın vaadi, adâleti gereği böyle olacaktır. Burada bu vb. konulardan söz etmeye çalışacağız.

1) DÜNYADAKİ MÜKÂFATLARI

İnsanın bu günü ve geleceği açısından, Yüce Allah'a imanı ve dinini kabul etme, O'na sevgi ve saygıyla bağlanma, O'ndan gelen her hakkı tanıyıp kabul ve tasdik etmenin zorunluluğu vardır. Bu bağlamda, âhiret (veya kıyâmet)'e iman ile, gelecekte muhakkak bir sorumluluk gününün olacağını ve her amelin iyi veya kötü cezasının verileceğini i'tirâf ve tasdik etmek de gerekmektedir.

Böyle bir inancın insana yüklediği sorumluluğa yaraşır amel de, insanın yaşadığı sürece¹⁰⁶⁷ Yüce Allah'tan gelmiş olan emir ve yasakları hakkıyla yerine getirip gereğince güzel ve faydalı işler yaparak iyiliklere koşmak şeklinde olmalıdır. Zaten hevâya muhâlif hareket edince bundan başka bir düşünceye sahip olmak mümkün değildir.

Ancak bununla birlikte insanların Yüce Allah'a karşı masiyetten uzak olmaları da gerekir. Zaten hevâ engeline takılmamış gerçek mü'min, şeytanın hîle ve oyunlarına karşı tedbirli olur ve onlara uymaz. Nitekim insanların şeytanın vesvesesine aldanmayıp şerrinden her zaman Yüce Allah'a sığınmalarının gerekli olduğunu Yüce Allah kullarına âyetle¹⁰⁶⁸ bildirmektedir.

Ama elbette bunun için Yüce Allah'ın lütfunun olması gerekir; aksi hâlde hiç kimse şeytanın şerrinden asla kurtulamaz ve günâhtan temizlenemez. Kul, ancak O'nun dilemesiyle şeytanın şerrinden kurtulabilir veya temizlenebilir.¹⁰⁶⁹ Tirmizi'ye göre de kesinlikle O'nun irâdesi sayesinde ve O'nunla birlikte o engeli, "hevâyı terk etme mertebesi"ni aşan kullar olur.¹⁰⁷⁰

Ancak bazıları, maasinin ortaya çıkmasının hevâdan olduğuna veya şeytanı izlemekten kaynaklandığına itibar etmeksizin, Yüce Allah'ın şeytana uyma yasağına¹⁰⁷¹ uymamakta, dolayısıyla O'nun dünyadaki lütuf ve mükâfatlarından yararlanamamaktadır.

Oysa Kur'ân'da, hevâya veya şeytana uyulması veya insanın ona kendini kaptırması hâlinde, Yüce Allah'tan ona gelebilecek musibetlere ve belâlara karşı onu kayıran veya koruyan bir dostunun olması¹⁰⁷² emredilmektedir ki elbette bu da Yüce Allah ve O'nun yardımı ile mümkün olabilir.

Şüphesiz Yüce Allah'ın affı geniştir. Ama yine de iyi kullar, O'nun affına sığınmakla birlikte, küçük veya büyük her türlü kusurdan, günâhtan, özellikle günâhların büyüklerinden ve çirkin işlerden kaçınmalıdırlar.

Ayrıca Kur'ân'a göre, kötülük sahibi olanların kendilerini temize çıkarmamaları da emredilmektedir. Nitekim Yüce Allah, insanları daha topraktan yarattığı hâllerıyla ve annelerinin karınlarında iken en iyi bilendir. Dolayısıyla O, kötülükten sakınanları da, diğerlerini de çok iyi bilir.¹⁰⁷³ İşte kul, bunun bilincinde olmalı, bu anlayışla suçunu da hatasını da bilerek iyi yönde hareket etmelidir.

¹⁰⁶⁷ **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 308.

¹⁰⁶⁸ **Nûr**(24): 21.

¹⁰⁶⁹ **Nûr**(24): 21. Bkz. **Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, X, 303.

¹⁰⁷⁰ **es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, s. 187.

¹⁰⁷¹ **Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, X, 303.

¹⁰⁷² **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 157.

¹⁰⁷³ **Necm**(53): 32.

O zaman insan, Yüce Allah'ın insanlara sunduğu manevî olduğu kadar maddî nimetlerin de kadrini bilir ve onları bir kul olarak derecesini yükseltme yönünde değerlendirir. Yüce Allah da ona verdiği nimetlerini daha da artırır. Zaten ona O'dan başka bu imkânı sunacak hatta onu ihtiyaçlarından kurtaracak, örneğin onu sermaye sahibi yapacak, fakir olsa bile onu gerçekten zengin edecek, onu hoşnut ve de mutlu edecek başka kimse yoktur. O'nun, « وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى »¹⁰⁷⁴ “*Seni fakir bulup zengin etmedi mi?*.”¹⁰⁷⁴ buyurması da bu cümledendir.¹⁰⁷⁵

Ancak O'nun, «... لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ...» “...herkesin kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır...”¹⁰⁷⁶ âyetinden ilk bakışta, “İnsana çalışmasından başkası yoktur.” anlamı anlaşılırsa da insana gerek dünyada gerekse âhirette kazancından başka vebî olarak Allah Teâlâ tarafından verilen nice rahmet ve ilâhî bağışların bulunduğu da şüphe yoktur. Ama bunlar hevâ engeline takılmamalıdır.

Ayrıca yardımlaşmanın emrolunduğu, bunun dünya ve âhirette fayda sağladığı bilinmektedir. Üstelik peygamberlerin şefaati, meleklerin istiğfârı, dirilerin ölümler için dua ve sadakaları gibi insanın kendi amelinden olmamakla beraber, faydalı olduğu bilinen karşılıksız şeyler de vardır. Ancak bunların fayda sağlaması, insanın hevâdan uzak olması, kendi ameli olan imana ve dine bağlanmasına dayanır. İman olmayınca bu hususta hiçbir şeyin faydası olmayacağı için bunlardan faydalanma yine insanın kendi gayret ve ameli ile olacaktır.

O hâlde şu benim hakkımdır denilen, çalışmayla hak edilmelidir. Bunun dışında olan¹⁰⁷⁷ bir şefaati, yardım, hayırlı bir baba veya evlât olması yahut hayırlı bir evlâdın gözetiminde bulunmak, iyiliklerin kat kat verilmesi yahut sırf lütuf ve esirgeme kastıyla olanlar vb. hep merhamettendir. Bunlardan hiçbirisi bizzat insanın olmadığı için hiç kimse bunlardan herhangi birisinin gerçekte onun olduğunu söyleme yetkisine sahip değildir. Bu hususlarda Yüce Allah da diğer insanlar da insanı her zaman hak sahibi olarak görmezler.

Yüce Allah'ın lütfu kabilinden olan mükâfatları bunlarla da bitmez. Nitekim hevâdan sakınana, hidâyeti kabul edene ve samimi mü'mine kendisine yaraşır takvâ da verir. O zaman o, hiçbir kınayanın kınamasından korkulmayan bir takvâyâ¹⁰⁷⁸ sahip olur. Bu ise, münâfıklarla hevâyı terk ederek hidâyete erenler arasında bulunan belirgin farklardandır.¹⁰⁷⁹

Hatta iş bununla da kalmaz. Yüce Allah'ın, « وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادْهُمْ هُدًى وَأَتَاهُمْ ثَوَابُهُمْ »¹⁰⁸⁰ “Allah, hidâyeti kabul edenlerin hidâyetini artırmıştır.”¹⁰⁸⁰ ifadesinden anlaşılacağı üzere, hidâyeti kabul edenlerin hidâyetini, takvâsını, takvâ hislerini, kötü sonuçlardan korunma sebeplerini de artırır. Onlar da bu şekilde hevâdan arınma sayesinde gereken hazırlığı yaparak saati gelince Allah Teâlâ'nın huzuruna takvâ ile varmaya çalışırlar. Bu hevâdan uzak, doğru yolda olmanın ve doğru yolu bulmanın bir avantajı¹⁰⁸¹ ve dünyada olan bir lütuftur.

Bu da, kulun tutumuyla bağlantılı olarak elinde olan bir şeydir. Yüce Allah'ın uyarılarını dikkate alanlara ve O'ndan yardım ve imdât isteyenlere, lütuf gözüyle bakar, kalpleri kendisini bilinceye ve tanıyınca kadar onlardan rabbânî perdelerini kaldırır. Bu şekilde kul hevâ engelini aşar ki, bu da dünyada bir lütuftur.¹⁰⁸² Ayrıca Yüce Allah, onların doğruluklarını daha da artırır ve çok daha derin ve mükemmel karşılıklarla kendilerini taltîf eder.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁴ Duhâ(93): 8. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 323.

¹⁰⁷⁵ Necm(53): 48.

¹⁰⁷⁶ Bakara(2): 286.

¹⁰⁷⁷ Tûr(52):21. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 322.

¹⁰⁷⁸ Ahzâb(33): 1, 39.

¹⁰⁷⁹ Tefsîr-i Kebîr, XX, 20.

¹⁰⁸⁰ Muhammed(47): 17. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVII, 536.

¹⁰⁸¹ Muhammed(47): 17. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 141; Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 393.

¹⁰⁸² es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s.187.

¹⁰⁸³ « تَقْوَى » “Takvâ”, gönülde yer eden öyle bir duygudur ki Yüce Allah'ın heybeti karşısında insan tirl tirl titrer. Mürâkabeyi hissettirir, gazabından korkutur, O'nun rızasını gözetirir, Yüce Allah'ın râzı olmayacağı bir hâl ve durumda görünmekten kişiyi kaçındırır. İşte bu keskin hassasiyetin adı takvâdır. Bunu Yüce Allah hidâyet üzere olan ve Yüce Allah'ın rızasına vâsıl olmaya çalışan kullarından dilediğine mükâfat olarak lütfeder. Âyette,

Meselâ Yüce Allah'ın, kulu *Dâvud*'u inâyeti ile başta uyarması, infiâlden önce irşât ederek başına gelebilecek kötü âkıbetten onu sakındırmasında tecelli etmiştir. Dolayısıyla o seçkin kul, Yüce Allah'ın lütfu ile kötü âkıbete doğru tek bir adım bile atmamıştır.

Ancak bir peygaberin beşeriyeti gereği az da olsa ayakları sürçebilir; fakat onun akabinde telâfi için derhal elinden tutulur; o doğru yola işaret edilir, tevbeyle muvaffak kılınır, bağışlanır, mihnet(belâ, sıkıntı ve zahmet)ten sonra kendisine bol bol rahmet ve nimetler ihsân olunur.¹⁰⁸⁴

Hatta O, hidâyete erenin hidâyetini artırdığı, onu koruduğu, sakındırdığı, ittikâyâ yönelttiği gibi, yine onu hidâyete erenler derecesinden, hidâyete iletenler derecesine de yükseltir.¹⁰⁸⁵ Bu hususlarda mesafe kat edenden yardımını esirgemez. Artık kul, hem dinleyen hem dinlediğini anlayan hem bilen ve hem de bildiği ile amel eden olur. Zira hidâyete ermiş olan mü'min söylenenleri iyi anlar, kendisine azaptan nasıl kaçınacağı ilhâm edilir. Hakkı anlamayanlar gibi kalbinin üzerine mühür basılmaz.¹⁰⁸⁶

Üstelik kâfir ve münâfığın alay ve istihzâsı, bilâkis onun hidâyetini artırır. Çünkü o kimseler onların fiillerini çirkin bulurlar ve onların fiillerinden uzaklaşırlar. Yüce Allah da onlara takvâlarının (kaçınışlarının) mükâfatını verir.

Zaten Yüce Allah, çeşitli vesilelerle, münâfıkla o kimseler arasındaki farkı iyice göstermek bakımından, Kur'ân'ı dinleyen ve onun mânalarını anlayıp tefsir eden kimselerin durumunu ortaya koymaktadır. Çünkü vaktiyle münâfık da Kur'ân'ı dinlemiş; ama onu anlamak istememiş, söylenen şeyin tekrarını istemiş, yine de anlamamıştır. Ancak hidâyete eren kimse, Kur'ân'ı anlamış ve onu başkalarına da açıklamıştır. Nitekim âyetteki, «... زَادَهُمْ هُدًى ...» “(Allah) onların hidâyetlerini (muvaffakiyetlerini) artırdı.”¹⁰⁸⁷ ifadesi bunu göstermektedir.¹⁰⁸⁸

Hidâyeti artırılmış kul, ihlâs sahibi, bilgili, bilinçli, her bakımdan daima ihtiyatlı ve tedbirli olur. Dolayısıyla o, herkesten daha çok Yüce Allah'a yönelir, O'na karşı haşyet duyar ve tazimde bulunur. O da ona, ilim ifade eden ta'zîmi ve kıyâmetten korkma duygusunu verir.¹⁰⁸⁹ Artık o, o gün için gereken hazırlığı yapmaya daha çok önem verir.

O zaman da o kimselerin hâli, Yüce Allah'ın âyetlerinde buyurduğu gibi örneğin, “Mü'minin “canı” kabzolanunca, onu rahmet ehli karşılar.” ve “Mü'minin “canı”, Allah'a hamd eder hâlde çıkar.”¹⁰⁹⁰ ifadesine uygun olur. Ayrıca onlar, bilemedikleri hususlarda da ihtiyata sarılırlar. Çünkü Yüce Allah, “Onlar ki, söz dinlerler ve onun en güzeline uyarlar. O kullarını müjdele.”¹⁰⁹¹ buyurmuştur. Hatta öyle kullara, ibâdetleri yapmaktan dolayı bol sevap ve büyük ecir verileceği gibi haramları ve yasakları terk etmekten dolayı da bol sevaplar verilir.¹⁰⁹²

Üstelik Müslümanlarca kendisine uyulan ve hevâdan uzaklaşılmasını emreden Kur'ân'a göre, İslâm, gerçekleri temsil etmenin yanında, mesuplarının sahip olduğu iman, hidâyet, sâlih amel vb. ile onlar için bir şan ve şereftir. İslâm olmasaydı mensuplarının iki âlemde adlarını andıracak hiçbir şeyleri olmazdı. Nitekim İslâm'a sarılan milletlerin adları her yerde duyulmuş, ondan uzaklaştıkça da düşmüşler, küçülmüşler ve güçsüzleşmişlerdir. Ama yine de o milletlerin dünyada tekrar öylesi ihtişâm sahibi olabilme durumları ve şereflenebilmeleri, İslâm'a bağlanmalı ve nefsî eğilimlerini frenlemeleri ile mümkün olacaktır.¹⁰⁹³ Örneğin vaktiyle âhirete

(Muhammed(47): 16.) hidâyet, takvâ ve hassasiyet bir öncekilerin gafletinin, katılığının ve münâfıklığının mukâbilinde yer almaktadır.

¹⁰⁸⁴ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XII, 385.

¹⁰⁸⁵ **En'âm**(6): 90. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 99.

¹⁰⁸⁶ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 98.

¹⁰⁸⁷ **Muhammed**(47): 17.

¹⁰⁸⁸ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 99.

¹⁰⁸⁹ Bkz. **Fâtır**(35): 28; **Lokman**(31): 33; **Muhammed**(47): 15.

¹⁰⁹⁰ **Kenzu'l-Ummâl**, XV, 569, 683,684.

¹⁰⁹¹ **Zümer**(39): 17, 18.

¹⁰⁹² **Hacc**(22): 30. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, X, 5488.

¹⁰⁹³ **Mü'minûn**(23): 71. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, X, 346.

inanan ve Hz. Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan mü'minler, günden güne ilerlemişlerdir.¹⁰⁹⁴ Buna karşılık kâfirlerin Yüce Allah'ın yolundan sapmaları ve şaşkınlıkları da ortada idi.

Kullarını İslâm'la ve diğer meziyetlerle şerefli kılan ve dilediği her şeye kâdir olan Yüce Allah'ın, tüm kulları hakkında olan temel iyilikleri ve lütufları, umuma yönelik olup bunlar, O'nun onlara hayatı, aklı, anlayışı, gerekli olan rızıkları vermesi, onlardan âfet ve belâların ekserisini savuşturması gibi şeylerdir.

Ancak insanların durumlarına göre ihsânın ve saadetin derece ve oranları farklı farklıdır.¹⁰⁹⁵ Nitekim sevâp dereceleri ile mutluluk makamları açısından itaatkâr mü'minle âsî ve günahkâr kâfirin denk olamadığı ve Yüce Allah'ın âsiye, kendisine ve İslâm'a iman eden gibi muâmele etmeyeceği, ikisini denk tutmayacağı hakkında herhangi bir şüphe yoktur. Zira biri hevâsına karşı olan mü'min, diğeri ise imandan yoksun olan kâfirdir.¹⁰⁹⁶

Cennetlikleri ve cehennemlikleri, özellikle bu iki tarafı farklı vasıflarda toplayan özellikleri dikkate almak, Yüce Allah'tan korkmak ve dinden yana olanı tercih etmek sayesinde O'nun mükâfatına nâil olmak şüphesiz Yüce Allah'ı ve dinini çok iyi bilmeyi ve tanımayı da gerektirir. Zira O, «...إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ...» «... Allah'tan ancak bilen kulları korkar...»¹⁰⁹⁷ buyurmaktadır. O hâlde kulları içinden âlim olanlar, O'ndan gereğince korkarlar veya herkesten daha çok haşyet duyarlar. Bu da kullar için ilmin gerekliliğini, hatta Yüce Allah'ın onlara ilim nasip etmesinin zorunluluğunu gösterir ki Yüce Allah bu lütfunu böylesi kullarından zaten esirgemez. Hatta kendisine hakkıyla tazimde bulunanların ilmini artırır.

İlimden nasibini almış ve marifetullah'ın sırlarına dalmış olan gönül ehline göre iki türlü makam vardır. Birisi, Yüce Allah'ın dışındaki bütün varlıklardan ilgi ve alakayı kesmek, yani (fenâfillah) makamı; diğeri de Yüce Allah ile “bekâbulma: bekâbillah” makamıdır. Birincisi, ikincisinden önce yer alır. Çünkü üzerinde yazı yazılı bir levhaya bir şeyler yazmak isteyen, onun üzerinde daha önce yazılan yazıları silerse *ikincisini* yazabilir. İşte Allah Teâlâ, bu güzel sırayı göstermektedir.

Örneğin Hz. Musa'ya önce “*Pabuçlarını çıkar.*”¹⁰⁹⁸ âyeti buyrulmuştur ki bu, uzak bir yorum olmakla birlikte, bir bakıma gönlün veya kalbin Yüce Allah'ın dışında olan her şeyden ve her şeyin sevgisinden temizlenmesine bir işarettir.¹⁰⁹⁹

Ancak biraz önce mezkûr olan ilmin yanında bir de kulluk ilmi vardır ki o, insanın bu maddî âlemde, dünyada işlemesi gerekli olan işlerle alakalıdır. Bu ise Allah Teâlâ'nın, «فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» “... öyleyse bana kulluk et, benim “zikrim” için dosdoğru namaz kıl!”¹¹⁰⁰ emri vb. ile dile getirilmektedir.

Mezkûr âyetteki, “Bana kulluk et.” ifadesi, maddî-bedenî amellere, “zikrim için” ifadesi ise rûhânî âmellere bir işarettir. Kulluğun ilki maddî ameller, sonu da rûhânî amellerdir. Sonra Allah Teâlâ bu mükellefiyetlere lütfunu ifade ederek başlar ve “*Şüphesiz senin Rabb'in benim.*”¹¹⁰¹ buyurur. Mükellefiyetlerin sonunda da kahr-ı ilâhîsini göstererek, “*Binâenâleyh ona inanmayan ve hevâsına uyan kimseler sakın seni bundan alıkoymasın.*” buyuruğunu getirir.¹¹⁰²

Yüce Allah bununla, rahmetinin gadabını ve kahrını geçtiğine dikkat çekmekte ve kulun kulluğu esnasında mutlaka arzu ve korku ile ümit ve endişe arasında olması gerektiğine işaret etmektedir. Zaten üzerinde düşünülünce, bu tertip ve sıranın son derece güzel ve mükemmel

¹⁰⁹⁴ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII,141.

¹⁰⁹⁵ **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 441.

¹⁰⁹⁶ **Secde**(32):18; **Câsiye**(45): 21.

¹⁰⁹⁷ **Fâtır**(35): 28. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XXII, 492.

¹⁰⁹⁸ **Tâhâ**(20): 12.

¹⁰⁹⁹ Bkz. **Tâhâ**(20): 14. **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 456.

¹¹⁰⁰ **Tâhâ**(20): 14.

¹¹⁰¹ **Tâhâ**(20): 12.

¹¹⁰² **Tâhâ**(20): 16.

olduğu ve bunun ancak her şeyi bilen bir zât tarafından yapılmış olabileceği anlaşılmaktadır.¹¹⁰³

Bu kendisiyle barışık, dengeli hâliyle mü'minlerden, büyük günahlardan; cezası büyük olan yahut hakkında hususi tehdit bulunan günahlardan veya bunlardan bilhassa çirkinliği açık olan fuhşiyattan kaçınanların, az veya küçük olan kusurları hariç,¹¹⁰⁴ iyilikte bulunanlarının, küçük günahlarından meselâ bir bakışın, bir göz işaretinin, bir öpücüğün vb. affedilebileceği anlaşılmaktadır. Şüphesiz Yüce Allah, mağfireti geniş olandır. Büyük günâhlardan kaçınılınca küçükleri affettiği gibi isterse tevbe edilen büyükleri de affeder veya dilerse onları tevbesiz de affeder.

Ancak Yüce Allah, tevbe edilmedikçe bu gibi durumların sebeplerinden ve en önemlilerinden biri olan hevânın eseri olan küfre veya şirke asla mağfiret etmez.¹¹⁰⁵ Bu nedenle hevâlarına ittîbâ ederek bu dünyada hep oyun, eğlence ve dış görünüş ile uğraşanlar aldanır ve hem burada hem de öbür dünyada bunun sonuçlarına katlanırlar.¹¹⁰⁶

Buna karşılık gereğince amel edip korunanlar için âhiret hayatı bu hayattan daha hayırlıdır. Zira bunlar, hevâlarına uyarak öbürleri gibi yapmazlar. Aynı zamanda bu anlayışla insanın düşünce ve ibâdete özen göstermesi sağlanır.¹¹⁰⁷ Dolayısıyla işlerin iç yüzünü ve gerçek hayatı anlayan ve düşünenler oyun ve eğlenceye veya dünyaya dalmazlar. Oyun ve eğlence çocuklara, işlerin iç yüzünü düşünmeyen, dünya lezzetlerine dalan câhil ve gâfillere yaraşır. Ama olgun olanlar, oyun ve eğlenceden uzak kalırlar; gerçeği araştıranlar, bu dünya lezzetlerinin hep aldatıcı olduğunu, gerçek olmadığını bilirler. İşte bu şekilde düşünenler ve korunanlar için hazırlıklı olunan âhiret yurdu daha hayırlıdır.¹¹⁰⁸

Nitekim âhiret hayatına oranla oyun ve eğlence gibi olan dünya hayatı, nasıl oyun ve eğlencenin süresi az olup çabuk geçerse o da öyle çabuk geçer. Bu da âhiret hayatının gerçekleşeceğini, azametini, üstünlüğünü ve ciddiliğini vurgular. Ama çoğunlukla o gerçeği değil, bu eğlenceyi yeğleyenler ömürlerini bir oyalanma içerisinde geçirirler. Hevânın ve zararlarının bilincinde olanlar ise böyle değildirlir.

Hevâları peşinde koşup âhireti inkâr edenler, varsa yoksa bu dünya deyip başka bir hayat kabul etmediklerinden, onların bu düşüncelerinin yersizliğini belirtmek için Yüce Allah, âhiret hayatının dünya hayatından çok daha iyi olduğunu, âhirete nisbetle dünya yaşamının, bir oyun ve eğlenceden ibaret bulunduğunu, esasen gerçek yaşamın, âhiret yaşamı olduğunu haber vermiştir.¹¹⁰⁹ Bu dünyanın câzibesine kapılmayan ve hevâ engeli ile mücâdele edenler elbette onu tercih ederler.

Zaten Yüce Allah, hevânın engeline rağmen iman edip sâlih amel işleyenleri cennetine koyacağını vaatetmiştir. Bu, Allah Teâlâ'nın velâyetinin âhirette hüküm ve neticesini beyan ve sebebinin izâhtır. Bu nedenle velâyetin ve yardımın sebebi zikrolunmakla birlikte, Hz. Muhammed'e indirilene iman ve sâlih amel yanında, âhirete iman meselesi de vardır.¹¹¹⁰ Hakîki mü'min olan bir kul için Yüce Allah'ın huzurunda bir yakınlık ve O'na dönüşün güzelliği, nihâyet varacağı güzel bir merci, cennette güzel bir makam vardır.¹¹¹¹

Öyle ise âhirete göre dünyanın süresinin çok az ve bir göz açıp yumma kadar kısa olduğunu düşünenler, bu eğlence ve oyalanma hayatına dalmaz; âhiret yaşamı için hazırlanırlar, onu dünyaya tercih ederler; ona inanırlar; onu kazanmak için hidâyet istikâmetinde yürürler. Bu nedenle dünyalarını da güzel huylarıyla, adâletleriyle, dengeli yaşamlarıyla, çalışmaları vb. ile

¹¹⁰³ Tefsîr-i Kebîr, XV, 457.

¹¹⁰⁴ Necm(53): 31.

¹¹⁰⁵ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 318.

¹¹⁰⁶ Mâide(5): 70, 71. Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 300.

¹¹⁰⁷ En'âm(6): 32.

¹¹⁰⁸ Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 300.

¹¹⁰⁹ En'âm(6): 32. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 299.

¹¹¹⁰ Muhammed(47): 12. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 110.

¹¹¹¹ Sâd(38): 25.

onarır, şenlendirirler.¹¹¹² Bunun karşılığında Allah Teâlâ'nın, «... الَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ» “Güzel davrananlar (iş yapanlar)a daha güzel karşılık (en güzel mükâfât veya cennet) ve daha fazlası vardır...”¹¹¹³ ifadesini görüyoruz.

Bunları yapmak için yaşamın devam etmesi gerekir. O hâlde hayatta bulunma fırsatı, insana iman ve sâlih amelle cennete gitme fırsatını verir. Bu da lütufların en büyüğüdür. Kul eğer korunursa cennet ona vaad edilmektedir. Zaten dinden asıl maksat, takvâ olup iman ve sâlih amel de takvâ cümlesindendir. O zaman kul için amaç, esası vâcip olan fiilleri yapıp kötülüklerden kaçınarak Yüce Allah'ın himâyesi altına girip bağışlanmak ve nihayet azabından korunmaktır.¹¹¹⁴

Hulâsa, hevâsını terk edenin ödüllendirilmesi, her şeyden önce âhirete inandığı için inanç bazında ve bu dünyada başlar. Ama bunun her iki cihanda süreklilik arz etmesi için kulun inancının gereklerini yerine getirmesi ve dinde gevşeklik göstermemesi gerekir.

O hâlde insan için dünyada ve âhirette olacak saadet içindeki lütuflar hevâdan uzak olmaktan geçer. Kur'ân'da buna dikkat çekmek için, “*Senin en azgın düşmanın, iki böğrünün arasındaki nefsidir.*” şeklinde yer alan ifade, aynı zamanda nefsin isteklerinden kurtulmanın ancak Yüce Allah'ın rahmeti ve özel bir lütfu ile mümkün olabileceğini de vurgular. Ayrıca inanç, düşünce ve amel ile ona müstahak olan kula, Yüce Allah tarafından dünyalık, ilim, hidâyet, takvâ vb. nasip edilir; hatta bunların ziyâdeleriyle de mükâfatlandırılır ve bunlarla ilgili imkan ve kabiliyetler de ona bahşedilir.¹¹¹⁵

Hatta onu musibetlerden, belâlardan kayırır, korur, ittikâya yöneltir, takvâyı, takvâ hislerini artırır, hidâyeti nasip ettiği gibi aynı zamanda onu veya verdiği nimetlerini artırır, ona Hz. Pygamber'in şefaati nasip olur. Çünkü hakkı benimsemeyen veya anlayamayan gibi kalbine mühür basılmaz. O mü'min ve sâlih kula âsi gibi muâmele edilmez. O, ümitle korku arasında temkinli hareket eder. Aynı zamanda ona daha başka güzel davranışlar ortaya koyma nasip olur ve bunların âhirette de mutlak karşılığını görür.

Bu şekilde mükâfatlandırılacağına farkında olan herkes, Yüce Allah'ın iman ve tâatle hakka yönelme teşvikine uyar. Çünkü O'nun bu teşvikinden hayatta olma şansı ile bulunduğu her an istifade edebilecek durumdadır.¹¹¹⁶ Zira hayat sahibi olan herkes bu imkânı elinde tutar. Bu da Yüce Allah'ın insana yaptığı bahası biçilmez en büyük fırsatların ve lütufların başında gelir. Dolayısıyla insan, bu iğreti hayatta olma nimet ve fırsatını son derece iyi kullanma sorumluluğunun ve vebâlinin bilicini taşımalıdır.

Bu bilinçle hareket eden herkes, âhiret ve kıyâmet vakti günden güne yaklaşırken, hevâ engelini aşarak yaptıklarının karşılığına nâil olacak ve o günde kendisine vaat edilenin sevabının karşılığı olan mükâfatlar için hazırlanacak olan herkes hakkında bu zorunlu olup her iki cihanda Yüce Allah'ın iyi kullarına yapacağı lütuf ve mükâfatlarda asla eksik olmayacaktır.

Üstelik âhirette Yüce Allah'ın huzurunda iyilerle kötülerden ayrılacaklar ve hiç kimseye, hatta hiçbir günahkâra, başka hiçbir şey olmayacak, er veya geç onun için sadece yaptığına veya çalıştığına karşılığı olacak¹¹¹⁷ ve o, ona tastamam verilecektir.¹¹¹⁸

Yüce Allah'ın kullarına bu mükâfatlara ilâve olarak başka lütuf kâbilinden ikrâmları da olacaktır. Ancak insanlar, bunlardan dünyada veya âhiretteki nasibini, zamanını Yüce Allah bilir ve belirler. O hâlde insan çalışmasının meyvesi ve de bunların peşin veya hemen verilmediği veya görülmediği şeklinde yanlış bir inanç veya düşünceye kapılmamalıdır.

Ayrıca hevânın kısılcacında olanların veya kâfirlerin, mü'minin mükâfâtına nâil olabilmesi için önce hevâsından uzaklaşması, bütün peygamberlerce doğruluğu hususunda ittifak edilen dini

¹¹¹² Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 300.

¹¹¹³ Yunus(10): 26. Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 475.

¹¹¹⁴ Muhammed(47): 15. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 139.

¹¹¹⁵ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 318.

¹¹¹⁶ A.g.e., XVI, 443.

¹¹¹⁷ Bkz. Necm(53): 38, 39, 40, 41. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 318.

¹¹¹⁸ A.g.e., VII, 320; Kur'ân Ansiklopedisi, XIX, 300.

ve tevhîdi kabul etmesi, putperestliği bırakması, peygamberlerin nübüvvetini, dirilişin ve kıyâmetin doğruluğunu ikrâr etmesi, güzel ameller işlemesi ve bu gibi şartları yerine getirmesi gerekir.¹¹¹⁹ Çünkü Yüce Allah insanlara dünyalık mükâfat istemede kusurlu davranmaktan kaçınmakta; ama onların da âhiret mükâfatını istemelerinin ve gereğini yapmalarının lüzumunu haber vermektedir.¹¹²⁰

Her hâlükârda Kur'ân diliyle bilinmeli ki dünyada yapılanların karşılığının ceza veya mükâfat açısından üç boyutu vardır; bu da dünyada, âhirette veya hem dünyada hem de âhirette olur. Ama bu süreçte insanlar, özellikle mü'min ve Müslüman olanlar, Yüce Allah'tan korkanlar ve hevâsını terk edenler, diğerleri ile aynı sayılmayacak; aynı şekilde güzel güzel amel edenler ile doğru yoldan sapanlar, yeryüzünde fesât çıkaranlar ve günahkâr olanlarla asla aynı muâmeleye tâbi tutulmayacak ve bir sayılmayacak,¹¹²¹ üstelik iyi kulların mükâfatlandırılmaları önce dünyada başlayacaktır.

2) ÂHİRETTEKİ MÜKÂFATLARI

Âhirete iman aynı zamanda gayba imandır. İnsanlara kıyâsla kıyâmet günü de gaybdır. Ancak insan âhirete Yüce Allah bildirdiği için inanır.¹¹²² Ayrıca ona inanma konusu Kur'ân'da büyük yer tutar ve namaz esnasında her gün defalarca okunan *Fâtiha Sûresi*¹¹²³ ile de hâfızalarda canlı tutulur.

Yüce Allah'ın yaratmış olduğu ölüm ve hayat¹¹²⁴ her zaman tekrarlandığı için çok iyi bilinen iki hâdisedir. Ancak mâhiyetleri anlaşılmaya çalışıldığında veya canlılar üzerindeki gizli sırrı açıklanmak istendiğinde her iki hâdisenin de tamamen gizliliklere büründüğü görülür.¹¹²⁵

Kur'ân'da her iki dünya hayatının gerçekliği yanında, iman esaslarından biri olan âhireti inkâr kesinlikle yasaklanmaktadır. Meselâ kâfirlerin nefislerinin arzularına uyarak âhirete inanmamalarına ve Hz. Musa'yı kıyâmete imandan alıkoyma gayretlerine karşılık, Yüce Allah onu öldükten sonra dirilmeyi yalanlamaktan nehyetmiştir. Ona hitâben, “*Seni on(a inanmadan) alıkoymasın(lar)*”¹¹²⁶ buyurmuştur.

Hz. Musa, eğer yasağa uymasaydı bu onun, hem din bakımından gevşekliğinin, hem de helâk olacağının habercisi olacaktı.¹¹²⁷ Bu şekilde aynı zamanda, netice gösterilerek sebebe dikkat çekilmek suretiyle ona âdeta, “Gevşek olma. Dinî hususlarda sebâtî, tavizsiz ve güçlü ol.” demek istenmiştir. Zaten sağlam bir âhiret inancı ve orası için olması gereken de budur. Aynı zamanda bu, onun ve âhirete inanan herkesin, âhirete iman konusundaki kararlılıklarını ortaya koymaları bakımından da gerekli olandır.

Ancak bu tavrın arkasında olması gereken dinî sağlamlık ve dayanıklılıktan, taklîtçiliğin kastedildiği anlaşılırsa, o zaman Hz. Musa'nın bu hususta bâtil yolda olan ile hak yolda olanı birbirinden ayırt edemediği anlamı çıkar ki bu doğru değildir. Hâlbuki bu şekilde, hasmı kendisini dinî bakımdan yanıltmadan,¹¹²⁸ bâtilı savunayı bundan vazgeçirebilmesi için delilleri ortaya koymada ve şüpheleri bertaraf etmede, onun salâbetli (güçlü ve tavizsiz) olması gerektiği anlatılmak istenmiştir.¹¹²⁹

¹¹¹⁹ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 439.

¹¹²⁰ **A.g.e.**, VIII, 360.

¹¹²¹ **Mü'min**(23): 51, 52; **Kalem**(68): 35, 36; **Sâd**(38):28. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 612.

¹¹²² **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VI, 2659.

¹¹²³ **Fâtiha**(1): 3.

¹¹²⁴ **Necm**(53): 53, 54; **Mülk**(67): 2.

¹¹²⁵ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7558.

¹¹²⁶ Bkz. **Tâhâ**(20):16.

¹¹²⁷ Bkz. **Tâhâ**(20):16.

¹¹²⁸ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 455.

¹¹²⁹ **Tâhâ**(20): 16. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 456.

Aynı âyette¹¹³⁰ yer alan, «واتبع هوا» “ve hevâsına uyan kimse” ifadesiyle, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenin, bunu bir delilden ötürü değil de sadece hevâsına uyarak yapmış olduğu anlatılmak istenmiştir.¹¹³¹ Bu bağlamda akl-ı selîm (veya kalb-i selîm)’in böyle bir duruma düşmemesi, Yüce Allah’ın lütfuyla onun için çok büyük bir mükâfattır.

Yukarıda geçen yine aynı âyetin¹¹³² sonunda yer alan, Hz. Musa’ya hitâben, «... فتردى» “... yoksa helâk olursun” ifadesi, “Seni ondan alıkoymasınlar, aksi hâlde helâk olursun.” takdirindedir. Bu, “Eğer onlar seni alıkoyar, sen de alıkoymayı kabul edersen, bu durumda cehenneme yuvarlanmaktan başka bir şey yoktur.”¹¹³³ demek olup aynı zamanda bu, âhireti inkârın tehlikesine de işaret eder.

Âhiret olgusu bağlamında âdetâ bunu teyit eder nitelikte Yüce Allah, bilgisi nezdinde olan kıyâmetin vukuunun da mümkün bir hâdisе olduğunu, aklî delillerle beyan etmekle birlikte, onun mutlaka olacağını, kıyâmetin genel hâllerinden bahsetmekle birlikte, bunların ardından da saâdlerin ve şâkilerin durumlarını haber vermektedir.¹¹³⁴

Buna rağmen o günü kabul etmeyenler olmuştur ve olacaktır. Nitekim vaktiyle kâfirler, ahiret gibi, korkunç sıfatlarla nitelenen kıyâmetin ispat olunduğunu duyunca alay etmişlerdir. Hatta onunla ilgili sözleri, ya peşlerinden gidenlere yönelik, onun aslı-esası olmadığı vehmini vermek için veya belki de kıyâmet vaktinin hemen bildirilmesini sormaları anlamına gelmekteydi. Bu nedenle kıyâmete inanmayanlar, onun hemen getirilmesini istiyor veya onun ansızın bastırılmasını bekliyorlardı.¹¹³⁵ Dolayısıyla onlar, sadece kıyâmeti gözetler hâlde iken fiilen başlarına kopmadan ona inanmazlardı.

Hâlbuki belirtileri gelmişti. Bunların başında gelen, onu haber veren bir âhir zaman Peygamberi’nin gönderilmiş olması idi. Buna rağmen ona iman etmemişlerdir. Hâlbuki o, dünyada inananlar için büyük bir lütuf ve kurtuluş vesilesidir. Zira onunla ilgili uyarı ve alâmetleri dikkate alanlar o gün için hazırlık yaparlardı.¹¹³⁶

Ancak kâfirlerin, âhiret ve kıyâmet konularında olduğu gibi, öldükten sonra dirilmeyi de kabul etmemeleri hususundaki delilleri, “Şayet bu doğru ise, bize, öldükten sonra dirilmenin doğru olduğuna şahitlik yapabilmeleri için, ölmüş gitmiş olan atalarımızı getirin!” şeklindeki sözleri olmuştur. Bu ise, gerçekten zayıf bir şüphe olup âhiret saadetinden uzak hüsrânlarına bir işarettir. Kaldı ki şu anda mevcut olmayan bir şeyin ileride var olmasının imkânsız olması gerekmez. Çünkü insanlardan her birinin mevcut oluşu, ezelden başlayarak kendisinden vücut buldukları zamana kadar mevcut değildi. O hâlde belli bir zamanda mevcut olmama, bir şeyin mevcut olmasının imkânsız olduğuna delâlet etmiş olsaydı, insanların mevcut olmayışları da işte böyle olurdu. O hâlde öne sürdükleri şart bâtıldır¹¹³⁷ ve heveskârlardan başkası için hiçbir değeri yoktur.

Ama gerçek imana sahip olan mü’min bilir ki âhiret de dünya da Yüce Allah’ındır. O’nun ilk varlık âlemine gelişi kendi elinde olmadığı ve sırf Yüce Allah’ın hüküm ve irâdesine¹¹³⁸ bağlı olduğu gibi, sonu, âhireti, dirilişi de onun hüküm ve kanunları çerçevesinde cereyan edecektir. Dolayısıyla O’nun istediği her şeyin olması mutlaktır.

O hâlde insanın âhiretinin kurtulabilmesi ve orada umduklarına nâil olabilmesi, zaten âhirete imanın bir gereği olmakla birlikte, bunun, kişinin sadece kendi arzu ve hisleriyle değil, Yüce Allah’ın hüküm ve irâdesine göre ve O’nun indirmiş olduğu delil ve hükümlere uygun

¹¹³⁰ **Tâhâ**(20): 16.

¹¹³¹ Bu da taklîdin, hem bu konuda hem de diğer dinî hususlarda iyi bir şey olmadığını gösteren en büyük delillerden birisidir. Çünkü insan taklîtte delîle değil, hevâsına (arzularına) uyar.

¹¹³² **Tâhâ**(20): 16.

¹¹³³ **Tâhâ**(20): 16. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XV, 456.

¹¹³⁴ **Nâzi’ât**(79): 42. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 612.

¹¹³⁵ Bkz. **Şûra**(42): 18. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XXII, 492.

¹¹³⁶ Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 141.

¹¹³⁷ **Câsiye**(45): 24. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 618.

¹¹³⁸ **Necm**(53): 25. Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, VII, 314.

hareket etmekle sağlanması mümkün olacaktır.

Dolayısıyla hevânın etkisinde kalarak nefsin sırf arzu ve temennilerinden ibaret ümit ve hayal peşinden gitmek veya sade bir idealizm yeterli değildir. Gerçek bir esasa dayanarak yürümek gerekir. Çünkü eninde sonunda mülkün ve hükmün, insan nefsinin değil, Yüce Allah'ın¹¹³⁹ olduğu o gün kesinlikle ortaya çıkacaktır. O zaman doğru olan, âhirete iman etmek olup bu, kâfirler veya hevâlarına uyanlar gibi, şu andaki yaşama bağlanmaktan çok daha iyi ve makul olandır.¹¹⁴⁰

Bununla birlikte bu, yaşamın talihsizliğiyle çarpılmış olan ve acı çeken insanlara teselli verir, karşılaştıkları ağır başarısızlıklar, haksızlıklar veya hayal kırıklıklarına karşı onları farklı kılar, onlara mânevî güç verir.¹¹⁴¹ Bu da elbette hevâsına kapılmayanların nasibi ve mükâfatıdır. Zira diğerleri için hevâ, âhirete inanmaya bile engeldir. O hâlde o gün mükâfat ona inananların olacaktır. Ama ona inanmayan heveskârların akıllanıp gerçeği anlamaları hiçbir işlerine yaramayacağı gibi onların korunma imkânları da olmayacaktır.¹¹⁴²

Buna karşılık yine Hz. Muhammed'e indirilene iman edip onun gereğini yaparak korunan mü'minlere şüphesiz cennet vaad edilmiştir.¹¹⁴³ Orada onlara, pek çok nimetlerin sunulması yanında, Yüce Rabb'lerinden bir de mağfiret vardır. Öyleki bu, meselâ onları utandırmamak için günâhlarını hiç anmamak ve onlara hatırlatmamak mânasına günâhlarını örtmek veya mağfiretten maksat günâhı iyilik ile örtmek anlamına nimet ve Yüce Allah'ın rızâsıdır.¹¹⁴⁴ Buna göre Yüce Allah, kötü işler yapanlara kötü işlerine karşılık benzer kötü cezalar verecek, diğerlerine elbette amellerinin daha güzeli olan kat kat sevapla mukâbelede bulunacaktır.¹¹⁴⁵

Ancak Kur'ân mesajına göre, her ne kadar Yüce Allah, kendisine inanıp sâlih amel (yararlı iş) yapan her insanı cennetle ödüllendireceğini vaad etmişse de, cennet herhangi bir din mensubunun, bir zümrenin veya ırkın, yahut milletin tekeline olmayıp hiç kimse onu kuru iddia ile kazanamayacaktır.¹¹⁴⁶

Yüce Allah elbette kullarını ve hâllerini, geçmişlerini ve gelecekte neler kazanacaklarını, kısacası bütün eksikliklerini ve varlıklarını çok iyi bildiği için onlar hakkında hükmü de ona göre olacaktır. O hâlde hiç kimse nefsini temize çıkarmamalı; kendini hiç günâhsız, kusursuz ve tertemiz kabul ederek öğünmemelidir. Zira farkında olmadan bile insanın birçok kusuru olabilir. Zaten tamamıyla korunan ve müttakî olanı da yine en iyi O bilir.¹¹⁴⁷

O'nun rızası ve bilgisi dâhilinde ona giden yol, hevânın denetimine verilmeyen yoldur. Dolayısıyla hevâsını terk eden cennete gitme¹¹⁴⁸ mükâfatına kavuşur. Öyle ki o kişi, nefsinin şehvetlerinden ve onların kendisini teşvik veya sevk ettiği Yüce Allah'a isyanlardan nehyeder.¹¹⁴⁹ Aynı zamanda o kimsenin cennete girebilecek olması, nefsinin derecesinin yüceliğine de bir işarettir. Zaten âhiretteki mutluluk ancak onunla olur.

Aynı hususa işaretle *Nâzi'ât*(79): 40. ve 41. âyette insanın hevâ ve heves çukuruna düşmeyerek yücelere yükselmesinin bedelinin cennet olacağı vurgulanmaktadır. Bu da bize âhîret mutluluğunun elde edilebilmesi için hevâyâ karşı hareket etmenin lüzumunu göstermektedir.

Öyle ise Yüce Rabb'ini sayan, O'ndan korkan ve kendini günâh işlemeye kaptıran nefsinin, hevâ ve hevesinden veya arzuladığı haramlardan alıkoyan gibilerin ödülü ve varacağı

¹¹³⁹ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 315.

¹¹⁴⁰ Bkz., **A'lâ** (87): 16, 17.

¹¹⁴¹ Mevlâna Muhammed Ali, **The Religion of Islâm**, Lahor, 1354/1936, s.192.

¹¹⁴² **Muhammed**(47): 18. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 141.

¹¹⁴³ **A.g.e.**, VII, 139.

¹¹⁴⁴ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 140.

¹¹⁴⁵ **Necm**(53): 31. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 318.

¹¹⁴⁶ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 110.

¹¹⁴⁷ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 318.

¹¹⁴⁸ **Nâzi'ât**(79): 40, 41.

¹¹⁴⁹ **Lisânu'l-Arab**, XV, 372.

yer, cennetin tâ kendisi olacaktır. Çünkü onun azan nefsi, kendisine hesap gününde, Yüce Allah'ın kudreti altında olan makam zikredildiğinde, kötü işleri sürdürmeyi zaten bırakmış olduğu hâlde onun için barınak, cennet olacaktır.¹¹⁵⁰

Orada o ilâhî lütuflara mazhar olanlar; aralarında sevgi bağı olan ruhlar, makâmları ne kadar farklı olsa da birbirleriyle görüşebileceklerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in, dünyadan göçtükten sonra kendisi ile görüşemeyeceklerine üzülen bazı sahâbileri teselli etmek için, kişinin, sevdiğiyle beraber olacağını, ifâde edecek kabilden açıklamaları olmuştur.¹¹⁵¹

O hâlde Kur'ân'da, Yüce Allah'ın huzurunda durup hesap vereceğini düşünerek nefsinin hevâsından, arzularından alıkoyan ve meyillerinden uzak tutan, kaprislerinden men eden kimsenin cennete gireceği vurgulanmaktadır.¹¹⁵² Zira Yüce Allah hevâyâ uymamayı övmüş ve « وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ » “Ama kim Rabb'inin divânında dur(up hesap ver)mekten (azametinden) korkmuş ve nefsi (ni) kötü heves(ler)den (kendini kötülüklerden alıkoymuşsa veya) men etmişse”¹¹⁵³ « فَلَنْ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ » “Onun barınağı da cennettir.”¹¹⁵⁴ şeklinde bunu haber vermiştir. Artık onun yeri, Yüce Rabb'inin önü olacaktır. Zira o nefsinin, arzularına yönelmesine engel olmuştur.

İşte kişi o duruma lââyık olacak hâlde kemâle ermesiyle orayla mükâfâtlandırılmış olacaktır.¹¹⁵⁵ Bu bağlamda diyebiliriz ki Yüce Allah, ölçü ve değerine göre ağır tartılara sahip olan için, “O hoş bir hayat içindedir.” cümlesini bildirerek, bu hayatı uzatmadan insan hissine hoşnutluk ve rahatlık duygusu versin diye kısaca durumu öyle ifade etmiştir.¹¹⁵⁶

İnsanın kavuşacağı o sonsuz mutluluğun gerekçesini bildiren ve Yüce Allah'ın, « وَجَزَاهُمْ » “Sabrettiklerinden dolayı onları cennet ve ipekle mükâfâtlandırmıştır.” diyen âyeti hakkında Ebû Süleyman ed-Dârânî, yaptığı açıklamasında, o mükâfâtlandırılanlar için, “Şehvetlerinden sakındılar, onlara karşı sabırlı ve metânetli oldular.” demiştir.¹¹⁵⁷ O halde buna karşılık onlara bir mükâfât gerekli idi. Tirmîzî'ye göre, kimin kalbi kralın kapısına tazarruz (yalvarma)yla ve itâatle ulaşır, onun kapısını sabırla, ısrarla çalarsa ona faydalı şeyler ve hediyeler çıkarılıp verilir.

Açıkça anlaşıyor ki Tirmîzî, hevâyı terk mertebesinde ve ondan temizlenmede ısrara Yüce Allah'ın şu sözünü delil getirmektedir: « وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَىٰ » “Kim de iyi işler yapmış bir mü'min olarak O'na gelirse işte onlar için de yüksek dereceler vardır.”¹¹⁵⁸ ve « جَنَّاتٌ عَنَّا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَٰلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى » “Altından ırmaklar akan Adn cennetleri. Orada sürekli olarak kalırlar. İşte (günahlardan) arınanların mükâfâtı budur.”¹¹⁵⁹

Yüce Allah âyette, her ikisi için hevânın en büyük engel olduğu imanı ve sonra sâlih amelleri zikretmiştir. Bu iman kendisini hiçbir şeyin lekeleyemeyeceği, yok edemeyeceği bir imandır. Tirmîzî'ye göre, kim hevâdan temizlenirse onun Adn cennetlerinde yüksek dereceleri vardır. Dolayısıyla fâsitlerle, sâlih amelleri birbirine karıştırmayan mü'minler, Adn cennetlerinde yüksek derecelere sahip olacaklardır.¹¹⁶⁰

Yüce Allah'ın barınağı veya sığınağı, kendisinin dışında hiçbir sığınağın bulunmadığı bir sığınaktır.¹¹⁶¹ Onu hak eden herkes, hevâ ve hevesine uymaz, kitabını hakkıyla okuyarak ve ona

¹¹⁵⁰ Nâzi'ât(79): 40, 41. Bkz. Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl, IV, 371.

¹¹⁵¹ İnsan ve İnsanüstü; Ruh, Cin, Melek, İnsan, s. 140.

¹¹⁵² Nâzi'ât(79): 40, 41.

¹¹⁵³ Nâzi'ât(79): 40.

¹¹⁵⁴ Nâzi'ât(79): 41. Bkz. Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ, s. 20.

¹¹⁵⁵ Nâzi'ât(79): 41. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 498.

¹¹⁵⁶ A.g.e., XVI, 336.

¹¹⁵⁷ İnsan(76): 12. Bkz. Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ, s. 24.

¹¹⁵⁸ Tâhâ(20): 75.

¹¹⁵⁹ Tâhâ(20): 76. Bkz. es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s.185.

¹¹⁶⁰ A.g.e., 185.

¹¹⁶¹ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 475.

uyarak hüsrâna uğramaz. Zira o, Hz. Peygamber'in getirdiğinin hakîkatına inanmaktadır. Bu nedenle kitabına inanan değil, bilâkis küfreden hüsrâna uğrayacaktır.¹¹⁶²

Buna karşılık inanan ve güzel işler yapanların o sorumluluk gününde her çeşit korku ve elemenden kurtulacakları, esenlik ve hakîki saadete erecekleri muhakkaktır. Bu kanun her zaman için haktır. Dün olduğu gibi bugün de yarın da haktır. Hem de herkes ve her toplum için haktır. Yani müslüman için de Yahudi için de Hristiyan için de hatta benzerleri için de haktır. Evvel ve âhir veya öncesiyle ve sonrasıyla hiçbir din, hiçbir şeriat, tasavvur olunamaz ki, bunu bir yol olarak kabul etmesin ve bunun tersini iddia edebilsin.¹¹⁶³

İşte hemen her sûrede vurgulanan ve asla değişmeyecek olan ilâhî yasa ve genel prensip olarak Yüce Allah'a inanıp sâlih amel işleyenler, iki cihanda mutluluğa erecekler ve hevâya muhâlefetin mutlaka mükâfâtını göreceklidir. Hiç kimse bu ilâhî yasayı değiştiremez.¹¹⁶⁴ Nitekim Yüce Allah bu hususta,

جَنَاتٍ بِاللَّهِ وَيَعْمَلُ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ وَيُدْخِلْهُ يَوْمَ يُجْمَعُ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَلِكَ يَوْمُ التَّعَابِنِ وَمَنْ يُؤْمِنْ
« تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ »

“Toplantı günü için sizi toplayacağı gün, işte o aldanma günüdür (dünyâda büyük, üstün, cennetlik olduklarını sanan birçok kimse, orada öyle olmadığını; gerçeği görünce aldanmış olduğunu anlar). Kim Allah'a inanır ve yararlı iş yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve onu, altından ırmaklar akan cennetlere sokar, orada ebedî kalırlar. İşte büyük, başarı budur.”¹¹⁶⁵ buyurmaktadır.

Yüce Allah'ın Peygamber'ine ve bu şekilde iman edenlere hem bu dünyada hem de şâhitlerin dikileceği o günde elbette yardım edeceği muhakkaktır. Zaten anlaşılacağı üzere, Kur'ân'da hevskârla diğeri belirgin bir şekilde birbirinden ayırılmaktadır. Zira Kur'ân'da cennetliklerin tavsîf edildiği bütün taât ve güzel şeyleri içine alan vasıflara karşılık bütün kötülükleri içeren ve kendileri ile cehennemliklerin nitelendirildiği vasıflar vardır.¹¹⁶⁶ Örneğin, “Rabbinizin makâmından korkun.” ifadesi ile “haddi aşarak inkâr eden” ve “nefsini hevâdan alıkoyan” ifadesi ile “dünya hayatını tercih eden?” ifadeleri birbirlerinin tam karşıtlarıdır.¹¹⁶⁷

Ancak bu gerçeğe rağmen insan bazen bu âlemde yapılan birçok güzel çalışmanın boşa gittiğini, mükâfatsız kaldığını düşünebilir. Ama biraz önce de belirttiğimiz gibi, hiç şüphesiz bunun değerli karşılığı, bütün yaratıklar O'na dönüp varınca ve O'nun huzuruna çıkınca sahibinin önüne konulacaktır.¹¹⁶⁸ Yani salih amellerin faydaları bu dünyada veya mutlaka öldükten sonra, dirilmenin akabinde, haşrde veya kıyâmet gününde ortaya konacaktır.¹¹⁶⁹

O hâlde kişinin gerçek çalışması defterinde o zaman görülecek ve bu çalışma sadece kendisinin olacak; o mîzana konulacak, onun yararını görecektir ve çalışması boşa gitmeyecektir. Dolayısıyla çalışmasının meyvesi, ileride kesinlikle görülecek¹¹⁷⁰ ve ona en dolgun bir karşılık olarak verilecektir. Böylece burada yapılanların güzel karşılığı orada insanın önüne konulmuş olacaktır. Bu suretle insanın geleceği kendi ameli ve çalışmasının neticesi olacaktır.¹¹⁷¹

Bütün bunlar göstermektedir ki, iyiyi ve kötüyü belirlemede veya bu hususlarda insanı yönlendirmede dinin etkisi büyük olmaktadır. Bu anlayı kişiyi hevâsından uzaklaştırır. İşte bu düşüncüyü veren dindir. Buna sahip olan da hevâsına uzak olandır. O hâlde dinin yaptırıcı gücü devreye girmeli ve bu çerçevede dinin yaptırıcı gücünün etkisinde de âhîret inancının rolünün de çok büyük olduğu gözardı edilmemelidir.

¹¹⁶² Bakara(2):120. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, I, 229.

¹¹⁶³ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, III, 309.

¹¹⁶⁴ Nisâ(4): 124.

¹¹⁶⁵ Teğâbun(64): 9.

¹¹⁶⁶ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 612.

¹¹⁶⁷ A.g.e., XXII, 492.

¹¹⁶⁸ Necm(53): 39-42. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 316, 323.

¹¹⁶⁹ Tefsîr-i Kebîr, IX, 498.

¹¹⁷⁰ Necm(53): 40.

¹¹⁷¹ Necm(53): 41. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 322.

Çünkü mahşer gününde her hareketin ince ince hesabının görüleceği inancı, insanları firenler ve kötülüklerden caydırır. Bu da heveskâr olmayan bir mü'min için büyük bir avantajdır. Meselâ Yüce Allah kul hakkını affetmeyeceğini bildirdiği için her Müslüman sezi, ön kabullenmeler veya inanançlarına göre ölümünden önce eşi dostu ve akrabasıyla helâlleşmeye çalışır. Bunun yanında Müslümanlar, kabir azabının, mahşer ve cehennem azabının şiddetinden çekinirler.

İşte bu korku ve endişe, Müslümanları hem merhametli hem de ahlâklı olmaya iter. Hatta onlar düşmanlarına bile adâletli davranır, güzel davranışlar ortaya koyar ve aşırılıklardan kaçınırlar. Böylece Yüce Allah dilediğine amelde sağlamlık verir. Ona güçlü, kuvvetli ve tevbekâr olmayı nasip eder.¹¹⁷²

Bu gidiş ve böyle çetin bir cihât vazifesini ifa eden bir mü'minin hevâdan arınması neticesinde şüphesiz cennet onun varacağı bir makam,¹¹⁷³ en büyük kazanç, cehennemde ebedî kalmaktan kurtulmak ve cennete girmeyi başarmak olacaktır.¹¹⁷⁴

Hulâsa, her işin hesabının verileceği inancı kulu, kötülüklerden alıkoyar ve onu ahlâklı olmaya iter. Bu şekilde âhiret ve kıyâmetle ilgili âlâmet ve uyarılar onun için oraya hazırlığa neden olur. Yüce Allah ona imanda ve amelde sağlamlık verir.

Bu dünya hayatına güvenle bağlanma cehâletine düşmez. Hevâya boyun eğmeyerek âhirete inandığından dolayı orada mükâfatlandırılacak ve onun günahları ve kötülükleri örtülecektir. Amelleri, onların daha güzelleri ile kat kat sevaplandırılacaktır. Adn cennetlerinde dereceleri yüksek olacaktır. Dünyada iken aralarında Allah sevgisi ile bağ olan ruhlar orada görüşeceklerdir. Hatta onların yeri Rabb'lerinin huzuru olacak, korku ve elemnden de uzak olacaklardır. Hiçbir güzel çalışmaları boşa gitmeyecektir.

Bu şekilde kul için sadece yaptığıının karşılığı olacak ve başkasının günahlarının yükünü asla yüklenmeyecek, hatta hiç kimse atalarının suçundan dolayı sorumlu tutulmayacak,¹¹⁷⁵ bizatihi kendisinin sadece dünyada yaptıkları ile değerlendirilecektir. Bu durumda Yüce Allah katında değeri ve kıymeti olan amel defterlerinin ağır gelmesi, sahiplerinin dünyada iken hakka uymuş olmaları ve hakkın kendilerinde baskın çıkması önemli olacak¹¹⁷⁶ ve şüphesiz kendisine sadece hakkın konulduğu bir tartı ağır basacaktır.¹¹⁷⁷

Bu meyanda o gün mîzan (tartı)ları ağır basanların veya Yüce Allah katında değerli olan amellere sahip olanların, Yüce Allah'a itâat edenlerin haseneleri, sevapları en güzel bir şekilde getirilecek ve bunlar üstün olunca cennet onların sahiplerinin olacaktır. Öyle ki herkesin toplandığı o büyük topluluk içinde iyilik sahibinin sevinci artacak, güzel hâl ve tavırları açık olarak sergilenecek ve bu şekilde mevcut hâli o cennet içinde zuhur edecektir.¹¹⁷⁸

Bu nedenle tâ dünyada iken hevâ kıskacından kurtulanların; daha önceden yukarıdaki mezkûr mükâfatları hak edenlerin, mü'minlik ve Müslümanlık makamında olanların ölüm ânı şu âyet, “*ki bunlar, meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir.*” mefhumunca olacak ve meleklerin iyi insanlar olarak canlarını aldıkları kimselere, « *يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ* » “*Selâm size. Yaptıklarınıza karşılık cennete girin, derler.*”¹¹⁷⁹ hitabı gereğince olacaktır. Çünkü Yüce Allah, hevâya uymayarak nefse muhâlefet etmeyi -ki buna karşılık mükâfat olarak kişinin makâmını cennete has kılması ve onun Yüce Allah'ın yukarıda belirttiğimiz gibi lütuf ve mükâfatlarını hak etmesi için- şer'î bir sebep ve normal bir illet kılmıştır.¹¹⁸⁰

¹¹⁷² Sâd(38): 20. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 465.

¹¹⁷³ A.g.e., XV, 498.

¹¹⁷⁴ Nâzi'ât(79): 40, 41. Bkz. **Tarîkat-ı Muhammediyye**, s. 45.

¹¹⁷⁵ Bkz. Necm(53): 38, 39, 40, 41. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 318.

¹¹⁷⁶ Kâri'a(101): 6. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 364.

¹¹⁷⁷ Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 188.

¹¹⁷⁸ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XVI, 336.

¹¹⁷⁹ Nahl(16): 32.

¹¹⁸⁰ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 475.

Bu nedenle hevâsına uymayanlar grubuna dâhil olanlar, amellerinin sevabı günâhına gâlip gelenler veya terâzisinin sevap tarafı ağır basanlar, kendisinden memnun kalınan; rahat ve hoşnut bir yaşantı ve kendisinden râzı olunan bir hayat içinde olacaklar.¹¹⁸¹ Ama gerçekte râzı ve hoşnut olmak o hayatın şanı değil, onu hak edenin sıfatı ve onun o hayata tam ehliyetinin olması, bunun da onun hem râzı olan hem râzı olunan bir makamda olacağına işaret etmiş olmasıdır.

O öyle güzel bir hayat ve geçim olacaktır ki güzel amelleriyle ona sebep olan kimse, sadece râzı ve hoşnut edilmekle kalmayacak, aynı zamanda o sâlih kul, Yüce Allah'ın, « يَا أَيُّهَا «
«ارْجِعِي إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً»¹¹⁸², “Ey emin ve tatmin olmuş (huzura eren) nefis!”¹¹⁸², “Râzı edici ve râzı edilmiş (yaptığın işlere Allah'ı memnun etmiş ve aldığın nimetlerle Allah tarafından memnun edilmiş) olarak Rabb'ine dön!”¹¹⁸³, « فَادْخُلِي فِي عِبَادِي » “(İyi) kullarım arasına gir.”, « وَأَدْخُلِي جَنَّتِي » “Cennetime gir.”¹¹⁸⁴ hitâbıyla da karşılaşacaktır. Böylece Allah Teâlâ, râzı olan nefis makâmından, kendisinden râzı olunan nefis makâmına yükselterek ebediyen mesûd edeceği ve onun da ondan asla ayrılmak istemeyeceği şekilde, tam bir hoşnutlukla saracak, onu ebedî rızâ ve hoşnutluğa ait muhîtin içinde kuşatacak ve donatacaktır. Bu hâliyle onun, ölümünün güzelliğiyle başlayan ve ebedî olan saadetle mükâfatlandırılacaktır.

¹¹⁸¹ Kâri'a(101): 6,7.

¹¹⁸² Fecr(89): 27.

¹¹⁸³ Fecr(89): 28.

¹¹⁸⁴ Fecr(89): 27-30. Bkz. Hak Dini Kur'an Dili, VIII, 523.

C) HEVÂSINA TÂBÎ OLANLARIN DÜNYADA VE AHİRETTEKİ KAYIPLARI İLE ALLAH'IN ONLARA TEHDİDİ

İnsanların hevâlarına uyarak yaptıklarının dünyada ve âirette insana dönen olumsuz karşılıkları olacaktır. Bunlardan kötü olanlarının da cezası olacaktır. Bu ceza unsurunun gerçekleşmesini sağlayacak olan mutlak adâletin de yerini bulması için bir başka hayata ihtiyaç vardır ve o da olacaktır. Ancak bunun hükmü, cezasının zamanı ve gerçekleşmesi Yüce Allah'a aittir.

İşte burada, âhiretin gerekliliği, adâletin sağlanması, insanların hevâ sebebiyle yaptıklarına karşılık nelerle karşılaşacakları gibi hususlardan bahsetmeye çalışacağız.

1) DÜNYADAKİ KAYIPLARI

Kur'ân'da, insanların Yüce Allah'ın onlar için gönderdiği diniyle alakadar olmaları; çünkü ona göre hesap ve ceza gününde hükmolunacakları pek çok kere tekrarlanmaktadır. Bu prensip aynı zamanda İslâm akîdesinin temel prensiplerinden birini oluşturur ve bu hususla ilgili konular hep bu prensibe dayanır. Hatta iç ve dış dünyayla alakalı kâinat konuları ve beşerî hukukla ilgili hususlar da bu temele dayanır. Zira bu, "İslâm'ın kâinat, hayat ve insan görüşünün" esasını teşkil eder.¹¹⁸⁵

Bu açıdan bakıldığında, dünyada ve âhirette, ardından sahibine hüznün ve keder gerektirecek en önemli etkenlerden biri hevâdır.¹¹⁸⁶ Çünkü hevâ, insanın ona uyarak Yüce Allah'ın yolundan sapması sonucu, ardından kendisiyle beraber çok kötü bir azabı gerektireceği¹¹⁸⁷ ve bunun kaçınılmaz bir durum olacağı karşımıza çıkmaktadır. Zira âhiret de dünya da Yüce Allah'ın¹¹⁸⁸ olduğu için adâleti gereği bu muhakkaktır.

Ancak âhiret, kıyâmet veya bundan sonra vuku bulacak yeniden dirilme, hesap; sevap, azap gibi hususların tamamı, kâfirlerin hevâları yüzünden kabul etmedikleri gayb âlemi ile ilgilidir. İşte bu noktadan hareketle, heveskâraların dünyadaki kayıpları, Kur'ân'da ahvâllerinin ve âkıbetlerinin ne olacağı ortaya konulmaktadır.¹¹⁸⁹

Buna göre Yüce Allah tarafından heveskâraların veya zâlimlerin dini dikkate almayan inanç, düşünce ve davranışlarının hesabı mutlaka sorulacaktır. Zira, eğer mazlûmun hakkı zâlimden alınmayacak olursa bu, Yüce Allah'ın ya o zâlimden habersiz olduğunu, yahut onu cezalandırmaktan âciz kaldığını, veyahut da o zâlimin zulmüne râzı olduğunu gösterir. Ancak gerek böyle bir şeyin olması, gerek gafletin, gerek acizyetin, gerekse zulme rızâ göstermenin Yüce Allah hakkında imkânsız olduğu herkesçe bilindiğine göre, mazlûmun hakkını zâlimden almaması, zâlimi cezalandırmaması veya ondan intikâm almaması asla düşünülemez.¹¹⁹⁰

Oysa dünyada Yüce Allah'a itâat edip O'na isyandan sakınan kimselerden çoğunun fakirlik, müzmin hastalık, kötürümlük veya çeşitli belâlar içine düşmüş oldukları; buna karşılık genellikle kâfir ve fâsık kimselerin alabildiğine nimet ve rahatlık içinde oldukları da görülür. Eğer haşr, neşr ve kıyâmet olmazsa o zaman itâat eden kimsenin hâli, isyan edeninkinden daha düşük olacaktır ki bu da hakîm ve rahîm olan Yüce Allah'ın hikmetine uygun düşmez.¹¹⁹¹

Dolayısıyla Yüce Allah, insanlardan isyan edenlere, kötülük yapanlara, yaptıklarından habersizmiş gibi muâmele etmeyecektir. Aksine O, onlara, herkesi gözetleyen, en ufak ve

¹¹⁸⁵ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2659; Fî Zılâli'l-Kur'ân, XII, 282.

¹¹⁸⁶ Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh, s.104.

¹¹⁸⁷ Sâd(38): 26. Bkz. es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Î'âneti alâ Ma'rifeti ba'di Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîm el-Habîr, III, 387.

¹¹⁸⁸ Necm(53): 25; En'âm(6): 72. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2689.

¹¹⁸⁹ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2659; Fî Zılâli'l-Kur'ân, XII, 282.

¹¹⁹⁰ İbrâhim(14): 42, 43.

¹¹⁹¹ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 72.

önemsiz şeylerden dahi hesaba çeken biri olarak muâmele edecektir¹¹⁹² ki, bu durum aynı zamanda âhiret hayatının da varlığının bir delilidir.

İşte bu anlayışın bir gereği olarak diyebiliriz ki, insan hidâyet üzere olmazsa veya hidâyetten dönüp arzularına uyarsa, bilinmelidir ki bunu yapan peygamber bile olsa neticede orada ona da azap vardır. Nitekim Kur'ân'da böyle bir durum olması hâlinde, Hz. Peygamber'le ilgili tehdît ve kesin hükümle onun zâlimlerden olacağı ve dolayısıyla dehşetli bir azaptan söz edilmektedir.¹¹⁹³ O hâlde insanlar arasında mezkûr hususlarda bir ayırım olmamakla beraber, haşrin, neşrin ve kıyâmetin vâki olacağına ve de bunların doğru olduğuna Kur'ân delâlet etmektedir. Bu aynı zamanda ilâhî adâletin bir gereğidir.

Ama eğer Allah Teâlâ mahlûkatı bu âlemde zarar vermek için mi, fayda vermek için mi, yoksa ne fayda ne de zarar vermek amacıyla mı yarattı denilirse, deriz ki, bunlardan birincisi rahîm ve kerîm olan Yüce Allah'a uygun düşmez. Üçüncü ihtimâl bâtıldır. Çünkü bu durum, onlar yok iken de mevcuttu. Öyle ise geriye ancak "Onları, fayda sağlamak için yaratmıştır." denilmesi kalır.

Bu durumda da faydalı olma hâli, ya dünyada ya da âhiret hayatında olur. Dünyanın faydaları az, zararları çok olduğu için birincisi yanlıştır. Oysa bir menfaatten dolayı pek çok zararı üstlenmek ise hikmete uygun düşmez. O zaman bu dünya hayatından sonra diğer bir dünyanın mevcûdiyeti konusunda hüküm vermek sâbit olur ki, bu da haşrin, neşrin ve kıyâmetin varlığını kabul etmek demektir. Aksi doğru değildir. Çünkü haşr, neşr, kıyâmet gibi hususları kabul etmemek insanı Yüce Allah'ın hikmetini inkâra götürür.¹¹⁹⁴ Ancak insan hevâsının etkisiyle âhireti kabul etmezse dünya hayatındaki kayıpları bu noktadan itibaren başlar.

Ayrıca Kur'ân'da, Yüce Allah'ın dünyada yapılan her şeyi bildiği ve âhirette de insanı hesaba çekeceği bildirilmektedir. Hatta bunun için bir yapraktan ve bir tek taneden bile haberi olduğu mükelleflerin dikkatine sunulmaktadır.¹¹⁹⁵ Bu, Allah Teâlâ'nın mükâfât ve cezâ ile ilgisi olan hâlleri asla ihmâl etmeyeceğini¹¹⁹⁶ gösterir.

Ama elbette bundan önce insanları hevâya karşı uyarmış, geniş rahmetiyle bazı fiillerde insanlara irâde vermiş ve kendi irâdesinin bir kısmını onların irâdesine, isteklerine ve kazançlarına bağlı ve ilgili kılmıştır. Mükellefiyet ve sorumluluk da bu kısma aittir.¹¹⁹⁷

Bu çerçevede fiillerle ilgili pek çok şeyi yarattığı çok açıktır. İşte kulun sorumluluğu, Yüce Allah'ın geniş rahmeti ve suçluların cezalandırılması bu noktada odaklanmaktadır. O dilemeyince kulun hiçbir şey yapamayacağı nasıl apaçık ise Yüce Allah'ın da bazı şeyleri kulun dilemesi üzerine ve onun rızâsına, isteğine göre yaptığı veya yarattığı da –ki iman, ibâdet gibi fiiller de bu türdendir- muhakkaktır.¹¹⁹⁸

O hâlde yapılanların sorumluluğu yapana aittir; ama O'nun rahmeti de çok geniştir. Ancak günahları sebebiyle günahkârlara azabı kesindir. Şu hâlde Yüce Allah'ın irâdesini ilgilendiren şeylerin bazılarının ceza, bazılarının da azap olduğu şüphesizdir.

Ama ne var ki ilâhî takdirde serbestlik veya zorlama olsa da, ilâhî buyrukların yerine getirilmesi veya yerine getirilmemesi mecburiyette değil serbestliktedir. Dolayısıyla bu buyruklara serbestçe uymak tâat, serbestçe karşı gelmek de günahdır. Bu şekilde serbest davranışları ve kulun dilemesini yaratmak, ilâhî irâdenin kulun irâdesine bağlanması şeklinde olduğu için bu sırf zorlama değildir. Oysa suçun takdir edilmesi ve ilâhî irâdeye yakınlığı, Yüce Allah'ın rızâsı değil, suçlunun rızâsı bakımındandır.¹¹⁹⁹

Yüce Allah günaha râzı olmadığı için ceza ve azap takdir ettiği şeyleri günah olarak

¹¹⁹² Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIV, 33, 34.

¹¹⁹³ Bakara(2): 145.

¹¹⁹⁴ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 71, 72.

¹¹⁹⁵ En'âm(6): 59. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2653.

¹¹⁹⁶ Bkz. A.g.e., VI, 2654.

¹¹⁹⁷ Bakara(2): 173; En'âm(6): 104.

¹¹⁹⁸ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 540.

¹¹⁹⁹ En'âm(6): 113, 147.

takdir etmiş, bunları seçebilmek için insanlara anlama ve sezme yeteneği, peygamber, kitap, akıl ve hikmet vermiştir. Buna mukâbil günahkârın hevâsıyla arzu ettiği suç ve günaha izin vermesi, günaha rızâsından değil, kulun rızâsını yerine getirmek ve dilediğini gerçekleştirerek sorumluluğunu ortaya koymak içindir. Bu isteğin yerine getirilmesi kulun rızâsı olduğu için başlangıçta bir rahmet; ama o günah Yüce Allah'ın hoşlanmadığı ve O'nun katında cezayı gerektiren bir şey olduğu için de sonuç itibarıyla azaptır.

Yüce Allah'ın dilediği şeyler arasında rahmetin yanında ceza ve azap kesindir. O halde Yüce Allah'ın her irâde ve yaratmasının her yönden rızâsını gerektirdiği ve bunun herhangi sakıncasının bulunmadığı demek değildir.

Yüce Allah'ın rızâsının delili irâdesi hakkında değil, emir ve yasağı hakkında aranmalıdır. Şu hâlde, “*Eğer Rabb'in dileseydi onu yapamazlardı.*” buyurulduğundan “Allah istemeseydi filan günah yapılamazdı; meselâ yalan söylenemezdi; o hâlde günahta, yalan söylemekte sakınca yoktur, Yüce Allah buna râzıdır.” şeklinde bir yaklaşımla, Yüce Allah'ın açıklamalarını yalanlamaya kalkışmak, hevâ sebebiyle bile ateşe atılmaktır.¹²⁰⁰

Öyle ise, insana isâbet eden her iyilik Yüce Allah'tan, ona isâbet eden her kötülük de nefsindendir. O neyin, neden kaynaklandığını çok iyi bildiği gibi zâlimlerin yaptıklarından da hakkıyla haberdardır. Yaptıklarını aleyhlerine yazıp sayarak bunların karşılığında gereğini mutlaka yapar.

Ama bunda aceleci olmaması ve onlara mühlet vermesi, onları başı boş bırakması, hatta onları kıyâmete ve her şeye hâkim olan Yüce Allah'a baş eğilecek olan zamana kadar ertelemesi¹²⁰¹ bunu değiştirmez. Bilâkis Yüce Allah'ın suçlulara zaman tanınması, dileklerini yerine getirmesi, onlar için âcil cezadan daha büyük, önlenmesi imkânsız bir azabı ve cezayı terk ve rızâ anlamına gelir. O hâlde her ne kadar ertelenme olsa da Allah Teâlâ onları, o azabın geleceği gün ile uyarır.¹²⁰² Bu ise azabın er veya geç vuku bulacağını gösterir.

Bunlar aynı zamanda gösteriyor ki insanlar dünyada hayrı acele istedikleri gibi Yüce Allah da onlar için şerri acele verse süreleri hemen biter. Ama Yüce Allah böyle yapmaz ve kendisi ile buluşmayı ummayanları azgınlıkları içinde bocalar durur hâlde bırakır¹²⁰³ ve nihâyet onlar, kendileri hakkında olan mukadder sona doğru gider.

İnsanlardan o sonu dikkate almayanlar, kötü davranışlarıyla her ne kadar hoşnut olmuş veya başkalarını hoşnut etmiş hâlde ve de zevk içinde olsalar da onlar sorumlulukları, lezzetleri ve üzüntüleri kendilerine ait olan kazanç sahipleridirler ve Yüce Allah o kazançlarını yaratır; ama eninde sonunda hesap günü ve zâlimlerin kurtuluşa eremeyeceği gün mutlaka gelecektir.

Bu nedenle heveskâr kâfirlerin ve zâlimlerin yaptıklarına, keyif sürmelerine ve dış görünüşlerine aldanıp da Yüce Allah'ın azabının kendi zamanlarında dünyada gelip çatmadığına bakarak O'nun bunlardan gâfil olduğunu¹²⁰⁴ veya Yüce Allah'ın kötülük sahiplerine yetişip onları cezalandıramayacağını sanmak doğru değildir. Hatta böyle sanmakla çok kötü bir hüküm verilmiş olur¹²⁰⁵ ki zaten Yüce Allah'ın, « الصَّالِحَاتِ سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءٌ مَا يَحْكُمُونَ ” *“Yoksa kötülükleri işleyen kimseler, kendilerini inanıp iyi ameller işleyenler gibi yapacağımızı mı sandılar?”*¹²⁰⁶ ifadesi bunu göstermektedir.

O hâlde, “...Allah onları lanetlemiştir.”¹²⁰⁷ ifadesi gereğince, Yahudiler ve onlar gibiler aynı şeye müstehak olurlar. Nitekim meselâ Yüce Allah, iman esası üzere İsrâiloğullarından söz almış ve onlara birçok peygamber göndermiştir. Ama her ne zaman o peygamberlerden bir peygamber onlara nefislerinin hoşlanmadığı bir hak emirle gelmişse, bu nimete küfür ve kötü

¹²⁰⁰ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 536, 537.

¹²⁰¹ İbrahim(14): 42, 43; Kamer(54): 8. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 4349.

¹²⁰² Tâhâ(20): 108-111; Meâric(70): 43. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 4350.

¹²⁰³ Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, IX, 101.

¹²⁰⁴ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 540; Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 536.

¹²⁰⁵ Ankebût(29): 4.

¹²⁰⁶ Câsiye(45): 21.

¹²⁰⁷ Bakara(2): 88.

fiillerle mukâbeledede bulunmuşlar ve verdikleri söz gereğince Yüce Allah'a iman edip güzel amel işlemek şöyle dursun, çok daha ileri giderek Yüce Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerden bir kısmını yalanlamakla da yetinmeyip ellerine fırsat geçince onları öldürmüşlerdir. Yüce Allah da onları son derece zemmetmiştir.

Buna arağmen Yahudiler yaptıklarına karşılık kendileri hakkında kesinlikle bir fitnenin, bir belânın veya bir musîbetin olmayacağını sanmışlardır ki eğer onlar, hevâlarının etkisinde kalmaksızın âhirete ve sorumluluğa iman etmiş olsalardı bu şekilde bir zanda bulunmayacaklardı. Çünkü zanlarının tersine, kıtlık, vebâ, öldürme, düşmanlık, insanlar arasında kin, talihlerinin ters gitmesi, uğursuzluklar gibi haller onların başlarına gelmiştir. Ayrıca âhirette bunlarla ilgili vuku bulacak azap da vardır.¹²⁰⁸

Üstelik Yahudiler bulundukları ahvâl içinde öyle zannettikleri için kör, sağır, hak delilleri görmez ve hak sözü işitmez olmuşlardır. Sonra Yüce Allah kendilerine nasip etmiş de tevbe etmişler ve O da onlardan bunu kabul etmiştir. Ama sonra tekrar içlerinden birçoğu kör ve sağır olmuşlar, Yüce Allah'a, âhiret gününe inanmakta, güzel amel işlemekte saf dışı kalmışlardır.¹²⁰⁹

Yüce Allah da onları, birbirlerini öldürmek ve birbirlerini yurtlarından çıkartmak suretiyle, kendi emrine muhâlefet etmekle nitelentirmiştir; daha sonra da onların, bu çirkin fiilleriyle âhireti verip dünyayı satın aldıklarını haber vermiştir. Bu şekilde onlar ve onlar gibi hevâlarına uyanlar felâketlere sürüklenmişlerdir.

Bütün bunlar, dünyada yükselmeyi istemeleri, dünyanın lezzetlerini arayarak halka önder olmayı arzulamaları, haksız yere onların mallarını almak amacıyla hareket etmeleri gibi nedenlerden olmuştur. Ama peygamberler onların bu davranışlarına fırsat vermek istemedikleri için peygamberleri yalanlamışlar ve câhil olan insanlara peygamberlerin yalancı oldukları duygusunu aşılayarak bu hususta tahrîf ve yanlış yorumlarla iddiâlaşmışlardır.

Öyle ki onların içinde tıpkı İblis'in, Hz. Âdem'e karşı sergilemiş olduğu tavrı peygamberlere karşı takınan kimseler olmuştur. Ama elbette buna karşılık onların işlediklerini ve daha sonra da yapacaklarını çok iyi bilen Yüce Allah tarafından amellerine göre karşılık bulacakları veya cezalandırılacakları da sâbit olmuştur.

Bu nedenle söz konusu hâlleri ve sonları son derece korkunç olduğundan, Kur'ân'da ahvâllerinin hatıralarda, kalplerde veya kafalarda tahayyül edilmesi ve canlandırılması istenmiş ve de canlandırılmıştır. İşte önemle vurgulanan bu olumsuz ahvâl, onların hevâlarına uyararak hakkı bir kenara itmelerinin sonucu olmuştur.¹²¹⁰

Hatta onların ardından aynı anlayış ve inançla gelenler, yani hevâlarıyla hareket edenler ve bu şekilde vaktiyle atalarının izinden gidenler, Hz. Muhammed'i bile öldürmek için çok çaba sarf etmişler ve bunun için ona büyü yapıp yiyeceği koyunu bile zehirlemişlerdir. Ama Yüce Allah onu onlara karşı korumuştur.¹²¹¹

Bazı psikolojik araştırmalarda, bu gibi olumsuz tavır ve düşmanlıklar yanında, tutku, bağımsızlık, saldırganlık, kendini beğenme ve yeterli görme, kendi gücüne sınırsız güvenme tutumları ile dindarlık (inanma) arasında olumsuz bir ilişkinin varlığı müşâhade edilmiştir. Bu da insanlar için hem dünyada hem de âhirette çok büyük kayıplara ve sonuç bakımından olumsuzluklara neden oluşturmaktadır.¹²¹²

Nitekim vaktiyle meselâ Âd, Semûd ve daha önce de Nûh gibi kavimler benzer nedenlerden ötürü helâk olmuşlardır. Yüce Allah, iman etmeyenlerin hiç birini bırakmamış, günahlarının cezasını yanlarına koymamıştır. Hatta onların Kureyş'ten daha zâlim ve daha azgın olmaları bile sonucu değiştirememiştir.¹²¹³

¹²⁰⁸ **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 379; **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 169.

¹²⁰⁹ **Mâide**(5): 70, 71. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 309.

¹²¹⁰ Bkz. **Bakara**(2): 87.

¹²¹¹ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, III, 202, 206, 207.

¹²¹² **Din Psikolojisi**, s.171.

¹²¹³ **Necm**(53): 51, 52. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7560.

Lût kavminin de altı üstüne gelen şehirleri; evleri, kasabalarının halkları yerle bir edilmiş veya bütün beldeleri, herkes¹²¹⁴ havaya kaldırılıp hâviyeye; yerin altına geçirilmiştir.¹²¹⁵ Zira hevânın Kur’ânî anlamlarını tasnîfin beşinci maddesinde de beyan ettiğimiz gibi, « جَعَلْنَا عَلَيْهَا ... سَاقِلَهَا »¹²¹⁶ “...üstünü altına getirdik...”¹²¹⁶ ifadesinin anlamı budur. Hatta bununla “Herhangi bir değişim ile evleri ve yerleri alt üst olan her memleketin kastedilme ihtimâlinin de bulunduğu söylenebilir.”

Ancak bütün bu vb. durumlardan, onları kaplayan o dehşetli azabın insanın yaptıklarıyla hiçbir ilgisi olmadığı ve bunların, bazılarının iddia ettiği gibi sadece soyut semavî (göksel) musîbetlerden ibaret olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim bunların hevâlarını izleyen insanların kendi fiil ve günahlarına ait olan felâketler olarak anlaşılmalrı da mümkündür.¹²¹⁷

Çünkü vaktiyle (kavimlerin) kendilerine ilim geldikten sonra aralarında ihtilâfın ortadan kalkması gerekirken ihtilâfa düşmeleri de psikolojik (çeşitli nedenlerle aralarında oluşan) bir günahıdır.¹²¹⁸ Aynı şekilde günah sahibi meselâ Lût’un altı üstüne gelen kasabalar halkı, iftirâ, bühtân, sapıklık gibi sebeplerden ötürü mahvolmuş, uçuruma sürüklenmiş ve toprağa batırılmıştır.

Adı geçen helâk olmuş kavimler vd. başına gelenler, Yüce Allah’ın âyetleri ve nimetleriydi. Artık kötülükler yok olmuş, hak bâtılın beynine inerek onu yok edip ezmiş, düşünen ve anlayanlar için o yerlerde âyetler ve işâretler kalmıştır. Dolayısıyla Yüce Allah’ın herkese ve her kalbe olan ilâhî hitâbını ve sanat eserlerini düşünüp belâlarda dahi saklı olan nimetini hiç kimse göz ardı etmemelidir.¹²¹⁹

Öyle ise ortada olan bu gerçeklere rağmen insanın Yüce Allah’ın hiçbir nimetinden de hiç şüphe etmemesi gerekir. Nitekim Kur’ân’da dinin muhâtap olarak kabul ettiği her insana hitâp edilen, « فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكَ تَتَمَارَى » “O hâlde Rabb’inin hangi ni’metlerinden kuşku duyuyorsun?”¹²²⁰ ifadesinde soru edâtının getirilmesinde ve kendinden önce hatırlatılan helâkların tertibinde şüphe ve nankörlük edenlere karşı önemli bir uyarı mânası da vardır.¹²²¹

Bu nedenle ifâde ediliyor ki¹²²² bu beyan; *Necm*(53): 36’dan beri haber verilenler, önceki peygamberlerin uyarıları cümlesinden veya onlar kabilinden olan bir uyarıdır.¹²²³ Kur’ân’da, biraz önce sözünü ettiğimiz, Âd, Semûd, Nûh, Lût vb. kavimlerin kendileri ile dillere destan oldukları öyküleri hatırlatılarak insanlara öğüt verilmekte, peygamberlerine karşı gelen milletlerin helâk edildikleri (veya edilecekleri) ifâde edilmektedir. Zira onlar, hevâlarından oluşan ucb (kibir, kendini beğenme)leri ve günahları yüzünden Yüce Allah tarafından başlarına azap indirilerek yerle bir edilmişlerdir.¹²²⁴

Neticede helâk olan kavimler şu veya bu şekilde dünyada da cezalandırılmışlardır.¹²²⁵ Böylece, iç ve dış dünyada Allah’ın irâdesinin belirtileri ve eserleri açıklanmış ve geçmişte yalancı kavimlerin nefsî eğilim veya hevâları yüzünden sürüklendikleri belâlar haber verilmiştir.¹²²⁶ Ayrıca bunlar, Yüce Allah’tan hicret esnasında Hz. Muhammed’e, « وَهُمْ أُولَئِكَ الَّذِينَ هُوَ أَدَّبَهُمُ الْيَوْمَ بِالْأَخْرَاجِ » “Peygamberi (Mekke şehrinden) çıkarmağa karar verdiler.”¹²²⁷ ifâdesinden de anlaşılacağı gibi, bir vaad ve teselli içeriordu.

¹²¹⁴ *Necm*(53): 53.

¹²¹⁵ *Necm*(53): 53. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7560.

¹²¹⁶ *Hûd*(11): 82.

¹²¹⁷ *Necm*(53): 54.

¹²¹⁸ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIX, 610.

¹²¹⁹ *A.g.e.*, XIII, 7561.

¹²²⁰ *Necm*(53): 55.

¹²²¹ *Necm*(53): 55.

¹²²² *Necm*(53): 56.

¹²²³ *Necm*(53): 57.

¹²²⁴ *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, X, 495.

¹²²⁵ Bkz. *Necm*(53): 50-53.

¹²²⁶ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7561.

¹²²⁷ *Tevbe*(9): 13.

Üstelik Yüce Allah, onların helâk edilmesini haber vererek *Mekke* müşriklerinden daha kuvvetli nice şehir halklarını helâk edince, berikilerin haydi haydi helâk edilebilecek durumda olduklarını bildirmiştir. Hatta ilgili ifâdelerden, Yüce Allah'ın onları helâk ettiği ve onların da kendilerini kurtaramadıkları gibi hiçbir yardımcı ve kurtarıcı vâsıtalarının bulunmadığı da anlaşılmaktadır.

Bu durumda, daha kuvvetli birçok şehrin helâk olayından anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber'i oradan çıkartmak isteyenleri kurtaracak hiçbir yardımcıların asla olmayacağı idi. Elbette bunu hak edince de hem *Mekke*'de bırakılamazlardı¹²²⁸ hem de sapıklıkta kalmalarının sonucuna katlanacaklardı ve öyle de olmuştur.

Yüce Allah Hz. Peygamber'den, bunlara rağmen hâlâ hakkı hatırlatarak nasihat eden Kur'an'dan yüz çeviren, onu dinlemeyen, ona aldırmayan ve sadece kendi hayatını isteyen,¹²²⁹ bundan başkasını istemeyen kimselerden yüz çevirmesini, hatta böylelerini terk etmesini istemiştir. Zira onların bilgilerinin ulaştığı son nokta ve en çok düşündükleri şey, sadece dünya hayatı ve dünyalıktır. Bu ise kendisinde hiçbir hayrın bulunmadığı bir gâye ve bununla dünyayı istemenin ve dünya için çalışmanın, onlar için erişilebilecek son derece olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁰ Hatta o hâlde olanlar, hem inaçsız hem de zengin olunca kendilerine sınırsız bir şekilde güvenirler.

Artık bu ahvâle sahip olanlar için bunu müteâkip olacak olan da nefsin arzusuna uymak, şehvete eğilim duymaktır. O zaman şehvetin, kaprislerin ardınca giderken böyle bir nefsin yapacağı şey, insanı dünyada belâlara düşürmek, helâke götürmek veya dünya ve âhirette kesinlikle onu mahvetmektir.¹²³¹ Nitekim helâk olan kavimler için de böyle olmuştur. Üstelik Yüce Allah tarafından dünyada helâk edilen kâfirleri bundan kurtaracak hiçbir yardımcıları olmamıştır ve olmayacaktır.¹²³²

Bu hususta daha geride geçen mezkûr olanlardan başka somut örnek olaylar çoktur. Meselâ inzâl olunan muhâlif kâfirlerin hevâlarıyla, küfürleriyle Yüce Allah'ın yolundan sapmaları, *Mekke*'deki müşrikler cumhuriyetinin düşmesi ve şaşkınlıklarını anlatan diğer âlametler vb. onların dünyada gerileyen hâllerini anlatmaktadır.¹²³³

Burada hemen şunu da belirtelim ki bu olaylarda ve Allah Teâlâ'nın hidâyete eriştirdiğini hidâyete eriştirmesinde, sapıklıkta bıraktığını da saptırmasında hiç şüphesiz yüce bir hikmet vardır.¹²³⁴

Ayrıca aleyhine mutsuzluk yazdığı, kalbini mühürlediği kimseye, kesinlikle yukarıda örnekleri görüldüğü gibi, hem uyarı fayda vermez hem de onu Yüce Allah'tan başka hidâyete eriştirecek hiç kimse yoktur. Allah Teâlâ iki âyette, « قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ قُلْ شَاءَ لِهَذَاكُمْ أَجْمَعِينَ » “*Üstün delil Allah'ındır. Allah dileseydi, elbette hepinizi hidâyete (doğru yola) iletti.*”¹²³⁵ ve « قُلْ انظُرُوا » “*Göklerde ve yerde olanlara bakın!*” de; ama (göklerde ve yerde bulunan) o âyetler ve uyarmalar, inanmayacak bir kavme yarar sağlamaz.”¹²³⁶ şeklindeki ifadelere göre onların dünyadaki kayıpları olarak kalpleri mühürlenmiş ve onlar da sapıtmıştır. Artık olanların gerçekleri görmesi, onları kabul etmesi mümkün olmazdı ve dolayısıyla bunun sonu da felâkettir.

Böyle felâketlerle karşılaşmadan önce o durumlara düşenlerin hâlleri ile ilgili haberler özellikle heveskâr kullara ibret olmalıdır. Aksi hâlde Yüce Allah, *En'âm*(6): 70. âyetten de anlaşılacağı üzere, “*Dinlerini oyun ve eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı, nihâyet*

¹²²⁸ Muhammed(47): 13. Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 138, 139.

¹²²⁹ Necm(53): 29. Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 317.

¹²³⁰ Tefsîr-i İbn-i Kesîr XIII, 7547.

¹²³¹ Kur'an Ansiklopedisi, VIII, 225; Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 479.

¹²³² Muhammed(47): 13.

¹²³³ Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 141.

¹²³⁴ Bkz. *Kamer*(54): 1-5.

¹²³⁵ En'âm(6): 149.

¹²³⁶ Yûnus(10): 101. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIV, 7584.

*kazandıkları eline teslim edilen kimseler, yaptıkları işlerin elinden kurtulmak için her türlü fidyeyi verseler de onlardan kabul edilmez. Onlar için acı bir azap vardır.”*¹²³⁷ şeklinde uyarıda bulunmuştur.

Bu uyarı ve bilgiler, insana hevânın kösteklenmesi yönünde elbette katkı sağlar ve sağlamalıdır. Zira âhirette karşılaşılacak azap yanında, bu dünyada erişilen ve sahip olunan bu bilgilerin ve uyarıların beklentisi insanları devamlı tedirgin eder veya tetikte tutar. Bu durumda insan, kendisine çeki düzen verir, hatta buna ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bu, anlayanlar için bir uyarı, âsiler içi dünyada mânevî bir azaptır. Özellikle de ölümden korkan inançsız ve hevâ sahipleri için daha da eziyet vericidir.

Bunu hafifletmenin yolu Kur’ân’a yönelmekten ve ona sıkı sıkıya bağlanmaktan geçer. Bunun aksi insan için büyük bir kayıp ve hüsrândır. O hâlde insan, her hâlükârda kendisine rehber olan Kur’ân’a şaşırmmamalı, hevâyâ uyararak onu alay ve eğlenceye almamalı, inanılmayacakmış gibi onu acâip görmemeli, gâfil gâfil gülmemeli, aksine onun uyarılarının dehşetinden ve de insan olarak kendi hâlinin korkunçluğundan dolayı ağlamalı, çalıp oynamamalı, eğlenmemeli, yahut hayran hayran, sersem sersem durmamalı ya da bütün bu gerçeklere karşı kafa tutmamalıdır.¹²³⁸

Zira sonuçta, “*Hüküm (onun her türlü) ancak Allah’a aittir.*” Hem de O, hak olanı yapar. Zira “*O ayırt edenlerin yani, hükmedenlerin en hayırlısıdır.*”¹²³⁹ O hâlde insanın geleceği ile ilgili durumlar, kıyâmet ve hüküm konusundaki gerçekler apaçık ortada iken kendi nefesine mukayyet olmakla birlikte özellikle başkasını memnûn edebilmek uğruna da olsa, hak din ve onu yaşama hususunda ta’vîzkâr olmaktan başka bir yol yoktur, şeklindeki bir anlayışın yanlış olduğunu bu arada belirtmek gerekir. Zira ta’vîz her zaman şahsiyeti zedeler. Bu nedenle Müslüman meselâ Yahûdi ve Hristiyanların dostluğuna bel bağlamak yerine, Yüce Allah’ın dostlarını dost edinmeli ve kendi inanç sistemine sarılmalıdır. Bunun aksine oluşabilecek bir hoşnutsuzluk sonuç bakımından Müslümana zarardan başka hiçbir yarar sağlamaz.

Nitekim onlara bir burhân gönderilmemesine rağmen, Hz. Peygamber’in hak üzere olduğunu, ona gelenlerin hak olarak Yüce Allah’tan indirildiğini bile bile, yine de onun dinine tâbi olmamışlardır. Hz. Peygamber onların dinine tâbi olup hakkı ve hakîkati terk etmedikçe ondan asla râzı da değillerdi.

Nitekim hevâlarının tutsağı olan Yahudiler ve Hristiyanlar, kendi aralarında birbirlerine düşman olmalarıyla birlikte, Müslümanlara karşı giriştikleri savaşın yegâne sebebi ve onları müşterek bir savaşa sürükleyen hakîki âmil, i’tikâd ve bu husustaki savaş da i’tikâd savaşı idi. Her ne kadar İslâm’a olumlu bakmayanlar, böyle bir savaşı çeşitli renklere boyamak, savaşın adını ve armasını değiştirmek isteseler de gerçek olan budur. Zaten o dinlerin mensupları da genellikle din adına savaştıklarını söylememişler ve onun sebebinin, meselâ arazi muhâlefeti, ekonomik, siyasi anlaşmazlıklar veya askerî sebepler vb. olduğunu iddia etmişlerdir. Bazı gâfiller de modern savaşlarda dinin hiçbir fonksiyonu olmadığını söylerler. İşte böyle düşünenlerin ve böyle iddiâda bulunanların hevâyâ uyup dünyanın musîbetlerine bulaştıkları anlaşılmaktadır.

O hâlde esasen onların hepsinin temel gâyesi, mü’minlerin dinî hamâsetini, i’tikâdî duygularının galeyânını veya bunların galeyâna gelip hamâset derecesine varmasını ve i’tikâdî heyecanlarını öldürmektir. Ayrıca onlar, hevâlarından yana olup kabul etmedikleri bu dinle, direk veya dolaylı yollarla mücâdelelerini sürekli olarak yaparlar. Bu da bizzat din mücâdelesidir. İşte bu mücâdelenin, uzlaşmazlığın ve de bunun sonuçta açtığı felâketlerin temelinde de hevâ vardır.

Bunu yapanlar ve buna âlet olanlar, Yüce Allah’ın, Hz. Peygamber’in ve diğer elçilerin emirlerine sırt çevirerek onların ümmetlerine göstermiş oldukları yönden sapmaları sebebiyle

¹²³⁷ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VI, 2689.

¹²³⁸ **Necm**(53): 59-61.

¹²³⁹ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 462.

bunlara bulaşmaktadırlar.¹²⁴⁰ Her ne kadar bazen bundan dünya için bir yarar çıkarılsa da o, âhiret adına dünyada büyük bir kayıptır.

Ama bundan vazgeçemezler. Nitekim Yüce Allah, örneğin Yahûdilerin küfür, inât ve muhâlefetlerini haber vererek Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu dinin doğruluğuna dair ne kadar belge gösterilse de onların ona uymayacaklarını, arzularını ve heveslerini terk etmeyeceklerini¹²⁴¹ haber vermiştir.

Öylelerinin kulaklarının ve kalplerinin mühürlenmesinden¹²⁴² söz edilmesi, bir bakıma küfredenler, uyarılsa da uyarılmasa da, hatta onlar bilgilendirilse de bilgilendirilmese de buna rağmen inanmazlar, demektir.¹²⁴³ Zira kulak, kalp mühürlenmiş; göze de bir perde gerilmişse, ona bir imkân kalmamış demektir. Bu da dünyada olabilecek en büyük kayıplardandır. Zaten bu durumda hak ile insan arasında olan bağlantı kopmaya mahkûmdur.

Ancak kulun, Yüce Allah'ın takdir ettiği ve hükmettiği hiçbir şeye gücü yetmeyeceğine göre, O'nun takdir etmediği ve hükmetmediği müddetçe meselâ kuldun "inkâr"ın bile sâdır olamayacağı söylenebilir. Bu da, "Allah'tan başka hiç kimse için hüküm söz konusu değildir." anlamına gelir. O'nun hükmettiği her şey haktır. Dolayısıyla Yüce Allah, ne kâfirin küfrünü ne de günahkârın günahını murat etmez. Zira bunlar hak değildir.¹²⁴⁴ O hâlde O, hak olan yolda meselâ dilediğini âyetlerle yükseltir¹²⁴⁵ ve o kimse âyetlerle amel etme mertebesine ulaşır.

Bu şekilde onun yapacağı sâlih ameller vâsıtası ile Yüce Allah o kulu hak edeceği makâma yükseltir. Ancak kul yere saplanır, -ki bu hevâ sahibinin önemli bir özelliğidir- âdetâ devamlı yere yapışıp kalmak isterse yani dünyaya meyledip dünya ile itmi'nân bulursa ve Yüce Allah'ı anmaktan yüz çevirirse,¹²⁴⁶ Yüce Allah onu yükseltmez. Üstelik O,¹²⁴⁷ Hz. Peygamber'e böyle kâfirlerden yüz çevirmesini emretmiştir.¹²⁴⁸ Bu nedenle o hâle düşen bir kâfir için daha bu dünyada iken hevâ yüzünden en büyük kayıplarından biri gerçekleşmiş olur.

Hatta müşiklerin durumu daha da kötüdür. Zira onlar, vaktiyle ilâhî tebliğlere karşı şirki alışkanlık hâline getirmişler ve aynı inançları gelecekte âyetlerin inmesinden sonra da küfürleri olmuştur. Bu nedelevârlarından dolayı, örneğin inen doğru delillere karşı şirkten ve helâl olan bazı şeyleri haram kılmaktan vazgeçmemişlerdir.¹²⁴⁹

Üstelik onları bildiren Hz. Peygamber'i bile yalanlamak için tutunacak hiçbir şey bulamayınca şirk ve haram kılmanın kötülüğünü inkâr etmişler ve Yüce Allah'ın irâdesini ve rızasını saptırmaya çalışmakla daha da kötü bir duruma düşerek mefhûm olarak şöyle demişlerdir: "Allah, bizim müşrik olmamızı ve ürün ve hayvanlardan hiçbir şeyi haram kılmamamızı dilemiş olsaydı, biz bunları yapamazdık; ya bize seçme hürriyeti vermez, hepimizi imana mecbur kılar veya bize yardım eder, imanı tercih ettirir ve daha ne yapar yapar şirk ve haram kılmaya engel olurdu da, ne biz ne de atalarımız müşrikliği ve o haram kılmayı istesek de istemesek de yapamazdık. Fakat biz bunları atalarımızdan beri yaptık. Demek ki şimdiye kadar bizim hakkımızda Allah, geçmişimiz için bunun zıddını dilememiş, bizim dilediğimiz bu müşrikliği ve haram kılmayı dilemiştir." Normalde bu şekilde var olan ve yürütülen bir anlayışın mantikî sonucu budur ve bu doğrudur. Bu aynı zamanda Yüce Allah'ın, "*Rabb'in dileseydi onu yapamazlardı.*" sözünün de bir bakıma mânasıdır.

Ancak, aslında bundan doğru olarak çıkması gereken sonuç, "Artık ne yapalım cezamıza râzıyız." demek olmalıydı. Ama sözün gelişinden anlaşıldığı gibi onlar bunu itiraza bahane

¹²⁴⁰ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, II, 526, 527; Fî Zılâli'l-Kur'ân, I, 227-229.

¹²⁴¹ Bakara(2): 145. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, III, 617.

¹²⁴² Câsiye(54): 23.

¹²⁴³ Bakara (2): 6.

¹²⁴⁴ Tefsîr-i Kebîr, IX, 462.

¹²⁴⁵ A'râf(7): 176.

¹²⁴⁶ Tefsîr-i Kebîr, XI, 150.

¹²⁴⁷ Necm(53): 29; A'râf (7): 176.

¹²⁴⁸ Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 316.

¹²⁴⁹ En'âm(6): 148.

ederek, yine mefhûm olarak, “Mademki geçmişimiz için Yüce Allah başka dilememiş, böyle dilemiş ve biz böyle yapmışızdır; demek ki bunlar, bizim rızâmız gibi Allah’ın da rızâsına uygundur ve sadece bizim bir uydurmamız olmayıp Yüce Allah’tandır. Çünkü Yüce Allah râzı olup dilemeseydi, biz nasıl iftirâ eder, yalan söyleyebilirdik; o hâlde geleceğimiz için de bunda bir sakınca yoktur. Şu hâlde şirk ve haram kılmanın yasak ve suç olduğuna inanmayız, önce yaptık yine yaparız; eğer bunda bir kötülük var da Allah râzı değilse, bundan böyle bizi zorla ve fiilen önlesin, yoksa biz kendi isteğimizle vazgeçmeyiz.” gibi bir sonuç çıkarmak istemek veya bunu söylerken her yaratmayı dilemenin mutlak rızâ olduğunu veyahut da sakıncasız olduğunu düşünmek gibi düşüncelere kapılmak, kötülüğü yapmakla kalmamak, aynı zamanda onu savunmaktır.

Yukarıda zikrettiklerimize göre, acaba Yüce Allah kötülüklerden ve haksızlıklardan gâfil mi, veya kötülükleri cezalandırmayacak mı, şeklindeki sanmanın aksine yapılan olumsuz şeylerden dolayı Yüce Allah’ı suçlama vardır. Bu da müşriklerin hevâyla başlayan bir gidişte battıkça battıklarını, bu dünya ve âhiret için kayıplarının ve hüsrânlarının ne derece büyük olduğunu göstermekte idi. İşte hevânın etkisiyle bütün bu olumsuzluklar veya sürüklenilen felâketler, hatta bunlardan çok daha değişik ve olmayacağından emin olunamayan başka kötü sonuçlar, hem müşriklerin hem de onlarla aynı anlayışa sahip olanların nihâyet, âhirette uğrayacakları hüsrândan önce dünyadaki kayıplarıdır.

Her hâlükârda Yüce Allah’ın irâdesine bağlı olsa da insanın mümkün olan her fiili kendi lehine ve yararına değildir. Meselâ insan tarafından bir ateşin tutuşturulması veya zehirin oluşturulması Yüce Allah’ın irâdesi çerçevesinde olur; ama bunlardan biri insanı yakabilir, diğeri öldürebilir. Aynı şekilde ilâhî irâdeye bağlı olarak müşrik şirke veya helâli haram kılmaya imkân bulabilir; ancak bundan şirkin ve haramın aslen sâbit olmaması gerektiği anlamı çıkarılamaz. Yine dün sakıncalı görülmeyen bir şey veya fiil de yarın pekâla sakıncalı görülebilir.

Geçmişte fiilen gerçekleşmiş olan olaylara bakarak ilâhî irâde ve kaderin hükmü bir dereceye kadar bilinebilir. Ancak geleceği ilgilendiren ilâhî takdirin ve kaderin hükmü insanlar için gizli olup bu bilinemez. O hâlde insan olayları her zaman kendine göre anlama veya anlamlandırma yanlışlığına düşmemelidir. Örneğin vaktiyle şirk ve haram kılma yüzünden evlâtlarını öldürme ziyânına düşenler, geçmişleri hakkında da bu tür şeylerin kötü olduğunu inkâr etmişler, yine geçmişte peygamberleri ve Yüce Allah’ın delillerini inkâr edenlerin nice cezalar gördüklerini bile kabul etmemişler, sonra da ilâhî irâdeyi tek delil kabul ederek şirki red ile iman ve helâlin tasdikini o irâdeye bağlamışlardır.

Bunlar tevhîdin hakikatini ve Yüce Allah’ın tek yaratıcı ve hâkim olduğunu, şirke ve haram kılmaya hiçbir delil ve kanıt bulunamayacağını dolaylı yoldan itirâf etmek demek olup tevhîdden şirki, helâl kılmadan haram kılmayı, irâdeden zorlamayı anlamaman ve bunu ispata kalkışmanın nasıl bir çelişki olduğunu düşünmemek ve bunu anlamayı istememek¹²⁵⁰ suretiyle vb. kötülüklerle sebep olan da, onlara münâsip sonucu hak eden de insan olacaktır.

O hâlde hevânın etkisiyle vahiy bilgilerini, hüküm ve olayları sadece indî, tutarsız ve alışıl gelmiş bir şekilde yorumlamak, insanların aleyhine yanlışlıkları, azgınlıkları ve fesâdı arttırabileceği gibi suç sahiplerinin hem dünyada hem de âhirette musibete ve azaba uğrayacakları muhakkaktır. Hatta Yüce Allah’ın âyetlerini satmak, bile bile menfaat için onları tahrîf etmek, anlamlarını gizlemek, onları yanlış yorumlamak, hâsılı bunlar gerçeği gizlemek ve çarpıtmaktır.¹²⁵¹

Yüce Kitap’ta olanı gizleyenlerin ve onda Hz. Peygamber’e muhâlefet edenlerin bu, dünyada zilletlerine ve horlanmalarına ilaveten âhirette de horlanmalarına, hatta her iki âlemde helâk olmalarına sebep olacaktır.¹²⁵² Ancak bunun başka sebepleri de vardır. Bu bağlamda hevânın etkisiyle dünyada insanın aleyhine olan olumsuzluklar, benzer sonuçlara ve kayıplara

¹²⁵⁰ **Hak Dini Kur’ân Dili**, III, 538.

¹²⁵¹ **İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, 106; **Kur’ân Ansiklopedisi**, V, 185.

¹²⁵² **A’râf(7)**: 176. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VII, 3167.

götüren başka bazı etkenler, meselâ dünyada kullar arsında bir musîbet olan fesâda zemin hazırlanması, bedenin şehvetlerin tutsağı olunması, âhîret işleriyle ilgili niyetlerin zayıflaması, ölüm yaklaştıkça uzun emel (çok yaşama)nın kişiye hâkim olması, Yüce Allah'ın rızâsına karşı kulun rızâsının tercih edilmesi gibi diğer bazı sebeplerdir.

Ayrıca Hz. Peygamber'in sünnetlerinin terk edilmesi, geçmişin hatalarının insan için bir hüccet yapılması, başa gelmiş çoğu hâdiselerin unutulması, en önemlisi de bütün bunların kendisinden kaynaklandığı hevânın göz ardı edilmesi veya onun izlenmesi özellikle iki cihanda¹²⁵³ musîbetlere sebep olmaktadır.

Dünyada musibet ve kederlere neden olan başka sebepler ve üzüntüler daha söylenebilir. Örneğin mutluluk mertebelerinin ve yükselmenin sonu yoktur. Bu nedenle sonsuzu elde etmek imkânsızdır. O zaman bu, insanın o mertebelerin hepsine ulaşmasının imkânsızlığını ortaya koyar ki bu da şuna benzer: Meselâ aklen tekrarlamak meleke kazanmak için bir zorunluluk olduğu gibi, insan ne kadar çok bedenî zevklerini doyurmaya devam ederse o zevkleri istemeye meyli o kadar artar, çoğalır ve o zevkleri işlemeye meyli ne kadar çoğalırsa da kaybettiği şeyleri arzulama o kadar fazla olur. Sonsuz mertebeleri elde etmek de imkânsız olduğundan, insanda sadece o şiddetli ulaşma arzusu kalır ve bu insanda aşırı doyum acısı çekmeye neden olur.

İşte dünyanın yerilmesini zorunlu kılan sebeplerden biri de¹²⁵⁴ kişinin, nefsinde, kuvvetinde, saygısında ve nesebinde hasîs (cimri, alçak, değersiz; insanı küçülten) olması ve onun genellikle nefsinde, aklında, saygısında, nesebinde ve dininde şerefli olan kimselere mukâbil (oranla) cismânî lezzetler konusunda daha ağır basmasıdır.¹²⁵⁵

İşte bu gibiler, Yüce Allah'ın kendisini anmalarını kalplerine unutturduğu ve kendi benliklerine yöneldikleri için mallarıyla, çocuklarıyla gururlanıp dünya hayatının zevk ve eğlencesine dalanlardır. Zaten Yüce Allah'ı anmayı unutanın ve kalbi bu gibi meselelerle, meşgalelerle uğraşan, Yüce Allah'tan haberi olmaz ve Yüce Allah'ı anmaktan gâfil olur. Zira bu gibi meşgaleler onun hayatının hedefidir. Ama bu şekilde de Yüce Allah onun gafletini artırır. Gittiği yolda onu daha çok ilerletir ve bir gün gelir ve onun günleriyle her şeyi biter. Bu gibi, hem kendilerine hem de başkalarına zulmedenlerin bu dünyaları hüsrana biter ve âhîtte de kendisi için hazırlanmış azaba atılırlar.¹²⁵⁶

İşte kötülük işleyen ve sonları hüsrana olanlarla iyilik yapanların arasındaki fark, hak esasına dayanan ve kâinatın temelinde mevcut olan değişmez bir kâidedir. Bunu da din temsîl eder ki bu kâide hem kâinatta hem de hayatta geçerlidir. Her hâlükârda iyilik yapanla, kötülük yapan arasında bir fark olacak ve herkes ona göre cezâlandırılarak nihâyet insanlar arasında adâlet gerçekleştirilecektir. Bu değişmez bir esastır.¹²⁵⁷

O hâlde güven içinde iken bilinmeli ki insan var oldukça ölüm vardır¹²⁵⁸ ve nihâyet azgınlık yapan kul mutlaka gerçekleşecek olan o büyük belâ gününde Yüce Allah'ın makamında ve huzurunda o makama lâyık bir duruşa geçecektir.¹²⁵⁹

Ancak onun saat ve vakti bilinemez. Zira kıyâmetin ve ölüm vaktinin gizlenmesinin de bir hikmeti vardır. Üstelik bilinmeyen ömür süresinin herhangi bir zaman diliminde yapılacak tevbeleri, Yüce Allah kabul edeceğini va'detmiştir. Meselâ insan şayet öleceği vakti bilebilirse o vakit yaklaşıncaya kadar günahlarla meşgul olur, sonra tevbe eder ve günahlarının cezasından halâs olup kurtulurdu. Böylece de ölümün zamanını bildirmek günah işlemeye bir teşvik gibi olmuş olurdu ki bu doğru değildir.

Ancak açık olan bir şey vardır ki o da kâfir, kâfir olarak yaşar ve kâfir olarak ölür. Zaten bu hâliyle Yüce Allah ile hiçbir dostluğu olmaz. Mü'min de, mü'min olarak yaşar, mü'min olarak

¹²⁵³ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 481.

¹²⁵⁴ Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh, s.106.

¹²⁵⁵ Bkz. Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, IX, 322.

¹²⁵⁶ Kehf(18): 28.

¹²⁵⁷ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 282.

¹²⁵⁸ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XV, 454. Muhtasarü Zemmi'l- Hevâ, s. 28.

¹²⁵⁹ Nâzi'ât(79): 40. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VIII, 522.

ölür. Onun dünyada kaldığı sürece dostu Yüce Allah, yardımcısı mü'minler ve O'nun hücceti de onunla beraber olur.¹²⁶⁰

Bütün bunlar bağlamında diyebiliriz ki uzayın hareketlerimizi, seslerimizi koruduğu gibi -ki, bunlar yok olup gitmezler- dünyada yapılan işler de kaybolmaz ve manevî olarak zaptedilirler. İşte bizim bütün hareketlerimizi zaptetmekle görevlendirilen melekler, Yüce Allah'ın yarattığı zaptedici kanunlar, onları alıp tespit eder.¹²⁶¹ Nihâyet insanın dünyada yapmış olduğu hareketler nimet veya azap şeklinde karşısına çıkar. Zira bazı âyetler,¹²⁶² yapılan kötü işlerin bir azap şekline dönüşerek yapıcısının canını yakacağını bildirmektedir.

Bu nedenle geçici hayat bitip de ruh âhirette doğunca, heveskâr ve dinini verip dünyayı alanlar, aslında cevher verip ruhlarını yakacak ateş satın alarak kendi elleriyle kendilerini ateşe attıklarını anlayacaklar; ama o zaman iş işten geçmiş olacak¹²⁶³ ve artık bundan sonra olacak hatırlama veya pişmanlıkların hiçbir yararı olmayacaktır. Hatta samimi kalple, Yüce Allah'a bağlandıktan sonra hâlâ bâtıla dalanların, apaçık gerçekler karşısında garazkâr tartışmalara girenlerin de hâli elbete böyle olacaktır.¹²⁶⁴

Dolayısıyla, Yüce Allah karşısında bu gibi hâllerıyla yenik düşenlerin artık dayanabilecekleri hiçbir mesnetleri kalmayacaktır. Bu dünyadaki kayıplarının ve yenilgilerinin ardından öbür dünyadaki ilâhî gadap ve şiddetli azap gelecektir. Öyle ki, yıkılmaya ve yok olmaya mahkûm olan her şeyi ölüm veya kıyâmet bastırarak ve kuşatacaktır. İnsan o sırada yapabildiklerini veya yapamadıklarını hatırlayacak ve onlarla karşı karşıya kalacak; hayat meşgaleleri bazılarını yapmayı unutturmuş veya bazılarından alıkoymuş olsa da cennet ve cehennem açıkça ortaya konacaktır.¹²⁶⁵

Bu, hemen hemen Hz. Muhammed'in memleketindeki kâfirlerle ilgili bir âyetin,¹²⁶⁶ “*Biz, senin memleketinden önce geçenleri helâk ettik. Binâenaleyh senin yanındakilere de yardım edecek ve onları evvelkilerin başına gelenden kurtaracak bir yardımcıları yoktur.*” şeklindeki mefhûmuyla âdeta uyuşmaktadır.¹²⁶⁷ Demek ki meydana gelişini kader ve tedbir nizamının kuşattığı geçici dünya bitecek;¹²⁶⁸ ama bu dünyada bitmeyen ceza öbür dünyada devam edecek ve tamamlanacaktır. Ancak bu, kulun her türlü fitrî eğilimleri ve hür irâdesi ile baş başa olmasının ve her hâlükârda kazancının sonucuna göre olacaktır.¹²⁶⁹

Hulâsa, insan kendi irâdesi ve hevâsının etkisiyle yaptıkları; hevâsına uyarak haktan ayrılması ve bu bağlamda olanlardan ve bunların sonuçları gibi hususlardan mutlaka sorumlu olacak ve bunların âhirettekinden ayrı olarak dünyada da kendisine bir şekilde hüznün veya keder şeklinde dönen olumsuzlukları olacaktır.

O hâlde dünyalığa ve dünya lezzetlerine aldanma sonuç olarak kötüdür. Üstelik dünya lezzetleri elde edildikleri oranda hem bir başka acıya neden olur hem de elde edilemedikleri oranda acının ortaya çıkması daha belirgin olur. Bu nedenle dünya hırsı bağlamında bu, “Dünyadan dünyayı kullanarak arınmak isteyen kişi, ateşi samanla söndürmeye çalışan kişi gibidir.” şeklindeki veciz söz ile çok güzel ifade edilmektedir. O zaman hiçbir dünya lezzeti keder ve üzüntüden uzak olamaz ve hepsi acı ve hastalık getirir.

Öyleki dünyalığa veya onun lezzetlerine sahip olan insanlar, içinde bulundukları acıları ve dertleri, sonu gelmez üzüntüleri düşününce kendilerini âdeta sâhili olmayan bir denizin

¹²⁶⁰ Câsiye(45): 19. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 613.

¹²⁶¹ Bkz. Kurân Ansiklopedisi, V, 188; İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, s.105.

¹²⁶² Bakara(2): 181; Âl-i İmrân(3): 30; Tûr (52): 21; Müddessir(74): 38; Nahl(16): 34, 111; Câsiye(45): 14, 33; En'âm(6): 70.

¹²⁶³ İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, 106; Kurân Ansiklopedisi, V, 185.

¹²⁶⁴ Şûrâ(42):15. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 105.

¹²⁶⁵ A.g.e., XV, 497.

¹²⁶⁶ Muhammed(47): 13.

¹²⁶⁷ Tefsîr-i Kebîr, XX, 89.

¹²⁶⁸ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 497.

¹²⁶⁹ Tefsîr-i Kebîr, IX, 462.

içinde imiş gibi algılarlar. Üstelik insanın elde ettiği lezzetler ancak denizden bir katre olup bedenî zevkler acılarla, elemelerle ve hastalıklarla karışıktır. Zaten bu yönüyle de onların zemmedilmeleri kesinlikle hem doğrudur hem de gereklidir.¹²⁷⁰

O hâlde dünya insana câzip ve kazançlı gelse de hevâsıyla dünya için çıkarından yana dinini satan kimselerin kayıpları kazançlarından çok daha fazla olacaktır.¹²⁷¹ Nitekim hevâlarına uyanların bulunduğu yerde hevâlar ve çıkarlar çatışmakta, bunun sonucunda fitne kabarmakta, fesât artmakta, her tarafı zulmün, haksızlığın, öldürmelerin, işkencelerin vb. yaygınlaştığı bir dünya hâline gelmektedir.¹²⁷² Çünkü Yüce Allah tarafından dünyada kötülük yapanlara veya heveskârlara ceza olarak belâlara ve musibetlere uğratılmak vardır.

Ancak bunların yerine getirilmesinde geciktirme veya belirli bir süre ile ceza gününe ertelenme olduğu da anlaşılmaktadır.¹²⁷³ Nitekim vaktiyle, örneğin Yüce Allah'ın tefrikayı yasaklamasına rağmen ayrılık çıkaranlar ilmin gereği olarak cezalandırılmalıydılar. Çünkü Yüce Allah toplumlardaki ayrılıkları reddetmiştir. Bu nedenle Kur'ân'da, Hristiyan ve Yahudilerin bu tür hareketleri nedeniyle azabı hak ettikleri ama bunun ertelendiği haber verilmiştir.¹²⁷⁴

Oysa Yüce Allah dileseydi her an hüküm yerine getirilir, cezaları verilir, iş bitirilirdi. Bu her zaman mümkündür. Ancak bunun yerine getirilmesinin belirli bir süre ile ceza gününe ertelemiş olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷⁵ O hâlde hükmün de cezanın da vakti Allah Teâlâ'ya ait olup bunlar zamanı gelince gerçekleşeceklerdir.

O hâlde bu erteleme, kâfirler, zâlimler ve fâsıklar için kötülüklere bir teşvik veya aldırış etmeme bakımından ümit verici veya onları cesaretlendirici olmamalıdır. Çünkü Yüce Allah'ın bir suç sebebiyle insanları şöyle veya böyle anında veya hiçbir zaman cezalandıramayacağına dair asla herhangi bir garanti yoktur. O istediği her şeyi her an yapabilir.¹²⁷⁶

Ayrıca her hâlükârda uzun zannedilen dünya ömrü çok çabuk geçer. Bu herkes için kaçınılmazdır. O zaman insana ömrü çok kısa gelir, geçen yılları bir an gibi sanır. Öyle ise kul için her an âhiret günü çok yakındır. Nihayet dünyadaki ömür bitince, fiilen âhiret hayatı ve ardından hesap, mükâfât ve ceza başlar.¹²⁷⁷

İyilerle kötüler, haklı olanlarla haksız olanlar dünyada ayırt edilebileceği gibi âhirette de mutlaka tefrik edilecek ve hak sahipleri haklarına, kötüler ise yaptıklarının cezalarına kavuşacaklardır. Yüce Allah buna kesinlikle kâdirdir ve hiç kimsenin yaptığı O'nun bilgisi dışında olamaz. Ayrıca Yüce Allah, ölümden sonraki âhiret yaratmasını kendisine gerekli kılmıştır. Bunlar vb. aynı zamanda dünyada iken insanlara âhiretin varlığını ve kötülüklerinin kendileri için karşılık bulacağını göstermektedir.

Buna rağmen sırf ona önem vererek dünya ekinini isteyen âhirette bir nasibi olmaz. Buna karşılık Yüce Allah âhiret ekininin isteyen ekinini artırır.¹²⁷⁸ Öyle ise her insan hayatta olma şansını, hem âhiretini hem de dünyasını kazanmak için büyük bir fırsat olarak bilmeli ve bunu değerlendirmelidir. Ancak özellikle bunun akabinde büyük bir hüsrâna uğramamak için bunu sadece dünya için yapmamalıdır.¹²⁷⁹

Kur'ân'da geçen ahlâkî ilkelerin asıllarından ve İslâmî sistemin üzerine inşâ edildiği ilkesel temellerden biri de, insanın yaptıklarından başka bir hayatta mutlaka sorumluluğu olacağı¹²⁸⁰ ve bir gün onların hepsinin hesâbını verecek olmasıdır.

¹²⁷⁰ Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh, s.106.

¹²⁷¹ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 323.

¹²⁷² Bakara(2): 120.vb. Bkz. Kur'ân'da Temel Kavramlar, s. 305.

¹²⁷³ Kamer(54): 46; Şûrâ(42): 7, 14; Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 17.

¹²⁷⁴ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, IX, 437.

¹²⁷⁵ Kamer(54): 46; Şûrâ(42): 7, 14; Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 17.

¹²⁷⁶ Bkz. Ra'd(13): 18; Furkan(25): 68.

¹²⁷⁷ Nâziât(79): 46; Furkan(25): 66, 69. Bkz. İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan, s.105.

¹²⁷⁸ Şûrâ(42): 20.

¹²⁷⁹ Bkz. Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, IX, 322.

¹²⁸⁰ Bakara(2): 2-6. Bkz. The Spirit of İslâm, s. 138

2) ÂHİRETTEKİ KAYIPLARI

Ahîret hayatına giden yol elbette ölümle başlar, kıyâmet ve sonrası ile devam eder. Ancak heveskâr ve günahkârların ölümü genellikle ve doğal olarak onun tutum ve davranışlarına uygun şekilde gerçekleşir. Örneğin hevâsının kısacasında olan kâfirlerin durumları şu âyet mazmûnu gereğince olur:

«تَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَفْعَلُونَ الَّذِينَ تَتَوَقَّاهُمْ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ فَأَلْقَوْا»

“Nefislerine (küfürleri sebebiyle) zulmederlerken meleklerin, canlarını aldığı kimseler; ‘Biz hiçbir kötülük yapmıyorduk!’ diye teslim oldular, ‘Hayır, Allah sizin yaptıklarınızı biliyor.’”¹²⁸¹ Bu demektir ki, mü’minle kâfirin durumu, yaşayışı bakımından örneğin, bazen sıhhat, rızık ve kendi kendine yetme gibi hususlarında eşit olabilir, hatta bazan kâfir mü’mininden daha iyi durumda bulunabilir; ama buna karşılık kâfirin ölümü, sırf hevâsı sebebiyle sahip olduğu inanç, düşünce ve kötülükleri yüzünden mü’minle aynı olmaz ve ikisi arasındaki fark mutlaka ölümledeki ahvâlde veya ötesindeki mükâfât ve ceza hususlarında kendisini gösterir.

Ancak günahkârların yaşayışlarıyla ölümleri eşit olduğu gibi herkesin yaşadığı gibi öleceği şeklindeki bir anlayışa sahip olmak da yanlıştır. Çünkü kötülük yapanlarla, iyi ameller işleyenler hakkındaki muâmele elbette farklı olacaktır. Zaten Yüce Allah, böyle bir eşitliğin olamayacağını açıkça belirtmek için âyetin sonuna, “Ne kötü hüküm veriyorlar!” şeklindeki bir ifadeyi getirerek böyle düşünmenin kötü olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁸²

Kur’an’a göre, dünyada ve âhirette birbirlerini dost edinen zâlimler, kendilerini mükâfatlandırmak veya başlarındaki cezayı kaldırmak için yararlanacak bir dost bile bulamazlar. Ama dünyada hidâyeti bulmuş muttakîler, hem Yüce Allah’ı dost edinmişlerdir hem de birbirlerinin dostlarıdır. İşte bu iki dost edinme arasında çok büyük fark vardır.¹²⁸³

Binâenaleyh, berzah âleminde kendini gösteren sıkıntılı ve işkence verici süreç ile kıyâmet günü rezillik de kötülük de elbette kâfirlerin olacaktır. Çünkü onlar hevâlarına uydukları, Yüce Allah’ı dost olarak tanımadıkları hâlde O’na şirk koşarlar ve o ortaklar sebebiyle mü’minlere de düşmanlık ederler.

Eğer ölümün veya kıyâmetin akabinde dirilme olmazsa bu, iyiliklerin yanında kötülöklere karşı hakkın ikâmesine bir vesîle olmaz, aksine bâtılın ikâmesine bir sebep olur. Çünkü Allah Teâlâ, zâlimi yaratıp güçsüz ve âciz mazlûma musallat kılıp, sonra da mazlûmun hakkını zâlimden almasaydı, O da zâlim olurdu. O zaman da O’nun gökleri ve yeri hakkı ikâme etmek için yaratmış olduğu iddiâsı boş ve temelsiz kalırdı.

Oysa indi ilâhîde herkese kazandığı ile mukâbele edilecektir. Zira bir âyette, “Yüce Allah, gökleri ve yeri, hakkı ortaya koymak için ve bir de, her nefsin, yaptığına mukâbil karşılık görmesi için yaratmıştır.” şeklinde ifâde edilmektedir. Demek ki, bu âlemin yaratılış gâyesi, ilâhî adâlet ve rahmetin ortaya konulması içindir. Ama bu, sadece kıyâmetin varlığının, öldükten sonra dirilmenin, hakkı savunanlarla bâtılı savunanların arasında derece ve dereke bakımından farklılığın tahakkuk etmesi şeklinde tamamlanmış olacak¹²⁸⁴ hatta mü’min mutluluk mertebesi açısından kâfirle asla bir olmayacaktır.

Kur’an’da bu hususlarla ilgili bilgilerin yanında, kıyâmetin geleceği, her nefsin sa’yiyle mücâzât olunacağı; ama her şeyden önce gizli olan kıyâmete iman etmeyerek hevâ ve hevesine uyanın ve de insanı kıyâmeti tasdikten men etmesine kanarak nefsinin sözüne aldanan kimsenin nefsi gibi helâk olacağı anlaşılmaktadır.¹²⁸⁵

Üstelik kıyâmetle ilgili âyetlerin yanında, onun gerçekliğini, ciddiyetini ve vuku bulabileceğini göstermesi bakımından ele alınabilecek ve vuku bulmuş bir şakk-ı kamer olayı

¹²⁸¹ Nahl(16): 28.

¹²⁸² Bkz. Câsiye(45): 21. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 613, 614.

¹²⁸³ Câsiye(45): 19.

¹²⁸⁴ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 615.

¹²⁸⁵ Hulâsâtü’l-Beyân fî Tefsîri’-l-Kur’ân, IX, 322.

vardır. Ama kâfirler şeytanın tezyinâtıyla, tînet-i fâsideleri (bozulmuş yaratılışları ve mizaçları)nın gereğine ve nefislerinin istediği şeylere uyarak sefihlikleri yüzünden bu mucizeyi kabul etmemiş¹²⁸⁶ ve küfürleri üzere devam etmişlerdir. Elbette bu olay vb. Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve doğruluğunu kabulde ikna edici olarak yararlanamamaları ve bu fırsatı kaçırmaları onlar için çok büyük bir kayıptır.

Ama buna rağmen, Hz. Muhammed kâfirlere nübüvvetini ve Yüce Allah'tan başka bir ma'bûdun olmadığını anlatarak şirkleri yüzünden başlarına bir azabın ineceğini söylemiş ve onları tehdît etmiştir.¹²⁸⁷ Bununla birlikte o, Yüce Allah'ın bu azabı dilediği vakitte indireceğini ve onu öne almanın veya geriye bırakmanın kendi elinde olmadığını da söylemiştir. Zira bu konuda yetki ve hüküm sadece Yüce Allah'a aittir.¹²⁸⁸

Ancak kâfirler, küfürlerinde ısrâr ettikleri için, o azabın bir an önce gelmesini istemişlerdir.¹²⁸⁹ Dolayısıyla bu şekilde hesap gününe, kıyâmete kadar beklemeye gerek yok, o azaptan bizim payımızı şimdiden peşinen ver diyerek alay etmek istemişlerdir.¹²⁹⁰ Ama âyetle, « أَقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ » “(Kıyâmet) saat(i) yaklaştı, ay yarıldı.”¹²⁹¹ ifadesi ile yaklaşmak sıfatı ile vasıflanan vakit ve saatin günden güne yaklaşmakta olduğu haber verilmiştir.

Zira Yüce Allah, başka bir âyetle de, « أَزِفَتِ الزَّيْفَةُ » “O yaklaşıcı, yaklaştı.”¹²⁹² ifadesini kullanmıştır. Buradan onun zamanının uzak olduğunu çıkarmak mümkün değildir. Nitekim Allah Teâlâ kıyâmetin ve dünyanın sonunun yaklaştığını –ki bazılarına göre dünyanın sonunun geldiğini- haber vermiştir.¹²⁹³ Bir başka âyetle, « أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ » “Allah'ın emri geldi, artık onu acele istemeyin.”¹²⁹⁴ denilerek insanların hesaplarının yaklaştığı; ama onların hâlâ gaflet içinde yüz çevirdikleri anlatılmak istenmiştir.¹²⁹⁵ Ama her hâlükârda o, zamanını belirleyecek ve kendisini erteleyecek, hiçbir bir kuvvet ve kudretin olmadığı bir gündür.¹²⁹⁶

Bilâhare insanların hesâp günü; hakkında hiçbir şüphe bulunmayan kıyâmet günü bir araya getirilip toplanacak olmaları, Yüce Allah'ın âdil, hak ile yaratıcı, zulüm ve işkenceden münezze ve öldükten sonra dirilme ile kıyâmetin gerçek olmasının zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır ve bu kaçınılmazdır.

O, kendisinde insanların Yüce Allah'tan başka ıstıraplarını, acılarını açacak, kaldıracak¹²⁹⁷ olmadığı öyle bir gündür ki onun kalplerin paralandığı, kemiklerin titreyip paralandığı vb. ilk sahneleri ile ve daha sonra da insanların sonunu bildiren ifâdelerle anlatılması ve de insanın bunları duyunca yeryüzünde her şeyin bir rüzgâr gibi uçup dağıldığını sanması, çok ürkütücüdür.¹²⁹⁸ Onun bu ahvâli ile aynı zamanda, hem âhîret hatırlatılıyor hem de bundan âhîret azabı kastediliyor.

¹²⁸⁶ Şöyle ki, vaktiyle *Mekke* halkı Hz. Peygamber'den nübüvvetinin doğruluğuna dair mucize istediklerinde, *şakk-ı kamer* olayı vukubulmuş; ama bundan sonra kâfirler iman etmeyip tereddüt etmişlerdir. Zira onların mizaçları veya bozulmuş yaratılışlarının iktizâsı, hevâlarına ittibâ' etmek olmuştur. Ancak bu mucizenin hem Hz. Peygamber'in doğruluğuna hem de kıyâmetle ilgili âyetlerin yanında âlemin harap olacağına ve kıyâmetin vukuna çok büyük bir delil teşkil ettiği kanaatindeyiz. Çünkü semadaki cisimlerinin en kuvvetlilerinden olan ayın iki parça olması, âlemin diğer eczâlarının da parçalanabileceğinin evleviyyetle sâbit olduğunun; parçalanmaya kâbiliyeti olanların harap olacağının hiç şüphe götürmez olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bkz. **Kamer**(54): 1,2,3. **Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, XIV, 277, 278.

¹²⁸⁷ **Enfâl**(8): 32,33.

¹²⁸⁸ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 462.

¹²⁸⁹ **Enfâl**(8): 32.

¹²⁹⁰ Bkz. **Sâd**(38): 15, 16. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 464.

¹²⁹¹ **Kamer**(54): 1.

¹²⁹² **Necm**(53): 57.

¹²⁹³ **Kamer**(54): 1-5.

¹²⁹⁴ **Nahl**(16): 1.

¹²⁹⁵ **Enbiyâ**(21): 1. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIV, 7580.

¹²⁹⁶ **Necm**(53): 58.

¹²⁹⁷ **Necm**(53): 58.

¹²⁹⁸ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 335.

Öyle ki o günde onlar, başlarına gelenlerden dolayı içinde bulundukları şiddetli korku ve çok kesif düşünce sebebiyle düşünemeyecek,¹²⁹⁹ gönülleri veya kalpleri bomboş olacak ve içlerine herhangi bir şey girip de ondan huzur elde edemeyecek; aşırı korkudan onlarda hiçbir şey kalmayacak veya harap olacaklardır.

Yine o günle ilgili olarak Kur'an'da, Yüce Allah tarafından kâfirlerin âkıbetlerinin ne zaman geleceği, onlara neden nimet verildiği, âyetlerde anlatılırken bu bilgiler arasında ayakları tirl tirl titreten ve kalpleri yerinden oynatan ifâdeler ve manzaralar da sunulmaktadır.

Kur'an'da yer alan bu gibi hâllerin kendilerine musallat olduğu kişilerin kıyâmette son olarak vurulup tutulacakları, ondan sonra bir daha da ertelenmelerinin mümkün olmayacağı, kurtuluşlarının imkânsız olacağı, korkudan ve dehşetten gözlerinin yerlerinden fırlayacağı ve dönmüş vaziyette onların hayretten açık kalacakları, felâket endişesinden heyecana kapılarak hiçbir harekette bulunamayacakları, sağa sola oynayamayacakları, o sıkıntılı ve meşakkatli günde birden yakalanıverecekleri, artık acı ve sıkıntının ardından tekrar gelen acı ve ızdıraplardan kalplerinin ve gözlerinin çok fazla korkmuş ve bomboş olacağı haber verilmektedir.

Hevâsiyla hareket eden kâfirler ve zâlimler böyle bir sahnede dikilecek ve o andan itibaren sıkıntılı bir hayat süreceklerdir. Onlar, tıpkı yırtıcı bir hayvanın pençeleri arasında korkak bir kuşçağzı durumuna düşmüş gibi olacaklar ve korkudan tirl tirl titreyeceklerdir.¹³⁰⁰ Hiçbir şeyi anlayamayan, kavrayamayan, bomboş bir kalp ile biteviye koşacaklardır. Bütün bunlar vb. o korkunç günün dehşetiyle özdeşleşmiş hâller olacaktır.

Bu, onlara dünyada bir miktar süre verildikten sonra, orada onları bekleyen bir gün ve azaptır. İşte Yüce Allah'ın onları ertelediği gün, öyle bir gündür. O gelip çatınca heveskârlardan ne özürleri kabul edilecek ne de kaçmakla kurtulabileceklerdir.¹³⁰¹

Bu ahvâl ve uyarılardan sonra, zamanında Yüce Allah tarafından o kâfirlerden nimete gark olanların başlarına azap gelince onun şiddetinden ötürü nasıl bağırıp çağırarak feryâd-u figânla yardım isteyecekleri anlatılmaktadır.

Ama insanın kendisini çaresiz hissettiği o zaman onların başlarını yere eğdirmek için kendilerine hitâben, *"Bugün boşuna sızlanıp yardım istemeyin. Çünkü siz, bizden yana yardım olunmayacaksınız."* şeklinde bir yanıt verilerek Yüce Allah'ın başlarına gelmesini murat ettiği şeyleri onlardan geri çevirecek hiçbir güç-kuvvet de olmayacaktır. Bu ahvâl kıyâmet günü onların bir pişmanlık ve hasret içine düşeceklerinin de göstergesidir.¹³⁰²

Ama elbette sadece böyle kalmayıp insanların, *Kâri'a sûresinde* o gününün tavsîfi ve bazı ahvâlinin beyanından sonra,¹³⁰³ o gün iki kısma ayrılacakları belirtilmektedir. Bunlardan hevâsına uyanların bir grub olacakları, diğerlerinin de –ki bunlardan bir önceki başlığın sonunda bahsetmiştik- bunun zıddı bir gruba dâhil olacakları beyan edilmektedir.¹³⁰⁴ Zira Yüce Allah, iman edip sâlih ameller işleyenlerle, yeryüzünde fesât çıkaranları veya müttakilerle fâcirleri asla bir tutmayacaktır.¹³⁰⁵

Oysa bütün insanlar, dünyada o gün gelmeden önce, çeşitli imkânlar içerisinde eşit olarak en güzel eser ve amelleriyle müsâbakada bulunmak ve imtihan edilmek üzere yaratılmışlar, hayat ve ölüm ile mübtelâ kılınmışlardır.¹³⁰⁶ Ama bunu dikkate almayanlar; Yüce Allah'ın buyruklarına ve tehditlerine aldırmayan kötülük sahipleri ki bunların çirkin hâl ve tavırları açıkça kepazelik ve rüsvaylıklarını yansıtacak şekilde orada sergilenenecektir.

¹²⁹⁹ Savfetu't-Tefâsîr, Yrs., Trs., II, 101.

¹³⁰⁰ Fî Zılâli'l-Kur'an, IX, 42, 43, 81.

¹³⁰¹ İbrâhim(14): 43. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'an, IX, 82.

¹³⁰² Tefsîr-i Kebîr, XVI, 443.

¹³⁰³ Bkz. Kâriâ'(101): 1-5.

¹³⁰⁴ Bkz. Kâriâ'(101): 6-9. Tefsîr-i Kebîr, XIII, 364.

¹³⁰⁵ Sâd(38): 28. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 72, 619.

¹³⁰⁶ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIII, 364.

Bunun yanında kıyâmette oluşan bütün karışıklığın ve buhrânın ortaya çıkarılacak olan adâlet tartısıyla halledileceği, iyinin de kötünün de ayırt edileceği anlaşılmaktadır. Bu da, o gün ilâhî hüküm ve adâleti ortaya çıkarmak anlamında olup bunda amellerin tartılmasına işâret vardır. Zira Yüce Allah, hak olarak hukuk ve adâleti için ölçüyü indirdi. Bu olmadan bir adâlet tecellisi düşünülemez.¹³⁰⁷ Bunu inkâr etme talihsizliği, Yüce Allah'ın adâleti ile bağdaşmadığı gibi, o kadar yerilen hevânın yansıması veya sonucu gereği ortaya çıkan olumsuz inanç, düşünce ve amellerin karşılıksız kalacağı anlamına gelir.

Ancak bu doğru değildir ve hevâsından yana olan grup¹³⁰⁸ yukarıda da belirttiğimiz gibi, yeterli savabı olmayanlar, günahı ağır olanlar, yeri gâyet derin veya hâviye isimli cehennem olacak olanlardır. Zira oraya müstehak olan o kişilerin; amel defterleri hafif gelen ve günahı ağır olan kimselerin o hâli, onların dünyada iken uydukları bâtılın onlara göre hafif bir şey olarak addedilmesinden dolayıdır. Bu nedenle kendisine bâtılın konulduğu tartının hafif olması haktır,¹³⁰⁹ ama hak ağır, bâtıl hafiftir.

Kur'ân'da arzularını din hâline getirenlerin, bu vb. yanlışlara karşı kendilerine mütenâsip hallerine dikkat çekilmekte ve buna uygun olan sonlarına işâret edilmektedir.¹³¹⁰ Dolayısıyla tartıları hafif olanların, yani güahları ağır basanların ve sevaplarının hafif gelmesine sebep olan hevâlarından yana olanların, artık anası, o "hâviye" isimli uçurum, ateşten bir çukur; kendilerine varacakları yerleri, yatakları, kucağına sığınacakları anavatanları olacaktır. Öyle ki artık onların barınacak yerleri kalmayacak ve o uçurumun kucağına atılacaklardır.¹³¹¹

İşte insanı ateşle karşı karşıya getirecek olan, kendi arzularına eğilim duyan ve şehvetinin ardınca giden bir nefis, sahibini âhirette hâviyeye¹³¹² düşürecektir. Ama o öyle bir yer ki, Yüce

¹³⁰⁷ Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336.

¹³⁰⁸ **Kâri'a**(101): 8, 9.

¹³⁰⁹ Nitekim bir âyette de, "O gün tartı haktır." (**A'raf**(7):8.) buyurulmuştur. O hâlde manevî de olsa olumlu ve olumsuz iki şey arasında hak ölçüsü olmalıdır ve de vardır. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336.

¹³¹⁰ **Kâri'a**(101): 9-11.

¹³¹¹ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XV, 8578, 8579.

¹³¹² Bu kavramı, başlık bakımından uygun bulduğumuz burada, ilgili yerde belirttiğimiz sözlük anlamlarına ilâveten, **Kâri'a**(101): 9. 10 ve 11. âyetler bağlamında, hevânın götüreceği sonucun anlaşılmasına yardımcı olması bakımından irtelemek istiyoruz. Zira bu, hevâ ile aynı kökten gelmesi ve Kur'ân'da kendisi ile işâret edilen husus ve anlam yönünde konumuzla alâkalı olması bakımından önemli bir kavramdır. Hevâ ile aynı köten gelen «هوِي» "huviyy", yüksek bir yerden veya yukarıdan aşağı düşmek demek olup hâviyenin ise aşağıya düşen, şehvete eğilim duyan, kaprislerinin peşinden giden vb. anlamlara geldiğini daha önce belirtmiştik. Bunlara ilâveten, yine aynı kökten gelen ve mânaca "hâviye"yi andıracak bir anlam taşıyan «هُوَّة» "hevetun"un çoğulu «هُوِي» "huviyyu"nun da derin çukur anlamına geldiğini belirtmemiz yerinde olur. (**Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîr-i Eşrafi'l-Elfâz**, IV, 311.) Bu vb. farklı anlamları da dikkate alarak mezkûr âyetle ilgili ve genel olarak üç farklı hususa değinmek ve bunları kısaca açıklamak istiyoruz. Bunlar: a) **Kâri'a** (101): 9. âyette yer alan "Umm" a, ana manası verilerek hâviyenin de düşmeyi ifade eden anlamından yola çıkarak pekçok müfessir tarafından, «هُوت أُمّه» "Hevet ummuhû" tabiriyle –ki bu, teaccüb, hayrete düşme vb. için de söylenir- alakalı olan «فأُمّه هاوية» "fe Ummuhû hâviyetun"u, "Onun anası düşendir." şeklinde anlamlandırılmıştır. Zira Araplar bir adama ölüm dilemek isteyince, "Hevet ummuhû: Anası düştü" derler ki bu, o adamın anası çukura düştü, o adam düştü veya o kimse helâk oldu gibi anlamlara gelir. Bu âdeti onların bir kimsenin yok olması için duâ makâmında kinâye yoluyla, "Anası ağlayıp düşesi, bayılası!" demeleri gibidir. Nitekim bir kimse düştüğü veya helâk olduğu zaman genellikle anası ağlamak, merakından düşüp bayılmak gibi davranışlar sergiler. Böylece o kimsenin helâk olacağının, cezâsının şiddetli olacağının, anasının ağlayacağı, üzüntüden mahvolacağının kinâye edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. b) "Umm" kelimesi, beyin, başın aslı ve kökü mânalarını da taşır. Bu takdirde "hâviye" için cehennem de, düşücü de denilebilir. Dolayısıyla, beynin kökü "ümm-i dimağı" hâviye olmuş yani tepe üstü cehennem ateşine düşecek, dibine atılacak ve böylece kaynayacak vb. demek olur ki bundan hareketle "fe Ummuhû hâviyetun: Beyni aşağıya, cehenneme düşer." (**Kâri'a** (101): 9.) demektir. c) Bu ifâdede geçen «أُم» "ümm" a, ana mânasıyla me'vâ (barınak veya varılacak, kucağına sığınılıp barınılacak yurt ve yatak) anlamı da verilmiştir ki bu, istiâre yoluyla mecâzdır. Zira öyle bir yerin, en şefkatli ana kucağına veya bunun çocuğun sığınıp barındığı sığınak olması yönünden me'vâyâ benzetilmesinde çok açık bir alay ve küçümseme vardır. (Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 225, 226; **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336; **Hak Dini Kur'ân Dili**, IX, 6037.) Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere **Kâri'a** (101): 8, 9 ve 11'e göre, o gün tartıları hafif gelenin - ki bunda en büyük etken hevâdır- nihâyet ulaşacağı, varıp döneceği yer, kızgın bir ateş olan "hâviye"dir ki o, gerçekte cehennem (ateşten bir çukur)dur. Artık o, onun için kendisine sığınacağı âdeti anne kucağı olacaktır. Ama oraya tepe takla yuvarlanacak veya tepesi

Allah'ın kızışkan,¹³¹³ şiddetli ve harâretli olan ateşidir. Hâviye kavramı, bazılarına göre ateşin en aşağı kapısına tahsis edilmiş olsa da bu bir yana, konuyla ilgili çağrıştırdıkları hevâ bağlamında yeterli¹³¹⁴ ve ilginçtir.

Hatta onun *Kâri'a* (101): 9'da yapılan tavsifi çok korkunçtur. Zira orada « نار حامية » “*Nâr hâmiyetun*” olarak dile getiriliyor. Zâtında harâret mevcutken onu harârete delâlet eden hâmiyeyle tavsif etmek, onda olan harâretin diğerlerinde bulunamayacak derecede şiddetli olduğunu beyan etmek içindir. Bu da, hevânın âhirette insanı sürüklediği şeyin ne kadar korkunç olduğunu göstermektedir.¹³¹⁵

Elbette bu azap vâsıtası, hevâsını ilâh edinen, hayret edilmesi gereken, bu nedenle garip olan bir yaratık için Yüce Allah'ın rahmetine nâil olmayan o kimse için kızgın bir ateş olacaktır.¹³¹⁶ Üstelik diğer ateşlerin kendisine oranla sanki kızgın olmayıp soğukmuş gibi hafif kalacak olana işaret eden bir teşdîd veya kuvvetlendirme ile anlatılan “nâr” ki o, o kimseye yurt olacaktır. İşte bu, tartıları hafif olanların varacakları o son duraktır.¹³¹⁷

O hâlde Yüce Allah'ın değer ve ölçülerine göre mîzanı hafif olanın, tıpkı çocuğun varıp sığındığı ana kucağı gibi varıp sığınacağı yer, “*Artık onun da anası hâviyedir.*” ifadesi gereğince olacaktır. Bu ifâdede açıkça bir itina vardır.¹³¹⁸ Çünkü ana kucağında insan huzur ve rahatlık bulurken oraya varacak olanın bulacağı kızgın bir ateştir. Demek ki bu ifâde ile gelen çok âni ve son derece katı olan bir gerçek canlandırılmaktadır.¹³¹⁹

Öyle ki kendisine düşen kimseler çok yüksekte düştikleri için onun derinliği insanı düşündürmekte ve o, âdeta derin bir çukur olarak algılanmaktadır. Buna göre âyetin mânası, “*Onun varacağı yer, o ateşin...*” şeklinde olmakta ve burada çocuğun kendisine sığındığı anneye mecâzen teşbîh yapılarak, “Onun varacağı yere, el-Me'vâ”ya mukâbil, “anne (ümm)” ifâdesi kullanılmaktadır.¹³²⁰

Nitekim bir kadının veya annenin, onun için kendisinden başka bir sığınak yokmuşçasına oğluna bir barınak olarak kabul edilmesi veya yapılması ve çocuğun da anasından ezâ görse de ona yönelmesi gibi, heveskâr insanın kendisi için orada her ne kadar azap olsa da, onun için cehennemden başka bir yer olmayacağından ve daima onun merci, ana gibi orası olacağından,

aşağı atılacaktır. Bu nedenle o kimsenin kendisi, annesi ve başkaları bu hâline üzölmüş oulr; ama herhâlikârda kaybeden o günâhkâr kişinin kendisi olacaktır. Dolayısıyla bu tasvirlerden âdeta “*Annesi ölsün de onun gibi evlât bir daha doğurmasın.*” şeklinde bir bedduânın da anlamca ifâde edildiğini anlamak mümkündür. (Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XV, 8578, 8579.) Öyle ise, bu hâl ve vasıflarla ve tasvirlerle anlatılan kişinin o günde helâkinin nasıl olacağı veya düşeceği ahvâl içindeki hâlinin felâketi, fecâatin şiddetinin ve büyüklüğünün ortaya çıkışı, insanın düşüncesine hâkim olmaktadır. O hâlde bunlardan hevânın insana neler kaybettireceğinin ve helâkinin habercileri ve teminatları olduğunun anlaşılması mümkündür.

¹³¹³ **Kâri'a** (101): 11.

¹³¹⁴ Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336.

¹³¹⁵ Yine cehennemnin bütün tabakalarının sıfatı harâret ve yakıcılık olduğu hâlde *hâviyenin* “*kızgın veya kızışmış*” mânasında olan « حامية » “*hâmiye*” (*Kâri'a* (101): 11.) ile tavsif edilmesi, diğer tabakaların harâretinin ona nispetle gâyet hafif, onun harâretinin ise pek şiddetli olduğuna işaret eder. Çünkü bir şeyi zatında var olan bir sıfatla ayrıca tavsif etmek, o sıfatın son derece şiddetli olduğuna işaret eder. (Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, III, 283.) Ancak *hâviye*, dünyada hakikatini hiç kimsenin bilemeyeceği kapalı bir ifâdedir. Fakat bunun ardından gelen âyet derin tesirler verecek şekilde onu açıklar. Zira âyetle, « وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ » “*Onun ne olduğunu bilir misin sen?*” *Kâri'a* (101): 10.) şeklinde yer alan ifâde, bununla meseleyi idrâk ve tasavvur hududundan çıkarmak için Kur'ân'dan alınan bir bilinmezleştirme ve korkunçlaştırma sorusudur. Bundan sonra son çılgık gibi bir cevap geliyor ve âyetle yer alan « نَارٌ حَامِيَةٌ » “*Kızgın bir ateştir.*” (*Kâri'a* (101): 11.) ifâdesi ile son derece kızgın, alevi ve yakıcılığı kuvvetli bir ateş olarak bildiriliyor. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XV, 8578, 8579.

¹³¹⁶ **Câsiye** (45): 23; **Kâri'a** (101): 9. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, III, 283.

¹³¹⁷ **Kâri'a** (101): 11; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XV, 8578, 8579.

¹³¹⁸ **Kâri'a** (101): 9. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XVI, 336.

¹³¹⁹ Bkz. **A.g.e.**, XVI, 336.

¹³²⁰ Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 188.

Kur'ân'da cehennemden "ümme"¹³²¹ tâbiri ile söz edilmiştir. Bu nedenle âyette ameli hafif gelenin meskeninin (barınacağının) veya kalacağı yerin ateş (cehennem) olacağı¹³²² belirtilmiştir.

Ayrıca insanlar birisine beddua ettiği zaman, «هوت أمه» "*hevet ummuhû: Anası ölsün...*" derler. Çünkü kişi yuvarlandığında veya düşüp de helâk olduğunda, annesi hüznünden ve kederinden helâk olur veya kendisini helâk eder. Buna göre ilgili âyetlerde, "Ama kimin de tartıları hafif gelirse o muhakkak ki helâk olmuştur, anası ağlamıştır." denilmek istenmektedir.¹³²³ Zira o hâl, onlar için münâsib bir son olacak ve hevâsına uyanların veya o kâfir kimselerin seyyieleri en çirkin bir biçimde önlerine getirilip konacaktır.¹³²⁴

O hâlde dünya hayatında iken hevânın etkisiyle insanın sahip olduğu küfrün ona yapacağı en büyük zarar, onu cehennemde ebedî azaba sokmak ve cennete girmesine engel olmaktır.¹³²⁵ Öyle ki sahibini ateşe götürmesi veya uçurması sebebiyle arzu ve hevese, "hevâ" denildiği de söylenmiştir.¹³²⁶ Demek ki azan ve dünya hayatını yeğleyen cehenneme girer. Zira o, nefsinin iğreti isteklerine ve şehvetine uymaktadır.¹³²⁷

Zaten hevâ sahibinin, dünyada Yüce Allah'tan gâfil olması, hevâsına uyması, kaprisleri ardınca gitmesi ve hep aşırı davranışlar içinde bulunması sebebiyle âhirette kendisini dağıtacağı gönlünün bomboş olacağı vb. hâller içine düşeceği anlaşılmaktadır.¹³²⁸

Nitekim o heveskâr olan ve küfreden zevkine bakar dünyadan birkaç gün nasip almaya çalışır ve âdeta hayvanlar gibi yer; hayatı sırf dünya hayatı ve cismanî hayat olarak bilir; âhireti ve mevlâsını düşünmez; sırf karnını şişirmekle meşgul olur. İşte bunun için Yüce Allah da ona velî olmaz, ateş kendisine yegâne ikâmet yeri olur¹³²⁹ ve onu Yüce Allah'ın azabından kurtaracak hiçbir sahip ve koruyucu bulunmaz.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki hiç kimse gaybî bir bilgiyi bilemeyeceği gibi, şimdiden âhireti görüp de günahını başkasının yüklenivereceğini de söyleyemez. Meselâ bir âyette işâret edildiğine göre, Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'in vaazını dinleyip İslâm'a yaklaşmış; bu nedenle Hz. Peygamber'in de hakkında ümit beslemiş olduğu bir kişi, sonradan müşriklerden biri tarafından azarlanıp atalarının dinini terk etmemesi için sıkıştırınca, o da ona uyup haktan yüz çevirmiş ve sebât etmemiştir. Sonra yine o müşrik kendisine, âhiret hakkında her neden korkuyor ise onun için ona mal vermek şartıyla o korktuğunu kendi üzerine alacağını, söylemiştir. O da İslâm'a olan gayretinden dönmüş, ama diğeri şart koşulan malın bir kısmını verip geri kalanın üstüne yatıvermiştir.¹³³⁰

Ancak âhirette her günahkâr insan, başkasının değil kendi suçunun ve günahının cezasını çekecektir. Bizde meşhûr olan "Her koyun kendi bacağından asılır." tâbiri bunu çok güzel ifâde etmektedir. Şu halde bir kimse başkasının günahını boynuna alamaz, alsa onu kurtaramaz;¹³³¹ sahibi onun sorumluluğundan ve cezasından kurtulamaz.¹³³² Ancak sosyal sorumlulukların ve görevlerin getireceği vebal bu çerçevede değerlendirilemez.

Burada sıkça anlatılan ve bu hususta örnek olabilecek şöyle bir olayı da zikredebiliriz: Hz.Nûh ile Hz.İbrâhim arasında (geçen zamanda) bir adamı babası, oğlu, amcası ve dayısı ile bir kocayı karısı ile, bir köleyi efendisi ile beraber hesaba çekerlerdi. Buna ilk karşı çıkan Hz. İbrâhim olmuştur. Bu nedenle Hz. İbrâhim'in şerâtından Mûsa'nın şerâtına kadar geçen süre

¹³²¹ **Kâri'a** (101): 8, 11.

¹³²² **Lisânul-Arab**, XV, 373. Zaten *Hâviyetun* (**Kâri'a** (101): 9) da: *Mehvât*; dibine erişilemeyen çok derin kuyu vb. anlamında olmakla birlikte cehennem isimlerindendir. **es-Sihâh**, II, 1838.

¹³²³ Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 188.

¹³²⁴ **Şûrâ**(42): 17; **Kâri'a**(101): 8. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 364.

¹³²⁵ **Nâzi'ât**(79): 40, 41. Bkz. **Tarîkat-ı Muhammediyye**, s. 45.

¹³²⁶ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 179.

¹³²⁷ **Nâzi'ât**(79): 40, 41.

¹³²⁸ **İbrâhim**(14): 42, 43 Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 228.

¹³²⁹ **A'raf**(7): 40; **Muhammed**(47): 12.

¹³³⁰ **Necm**(53): 33, 35. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 320, 321.

¹³³¹ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 321.

¹³³² **Necm**(53): 38; **Ankebût**(29): 13.

içerisinde bir kimse başkasının suçundan dolayı hesaba çekilemezdi. Bundan asıl maksatın, âhirete ait hükmü beyan etmek olduğu söylenebilir.¹³³³

Ancak kötü bir çığır açan kimsenin günahı ve de kıyâmete kadar onunla amel edenlerden sâdır olacak günah, hem işleyenin hem de onun boynuna dönecektir. Bu durumda kazanç bakımından insanın sadece kendi çalışması ve kazancı kendisindir. O başkasının günahından dolayı hesaba çekilemeyeceği gibi çalışmasının dışında da bir şeyle sevap alması kendi özel hakkı olmaz.¹³³⁴ Böyle olursa bu başkasının hediyesi, bağışı veya ikrâmı olur.

İnsan için gerek dünyada gerekse âhirette kendi kazandığı kazancından¹³³⁵ ayrı olarak Yüce Allah tarafından olan rahmet ve ilâhî bağışlar, kişi hevâ sahibi ise onun engeline takılır; insanın iman ve dinine bağlılığına dayanan şefaât, meleklerin istiğfarı, dirilerin ölümler için olan duâ ve sadakaları vb. o kimse için faydalanılamaz olur. Nitekim hem Yüce Allah hem de başkaları onu terk ederler.¹³³⁶ Demek ki herkes bu tür şeylerden faydalanamayacaktır.

Her hâlükârda şöyle veya böyle ömrünü boşa geçirmiş olanlar veyahut da sakınmayıp keyiflerine bakanlar, bir gün gibi ömürlerini geçirerek neticede o sonsuz belâyâ düşecekleri kıyâmet gününü görecekleri gün, bu dünyada bir akşam veya onun kuşluğundan fazla kalmamış gibi olacaklar ve telâşa kapılacaklardır.

Buna mukâbil uyarıları dikkate alanlar, korkup sakınanlar, âhiret ve kıyâmet korkularından kurtulacaklardır.¹³³⁷ Nitekim Yüce Allah herkese hevâlarına uymayı yasaklamıştır. Buna uyanlar için cennet sığınağın tâ kendisidir; ama nefisleri hevâyı takip ederse o da onları cehennemin tâ kendisi olan gerekli yere sürükleyecek ve götürecektir.¹³³⁸

O halde Yüce Allah'ın, hevâsından arınmış olarak yücelttiği nefis kurtulacak, her türlü iyilikten mahrûm bıraktığı ise ziyâna uğrayacaktır.¹³³⁹ Zira Kur'ân'da Yüce Allah'ın, « إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى » *“Kim Rabb'ine suçlu olarak gelirse onun için cehennem vardır; orada ne ölüyor ne de yaşıyor.”*¹³⁴⁰ şeklindeki ifadesi yer almaktadır.

Yüce Allah'ın lütuf ve ikrâmına karşılık hevâ ve dünyanın, her ikisinin insanoğluna dünyada ve âhiretteki zararları, kayıpları, yaptığı ve yapacağı şeyler, o büyük gün gelmeden önce tedbir alınmazsa, telâfi edilemeyecek veya önüne geçilemeyecek kadar çok büyük olacaktır.¹³⁴¹

Ama eğer yukarıda belirttiğimiz ve o gündeki mezkûr ahvâle mütenâsip kategoriye giren ve kıyâmete inanmayan heveskâr kâfirlerin belki de dünyadaki hallerine karşılık kendi kıyâmetlerinin kopması onlar için daha uygun olacak, çok daha büyük günahlara bulaşmadan veya kayıplara uğramadan yok olup gideceklerdir. Zira o gün herkesin yaptığı iş kendisine ait olup ondan o sorumlu olacaktır. Üstelik özür dilemesi zâlîme asla fayda vermeyecek, lanet de fena şeyler de ona olacaktır.¹³⁴²

Hevâdan yana olup bu durumda olanlar ve maddiyata dalanlar, rûhî-mânevî mutluluklardan yoksun olarak ölenler, âhiret yurduna varanlar tıpkı bir yere yabancı olanlar veya yalnızlaşanlar gibi içine düştükleri büyük boşluk, hayret ve korku ile Yüce Rabb'lerine ulaşıncâ, O'ndan utanacaklar, O'na yaklaşmaktan haya edeceklerdir. Hatta Yüce Allah'ın onlara yönelmesi sebebiyle gördükleri ve içine düştükleri bu hallerden dolayı garipleşecekler, sevdiklerinden ve sevenlerinden ayrılacaklar; daha da kötüsü, hiç alışık olmadıkları ve alışamaz olacakları, hazırlık yapmadıkları bir ortamda veya âhiret yurdunda kendilerini bulacaklardır.

¹³³³ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 321, 322.

¹³³⁴ **Necm**(53): 39.

¹³³⁵ **Tûr**(52): 21.

¹³³⁶ **es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, 184; **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 322.

¹³³⁷ **Nâzi'ât**(79): 45, 46. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VIII, 523.

¹³³⁸ **es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, 184; **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 322.

¹³³⁹ **Şems** (91): 8, 9. Bkz. **ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr**, VIII, 531.

¹³⁴⁰ **Tâhâ**(20): 74.

¹³⁴¹ **es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, s.187.

¹³⁴² Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 612.

Bunun yanında artık onların o memleket nurlarını mütâlaa edecek kuvvetli bir başarıları ve gözleri de olmayacaktır. Böylece onlar, âdetâ sevgililerinden ayrılmış ve hoşlanmadığı şeylerle başbaşa kalmış kimseler gibi olacaklardır. Neticede pek yerinde olarak en büyük belâ ve sıkıntılara düşeceklerdir.¹³⁴³

Heveskârlar nihâyet bu hâlde azabı görünce yollarının doğru mu, yanlış mı? olduğunu çok iyi anlayacaklar; Yüce Rabb'lerinden utanacaklar, O'na yaklaşımdan haya edecekler; kendilerine Yüce Allah'ın yönelmesi sebebiyle gördükleri ve içine düştükleri o hâlden dolayı garipleşecekler ve ona alışamaz olacaklardır. Ama ne yazık ki bu ahvâl ile karşılaşp da gerçekleri anlamamanın onlara hiçbir faydası olamayacağı gibi o kötü durumdan da asla kurtulamayacaklardır.

Ayrıca içine düştükleri böylesi belâların ve musibetlerin bu dünyada, kıyâmette veya âhirette olması böyle bir sonucu değiştiremeyecek; mü'minler için şefaât olmasına karşılık, kâfir için böyle bir şey olmayacaktır. Bu nedenle dünya hayatını fırsat bilip azap günü gelmeden hevâyı terkle, olacak olan büyük hüsrân ve kayıplara karşı önlem alınmalıdır.

Hulâsa âhiret hayatı asıl fitrâtın bozulması veya güzel bir gelişme ile kemâle doğru ilerlemesi ve mükemmel bir hâle gelmesi şeklindeki iki sonuçtan birine göre olacak ve sonuçta herkes, hevâsına uyarak yaptığının karşılığı ile zerre kadar kötülük de olsa tam olarak karşılaşacaktır.¹³⁴⁴

O zaman orada kötülükleri yapanların, Yüce Allah yüzüne bakmayacak, onları yüceltemeyecek, hakaret ve azap içinde kalarak ebedi felâkete uğrayacaklardır. Üstelik Yüce Allah, -ki tekrar diriltme O'na ait olmakla birlikte- âhirette iyiliklerin mükâfatları gibi kötülüklerin cezasını da bizzat kendisi verecektir.¹³⁴⁵

O halde hiç şüphesiz Yüce Allah tarafından, dininden ve yolundan sapanlara, âhiret gününü unutmaları veya hesap gününe imanı terk etmeleri, âhiret günü için ameli veya güzel davranışları göz ardı etmeleri nedeniyle şiddetli azap olacaktır.¹³⁴⁶

Ayrıca bunun gerçekliği ve hak dâvanın ispatı, Yüce Allah'ın azabının suçlulardan geri çevrilmeyeceği, hükmünün mutlaka uygulanacağı, buna sebep olan suçlulukları, iftirâcılıkları ve yalancılıkları yüzünden en güzel bir şekilde gerçekleşmiş olacaktır.¹³⁴⁷

Nitekim yine Kur'ân'dan anlaşıldığına göre, hevâyâ ittibâ' ederek hidâyetten ayrılmanın çok kötü bir azabı gerektireceği sâbit olmaktadır.¹³⁴⁸ Bu da göstermektedir ki kendi arzularını, Yüce Allah'ın indirdiği gerçeklik, kesinlik ve yüceliğe sahip olan eğilmez, bükülmez, sağa-sola sapmaz buyruklara uydurmak istemeyenlerin, akîde namına güzel olmaları ve öyle görünmeleri,¹³⁴⁹ amelce mükemmel olmadan mümkün olmadığı gibi buna benzer mukadder sonları da bellidir ve onlar için bundan başkası olmayacaktır.

Çünkü o zaman her hâlükârda ameller ortaya çıkacak ve hakla bâtıl arasında hükmolunacaktır. Yüce Allah Kur'ân'da bunu vurgulamak ve insanlara öğretmek için âhiret gününün ve kıyâmetin geleceğini ve bunların ahvâlini beyan ederek hatırlatmaktadır.

Ancak bununla birlikte her nefsin sa'yi ile cezalanması için kıyâmet gününün saklanması murat edilmektedir. Çünkü o vaktin gizliliğinde hikmet vardır. O zaman herkes o gün için hazırlanacak ve sonra da i'tiraz etmeye mecâli kalmayacaktır.¹³⁵⁰

Kur'ân'a göre âhirete iman gereklidir.¹³⁵¹ İnsanlar hesap gününü ve bunu gözardı ederek nefis ve hevâlarına uyarak geçici dünyada biraz çıkar sağlayabilirler; fakat ebedî yaşamlarında

¹³⁴³ **Sâd**(38): 26. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**,XIX, 69, 70; **es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, s.187.

¹³⁴⁴ **Tahâ**(20): 15;**Tûr**(52): 16; **Zelzele**(99): 7-8.

¹³⁴⁵ **Necm**(53): 47. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 323.

¹³⁴⁶ **Sâd**(38): 26. Bkz. **Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl**, IV, 40.

¹³⁴⁷ **En'âm**(6): 70, 147.

¹³⁴⁸ **Sâd**(38): 26. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 69, 70.

¹³⁴⁹ **Kehf**(18): 28.

¹³⁵⁰ **Tahâ**(20): 15,16. Bkz. **Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, IX, 322.

ziyâna uğrayacaklardır.¹³⁵² Bütün çift yaratmalar bu dünyanın bir âhiretinin olduğuna delâlet ettiğine göre, hevâyâ uyarak âhireti inkâr etmenin hiçbir anlamı yoktur.¹³⁵³ Bu anlayışla Kur'ân'ın emir ve yasakları, tavsiyeleri mutlaka yerine getirilmelidir. Aksi halde kul ebedî saadetten mahrûm kalacaktır.

O halde heveskârların ve kâfirlerin dünya hayatında iken hevâlarının esiri olarak sahip oldukları küfrün ve kötülüğün kendilerine yapacağı en büyük zarar, bilâhare onları cehennem azabına, hatta heveskârlardan kâfirleri ebedî olarak oraya sokmak ve onların cennete girmelerine engel olmak olacaktır.¹³⁵⁴

¹³⁵¹ **Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, IX, 322.

¹³⁵² Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 323.

¹³⁵³ **Necm**(53): 47. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 323.

¹³⁵⁴ **Nâziât**(79): 40, 41.

IV. BÖLÜM

İNSAN BENLİĞİNİN HEVÂDAN ARINDIRILMASINDA İNSANIN KONUMU VE BUNUN İÇİN YAPILACAK FAALİYETLER

Yüce Allah kullarının hür olmaları, rahat ve doğru seçim yapabilmeleri için onlara olumsuz eğilimleri ve kötü arzuları ile iç güdülerinin baskılarından kurtulma yollarını da göstermiştir. İnsan kul olarak onları kontrol altına alırsa irâdesini daha iyi kullanma, mânen yücelen iyi bir kul olma imkânına kavuşmuş olur. Aslında onu diğer canlılardan ayıran en büyük özelliklerden biri de budur.

Bununla birlikte insan aklı vahiy ışığına kavuşunca yaşadığı cemiyete gözlemci hâkim olarak baktığında ve hevâdan kaynaklanan olumsuzlukların tesirinden sıyrılarak düşündüğünde, içinde bulunduğu hâlin ve ortamın çirkinliklerini, kötülüklerini ve iğrençliklerini bizzat daha iyi görür. Bu şekilde insan, Yüce Allah'ın kendisine gönderdiği vahiy ışığı ve onun hüzmeleri altında, kötü alışkanlıklarını, hareketlerini, inançlarını vb. çirkinliklerini âdetâ canlandırılmış ve gözleri önüne serilmiş vaziyette daha net bir şekilde gözlemleyebilir, anlayabilir ve hepsini daha objektif olarak açıklama ve önleme imkânına kavuşabilir.

İnsan bu çabalar gölgesinde ve onun vâsıtasıyla, kendini ne kadar güçlü-kuvvetli saysa da pek çok zaafının bulunduğu, kuvvetinin sınırlı olduğunu bilir ve kavrar. Ancak hevâdan uzaklaşmakta ise, imkân ve gücünün bundan farklı olduğunu da görebilir.

A) HEVÂDAN UZAKLAŞMAK İÇİN İHTİYAÇ DUYULAN ŞEYLERİN İNSANIN BENLİĞİNDE SAKLI OLMASI

Şüphesiz nefis kötülüğü emreder, onu temize çıkarmak mümkün değildir. Fakat insan nefisine arzu fırtınalarını yerleştiren Yüce Allah, onu frenleme kabiliyetini de ona bahşetmiştir. Hatta onunla mücâdeleyi farz kılmıştır. Öyle ise, hevâyâ karşı mücâdele için insan fıtratındaki dinamikleri ve potansiyeli tanıyarak harekete geçirilebilir.

1) İNSANDA HEVÂYA KARŞI KOYACAK FITRÎ KAPASİTE VE GÜCÜN BULUNMASI

Hevâ ve şehvet, hem eğitimi en zor olan duygu ve kuvvetlerdendir, hem de bunların kaynağı olan ve ilkel seviyede kalan nefis, insanın düşmanıdır.¹³⁵⁵ Bu nedenle Kur'ân hevâyı en yıkıcı musibetlerden biri olarak görür ve yer yer tehlikelerine işaret eder. Nitekim hevânın varlığı ve etkinliği, benliği şehvetten yana çektiğini, onun da şehvetten yana olduğunu ve ruha sırt çevirdiğini belgeler. Zira o, yok olmanın anahtarıdır ve onun tehlikeli olması da bundandır. Dolayısıyla ondan ayrılmak ve uzaklaşmak gerekir.¹³⁵⁶

Bu nedenle Kur'ân, insanı hevâyâ karşı mücâdeleye ve onu dizginlemeye sevk eder. Hiç kimse bu tabiatın gereğidir ve yapısaldır diyerek hevâ ve hevesini serbest bırakma yetkisine sahip değildir. Çünkü insan için bunun aksi esastır. Üstelik insanda yapısal olarak her ne kadar hevâî his bırakılmışsa da ruhuna, onunla mücâdele edebilecek yetenekler ve kuvvetler de bahşedilmiştir. O hâlde kul, kendi gayretiyle nefsinin kötü isteklerinden çevirebilecek kapasiteye sahiptir. Buna rağmen nefsinin serbest bırakan kişi, onun yapacağı kötülöklere hem ortak olur hem de onlardan sorumlu olur.

Bu durum karşısında insanın kendisine bürüneceği en hayırlı şey, ondan sakınması ve korunmasıdır. Dolayısıyla insan her türlü hazırlık ve tedbire imkânlar ölçüsünde sarılmak zorundadır.¹³⁵⁷ Çünkü nefsin arındırılmasının, temizlenmesinin ve kurtarılmasının, Kur'ân'da

¹³⁵⁵ Şahsiyet Trebiyesi ve Gazâfî, s. 133.

¹³⁵⁶ Muhtasarı Zemmi'l- Hevâ, s. 28.

¹³⁵⁷ A.g.e., s. 28.

saadete giden yol için bir şart olarak öne sürülmesinden dolayı İslâm literatüründe bu konu hep işlenegelmiştir.

Bu anlamda gerekli meziyetler ve hasletler ancak nefsin eğitilmesi ve kötülüklerden temizlenmesi veya yüceltilmesi akabinde elde edilebilir. İnsan fıtraten buna müsaittir. Zira bu hususta başarılı olabilmesi için Yüce Allah, onun organlarını düzenlemiş, nefsinin yaratılışını düzgün yapmış,¹³⁵⁸ ona yeterince kabiliyet ve yetenekler vb. imkânlar bahşetmiştir.

Zira *Şems*(91): 7'deki "nefs"ten, beden veya beden ile kâim olan, anlamı kastedildiğini düşündüğümüzde, "onu düzenleyen, şekillendiren"¹³⁵⁹ ifadesinin anlamı, Yüce Allah "Ona, akletme, duyma, görme, düşünme, hayal etme ve bunlardan başka bilgilenme, anlama kuvveleri gibi bir çok kuvve verdi." demek olur.¹³⁶⁰

Söz konusu vehbî imkânlarla birlikte, nefsin zaaflarını ve hastalıklarını bilmenin zorunluluğu ve bu olumsuzluklarının bilinmesi hevâyı önlemenin yollarındandır. Bu şekilde bilinçlenerek onlara zemin hazırlanmaz. Aksi halde nefsin kötü isteklerini yerine getirme alışkanlığının sürdürülmesi, onun daha da bozulmasına neden olur. Zaten nefsin her arzusuna uymak kişinin tabiatının hastalıklarındandır.¹³⁶¹ Yoksa bunlar o saydığımız kuvvelerin eksikliğinden değildir. Hz. Yusuf'un âyette geçen, «لَا مَآرَءَ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَجَمَ رَبِّي» *"Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis, daima kötülüğü emredicidir. Meğer Rabb'im'in esirgediği bir nefis ola."*¹³⁶² ifadeleri nefsin tabiatı hakkındaki fitrî gerçeği dile getirir. Bununla birlikte insanlarda esas olan ve hepsinde ortak bulunan genel yaratılıştır.¹³⁶³

İnsan, "insan oluşu yönünden tabiat"ını dış etken, kazanma ve âdet gibi ikinci derecede bulunan sebeplerinden uzak düşününce işte bu, ilk yaratılış veya aslî yaratılış denilen esas fitrattır. İnsanların üzerine yaratıldığı bu asıl fitrat, sağlıklı ve sağlamdır. Bu fitrat üzere giden veya fitrata yakın olan temiz ruhlar yalanı, eğriliği vb. bilmezler. Ancak eğrilik meyli sonradan kazanılan gelip geçici olumsuzluklardandır.

İşte bu asıl insanlık fitratı, insan tabiatı bakımından hep birdir, Âdemoğlu bu tabiat ve yaratılış üzeredir.¹³⁶⁴ Bu fitrat, gerçeği kabul etme ve anlama kâbiliyetinin tâ kendisidir ve eksiksizdir. Nasıl ki bir hayvan normal şartlarda derli toplu bir hayvan yavrular ve o yavrunun burnunun veya diğer organlarının kesik olmadığı görülür. Ancak burnu, kulağı vb. sonradan kesilmiş olabiliyorsa fitratın aslı da böyle tam ve sağlamdır. İnsan fıtraten veya maddî bakımdan olduğu gibi manevî ve ahlakî yönden de böyledir. İşte bu fitrata sarılmalı ve gerçek yönün ortaya çıkması için gereğince hareket edilmelidir.

Ancak fitrat, bu sağlamlığı veya mükemmelliği ile düşünce alanında ve sosyal şartlarla terbiye çevresinde, âdetlerin akışı içinde bozulur veya güzel bir gelişme ile kemâle doğru ilerleyerek mükemmel bir hâle gelebilir.

İşte sadece ilâhî olup gerçek bir yöneliş olan bu fitrat, Yüce Allah'ın emrini yerine getirerek O'na erişmek için hep Yüce Allah'a doğru bir gidişi ifade eder. Ancak sonradan olan kazanç, supjektif veya objektif olan çeşitli şartlar içinde, duygunun hareketleri, zihnin düşünceleri ile ilgili olduğundan insanı fitratın istikâmetine aykırı heveslere, zararlara, haksızlıklara, isyan ve şirke sürükleyebilir. Din ise, esas fitratı korumanın yanında bu yön üzerinde de durur, insanı yönlendirir; bu hususta uyarır ve ona yardımcı olur.

Bu nedenle asıl fitrata sarılmalı, yüce Allah'ın yaratışı olan bu insan fitratını, onun gereğinin aksine giderek bozmamalı ve değiştirmeye kalkışmamalıdır. Zira bunun karşılığı bulunamaz. Meselâ zâyî edilen bir kabiliyet hiçbir sanatla yerine konulamaz. Dolayısıyla din bile, fitratı değiştirmek için değil fitrattaki genel güvenceyi geliştirmek içindir. Zaten doğru ve

¹³⁵⁸ *Şems*(91): 7. *Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, IV, 371.

¹³⁵⁹ *Şems*(91): 7.

¹³⁶⁰ Bkz. *Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, IV, 403.

¹³⁶¹ *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, I, 481.

¹³⁶² *Yusuf*(12): 53.

¹³⁶³ *Rûm*(30): 30

¹³⁶⁴ *Zâriyat*(51): 56.

sağlam din, eğrilikten sakınarak bütün insanların üzerinde yaratılmış oldukları fıtratı doğrulukla takip etmektir.

Ama insanların çoğu bunu bilmez, bunun farkında olmaz ve sapıklık üzere gider; dini fıtratı değil âdette arar veya heveslerine uyar.¹³⁶⁵ Bu şekilde, meselâ kalbini Yüce Allah'ı anmaktan alıkoyan, nefsinin arzularına uyan ve işi hep aşırılık olan kişi geçici arzularında nefsinden yana olur.¹³⁶⁶ Oysa bunun aksine fıtrata uygun veya onda var olanı olumlu yönde artırarak ona katkıda bulunmak suretiyle insanın iyiye gidiş yönünde ilerlemesi mümkündür.

İnsan bunu dikkate almaz veya nefsine uyar ve esas tabiatı üzere hareket etmez de kazanç babından meselâ bir günah işler de sonra ondan vazgeçmezse bu günah onu aynı şeyi tekrar yapmaya, ona kendini iyice vermeye, sonra ona dalıp düşkün ve muptelâ olmaya, daha sonra da ondan daha büyüğünü yapmaya sevk eder.¹³⁶⁷ Bunda da ileri gitmesiyle günahlar kendisine hâkim olur ve kalbinin tümünü sarar, alır, daha sonra da bu tabiatıyla günahları hoş görerek, onun dışında hiçbir lezzet tanımayarak, kendisine nasihat edenleri yalanlar; kendisini engellemeye kalkanlara buğz besler ve isyanlara yönelir. Artık o, günaha dalar ve suçu kendisini kuşatır.¹³⁶⁸

Çünkü Kur'ân'da nefsin hem maddeten ve mânen yükselmesinin hem de bozulmasının, alçalmasının mümkün olduğu ifâde edilmektedir. Nefsini maddeten ve mânen terbiye eden (temizleyen) veya yücelten, başarıda ve olumlu yönde mesâfe alır ve kurtulur. Ama onu yanlış düşünceleriyle, kötü davranışlarıyla bozup alçaltan ise olumsuz yönde ilerler ve ziyâna uğrar, perişan olur. Bu nedenle güzel amelleri ve hareketleri ile nefsini geliştirenin, onu yüceltenin başarıya ulaşacağı, kazandığı kötü davranışlarıyla nefsini köreltip örtenin ise ziyâna uğrayacağı muhakkaktır.

Nitekim Şems(91): 7-10'da nefse, onu yaratıp fücûr ve takvâsını ilhâm eden varlığa yemin edilmesinden, nefis ile insanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Zira davranışlarından sorumlu olan, yalnız Yüce Allah'a kulluk, O'ndan başkasına eğilmemek sûreti ile nefsinin yücelten, arındıran veya Yüce Allah'tan başka şeylere taparak nefsinin alçaltan insandır.¹³⁶⁹ Bu nedenle hem nefsi alçaltmak, hem de kazanç açısından hüsrâna uğrayacak olan odur.

Zira Şems sûresinde geçen «زكاهَا» “*zekkâhâ*”¹³⁷⁰ ve «دسَاهَا» “*dessâhâ*”¹³⁷¹ sözlerini biraz irdeleyince bunun böyle olduğunu daha iyi anlamak mümkün olur. Zira, “*zekkâhâ*” ve “*dessâhâ*” fiillerinin fâili, bunların altında bulunan zamirdir. Bu zamir de fiillerin başındaki ism-i mevsûle gider. Arap gramerine göre doğru olan da budur. Ama âyette daha önce Yüce Allah adı geçmiş olsaydı zamir ona giderdi. O halde böyle bir mânanın verilmesi, insan serbestliğini ve düşünce özgürlüğünü ifâde eden Kur'ân düşüncesine aykırıdır.

Yukarıda geçen mezkûr “*zekkâhâ*” ve “*dessâhâ*” kelimelerinin masdarları olan “*tezkiye*”yi, temizlemek değil, yüceltmek; “*tedsiye*”yi de kirlletmek değil, aşağılatıp örtmek anlamlarında almak bizce daha uygun olur. Zira Yüce Allah'ın “(Allah'tan başkasına tapmayarak) Nefsini yücelten iflâh olmuş (kazanmış), (yaratıklara taparak) onu alçaltan da ziyâna uğramış (kaybetmiş)tir.”¹³⁷² sözlerinin asıl amacı putlara, yaratıklara tapmamakla nefsinin yücelten muvahhid mü'minin, kurtuluşa ereceği; yaratıklara, putlara tapmak suretiyle nefsinin alçaltanın, kendisini küçük düşüren müşriğin de ziyâna uğrayacağını belirtmesidir.

Ancak bulaşılan kirlerden arınmak, mânen yücelmek ve bu şekilde terakki etmek herkes için asıl ve büyük bir görevdir. Ayrıca burada esasen olması gereken de beden temizliği değil, nefsin temizliği ve onun yücelmesidir. Kindî'ye göre nefis, ölüm sebebiyle bedenle ilişkisinden

¹³⁶⁵ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VI, 255- 257; Kurân Ansiklopedisi, II, 113.

¹³⁶⁶ Şerhu Tarikat-ı Muhammediye, I, 476.

¹³⁶⁷ Bakara(2): 81.

¹³⁶⁸ Şerhu't-Tarikati'l-Muhammediye, I, 480.

¹³⁶⁹ Kurân Ansiklopedisi, XVI, 75.

¹³⁷⁰ «قد أفلح من زكاهَا» “(Allah'tan başkasına tapmayarak) nefsinin yücelten iflâh olmuş.” Şems(91): 9.

¹³⁷¹ «وقد خاب من دسَاهَا» “(Yaratıklara taparak) onu alçaltan da ziyâna uğramıştır.” Şems(91): 10.

¹³⁷² Bkz. Şems(91): 9,10.

ayrılmadan dünyada şehvetleri terk ederek kirlerden arınabilir ki¹³⁷³ doğru olan da budur.

Nefis kötü heveslerinden men edilmezse hevâ, sahibini çeşitli kötülöklere sürükler, götürür. Onu akıl hudutlarından delilik sınırları içine çeker. Hatta zühdde hevânın bulunması hâlinde bile bu, kişiyi riyâyâya götürür. Öyle ise, insanda var olan fitrî dinamikler harekete geçirilmelidir. Bu olmadığı takdirde, bugün hevâ bir lezzeti çeker; ama yarın arkasından bir ağlamak hatta yüksek sesle çok ağlamak gelir. Zira insan, her ne zaman hevâ engelini aşsa veya yense yine de onu karşısında canlı bulur. Dolayısıyla her ne olursa olsun nefsin etkisinin yok olmasını isteyerek ona, fırsat vermemek için onu sürekli eğitmeye, köreltmeye, bu engeli yormaya, zorlamaya ve usandırmaya çalışıp çabalamak, gayret etmek gerekir.¹³⁷⁴

Nefsin acâip huylarından biri de isteğinin karşılanması durumunda, teskin ve tatmin olacak yerde, iştihâsının daha çok artması, arzusunun daha da kuvvetlenmesidir. O zaman da zaptı ve raptı mümkün olmaz; istediği olmayınca da -afyon müptelâları gibi- azıtır, serkeşleşir, ferman dinlemez olur, kriz geçirir.¹³⁷⁵ Necip Fazıl böyle bir nefsi şöyle anlatır: “Göğsü yakut ve safir; Kapıda bir misafir... Sordum: Kimsin, nesin sen? Dedi: Şeytandan sefir! Nefs isimli o kâfir...”¹³⁷⁶ Bu satırlarda Necip Fazıl’, nefsi şeytanın elçisine, çok hırslı olduğundan ve doymak bilmediğinden de köpeğe benzetmiştir.

İbn-i A’rabi’ye göre de, kötü olan nefis, insanın en yakın izleyici ve saptırıcı düşmanlarının en büyüğüdür. Bu nedenle en büyük cihâdı onunla yapmak gerekir. Zira o, insana Yüce Allah’tan gelen nimeti, kendi nezdinde inkâr eden en büyük kâfirdir.¹³⁷⁷

Nefis, (hevâsına yönelmiş olanı) köpeğin bağılı oluşu gibi, hasîs menfaatlerine, küçük temâlarına ve hayvânî insiyâklarına bağılı ve onlara mağlûp olur. Hiçbir muhârebese, kendisiyle hiçbir itirâf ve davası yoktur. Kendisinden emin ve hoşnuttur; vicdan azabı duymaz, içinden ulviliğe benzer bir ses çıkmaz, endişe kapısını çalmaz. İnsan için şeref olan hicaptan ve kuvvetin ilk şartı olan iffetten tamamen sıyrılır. Kahramanlık olmadan pöh pöhlenme sevgisi, fikirsiz iddiâlı olması ve sanatsız hilekârlığı vb. vardır.¹³⁷⁸

Hatta bir günahı işlemeye niyetlendiğinde veya bir arzusu için harekete geçtiğinde ona, kendisini durdurmak için Hz. Peygamber veya tüm nebiler vb. şefaatchi kılınsa, ona ölüm, kabir, kıyâmet, cennet, cehennem gösterilse ne itâat eder ne de bu arzusundan vazgeçer. Ama bazen bir somun ekmeği yasağı ile karşılanırsa arzusu diner ve şehveti onu terk eder.¹³⁷⁹ İşte bu, Kur’ân’da terbiye edilmesi ve yüceltilmesi istenen nefsin gerçek hâlidir.

Nefsin bu hâline karşılık Yüce Allah’ın mükellef kıldığı şey, -ki insanın yerine getirme yetisine ve yeterliliğine sahip olmadığı şeyden kendisine sorumluluk yüklenmez- kulun onu kötülöklüklerden alıkoyması, dizginini elinde tutması ve kendisinden korkarak Allah Teâlâ’dan bu hususta yardım istemesidir. Ayrıca kendisine mubâh olsa bile hiçbir şeyde hevâyâ itâat etmemesidir. Ama bunu yaparken bu olumsuz duygu karşısında farz olan mücâhedenin bile insana bıkkınlık verebileceğini de bilmelidir. Öyle ki bu, mezmûm olan devamsızlığı da getirir.¹³⁸⁰ Dolayısıyla mücâhedenin sürekliliği açısından çok önemli olup ilgili yerde bahsettiğimiz gibi bu, çok dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Nefis açısından mübâhlara bakıldığında, bunlardan yararı olabilecek meselâ övülen veya iyi niyetle işlenen bir mübâh kendisiyle sevâp kazanılan bir hasene şeklinde olabilir. İnsan bununla dinlenir. Ancak mübâhlar da kendilerinde ısrâr oranında günaha götürürler. Demek ki sadece hevâyâ uyup kötüyü yapmamak değil, aynı zamanda nefsin arzuladığı mübâhlarda da ısrâr etmemek ve dikkatli olmak gerekir.

¹³⁷³ Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri, X, 493; er-Resâilü'l-Kindî,I, 277, 278, 279.

¹³⁷⁴ Muhtasarı Zemmi'l- Hevâ, s.28; es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s.183.

¹³⁷⁵ İslâm’da Nefis terbiyesi ve Tasavvufa Giriş, s.15, 16.

¹³⁷⁶ Kısakürek, Necip Fazıl, Çile, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1406/1987, s. 70.

¹³⁷⁷ el-Fütuhâtü'l-Mekkiye,II, 463.

¹³⁷⁸ Kısakürek, Necip Fazıl, Tanrıkulundan Dinlediklerim, İstanbul, 1414/1994, s. 89.

¹³⁷⁹ Şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye, I, 478, 479.

¹³⁸⁰ Fî Zılâli'l-Kur’ân, XV, 498; Tarîkat-ı Muhammediyye, s. 46.

Bununla birlikte insan, iç dünyasını çözümleyip vuzûha kavuşturma mecburiyeti içinde olduğu bilincine de sahip olmalıdır. Çünkü insanın iç dünyasının, psikolojik açıdan doğan olaylar cinsinden birtakım olaylara sahne olduğu ve bunların insan tarafından istenen şekilde düzenlenmesinin bir dereceye kadar kendi elinde bulunduğu bir gerçektir. Bu nedenle Yüce Allah, ona aklını kullanarak içindeki tabiata hâkim olma gücünü ve imkanını vermiştir. O bu bilinçle kendi hayatına hâkim olmanın çarelerini sürekli araştırmaya ve bunu sağlamaya gayret ederek benliğinin dizginlerini eline alabilir.

O zaman insanın duygu, bilinç ve düşüncelerini iyileştirilebilir, uygun görülen ve olumsuz bulunan kısımlarını atar veya törpüler; fitratta var olan arzu ve hevesleri terk etmek suretiyle hareketleri düşünceleri uygun hâle gelebilir ve nefesine hâkim olur. Bu şekilde, onun için sağlanan hem ahlâkî hem de sağlıklı bir karakter oluşturulmasına zemin hazırlanır. O zaman insan gerek mübâhlar, gerekse mübâh olmayanlar konusunda daha dengeli ve tutarlı bir tavır içinde olur.

Hatta kendisini bilir, içine döner, iç dünyasını devamlı kontrol eder ve kalbine gelen kötü düşünceleri mücâhede ile içinden atmaya çalışır.¹³⁸¹ Ama bunu yaparken kazanacağı şuurun bozulmamış olması, akıl ve ruh sağlığının da yerinde olması şarttır. Bu şekilde insan kendisini daha iyi tanır. Nitekim veciz bir sözde, “Hastanın görüşü de hastadır.” denilmektedir. Çünkü o zaman bilinç ve vicdan hevânın etkisinden uzak bir şekilde görevini yapamaz ve insan çeşitli kötülükleri rahatça yapabildiği hâlde ne vicdanı sızlar ne de vicdan azâbı çeker. Böylesi bir durumda insanın tek başına akılla düşünmesi ve onunla hareket etmesi de onu her zaman tatmin etmez, fakat insan irâdesiyle verdiği kararlarında tam bir olgunluğa ulaşmak ister.

Ancak insanın, örneğin başkalarını sevmesi, sayması, onların acılarını ve sevinçlerini paylaşması; onlara faydalı olmak için çırpınması, hatta onlar için zarara girmekten bile çekinmemesi... İşte bu gibi pratik yaşayıştan veya bir önceki paragrafta bahsettiğimiz bilinç hâlinin ahlâkî özellik kazanmasından vicdan meydana gelir ve gelişme imkânı bulur. Hatta insan başka güzel hasletler de kazanır ve bunlar gelişir.

Bütün bunların alt yapısında diğer gerekli bilgilerle beraber, özellikle vahiy kültürü ışığında ve onun eğitiminde oluşan bilinçle hareket ederek davranışlarına hâkim olmakla birlikte, irâdesine tâbi davranışları idâre edecek prensipleri de tanır ve bunun ardından onlara göre hareket ederek umduğu olgunluğa ulaşmaya çalışır.

Ancak bu da yeterli değildir. İnsan ebedî lezzetleri kazanmak için bilgili ve bilinçli davranışlarla beraber, daha sonra da bahsedeğimiz üzere mutlaka amele de sarılmalıdır. Çünkü nefsin bedenî şehvetlerine düşkünlüğüne, olumsuz niyet ve düşüncelere karşı ibâdet veya güzel ameller karşı bir engel oluşturur. Bu durumda amel, nefsin tezkiyesine ve yücelmesine çok büyük katkıda bulunur. Böylece nefis arınır, seçme gücü veya irâde güçlenir. Bu şekildeki bir gayretle insan kendisini kötü hasletlerden temizler ve olgunlaşır. Zaten insanın mutlak saadete erişmesi, ruhunu mânen yüceltmesi ve nefisini arındırması ile mümkün olur. Dolayısıyla bu tezkiye de daha ziyâde ve özellikle amelle olur.¹³⁸²

Yüce Allah, “...ve size bilmediklerinizi öğreten bir Elçi gönderdik.”¹³⁸³ şeklindeki âyetini ve daha önceleri de apaçık bir sapıklık içinde olan ümmîler arasından kendilerine Yüce Allah'ın âyetlerini okuyan, onları yücelten ve tezkiye eden, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderdiğini bildirmiştir.¹³⁸⁴ Bunlar sayesinde kullarından isteyenlerin, gayret ve mücâdele içinde ve de fitratlarındaki yeteneklerini harekete geçirmek suretiyle nefisleri tezkiye edilmiş, ruhları tezhîp olmuş ve güzel hasletlerle bezenmiş ve bu şekilde nefisleri kötülüklerden

¹³⁸¹ **Ruhbilim-Psikoloji**, IV, 120; **Kurân Ansiklopedisi**, VIII, 224.

¹³⁸² **Nâziât**(79): 40, 41. Bkz. **Tarîkat-ı Muhammediyye**, s. 45; **Ruhbilim-Psikoloji**, s. 5; **Aynı eser**, s.114.

¹³⁸³ **Bakara**(2): 151.

¹³⁸⁴ **Cuma**‘(62): 2.

arındırılmış olur. Nihâyet Yüce Allah da bu gibilere mutlulukla müjdeli hitâbını haber vermiştir.¹³⁸⁵ Bu da elbette nefis terbiyesi için bir teşvik oluşturmaktadır.

O hâlde insana, Yüce Allah'tan, önce kendisine ilim vermesini ve kendisini sâlihler arasına sokmasını istemesi¹³⁸⁶ sonra bildiği ile amel etmesi vb. düşer. Yüce Allah da ona kendi gayretiyle bilmediğini öğrenmede yardım eder. Bu şekilde kul da hevâya itâatsizliği bir âdet edinir de nefsinin hevâya itâatten alıkoyarsa âdeta göğsünün içinde doğan bir nur gibi kalbi yakîni bilgiyle aydınlanır.¹³⁸⁷ Zaten Allah Teâlâ, dilediğine ilim (din ilmi) vermek suretiyle hakkı bâtıldan ayırarak tartışmayı ayırt edip kesme kabiliyeti de vermiştir.¹³⁸⁸ O halde bununla birlikte aklını kullanmasını bilen, bunun öneminin bilincine varan akıllı kişi, hakka karşı nefsinin meylettiği şeylerde ona muhâlefet etmeye önem verir¹³⁸⁹ ve bunda kararlı olur.

Kur'ân'dan Yüce Allah'ın yarattığı her canlıya, özellikle insana, yaşamını sürdürebilmesi için iyi (yararlı) ve kötü (zararlı) şeyleri ayırt etme yeteneğini, iyilik ve kötülük, kâr ve zarar duygusunu da verdiğini anlıyoruz.¹³⁹⁰ Zira Yüce Allah nefsi, kendisine verilen ilhâm (akıl gücü) ile bu ayırt etme yetenek ve imkânıyla yaratmış veya buna sahip kılmıştır.¹³⁹¹

O hâlde Yüce Allah'ın kendisine verdiği akıl gücü ile insana, yararlı ve zararlı olanı veya doğru ve eğri olanı ilhâm ettiği veyahut da içine doğurduğu anlaşılmaktadır. Aslında ilhâmın her nefiste (canlıda) bulunmasına rağmen davranışlarıyla nefsinin yüceltmek veya alçaltmak insana özgü bir ayrıcalıktır. O'nun dışındaki canlılar hareketlerinden sorumlu değildir.¹³⁹² Bu nedenle o, irâdesiyle yaptığı her türlü işten sorumludur ki bu prensibin âyetlerde tekrar edildiğini görüyoruz.¹³⁹³

Hatta iki âyette¹³⁹⁴ seçim yeteneğine sahip olan insanın, nefsinin yalnız Yüce Allah'a tapmakla geliştirip yüceltmek suretiyle başarıya ulaşacağı; ancak putlara tapmak suretiyle onu alçaltanın ve kötü amellerle zayıflatarak değersiz, silik, görünmez duruma sokanın ziyâna uğrayacağı bildirilmektedir.

Ancak bunun farkında olan iyi kullar ise daha önce işlemiş oldukları günahları bile itâat ederek telâfi edebilirler, hatta kendilerine yapılan işkencelere affetmek veya aldırmamak şeklinde karşılık verebilirler ve de günahlardan kaçınabilirler. Bu aynı zamanda bir "hasene"dir ve bununla, yapılmaması hâlinde seyyie (kötülük) olan şeyler bertaraf edilebileceği gibi bu anlayışa sahip insan, pişmanlık, tevbe veya tevbeyi sürdürme, sakınma imkânı elde etmekle¹³⁹⁵ de nefsinin karşı direnç kazanabilir.

İnsanlar gibi üstün akıl gücüne sahip olmayan canlılar da, Yüce Allah'ın kendilerine verdiği ilhâm veya içgüdülerinin öngörmesi ile zararlı şeylerden kaçınır, yararlı şeylere yönelirler. Örneğin, hayvanın yavrusu doğar doğmaz yaşamı için hemen kalkıp annesinin memesine yapışır.¹³⁹⁶ Ancak akıllı ve zeki, akl-ı selîm sahibi olan insan bundan da öte ölümden sonrasının dünya işine göre olacağını bilir ve ondan sonrası için de çalışır. Bu da insanın o mezkûr direncini artırır. Ama bu sonucu göremeyen ise, hem ahmak hem de arzuları ve gafletleri kendisini perdeleyen ve onun gerçeği görmesine engel olan kimsedir. Aynı zamanda o, işlerde güçsüz, başarısız, ihmalkâr, nefsinin hevâsına uyan ve ona karşı âciz kalan kimsedir. Zira o,

¹³⁸⁵ Fecr(89): 27, 28.

¹³⁸⁶ Şuarâ'(26): 83.

¹³⁸⁷ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 482.

¹³⁸⁸ Sâd(38): 20. Hak Dini Kur'ân Dili, VI, 465.

¹³⁸⁹ es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s.186; Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 479.

¹³⁹⁰ Kur'ân Ansiklopedisi, XVI, 75; Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 492.

¹³⁹¹ Şems(91): 8.

¹³⁹² Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 491.

¹³⁹³ İnsan(76): 30; Tekvîr(81): 29. vd. Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 494; Kur'ân Ansiklopedisi, XVI, 77.

¹³⁹⁴ « قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَاها » Şems(91): 9; « وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَاها » Şems(91):10. Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 494.

¹³⁹⁵ Kasas(28): 54. Tefsîr-i Kebîr, XVII, 538.

¹³⁹⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, XVI, 75; Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 492.

nefsini şehvî arzulara, haramlara, onlarla lezzetlenmeye temâyülden vazgeçiremeyen; ama buna rağmen o, belki de Yüce Allah'tan temenniye ihmâl etmeyen kişidir. İşte onu, esas aklını kullanan ve hevâsına hâkim kılan zekiden ayıran fark da budur.

Aslında aklından dolayı dini olan insanoğlunun muvaffakiyeti de kendi kendini mes'ûl kabul etmesi durumuna göre değişir. Kişiliği veya karakteri normal ve sağlıklı olan bir insanda aranacak öğeler, akıl ve hürriyetle birlikte bunların sonucu olarak ortaya çıkacak hak ve ödevlerdir. Bunlardan dolayı kişi, kendi hareketlerinden ve davranışlarından sorumlu olur.¹³⁹⁷

Bu noktada insanın irâdesi ön plana çıkar ve Allah Teâlâ'nın kullarını ve onların yaptıklarını bilmesi, onların işledikleri günahlarda kendileri için bir mazeret teşkil etmez. Çünkü kullar emrolundukları hayrı işlemeye, nehyolundukları şerri de yapmamaya muktedirdir.

Bu nedenle de Yüce Allah'ın dilemedikçe insanın dileyememesi, onun sorumluluğu konusunda hiçbir engel veya çelişki oluşturmaz. Nitekim Yüce Allah insana dileme, düşünme yeteneği vermiştir. O bu yetenekleri vermeseydi insanın düşünmesi, dilemesi mümkün olmazdı. İnsan düşünüyorsa, diliyorsa onun bu düşünmesi ve dilemesi Yüce Allah'ın böyle olmasını dilemesiyledir. Zira insanın dilemesi, Yüce Allah'ın yarattığı fizyolojik, psiko-sosyal kanunlarla olur. Ama insanın seçiminin bu kanunların işleminde rolü vardır ve insan bundan dolayı sorumludur. Dolayısıyla bu hususta kötü olanı yapmasında hevâyı sebep olarak gösteremez.

Yüce Allah, insanın ömrü boyunca yapacağı işleri de biliyordu ve onların çekirdeği olan kabiliyeti onun yaratılışına çizmiştir. O hâlde insanın görevi, hevâdan sakınmakla söz konusu kabiliyet ile yapmakta olduğu davranışlarından sorumlu olduğunu bilip Kur'ân'ın emrettiklerini yapmak, yasaklarından kaçınmak ve işlediği kötülüklerden kendini sorumlu tutmaktır. Zira insana erişen her iyilik Yüce Allah'tan, her kötülük kendindendir. Bu da onun nefse karşı bunu iyi kavarsa bu onun dikkatli olmasına katkıda bulunur.

Zaten her hâlükârda Kur'ân'a göre insanın seçme yeteneği vardır ve sorumlu olarak yaratılmıştır.¹³⁹⁸ O hâlde insan, nefsinden ve onun güdümünde sergilediği davranışlardan sorumludur. Ancak, «...وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ...» *“Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz...”*¹³⁹⁹ anlamındaki âyetler, Kur'ân'ın o prensibi ışığında düşünülürse, insanın sorumluluğu konusunda hiçbir çelişki görülmez.

Yüce Allah insana dileme, düşünme yeteneği vermiştir. İnsan bu yetenekle düşünür, diler; ama onun düşünmesi ve dilemesi, biraz önce mezkûr olduğu üzere Yüce Allah'ın da öyle olmasını dilemesiyle mümkün olur.¹⁴⁰⁰ Ama Yüce Allah âyetlerde¹⁴⁰¹ nefse, fücür ve takvâsını (iyi ve kötü yolunu) gösterdiğine işaret ederken yine ona, kuvvet ve kudretini de gösterir.

Yüce Allah, önce âfâkta, güneşte, ayda, gecede, gündüzde, gökte ve yerde görünen kuvvet ve kudretine, sonra da enfüste, insanın kendi bedeninde görünen kuvvet ve kudretine yemin ederek, nefsinin terbiyesiyle yüceltenin felâh bulacağını, onu alçaltanın ise perişan olacağını vurgular. Bu da insan düşünen, nefsinin arındırma imkân ve irâdesine sahip olan bir varlık olduğunu gösterir.

Ama bunun işe yaraması için insanın tutarlı bir şahsiyete ve mezkûr şekilde nefsinin engelleme kudretine (irâdî) sahip olması gerekir ki o zaman böyle bir insan bu hususta diğerlerinden farklı olur; bazıları diğer bazısından ayrılır ve bu farklılık onun alışkanlık hâline gelmiş hareket ve tepki tarzlarında ortaya çıkar.¹⁴⁰² Bu şekilde o, nefsinin hevâdan ve şehvetlere tâbi olmaktan nehyeden veya hevâsızlıkta diğer insanlar arasında mütemeyyiz olan bir kişi olur. Zira o, bunları nefsinin yasakları, onu sabırla zapt eder ve onu iyiyi tercih etmeye zorlar veya

¹³⁹⁷ Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye, I, 478; Ruhbilim-Psikoloji, s.114.

¹³⁹⁸ Tefsîr-i Kebîr, IV, 33; Kur'ân Ansiklopedisi, İstanbul, XVI, 78.

¹³⁹⁹ İnsan(76): 30; Tekvîr(81): 29.

¹⁴⁰⁰ Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 494.

¹⁴⁰¹ Şems(91): 7. 8.

¹⁴⁰² Şems(91): 9, 10. Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, X, 491; Ruhbilim-Psikoloji, s.120.

yönlendirir; böylece kendisinde, fıtratında var olan güzellikleri harekete geçirme hâli tezâhür der.¹⁴⁰³

Yüce Allah, böyle bir kişinin, âlemi bütünüyle içinde topladığı nefsine, onu ıslâh edene (düzeltene) veya onu uzuvlarında, sahip olduğu cevherlerde, arazlarda, anlamlarda vb. en muhkem kanun üzere düzeltene¹⁴⁰⁴ yemin ederek onun kıymet ve değerini vurgulamaktadır ki işte o kimse nefsini terbiye edendir.

Bu şekilde yeteneklerini kullanarak Yüce Allah'ın âyetlerini düşünenleri O, içlerinde uyaran etkenlerle yola getirir. Ancak dosdoğru yolunu bulsa da yeteneklerini kullanmayan, O'nun âyetlerini dinlemek istemeyen; ama inkârda diretip duranların içinde hevânın etkisinin var olması veya kendisini göstermesi sebebiyle onlarda ne iman etkeni uyanır¹⁴⁰⁵ ne de bunun onları götüreceği güzelliklere nâil olur.

Ama insan hevâsına uyup kendisini günaha kaptırması durumunda bile uyarıldığında onun zararlarını farkederek ondan vazgeçebilir.¹⁴⁰⁶ Bunun için de, « وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا » “Nefse ve onu şekillendirene”¹⁴⁰⁷, « فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا » “Ona bozukluğunu ve korunmasını (isyan ve itâatini) ilhâm edene andolsun.”¹⁴⁰⁸ anlamındaki âyetleri indiren Yüce Allah'la irtibata ve ta'limatlarına öncelik vermede azami gayret olmalıdır. Bundan da öte önemli olan, onlara uygun hâle getirilen duygu ve düşünce dünyasında, yaşananlara paralel olanın realite dünyasında da zuhur etmesi insan için çok önemli ve hayırlı olur. Zira hevâyı esas imhâ edecek olan şey, insanın iç ve dış dünyasının beraberliği ve sağlıklı bilgiler doğrultusunda açığa çıkacak güzel davranışları ve fiilleridir.

Bunlarla beraber dünyevî arzulara ve bedensel isteklere karşı direnen için nefsini, o eğilimlerin ardından sürüklenmekten alıkoyması, Allah Teâlâ'nın dünya hayatında belirlemiş olduğu yaşamlara uygun bir yol izlemesi ve nihâyet bütün bunların götüreceği şeyin, kurtuluş olacağı ümidini yakalaması bile onda hevâyâ karşı bir engel oluşturur.

Hatta insan nefisle mücâdele vâdisinde, Yüce Allah'ı gerçek bir bilgiyle tanır ve yüce makâmını düşünür, ondan korkar, O'nun eşsiz azameti karşısında hesap vereceğini bilince altına yerleştirirse, bu da onu hevâyâ tâbi olmama konusunda çok etkiler ve sürekli dikkatli ve uyanık tutar.¹⁴⁰⁹

O zaman Yüce Allah'tan korkmak veya ona saygı duymak, insanın hevâ ve hevesini defetmeye yardımcı olacağı gibi onun, vicdanın arınmasıyla da Yüce Allah'ın yasaklarına saygılı bir hayat ortamını oluşturmasına, hatta aynı zamanda hem bu kimse hem de diğer insanlar için bir güven mıntıkasının teminine, emniyet yurdunun¹⁴¹⁰ oluşmasına katkıda bulunur.

Zira korku hâli, insanı bütün meşguliyetlerinden veya işlerinden alıkoyar. Hele Yüce Allah'ın heybeti, nefisteki tazeliği kurutur, canlılığı çekip alır. Bu nedenle insan nefsindeki tazeliği kurutan veya gideren, canlılığı çekip alan bir korkuyla O'ndan korkmalıdır. İşte o zaman bu konuda korkunun payı çok büyük olur.¹⁴¹¹

¹⁴⁰³ Nâziat(79): 40, 41. Bkz. es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Înâneti alâ Marifeti Badi Meânî Kelâmi Rabbine'l-Hakim el-Habîr, IV, 37.

¹⁴⁰⁴ Şems(91): 7. Bkz. es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Înâneti alâ Marifeti Badi Meânî Kelâmi Rabbine'l-Hakim el-Habîr, IV, 519.

¹⁴⁰⁵ Tefsîr-i Kebîr, VIII, 362; Kur'ân Ansiklopedisi, V, 14.

¹⁴⁰⁶ Nâziat(79): 40, 41. Bkz. Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl, IV, 371.

¹⁴⁰⁷ Şems(91): 7.

¹⁴⁰⁸ Şems(91): 8.

¹⁴⁰⁹ Nâziat(79): 40, 41. Ama cemâle götürdüğü gibi cehâlete, çirkin, hoş olmayan büyük tehlikelere de götürür.

¹⁴¹⁰ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 612; Fî Zılâlî'l-Kur'ân, X, 230.

¹⁴¹¹ Zira böyle bir kul; ama özellikle samimi bir mü'min için çok etkili olur. Cürccânî'ye göre, « خوف » “korku”, gelecekte kötü bir durumun vuku bulma beklentisi veya endişesiyle kalbe elem verir. Suç çok olursa bu uzaktan, bazan da Yüce Allah'ın büyüklüğünü bilmekten çok olur. (Bkz. et-Ta'rîfât, 101.) Tirmîzî'ye göre de, Yüce Allah'ı bilmek ve tanımak insanı güce, kuvvette hatta rahmete, azâmete ve şerefe vb. götürür. Ancak cemâle götürdüğü gibi bazan cehâlete, hoş olmayan şeylere; büyük tehlikelere de götürür. (es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve

Kulun Yüce Allah’a karşı olan korkusu, sevgisi, saygısı ve bunun yanında sahip olacağı iyi bir ahlâk bilgisi ve ilâhî ta’lîmâtlar onu nefsî eğilimlerden ve hevânın kötülüklerinden korunmayı öğrenmeye de iter. Böylece insan, nefsi faziletlerle süslemenin kurallarını ve yollarını öğrenmeye yönelir. Nefsin güçlerini, hastalıklarını, insanın karakter yapısını, irâdesini bozan sebepleri anlar; iyinin ve kötünün kaynağını inceler ve öğrenir. O zaman da bilgili ve bilinçli olarak onun güzel tutum ve tavırları ortaya çıkar.

İnsana verilen ahlâk eğitiminin verimli olabilmesi için de iyinin ve kötünün kaynağını, karakter yapısı vb. ile ilgili ilâhî emirlerin, beşerî ve sosyal kuralların uygulanabilirliğine veya yaşanabilirliğine de önem verilmeli ve özen gösterilmelidir. Elbette bu da yetmez; zira iyiliği bilmenin, kötülüğü tanımanın yanında iyi hareketi gerçekleştirmek, kötüsünden de sakınmak gerekir. Esas ahlâk da budur. Nitekim bu şekilde ruh yücelir ve huy değişir. Zaten söz konusu ahlâkın kaynağı olan İslâm dini de bu anlamda diğer dinler gibi yaşanma iddiasıyla gelmiştir.

Bu gerçekleştiği takdirde, insanın duyguları açısından, ahlâk ve davranışları yönünden düzelmesi mümkün olur. Zira doğuştan gelen huy eğitilebilir veya düzeltilebilir. Ama sonradan kazanılan huy veya alışkanlıklar düzeltilebildiği gibi atılabilir de; işte ahlâk yerine kullandığımız değişebilir “huy” budur.¹⁴¹² Bu da ahlâkî noksanlıkları gidermenin mümkün olduğunu gösterir. Gerçi bir atasözünde, “Can çıkar huy çıkmaz.” denilse de, bundan kastedilen huyun, insanın doğuştan getirdiği veya tabiatında var olan özellikler olması muhtemeldir.

Ahlâkî proplemler, kişinin ailesinden, yetiştiği ortamdan, tâ küçüklikten veya alınan terbiyeden vb. gelebilir. Ahlâk eğitiminin; ruh ve nefis terbiyesinin önemi de burada ortaya çıkar. Hz. Peygamber’in bir çok hadîsi ahlâkın düzelebileceğini veya huyların değişebileceğini gösterir ki bu aynı zamanda iğreti isteklerin de bir bakıma kontrol altına alınmasının, hem fitraten mümkün olduğunu, hem de bu hussutaki iddiaların doğruluğunu gösterir niteliktedir.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki sık sık sözünü ettiğimiz nefis, tasavvuf erbâbına göre, ruh ile aynı şeyin iki veçhesi gibidir. Ancak nefis, ruhun mâsivâyâ bulanmış, tene mahkûm olmuş hâlidir. Nefis, sözünü ettiğimiz tezkiye (veya yüceltme) metoduyla terbiye edilebilirse, arındırılarak aslî hüviyetine döndürülebilirse; itmi’nân derecesine ererse, aynı zamanda ruh özelliğini kazanır. İnsan bununla hayvanlar düzeyinden yükselme imkânı bulur.

Kur’ân’da değişik anlamlarda kullanılmakla birlikte Hz. Âdem’in yaratılışına işaret eden âyetlerde anlamı, Yüce Allah’tan olan ve insanın kendisiyle üstün nitelikler kazandığı ve Hakk’a dostluk sıfatını elde ettiği bir yönüdür,¹⁴¹³ şeklindedir. O hâlde o, insanın en kudsî sıfatları kazanma imkânını içeren ulvî bir unsurdur.¹⁴¹⁴ Ama o, bedensel özelliklerinin çoğunda ve bunlardan doğan kendini koruma, hayatta kalma türünden motiv ve reaksiyonlarla idrâk ve öğrenme gücüne sahip olma yetileri açısından hayvanlarla ortaktır.

Mesâdiruhû mine’s-Sünne, s.187.) Dolayısıyla bu duygunun, bilinçli olarak hevâyâ karşı yararlı ve etkili bir konumda olması sağlanabilir.

¹⁴¹² Burada farklı bir husus olsa da biraz ilgili olmasından dolayı «طبيعة» “huy” konusuna kısaca değinmek istiyorum. İnsan doğuştan gelen yaratılışı, uzvî yapısının özellikleri ile huy dediğimiz ruhsal yaratılışının bütünü olup aslında huy, ruhsal yapımızın genel görünümüdür. Huyen bir kısmı doğuştan gelir, bir kısmı da sonradan kazanılır veya alışkanlıklardan oluşur. Ancak insanın karakterini veya huyunu etkileyen maddî özellikleri de vardır. Örneğin, çehre organları, beden ölçüleri, hastalıklarla şişmanlama veya zayıflama vb. bunlardandır. Demekki aslında uzvî yapı ile huy birbirine bağlıdır. Aslında organsal yapıyı da, çalışma şekli, besleniş tarzı vb. değiştiren sebeplerdendir. Huy ise, terbiye ve çevrenin tesirleriyle değişir. Ancak doğuştan olan huyu, bazı hallerde köreltmek mümkünse de kökünden değiştirmek asla kabil değildir. Meselâ dürüstlük, cömertlik, cesaret vb. iyi olan huylar veya kıskançlık, cimrilik, hırçnılık gibi kötü huylar böyledir. (Bkz. **Ruhbilim-Psikoloji**, s.120, 121.) Ancak din ve ahlâk sayesinde, insanın huyları ve tabiatı bir düzene koyularak belli hedeflere yönlendirilmesi amacı güdüldü. Bu şekilde insanın güzel duyguları korunup beslenirken gelecekteki davranışlarını da düzeltme veya yönlendirme amaçlanır. Bunun da yolu ahlâk eğitimidir. Buradan da bilgi ve eğitimin önemi ortaya çıkar. O zaman insan bu hususlarda bilgili ve bilinçli olarak irâdesini kullandığı ve güzel ahlâklı olmaya çalıştığı takdirde huyların kötü olanlarından uzaklaşabilir. Bu olumsuz veya iğreti istekleri de köstekler. Neticede kul, nefesine hâkim olan, karakter ve fazilet bakımından diğer insanlardan farklı olan iyi bir insan olur.

¹⁴¹³ Bkz. **Muferdâtü Elfâzi'l-Kur’ân**, s. 296- 297; **Aynı eser**, s. 479, 488, 489; **Aynı eser**, s. 739.

¹⁴¹⁴ Necatî, M. Osman, **Kur’ân ve Psikoloji**, Ankara, 1418/1998, s. 194.

Ancak ruh, insanı Yüce Allah'ı tanımaya ve O'na ibâdet etmeye doğru çeker; insanî kemâle doğru uzanan yüksek düzeylere çıkma yolunu açan erdemlere ve yüce değerlere iştîyâk duymasını vb. sağlar. İşte bu ruh söz konusu vb. nitelikleri ile hayvanlardan farklı olmayı kazanır. Zaten insan bu nedenle Yüce Allah'ın yeryüzündeki halîfeliğine ehliyet kazanır.

O hâlde insanı hayvanlardan ayıran ve Yüce Allah'tan gelen, böyle bir ruhtur. O, Yüce Allah'ı tanımaya, O'na iman ve ibâdet etmeye insanı yetenekli kılar, ilimler öğrenip onları yeryüzünün imarında kullanmasını sağlar, ferdî ve sosyal yaşamında değerlere ve üstün vasıflara bağlanmasını temin eder. Ruh bu gibi nitelikleriyle geliştirilmeli ve hevâya karşı bunlardan yararlanılmalıdır.

Bu arada belirtmek gerekir ki, ruh ve madde birbirinden kopuk ve birbirinden bağımsız da değildir. Örneğin, insan bazan hak bir söz duyar ve bu sözden dolayı kalbinde bir tesir hâsıl olur ve bu tesir, önce bedenden ruh ve nefis cevherine doğru yükselir, sonra tesiri ve etkisi ruh cevherinden beden cevherine doğru döner ve iner ki bu iki durum birbirinden farklı¹⁴¹⁵ olsa da aralarında bir iletişim ve bağlantının varlığı söz konusu olur. Nitekim her ikisi de birbirini tamamlayan ve birbirleriyle uyumlu olan bir bütünlük içinde kaynaşmış hâldedir. İşte kaynaşmış bu bütün yapıdan insanın zatı ve şahsiyeti oluşur. İnsan şahsiyetinin yapısı bir bütün hâlinde göz önünde bulundurulmadan onun hevâ karşısındaki durumu, onunla bağlantısı bütün incelikleriyle anlaşılamaz. O halde her ikisi arasındaki iletişim iyi değerlendirilmelidir.

Ayrıca insan, şahsiyetinde zatını koruması ve türünün bekâsı için doyurulması gereken ve bedensel ihtiyaçlarında somutlaşan hayvansal sıfatların yanında, Yüce Allah'ı tanıma, O'na iman ve ibâdet etme, O'nu kutsama gibi ruhsal eğilimlerinde somutlaşan meleklik sıfatlarını da taşır. Öyle ki, bazan insan şahsiyetinin bu iki yönü arasında bir mücâdele olur. Buna bağlı olarak kimi zaman bedensel ihtiyaçları ve arzuları, kimi zaman da ruhsal ihtiyaçları ve arzuları onu celbeder. İnsan, şahsiyetinde bu iki yön arasında bir mücâdelenin bulunduğunu hisseder. Nitekim Kur'ân, insanın maddî ve ruhî yönleri arasındaki bu iç mücâdele durumunu bize açıklayarak haber verir.¹⁴¹⁶

Bir âyette geçen, “*Nefsi kötü heveslerden men ederse*”, ifâdesi insanın içindeki bu mücâdeleye işaret eder. Burada nefsin arzu ettiği bedensel zevkler yani dünya hayatının aldatıcı güzelliklerine duyulan eğilim ile Yüce Allah'ın kulları için belirlemiş olduğu sağlıklı yaşam yolundan insanı saptırarak bunların tuzağına düşüren heveslerinin ardından sürüklenmeye karşı direnme eğilimi arasında mücâdele dile getirilir.

İnsandaki maddî ve ruhî yönlerin arasında sürüp giden bu iç mücâdeleye meselâ Kur'ân'daki, Kârûn kıssasında değinilir. Kıssada, Kârûn bütün süs ve ihtişamı ile kavminin karşısına çıkınca bazı insanlar kendilerinin de Kârûn gibi servetlerinin olmasını temenni etmişlerdi. Kendilerine ilim verilenler ise inanan ve hayırlı iş yapan kimse için Yüce Allah katında olanların daha hayırlı olduğunu dile getirmişlerdir.¹⁴¹⁷

Buna benzer başka bir olay Medîne'de olmuştur. Oraya temel ihtiyaç maddeleri yüklü bir kâfilenin ulaştığını duyan bazı Müslümanların, Hz. Peygamber'in etrafından dağılarak ona doğru koşuşmalarını tasvir eden âyetlerde Kur'ân, insandaki maddî ve ruhî yönler arasındaki söz konusu mücâdeleye işaret eder.¹⁴¹⁸

Belki Yüce Allah'ın dilemesi, insanın yaşamın zorluklarıyla mücâdele etmesi yanında bedensel ihtiyaçları ile ruhsal ihtiyaçları arasında böyle bir iç mücâdele içinde olmasını gerektirmektedir.¹⁴¹⁹ Belki de Yüce Allah'ın irâdesi insanın bu mücâdeleyi, O'nun bu dünya hayatında kendisine verdiği gerçek ve temelli sınanma yoluyla sürdürmesini gerekli kılmaktadır.

¹⁴¹⁵ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 616.

¹⁴¹⁶ Nâziât(79): 37-41. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s. 195.

¹⁴¹⁷ Kasas(28): 79, 80.

¹⁴¹⁸ Cuma(62): 11.

¹⁴¹⁹ Beled(90): 4. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s.196.

Her hâlükârda şahsiyetinde maddî ve ruhî alanları bağdaştırabilen ve onların arasında gücünün yettiği ölçüde en büyük uyum ve ahengi oluşturabilen insan, bu sınavda başarılı olur. Ama bedensel arzularının ardından giden ve ruhsal isteklerine karşı doyumsuzluk yolunu tutan bu sınavı kaybeder ve sonucuna katlanır.¹⁴²⁰

Oysa Yüce Allah'ın rahmet ve hikmeti insanın nefisle mücâdeleyi kazanmasını ve bu zor sınavı geçmesi için gereken bütün imkânlarla donatılmasını gerektirir ki O, bu nedenle ona aklı bağışlamış, onun iyiliği ve kölüğü, hak ve bâtılı birbirinden ayırmasını kolaylaştırmıştır.

Öte yandan insan, Yüce Allah tarafından irâde özgürlüğü ve seçme hürriyeti ile de donatılarak bu hususta onun başarılı olma imkânı arttırılmıştır. İnsanın irâde hürriyeti ve bu mücâdeleyi kazanmasını garanti edecek olan yolu seçme özgürlüğü de bir başka açıdan insanın sorumluluğunun ve hesap verme zorunda olmasının esasını temsil eder. Bu da insanı birinci durumun gereğini yapmaya zorlar. Bunun yanında, onun her hâlükârda mücâdelesini kazanabilmesi ve gereken yolu seçebilmesi için Yüce Allah ona yardım etmeyi ihmâl etmez.¹⁴²¹

Ayrıca her insanın yapısal olarak doğasında, hayır veya şerre yönelme, hevâ ve bedensel şehvetlere tâbi olma, kendi hissî ve dünyevî istekleriyle meşgul olma; fazilet, takvâ ve yüksek insanlık örneği ufkuna yükselme, sâlih amelde bulunma ve bunların kendisine kazandıracağı nefsi sükûnet ve ruhsal mutluluğa ulaşma gibi farklı yetenekleri vardır. Biraz önce değindiğimiz, insandaki iç mücâdelenin alt yapısını bu gibi yönleri teşkil eder.

Dolayısıyla insan tabiatının, hayır-şer, Yüce Allah'a itâat ve isyan arasında bir¹⁴²² çatışmayı içermesi doğaldır. Bu, onun yaşamının gerçek ihtiyârı, irâdesinin yöneldiği ve ihtiyârının izdüşümü olan şeydir. Böyle bir tabiat için ileride, hayır yolunu mu yoksa şer yolunu mu onun açısından seçer? Dünyadaki yaşamla ilgili hevânın istediği olan nimetler mi öne çıkar yoksa hevâ ve şehvetleri baskı veya kontrolü altına alır mı? Bedensel ve ruhsal istekleri arasında dengeyi sağlayabilir mi? gibi sorular gizlidir.

İşte böyle bir tabii eğilimlerle var olan insan, yaşamında sadece ihtiyaç ve isteklerini doyuran, henüz irâdesi güçlenmeyen, hevâ ve şehvetlerini nasıl baskı altına alacağını öğrenmeyen ve böylece onları doyurmanın peşine takılan, “kötülüğü emredici nefsi”nin yönlendirmelerine boyun eğen, âdetâ şahsiyeti olgunlaşmayan bir çocuk gibidir.¹⁴²³

Bundan da kötüsü bu onun, dünyevî zevkleri tercih eden, hevâ ve şehvetlerinin peşine takılan, Yüce Allah'ı, âhiret gününü unutan, yaşamında âdetâ hayvana benzer bir duruma düşen bir insan oluşundan kaynaklanır. Hatta daha da sapık duruma da düşebilir. O zaman o, kendini hayvandan ayrıcalıklı kılan aklını ve diğer kabiliyetlerini kullanmayan insan durumunda olur.¹⁴²⁴ Ancak o, hevâyâ karşı bundan daha güzel bir durumda, nefsi temizleme mücâdelesini başarabilmek için kendisinin ayrıcalıklı kılındığı akıl ile nefsinin özellikle Kur'ân'ın anlattığı şekliyle çok iyi tanır, onu kullanır ve nefsinin arındırarak yüceltmeyi gerekli görebilir ki doğru olan da budur.

Kur'ân nefsi çeşitli mertebelerde (boyutlarda) ele alır. Bu mertebeler, daha önce “ruh ve nefsi”nin tanımını yaparken bahsettiğimiz gibi, insanın özüyle alâkalı olan iyilik veya kötülüğü niteleyerek ifâde etme bakımından ortaya konulmaktadır. Bu ise, onların özellikle kötü olanlarının iyileştirilmesi yönünde olan bir irâde olarak gözükmektedir. Bunlara konumuz açısından önemine binâen, biraz daha farklı şekil ve yorumlarla tekrar kısaca değinmek istiyoruz.

Nefse ait olan, “nefs-i emmâre”, “nefs-i levvâme” ve “nefs-i mutmainne” adlı esas üç kavram, nefsin doğasının oluşmasında, maddî ve ruhî yönler arasındaki iç çatışma sürecinde,

¹⁴²⁰ Bkz. **Münâfikûn**(63): 9; **Teğâbûn**(64): 15; **A'lâ**(87): 9-17; **Mülk**(62): 2-3, 6-13.

¹⁴²¹ **Beled**(90): 10; **İnsan**(76): 3; **Şems**(91): 7-10; **En'âm**(6): 104; **Kehf**(18): 29; **Fussilet**(41): 46; **Müddessir**(74): 32-47. Bkz. **Kur'ân ve Psikoloji**, s. 197.

¹⁴²² A.g.e.,198.

¹⁴²³ **Yûsuf**(12): 53.

¹⁴²⁴ **Furkan**(25): 43, 44.

uğranılan insanlığın kemâl mertebelerinden çeşitli seviyelerde olan; insan şahsiyetinin kendileriyle nitelendirildiği boyutlar olarak tasavvur edilebilir.¹⁴²⁵

Kur’ân’ın çeşitli mertebelerde ele almış olduğu bu nefis, her zaman değil sadece şehvetin baskısı altında olduğu için kötülüğü emreder. Zira bu durum âyette¹⁴²⁶ de vurgulanmaktadır.

Gazzâlî’ye göre, şehvet ve gadap kuvvetleri hiç terbiye, riyâzât ve sınırlama altına alınmazsa o zaman buna genel olarak nefis-i emmâre denir. Bir başka ifâde ile şayet şehvî nefisle muâraza edilmez, şehvetlerin arzularına ve şeytanât yollarına uyulur gidilirse buna “*nefs-i emmâre*” denir.¹⁴²⁷

Demek ki bu mertebede, insan benliği, şahsiyeti kendisini hevâ ve şehvetlerin, bedensel ve dünyevî lezzetlerin kontrolü altına alması yönüyle insanlığın en alt seviyesinde olduğundan “nefs-i emmâre” niteliğine uygun düşen boyutta olur. Meselâ Fâsıklar, Münâfıklar, Kâfirler gibi gruplar bu vasıf ve hâl içindedirler.

İnsanın şahsiyetinin bundan kurtarılıp yüceltmesi mümkündür. Nitekim o, samimi olarak güzel amellerle Yüce Allah’a yaklaşırsa, O’ndan saygıyla sakınırsa, O’nun kızdığı her şeyden uzaklaşırsa, hevâ ve şehvetlerini tam anlamıyla tahakküm altına alır da onları sadece dinin elverdiği sınırlar dâhilinde doyurmaya yönlenirse, bu paralelde bedensel ve ruhsal istekler arasında dengeyi de tam olarak sağlarsa, bu durumda tam bir güç sahibi olarak kendisinde insan nefsinin dinçliğinin ve sükûnetinin peyda olduğunu, “mutmain nefis” niteliğinin mutâbık bulunduğu, insanlığın kemâl mertebesinde olur.¹⁴²⁸

Artık o kişi, “nefs-i mutmainne” niteliği boyutunda ilâhî aydınlıkla rahatlar, felâh bulur; ölümlü ve iğreti varlıkların çemberinden, hatta çukurundan âdeta onları yarmak suretiyle çıkar ve kurtulur.

Ama bu iki boyut arasında olan başka bir boyut daha vardır ki o boyutta kişi yaptığı hatalar yüzünden nefisini muhâsebeye tâbi tutar; Yüce Allah’ın kızdığı ve vicdan azabına neden olan şeyleri işlemekten cehd ile sakınmaya gayret eder. Buna rağmen mücâdele sahasında daima başarılı olamayıp, bazan zayıf kalarak hataya düşer. Bu boyuttaki şahsiyete, “nefs-i levvâme” denir.¹⁴²⁹ Bu gibi dâhilî ve menfî duygularla mücâdelenin yanında, bunda bir de daha önce sözünü ettiğimiz bir iç çatışma da söz konusudur.

Ancak kişi, insanlığın kemâl mertebesine ulaşabilir veya orada kalbi uyanık olursa irâde zayıflığını, hevâ ve şehvetlerinin otoritesi altına girmeyi, kendisini hata ve isyana düşürerek kendisinde günah hissini uyandıracak olan bu gibi durumlarda kendisinde meydana gelen hallerden dolayı nefisini kınar ve Yüce Allah’tan yarlığanmaya ve tevbeye yönlendirecek olan dünyevî yaşamın zevklerini hoş karşılamaz. Çünkü o, bu durumda “nefs-i levvâme”nin etkisi altına girmiştir.¹⁴³⁰

İşte şehvetlere karşı nefsi müdâfaa eden ve onun ilkel isteklerine karşı direnmeye çalışan nefsin bu hâline, “nefs-i levvâme” denilir.¹⁴³¹ Zira bu adı şehvetlere karşı direnmesinden almaktadır. Onun hakkında Yüce Allah, «وَلَا تُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ» “*Yoo, dâima, kendini kınayan nefse yemin ederim.*”,¹⁴³² buyurmaktadır. Bu boyutta bulunan nefsin Yüce Allah nezdinde kıymet taşıdığı, O’nun ona yemin etmesi ile anlaşılmaktadır. Zira Kur’ân’da yeminler, kıymetli şeylere yapılır. Fakat bu konumda olan nefis, tam olarak şehvetlerden kurtulamadığı için herhangi bir günah durumundan rahatsızlık duyar ve kendi kendini kınar.

¹⁴²⁵ Bkz. Kur’ân ve Psikoloji, s. 200.

¹⁴²⁶ Yûsuf(12): 53.

¹⁴²⁷ Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî, s. 33, 35.

¹⁴²⁸ Kıyâmet(75): 27-30. Bkz. Kur’ân ve Psikoloji, s. 200.

¹⁴²⁹ A.g.e., s. 200.

¹⁴³⁰ Kıyâmet(75):2. Bkz. Kur’ân ve Psikoloji, s. 199.

¹⁴³¹ Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî, s. 34.

¹⁴³² Kıyâmet(75): 2.

Nefsin bir başka boyutu, “nefs-i mülhime”dir.¹⁴³³ Artık nefis bu aşamada Yüce Allah'la ilhâm bazında bir temasta bulunmakta ve O’ndan yanlış veya doğru davranışlar hakkında doğru-
dan bazı tesirler almaktadır.

Nefsin bunlardan başka, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci boyutlarından ilgili yerde daha önce bahsetmiştik. Ancak şu bir gerçek ki, insanların çoğu bunlardan nefis-i emmâre mertebesinde bulunmaktadır. İşte nefsin bu boyutuna hevâ da denilmektedir.

İnsan nefsi, emmâre nefis makâmında bazan Yüce Hakk'a yönelerek levvâme; *Kıyâme*(75):2’de beyan edilen, nefis-i levvâme¹⁴³⁴ ve mülhime derecelerine çıkar. Ama mutmainne durumuna ulaşmadıkça tekrar emmâre derecesine düşebilir ki, aksi halde bu dereceye ulaşan nefis istikrâra kavuşur. Bundan sonra daha da kemâl kazanarak bunların üstündeki derecelere; râziye, mardıyye ve zekiyye mertebelerine ulaşır. Şüphesiz bu da göstermektedir ki, nefis zaman zaman diğer mertebelerde dolaşmakta; ama Kur’ânî âyetlerde belirtilen ve bu boyutlarda olan nefsin, sıkıntılardan uzak ve büyük bir mutluluk içinde olduğu haber verilmektedir.

Buna karşılık, Kur’ân’ın, olumsuzluk boyutunda bulunan nefse karşı başarı sağlayıcı cennetle müjdelemesi¹⁴³⁵ insana o hâldeki nefisten kurtulma hedefini gösterir ki insana düşen de bu olmalıdır.

Zaten Kur’ân’da, nefisle ilgili kullanılan ve lügatta temizlenme anlamına gelen tezkiye, ıstılâhta, nefsi kendisine bulaşan kir ve pastan temizleyerek (yücelterek) nefis-i emmâre mertebesinde nefis-i mutmainne; nefsin, âdeti itmi’nân olması, iç dünya bakımından huzura kavuşması, ferâha ve sükûnete ermesiyle, -ki, riyâzât ve mücâhedenin de nihâi hedefi olan- kötü sıfatlarının yok olma mertebesine çıkmasıyla, ruhun mânevî kirlerinden arındırılması gibi bir mefhûmu taşır. Bu şekilde insan, tezkiye için elinden geleni yaparak hem fıtratındaki kapasitesini değerlendirip nefisini yüceltirken, hem de Yüce Allah’ın “İyi kullarım arasına gir!”¹⁴³⁶ ifâdesinde belirttiği üzere nefisini terbiye eden O’nun yararlı kulları arasına girer.

Bu ifadelerde değişik durum ve niteliklerinden söz ettiğimiz nefisle ilgili bir genelleme yaparak diyebiliriz ki, onun olumsuz iki niteliği vardır; biri şehvetlere ısrârla dalmak, kendini onlara iyice vermek, diğeri ise itâat etmekten uzak durmak, çekinmek veya kaçınmaktır. Onu yüceltmenin istenmesi de bundandır. Çünkü bu durumda olan nefis hevâyâ binmekle azgınlaşır; buna karşı takvâ vb. gemiyle kontrol altına alınması gerekir. Ancak o, böyle bir uygulamaya kalkıldığında ve bunun gereği olarak uygun olanlar yapıldığında doğrudan dikkafalılık veya inât ederse onun, hevâyâ muhâlefet kırbaçıyla bu hususla ilgili işleri yerine getirmede cehdle ve kararlılıkla kötü durumlarının düzeltilmesine sevk ve idâre edilmesi gerekir. Zaten samimi olan nefse, Yüce Allah’ın emirlerinin gereklerini yapmak ağır gelmez.

Kul, nefsinden olan her şeyi hoş görürse, bu sefer kendi kusurunu göremez; ama ona her durumda şüpheyile bakarsa kusur ve ayıplarını görür.¹⁴³⁷ Her hâlükârda nefis emredildiği her işte itâat ettirilinceye kadar hevâdan uzaklaştırılmalıdır. Eğer mücâhede elden bırakılırsa en tehlikeli olan şeylerden birisi, meselâ insanın hevâyâ uyarak hidâyetten bile dönmesidir. Artık o zaman bundan sonra insanın dönüp putlara ibâdet ederek gerisin geriye dönmesi gibi sonuçlarla yüz yüze kalması gibi durumlar ortaya çıkar.

Nitekim Kur’da¹⁴³⁸ tevhidî kabul ettikten sonra hevâsına uyarak şirke dönen, kalbi tek bir ilâha kulluk ile müteaddit ilâhlara kulluk arasında dönüp dolaşan bir kimsenin şaşkınlığını, hayretini canlı ve müşahhas hâlde resmeden bir manzara da vardır. Öyle ki, tevhidîden sonra şirke dönen o kişinin hisleri, hidâyette dalâlet arasında gidip gelmekte ve nihâyet o aşağılık yaratık/kimse bataklıklar içerisinde şaşkın bir hâlde kaybolup gitmektedir.

¹⁴³³ Şems(91): 7, 8.

¹⁴³⁴ Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî, s. 34.

¹⁴³⁵ Nâziât(79): 40, 41.

¹⁴³⁶ Fecr(89): 29.

¹⁴³⁷ Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye, I, 481.

¹⁴³⁸ Bkz.En’âm(6): 71.

Bu hâlde olan için, “...Onun arkadaşları vardır...”¹⁴³⁹ ifadesi, onun kendisinden ayrıldığı yolda arkadaşları var, demektir. Hatta o arkadaşları, sanki birisi dinden dönmüş de onu hidâyete dönmeye çağıran müminlere benzetilmektedir. Bu durumda onun, şeytanlardan kendisini çağıran arkadaşları vardı, demek olur. Onların iddîalarına göre o kimseyi önceki durumuna, hidâyete çağırıyorlar; ama aslında onu sadece yanıltıyorlardı.¹⁴⁴⁰ Eğer bu gibi kişiler, Yüce Allah’tan gelecek bir hidâyeti arzularsa ve O’ndan hidâyet dilerse yine O’nun emri olan mücâhedeyi yerine getirmesi gerekir. Zira Yüce Allah mücâhedeyi kula hidâyete edebilmesi için basit bir illet kılmıştır.¹⁴⁴¹

Nitekim, « وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ » “Ama biz(im uğrumuz)da cihâd edenleri biz, elbette yollarımıza iletiriz. Muhakkak ki Allah, iyilik edenlerle beraberdir.”¹⁴⁴² âyetinde O, kendisi için çalışanları elbette kendisine ulaştıran, sırât-ı müstakîme (dosdoğru yola), nimetlendirdiği nebîlerin, sıddıkların, şehitlerin ve sâlihlerin yoluna, akışı kendisine olan veya yanına varan vb. yollara ulaştırır veya onlara hayır yollarına uymalarında muvaffakiyetlerini ve hayır yollarına hidâyetlerini artırır ki Yüce Allah bunu bazı âyetlerde bizzat belirtmektedir.¹⁴⁴³

Burada şunu da belirtelim ki, kul nefisle, ibâdet ve itâatlerin zorluklarına, arzu ve meyillerinden uzaklaşmanın sıkıntılarına katlanarak mücâhede veya cihâd ederse, bu uğraşlarından dolayı sadece kendisi için çabalamış olur. Çünkü bu gayretlerin yararı yine kendisine olur. Aksi hâlde Yüce Allah’a ne isyanın bir zararı, ne de itâatin bir yararı vardır.¹⁴⁴⁴

Kulun mücâhedesini, ticaretteki mal mertebesinde olup o, zâhitlerin kendisiyle ticaret yaptıkları ana maldır. Nasıl elde mal olmadan ticaret olmazsa, mücâhedesiz zühd yani dünyaya rağbet etmemek, her türlü zevke karşı koyarak kendini ibâdete vermek gibi fiil ve davranışlar olmaz. O hâlde bu, hevâyâ karşı mücâhedenin zorunlu olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴⁵

Zira mücâhede, nefsin me’lûf olduğu şeylerden ilgisini kesmek ve bütün vakitlerde onu istek ve heveslerinin hilâfına çevirmektir. Nitekim *Busayrî* de kasîdesinde aynı anlamda şöyle der: “Nefse ve şeytana uyma, onlara engel ol. Şayet sana samimi, açık bir sevgi ve nasihat etmeye kalkarlarsa onlardan şüphelen.”¹⁴⁴⁶

Bir başka ifâdeyle, hevâyâ uymanın tersi bir gayret olan mücâhede, nefsin alışkanlıklarından, kendisinden lezzet aldığı dünyayla ilgili işlerden uzaklaştırılması, onlarla ilişkisinin kesilmesi ve her zaman arzularının tersini yapmaya sevk edilmesi, iğreti istek ve düşüncelerden uzaklaşması zorunluluğudur. Aynı zamanda mücâhede, kulun kalben dünyadan uzaklaşmasının, dünya ve âhiret hayırlarını elde etmek için gayret sarfetmesinin ve nefsinin hakîr düşürmesinin, ıslâh etmesinin ekseni (odağı); temeli veya bu işte kendisine dayanan şeydir veya onun özüdür, ruhların güçlendirilmesinin temel esasıdır.

Çünkü mücâhede, ruhların kendisiyle kuvvetlendiği ve aldanişlardan, karanlıklarından kurtulduğu şeydir. Onunla ruhlar gizli, helâk edici melekelerin veya alışkanlıkların engelinden, cismânî maddelerin pisliklerinden ve maddesel tabiatın tasasından temizlenir ve kutsal nurlara, ilâhi keşiflere yahut Yüce Allah’a kavuşmaya, O’nunla buluşmaya varır. Yüce Allah bir âyette şöyle buyurur: “Ama biz(im uğrumuz)da cihâd edenleri biz, elbette yollarımıza iletiriz. Muhakkak ki Allah iyilik edenlerle beraberdir.”¹⁴⁴⁷

¹⁴³⁹ Bkz. *En‘âm*(6): 71.

¹⁴⁴⁰ Bkz. *En‘âm*(6): 71.

¹⁴⁴¹ Bkz. *Fî Zılâli’l-Kur‘ân*, V, 289; *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, I, 481; *el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, VI, 79.

¹⁴⁴² *Ankebût*(29): 69.

¹⁴⁴³ *Muhammed*(47): 17; *Kehf*(18): 13; *Meryem*(19): 76; Bkz. *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, I, 482.

¹⁴⁴⁴ *Ankebût*(29): 6. Bkz. *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, I, 482; *Tarîkat-ı Muhammediyye*, s. 46.

¹⁴⁴⁵ Bu « مجاهدة » “mücâhede”, âbit (ibâdet veya kulluk eden, tapınan)ın sermâyesi, zâhid (çok, aşırı sofu; kaba, sofu)nun mânevî mallarının mayasıdır. O, nefislerin salâhının medârı ve hakîr kılınmalarının yegâne yoludur. Ruhları takviye ve tasviye etmenin dayanağı ve onun lâhûtî (ulûhiyet âlemi ile ilgili) mükâşefeye erebilmesinin anahtarıdır. *Tarîkat-ı Muhammediyye*, s. 46.

¹⁴⁴⁶ *A.g.e.*, 46; *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, I, 479.

¹⁴⁴⁷ *Ankebût*(29): 69.

Dakkâk'tan şöyle bir söz nakledilir: “Kim dışını mücâhede ile süslerse Yüce Allah da onun gönlünü müşâhede ile süsler.”¹⁴⁴⁸

Sırrî'den de şöyle nakledilir: “Ey gençler topluluğu, benim yaşıma gelmeden önce gayretli olun, bütün çabanızı sarfedin. Zira benim âciz kaldığım gibi siz de zayıflayıp âciz kalacaksınız. Hiçbir gencin, ibâdetle ve mücâhede kendisine ulaşamadığı, ihtiyacın dışında yememek, zor durumda kalmadıkça uyumamak ve zarûrî hâller dışında konuşmamaktır.”¹⁴⁴⁹

Bu sözlerden mücâhedenin önemi ve gerekliliği anlaşılmaktadır. O hâlde, sâlik veya mütedeyyin (dine bağlı) olan kimse vb. hevâyâ karşı direncini artırma, onu terk etme ve ondan temizlenme yolunda ilerlerken şüphesiz itaatkâr, mütevâzî ve alçak gönüllü olmak gibi güzel davranışlarda da bulunmalıdır.¹⁴⁵⁰

Burada hemen belirtmek gerekir ki bütün kötülüklerine karşılık nihâyet esas üzerinde durulan, nefsin (nefs-i emmârenin) öldürülmesi, ona eziyet edilmesi veya insanın kendine işkence etmesi değil, bilâkis onun ıslâhı, terbiyesi ve onun ruha kalbedilmesi meselesi ve zorunluluğudur.

Zaten tasavvufta üzerinde çok durulan kavramlardan biri olan sülûk de, insan benliğinin sonsuza yönlendirilmesi; nefsin, ölümlü niteliklerinden kurtarılıp yüceltilmesini sağlayan niteliklerle donatılması veya insanın içinde geçici iki ayrı kuvvet merkezi (dulîte) varmış gibi kabul edenlere göre de, nefsin tanrısal niteliklerle donatılması ve ruhun emrine verilmesi olayıdır. Aynı şekilde tasavvuf ıstılâhı olan riyâzâtın da, dünya lezzetlerinden ve rahatından sakınmak veya nefsi kırmak demek olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu vb. çabaların amacına ulaşması uğruna insan fitratında var olan hevâyâ karşı potansiyel bazı yetenekleri ortaya çıkartması için Yüce Allah'ın inâyetini de istemesi gerekir. Bu nedenle âdeta kapıda bekleyerek kapıyı çalmaya devam eden bir bevvâb gibi Yüce Allah'a yalvararak¹⁴⁵¹ mücâhede ısrârlı olmamalıdır. Nitekim bu hususlarda fitrî yeteneğin yanında Yüce Allah'ın, «إِنَّكَ لَا تُهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» “*Sen, sevdiğini hidâyete erdiremezsin. Fakat Allah dilediğine hidâyet eder...*”,¹⁴⁵² anlamındaki âyetine göre, O'nun lütuf ve yardımı da gereklidir.

Zira kul kendi başına hiçbir şey yapamaz. Her şey Yüce Allah'ın izin ve irâdesiyle olur. Eğer kul Yüce Allah'ı bırakırsa O da onu bırakır.¹⁴⁵³ O hâlde iş ortaya çıkmış, vahdâniyyet zâhir olmuş ise öbür tarafta hidâyeti bulamayan örneğin müşrik, O'na karşı başka şeylere iltifât etmemeli ve dine yönelmelidir. Akıl, irâde ve sağduyuyla hevânın etkisinden kurtulmalıdır.

O zaman ilâhî güçle kuşatılan kulun veya muttakînin, kendisinden emin ve cesur bir şekilde Yüce Allah'a giden yolda ilerlemeye devam ederken kendisi için bu uğurda irâde, kararlılık, tevbe, züht, nefse düşmanlık vb. kendisine ihtiyaç duyduğu araçlar olur. Ancak yine de sâlik kul, sırf nefsi, çalışması, sevgisi ve çabalamasıyla Yüce Allah'a ulaşamaz. O'na yine sadece O'nunla ulaşır.

Bu nedenle Yüce Allah yolunda olan kulun benliğinden sıyrılarak daha ilerilere gitmesi için nefsinden sıyrılıp uzaklaşması gerekir. Hatta kul Yüce Allah'a, O'na giden yolda sadece O'nun yardımıyla ulaşabileceğini, O'nun dışında hiçbir şeyle o yolu aşamayacağını bilmek ve nefsinde kalan hevâ atıklarından da kurtulmaya çalışmalıdır. Bu, aynı zamanda kulun ulaştığı

¹⁴⁴⁸ Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye, I, 480.

¹⁴⁴⁹ A.g.e., I, 481. Bu konuda bir fikir vermesi açısından İbrahim b. Ethem'den nakledilen sözleri de örnek olarak verebiliriz: “Kişi altı engeli aşmadıkça sâlihlerin derecesine ulaşamaz; Nimet kapısını kapar, sıkıntı kapısını açar, izzet kapısını kapar, zillet kapısını açar, rahatlık kapısını kapar, meşekkat kapısını açar, uyku kapısını kapar, uykusuzluk kapısını açar, zenginlik kapısını kapar, fakirlik kapısını açar, emel kapısını kapar, ölüme hazırlık kapısını açar.” Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye, I, 481.

¹⁴⁵⁰ es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's- Sünne, s.187.

¹⁴⁵¹ Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, s.127; es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's- Sünne, s.187.

¹⁴⁵² Kasas(28): 56.

¹⁴⁵³ Rum(29): 30. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVIII, 108.

herhangi bir mertebeye sadece kendi gayretiyle ulaşmadığını da anlaması anlamına gelecektir.¹⁴⁵⁴

Bu şekilde insan için gücünün nelere yetebileceği gerçeği de ortaya çıkar. Zira Yüce Allah insana irâde ve yapma gücü vermiştir. Ama kulların irâdesi, daha önce de geçtiği üzere Yüce Allah'ın irâdesine nisbetle az ve sınırlıdır. İlâhî veya mutlak ve sınırsız irâdenin çevrelediği sınırlar içerisinde insan hür, serbest hareketler yapabilir, düşünüp plânlayabilir. Bununla birlikte insan, sonsuz isteme gücüne sahipse de istediği her şeyi yapma gücüne sahip değildir.

Ama yine de insan bu sınırlı saha içerisinde yaptıkları ve güç yetirebileceklerinden sorumludur. Anacak Yüce Allah, ona iyi ve kötünün ne olduğunu bildirmiş ve bunlardan birisini seçmekte de onu serbest bırakmıştır. Seçmesinde isâbet ederse sonucunun mutluluk olacağını da haber vermiştir. Şayet isâbet edemezse; bilerek kötüyü seçmişse, burada hata kendisine aittir ve bundan dolayı o sorumludur. Ancak insan için bu sınırlı durum, hevâyla mücâdelede gerekçe gösterilerek sorumluluktan kaçılmaz. Zaten böyle bir anlayış insanın kendi aklını, irâdesini ve yapma gücünü inkâr etmek olur.

Ama her insanın yerüzündeki görevi, rolü, fonksiyonu ve gücü farklı farklı olduğundan yetenek ve kapasitesi de farklıdır. Bu nedenle herkes nefisini aynı şekilde te'dîb ve tezkiye edemez, hevâdan emin olamaz.¹⁴⁵⁵ Dolayısıyla bu iş kapasite ve yetenek oranında olur.

Her hâlükârda herkesin kendisi ile hesaplaşması, muhâsebesi olan cihâd-ı ekberle meselâ kendisini sorgulaması, düşüncesi veya yorumlarıyla kendi kendini hesâba çekmesi vb. mümkündür. Zaten gerçek akıllı ve zeki kişinin, nefisine boyun eğdiren, onu yenen, hesâba çeken ve zelfî kılan kimse olduğunu daha önce de belirtmiştik.

Bunun yanında kul nefisini Allah Teâlâ'nın emirlerine itâatkâr kılar ve güzel davranışlarına devam eder. Şeyh Muhyiddin el-Arabî'den nakille şöyle dediği haber verilir: “Bizim meşâyihimiz söz ve fiillerinden dolayı nefislerini hesaba çekiyorlar ve bunları bir deftere kaydediyorlardı. Akşam olduktan sonra defterlerini getirerek nefislerini hesaba çekiyorlardı. Şayet istiğfar gerekiyorsa hemen istiğfar ediyorlar; şükür gerekiyorsa hemen şükrediyorlardı ve uyuyorlardı.

Daha sonra biz bu düşüncüyü geliştirdik; zira kendi nefislerimizin konuştuğu bütün her şeyi yazıyorduk, onlara dikkatle önem verip üzülyorduk. Böylece Yüce Allah'ın, “*Hesaba çekilmeden önce nefislerinizi hesaba çekin.*” sözüne uyarak nefislerimizi hesaba çekiyorduk.”¹⁴⁵⁶ O hâlde bu gibi her mü'minin sürekli ve bilinçli bir imanla zaman zaman nefisini hesaba çekeceği bir zaman olmalı ve bunun gereğince yapmalıdır.

Ancak böyle bir muhâsebenin yanında insanın kendi nefisine, özüne bakışı da önemlidir. O zaman, “Nefisine bakışı kötü olan kimsenin başkasına da nasihati az olur ve olanı da pek etkili olmaz.” prensibi gibi bir düşünceyle ahlâk anlayışının da psikolojik temellere dayandırılmasına çalışılmalıdır. Çünkü bu, mü'minlerin nefislerine karşı birbirlerine etkili bir şekilde yardımcı olmaları için çok önemlidir.

Her hâlükârda nefsin temizliği veya yüceltilmesi, kirlere, pisliklere bulaşan bir kabın, su içmeye, yemek yemeye engel hususlardan temizlenmesine benzetilebilir. O zaman o, kutsanmış olur. Ama kap temizlenmediği takdirde, insanı kendisinden uzaklaştırır ve onda nefret uyandırır. Çünkü insan tabiatı gereği hoş, güzel ve temiz bulduğu şeylere yaklaşır. Öyle ise insanın saadete ulaşması, başkasına nasihatının etkili olması ve gerçekliğin kemâl noktasına erişmesi için nefsin arındırılması ile beden de kötü eğilimlerinden onun men edilmesi gerekir. Bu elbette zordur. Nitekim aynı zamanda her insanın bir melek bir de şeytandan karîni veya kendisinden ayrılmaz bir arkadaşı vardır.

¹⁴⁵⁴ es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s. 185.

¹⁴⁵⁵ Bkz. Bakara(2): 151; Şems(91): 8-10. vd.

¹⁴⁵⁶ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 478.

Ancak tabiatında bu meyil vardır diye kendisini arzularına kaptırana ve onun câzibelerine sonuna kadar itâat edene insan nazarıyla bakılamaz.¹⁴⁵⁷ Aksi hâlde Yüce Allah cihâdın azametini ve beşerin nefsinin terbiye edip en yüce makâma yükseltmesinin değerini, çok iyi bilendir. Zira onunla mücâdelenin fazileti ve önemi çok büyüktür. İnsan ancak mücâdeleleriyle, yücelme arzusuyla ve arzularına gem vurma azmiyle insandır. Nitekim Hucvîrî nefse karşı gelmeyi ahlâkî çabaların en değerlisi olarak nitelendirmiştir.¹⁴⁵⁸

İnsan nefsinin zaptetmesini, söz ve davranışlarına hâkim olmasını çok iyi bilmelidir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, İbn-i A'rabi'ye göre, nefisle yapılan cihâd, insanın sadece şahsına ait olup kendi yararınadır. Ama bu, düşmanla yapılır da o kimse ölürse¹⁴⁵⁹ o zaman o, bazı âyetlerde belirtilen ecir ve nimetlerle nimetlendirilmiş şehitlerden olur. Yüce Allah yolunda cihâd durumunda olanın kazanmış olduğu ecir ve ganîmetle, evine dönünceye kadar sahip olduğu fazileti, Yüce Allah'ın âyetlerine boyun eğmiş, namaz ve oruca ara vermemiş, geceyi namazla, gündüzü oruçla geçirmiş kimsenininki kadardır.

Zira Yüce Allah'ın farz kıldığı cihâdın, Hz. Muhammed'den rivâyeti sâbit ve sahîh hadislerle bir benzeri olmayan oruç ve namaz makâmında olduğu sâbittir. Cihâd gereklidir ve terki Yüce Allah'a isyândır. Zaten bizzat kendisini dine vermiş, samimi, bilgili ve bilinçli kul devamlı cihâd durumundadır.¹⁴⁶⁰

İnsanın nerede dolaşıp nerede karar kılacağını, hâlinin ne olduğunu veya olacağını, dünya ve âhirette istikbâlinin nereye varacağını yalnız Yüce Allah bilir. Bu nedenle cihâdla beraber olmuş veya olması muhtemel her türlü günaha karşı bu düşünceyle gayret ve istiğfâr etmek gerekir.¹⁴⁶¹ Zira fırsat elde olduğu sürece bu hep mümkündür.

Ama yine tekrar edelim ki hayat fırsatı süresince nefsi yüceltmede, Yüce Allah'ın inâyeti de gereklidir. Zira O, tezkiye ve terbiye edenlerin en hayırlısıdır. İsteyene yardımı muhakkaktır ve gereklidir. Zira Hz. Peygamber, "*Doymayan nefsten sana sığınırım.*"¹⁴⁶² ifadesini dile getirmiştir.

Bütün bu bilgiler bağlamında kararlı, gayretli ve sabırlı bir mücâhedede insanın kapasite ve yeteneklerini yukarıda izah ettiğimiz şekilde yeterince harekete geçirebilmesi veya kullanabilmesi zorunludur. Ancak böyle bir sürecin hem sürekliliğini sağlamak hem de davranışların basitleştirilebilmesi için aşağıdaki maddeleri düşünce planında bulundurmanın hevâ ile mücâdeleye az veya çok katkısı olacağı kanaatindeyiz. Bunlar:

1- İnsan, önce sadece arzuları için yaratılmadığını, bunların sonuçları ve hayatı boyunca yapılacak her türlü işi değerlendirmesi gerektiği gibi hususları düşünmesi için kendisine fırsat verildiğini düşünmeli.¹⁴⁶³

2- Hevâ yüzünden nicelerinin, sadece güzellikle sahip olunabilecek faziletleri veya üstün dereceleri kaçırdığını veya gayri insani durumlara düştüğünü düşünmeli.

3- İnsan aklını kullanarak hevâdan ibaret hedefini, arzusunu sona erdirmesi gerektiğini, lezzetlenmenin akabinde meydana gelecek acıyı veya bu hâlin onu arttıracığını, dolayısıyla bunun lezzetlenmesini kat kat geçeceğini anlamalı.

4- Kul bunu ve sonucunu, hem kendi üzerinden hem de başkası üzerinden tecrübesi ile fark etmeye çalışmalı, sonra bunun sonucuna baka baka bu makamda kalarak anlaşılan ve görünen nahoş şeyi sürdürmenin kişinin ayıbı olacağını anlamalı.

¹⁴⁵⁷ Şems(91): 7-10; Bakara(2): 268. Bkz. İnsan ve İnsanüstü; Ruh, Cin, Melek, İnsan, s. 181; Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 498.

¹⁴⁵⁸ Keşfu'l-Mahcûb, II, 427, 430.

¹⁴⁵⁹ Âl-i İmrân(3): 169, 170. vb. Bkz. el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye, II, 463.

¹⁴⁶⁰ A.g.e., II, 463.

¹⁴⁶¹ Muhammed(47): 19; Hadîd(27): 21. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 142.

¹⁴⁶² el-Müsned, II, 198.

¹⁴⁶³ Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ, s.19.

5- İstenilen veya eğilim duyulan her türlü olumsuz düşünce, inanç ve lezzetlerden düşünerek bunlardan sadece akl-ı selîmin önemli olmadığını haber verdiklerini dikkate alıp düşünerek bu gibi hususlarda hevânın gözünün kesinlikle kör olduğunu anlamalı.

6- Hevâyı yenmenin şerefini ve ona yenilmenin alçaklığını düşünmeli, hevâsını yenen herkesin insanlık onurunu ve kulluğun lezzetini bulacağını ve bunu hissedeceğini bilmeli.

7- Hevâya uymamanın dünyada ve âhiretteki faydalarını, dünyada güzel düşünmenin, öğüt almanın, güzelliklerden yana olmanın dünyadan sonra âhirette de ecirleri olacağını; aksi takdirde ebedî olarak bunların aksinin olacağını akletmeli, bilmeli ve kavramalıdır. Bunlar, bu şekilde benzer maddelerle çoğaltılabilir.

Bu anlattıklarımız ışığında insan, nefsinin kendi üzerindeki olumlu veya olumsuz yönde ne derece etkili olduğunu test edebilmek için şöyle düşünebilir: Bütün kulların cennete girmesi, mutluluğa ermesi karşılığında onların günahlarını üstlenerek bizzat cehenneme girmeyi kabul edecek kadar bir fedâkârlık duygusunu veya hassasiyetini taşıyabiliyor muyum? Cevap evet ise bu, ebedî azaba râzî olmak demek olup eşine rastlanmayacak bir diğergâmlık ve nefse gâlibiyetin zaferidir.

Bunun tersi olarak da şöyle düşünülebilir: Herhangi bir sebeple başkalarının malına veya canına hâle geldiği hâlde, sadece kendi malı ve canı kurtulan kimse, “Allah’a hamdolsun.” diyerek herkesi unutup sadece kendisini düşünürse bu, hevânın ona gâlib geldiğinin alâmeti olur. Zira bu durumda doğru olan ise, başkalarının uğradığı felâkete sevinmemek; Yüce Allah’tan onlar için yardım ve mağfiret dilemekle birlikte kendi kurtuluşuna şükretmektir.

Bu iki örnek, nefisle ilgili olumlu veya olumsuz yönde zirveye işâret eden misâller olabileceği gibi insanın nefesine karşı zafiyeti durumunda bununla ilgili eksiklikleri veya onun ne ölçüde terbiye edilmesi gerektiği hakkında da bir fikir verebilir, ayrıca hevânın etkisinin, ahlâk ve ahlâkî vicdan tepkisinde ne derece etkili olduğunun da bir göstergesi olur.

Hulâsa, hevânın, bir şeyi arzulamak,¹⁴⁶⁴ meyletmek, yukarıdan aşağıya düşmek- düşürmek gibi temel anlamlarından da anlaşılacağı üzere, ona uymanın sonu düşüşü veya felâkettir. Zira nefis, benliği hep ölümlüden yana çeker; insanın düşmanıdır ve nankördür. Nitekim onun temel vasfı, benliğin şehvete meyli veya keyfiliği tercih etmesi dediğimiz hevâdır.

Çünkü onun temelde iki olumsuz niteliği vardır; biri şehvetlere, olumsuz eğilimlere kendini iyice vermesi ve bunda ısrarlı olması; diğeri ise itâat etmekten uzak durması veya kaçınmasıdır. O halde hiç şüphesiz nefsin tabiatında kötülük vardır. Bu vb. nitelikleriyle insanı sapıklıkta tutacağı gibi hidâyetten de saptırır. Zaten ona, hiçbir zaman güvenilemez.

Nitekim insanın doğasında şerre yönelme; ama özellikle kendi hissî ve dünyevî istekleriyle meşgul olma eğilimi vardır. Her hâlükârda nefis kötülüğü emrettiği için onun arzusu veya hevâsı kesinlikle hakkı kabul etmemek ve bir geri dönüşür.¹⁴⁶⁵ Ancak aslında insanın esas fıtratı mükemmel ve temiz olup sonradan olan kazanç onu kirlendir.

Ama buna karşı örneğin insanın kendisini tanıyarak içindeki kötülüklerle mücâdele etmeye kazandığı bilinç hâlinin ahlâkî bir hüviyete dönüşmesinden doğan vicdan, insanın içinde olan, doğruyu ve yanlış ayıran bir yetidir. Ancak diğer yetilerin etkin olabilmesi için eğitilmeleri gerektiği gibi onun da eğitilmesi gerekir.

Nefsin yüceltilmesi veya terbiyesi insan için zorunlu bir görev ve temel esastır. Bunun bu dünyada yapılmasının mümkün olduğu âyetlerde belirtilmektedir. Ama bu onunla sürekli mücâdele edilmesini, mübâhlarda aşırı gidilmemesini ve onlarda ısrarlı olunmamasını gerektirir.

İnsanın onunla mücâdele etmesi için önce bu işin ciddi bir şekilde bilincinde olması ve nefsin zaafılarını çok iyi bilmesi gerekir. Ayrıca bu işin çözümünün temeli ve hareket noktası Kur’ân¹⁴⁶⁶ ve hadisler olmalıdır. Bu nedenle ilâhî ta’lîmâtlar doğrultusunda nefsî eğilimlerden ve hevânın kötülüklerinden korumayı öncelikle Kur’ân’dan ve diğer ilgili ilimlerden öğrenmek

¹⁴⁶⁴ İbrâhim(14): 37. Bkz. el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz, VI, 78.

¹⁴⁶⁵ Mâde(5): 48. Bkz. el-Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz, V, 120.

¹⁴⁶⁶ Şems(91): 7-10.

gerekir. O hâlde hevâdan arınmak için iyi bir eğitim; ama özellikle iyi bir din ve ahlâk eğitimi olarak nefis terbiye edilmelidir.

Bu durumda hevânın etkilerinin ortadan kalkması için mutlaka nefisle mücâdele etmek zorunluluğu çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zaten haktan yana olan ve bunun bilincinde olan nefsine boyun eğmez. Referansı Kur'ân olan tasavvufun da temel unsuru sülûk, bir nefis mücâdelesine veya mücâhadesine yoludur. Bu anlamda tasavvuf, sulhu olmayan bir mücâdele, bir cenk, bir tezkiye veya bir terbiyedir.

Ancak her tezkiye/yüceltme doğru değildir. Bu nedenle nefsi tezkiye şerîatin ahkâmına uygun olmalıdır ki bu aynı zamanda nebevî (Kur'ân'î) bir tezkiye olsun. Hatta bu nedenle tezkiyenin, nübüvvetin temel görevleri arasında sayılacak kadar önemli bir iş olduğuna âyet işaret etmektedir.¹⁴⁶⁷

İnsan bu ciddiyet, bilinç, bilgi ve kararlılıkla kendisini sürekli güçlü bir muhâsebeye çekerek nefsini tezkiye etmeye çalışmalıdır. Aynı zamanda bu, bir bakıma insanın iç dünyasını aklı ile kontrol altına alması olur. Bu, Yüce Allah'ın ona verdiği bir imkândır. İnsanın bu hisse karşı mücâdele edecek yeterince yetenekleri de vardır. Önemli olan insanın onları kullanabilmesidir.

Bu işin yapılması, elbette nefsin mertebeleri ile de alakalı olup -ki nefsin terbiyesinde, onun aşamaları hususunda mutlaka Kur'ân'a kulak verilmelidir- bunun iç çatışmanın dindirilmesine ve önüne geçilmesine, dolayısıyla nefsin kösteklenmesine katkı sağlar. Hatta bu şekilde iç çatışmanın kontrol altına alınması başarılabilir, iç ve dış dünyanın beraberliği sağlanabildiği ölçüde, hevâyâ karşı daha fazla mukâvemet oluşturmak mümkün olur; nefsin dizginleri ele alınır. Bu aslında insanın esas fıtratı üzere dönme ve olma gayretidir. Bu da sürekli hevâyâ muhâlefeti bir âdet hâline getirmeyi gerektirir.

Bu bağlamda diyebiliriz ki en önemlisi de ona karşı din duygusunun geliştirilmesidir. İçinde bulunulan şartlara göre din mükemmel bir şekilde yaşanır ve insanın iyi yönü yani esas fıtratı ortaya çıkarılmaya çalışılırsa bu, dinin etkisi altında kalan vicdan ve ahlâkî davranışlar üzerinde de çok etkili olduğu gibi hevâyâ karşı da bir engel teşkil eder ve insanı iyi olan şeylere yönlendirir. O zaman insan kötü olanı yaptıkça elem ve sıkıntı hissetmesine karşın, iyiyi yaptıkça bundan haz duyar.

Bu da insanın irâdesi ve sağduyusu ile onun iyiye yönlendirilmesini sağlar.¹⁴⁶⁸ Üstelik bu yönlendirmeye insan hür irâdesi ile Yüce Allah'ın emrettiği güzel şeyleri yaparak nehyettiği çirkin şeylerden de uzak durarak katkıda bulunur. Zira insan ahlâkî yönden buna muktedir.

Hatta sözünü ettiğimiz nefse karşı farklı mücâdele şekilleri ile kazanılan olumsuzluklar ve çevrenin tesirleriyle oluşan kötü alışkanlıklar da değiştirilebilir. Ancak doğuştan olan huyun, bazı hâllerde köretilmesi mümkünse de kökünden değiştirilmesi asla kabil değildir. Ama güzel davranışların kazanılması mümkündür.

Bu hususlarda sarfedilecek insani çabaların yanında Yüce Allah'ın yardımı da istenmelidir. Zira Yüce Allah kendi yardımıyla insanın nefsinin şerrinden kurtulabileceği, sıfatlarını temizleyip onu iyiliğe doğru değiştirerek yüceltebileceği gerçeğini çeşitli âyetleriyle bildirmiştir.¹⁴⁶⁹

Ancak nefsi terbiye kapasite ve yetenekler oranında olduğu için nefse karşı veya ahlâkî yönden herkes nefse aynı terbiyeyi veremez. Ama herkesin hevânın veya arzuların kısıracından, tuzağından kurtulmak için imkânlar ölçüsünde hareket etmesi, kararlılıkla acı veren şeyleri terk etmesi ve kendisinin sıkıntısından emin olunamayacak şeyleri tedricen bırakması mümkündür.

Çünkü ona akıl ve düşünme yeteneği, yararlı ve zararlı veya iyi ve kötü şeyleri ayırt etme yeteneği verilmiştir. Hür irâdeye de sahiptir. O hâlde gayret ve mücâhede ile insan kendisindeki

¹⁴⁶⁷ **Bakara**(2): 151.

¹⁴⁶⁸ **Ruhbilim-Psikoloji**, s.120.

¹⁴⁶⁹ Bkz. **Yusuf**(12): 53; **Nûr**(24): 21; **Haşr**(59): 9; **Teğâbun**(64): 16.

yetenek ve imkânları etkili kılabilir. O zaman onun Yüce Allah'ın âyetlerini çok iyi dinlemesi ve yedeneklerini iyi kullanması zorunluluğu ortaya çıkar.

O'ndan yardım istemeyi de ihmâl etmeyerek Yüce Allah'a karşı saygı, korku ve âhîret endişesi iyi değerlendirilmelidir. Zira bunların belirgin hâle getirilmesiyle nefsin tazeliği ve canlılığı baltalanır. Bun paralel olarak iç dünya ile davranışların (maddî ve mânevî) uyumu; bu ikisi arasındaki denge, yani âyetlerde dile getirilen iç çatışmanın dindirilmesine katkı sağlar. İnsan bunu sağladığı oranda nefsi yüceltme yolunda mesafe kateder.

Bu şekilde benliğin ölümlüden veya iğretiden ölümsüze doğru yükselişini veya yücelmesini sağlayarak insandan istenen nefisle mücâdele ile o, hayvan seviyesine düşmekten kurtulur. Bu nedenle nefisle cihât hem zorunlu bir görev hem de insanlık şerefini kurtarma mücâdelesidir.

Ancak nefisle cihat, onu öldürmek değil terbiye etmektir. Herkes kendisini sürekli muhâsebeye veya hesaba çekebilir ve onu zelil kılabilir. Ama herkes onu aynı derecede kontrol altına alamaz.

Her hâlükârda insanın kendisiyle üstün nitelikler kazandığı ruhun eğitimi çok önemlidir. Bu şekilde onun nitelikleri geliştirilebilir. Zira onda nefse karşı fazilet, yüksek insanlık örneği ufkuna yükselme, sâlih amelde bulunma ve nefsî sükûnet ve ruhsal mutluluğuna ulaşma vb. yetenekler bulunur. Bunun için insan, ruhla ilgili farklı alanlar, özellikle psikoloji alanında, ruhun fitrî ahvâlî ve insanın ruhsal yaşantısı hakkında elde edilen bulgulardan yararlanarak ruhun terbiyesi yapılmak suretiyle ondaki güzellikler daha etkin hâle getirilebilir; sonra gâye belirlenir ve ona doğru ilerlenir.

İnsanı bu yöne sevk eden, bunların mükâfatı olarak iyi kullar arasına girmek, âhîret veya ibâdetler konusunda kendisini huzurlu hissetmek, ruhi hasletleri geliştirmek gibi durumlar bu hususta teşviki artırır. Üstelik bu cihat sadece insanın kendisi için ve onun lehine olup Yüce Allah bu cihâdın azametini ve beşerin nefsin terbiye edip en yüce makâma yükseltmesinin değerini çok iyi bilmektedir.

Buraya kadar sayıp döktüklerimizin sağlanabilmesi için, insanın mükemmel bir inanç, sağlam bir bilinç, sağlıklı bir düşünce, eşyanın tabiatına uygun olan ilim, samimi ibâdet, güzel duygular veya bunların güzelleştirilmesi ve etkin hâle getirilmesi vb. gerekir. Bununla birlikte, akıl, irâde ve vicdan hassasiyeti vb. ile oluşturulabilecek sağduyu, yapıp edebilme gücünün bu hususa katkısı çok önemlidir. Ayrıca sürekli tevbe ve istiğfar gereklidir. Aksi halde insan her yaptığı iyiliğe karşı hak ettiği mükâfat gibi bu duyguya uyarak yaptığı kötülüğün de hesabını da vercektir. Neticede nefsin alçaltanın hüsrânda olacağı gibi yüceltenin kurtuluşa ereceği muhakkaktır.

Bunun yapılması ve başarılması insanın tercihi aittir. Bu hususta hürdür. Ama nihâyet bütün bunların sonucuna katlanacak olan o olduğu için doğru olanı yapmaya mecburdur. Üstelik nefsin memnun etmesi mümkün değildir. Çünkü nefse istediği verildikçe arzusu daha da artar. Bu da insanın acı çekmesine neden olur. İnsan için rahatlık değil ızdırap getirir. Bu nedenle ceza, hürriyet ve saadet, insanın bu uğurda yararlanabileceği bütün kapasite ve yetenekleri hevâya karşı kullanmak ve tam olarak nefsin arzularından tam olarak sıyrılmakla olur.

2) DİNDE İ'TİDÂL VE DENGE İLE MEŞRÛ' SINIRLAR İÇERİSİNDE HEVÂNIN KONTROLÜ

Hevesin ölçüsünün ve kontrolünün çok zor, hatta imkânsız olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, değişen arzulara, gelip geçen duygulara, isteklere bağlıdır. Onun hedefi ve istekleri hiçbir ölçüye dayanmaz ve sınır nedir bilmez.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁷⁰ Rûm(30): 29. Bkz. Fî Zılâlî'l-Kur'ân, XI, 421.

Ancak şer'at (din)i doğruluğun, i'tidâlin en üst mertebesi olan, insanı en iyi tanıyan ve onun yararını isteyen Yüce Allah, bu eğilimin kontrolünü sağlamanın insan için önemini ve yollarını Kur'ân'da ortaya koymuştur.

Buna rağmen insanların pek çoğu hak olan sınırları hem tanımaz hem de bilinen ve belirlenmiş olan doğru sınırları aşmakta ısrar ederler. Bu nedenle hak (doğru) olan hükümlerin tebliğ edilmesi yeterli olmayıp bunların özüne uygun olarak uygulanması gerekir.

Bunun için bunlarla insanlara hem hak ile hükmedilmeli hem de bu görevi üstlenenlerin bunlardan sorumlu, hevâlarına uymayan, bunları kendileri de yaşayan, sapıtanlardan olmayan kimseler olmaları gerekir.¹⁴⁷¹

Ancak herkesin ıslâhının temelini oluşturan din açısından i'tidâlden söz ederken her toplumda bazılarının aşırı derecede dindar, bazılarının ılımlı, bazılarının ise hiç dine aldırış etmeyen, fıska ve isyâna yönelen kimseler olduklarını da göz ardı etmemek gerekir.¹⁴⁷²

İşte bu gibi durumlarda dinin yaptırıcı gücünün ölçülü ve etkili olması, doğru yaşanması için doğru bilinmesi de çok önemlidir. Zira o, insanı bir işi veya hareketi yapmaya zorlayan bir güçtür. Nitekim acıkma, soğuk vb. insanı yemeye ve kalın giyinmeye zorlayan fizikî veya maddî güç olduğu gibi manevî yaptırıcı güçler de vardır. Meselâ ahlâkî, sosyal, adlî vb. insanları hizaya getiren yaptırıcı güçler bunlardan bazılarıdır.¹⁴⁷³ Bunların odak noktası olan dinin, insanları psikolojik bir deyimle, olumlu ve dengeli yönde etkileyen bir fonksiyonu vardır.¹⁴⁷⁴

Bununla bağlantılı olarak insanın ruhsal açıdan, dengesi, uyumu ve sağlığı temin edilirse onda oluşacak mutluluk, tutarlılık ve denge ile nefis hevâsına galebe eder. Ancak hevâyâ fırsat vermemek için dinde, beden ve ruh dengesi, çalışmanın ve hürriyetin sağlıklı olması, i'tidâli yakalamak için gerekli ve çok önemlidir. Buna çok büyük bir katkı da ibâdetlerin düzenli olması ile insanın ruhunda bir disiplinin oluşturulması ve bu şekilde de ibâdetlerin hedefine ulaşmasıyla olur.

Bu anlamda, İslâm toplumunda hayat düzeninin fertlere zorunlu kıldığı farz ibâdetleri yerine getirmek, sâlih ameller işlemek, İslâm ahlâk normlarına tâbi olmak, "emr-i bi'l-m'arûf ile nehy-i ani'l-münker"ın gereğini yapmak gibi hususların hem iç huzuru hem de ruhun istekleriyle bedensel istekler arasındaki dengenin gerçekleştirilmesindeki rolü çok büyüktür.¹⁴⁷⁵

Bunların yanında özellikle vurgulanması gereken bir şey de, ibâdetlerin veya bu anlamda yapılan davranışların Yüce Allah'ın istediği şekilde yerine getirilmesidir. O zaman bunlar gerçekten daha etkili ve i'tidâl üzere olur. Aksi hâlde bunların dinî ölçüleri aşarak arttırılmaları veya eksiltilmeleri gibi şeyler ma'siyettir.¹⁴⁷⁶

Bununla birlikte herkesin benimseyerek tavizsiz olarak uygulayacağı emirlerin bilgisini edinme, onu koruma gayreti ve bilinci ile ona itâatkâr olarak Yüce Allah'a yönelmesi; günâh işlemekten kaçınması, kararlılıkla her kabahati önemsemesi gibi ilkeleri uygulamasında prensip sahibi olması gerekir.¹⁴⁷⁷ Aksi hâlde herkesin nefsi, az veya çok kendisini her zaman sünnetleri, hatta farzları bile ihmâl etmeye sevk eder. Bunun için endişe ve kuşkuyla bu tür prensiplere uymak yararlı olur.¹⁴⁷⁸

Bu gibi çeşitli yöntem ve vâsıta göz ardı edilirse, kontrolsüz isteklerin kol gezeceği toplumlarda insan için hiçbir şeyle yetinmeme, özentî, elde olanını başkasıyla paylaşmama, dine riâyet etmeme gibi sonuçlar ortaya çıkar ve insanın hep kendisine toplama hırsı artar. Buna karşılık insandaki bu doğal hevâ duygusu kontrol altına alınırsa hem olumlu hem de olumsuz,

¹⁴⁷¹ Necm(53): 2, 3. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, II, 258.

¹⁴⁷² Nisa(4): 46, 162; Bakara(2): 83; Al-i İmrân(3): 75.

¹⁴⁷³ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ', **İslâm'a İlk Adım**, Çev. Serdar Güzey, İnkılâp Yay., İstanbul, 1405/1986, s.143, 144

¹⁴⁷⁴ **Din Psikolojisine Giriş**, I, 3.

¹⁴⁷⁵ **Kur'ân Psikolojisi**, s. 201, 2002.

¹⁴⁷⁶ **Kurân İlimleri**, s. 241.

¹⁴⁷⁷ **The Religion of İslâm**, s.188.

¹⁴⁷⁸ **Tasavvufun Ana İlkeleri**, s. 42.

hem yükselme hem düşüş anlamını kapsayan hevâya hâkim olunarak kontrol altına alınır ve ulvî yolda engel olmaktan çıkarılır.

Bu noktada, Yüce Allah'ın insana bir lütuf olarak bahsettiği hürriyeti de doğru anlamak gerekir. Bu hürriyet, nefsin arzularına mukâvemet edebilme, şehvetin esaretinden kurtulabilme, seçme ve takdir hürriyetiyle birlikte onu ölçü olarak kullanabilme yetisidir. Bu yeti, zaten kontrolü zor olan hevâ sahibinin sınırsız olarak istediği her şeyi yapması demek olmayıp yükselmeyi, yücelmeyi, bilâhare yüksek bir hayat için hazırlanmayı gâye edinen kimselerin hâlini ifâde eder.¹⁴⁷⁹

Ancak insan her gâyesine ulaşamayabilir veya her arzu ettiği şey de onun olmayabilir. İnsanın her temenni ettiği ve gönlünce arzu edip kurduğu her hayali her ideali gerçekleştirebilir. Meselâ putlar şefaât eder diye temennide bulunmakla nefislerin arzuları yerine gelivermez; peygamber olmayı isteyen peygamber olamaz. İnsanın bu gibi her arzusu gerçekleşmez. Çünkü her şey Yüce Allah'ın irâdesine bağlıdır. Bu da dikkatlerden kaçmamalıdır. Nitekim bir âyette, « أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمَنَّى » “Yoksa insan, her arzu ettiğine sahip mi olacaktır?”¹⁴⁸⁰ buyurulmaktadır. Bu nedenle özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliğine inananlarda, her istenilenin olamayacağı bilinci olmalı, aşırılık değil i'tidâl veya ölçülülük bulunmalıdır.

Kur'ân'a göre insanı böylesi vasıflara yönlendiren, doğru imandır. Bu da insan için onun gereğini yerine getirmenin zorunluluğunu gösterir. Ama kişi kalbini Yüce Allah'ı anmaktan alıko, nefsinin arzusuna uyar ve işi hep aşırılık olursa o zaman o, geçici arzularında nefsinden yana olmuş olur.¹⁴⁸¹ Bu da insan için istikrarsızlık demektir. Zira insan, Mü'minûn(23): 71'de belirtildiği üzere hevânın, âlemin bile dayanamadığı istikrarsızlığına, dengesizliğine, dayanamaz ve i'tidâli yakalayamaz.¹⁴⁸² Öyleki Kur'ân'da hevâya tâbi olmak, evrenin uyumlu düzeninin yıkılışı, anarşi ve kaosun sebebi olarak gösterilmektedir.¹⁴⁸³

Bu, inanç ve düşüncelerde de böyledir. Meselâ müşriklerden herkes kendi arzu ettiği putlara tapmaktaydı. Zira içlerinde bir başkasının arzu ettiğini arzu etmeyenler de vardı. Ayrıca bir süre putlara tapıyorlardı; ama gelecekte veya başka bir zamanda nefislerinin arzu ettiği başka şeylere tâbi oluyorlardı. Bu onların, tek bir sapıklık üzerinde sebat etmemiş olduklarını göstermekteydi. Öyleki nefisleri geçmişte ibâdet şekillerinden belli bir şeyi arzu ediyordu; ama bunu sürdürmüyorlardı ve aksine her gün ayrı bir ibâdet şekli ortaya çıkarıyorlardı. Bu o kadar belirgindi ki, putları kırıldığı gün, bir başkasını yapıyorlar, günlük arzularına göre ibâdetlerinin şekillerini değiştiriyorlardı.¹⁴⁸⁴

Demek ki, hevânın esiri olan müşrikler de tapınma ve ibâdet konusunda bir denge yoktu. Böyle inanç ve düşünceye sahip olanların hâli her zaman aynıdır. Bu da gösteriyor ki, hevâ sahiplerinin ibâdetleri veya tapınmaları sürekli değişmekle birlikte bu hususta herhangi bir istikrarları yoktur. Bu da çok doğaldır. Zira hevâya uyulursa fayda veren bir şeyin bile meşru sınırlarında durulamaz. Meşru yollar ve sınırlar dışına çıkılınca da nefsî eğilimler, istekler, arzular, ihtirâslar vb. gayri meşru olurlar.

Meselâ şehvet bedeni korumak ve nesli devam ettirmek için verilen, en önce bulunan, doğuştan olan ve diğer kuvvetlere nazaran ıslâhı zor olan, kuvvetlerden en kuvvetlisi olan bir kuvvettir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi onunla bedeninin menfaati sağlandığı ve muayyen ölçüler içinde kalındığı takdirde zararsız ve zorunlu bir kuvvet olur. Bu husustaki aşırılıklar yasaktır.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁷⁹ Nâzi'ât(79): 40. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 499.

¹⁴⁸⁰ Necm(53): 24. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 314.

¹⁴⁸¹ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 101; Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 476.

¹⁴⁸² Resâ'il Felsefiyye, s. 39, 40.

¹⁴⁸³ Mü'minun(23): 71.

¹⁴⁸⁴ Necm(53): 23. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 519.

¹⁴⁸⁵ Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî, s.151.

Çünkü arzular ve hevesler karşısında kullar âcizdir, görüşleri ve hevesleri muhtelifdir. Ama Yüce Allah bütün sıfatlarında, sözlerinde, fiillerinde, kanun koymasında, takdirinde ve yaratıklarını düzenleyip idare etmesinde en kâmil olandır, yücedir, kutsaldır.¹⁴⁸⁶ Bu nedenle kul, hevâyâ hâkim olmada, onu kontrol altına almada, ölçülü olmada O'nun emirlerine uymaya ve yardımına muhtaçtır. Nitekim Kur'ân'a bağlanmak insanın arzularının olgunlaşmasını sağlar ve onun sayesinde onları dizginler. Dolayısıyla insanın daima vahye (kitaba) bağlanması, onun emirlerini yerine getirmesi zorunludur.

İnsan, Kur'ân'ı rehber olarak alınca Yüce Allah ile arasında var olan bağları kuvvetlendirir; maddeye ve arzularına esir olmaktan daha kolay ve çabuk kurtulur. Buna ilâveten insan, yersiz endişe ve korkularından sıyrılarak kendine güvenle şehvet ve hevâyâ emir ve irâde altına alıp aklın ve ruhun emrine verir. Bu da ilmin kalbi tezkiyesi; ama bilhassa amelle ve Yüce Allah'ın çizdiği sınırlara yaklaşmamakla mümkün olur. Bu şekilde, şehvetin dizginlenerek ma'kul veya akla uygun, mantıklı, normal ölçüler ve hudutlar içinde tutulması mümkün olur ki İslâm ahlâkında buna iffet denir.¹⁴⁸⁷

Ama meselâ Yüce Allah, İsrâiloğullarına rızık olarak verdiklerinin temizlerinden yemelerini, rızıkta aşırı gitmemelerini, aksi hâlde gazabını hak edeceklerini bildirmiştir. Bu durumda ihtiyaçları dışında onlardan almayacaklardı ve böylece O'nun emirlerine muhâlefet etmemiş ve gazabını da hak etmemiş olacaktı. Ama bunun aksi ise onların mahvolmaları, mutsuz olmaları ve cehenneme girmeleri sonucunu doğuracaktı. Ne yazık ki onlar bu duruma kulak asmamışlar ve sınırları çiğnemişlerdi. İşte hevâyâ uymaları onları bu ölçüsüzlüğe ve sınır tanımazlığa itmiştir.

Sözünü ettiğimiz hususlarda i'tidâlden söz ederken insanın aklına mal ve servetin niçin akla, ilme veya çalışmaya göre tevzî edilmediği konusu gelebilir. Ancak bilinmelidir ki, Yüce Allah onu dilediğine dilediği miktarda verir. Zira bu onun bir lütfudur. Çalışmakla beraber duayla da Yüce Allah'tan dünyalık ve mal istemek câiz olup buna teşvik de vardır. Ancak İslâm dini, ahlâkî sınırlar içinde kalarak hırs ve tamâha, kanaat ve kismete rızâ ile karşı konulmasını ister. Aksi hâlde insan gâye değil vâsita olur.

Şu da unutulmamalıdır ki, çaresizlik insanı günâha sokabilir. O, dünya ve âhiret için yüz karası olmamakla beraber, küfre de yaklaştıran bir hâl alabilir. Bu nedenle Hz. Ömer bir kıtlık senesinde hırsızlara verilen cazâyı uygulamamıştır. Haysiyet ve şerefiyle çalışan insan için fakirlik yüz akıdır. Hatta namuslu ve onurlu olanlar, zenginlerin ulaşamadığı yüksek mânevî mertebelere bile ulaşabilir. Bununla birlikte bol ve emek karşılığı olmayan mal ve servet günâh ve haram olan şeylerin işlenmesine de sebep olabilir. Bu nedenle toplumda sermaye ve servet kayıt altına alınmalı, zenginlik ve fakirlik arasında uçurumlara meydan verilmemelidir. Zira insanda ihtiyaçtan fazla mal ve servet sahibi olma hırsı doğuştan ve tabîi olarak var olduğundan buna hevâyâ karşı çok dikkat edilmelidir.¹⁴⁸⁸ Aksi takdirde bu hırs, insanı aşırılığa götürür ve hevânın dediği olur.

Aşırılıkta daha da ilerisine, onda da hevâyâ ve şehvete dâvet vardır. Meselâ yine İsrâiloğulları buzağıya tapmışlardır. Kendilerine gelen kudret helvâsı ve bıldırcının her birinden bir sonraki güne kadar ihtiyaçları miktarınca i'tidâli gözeterek Yüce Allah'ın bir lütfu, rahmeti ve ihsânı olarak almışlardır.¹⁴⁸⁹ Ama ne zaman aşırılıklara kaçmışlar ve buzağıya tapmışlar, hem hevâlarının pençesine düşmüşler hem de i'tidâle ilişkileri kalmamıştır.

Kur'ân'da, hevâ sebebiyle olan haksız haddi aşma ile sınır tanımazlık yasaklanmıştır. Bu, bize Kur'ân öğretisine göre din mantalitesinde aşırılık olmadığını gösterir. O hâlde İslâm dininin sınırı haklıdır. Bu ölçü ve sınıra dikkat etmek gerekir. Dinde haddi aşmak iki türlü olur. Bunlar: Birincisi, haklı gulûv olup bu, hak hususunda haddi aşarak ileri gitmek, haklı aşırılıktır.

¹⁴⁸⁶ Mü'minûn(23): 71. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 5658.

¹⁴⁸⁷ Mufredâtü Elfâzî'l-Kur'ân, s. 573.

¹⁴⁸⁸ İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, s.193.

¹⁴⁸⁹ Tâhâ(20):80,81. Bkz. Tefsîr-İbn-i Kesîr, X, 5258.

Dinî hakikatleri incelikleriyle araştırıp yerleştirmek, hükümleri tam tatbik etmektir. Bu aşırılık (ifrât) ve tutuculuk (taassup) sayılmaz. İkincisi, bâtil gulûv olup haksız bir aşırılıktır.¹⁴⁹⁰ Çünkü bu, bâtil olan hususlarda hevâyla haddi aşırıp ileri gitmektir. Zira bunda delillere rağmen zorlanarak da olsa şüphe ile hareket edilir. Bu tür bir aşırılıkla açık olan hakkın sınırını aşmak ve onun tersini benimsemektir. Örneğin, Yahûdilerin Hz. İsa'nın (hâşâ) veled-i zinâ olup yalan söylediğini ileri sürmeleri veya Hristiyanların Hz. İsa'nın bir ilâh olduğunu iddia etmeleri böyledir.¹⁴⁹¹

Dinde hedef her zaman hak olmalıdır. Nitekim kör bir taklît, kuru bir tutuculuk ile ifrât veya tefrîte saparak hak olan sınır aşılmamalıdır. Haksızlık yapmamak, haksız şeylerde ısrâr etmemek gerekir. Yüce Allah Hristiyanlara, Mesîh'in hak olan peygamberliğini ileri geçip de onu ilâhlık mertebesine çıkarmayı yasaklaması bu kabildendir.¹⁴⁹² Zira her konuda olduğu gibi bu hususta da hakka bağlı kalmak gerekir.

Bu ve benzeri konularda hakka sâdık kalmak için ilim ve hikmet çok önemlidir. Zira bunlar Kur'ân'a göre, Yüce Allah'ın nebi ve resullerden seçkinlere verdiği en önemli nimetlerdendir. Hatta O, insanı kendi nefsinin, garip yaradılışını ve hassas oluşumunu düşünmeye teşvik etmekle insanı, bedensel oluşumu; tıp, fizyolojik ve patolojik ilimlerde araştırmaya, nefsi etüd etmeye ve sırlarını öğrenmeye sevk etmektedir. Çünkü nefsi bilmek, Yüce Allah'ı bilmeyi sağlamakla olur.¹⁴⁹³ Ama bu hususlarda mutlaka istidlâl ve delilin gerekli olduğu bilinmelidir. Bunun yerini bilgisizlik ve hevânın eseri olan taklîdin asla almaması gerekir. Zira onun yanlışlığına dair delillerin en büyüklerinden biri olan bu gibi âyetleri¹⁴⁹⁴ görüyoruz.

Aynı anlayışla insan, derûnî hayatı idâre eden kanunları tanıdıkça iç denge ve düzenini kurmaya daha iyi muktedir olur. Nitekim herkesin bir iç düzeni vardır. İç düzen demek, hayatın her ânında, o ânın şartlarına uygun olarak yaşayabilmek, bir takım sevinçler, kararlar ve ihtirâslarla kımıldanan içini kendi istediği hâle koyabilmek ve bundan sonra içindeki bu manzarayı yabancı tesirlerle değişip bozulmaktan koruyabilmek demektir. Dıştan gelen bir tesirle insanın içindeki manzaranın değişmesi, ondaki düzenin bozulmasıdır. Ama dengeli ve mesut insan, kendi düzenini kendi içinde kurabilen insandır.¹⁴⁹⁵

İslâm, ruhun istekleriyle beden istekleri arasındaki aracılığı açısından hem ruhun hem de beden arzularını âdilce düşünmesiyle diğer dinleri geçer. O, “şer’î” ve “ölçülere uygun” olduğu müddetçe insanın bedenî, ya da maddî bir zevkten kendisini mahrûm etmesini zorunlu kılmamaktadır. Kur'ân'da insanların hem maddî hem de mânevî isteklerini doyurmaya yönelmelerini teşvik eden pek çok âyet vardır.¹⁴⁹⁶ Bu durumda Ebû Bekir Râzî'ye göre, yüksek bir ahlâka ulaşmak için hevâyı (arzuları) baskı altına almak ve her şart ve ahvâlde aklın buyruklarına uymak gerektiğini savunarak bazı görüşler ileri sürmesini,¹⁴⁹⁷ hevâyı kontrol altına almak şeklinde algılamak daha doğru olsa gerek.

Dinin elverdiği sınırlar içinde insanın bizzat hem bedensel hem de ruhsal ihtiyaçlarını doyurması ve bunun her iki yön arasındaki çatışmayı ideal bir çözüme kavuşturacak şekilde düzenlenmesi, onlar arasında uyumu sağlar. Bedenin ve ruhun ihtiyaçları arasında ki bu uyum ancak insanın yaşamında aşırıya kaçmaması; i’tidâl ısrârı ile devam etmesi, bedensel ve ruhsal motivlerinin her ikisinin doyurulmasında aşırı ve yanlış davranmaması hâlinde mümkün hâle gelebilir.

¹⁴⁹⁰ Mâide(5): 77. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 319, 320.

¹⁴⁹¹ **Tefsîr-i Kebîr**, XVII, 179; **Aynı eser**, IX, 178.

¹⁴⁹² Mâide(5): 77. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 319, 320.

¹⁴⁹³ **Fussilet**(41): 53; **Zâriyat**(51): 20,21 Bkz. **Kur'ân ve Psikoloji**, s. 208.

¹⁴⁹⁴ **Ksas**(18): 50. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XVII, 536.

¹⁴⁹⁵ **Ruhbilim-Psikoloji**, s. 4.

¹⁴⁹⁶ **Kasas** (28): 77. vd. Bkz. **The Religion of İslâm**, s.189.

¹⁴⁹⁷ **Resâ'il Felsefiyye**, s. 3940.

Zira İslâm'da bedensel dürtüleri tam olarak doyurmaya esas olacak mutlak bir serbestlik yoktur. İslâm, beden ve ruhun bütün dürtülerinin uyumunu sağlamaya çağırır. Nitekim Kur'ân, şahsiyette bu dengenin gerçekleşmesinin zorunluluğuna işaret eder.¹⁴⁹⁸

Üstelik bu dengeyle birlikte, mü'minin hayırlısının dünyası ve âhireti için çalışan olması çok önemlidir. Beden ve ruh arasında da dengenin gerçekleşmesiyle böylece kâmil ve gerçek anlamda iç dünyasında şeffaf ruhsal kuvvet ile taşkın bedensel yaşamı denkleşmiş olan ve Hz. Peygamber'in şahsiyetinin temsil ettiği ideal insan kimliği ortaya çıkar.

Çünkü Hz. Peygamber, mükemmel tarzda saf ve huşû' içinde Allah Teâlâ'ya gerçek anlamda ibâdet ediyordu. Beşer olarak hayatı diğer insanlar gibi yaşıyordu, dinin çizdiği sınırlar içinde bedensel ihtiyaçlarını doyuruyordu, bundan dolayı da o, kâmil insanı ve içinde insanlığın ruhsal ve bedensel bütün güçlerinin dengelendiği örnek insan şahsiyetini oluşturarak temsil ediyordu.

Aslında beden ve ruh arasında olması gereken insan şahsiyetindeki bu denge bütün evrende var olan dengenin bir örneğidir. Nitekim Yüce Allah, her şeyi bir ölçü ve denge ile yaratmıştır.¹⁴⁹⁹ Bunu koruyan ve devamını sağlayan da O'dur.

Anlaşılabileceği üzere insandaki denge, sadece onun biyolojik dengesine mahsûs olmayıp mükemmel bir tarzda şahsiyetini de kapsar, vücut ve ruh arasındaki ahenk ve dengeyi de içerir. Zaten İslâm'daki uyumlu şahsiyetin, vücut ve ruhun kendi aralarındaki denge ve ihtiyaçlarının doyumuna kavuştuğu bir şahsiyet olduğu, belirttiğimiz bu bilgilerden ortaya çıkmaktadır.

O hâlde bu uyumlu şahsiyet, vücut sağlığını ve gücünü göz önüne alan, dinin çizdiği sınırlar dâhilinde ihtiyaçlarını doyuran, aynı zamanda Yüce Allah'a imana tutunan, ibâdetlerini ifâ eden, Yüce Allah'ın hoşnut olduğu şeyleri yapan; ama gazabına sebep olan şeylerden kaçınan bir şahsiyettir.

Ancak kul, böyle değil de hevâ ve şehvetlerinin peşine takılırsa onun şahsiyeti uyumsuz bir şahsiyet olur. Bunun tam tersi bedenün ihtiyaçlarını engelleyen, vücudunu zorlayan, onu aşırı ruhbânlık ve şiddetli zühd ile zayıf düşüren, onu sadece ruhsal ihtiyaç ve zevklerine meylettiren de uyumsuz bir şahsiyete sahip olur. Bu iki aşırı yöneliş insanlığın doğasıyla çelişir ve fitratına tenâküz teşkil eder. Bu nedenle bu iki yöneliştten herhangi birinin gerçek anlamda insan şahsiyetini gerçekleştirmesi mümkün olmadığı gibi bu şekilde i'tidâli yakalamak ve gerçek kemâle ulaşmak da mümkün olmaz.

O hâlde İslâm'da, meselâ gece boyu uyumaksızın ibâdet etmenin, iftârsız sürekli oruç tutmanın, kadınlardan soyutlanarak evlenmemenin vb. hoş karşılanmaması, bedenün ve ruhun istekleri arasında zorunlu dengenin sağlanması gibi hususlarda dinin anlayışı ortaya konulmuştur. Nitekim bu dinin tebliğcisi, Hz. Peygamber, Yüce Allah'tan en çok korkan, en fazla muttâkî olan, orucunu tutan, iftârını yapan, namazını kılan, dinlenen, kadınlarla evlenen vb. bir elçi idi.

Ancak herkes bu sayılan hususlarda dinî emirler ve ölçülülük açısından o örnek insan gibi olamayabilir. Çünkü insanlar, beden ve ruh hâlleri, meyillerinin farklılıkları vb. ile doğal olarak ayrılık gösterirler. Nitekim insanlar, birbirlerinden farklı oluşları ve bunu ayırt edici kimliklerinin olmasıyla ayrıştırılmaları ve buna göre bir çok şahsiyet grubunun ortaya çıktığının tespit edilmesi de bunu gösterir.

Her ne kadar bu şekilde farklı kimliklerde gruplar ve kişilikler ortaya çıkarılsa da yine insanların sınıflandırılmalarıyla ilgili yapılan pek çok çalışmada, her insanın diğerleriyle aynı olan belirli bazı ortak yönleri, nitelikleri ve bunlara göre şahsiyet benzerlikleri veya aynı yönleri olduğu da anlaşılmaktadır. Hatta insanların bedensel oluşum özellikleri temeli üzerinde yapılan gruplandırmalarında şahsiyete ait bedensel gruplar çerçevesinde, ruhsal kimliklerin de birbirlerine benzerlikler gösterdikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁸ Kasas(28): 77. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s. 204.

¹⁴⁹⁹ Kur'ân ve Psikoloji, s. 204.

¹⁵⁰⁰ Hucûrât(49): 13. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s. 205.

Buna rağmen insanların, bütün benzer veya farklı yönleriyle din ve fıtrat açısından hevâya karşı i'tidâli yakalamak suretiyle müşterek güzel özelliklerinin ve şahsiyetlerinin ortaya çıkması da mümkündür. Nitekim Kur'ân'da heveskâr olmayanların şahsiyetlerini ve davranışlarını somut bir şekilde ortaya koyma noktasında doğruya ulaşmak amaçlanmaktadır.¹⁵⁰¹ Bu nedenle insanlar arasındaki farklılıklar dinî evâmîr ve i'tidâle karşı bir engel teşkil etmez.

Kur'ân'da insanlar kimlikleri, davranışları ve özellikleri bakımından, hevânın kendileri ile çok yakından ilgili olduğu özelliklerle son iki gruba birlikte öne çıkan üç tür tasnîf yapıldığını da görüyoruz. Bunlar, mü'minler, kâfirler ve münâfıklardır. Bu üç türden her bir tür diğer türlerden temel kimlikleri ile ayrılrsa da, insan olarak kişilik açısından birbirine benzer niteliklerinin olması doğaldır. Ancak Kur'ân'ın insanlara ait öne çıkan ve inanç üzerinde yaptığı bu tasnîf, onun hidâyet kitabı olması yönündeki hedefiyle bir paralellik arz eder.

Aynı zamanda bu sınıflandırma, insan şahsiyetinin veya kimliğinin oluşmasında ve bu nedenle kendisini ayrıcalıklı kılan kimliğinin sınırlandırılmasında ve onu, davranışlarıyla ayrıcalık kazandığı belirli özel bir yöne yönlendirmesinde, inancın önemine işaret eder. Ayrıca bu tasnîf, Kur'ân'a göre şahsiyetin değer ve derece kazanmasında temel etkenin inanç ve takvâ olduğuna da işaret eder.¹⁵⁰²

Bu nedenle Kur'ân'da bir çok yerde insanlardan bu üç türe işaret edilmektedir.¹⁵⁰³ Meselâ *Bakara sûresinin* başında onlara işâret edilmekle birlikte,¹⁵⁰⁴ diğer sûrelerde de onlara işaret edilmekte, hatta onların bu türden her birinin isimleriyle, el-Mü'minûn, el-Kâfirûn ve el-Münâfikûn şeklinde sûreler adlandırılmaktadır.

Kur'ân'da hevâdan söz edilirken direkt veya dolaylı olarak bağlantı kurulan ve genellikle işaret edilen bu genel ve temel gruplardan her bir grubun ahvâllerini, niteliklerini, kendilerine özgü özel yönlerini tahlil etmek suretiyle, bunlardan çıkartılabilecek alt tâli uzantıları, hatta bunların da devamını oluşturabilecek kendileri ile ilintili tâli; ama birbirinden farklı alt grupların kendilerine has özellikleri, inanç ve düşünceleri, tutum ve davranışları, muayyen bazı durumlarda gösterebilecekleri tepkileri, takınabilecekleri tavırları isteyince¹⁵⁰⁵ bu üç gruptan özellikle son ikisinin hevâ ile ilgisinin çok net ve yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Zaten onları i'tidâlin dışına iten de budur. Bu gruba giren meselâ Lût kavmini Yüce Allah, musîbet ve felâketlere sürükleyerek helâk etmiştir. Nitekim onlar sırf hevâlarının peşinden gitmiş olmalarından ve yollarının bozuk olmasından ötürü helâk olmuşlardır.¹⁵⁰⁶ O aşırı ve taşkın hâllerinin ayyuka çıkmaması için onlara peygamber gönderilmemesi onlar için bir mazeret sayılacağından ve de onların hidâyete erdirilmemeleri kendileri için mazeret oluşturacağından¹⁵⁰⁷ diğer kavimler gibi onlara da peygamber gönderilmiştir.

Aynı şekilde, hevâ sebebiyle İsrâiloğullarının hak ve ölçü tanımamaları yüzünden, canlarının istemediği vahiyler ile gelen bazı peygamberleri ve getirdiklerini reddetmeleri, hatta öldürmeleri, bu nedenle kendilerine bir fitnenin de olmayacağını sanmaları; ama Yüce Allah tarafından hakka karşı kör ve sağır edilmeleri, sonra da Yüce Allah'ın onlara tevbe nasip ettiği hâlde hakta ve i'tidâlde karar kılmamaları sebebiyle daha sonra yine içlerinden birçoğunun kör ve sağır olmaları¹⁵⁰⁸ hep hak ve i'tidâli göz ardı etmelerindendi.

Nitekim Hz. Mûsa'nın kavmi, -daha önce de belirttiğimiz gibi- buzağıya ibâdet ettikleri esnada kör ve sağır olmuşlar, sonra bu şirklerinden tevbe etmişler, Yüce Allah da onların tevbealarını kabul etmiştir. Ama sonra onlardan pek çoğu işi sarpa sardırarak kör ve sağır

¹⁵⁰¹ Kur'ân ve Psikoloji, s. 208.

¹⁵⁰² Hucûrât(49): 13. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s. 205.

¹⁵⁰³ A.g.e., s. 205.lût

¹⁵⁰⁴ Bakara(2): 2-5, 6-20; Mü'minûn(23): 1; Kâfirûn(109): 1-6; Münâfikûn(63): 1,3, 5, 7, 8. vd. Bkz. Kur'ân ve Psikoloji, s. 206, 207.

¹⁵⁰⁵ A.g.e., s. 206.

¹⁵⁰⁶ Tefsîr-i Kebîr, XVII, 536.

¹⁵⁰⁷ A.g.e., XVII, 536.

¹⁵⁰⁸ Mâide(5): 71.

olmuşlardır. Bu ise onların dindeki i'tidâlden uzak olmaları, Yüce Allah'ı açıkça görmeyi istemeleri ve meleklerin inmesini talep etmiş olmalarındandır. Demek ki Hakk'a ulaşma hususundaki körlük ve sağırılıklarının iki defa hâsıl olduğu anlaşılmaktadır.

Yüce Allah, Hz. Zekeriyâ, Hz. Yahya ve Hz. İsmâ zamanlarında da insanlardan hidâyete karşı kör ve sağır olmalarından ötürü bir kısmına tevbe ve iman nasip ederek tevbelerini kabul etmiştir; ama asırlar sonra onların ardından gelen ve onlarla aynı anlayışta olan pek çoğu Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmek sûreti ile onun zamanında da yine kör ve sağır olmuştur.¹⁵⁰⁹

O hâlde artık onlar ve onlar gibi duruma düşenler dinlerinde haksız yere haddi aşanlar, kâide ve ölçü tanımayanlardır. Kur'ân'da onlar gibi olmak değil onlara uymak bile yasaklanmıştır. Örneğin Kur'ân'da gerçekten hem kendileri dümdüz yoldan sapmış hem de başkalarını saptırmış olan bir kavmin hevâ ve hevesine uymak yasaklanmaktadır. Aksi halde o durumda iken Yüce Allah'a daha uzak ve ikâbına daha yakın başka bir hâl olamaz.¹⁵¹⁰

Yüce Allah, vaktiyle bu nedenle ilk önce Yahudilerin, ikinci olarak da Hristiyanların hevâlarından kaynaklanan bâtılları ile ilgili beyânatta bulunarak onların iddiâlarının yanlış ve asılsız olduğunu, her iki gürûhun da haksız yere haddi aştıklarını çok kesin ve kuvvetli delillerle bildirerek bunu yapmamaları gerektiğini bildirmiştir. Bu böyledir, zira hak (gerçek), ifrât ve tefrît aşırılıklarının tam ortasında bulunmakta; dolayısıyla Yüce Allah'ın dini, ya haddi aşma ya da ihmâl etme aşırılıklarının merkezinde yer almaktadır.¹⁵¹¹

Şu hâlde keyfe uyarak ölçüyü kaçırmak, örneğin helâle haram, harama helâl demek; gerçek olanın tam tersi hüküm vermek gibi hususlar, hevâdan kaynaklanmakla birlikte, insanın hem kendisini hem de diğer insanları saptırması sonucunu doğurur. Şu hâlde Yüce Allah, isminin anılmış olduğu şeyleri mübâh kılmıştır. O'nun âyetlerine ve hükümlerine gerçekten inanan için bu böyledir ve o, helâl olanlardan yer,¹⁵¹² diğerlerinden kaçınır. Her ne kadar yenecek şeyler, "besmele"li şeylerden olsa da besmele çekilenlerin hepsi yenilebilecek demek değildir.¹⁵¹³

Öyle ise i'tidâli yakalamak için vahye dayanan ilâhî talimatları çok iyi bilmek ve onlara uymak gerekir. Ama pekçoğu bir ilme dayanmayarak sırf keyif ve istekleriyle saparlar veya başkalarını saptırırlar. Onlar, Yüce Allah'ın hükmünü aramadıkları gibi onu bildiren doğru bir delili, ciddi olarak incelemeyi de esas almayarak kendi keyiflerine, eğilimlerine, gönüllerinin istemesine veya istememesine bakarak bunu ölçü kabul etmekle harama helâl, helâle haram derler ve bu şekilde halkı da şaşırtarak veya saptırarak gerçek ölçüden ve doğru yoldan ayrılırlar.

Ancak Yüce Allah her hâlükârda, sınırı aşanları çok iyi bilir; kimlerin hak sınırdan bâtıla, kimlerin helâlden harama geçtiğini en mükemmel şekilde bilir. Bu konuda sadece O'nun sözü ve emri dinlenir. Hatta sözü edilen âyet, bütün haramların hükümleri hakkında bir tümel (küllî) esası beyan etmektedir.

Bu da, Yüce Allah'ın yasakladığı, haram kıldığı şeyler, açıktan açığa herkesin anlayıvereceği açık fiillerden, açık kötülüklerden ibaret olmadığı anlamına gelir. Öyle gizli ve bâtinî fenalıklar vardır ki, onların herkes için keşif ve değerlendirilmesi, anlaşılması ve idrâki zor veya imkânsızdır.

İşte Yüce Allah'ın açıklayıp beyan ettiği haramların, günahların bir kısmı ve hatta çoğunluğu böyle, insanların kendi akılları ve takdirleriyle anlayıp idrâk edemeyecekleri gizli kötülüklerdir ki, bunlar sadece şerîatin gelmesi, haber vermesi ve Yüce Allah'ın irşâdı ile bilinebilir. Nitekim herkes için aklen açık ve ma'lûm olan kötülüklerden başka, aklen gizli ve bâtin olan birçok kötülüklerin dinen açık ve ma'lûm olduğu anlaşılmaktadır. Hepsinin zararından çekinmek, hevâdan arınmak sadece şerîata yapışmakla mümkün olur. Zaten şer'î helâlin ve

¹⁵⁰⁹ Tefsîr-i Kebîr, IX, 169.

¹⁵¹⁰ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, IX, 178, 180.

¹⁵¹¹ Tefsîr-i Kebîr, XVII, 179.

¹⁵¹² En'âm(6): 118,119. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, III, 504.

¹⁵¹³ Bkz. Bakara(2): 173; Mâide(5): 3; En'âm(6): 121, 145. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, III, 505.

haramın ortaya çıkması da onun anlaşılmasıyla mümkün olur. Ancak bu ikisi arasında helâl mi, haram mı oldukları şüpheli olan veya şüpheli olup olmadığı belli olmayan şeyler yine o ve onun ölçüleri ışığında anlaşılabilir ki bu ikisi arasında şüpheli görülecek gizli bazı şeyler daha vardır ki bunlar da gizli günâha dâhildir.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki genel olarak günâh, her türlü kötülük veya kötü fiil demek olup bunun zâhirî (görüneni), bâtınî (görünmeyeni) vardır. Birincisinin ya kendisi, ya kötülüğü ya da her ikisi açık ve belli olur veya açık veya gizli olsa da kötülüğü açık olur. İkincisinin ise, ya kendisi ya kötülüğü veya her ikisi gizli olur. Ancak açıktan olup da kötülüğü olanın kötülüğü başta açıkça anlaşılmaz; ama sonradan ortaya çıkar. Bu nedenle önceden günâh olduğunun anlaşılması bir delil ve habere dayanır. Kendisi gizli olan, ya sırf kalbe ait işlerden olmasıyla olur veya tenhada yapılmasıyla olur. Ancak açık olanı yasak da, gizli olanı yasak değilmiş gibi bir zanna kapılmak doğru olmayıp hepsinden sakınılmalıdır.¹⁵¹⁴ O zaman bu, hevânın meşru sınırlar içerisinden kontrol altına alınmamasına ve ona açık kapı bırakılmamasına yardımcı olur.

Burada hemen şunu da belirtmek gerekir ki kötülükleri denedikten sonra onlardan uzaklaşmak, sonra da onların telâfisiyle uğraşmak gibi kısır bir döngünün içine girme anlayışı içine düşmemek ve temizken dinin söylediklerine uyararak yasakladığı kötülükler zemin hazırlayacak şeylerden uzaklaşmak esas olmalıdır.

Biraz önce mezkûr olduğu üzere, bilinemeyen pek çok şüpheli şeyler de vardır. İşte bu gibi durumlarda, verilen herhangi bir fatvâyı kalbe de tanışarak dinî hassasiyet ve ölçü korunmalı ve özellikle bunun vebâlinden kurtulmak için hem işkillendirecek şüpheli şeylere yönelmede dikkatli olunmalı hem de bunlardan uzak durulmalıdır.¹⁵¹⁵ Ancak gerektiğinde hak olanın ölçüsü, yolu ve yöntemi yine hak olmalıdır ki bu şekilde hevâyâ açık kapı bırakılmamış olur.

Zira onlardan bazılarını yapan kimseler hevânın tuzağına düşerek harama çok yaklaşabilir. Bu şuna benzer: Bir korunun etrafında hayvanlarını otlatan kimse, onların her an koruya dalma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Yüce Allah'ın korusu da haram kıldığı şeylerdir. İnsan bu benzetmede olduğu gibi şeytanın ve hevânın yanıltmasına veya aldatmasına asla kanmamalıdır. Zira bir şeyin önemli olduğu yerde ihtiyatlı olmak da o kadar önemlidir.

Şüpheli şeyler yanında dinin, belirli zaruretlerle ilgili verdiği ruhsatların bile istismâr edilebileceğinden endişelenen *Gazzâlî*'ye göre, bu istismârın sebebi, hevâ ve şehvet kelimeleriyle ifade ettiği nefsânî arzu ve ihtirâslardır. Zira insanoğlu yaşadığı sürece bu kötü arzularının baskısından kurtulamaz.¹⁵¹⁶ İşte o şüpheli şeylerde yanılmamada, ruhsatların istismârının yok edilmesinde veya asgariye indirilmesinde samimi, ölçülü ve mükemmel bir kul olmanın sağlayacağı katkı çok önemlidir.

Ancak bu, Kur'ân'ın özüne uygun çizdiği mu'tedil ve doğru yola uymakla olur. Kur'ân'da yer alan, « شرعة » “*Şîra*”, « شريعة » “*Şerîa*”, « مشرعة » “*Meşra'a*”, insanların ebedî hayata ve gerçek saadete ermesi için Yüce Allah'ın koyup sorumlu tuttuğu özel hükümler, açık, doğru yol, din demektir.¹⁵¹⁷ Ama bu istikâmeti izlemek ve sürdürmek için âyette¹⁵¹⁸ zamanların, zeminlerin ve durumların değişmesiyle değişebilecek dinî furû' (dallar) veya daima sâbit, açık ve devamlı olan dinî asıllar vardır. Bu esaslar üzere olan kişiyi onlar kendi şartlarına göre i'tidâle ve dengeye getirir.

Bunlardan birinciler, ikincilerin sebepleri ve çeşitleridir. Her milletin mensubu olduğu dinin, peygambere indirilen özel hükümleri birincilerdir. Yüce Allah'a, peygamberlere, âhirete iman gibi bunların hepsinin müşterek ve birlik oldukları usul (asıllar) da ikincilerdir. Bu iki husus sebebiyle bazan peygamber ve şeriatların ihtilâf noktasını, bazan da ittifâk noktasını

¹⁵¹⁴ En'âm(6): 120. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 505, 506.

¹⁵¹⁵ **Kur'ân Ansiklopedisi**, XVI, 76.

¹⁵¹⁶ **Mîzânu'l-'Amel**, s.166-171.

¹⁵¹⁷ **Mâide**(5): 48, 49. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 254.

¹⁵¹⁸ **Mâide**(5): 48. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 255.

gösteren âyetleri¹⁵¹⁹ görebiliriz. Nitekim önce, birbirlerinin izlerinden gönderilen peygamberlerin ve kitapların sonrakilerinin öndekilerini tasdik ettikleri, ikinci olarak da bu devamlılık ve tasdik süreci içinde şerâatların ve ümmetlerin çeşitli oldukları görülür.¹⁵²⁰

Ama her hâlükârda bundan da anlaşıldığı üzere, geçmiş ve şimdiki ümmetlerden çeşitli ümmetlere nefsânî arzularına uymamaları için önce hâllerine münâsîp fûru‘ ve asıllar verilmiştir. Ancak bunların hepsinin İslâm’la sona erici ve müşterek oldukları Kur’ân’dan anlaşılmaktadır. O her kitabın, her dinin esasını ihtivâ eden; hak ve mu‘tedil yolun rehberidir. Bu nedenle meşrû‘ yollar dışına çıkılmaması ve hükmün herkesin keyfine ve arzusuna uyarak değil, Yüce Allah’ın indirdiği hükümlere göre olması gerekir.¹⁵²¹

İ‘tidâl üzere yürümek için o hükümlerin yanında daha önce de değindiğimiz cüz’î irâde de önemlidir. İnsanın bir hürriyete sahip olduğunu gösteren cüz’î irâdesidir. Ama onun hürriyeti sonsuz olmayıp sınırlıdır. Zira o başkalarının hakları ile sınırlandırılmıştır. Bir yerde düzen ve disiplin varsa orada mutlaka bazı sınırlamalar da vardır. Düzen fikriyle başıboşluk bir arada bulunamaz. Mutlak serbestliğin hayvanlarda bile bulunmadığını hatırlamak gerekir. Hayvanların hürriyeti de başka hayvanların veya insanların hürriyetleri ile sınırlandırılmıştır. Bu da bu konuda i‘tidâl ve dengeyi gösterir. O zaman bu dünyada insanların hareketlerinin birtakım sınırlamalara tâbi tutulması pek tabîi ve normaldir.

Hiçbir sınırlamanın; disiplin esaslarının hatta kanunların, mahkemelerin vb. bulunmadığı bir ortamda veya cemiyette düzeni, huzuru ve normali sağlamak mümkün olmaz. Böyle bir ortamda anarşi ve kargaşa önlenemediği gibi insanlardan güzel davranışlar veya ilişkiler de beklenemez.

Bu nedenle insanı yaratan ve onun tabiatını en iyi bilen Yüce Allah insanı başıboş bırakmamıştır. Zira o, Kur’ân’da, «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى» “*İnsan başıboş bırakılacağını mı sanır?*”¹⁵²² ifadesi ile bunun mümkün olmadığı, insanın sorumlu olduğu ve hayatının bir düzene sokulması gerektiği hatırlatılmaktadır. Ama bunu elbette insanın kendisi yapmalıdır. Zaten Yüce Allah, onun bunu nasıl ve neye göre yapacağını bildirmiştir. Her hâlde Yüce Allah’ın bildirdiği kâidelere göre, emir ve yasaklar ışığında bu düzenlemenin yapılması en uygun şekilde olacaktır.

İşte bu emir ve yasaklar insana ve hürriyetine bir ölçüde sınırlama getirir, ruhunu ve bedenini disipline sokarak ikisinin de dengesini sağlar. Bu sınırlamalar benimsendiği müddetçe insanların hem birbirlerine hem de birbirlerinin hukuklarına saygısı olur.

Bizce insanın hürlüğü, hareketinin sonsuzca serbest olmasından gelmez. Aksine içgüdülerinin bağından ve arzularının baskısından kurtulduğu ölçüde hürlüğü daha çok kazanır; i‘tidâli yakalar, aşırılıklardan uzak olur. Bu şekilde esas hürriyet aklın kontrolündeki ruhun hürriyetidir. Bu sebeple İslâm insanın bazı hareketlerine sınırlamalar getirirken onun ruhen selâmetini göz önüne almıştır. Nitekim tasavvuf gibi faaliyetlerin maksadı da, kendi sınırını, kendi özgürlüğünü yaratan veya belirleyen insan tipi ortaya çıkarmaktır.

Buna Yüce Allah’ın azametini hasretmenin ve O’ndan sakınmanın da çok büyük katkısı olur. Çünkü insanın kalben Yüce Allah’ın azâmetini (kudretini), büyüklüğünü hissetmesi, O’nu izlemesi diye tanımladığımız ta‘zîmle, huşû‘ ve heybet (korku) meydana gelir. O zaman Yüce Allah’ı ve celâlini bilen kul, uzuvlarına yayılan ve bu nedenle neredeyse uzuvlarını yorgun ve güçsüz bırakan bir korkunun hareketlenmesiyle veya ortaya çıkmasıyla onda meydana gelen korku ve saygı (sakınma, itâat, boyun eğme vb.) ile kendi sınırlarında durmasını bilir ve bu kararlılıkla hareket eder.

İşte bu, insanın hürriyetini belirlemesine ve içgüdülerini kontrol altına almasına katkıda bulunur. Ancak âdi şeylerden ileri gelen korku, heybet diye isimlendirilmez. Böyle bir korku ve

¹⁵¹⁹ Şûrâ(42): 13.

¹⁵²⁰ Bakara(2): 253, 285. Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, III, 255.

¹⁵²¹ En’âm(6):165; Mâide(5): 48. Bkz. **Hak Dini Kur’ân Dili**, III, 255.

¹⁵²² Kiyâmet(75): 36.

heybetin ardından umut, Yüce Allah'ın lütfuna, keremine, çeşit çeşit nimetlerine ve O'nun her şeyden müstağni oluşuna serbestçe göz atmak, bakmak ve bunları düşünmekle meydana gelir.¹⁵²³

Bunun ardından gelebilecek meselâ hayâ, kişinin nefsinin bayağılığını, çirkinliğini, onda ihlâs ve samimiyetin azlığını, geçici zevk ve paraya olan meylini vb. kazancının kötülüğünü bilmesiyle; Yüce Allah'ın hakkını edayla ilgili yaptığı kusurlara, eksikliklere bakışını dolaştırmasıyla veya bunları düşünmesiyle oluşur. Bu şekilde başka sakınmalar veya korunmalar devreye girer, bazı sınırlarda durulur ve artık bundan sonrası gelir.

Zira Yüce Allah'ın makamından oluşan korku sebebiyle günâh işlemeyen, isyân etmeyen kişi, beşerî bir zaafından dolayı günâha bir adım atacak olsa o makam korkusu onu hemen geriye çevirir, hemen pişman olur, istiğfara yönelir. Böylece kul devamlı itaat çizgisinde ve i'tidâl seviyesinde kalır. O'nun nefsi, hevâ ve heveslerinden men olur ve itâat dairesinin merkezinde durur hâle gelir.

Aksi hâlde hevâ ve heves, her azgınlığa, her haddi aşmaya ve her günâhı işlemeye zorlayan bir kuvvettir; bütün musibet ve şerhlerin kaynağıdır. Her başa gelen onun yüzünden gelir. İnsan bunun bilincinde olunmalıdır. Cehlin ilâcı kolaydır; ama bilgiyi müteâkip nefsin arzularına kapılması öyle bir ruh hastalığıdır ki, onu gidermek çetin bir mücadele ve uzun boylu bir uğraşı gerektirir.¹⁵²⁴

Ancak nefsin hevâsına meyl hâli mübâh olmayan şeylerde daha açık ve bellidir. Ama hevâ mübâh olan şeylerde bile behîmî (hayvana mensup, hayvanlık, hayvânî) bir sıfattır. O, dünyanın en âdi şeylerine bile meyleder; insanı tâatten ve âhiret azığı hazırlamaktan alıkoyar, bir çok mahzurlu şeylere sirâyet eder, şer üstüne şer getirir, fık ve fücûra yol açar, haram şeylerin âdeta hâmisî olur, elem ve günâhlara yurt, ıstıraplara vatan olur.¹⁵²⁵ İnsanda istikrâr ve ölçü bırakmaz.

Mübâhların, hem yerilmemiş bir türü hem de mutlak olarak yerilen başka bir türü vardır. Mübâhlarda asıl zemmedilen şey, onlarda hevâyâ uymakta ısrârlı olmaktır. Ancak şu da bir gerçektir ki, beşer tabiatı, nefsin asla hiçbir şeyde bir hazzı, bir payı ve bir nasibi olmayacak şekilde toptan (bütünsel) bir muhâlefete asla dayanamaz. Zira bu, tamamen mahlûk olmaktan ve beşerilikten çıkarak meleklik durumuna geçmek olur. Bu durum ise, maddî öze, unsura sahip olan bünyeyi ifsât etmesi ve insan için devamlı olmayacak bir şey olması sebebiyle dinen yasak olup böylesi mübâhlar, güç yetirilemeyecek şeylerden olmalarından dolayı bunlarda hiçbir sorumluluk yoktur.¹⁵²⁶

Bu nedenle helâl ve hoş olanlar yeterli miktarda alınmalıdır. Zaten nasıl sigara, içki gibi zararlı şeyleri almak veya sağlık açısından yapılması gereken tedâvi vb. yapmamak insanın kendi kendini tehlikeye atması açısından yasak ise, nefis için meşru ölçüler içerisinde alınması veya yapılması gerekeni yapmamak da yasaktır.¹⁵²⁷

Ancak burada nefse uymada kötülük ve rezillik, ona muhâlefette ise yükselme, şeref ve izzet hâlinin söz konusu olduğu paralelliğine dikkat edilmelidir. Bununla beraber, alçak ve fânî dünyadan ebedî yüce âhiret hayatına, bu yalan ve kederli dünyadan nur ve kutsallık âlemlerinin yüceliklerine kararlılıkla giden kararlı ve dengeli bir hâlin mümkün olduğunu bilmek gerekir. Ama bunun insanın kendisini ona vermeyi ve tam bir ciddiyeti gerektirdiğini de bilmeli ve bu şekilde i'tidâli yakalamayı hedef edinmelidir.

Bu durum, olumsuz eğilim sahibi ve bir binek olan nefse karşı itâati değil isyânı; ama insana itâatkârlığı üzere de ona yumuşak davranmayı öngörür. Ne var ki yumuşaklıktan sonra zelilliği zor olur. Çünkü bugün bir lezzeti çekerse yarın bu nedenle ağlamayı, hem de yüksek

¹⁵²³ Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye, I, 482, 485.

¹⁵²⁴ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 497.

¹⁵²⁵ Tarîkat-ı Muhammediyye, s. 46.

¹⁵²⁶ Nisa(4): 171.

¹⁵²⁷ Bakara(2): 195.

sesle çok ağlamayı getirir.¹⁵²⁸ Ona yumuşak davranılmazsa bu sefer de aşırılığa, haddi aşmaya sebep olabilir veya insanı ifrâta götürebilir. Nitekim Yüce Allah bir âyette, « يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي » “Ey kitap ehli, dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin!...”¹⁵²⁹ şeklindeki ifadesini bildirmektedir. Bu âyette kitap ehline hitâben aşırılık nehyedilmiştir.

Zira bu, insanda bıkkınlık ve usanmaya sebep olur. Hatta güç yetmediği zaman işi bırakmaya ve tembelliğe de götürür. Ondan sonra da o tembellik ve bıkkınlık –ki, kişinin bir şeyi çok yapmasından dolayı kendisinde meydana gelen ve gelip geçici olan gevşeme durumu, yapılan iş sebebiyle oluşan yorgunluk veya tembellik¹⁵³⁰- ibâdetle katiyetle ve sert bir biçimde zemmedilen ve istenmeyen devamsızlığa sürükler. Bu durum, muhtelif kişiler ve durumlara göre de değişir. Bu, işin başlangıcında ve avâmda daha çok olur. Ama havâsta veya olgunlaşma durumunda varlığı uzak olmamakla birlikte, az da olsa bulunması normaldir. O zaman insan, sâlih amellerde zorlanma ve meşekkat olmaksızın güç yetirebileceğini almalı veya yapmalıdır. Aksi halde bıkkınlığın, isteksizliğe, gevşemeye hatta güzel ameli terk etmeye sevk ettiği de görülür.

Yüce Allah’ta bıkkınlığın bulunması ise imkânsızdır. Bu nedenle ne bir şeyden usanıp yüz çevirmeyle insandan yüz çevirir ne de itâat aktifliği oldukça ondan rahmetini ve sevâbını keser. İnsan O’ndan istemeyi terk etmedikçe O da ona olan fadlını ve lütfunu bırakmaz. Bu irtibatı, paralelliği ve dengeyi her zaman korumalı ve gözetmelidir. Kul bıkmadıkça işi bırakana kadar veya iş yapmayı azaltana kadar O da ona lütuf ve inâyetini kesmez. Ama O’nu unutani O da unuttur.

Amelde devamlılık, uyku, dinlenme ve iş saatini dikkate almak şartıyla önemlidir. Zira nefis ona alışır ve bu nedenle kul, Yüce Allah’a doğru ilerlemeye, yönelmeye devam eder. Çünkü başladıktan sonra ameli terk eden kişi özlem duyduğuna kavuştuktan sonra yüz çevirerek uzaklaşan kişi gibidir. Gayret edip çabalayan kimse, hizmet etmeye devam eden kişidir. Bir işe devam eden veya ona sarılan başta işi ciddiye alıp da sonradan onu herhangi bir sebeple terk eden kimse gibi değildir.

Kulun kendisinde yukarıdaki nedenler vb. dolayı bir kabullenememe durumu ortaya çıksa da hizmeti kesmemelidir. Onlara karşı tedbir almalıdır. Zira hizmetinde onu devamlı kılan şeref ona şeref olarak yeter. Güzel amellere az olsa bile devan eden kul için Yüce Allah’ın yardım ve desteği devamlıdır. Bu nedenle meselâ mutasavvıflar virdleri; Kur’ân okumayı, belli zamanlarda okunması âdet olan Kur’ân cüzleri veya vazîfe olarak benimsenen bir miktar zikir veyahut da duaları yapmayı terki hiç hoşlanmazlar. Zira bunda işe devam etmenin fazileti vardır.

Hız. Peygamber ümmetine olan şefkati sebebiyle onları zorlanmadan devam edebilecekleri, kendilerine uygun, yararlı, ıslâh edici şeylere yönlendirerek irşâd etmiştir. Zira nefiste daha fazla aktiflik (canlılık) ve bununla da oluşacak işe niyetlenmenin veya yönelmenin ortaya çıkacağı açıktır ki bu, devamlılığı yönlendiren bir özün varlığını veya olması gerektiğini gösterir. Devamlılıktan maksadın, nefse yumuşak davranmak ve sıkılmaması için onu, fazla zorlamadan ibâdete veya yararlı işlere alıştırmak olduğu söylenebilir. Nitekim bu, bedenın kul üzerinde hakkı olması cinsinden veya çeşidinden bir durumdur.

O halde insan amellerden zararsız olanı ve güç nisbetinde kendisine devama güç yetirilebileceğini yapılmalıdır. Şüphesiz Yüce Allah, kulda bir gayret ve canlılık oldukça bıkmadan onun amellerinin sevâbını sürekli kılmakla birlikte aynı zamanda onları eksiltmez.

İnsan şayet usanırsa dinlenmelidir. Eğer ibâdetten bıkar ve onu yorgunlukla yaparsa Yüce Allah’ın insana yapacağı muâmele de o ibâdetten olan yorgunluk muâmelesinin aynısı olacaktır. İbâdet rahat kalple ve gönül huzuruyla olmalıdır. O, amellere zorlanınca yorulur. Kalp ısrârsız bırakılmalı, her an ibâdetlerin yorgunluğundan meselâ bir saat zikir, bir saat dinlenme ile faal,

¹⁵²⁸ Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye, I, 482; Muhtasarı Zemmi’l-Hevâ, s. 28.

¹⁵²⁹ Nisa(4): 171.

¹⁵³⁰ Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye, I, 483.

dinlenmiş, canlı hâle getirilmeli, onun için o, zikri geçen mübâhlarla zaman zaman dinlendirmelidir.

Bu, meselâ câiz olan bazı boş oyun ve eğlencelerle yüreklerin hak uğurunda daha canlı olması için dinlendirilmeleri ile de olabilir. Zira onlar da bedenlerin usandığı gibi usanır ve yorulurlar. Bu nedenle Kur'ân okumak, zaman zaman da şiir gibi değişik şeylerle zaman geçirmekle kalplerin dinlendirilmesi hoş olur.¹⁵³¹ Üstelik Yüce Allah'ın, meselâ kendisine zikir vaktinde zikre devam eden kullarına güzel muâmelesini ve onlara rahatlık vermesinin genişliğini, kıymetini bildiği için yücelttiği kimseler olur. Onlar bununla nefislerine iyilik etmiş olurlar ve Yüce Allah'ın gözetimine, kontrolüne girerler. Bundan dolayı bazan zikre bazan nefse zaman ayrılmalıdır. Zira kalp, kendisine helâl kılınan şeylerde perdelenerek dayanıklılığını kaybederse o zaman meselâ mîzah gibi şeylere ihtiyaç duyabilir. Dolayısıyla nefis, canlılığı, öne atılması, süratle neticelendirmeye çalışması, hak konusunda insana yardımcı olması bakımından mîzah gibi normal olarak mübâh olan ve lezzet duyduğu veya oyalanacağı, eğlenceği vb. şeylerle dinlendirilmelidir.

Hatta zihin de, kendisinde tembellik ve durgunluk olduğu zamanlarda, meselâ şiir, hikâye gibi şeyler okumak, farklı güzel işler veya vakit durumuna göre güzel sporlar vb. yapmakla canlandırılmalıdır. Zira insan zihni anlamak için bir şeye zorlanınca çok nefret eder. Hele insanın bir şeyi anlamak için onun zorlanmasıyla oluşan ve çekilen sıkıntı kadar bir sıkıntıya hiç katlanamaz, körelir ve gerçekleri kabul etmekten uzaklaşır veya onları çok zor kabul eder. Zira kalplerde olan vahşi hayvanlardaki nefretleşme, uzaklaşma gibi hâl zihinde de olur. Bu nedenle kalbin ve zihnin canlılıklarının devam etmesi ve itâatlerinin güzel olması için eğrileri düzeltmede, kıvâma koymada orta hâlliliğe, öğretimde mu'tedil (orta olmaya) alıştırılmalıdır.

Bu şekilde onları zorlamadan ve ferah tutarak sorumluluğun meşekkatini yüklenmelerini ve gereğini yerine getirmelerini kolaylaştırmak suretiyle yorgunluktan dinlenmelerini sağlamak için zaman zaman mübâh arzularının yani canın istediği ve arzu duyduğu mübâh şeylere olan ihtiyaçlarının giderilmesi gerekir.

Her ne kadar nefsi hesâba çekmek gerekirse de helâl olan şeylerin nefsin lezzeti için olduğu ve onunla nefsin rahatlatılmasının veya canlandırılmasının istendiği unutulmamalıdır. Bu da yorgunluk ve tembellikten sakınarak ibâdet için aktifliğin harekete geçirilmesiyle olabilir. Bu nedenle bazı vakitlerde arzulanan mübâh şeylerin alınması gerekir. Hatta biraz önce zikri geçtiği üzere meselâ ibâdetde bile canlılık azalır ve istek zayıflarsa, bunu tekrar elde etmek, âlim ve büyük zatların menkıbelerinde geçtiği gibi dinlenmek, genişlemek, kısa bir zaman mübâh olan uykuyla, konuşmayla veya mîzah vb. ile rahatlamak şeklinde nimetlenmekle mümkün olur. Bu şekilde canlılık ve itâat etme arzusu geri gelir. İşte bu rahatlamak, örneğin bezgince namaz kılmaktan çok daha iyidir. Zira ibâdetlerde, işin başı ve esası olan kalp huzurunun olması çok önemlidir.

Ama kalbin huzuru özellikle Yüce Allah'ın dışındaki her şeyden uzaklaşmak veya temizlenmekle mümkün olur. Nitekim nice mânalar vardır ki, kişinin aklına (kalbine) asla gelmez; ama namazda gelir. Fakat yine de namaz insanı fuhşiyattan, münkerden vb. kötülüklerden alıkor.

Ayrıca bazılarına göre, meselâ namaz vb. bezginlikle, yorgunlukla mümkün olamayacağına göre, -ki bazılarına göre olabilir- onda aktiflik ve şevklenmek için gerekli miktarla mübâhlarda hevâya uymak şerîata ittibadır. Meselâ birinin gücü bitmişse aktif ve canlı bir şekilde namaz kılmak için oturabilir. O zaman bu, sırf hevâya uymak değildir. Hatta mübâhlarla itâat üzere müttakilik kastediliyorsa veya bunlara (mübâhlara) ulaşmak için çalışmak kastediliyorsa yemek, uyku, mal kazanma, cimâ' gibi mübâhlar ibâdet olur.

Bu durumda niyet mü'minin amelinden hayırlı olur. Zira âlimin uykusunun câhilin ibâdetinden hayırlı kabul edilmesi de bundandır. Eğer kişiye uyku gâlip gelirse onun meselâ, terâvîh namazını bu şekilde kılmaması çirkin olur. O zaman böyle bir durumda uyanana kadar

¹⁵³¹ Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, I, 483.

ondan vazgeçmeli veya o namazı terk etmelidir. Zira uykulu namaz kılmak onu basite almaktır, gafflettir ve tefekkürü bırakmaktır. Aynı şey muktedi (sonradan gelen, uyan) için de geçerlidir. Bu nedenle onun oturarak terâvîh namazı kılması çirkin görülen bir başka örnektir. Zira rukûda, münâfîğa benzemek ve tembelliği ortaya koymak olacağından dolayı ayağa kalkmalıdır. Bu durumda uyku hâli gidinceye kadar oturmalıdır. Demek ki, ibâdetle uyku sarhoşluğundan kaçınılmalıdır. Çünkü onun içtenlikle yapılması bu işteki istek ve gücün miktarına bağlıdır. Örneğin hasta bir kişiye, gelen uyuklama sebebiyle secde veya rükûlar karışık geliyorsa sayılarını şaşıırıyorsa ona edâ gerekmez.¹⁵³²

Bu durumlar karşısında yapılması gereken, bir kez daha tekrar edelim ki, insan hayatında nefsin ve olumsuz eğilimlerinin yok edilmesi değil onun kontrol altında tutulması; ama bunun ölçüsünün de kaçırılmamasıdır. İslâm cinsi arzuların bastırılmasını bile savunmaz. O, onların kontrolünü ve düzenlenmesini emreder. İnsanın nefsine zulmetmesini ve nefsini tamamen göz ardı etmesini yasaklar. O hayatın meşru rahatlık ve zevklerinden mu'tedil ve ölçülü bir şekilde yararlanılmasına; hayatın ve problemlerinin içerisinde muttakî ve sağlam kalınmasına izin verir, hatta bunu emreder.

Bu sebeple ona göre ruhî yükseliş, ahlâkî temizlik, Yüce Allah'a yakınlık ve âhirette kurtuluşa ulaşmak için bu dünyayı terk etmek zorunlu değildir.¹⁵³³ Çünkü İslâm nefsin yeme, içme, tenâsül, dinlenme gibi meşrû arzu ve dileklerinin yine meşrû yollarla ölçülü olarak karşılamasını emreder; ama aşırı isteklerin hevâ ve heveslerin şiddetle karşısına çıkar.¹⁵³⁴

Hulâsa, İslâm mensupları için ölçülere uygun olmak şartıyla çeşitli elbise türlerini ve meşrû arzularının doyurulmasını tasvip eder.¹⁵³⁵ Ama bu dünyanın imkânlarını elde ederken ve onları kullanırken i'tidâli ve hakkı göz ardı etmemeyi de emreder. Hatta Allah Teâlâ'nın haramlarına saygı göstermede başkalarına da zarar vermemek, O'nun katında hakkı gözeterek ölçülü ve sınırlı olmanın bir gereğidir.

Bu bağlamda Kur'ân'ın özüne uymayan aşırı mâneviyatçılık (bâtıla veya hurafeye kaçan) ile aşırı maddecilik arasında izlenmesi gereken ılımlılık, sosyal yaşamın gerektirdiği bir şeydir ve bu özelliği İslâm gibi içeren hiçbir öğreti grubu veya din yoktur. O hâlde İslâm ruh ile beden arasındaki dengeyi emreder;¹⁵³⁶ zira onda madde ve mâna bütünlüğü vardır. Bu nedenle Yüce Allah, kullarından inananlara, hem dünya hem de âhiret isteklerini birleştirmelerini tavsiye etmektedir.¹⁵³⁷

Yüce Allah, insana bunun imkânlarını da vermiştir. Nitekim ona belli bir süre, hürriyet, akıl ve irâdesine göre davranma yetkisi vermiştir. Bu nedenle onlar fiillerinden de sorumludur.¹⁵³⁸ Zira seçme hakkına sahip olan insanın vazifesi tam itâattir. Bununla birlikte insan, manevî bir varlık olan melekten daha yüksek seviyeye çıkabilir. Bu ise, insana verilen en yüksek değer ve en yüksek mevki olup buna ulaşmak sadece dinin özüne i'tidâlle bağlanmayla mümkün olur.

Yüce Allah'ın dininde i'tidâli yakalamakla Kur'ân'ın hedeflerinden biri olan insanları ahlâklı kılmak ve onların davranışlarını içgüdülerinin, arzularının baskısından kurtarmaktır. Zira İslâm Yüce Allah adına, davranışlarını düzene koymak, onları disiplin altına almak, davranışlara baskı yapan bazı duyguları eğitmek için gerekli tedbirleri getirmiştir. İslâm'ı yaşayan gerçek inanç sahibi mütedeyyinin sahip olduğu bu durum onda, gerek zihniyet, gerek psikolojik ve ahlâkî, gerekse kendi içinde tutarlı, dengeli ve bütüncül bir kişilik tipinin oluşması için önemli bir etkidir.¹⁵³⁹

¹⁵³² Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediyye, I, 483-485.

¹⁵³³ İslâm'a İlk Adım, s. 143,144

¹⁵³⁴ İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş, s.11.

¹⁵³⁵ A'râf (7): 31, 32.

¹⁵³⁶ Hûd (11): 15, 16. Bkz. The Religion of İslâm, s.191.

¹⁵³⁷ Bkz. Bakara (2): 200-202; Mâide(5): 87, 88.

¹⁵³⁸ Kıyâmet(75): 36.

¹⁵³⁹ Hôkelekli, Hayati, Din Psikolojisi, T.D.V. Yay., Ankara, 1413/1993, s.190.

İnsan bu vb. niteliklerle dinde i'tidâl açısından haksız gulûv, aşırılık (ifrât) ve tersine aşırılık (tefrît) ile hevânın etkisine girerek hakkın sınırını aşmak, tutuculuk (taassup) ve bilgisizliği korumak gibi dinin yasaklarıyla karşı karşıya gelmez.

Bununla birlikte İslâm, Yüce Allah'ın dindar âbidlerinin, ilim ehlinin sadece kendilerini düzeltmelerini, kendi kurtuluşlarıyla ilgilenmelerini; kendi zâviyelerine çekilmelerini değil, dünyanın, onda bozgunculuğu yayanların kontrolünde kalması endişesi ve neticesi sebebiyle¹⁵⁴⁰ de ruhbânlık hayatını kabul etmemelerini ve ruh-beden dengesiyle dünya âhiret dengesinin sağlanması gerektiğini de haber vermektedir.

Zira İslâm, insanın tabiatına uygun olarak ruh ile maddeyi bir bütün hâlinde ele almaktadır. Ona göre insanın arzuları ve doğal güçleri, nedensiz yere ya da zihni egzersizle bastırılsın diye yaratılmamıştır. Örneğin İslâm'ın eşlerin isteğine kalmış ölçülü ve sağlıklı cinsellikle ilgili çözümü, aile ile ilgili nihâî barışı temin eder. Onda, sosyal münâsebetlerin bütün bağlarını çözecek kadar özgür bir aşk veya çoğu evi cehenneme dönüştürecek kadar erkek ve kadının aşırı ve erimez bir tutuculuğu yoktur.¹⁵⁴¹ Bunun yanında Yüce Allah çeşitli arzularla yaratmış olduğu insanın İslâm'la kontrol edilmesini ve böylece suflî arzulara takılmadan arıtılmış fikirlere doğru gitmesini de ona mümkün kılmıştır.

Ancak doğal olarak insanın dünyadaki ihtiyaçları giderilmekle tamamlanamaz veya ıslâh edilmekle sona erdirilemez. Dünyanın tamamlanması onu terk etmekle veya ondan yüz çevirmekle mümkün olur.¹⁵⁴² Ancak bundan kastımız dünya hırsına kapılmadan orta yolu bulmanın gerekliliğidir.

İşte İslâm çerçevesinde buna en çok katkıda bulunacak olan şey, kişisel olarak insanın i'tidâli yakalaması ve her zaman meşru' sınırlar içerisinde hareket etmesidir. O zaman bu şekilde hevâya karşı hem maddî ve manevî varlığına hâkim olabilir hem de istikrârı yakalayabilir.

3) SÜREKLİ VE SAMİMÎ 'UBÛDİYET BİLİNCİ İLE ALLAH'A BAĞLILIKLA HEVÂNIN ESÂRETİNİN ORTADAN KALKMASI

Kur'ân'a göre, her şeyden önce ulûhiyet, mülk, hâkimiyet Yüce Allah'a âittir. Bu böyle ikrâr edilir; O'nun bütün bu husûsiyetlere sahip yegâne mutlak varlık olduğu ve kesinlikle bu hususta O'na hiç kimsenin ortak olmadığı kabul edilir. Nitekim İslâmiyet, bu husûsiyetlerin gerektirdiği şekilde bir itâat ve teslîmiyettir.¹⁵⁴³ Zaten din de bu teslimiyeti ve itâati teyit edercesine bir bakıma genel bir tanımla, insanları Yüce Allah'a bağlamak anlamına gelir.¹⁵⁴⁴

İnsan kendi irâdesi ile Yüce Allah'a inanır, iletişimini kurar ve bu hususta bir engeli varsa onunla mücâdele eder. Nitekim insanın hevâsının dünyevî arzuları ve bedensel istekleri ona gâlip gelirse bu, Yüce Allah ile iletişimini engeller veya insan O'nunla iletişim kuramaz. İşte dinî yaşantı, bu olumsuz eğilimlere karşı bir engel oluşturur. Çünkü o, üstün yaptırıcı gücünü temel olarak mensubunun Yüce Allah'a olan sevgisinden ve özellikle O'nun sevgisini kaybetme endişesinden alır.

Bu bağlılığın mükemmelliği, gerçek bir mü'min ile bir müşriğin veya kâfirin Yüce Allah'a olan saygısı kıyaslanınca daha iyi anlaşılır. Öyleki gerçek bir mü'minin veya Müslümanın Allah Teâlâ'ya olan içten ve samimi sevgisine karşılık örneğin câhili Arab'ın putlar için duyduğu saygının kesin olmadığı ve bunun iğreti olmasından doğduğu anlaşılmaktaydı. Çünkü onların putlara tapmaları hevâlarından kaynaklanmaktaydı.

Her ne kadar şiirlerinde, kâdir-i mutlak, yerlerin ve göklerin yaratıcısı olan bir "Allah" mefhûmu, çocuklarına taktıkları isimlerde aynı mefhum olsa da veya işlerine O'nun ismiyle

¹⁵⁴⁰ Hadîd (57): 27. Bkz. *The Religion of İslâm*, s.190.

¹⁵⁴¹ Bkz. *The Religion of İslâm*, s.138.

¹⁵⁴² *Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh*, s.107.

¹⁵⁴³ *Mâide*(5): 48-50. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2367.

¹⁵⁴⁴ *Din Psikolojisi*, I, 71.

başlamış oldukları açıkça anlaşılrsa da veyahut da İslâmiyet'ten önceki Araplar arasında "Allah" lafzı isimlerinde "muzâfu'n-ileyh" olarak sık sık kullanılmış olsa da bu, o durumu değiştirmiyordu.¹⁵⁴⁵

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki genellikle İslâm'ın doğuşunun, İslâm öncesi putperestlikle hiçbir ilgisinin bulunmadığı, kendisinden önceki şirk çağından tam ve kesin bir ayırt etmeyi temsil ettiği düşünülebilir veya bunun büyük ölçüde doğru olduğu söylenebilir. Ama bir bakıma çok tanrıcı Arap putperestliği ile İslâm'ın tektanrıcılığı arasında bâriz ve inkârı mümkün olmayan bir bağın olduğu da göz ardı edilemez.¹⁵⁴⁶ Buna rağmen İslâmiyet'in zamanla her türlü şirki yasaklayarak bu husustaki olumsuz düşünce ve nefis kirliliğini ortadan kaldırmak için getirdiği prensipler ve kararlılığı ortadadır.

Zira bazı âyetlerde¹⁵⁴⁷ seçim yeteneğine sahip insanın nefsini yalnız Yüce Allah'a tapmakla geliştirip yüceltmek suretiyle başarıya ulaşacağı, putlara vb. tapmak suretiyle nefsini aşağılatarak kötü amelleriyle onu zayıflatıp gizlemekle değersiz, silik ve görünmez duruma getirmek suretiyle de ziyâna uğrayacağı bildirilmektedir.¹⁵⁴⁸ Bu anlamda Yüce Allah'ın, « وَفُذُّ » « خَابَ مَنْ دَسَّاهَا » “(Yaratıklara taparak) onu alçaltan da ziyâna uğramıştır.”¹⁵⁴⁹ şeklindeki ifadesini görüyoruz.

Zaten insana ne bir yararı ne de bir zararı dokunmayan o ma'bûdlardan insanı ziyâna uğratmaktan başka hiçbir şey beklenemez. O hâlde insan için en doğru ve en faydalı olan şey, Yüce Allah'ın ma'bûtluğu ve hidâyeti üzere samimi bir kul olmaktır ki bu durumda kendisini O'na sağlam bir bağ ile teslim etmiş olsun.¹⁵⁵⁰

Yüce Allah'ın buyrukları üzere gerçekten ve gereğince kulluk etmek; ibâdet etmek, secdeye kapanmak; ama bunun aksine boş temennilerle vakit geçirmemek¹⁵⁵¹ gerekir. Bu hâlde kul, ibâdet ile olgunlaştıkça mükellefiyeti açısından yükü de hafifler.¹⁵⁵² Bu şekilde o, yaratılışa uygun olan Yüce Allah'ın dinine sarılmaya devamlı hevâdan uzaklaşılır. Bu, fitrat açısından da kolay olur. Nitekim insanın bilincinin altında hak duygusu ve Yüce Allah'ı tanıma vardır ve gizlidir.¹⁵⁵³

Zaten insanın, insan olma yönüyle asıl fitratı (yaratılışı), yaratıcısına boyun eğmektir.¹⁵⁵⁴ Ama örneğin dinsizlik fitrata aykırı bir sapıklık olduğu gibi, Yüce Allah'tan başkasına tapmak da böyledir. Fitrat dini Yüce Allah'ın dini, hanîfliktir veya tek Allah inancına bağlılıktır. O da İslâm'dır.¹⁵⁵⁵

İslâm nazarında Yüce Allah'a inanarak O'nun ma'bûd ilâh olarak düşünülmesi, "esmâ"nın tümü iledir.¹⁵⁵⁶ Öyle ki Yüce Allah Hz. Peygamber'e, dinin dışında kalan her şeyden meyledici, yüz çevirici olarak bütün varlığıyla dine yönelmesini emretmiştir. Bu, kalbinde kendisine meyledeceğin başka hiçbir şeyin kalmaması, demektir.¹⁵⁵⁷

Nitekim Yüce Allah insanları tevhit inancı üzere yaratmış, Hz. Âdem'in sulbünden alıp yaratılış sözleşmesinde, « أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ » “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?”¹⁵⁵⁸ sorusuna karşılık, « قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا » “Evet (buna) şahidiz!”¹⁵⁵⁹ şeklinde cevap almıştır. Böylece insan

¹⁵⁴⁵ Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsîr Usûlü**, Ankara, 1398/1979, s.14.

¹⁵⁴⁶ **Kur'ân Kavramları**, s. 328,

¹⁵⁴⁷ **Şems**(91): 9, 10.

¹⁵⁴⁸ **Kur'ân Ansiklopedisi**, XVI,77.

¹⁵⁴⁹ **Şems**(91): 10.

¹⁵⁵⁰ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 498.

¹⁵⁵¹ **Necm**(53): 62. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 326.

¹⁵⁵² **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII, 108.

¹⁵⁵³ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 256.

¹⁵⁵⁴ **Zâriyat**(51): 56.

¹⁵⁵⁵ **Âl-i İmrân** (3):19, 83. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 256.

¹⁵⁵⁶ Bkz. **A.g.e.**,VII, 17.

¹⁵⁵⁷ **Rûm**(30): 31. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XVII, 108.

¹⁵⁵⁸ **A'raf**(7): 172. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 254.

¹⁵⁵⁹ **Rûm**(30): 31. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII, 108.

olarak yaratılmayı kabul etmekle Yüce Yaratan'ın rabliğine de şahit olmaya söz vermiş oldular.¹⁵⁶⁰

Buna göre O, tevhide yapışılmasını emretmiş¹⁵⁶¹ ve bir oluşunu onların kalbine salmıştır. Bu nedenle müşriklere, “Gökleri ve yeri kim yarattı soracak olsan Allah” derler. Ancak fitrî iman kâfi değildir. Çünkü Yüce Allah'ın mahlûkatı yaratma sebebi, kendisine ibâdet etmeleridir. İşte esas teslimiyet, samimiyet burada yoğunlaşmakla birlikte nefis ve hevânın terk edilmesi de budur.

Ancak bu şekilde bir teslimiyetle mükellef ve ihlâslı olan, beslenip yetiştirilen, ıslâh edilen ve emre amâde kılınan kul, köle değildir. Nitekim bu, bazı insanların başka insanlar tarafından köle olarak kullanılmasından farklıdır. Vaktiyle birinin kölesi olana “‘abd”, denilirdi. Kur’ân-ı Kerîm’de de “‘abd”, bu anlamda çok kullanılmaktadır. Ancak Yüce Allah'a izâfe edilen kul, O'na tapan veya ibâdet eden demektir.¹⁵⁶²

O hâlde herkes O'nun kulu ve kölesidir. Ancak bu kul olma, memlûkun (kölenin), bir insanın kulu olması gibi değildir. Zira böyle bir mülk oluş, bir insandan bir başkasına geçebilir veya bu köle azâd edilmek suretiyle efendisinin mülkü olmaktan çıkabilir; ama mahlûkatın Yüce Allah'a kul olmaktan çıkması asla mümkün değildir.¹⁵⁶³

Ama ne var ki insanın, samimi bir kul olarak kalabilmesi için de hevâyla bulaşılabilir şirkten uzak durması şarttır. Zira o, insanı mâlike milkinde ortak varsaymak gibi nefislerde câiz görülmeyecek bir çelişkiye, ilim fitratına aykırılığa vb. bâtil anlayışlara götürür. Buna bulaşmamak veya bundan kurtulmak için yönü hanîf olarak tek Allah'a yönelmek, dine çevirmek ve onu izlemek gerekir.¹⁵⁶⁴

Yüce Allah, Hz. Peygamber'den bile yüzünü dine tutmasını, ona tam yönelmesini ve bu şekilde eğriliklerden, bozuk hevâlardan, bâtil meyillerden sakınıp yalnız hakka meylederek dosdoğru Yüce Allah'ın fitratına, yaratışına, yaratılışa uygun düşen dine, sarılmasını istemiştir ki¹⁵⁶⁵ insanları onun üzerine yaratmıştır.

Bu nedenle yaratılışın yaratana delâleti tabî (doğal) olduğu için her insanın yaratılışında¹⁵⁶⁶ O'na dair vicdanının derinliğinde bir hak duygusu ve Yüce Allah'ı tanıma olarak gizlidir. Bu nedenle bağlarının son derece sıkıldığı zaruret zamanlarında inatçı kâfirler bile, derinden derine Yüce Yaratan'a sığınma hissi duyarlar. Nitekim, “*İnsanlara bir zarar dokunduğu zaman Rabb'lerine dua ederler.*”¹⁵⁶⁷ âyeti bunu hatırlatır.¹⁵⁶⁸

Bu şekilde kulun, bütün ruhsal hâllerden ve olgulardan haberdar olmasını sağlayan dinsel bilincin, bir başka deyişle ruhsal olayların yine insanın kendisi tarafından bilinmesi demek olan bilincin¹⁵⁶⁹ canlı tutulması gerekir. Bu durum ibâdet veya fiiller için de aynı şekilde

¹⁵⁶⁰ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 255.

¹⁵⁶¹ **Rum**(29): 31.

¹⁵⁶² **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri**, IX, 105.

¹⁵⁶³ **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII, 108.

¹⁵⁶⁴ Hanif, lûgatta «حَنِف» “hanef”, sapıklıktan istikâmete, çarpıklıktan doğruluğa meyildir. Hanîfin asıl anlamı, eğriliği bırakıp doğruya giden demek olup *İbrâhim milletine* isim olmuştur ki başka dinlerden, bâtil ma'bûdlardan çekinen yani yalnız Yüce Allah'a eğilen, Yüce Allah'ı bir bilen, demektir. Onlar, âyetle belirtildiği üzere, “*Şirk koşmaksızın tek Allah'a inananlardır.*” şeklinde ifade edilmektedir. Demek ki, âyetlerdeki «حَنِيفًا» “hanîfen, şirkin, ilimsiz olarak hevâyâ tâbi olmanın tam zıddı olan hakka meyli, doğruluğu, tevhide ifade etmektedir. Bkz. **Rûm**(30):30; **Hac**(22): 31. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 254.

¹⁵⁶⁵ **A.g.e.**, VII, 254.

¹⁵⁶⁶ **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 255.

¹⁵⁶⁷ **Rûm**(30): 33.

¹⁵⁶⁸ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 255.

¹⁵⁶⁹ İnsanda algı ve bilginin zihinde duru ve aydınlık olarak izlenme sürecine şuur (bilinç) denir. İnsanın bununla varlığını diğer varlıklardan ayırt ederek kendi benliği, varlığı, geçmişi ve geleceği hakkında bir anlam taşıması mümkün olur. Diğer varlıklar hakkında da bir anlam taşıması bu şekilde olur. Ancak Yüce Yaratıcı tasarımının nasıl tasarlandığı dinsel bilinç açısından söz konusu olur. Bu nedenle inançlarda zihinsel unsurun rolüne yer vermemek imkânsızdır. Üstelik duygusal hâl zihinsel yaşamla var olur. Dinsel zihniyet, tüm dinsel algı ve bilgilerin yer aldığı inançlarla beraber incelenir. İnsanlar dinsel inanç ve onunla ilgi tasarımları ya çevrelerinden ya da terbiye yoluyla

olmalıdır. Meselâ bir ibâdeti niyetle yapmak daha etkili ve onun aslına uygun olur. Nitekim niyet, bilinçli ibâdet etmek demektir. İnanmak da sürekli bir ibâdetdir. Bu hususlarda hep bilinçli veya sürekli ibâdet anlayışı içinde olmak, insanı Yüce Allah'a daha çok yaklaştırır, O'na daha samimi, çok daha derinden bağlı kılar ve hevânın esaretinden söz edilemez.

Zaten insanların, önceleri (peygamberlerden önce) bağlı olduğu din, Yüce Allah'a iman ve O'na teslim olma esasına dayanan fitrî (doğal) bir din idi.¹⁵⁷⁰ Yani insanoğlunun özü kendisini Yüce Allah'a bağlayan bu inançla ve fitratla özdeşleşmiştir. Nitekim onunla bağı hep süregelmektedir. İşte bu bağı sahibi insanoğlunu, rızâsının gözetilmesi için hevâyâ uymaktan alıkoymaktadır.¹⁵⁷¹

Her şeyde O'nun rızâsı gözetilmelidir. Bunun için de nankör olan nefsin hevâsına karşı direnmek gerekir. Zira insana sayısız iyilikleri ve nimetleri veren, yoktan yaratıp ona hayat veren, bütün evreni emrine veren, onu akıl ve imanla en üstün varlık yapan O'dur. Buna karşılık insan, sadece O'na gönülden bağlanmakla ve tevhîd anlayışını zedeleyici şeyleri gönlünden atmak için bunun gereklerini yapmakla emrolunmuştur.¹⁵⁷² Bu da insana tevhîde yapışmanın zorunluluğunu göstermektedir. Aksi hâlde, Yüce Allah'ın, "müşriklerden olmayın" emrine aykırı hareket etmek olur.

Nitekim Kur'ân'da, «...فطرة الله...» "...*fitratellah*...: Allah'ın yaratma kanununa (uygun olana dine)..."¹⁵⁷³ ifâdesi ile "*Allah'ın tevhîdine yapış*"ın demek istenmektedir. Zira O, insanları, tevhîd (inancı) üzerine yaratmıştır.¹⁵⁷⁴ Herkes Yüce Allah'ın fitratına, O'nun tevhîdine öyle sarılmalıdır ki hem de tevbe ve ihlâs ile O'na yönelerek şirke bulaşmamalı, amelleri yalnız O'nun için yapmalı ve onlara açık veya gizli hiçbir şirk karıştırmamalıdır.

Yüce Allah'ı bir bilmenin ve O'na asla denk tutmamanın tam zıddı olan şirkin açık veya gizli olan her türlüünden kaçınmak için Kur'ân'da hevâlarına veya keyiflerine uyan zâlimlerin dinlerini ayırdıkları ve parça parça oldukları açık olarak anlatılmak istenmektedir.

Öyle ki, onlar genel yaratılışı kavrayacak açık bir ruh, geniş bir hak vicdan ile hareket etmeyip her biri hevâsıyla ve dar kafasıyla, kendi özelliğine,¹⁵⁷⁵ kendi çıkarına, kendi kuruntusuna göre dinini ayırarak ayrı ayrı birer başbuğ arkasına düşmüş, grup grup, olmuş, her bölük kendine güvenmiş ve fitrattan ayrılarak tutuculuk sebebiyle hakkı gözetmemiştir. Ancak bu ahvâl ile insanların üzerine yaratılmış oldukları fitratın sadece Yüce Allah'a yalvarmak olduğu gösterilmek¹⁵⁷⁶ istenmiştir.

Bunun, insan zihninde Yüce Yaratıcı fikrinin canlı tutulmasına katkısı olması için irâde bağlamında diyebiliriz ki mademki O, tekdir ve insan her şeyiyle fitraten O'na bağlıdır; öyle ise meselâ Yüce Allah'ın dilemesine bağlanmadıkça hiçbir şey için şunu yarın veya başka bir zaman yapacağım, dememeli¹⁵⁷⁷ veya bir şeye başlanılmamalıdır.

alırlar. Ancak düşünmeden inanmak, anlamadan hareketleri taklît etmek dinin genel prensibi dışında kalır. Bu nedenle bilinçli dindarlık, dinsel sorumluluğu ve yükümlülüğü düşünüp muhâkeme etme gereği sayılır. Bu şekilde bilinçli kimse, ne yaptığını bilme, doğru olanı seçme, anlama yetisine sahip olur. Kur'ân'da pek çok kez "*aklınızı erdiriniz*", "*tefekkür ediniz*", "*anlayınız*" emirleri yer almaktadır. Zira herkes dünyada da âhirette de aklı ile temâyüz eder ve kendi aklı kadar iş işler. Bütün dinsel olgularda üzerinde durulan husus, dinsel duyguyu değerlendiren zihinsel öge (unsur) ile inancın varlığını belirleyen davranışlardır veya hareketler (ameller)dir. Dinsel duygu ve onun daha belirgin düzeyi olan dinsel bilincin bir eyleme dönüşmesi önemlidir ki, buna irâde denir. Zaten bu, motivasyonla ilgili içtepilerden birini eyleme dönüştürme gücüdür. Bu şekilde o, insanın kendi isteğiyle bilinçli ve dıştan bir zorlama olmadan seçip uyguladığı bir etkinlik olur. Daha geniş bilgi için bkz. **Din Psikolojisine Giriş**, I, 117-119.

¹⁵⁷⁰ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 113.

¹⁵⁷¹ Nisâ(4): 135. Bkz. el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd (ö. 207/ 822), **Me'âni'l-Kur'ân**, thk. Ahmet Yusuf Necati, Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, 1374/1955, I, 291.

¹⁵⁷² En'âm(6): 56.

¹⁵⁷³ Rûm(30): 30.

¹⁵⁷⁴ Rûm(30): 31. Bkz **Tefsîr-i Kebîr**, XVIII, 108.

¹⁵⁷⁵ Bkz. Rûm(30): 29-30. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 256.

¹⁵⁷⁶ Rûm(30): 31-33. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 258.

¹⁵⁷⁷ Kehf(18): 23, 24.

Zira insanlar bir işi planlayarak onu gerçekleştirmek için işe başlayabilir; ama herhangi bir engelin çıkması ile o iş yarım kalabilir veya hastalık, ölüm gibi büyük bir engel ile işe hiç başlayamayabilir. Bu nedenle gerçek mü'min ve Müslüman bir işe başlayacağı zaman “İnşallah: Allah dilerse, izin verirse” demesi çok yerinde olur. Bu söz, aynı zamanda Yüce Allah'ın kâinâtı ve O'nun içindeki her şeyi, her zaman yaratmakta dâim olduğu fikrinin açık tutulmasına katkısı olur.

Bu aynı zamanda insanın bir kul olarak sadece âlemlerin Yüce Yaratıcı'sına teslim olması, O'na bağlanması; O'nun rehberliği ve O'nun hidâyeti üzere kul olması demektir ki doğru olan da budur. Şu hâlde din hususunun, arzulara göre değil, Yüce Allah'ın birliği ve O'na bağlılık üzere yürümesi zorunluluğu vardır. Bunun sağlıklı sürebilmesi, insan için mukadder olan kemâl noktasının gerçekleşmesine bağlıdır.¹⁵⁷⁸

Bu olgunlaşmayı haber veren ve insanoğluna gelen vahiylerin tamamı, istisnâsız olarak insanın, Yüce Allah'a karşı sorumluluğunu ilân eder; davranışlarını şuur içinde bu dünyada yapmasının gerekli olduğunu bildirir. Bu nedenle insan dikkatini Yüce Allah'ın ta'limâtlarına yönlendirmelidir. Ama bu yönlendirme ve ilgi ile yalnız “inandık” demek yetmeyeceği gibi insan, hiç sınanmadan bırakılacağını sanırsa¹⁵⁷⁹ bu asla doğru olmayıp mutlaka inancın gereği yerine getirilmelidir. İyi bir kul olmak bakımından bu çok önemlidir. Kur'ân'da pek çok yerde imandan sonra hemen amelden söz edilmesi de bunu gösterir. Bu konuda insanın kurtuluşu yoktur.

Zira Yüce Allah, insanın yaptığını, dolaştığı yeri, barındığı yeri çok iyi bilir. Hatta onun geceleyin varıp duracağı yeri de çok iyi bilir ve geceleyin onu kendisinden geçirir.¹⁵⁸⁰ Bu hususla ilgili bir âyette, «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» “Yeryüzünde (yürüyen) hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah'a âit olmasın. (Allah) Onun durduğu (durup dinlenecek) ve emânet bırakıldığı (saklanacağı) yeri bilir. Bunların hepsi apaçık bir kitâbda vardır.”¹⁵⁸¹ şeklinde ifade buyrulur. Buna göre, Yüce Allah insanın gündüzün gezip dolaştığı yeri, yaptığı tasarrufları veya amelleri, geceleyin varıp duracağı her yeri çok iyi bilir.¹⁵⁸²

Bu şekilde künhunu bildiği insanın, doğuştan gelen O'nun varlığını ve birliğini kabul etme özelliği vardır. Çünkü her doğan fitraten Yüce Allah'a teslim olma esası üzere doğar. Ondaki istenenler de buna göredir. Nitekim o, kusursuz olarak İslâm dinini ve tevhidî kabule müsait bir durumda yaratılmıştır.¹⁵⁸³ Ancak sonradan anası, babası ona kendi damgalarını vururlar ve onu Yahûdi, Hristiyan, mecûsi vb. yaparlar.

Ancak gerçek iman, bir şeyi düşünüp doğruluğuna kanâat getirmekle elde edilir. Körü körüne taklîd, kâfirlerin işidir. Bundan dolayı gerçek mü'min, saplantılardan kurtulmuş bir şekilde inançlarını, araştırma, düşünme ve tam bir kanâat üzere bina eder.¹⁵⁸⁴ İşte o zaman hevâdan uzak ve doğuştan kendisinde var olan bu özellik üzere sağlam bir imana kavuşur. Kesin inanç sahipleri için hidâyet ve rahmet olduğu muhakkaktır. Zaten Kur'ân'da da bu belirtilmektedir.

Böyle bir inancın keyfiyeti ve hayattaki yansımaları çok önemlidir. Aksi hâlde Kur'ân'da, darlık zamanında Yüce Allah'a yalvarıp bollukta O'nu unutan, kötü bir sonuçla tehdît edilirken,¹⁵⁸⁵ bollukta O'nu hatırlayıp darlık zamanında da âhiret korkusuyla Yüce Allah'ın rahmetini uman ve gece saatlerinde ayakta kalarak (veya kalkarak) saygı ile secdeye kapanan, Yüce Allah'a ibâdet eden kulu, nankörler gibi olmadığı belirtilmektedir.

¹⁵⁷⁸ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 446; Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 32.

¹⁵⁷⁹ Ankebût(29): 2.

¹⁵⁸⁰ En'âm(6): 60. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XII, 7302.

¹⁵⁸¹ Hûd(11): 6.

¹⁵⁸² Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7303.

¹⁵⁸³ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 113.

¹⁵⁸⁴ A.g.e., II, 120, 121.

¹⁵⁸⁵ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 281; Kur'ân Ansiklopedisi, IX, 429.

Nitekim örneğin insanın, kendisine bir belâ geldiği, başı darda kaldığı zaman doğası ortaya çıktığı için bu durumdan kendisini Yüce Allah'tan başka kimsenin kurtaramayacağını anlar ve yalnız O'na yalvarmaya başlar. Ama bu durumdan kurtulunca tekrar doğasının üstüne perde çekilir, yalnız Yüce Allah'a yalvardığını unuttur da O'na ortaklar koşmağa başlarsa nankörlerden olur.

Artık bu tiplerden kimi ilk câhiliyye veya ona dönemlerde olduğu gibi putlara tapar, kimi bir takım değerlere, kişilere tapar, kimi de nefsinin arzularını, tutkularını ya da malını, çocuklarını, büyük bildiği kimseleri, devlet adamlarını vb. tanrılaştırır; âdeta Yüce Allah'a tapar gibi onlara tapar. Yüce Allah'ı sever gibi onları sever. Bu şekilde daha önce de bahsettiğimiz gibi hevânın neden olduğu şirkin pek çok çeşidinden bu türleri gizlidir ve pek çok insan böylesini şirk saymaz; ama gerçekte bu tam bir şirktir ve bu, Yüce Allah'ın yolundan sapmaya sebep olur.¹⁵⁸⁶

Bu gibi durumları terk ederek dine ve Yüce Allah'a karşı samimi olmakla beraber dini doğrultmanın en önemli görüntülerinden birisi, zulme ve haksızlığa sebep olan beşerî emir ve hükümleri değil, adâleti ve gerçek kulluğu sağlayacak emir ve hükümleri ikâme etmektir. Bu da Yüce Allah'ı bir bilip dinine doğru sarılmakla olur.

Ancak bu şekilde hareket edenlerin güzel amelleri kendilerinin lehine, tersini yapanların kötülükleri ve onların sorumluluğu da onların aleyhine olur. Bu durum her iki taraf için tartışmaya ve birbirine delil getirmeye gerek kalmayacak kadar açık ve kesindir. Çünkü bu açıklama ve ispat ile hak ortaya çıkmakta, başka münâkaşaya ihtiyaç kalmamaktadır. Her hâlükârda zamanı gelince Yüce Allah her iki taraf hakkında hükmünü verecektir. Her neye tapılır, her ne emele hizmet edilirse edilsin sonuçta o gün herkesin varıp yaptığına göre hesap vereceği merci yalnız Yüce Allah'tır.¹⁵⁸⁷ Bu bilinçle sadece O'na bağlanılmalıdır.

Bu arada belirtelim ki, Kur'ân'da geçen ve bunlara uymakla o gün insanın kendilerinden yararlanacağı ahlâkî ilkelerin asıllarından ve İslâmî sistemin üzerine inşâ edildiği ilkesel temellerden olan; bütün iyilikleri verene müteşekkik bir kalp ile yönelmek, O'nun birliğine, dünyaya maddi bağılıktan uzaklaşmaya, Yüce Yaratıcı'nın en yüce sevgisine iman etmek vb. bazılarıdır.¹⁵⁸⁸ Bunlardan sonra gelen de Yüce Allah'ın, "...fe'budûnî..." yani "...(yalnız) bana ibadet et..." kavî-i şerîfi ile ibâdetin lüzumuna işaret edilmiş olmasıdır.¹⁵⁸⁹ Zaten O'nu kabulün özünde ve ibâdetlerde Yüce Allah'a karşı samimiyette bulunmak da vardır.¹⁵⁹⁰

Hatta bir âyet¹⁵⁹¹ cenneti kendilerine özgü sanan kimselerin iddiâlarını çürütmekte ve daha sonra da cenneti kazanmanın yolunun görünürde belli bir dine mensup olmak değil, Yüce Allah'a samimi bir şekilde teslim olmak, iyi ve güzel davranmak olduğunu vurgulamaktadır. Bu demektir ki, kim işini güzel yaparak özünü Yüce Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Yüce Allah'ın yanındadır.¹⁵⁹²

Bu sonuca götürecek olan ve izlenmesi veya yaşanması gereken ilâhî vahyin kendisidir. Tüm ilâhî mesajların ruhu bu yöndedir ve birdir. Onlar temelde birbirine ters değil, bilâkis birbirini desteklerler. Onların kendilerinde toplandığı kitapları gönderen Yüce Yaratıcı aynı Yaratıcı'dır. O da Yüce Allah'tır. Her millete gönderilen elçi, O'nun elçisidir.¹⁵⁹³ Nitekim *Hac*(22): 34'te de ilâhî dinlerin birliğine işaret edilmektedir.

Ancak o dinlere bağlılık, onlardan istifade etmek, onların özüne uygun hareket etmek vb. kuru bir iman sözünden ibaret olamaz. Böyle bir bağ veya iman sözde değil kalpte tazelenmeli, güçlendirilmelidir. Aksi hâlde hevâ hep taze kalır, iman eskir, hatta hevâ onu hapseder.

¹⁵⁸⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, IX, 431.

¹⁵⁸⁷ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 257.

¹⁵⁸⁸ The Spirit of İslâm, s.138.

¹⁵⁸⁹ Tâhâ(20): 14. Bkz. Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'-l-Kur'ân, IX, 322.

¹⁵⁹⁰ Mâide(5): 47. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 108.

¹⁵⁹¹ Bakara(2): 111.

¹⁵⁹² Bakara(2): 112. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 69.

¹⁵⁹³ Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 108.

Hâlbuki İslâm, ibâdetleri ve bunların yanında hür ve canlı bir imana dayanan, gücünü ondan alan bir ahlâk da getirmiştir. İşte bu ahlâkî kuvvetlerin it'îdâl ve ahenginden meydana gelen bir duruma fazilet denilir.¹⁵⁹⁴ Hz. Mûsa'ya vahiy ile bildirilenlerden insanlar için gerekli olan güzel davranışları ve edebe riâyeti vb. anlamak da mümkündür.¹⁵⁹⁵ Bu şeklide mükemmel bir inançla erdemi veya fazileti yakalamanın, manevî yükselmeye ve hevâyâ karşı mukâvemet açısından katkısı büyük olur.

Zaten ibâdetlerin en büyük hedeflerinden biri, insana güzel davranışlar veya iyi bir ahlâk kazandırmaktır. Ama bunun için mü'minin irâdesini kuvvetlendirmesi, ruhunu arındırması gerekir. İşte ibâdet, her türlü ile bir düzen ve disiplin içinde bu arındırmayı sürdürme gayretidir. İbâdet noksan olursa iman ile ahlâk arasında köprü kurmak zorlaşır; ibâdet ise, o köprünün kendisidir.

Hevâdan uzaklaşmak için, bilhassa ruhun doğrudan doğruya, Yüce Allah ile gizli ilgi kurduğu namaz, oruç gibi ibâdetlere çok önem verilmelidir. Meselâ namaz bunlardan birisidir. Namaz birçok ibâdeti kendinde toplayan "canlı amel"dir. O, bazı sözleri ve hareketleri tekrar etmekten ibaret değil, ruhun doğrudan doğruya aslı olan Yüce Varlık'la gizli ilgi kurduğu bir harekettir. Namazda akıl, zihin, kalp ve ruh bir noktaya çevrilir. Bu açıdan bakıldığında o, aklın ve cismin, ruh ve bedeninin ortak ameli ve Yüce Allah'a yönelişidir. İşte bu birliktelik ihlâs açısından çok önemlidir.

Kur'ân'a göre namazın faydalarından bazıları şunlardır: Namaz kılan insan Yüce Yaratıcı'sına hitâp eder, O'na yaklaşır. Namaz ruh dünyamızı güzelleştirir ve toplumsal hayatta İslâm'ın getirdiği esasların güvence altına alınmasını sağlar. Kötülüklerden alıkoyar veya kötülükleri düzeltir,¹⁵⁹⁶ insanın duygu ve düşüncelerini arındırır, ruhunu terbiye eder, güçlendirir ve onu Yüce Allah'a yönelme ile şirkten alıkor. İnsanı saadete ulaştırır ve mutlu kılar,¹⁵⁹⁷ ona huzur vererek zihnini açar, sabrını ve dayanma gücünü artırır,¹⁵⁹⁸ onu cömert ve geniş gönlü yapar, nankörlük ve huysuzluktan kurtarır vb. yararları vardır.

İbâdetlerden buna benzer örnek olarak zikredebileceklerimizden biri de oruçtur. O, insanın arzularını ve ihtiyaçlarını kontrol altına almasını sağlayan hem bedenî, hem de rûhî bir ibâdettir. İnsanın kendi isteğiyle çeşit çeşit yemeklere ve meyvelere el sürmeden akşama kadar aç durması, psikolojik yönden çok önemli bir olaydır. Hatta orucun rastladığı sıcak mevsimlerde ve en uzun günlerde bir bardak sudan insanın kendisini alıkoyması ne kadar zor ise, imana dayanan o direniş, insan irâdesi için o kadar kuvvetli bir denemedir. Bir insanın bu gelişmiş disiplini ve irâdesi karşısında elbette onun nefsî eğilimleri, ya kısa kaç altına alınmış olacak ya etkileri azaltılacak veya fiilî hiçbir varlıkları kalmayacaktır.

Bu bağlamda diyebiliriz ki, kişi ancak bu gibi ibâdetlerle dinî olgunluğa ulaşır. O zaman bu sayede oluşan sağlam inançla irâde tutumunu yönlendirebilir. Eskilerin, "iman-ı muhkem" dedikleri sağlam, kavi, metin sözcükleriyle anlamlandırılan inançla, akıl ve muhâkemenin tereddüt ettiği, kuşku duyduğu yerde irâdenin sahibinin hakkında tutumunu yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, irâdenin rehberliği yüklenerek yeter kanıları bir seçimle eyleme dönüştürüp sonuçlandırması söz konusu olur. Bu irâde sahibinin inançla, ilkel örf ve geleneklerden, kişisel çıkar ve yargılardan sıyrılarak Yüce Allah'a ihlâsla, saygı ve güvenle yönelmesi gerçekleşir.

Ancak insanın bu hâlinin, çevreden aldığı olumlu veya olumsuz dinî nitelikli inanç ve davranışlar yönünden de korunması gerekir. Örneğin insanlarda, özellikle yetişkinlerde başarı kazanma ve toplumda saygı görme arzusu çok önemli ve sosyal bir motiftir. Bu nedenle câmiye gidenlerin dayanak bakımından davranışları birbirinden farklı olmakla birlikte, kimisi kom-

¹⁵⁹⁴ Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî, s.150.

¹⁵⁹⁵ Tâhâ(20): 14. Bkz. Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, IX, 322.

¹⁵⁹⁶ Ankebût(29): 45.

¹⁵⁹⁷ Hac(22): 77; Mü'minûn(23): 1-2.

¹⁵⁹⁸ Bakara(2): 153.

sularını örnek tutarak oraya gider, kimisi onların gözünde küçük düşmemek için cemaate katılır. Bazıları da dinsel duygularının tatminini câmede bulduğu için oraya yönelir. Ama çevrenin kendileri hakkında yanlış fikirler edinmemesi için câmiye gidenlerin, içinde yaşadıkları toplumun etkisi altında kalanlar olduğu da bir gerçektir.¹⁵⁹⁹

Demek ki psiko-sosyolojik yöntemler yardımıyla, şu veya bu şekilde toplumun veya çevrenin, insan üzerindeki nüfuzuyla birtakım dinsel inaçlar veya davranış biçimleri, yaratıcı tasarımı vb. insanda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların, insanın fitratına uygun samimiyetine zarar vermemesi için çıkarılardan, riyâdan, bâtil inanç ve alışkanlıklardan vb. arındırılarak sağlıklı olmaları gerekir.

İşte bu şekilde dinsel duyguların veya çevre gibi faktörlerin etkisi veyahut da katkısı ile insanda oluşan -ki bu bazan olumsuz da olabilir- iyiye yönlendirilme, onun olgunlaşmasına veya iğreti isteklerini kararlılıkla dışlayarak Yüce Allah'a samimi bir şekilde yönelmesine katkıda bulunabilir.

Bu samimiyetle ilgili olan ve dinî nitelikli olup hevâyâla bağlantılı olan ve bilhassa istismâr açısından büyük önem arz eden, helâlin ve haramın ayrılmasında veya durumlarının ne olduğu belli olmayan şüpheli şeyler hakkında ne yapmak gerektiği düşüncesinde yanıştan yana olmamak; hevâyâ kapılarak samimiyeti elden bırakmamak gerekir.

Bu da yer yer sözünü ettiğimiz mükemmel bir inançla, bilinçle ve Allah Teâlâ ile olacak sağlam bir kontakla olur. Zira üstün bir inanç, ibâdetin ve samimi bir kul olmanın sebebi ve kaynağıdır. Sonra ibâdet de o inancı besler, geliştirir, güçlendirir, hevâyâ engel teşkil eder ve Yüce Allah ile olan bağı kuvvetlendirir. Bu samimi bağ ve dostluk güzel davranışlar ve işler olarak kişide ve bulunduğu ortamda yeşerir.

Gerçek ve kâmil mü'minlerin imanı olan bu sağlam iman ve bağ, kesin ilim üzere hâsıl olan bir imandır.¹⁶⁰⁰ Bu nedenle gerçek amel ve ibâdet de ona göre olmalıdır. Zaten hikmet de yapılan işin, bilginin gereğine uymasıdır. Hakîki amel açısından bakınca bu da hikmettir.¹⁶⁰¹

Bu durumda bilginin keyfiyeti de çok önemlidir. Zira kesin bir delile ve bilgiye sahip olmaksızın inançları sadece şüphe ve tahminlere dayandırmak ve hevesleri delil olarak kabul etmek asla doğru değildir. Zira imanın olduğu yerde heves ve tahminlerin yeri olmamalıdır. Her türlü arzu ve heveslerden sıyrılmış vaziyette kesin olarak inanmak gerekir. Eğer arzu ve heveslere uyulursa bir mazeret veya sebep ileri sürülemez. Zira Yüce Allah'tan doğruluk rehberinin gelmesiyle mazeretler bitmiş, sebepler ortadan kalkmış ve silinmiştir.¹⁶⁰²

Ancak gerçek ilme dayanan iman ile hevâyâ mahal bırakmadan onun esaslarına kalpten ve hiç bir şüpheye düşmeyecek şekilde iman etmek gerekir. Bundan sonra sıra bu inancın gereklerini yapmaya gelir. İnanç gibi amel ve ibâdetde nefsin arzuladığına veya arzu ve hevâsına tâbi olmak yanlış bir davranış olur. Zira i'tikâdın kesin olması ve kesin bilgiye dayanması gerekir. Böyle önemli bir konuda zanna ve kuruntuya asla uyulamaz.¹⁶⁰³ İbâdet de böyledir. Onda şüphe olmaz ve esasen ibâdet, nefsin arzu ettiğinin tersi olan bir şeydir. Bu nedenle ibâdet hevâ ve hevesin üzerine bina edilemez.¹⁶⁰⁴

Yüce Allah insana, ibâdetleri bizzat yerine getirmeyi emretmekle birlikte, onu bu hususta uyarmakta ve ibâdete teşvik etmektedir. Nitekim onun, meselâ insan olması nedeniyle kendisine hitâben yaratılış başlangıcına işaret edilmesi; onun kendi yaratılışını düşünerek kendisinin ilk önce öyle görünmez, tek bir hücreden ibaret sperm ile yumurtanın bileşkesi zigot durumundan mükemmel insan şekline gelmesini sağlayan Yüce Yaratıcı'sını bilmesi; bunların ona bildirilmesi, sadakatinin pekiştirilmesi, şükürde bulunması ve ibâdet etmesi içindir.¹⁶⁰⁵

¹⁵⁹⁹ **Din Psikolojisine Giriş**, I, 125; **Kur'ân Ansiklopedisi**, XVI, 76.

¹⁶⁰⁰ Bkz. **Ra'd**(13): 2; **Secde**(32): 24; **En'âm**(6): 74.

¹⁶⁰¹ **Kur'ân Ansiklopedisi**, IX, 441.

¹⁶⁰² **Necm**(53): 23. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XIV, 128.

¹⁶⁰³ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 519.

¹⁶⁰⁴ **Rum**(30): 31, 32. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 520.

¹⁶⁰⁵ **Kur'ân Ansiklopedisi**, IX, 427.

Ancak bunların hevâdan uzak ihlâsla olması esastır. Nitekim Yüce Allah'ın, « حَقَّاءَ لِلَّهِ غَيْرَ »¹⁶⁰⁶ âyetinde geçen “Allah'a ortak koşmadan hâlis olarak O'nu birleyenler olun.”¹⁶⁰⁶ ifadesi hakkında her ne kadar, “Allah'ın hanifleri, Ona şirk koşmayanlar olarak...”¹⁶⁰⁷ ifadesi hakkında her ne kadar, “müstakîm olmak”, “hakka meyletmek” vb. demek olduğunu iddiâ edenler olsa da bize göre bununla kastedilenin, “ihlâs” olduğunun ileri sürülerek vurgulanmış olmasıdır. Buna göre Allah Teâlâ sanki, “Emrettiğim ve nehyettiğim bu işlere, O'na başkasını şirk koşacak bir tarzda değil de, bir olan Allah'a ibâdet edecek şekilde sarılın, tutunun” demek istemiştir. Dolayısıyla bu, “Ona şirk koşmayanlar olarak...” buyurarak o âbide yakışanın, yaptığı ibâdetlerde ihlâslı olması gerektiğine delâlet etmektedir.¹⁶⁰⁸

O hâlde Yüce Allah, kendisinden sakınılmasını, kendisine yönelerek dünyanın terk edilmesini, yani onun önemsenmemesini ve bu şekilde insan kendisinin emniyette olduğunu hissederek O'na ibâdeti hiç bırakmamasını ve O'ndan korkmasını, Kur'ân ölçülerine göre şirkten sakınmasını ve Yüce Allah'tan başkasını gâye edinmemesini emretmektedir.

Ancak genel olarak insanlardan bir kısmı Yüce Allah'a dünyevî maksatlar sebebiyle, bir kısmı cennetten ötürü, bir kısmı da cehennemden kurtulmak ümidiyle vb. ibâdet edebilir. Her biri de tutturduğu yola sevinir ve o yolu beğenir. Ama esasen ihlâslı olan, elindeki şeye veya tutturduğu yola sevinmez. Onun sevinci, sadece Yüce Allah'ın katında olmak ve O'nun huzuruna ulaşmaktır. Doğru olan da budur. Zira insanların elinde bulunan her şey fânî ve tükenicidir.¹⁶⁰⁹

Ama ibâdet, özellikle ihlâsla olanı insanın ruhunun gıdasıdır. Zira ruh, ibâdetle arınır, terbiye olur ve olgunluk kazanır. İnsanın bu şekilde olan güzel ahlâkıyla, Yüce Allah sevgisiyle ruhu terbiye olur; temizlenir, ebediyet âlemindeki makam ve derecesine yükselir.¹⁶¹⁰ Aynı zamanda ibâdet, inanma-yapma bütünlüğünü ve uygunluğunu sağlama imkânıdır. Başka bir ifade ile, inancın uygulanması; doğru ve hak olduğuna inanılan esasların günlük hayatta yaşanmasıdır. Bu nedenle o, her an Yüce Allah ile ilişki kurmak, hevânın esâretine girmeye engel olmak ve ihlâsı tazelemek için bir araçtır.

Sehl et-Tüsterî'ye göre, nefsin süflî (bayağı) isteklerine direnmek veya onlara karşı koymaktan daha üstün bir kulluk yoktur.¹⁶¹¹ İlk zâhidlerden olan Ebû Süleyman ed-Dârânî, nefsin hevâsına uymamayı en faziletli amellerden saymıştır.¹⁶¹² Hucvîrî de temel sıfatının hevâ olduğunu söylediği nefse karşı gelmeyi, bütün ibâdetlerin başı olarak nitelendirmiştir.¹⁶¹³

Zira kul, ibâdet ederek ruhunu ve bedenini disipline sokar; hareketlerini ölçülü ve samimi hâle getirir; güzel ahlâkı yansıtan davranışlara ulaşır; bu şekilde ruhun Yüce Allah'a yabancılaşması önlenir, O'nu unutmak için bir engel kalmaz. Ancak bu hâli yakalamaya veya nefis için olan buyrukları yerine getirmeye çalışırken insanda bu hususlarla ilgili herhangi bir bıkkınlığın da olmaması gerekir. Çünkü bu da ihlâsı olumsuz yönde etkiler. Bu nedenle, ilgili yerde mezkûr olduğu üzere arasına iştâhı çeken mübâh ve güzel olan şeylerden kalbi dinledirecek, yorgunluğu giderecek vb. şeylere de yer verilmeli veya örneğin uyku, hadîs, mizâh gibi şeylerle kişinin dinleneceği anlaşılırsa, bunlarla dinlenmesi daha uygun olur. Hatta ona karşı meselâ hile, spor, zor işler vb. ile yüklenerek de olsa onu mücâhedeye teşvik etmek gerekir. Çünkü istek neticesinde olan dinlenmek, vakte riâyet etmek şartıyla bıkkınlıkla yapılan ibâdetten daha üstündür. O zaman bıkkınlık hafifler veya yok olur da ibâdete veya başka güzel

¹⁶⁰⁶ Hac(22): 31.

¹⁶⁰⁷ Hac(22): 31.

¹⁶⁰⁸ Tefsîr-i Kebîr, XVI, 307.

¹⁶⁰⁹ A.g.e., XVII, 110.

¹⁶¹⁰ Bkz. İnsan ve İnsanüstü; Ruh, Cin, Melek, İnsan, s.187.

¹⁶¹¹ er-Risâletu'l-Kuşeyriyye, I, 351.

¹⁶¹² es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin, Tabakâtu's-Sûfiyye, nşr. Nureddîn Şerîbe, Kahire, 1389/1964, s.81.

¹⁶¹³ Keşfu'l-Mahcûb, II, 427, 430;

olan şeylere karşı istek harekete geçer. Aksi hâlde kişinin ibâdete karşı olan isteği kesilir veya rağbeti zayıflar.

Ancak mübâh olan şeylerle dinlenmek, hakîkatte şerîate uymaktır. Bu, kuru bir heves peşinde koşmak¹⁶¹⁴ veya ihlâsı terk etmek değildir. Çünkü insanın zihni karışık, bütün güç ve kuvvetten sıyrılmış, hayattan bıkmış veya ondan kaçan vb. olması doğru değildir.

Aksine insanın, hayata ümitle bakan, dinamik, Yüce Allah'tan yardım istemesini bilen, yardım etmeyi seven veya yardımlaşan, tüm gayretlerini O'nun için hakîr bir şekilde sıtkı kalp ile sergileyen, O'nun da kendisine acıyarak ve rahmetle bakarak kalbindeki örtüyü kaldırdığı, dolayısıyla kendisini rahmetiyle beslediği, sevap denizlerinde yüzdürdüğü kimse olması gerekir. Yüce Allah indinde onun için sevabın sonu olmadığı gibi O'nun rahmetinden çıkışı da yoktur. Onun kalbi, âdetâ köküne gem vurulmuş gibi bakışı hevâsına karşı kapalı ve ona bakmaktan gözleri perdeli ve sırf Yüce Yaratıcı'sı için saf olur. Yüce Allah işte bu gibilerin kalbi ile hevâsı arasına girmiş ve hevâsı âdetâ içinde bağlarla bağlanmış olur.

Artık bu durumda olan kul, Yüce Allah'a yaklaşarak vâsıl olmayla şereflenmeyi ister, bedeninin hevâsına; arzularına uymaz veya hevâyâ uyduğu takdirde yapabileceği her türlü kötü şeyi yapmayı terk eder. O, kendisi için kesinlikle hevâyâ uymamakla ve onu terk etmekle yaptığından daha büyük bir ibâdet yapmış olmaz. Çünkü âdetâ nefse ve hevâsına uymamaktan dağı tırnakla kazmak daha kolaydır.

Tirmîzî ile İmâm Cüneyd, hevânın yapacağı uygun olmayan işi veya günahı terk etmek - ki buna vasl denir- konusunda hemfikirdirler.¹⁶¹⁵ Bu hususta *Tirmîzî*'nin delili, Kur'ân'daki « قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا » “(Allah'tan başkasına tapmayarak) Nefsini yücelten iflâh olmuş”¹⁶¹⁶ âyetidir. Ona göre ihlâsı ve gayretiyle temizlenen kesinlikle felâh bulur.¹⁶¹⁷ Öyle ki bu temizlik ve yüceltmek, insanı Yüce Allah'tan uzaklaştıran veya O'nunla arasında bir engel teşkil eden her şeyden arınmaktır.¹⁶¹⁸

Bu temizlenme ve yakınlaşma bilinci, isteği insanın Yüce Allah'ı ve ismini bilmeye ve ibâdete götürür. Bu meyanda ibâdet şekli olarak yine öneminden dolayı örnek olarak namazı düşünelim. Namaz kişinin, Yüce Rabb'inin önünde durması ve O'nunla iletişim kurmasıdır ki bununla o, hevâyâ karşı mücâdelesindeki gücüne güç katar ve de hevâyâ karşı gâlibiyetini artırır. Çünkü burada esas olan, o kulun kendini hevâdan arındırarak kurtuluşa ermesi ve Yüce Rabb'inin yakınına varacak olmasıdır.¹⁶¹⁹

Bu amaçla o, iyi bir kul olacaktır. İyi bir kula düşen de nefsinin hevâ ve hevesâtından men etmek için eteklerini toplayarak kollarını sıvamak ve böylece onu, Yüce Allah'ın hoşnut olacağı müşâhedeye sevk etmektir. Zaten Yüce Allah'tan hidâyet ve yakınlık isteyen bunu böyle yapmalıdır.¹⁶²⁰

İnsanda olan böyle bir samimiyetle onun bilincini ve tutumunu oluşturan, ona hidâyeti getiren, dünyada ve âhirette kurtuluşunu hedefleyen bu davâ, makâm, menfaat, zevk, eğlence vb. den sıyrılmış samimi olanların ve Yüce Allah'a yönelenlerin çabalarıyla ayakta durur. Ama bu gerçeklerden dikkatlerini çevirip dünya hayatının güzellikleri ile oyalananların dış görünüşleri bile aldatıcı olur. Dünya hayatının zineti, insanı hiçbir zaman Yüce Allah'ın rızâsını isteyerek sabah, akşam O'na ibâdet edenlerin yüceldiği ulvî noktaya yükseltmez.¹⁶²¹ O hâlde tekrar edelim ki, nefse uymamak ve muhâlefet kılıçlarıyla onu öldürmek, ibâdetlerin başıdır.¹⁶²² İşte bu inanç ve anlayış insanda yerleşmelidir.

¹⁶¹⁴ *Tarîkat-ı Muhammediye*, s. 47.

¹⁶¹⁵ *es-Sulûk 'İnde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, s. 185.

¹⁶¹⁶ *Şems* (91): 9.

¹⁶¹⁷ *es-Sulûk 'İnde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, s. 186.

¹⁶¹⁸ *A'lâ* (87): 15.

¹⁶¹⁹ *es-Sulûk 'İnde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, s. 186.

¹⁶²⁰ *Ankebût*(29): 69. Bkz. *Tarîkat-ı Muhammediye*, s. 46.

¹⁶²¹ *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, IX, 420.

¹⁶²² *Şerhu't-Tarîkatî'l-Muhammediye*, I, 475.

İman ve onun aksiyonu olan ibâdet gibi kendilerinin bütünlüğü içinde yapıldıkları beden ve ruh olaylarının açıklanmaları da aynı değildir. Fizikî olaylar daima kendilerini meydana getiren bir sebebe göre anlaşılırlar. Buna karşılık ruhî olaylarda bazan amaç aranır. Amaç olmazsa onları açıklamak mümkün olmaz. Bu nedenle iman etmenin de, düşünmenin de hatta ibâdetin de ileriye dönük bir amacı vardır ve böyle de olmalıdır.

Demek ki, insanın bedenine ait (fizyolojik) olaylar ile iç dünyasına ait (ruhî) olaylar farklı şekilde tanınır veya açıklanır. Şu halde bedenî olaylar örneğin yara gözle yani duyularla, diğerleri yani hissî acı, hissetme veya şuur ile bilinir veya duyulur. O hâlde şuur olmazsa acı veya sevinç fark edilemez. Öyle ise, maddeten ve mânen Yüce Allah'a yönelik bilinç gaflette iken olmaz ve bunun devamlı açık olması gerekir. O zaman kul, maddeten ve mânen Yüce Allah'a yönelmenin ve bağlanmanın mutluluk ve sevincini duyusal ve duygusal olarak yaşar ve bu O'nunla ilişkisini geliştirir.

Aksi hâlde kişi dünyaya dalar. Ama dindar, ruhsal yaşayışında yaptığı birçok egzersizin sonucu olarak Yüce Allah'a yaklaşır. Zaten din esasen bütünü ile bir iç eğitimi meselesidir. İnsanın aldatıcı olan ihtirâslardan sıyrılmaya çalışarak sürekli hazlara kavuşmak, varlıktan geçmek ve Yüce Allah'a teslim olmak denemeleri hep iç hayatımızla sıkı temasın ve böylelikle onun bozuk taraflarını tedavi eden bir irâde çalışmasının neticesidir. İşte bu noktada dine samimi yaklaşmakla o, insanın ruhunu kuvvetlendirir.¹⁶²³

O zaman insan rahat ve huzurlu olur. Bu durumda iken nefsin olumlu yönü ile Yüce Allah arasında dostluk atmosferi kurulduğu için Yüce Allah'ı anmak, bir zevk hâlini alır. Nitekim Kur'ân, nefsin tatmininin ancak Yüce Allah'ı zikretmekle mümkün olacağını açıkça ifade eder.¹⁶²⁴

Yüce Allah, ruhun sükûneti ve huzuru noktasında bütün maksûdların mâverasındadır. Ayrıca insan nefsi, her yönden gördüğü güzelliklere doğal olarak sahip olmak ister. Ama onun âciz bir varlık olması nedeniyle bu, kuvvetinin üstündedir. O hâlde muratlar ancak her şeye hükmü geçen birisinin gücüyle hâsıl olur ki, o da Yüce Allah'tır. Zikir ile insan O'na sırtını dayandırır, maksatlara ve mutluluklara O'nunla ulaşılır. Zaten dinde yapılan ve ibâdetlerde asıl olan, bu şuurun insanda oluşmasının sağlanmasıdır.¹⁶²⁵

Bu nedenle Yüce Allah'ın emirlerine uyup kanaatkâr olarak gönülden dünya hırsını çıkartmalıdır. Ruh Yüce Allah sevgisiyle doldurulursa bu, ruha mutluluk getirir. Zira dünya ve sevgisi kısa ve geçicidir. Dünyada gerekli hazırlık yapılmazsa geride sadece pişmanlık kalır.¹⁶²⁶ Öyle ise kul, her hâlükârda Yüce Allah'a itâati tercih etmeli, nefsi suçlamalı, ilâhî öğütlere kulak vermelidir.

Hemen hemen bütün dinlerin üzerinde birleştikleri şeylerden bazıları, kulun gizli ve açık her zaman Mevlâ'sına itâat etmesi, hiçbir an O'nun emirlerine aykırı hareket etmemesi, kendisine kötülük edene iyilik etmesi, nefsin arzusuna uymaması, nimet zamanında şükretmesi, şiddet zamanında sabretmesi, kendisinden aşağı olana ikrâmda bulunması, kendisiyle konuşanın sözünü dinlemesi gibi ilkeleri benimseyen kimseye Yüce Allah yol gösterir ve o kimse hâlisane hâliyle o yolu bulur.¹⁶²⁷

Bu ve benzeri tutum ve güzel işlere sahip olan inançlı kul, Yüce Allah'a yaklaşmayı arzular.¹⁶²⁸ Nefsine uyup bir kötülük işleyince üzülür, pişmanlık duyar. O zaman bu, onun sorumluluğunun farkında olduğunu gösterir. Bu hâlde olan kimse, Yüce Allah'ın affına sığınır, merhametinden yardım diler. İşte bu, bir duâdır, bir ibâdettir, ruhun Yüce Allah'a açılışıdır.

¹⁶²³ **Ruhbilim-Psikoloji**, s. 5.

¹⁶²⁴ **Rad'**(13): 28.

¹⁶²⁵ **Tefsîr-i Kebîr**, XIV, 28.

¹⁶²⁶ **En'âm**(6): 32. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, XIX, 299, 300.

¹⁶²⁷ **A'râf**(6): 178. Bkz. es-Sulemî, Ebû Abdu'r-Rahmân Muhammed ibn el-Hüseyn, **Tasavvufun Ana İlkeleri; Sulemî'nin Risâleleri**, (nşr. Süleyman Ateş), Ankara, 1400/1981, s. 41.

¹⁶²⁸ **Şûra**(42): 23.

Böylece Yüce Allah'ın kulunu bağışlayacağı ümidi, insana büyük bir ruh huzuru verir, onun yaşama sevincini artırır, onu hayata bağlar.

Zaten mü'min, *Fâtiha Sûresi*'nde geçen, "Allah, ceza ve mükâfât gününün sahibidir."¹⁶²⁹ bilinci ile bu âyeti tekrar etmekle her yaptığı işin bir karşılığı ve bir bedeli olduğu fikri zihninde yerleşir. Hareketlerinin ve davranışlarının hesabını vereceği bir hayata, kendini ruhen hazırlar. Böyle bir hazırlık, sürekli hareketlerine çekidüzen vermesini sağlar. Artık o kul, samimi bir kalp ile Yüce Allah'a yönelir, aşağılık olan nefsinin görür, dünya hayatında nefsinden olana sevmeyerek bakar ve Yüce Allah'ın kendisine ilgisini hisseder.

Bunun bilinci ve inancıyla kul, O'nu sayar, Ondan korkar, O'nun emir ve tavsiyelerine sarılarak O'nunla olan ilişkisini hevâya karşı güçlendirir. Ama Yüce Allah'tan korkmak ve ona bağlanmak, her hâlûkârda o mevkiye sahip kişilerin şanına uygun olmalı, hatta hevâya kapılmadan diğer insanlarla ilişkileri o paralelde yürümelidir. Nitekim meselâ Yüce Allah Hz. Peygamber'e, fakirleri hor görenlerin isteklerine boyun eğerek fakirlerle aralarında ayırım yapmamasını emretmiştir. Çünkü eğer onlar, Yüce Allah'a inansalardı, büyükmekten vazgeçerlerdi, gururlarını indirirlerdi, haddi tecâvüz eden değerlerden uzaklaşırlardı.

Böylece gölgesinde bütün başların eşit olduğu Yüce Allah'ın celâl sıfatını hissederlerdi. Bütün insanların kardeş olduğu inancına veya inanç bağına bağlanırlardı. Ama onların istekleri, câhiliye isteği olup sadece hevâ ve heveslerine uymalarından ibaretti. İnsanları, insani ölçülerle ilgisi olmayan câhiliye ölçüleri ile ölçüyorlardı. Dolayısıyla, hem kendileri hem de sözleri boştu ve bu bir değer ifâde etmiyordu. Yüce Allah'ın zikrinden gâfil oldukları için onların cezası onları hiç hatırlamamaktı.

Hâlbuki İslâm, Yüce Allah'ın huzurunda başları eşit kılması için gelmiştir. Onlar arasında mal, makâm, soy üstünlüğü yoktur. Zira onlar boş, değersiz, geçici şeylerdir. Kişinin Yüce Allah yanındaki yeri, O'na yönelişi, ihlâsı, O'nun için ferâgat edişine göredir. Bunun gerisinde kalan ne gibi değer varsa hepsi boştur, manasızdır, hevesten başka bir şey değildir. Zaten O'nun yanında üstünlük sadece takvâya göredir.¹⁶³⁰

Bu nedenle her hâlûkârda Yüce Allah'tan sakınmak ve rızâsını kazanmak, O'nun hidâyetine lâîk olmak gerekir. Bundan sonra onu kimse saptıramaz. Ancak kimi de saptırırsa muhakkak ki o, hüsrândadır, dalâlettedir ve kaybetmiştir. Zaten O'nun dilediği olur, dilemediği olmaz.¹⁶³¹

Kim Yüce Allah'ın o irâdesi ve celâl sıfatı karşısında boyun bükmezse, O'na itâat etmezse, ona akîdenin ve amelinin hiçbir faydası yoktur. Akîde yalnız Yüce Allah'ın bildirdiği şekliyledir. Hiç kimse onu hevâsıyla sorgulayarak değiştirmeye kalkamaz. Şeref ve izzetlenmek isteyen, tartışmaya girmeksizin akîdeyi kabullenir ve onunla gelişip yükselir. Ancak, sabah-akşam ibâdetiyle kendisini mü'minlerden üstün görenin de ne kendine ne de İslâm'a hiçbir hayrı vardır.¹⁶³² Zira bu onun ihlâstan uzak olduğunu ve onun hevâ engeli karşısındaki zayıflığını gösterir.

Hulâsa, ibâdetler, inançla, ihlâsla ve mükemmelliği elde etmek için yapılır. Bu nedenle bütün ilâhî dinler insanları Yüce Allah'a kulluğa çağırır. Yüce Allah, bunun için gönderdiği peygamberler aracılığıyla bu anlamda ibâdet şekillerini, din esaslarını, kendisine kulluk yollarını insanlara göstermiştir.¹⁶³³ Ancak yine Yüce Allah, bu davranışların amaçlarına uygun yapılması için de, insanların onlar için istekli, kolaylaştırıcı, riyâdan uzak, samimi olmaları gibi durumları vurgulamıştır.

Bu hâliyle ibâdetlerin, zaman zaman sözünü ettiğimiz hakiki bir inançla yapılması durumunda, insanî arzuları düzenleyici bir sistem oldukları söylenebilir. Ama bu, samimi bir

¹⁶²⁹ *Fâtiha*(1): 3.

¹⁶³⁰ *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, IX, 420.

¹⁶³¹ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, VII, 3168.

¹⁶³² *Kehf* (18): 28.

¹⁶³³ *Kur'ân Ansiklopedisi*, V, 107.

şekilde ve gereğince tek bir olan Yüce Allah için yapılmaları durumunda böyledir. Zira Yüce Allah insanı amelde açık veya gizli şirkin her türlüşünden men eder. Bu nedenle amelde sadece O'nun rızâsı hedeflenir ve o elde edilmeye çalışılır.

Aksi hâlde müşriklerin iddia ettiği gibi başkasına kulluk ile Yüce Allah'a kulluğun hem bir gönülde yer etmesi, hem de sözünü ettiğimiz sonucun hâsıl olması imkânsızdır. Bu, birilerinin bir başkalarının taptıklarına veya secde ettiklerine secde etmesine karşılık, aynı şeyin kendi ilâhlarına yapılmasıyla da sonuç bakımından farklı bir durumu ortaya koymaz.

O hâlde tevhîde sâdık, ubûdiyet içinde hevâdan uzaklaşarak şehvî meylin ve dünya tutkusunun yok olması, hem mümkün olur hem de bu gereklidir. Zira nefsin eğitimi ve yücelmesi sadece Yüce Allah'a ihlâslı kulluk ve ibâdetle olur.¹⁶³⁴

Bu ibâdetler veya bu kapsama giren fiiller ve davranışlar, Yüce Allah'ın istediği şekilde özenle ve ihlâsla yerine getirilmelidir. Bu bağlamda helâl ve haram ayrımı, bunlar arasında tercih ve şüpheli olan şeylerdeki hassasiyet ibadetin samimi olması açısından çok önemlidir. Dolayısıyla bunlar, aynı zamanda O'na itâat etmenin delili olur.

İnsan bu şekilde kendi nefsinde kendini toplayıp da Yüce Allah'a sığınarak O'nun dinini yerine getirmeye azmettiği zaman, ne insanlardan ne de cinlerden bir şeytanın vereceği vesvese ile onu imanın ve meleğin yardımı karşısında yenemez.¹⁶³⁵ O insan, Yüce Allah sevgisiyle O'nun cezasından korkarak, âhirette mutluluk umarak hareket eder. Bu şekilde O'nun irâdesi sonsuz irâdeye teslim olur, seçimlerini ona göre yapar¹⁶³⁶ ve hevâyâ yenilmez.

İnsan bu şekilde itâat dâiresine girmekle kötü eğilimlerin etkisinden kurtulabilir. Bu nedenle Kur'ân'da, kulun özellikle hevâ ve heves peşinde koşmaktan vazgeçerek samimi kullukta bulunması gerektiği çok net olarak ortaya konulmaktadır.¹⁶³⁷ Bu anlayıştan hareketle kul, mü'min ve Müslüman olarak Yüce Yaratıcı'sına teslim olur veya bağlanır. Manevî tâatlerin en başta olanı ve uygun olmayan şeylerden sakınma faslının en önde geleni diye nitelenen takvâ elbisesini giyer.¹⁶³⁸ Böylece huzura kavuşur ve Yüce Allah'a olan inancı kendisine güven ve huzur verir.

Bunun akabinde hâsıl olacak olan, hevânın esaretinden kurtulmanın hakîki hürriyet kabul edilmesi, önde sûfiler gelmek üzere bütün İslâm ahlâkçılarının ortak görüşüdür.¹⁶³⁹ Öyle ki, *Gazzâlî*'ye göre, hevâlarına hiç uymayanların mertebesi, en büyük güç, peşin nimet, tam hürriyet (gerçek kulluk) ve kölelikten kurtuluş olarak değerlendirilir.¹⁶⁴⁰

¹⁶³⁴ Şems(91): 9, 10. Bkz. **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri**, X, 491.

¹⁶³⁵ Şûra(42): 13, 15. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 17.

¹⁶³⁶ **Din Psikolojisine Giriş**, I, 125.

¹⁶³⁷ **Muvâfkât**, II, 171.

¹⁶³⁸ **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 498.

¹⁶³⁹ Çağırıcı, Mustafa, **İslâm Düşüncesinde Ahlâk**, İstanbul, 1409/1989, s. 30, 31.

¹⁶⁴⁰ **Mîzânu'l-'Amel**, s. 59-62.

B) İNSANIN HEVÂDAN ARINABİLMESİ İÇİN ALINACAK TEDBİRLER VE YAPILACAK FAAALİYETLER

Burada genellikle insan tarafından rehber edinilmesi gereken özellikle Kur'ân veya onun tebliğcisi Hz. Peygamber aracılığıyla gelen ilâhî ta'limâtlardan bu hususta ne şekilde ve nasıl yararlanılması gerektiğinden, onları izleyecek olan insanın, hem şahsındaki kabiliyet veya yetenekler itibarıyla beşerî imkânlarından hem de çevresindeki sosyal imkânlarından ve de yapabileceği faaliyetlerinden söz etmeye çalışacağız. Bunun için önce insanoğlunu vahiy kültüründen haberdar eden ve ilk elden onu insan oğluna ileten peygamberlerin; ama özellikle Hz. Muhammed'in ve mü'minlerin hevâ karşısındaki durumlarından bahsedeceğiz.

1) HZ. PEYGAMBER VE MÜ'MİNLERİN HEVÂDAN SAKINDIRILMASI VE ONLARIN DA ONDAN SAKINMASI

Kur'ân'da hevâ ve onun bütün olumsuzlukları karşısında Hz. Peygamber'in durumu netleştirilmektedir. Çünkü Kur'ân'daki ahlâk ilkelerinin asıllarından ve İslâm sisteminin üzerine bina edildiği ilkesel temellerden biri hevâ ve hevese hâkim olmaktır.¹⁶⁴¹ Dolayısıyla Yüce Allah'ın bunu bütün kullarından; ama özellikle en başta Hz. Peygamber olmak üzere mü'minlerin tamamından istemekte olup bu çok doğaldır.

Hız. Muhammed de her şeyden önce bu duyguya sahip bir insandır. Öyle ki, vahiy esnasında her ne kadar, şehvet, gadap, cehâlet ve hevâ ve heves gibi melek olmaya ters düşen sıfatlardan kurtulmuş olsa bile insan oluşu devam etmekte idi.¹⁶⁴² Ama o, hevâ ve nefis binitinin sırtına binmiş ve onları gemlemiştir.¹⁶⁴³

Ancak onun bir peygamber olmasına rağmen hevâdan sakındırılma kapsamı dışında bırakılmamasının elbette bir mantığı vardır ve bunun izâhının yapılabilmesi gerekir. Yüce Allah'ın «وَلَكِنَّ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ» “Eğer onların hevâlarına uyarsan...”¹⁶⁴⁴ sözü ve bununla ilgili birkaç mesele¹⁶⁴⁵ bu hususa ışık tutmaktadır.

Şöyle ki bu hitâbın kime yönelik olduğu hususunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, burada muhâtabın Hz. Peygamber; bazıları, Hz. Peygamber ile Onun dışındakiler; diğer bazıları da muhâtabın, Hz. Peygamber'in dışındaki mü'minler olduğunu iddiâ etmişlerdir.

Bize göre, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'in böyle bir şey yapmayacağını bilerek bu hitâbı ona yönelik yapmış olması uygun değildir, şeklindeki iddia yanlıştır. Zira kendisinden zorlama kaldırılmış olduğu hâlde, Hz. Peygamber'den sudur etmesi hâlinde çirkin olacak her şeyi onun yapmayacağı bilinse dahi, Hz. Peygamber'den yasaklanabilir. Buna şu hususlar işaret etmektedir:

a) Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in yapmayacağını bildiği her şeyden onu alıkoyması gerekseydi, bu durumda onun yapacağını bildiği her şeyi ona emretmemesi gerekirdi. Bu da Hz. Peygamber'in herhangi bir şeyle ne emredilmiş ne de herhangi bir şeyden nehyedilmiş olmamasını gerektirir ki bu, ittifâkla bâtıldır.

b) Şayet bir nehiy ve bir sakındırma daha önce geçmemiş olsaydı, Hz. Peygamber o şeyden sakınmazdı. Onun sakınması bir nehiy ve sakındırmaya bağlı olunca o zaman bu çekinme, korunma, o nehye ve sakınmaya nasıl karşı olabilir?

c) Bu nehiy ve tehditten kastedilen, o şeyin çirkinliğini akıl yönünden de te'kit etmektir. Dolayısıyla bundan maksat, bir te'kidir.¹⁶⁴⁶ Zira Allah Teâlâ'nın delilleri akıllarda

¹⁶⁴¹ The Spirit of İslâm, s. 138

¹⁶⁴² Necm(53): 9, 10.; Kehf(18): 110. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 494.

¹⁶⁴³ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 502. Daha geniş bilgi için aynı eser bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 501, 502.

¹⁶⁴⁴ Bakara(2): 145.

¹⁶⁴⁵ Tefsîr-i Kebîr, IV, 37.

¹⁶⁴⁶ A.g.e., IV, 38.

yerleştirdikten sonra, tevhîde delâlet eden daha birçok delillere de dikkat çekmesi güzel bir şeydir. Bundan murat ise, akli nakil ile te'kît etmektir. Öyle ise, böyle bir maksadın gözetilmesi nasıl uzak bir ihtimâl görülebilir?

d) Yüce Allah meleklerin günahın ma'sumiyetlerini¹⁶⁴⁷ haber verdiği hâlde yine de onları ilâhîlik konusunda uyarmıştır.¹⁶⁴⁸ Âlimlere göre, Hz. Peygamber'in hiçbir zaman şirk koşmadığı ve ona meyletmediği hususunda ittîfâk etmiş olmalarına rağmen, Yüce Allah onu aynı şekilde hevâ konusunda uyarmıştır.¹⁶⁴⁹

Bu mezkûr ifâdelerden, Hz. Muhammed'in dışındakiler yasaklandığı gibi onun da bunlardan men edilmiş olduğu sâbit olmaktadır. Çünkü bu tür şeylerden alıkonmak Hz. Peygamber'e özel değildir. Ancak insanın, Yüce Allah nehyi niçin başkalarına değil de Hz. Peygamber'e tahsis etmiştir? şeklinde bir soru aklına gelebilir.

Bunun da sebebi, 1- Yüce Allah'ın kendisine verdiği nimetlerin çok olduğunda hiç şüphe olmayan bir kimseden günahın sâdir olması diğer insanlara göre çok daha fazla çirkin olurdu. Bu nedenle söz konusu alıkonmanın önce ona ve sonra onun şahsında mü'min olan herkese özgü kılınması daha uygun olmuştur. 2- Bir kimse hakkında olan fazla sevgi, onu fazla sakındırmayı gerektirir. 3- Akıllı kimse, en büyük çocuğuna yönelerek onu ıslâh etmek için diğer çocuklarının yanında ona bir şeyi yasaklamakla, çocukları her ne kadar o şeyi isteyerek yapmış olsalar bile, onu yapmanın büyük suç olduğuna dikkat çeker. Zira örfte başkalarının dikkatini çekip, bir hususu te'kit etmek için derece bakımından daha yüksek olan kimselere emir ve yasaklar yöneltilir. Bu, bu gibi âyetlerde de ortaya konulan bir kâidedir.

O hâlde meseleye bu anlayışla bakıldığında Hz. Peygamber'in şahsını ilgilendiren yönüyle, Allah Teâlâ'nın mezkûr sözünden¹⁶⁵⁰ murat, onun bütün işlerde onların¹⁶⁵¹ hevâlarına uymaması ve çok dikkatli olmasıydı. Bu hassasiyet belki de onun onların İslâm'a meyletmeleri arzusuyla söz ve konuşması esnasında sertliği ve katılığı bırakması kabilinden bazı şeylerde onların hevâlarına uymuş olmasındandır. Ancak Yüce Allah onu, bu kadarlık bir uymadan bile menetmiş ve «وَلَوْ لَا أَنْ تَبْتَئَاكَ لَقَدْ كُنْتَ تَرْكُنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا» "*Şayet biz sana sebat vermeseydik, andolsun ki sen onlara, neredeyse azıcık meyledecektin.*"¹⁶⁵² ifadesiyle onun onlardan bütünüyle ümidini kestirmiştir.

O hâlde Hz. Peygamber hevâ konusunda uyarılmıştır. Zaten Hz. Yusuf gibi o da kendi nefsinden şikâyetçi idi. Nitekim o, hem kendi nefsinin hem de her nefsin şerrinden Yüce Allah'a sığınmıyordu.¹⁶⁵³ Nitekim onun her sözü ve hareketi, daha önce de ilgili yerde genişçe izah ettiğimiz üzere, haktan başka bir şey değildi.

Zira hiçbir söz ve hareketinde hevâsına uyduğu söylenemez. Aksi hâlde hevâsına uymuş, sapıtan ve saptıran olurdu¹⁶⁵⁴ ki bu da asla mümkün değildir. O halde hevâsına uyarak "dalâl"den kastedilen hidâyet karşıtı bir mâna veya hareketin içine girmiş olması mümkün olmadığı gibi onun için maksadına ulaştıracak dosdoğru bir yolun olmaması, onun azması veya yoldan çıkması da asla söz konusu olamaz.¹⁶⁵⁵

Zaten, «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ» "*O, hevâdan konuşmaz.*"¹⁶⁵⁶ ifâdesi, sapmadığının, azmadığının ve yoldan çıkmadığının delillerinin en sağlamlarından biridir. Ancak hevâsına uysaydı, azma

¹⁶⁴⁷ Nahl(16): 50.

¹⁶⁴⁸ Bkz. Enbiyâ'(21): 29.

¹⁶⁴⁹ Bkz. Zümer(39): 65; Ahzâb(33): 1; Mâide(5): 67; Kasas(28): 87. vd.

¹⁶⁵⁰ Bakara(2): 145.

¹⁶⁵¹ Bunlar, nuzûl sürecinde muhtemelen Sakif oğullarıdır. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, IV, 39, 40.

¹⁶⁵² İsrâ'(17): 74. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, IV, 39, 40.

¹⁶⁵³ Bkz. el-Müsned, III, 28.

¹⁶⁵⁴ Necm (53): 3, 4. Bkz. Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, II, 341; Kur'ân'da Temel Kavramlar, s.306.

¹⁶⁵⁵ Tefsîr-i Kebîr, XX, 483.

¹⁶⁵⁶ Necm(53): 3. Bundan sonra gelen, «إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» "*O, kendisine vahyedilen bir vahiydir.*" Necm(53): 4.'te "Huve: O" zamiri, Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'ân'a gider. Onun söylediği Kur'ân sözleri, kendi sözleri değil, kendisine vahyedilen ilâhî sözlerdir. Bu konudaki kanaatimizi ilgili yerde beyan ettik.

veya sapma hâli onun için doğru olurdu. Bunun delili, « يَا دَاوُودُ...فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ » *“Ey Dâvud...Keyf(in)e uyma, sonra seni Allah'ın yolundan saptırır.”*¹⁶⁵⁷ âyetidir. O hâlde bu demektir ki o, önceleri ne sapıtmıştır ne de azmıştır. Aksine o, insanları dalâletten kurtarmakta, hakka irşât edip hidâyete kılavuzlamakta idi.

O hâlde bunlara göre o, hevâsından konuşmamıştır. Öyle ise nasıl yoldan çıksın, şeklinde bir anlam *Necm*(53): 3'e uygun düşmüyor, denilirse bunu şöyle izâh edebiliriz: Allah Teâlâ tarafından peygamber olarak gönderilmek istenen kimse tâ küçüklüğünde inkâr, hırsızlık, zinâ, yalan söylemeyi alışkanlık hâline getirme gibi kötü ve çirkin kusurlardan korunmuştur. Bu nedenle o, küçüklüğünde bile sapıtmamıştır.¹⁶⁵⁸

Ayrıca Hz. Peygamber'in hevâ konusunda bu kadar uyarılması ve kendisinin de bu hususta çok dikkatli olmasından dolayı onun sapıtmışlığından veya küfründen asla bahsedilemez. Zaten Allah Teâlâ'nın, «...اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ...» *“Allah, elçiliğini nereye koyacağını (elçilik görevini kime vereceğini) çok iyi bilendir.”*¹⁶⁵⁹ ifadesi de bunu göstermektedir.

İşte bu beyandan, Yüce Allah'ın risâletiyle ancak çok üstün meziyetler, yüce dereceler ve büyük faziletler ile diğer kullarından ayrılp mümtâz olduğu bilinen kimselerin görevlendirilerek şerefendirildiğine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Peygamber olan kimsenin vasıfları bunlar olunca dolayısıyla onun küfretmesi, hele hele hevâsına uyması asla uygun değildir.¹⁶⁶⁰

Şu hâlde, Yüce Allah ona görevi verdiği için elbette O'nun emrini tutup gayr-i müslimlerin vb. arzularına uymaması da zorunludur. Bununla birlikte Yüce Allah, « وَأَن احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعِ أَهْوَاءَهُمْ » *“Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, onların keyiflerine uyma...”*¹⁶⁶¹ buyurmuştur.

Yüce Allah, ondan önceki peygamberlere kitaplar indirdiği gibi ona da Arapça hüküm olarak Kur'ân'ı indirmiştir.¹⁶⁶² Hz. Peygamber, bununla Yüce Allah'ın birliğine inanmış olarak rızasına götüren İslâm çizgisi üzere O'nun tarafından görevlendirilmiş, nefsânî arzularına ve hevâsına uyan câhillerin hevâ ve heveslerine uyması kesinlikle yasaklanmıştır.¹⁶⁶³

Daha doğrusu Yüce Allah ona, ayrı bir şeriat verdiğini bildirmiş, inanmayanların hevâlarına değil ona uymasını,¹⁶⁶⁴ kendisine kulluk etmesini ve O'na şirk koşturmasını emretmiştir. Zira kendisinden önceki peygamberler gibi o da tek ve ortağı olmayan Yüce Allah'a kulluk etmek ve bütün insanları onun yoluna çağırarak görevlendirilmiştir.

Bu nedenle, Yüce Allah'tan kendisine gerçek bilginin gelmesinden sonra, hem kendi hevâsına, hem de sapıkların hevâlarına veya görüşlerine uyamazdı. Aksi hâlde onu hiç kimsenin Allah Teâlâ'nın nezdindeki cezasından koruyamayacağı yine O'nun tarafından kendisine bildirilmiştir.¹⁶⁶⁵ Çünkü kesin delillerle doğruluğu bilinen dine dâir ilmin kendisine gelmesine rağmen, onların hevâ ve bid'at olan görüşlerine uyması durumunda, Yüce Allah katında onun O'ndan başka hiçbir dostu, koruyanı, müdâfa edeni ve yardımcısı olmayacaktı.¹⁶⁶⁶

Bu da gösteriyor ki, Hz. Muhammed'in, deliller, âyetler ve mucizeler geldikten sonra hevâsına uysaydı, inkârda kendilerine zulmetmekte onlar gibi olmuş olacaktı. Bundan da maksat onu tehdîd ve bundan alıkoymaktır.¹⁶⁶⁷ Aynı şey mü'minler için de söz konusu idi. Nitekim Yüce Allah tarafından, dünyada kendilerine lezzet veren şeylere yönelen, Yüce Rabb'ine isyân

¹⁶⁵⁷ Sâd(38): 26.

¹⁶⁵⁸ Tefsîr-i Kebîr, XX, 483.

¹⁶⁵⁹ En'âm(6): 124.

¹⁶⁶⁰ Tefsîr-i Kebîr, XI, 147.

¹⁶⁶¹ Mâide(5): 49.

¹⁶⁶² Fussilet(41): 42; Yusuf(12): 2.

¹⁶⁶³ Câsiye(45): 18. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, VII, 88, 89.

¹⁶⁶⁴ Câsiye(45): 18. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, İstanbul, VIII, 229.

¹⁶⁶⁵ Ra'd(13): 37. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, VIII, 230; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 4256.

¹⁶⁶⁶ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 4256; Tefsîr-i Kebîr, XIX, 611.

¹⁶⁶⁷ A.g.e., IV, 40.

eden ve arzularına uyan kimselerin peşinden gidilmemesi emredilmiş; mü'minlerden onlara uyanların mutlaka kaybetmiş, hüsrâna uğramış olacakları vurgulanmıştır.¹⁶⁶⁸

O hâlde Kur'ân'da, her ne kadar bu husustaki hitâp ilgili âyette zâhiren Hz. Peygamber'e yapılmış olsa da bundan maksat, onun dışındaki mü'minler veya ümmetidir. Bu âdetâ birisinin, kölesi kölesine kötülük yapmış olan bir başkasını azarlayarak ona, eğer bir daha böyle bir şey yaparsan, seni bundan ötürü şiddetli bir şekilde cezalandırırım, demesine benzer. Buna göre mezkûr âyetten¹⁶⁶⁹ ümmetinden veya mü'minlerden hiç kimsenin, kendi hevâsına veya heveskârlara uymaya temâyül etmemesi, şeklinde bir mânânın murat edildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷⁰ O hâlde hevâ konusunda Hz. Peygamber'in şahsında bütün mü'minler de uyarılmış ve bu yasağa uymaları emredilmiştir.

Bunun yanında Hz. Muhammed'in yolunu izledikten sonra hevâlarına uyarak sapıkların yoluna tâbi olmamaları için ilim ehline de tehdîd vardır.¹⁶⁷¹ Çünkü hakkı bilen, hakka aykırı davranıp hevesine tâbi olmaktan sakınması gerekir. Zira bir peygamber veya âlim kişi aleyhindeki belge diğerlerinden daha sağlamdır. Aynı şey onun ümmeti için de geçerlidir. Gelen bunca ilimden sonra şayet onlar da heveslerine uyacak olurlarsa bu takdirde onların da mutlaka zâlimlerden olacakları bildirilmiştir. Çünkü bir âyette¹⁶⁷² bu hususla ilgili tehdîd ve şiddetli bir azap korkusundan söz edilmektedir.

Ama bu men etme ve tehdîd olayı sadece Hz. Muhammed ve ümmeti hakkında olmamış ve daha önceki peygamberler ve etraflarındakilerle ilgili de vuku bulmuştur. Örneğin, aynı hassasiyet ve sakındırma Hz. Yusuf için de söz konusu olmuştur. Hz. Dâvud da hevâ konusunda uyarılmış, insanlar arasında Yüce Allah'ın hükmü ile hükmetmesi ve nefsinin arzusuna uymaması, aksi takdirde bunun onu hak yoldan saptıracağı hususu kendisine bildirilmiştir.¹⁶⁷³

Hz. Mûsa için de, kavmi için de, aynı şeyler söz konusu olmuştur. Örneğin her hâlükârda vuku bulacak olan kıyâmet hakkında Yüce Allah tarafından, uyarılarak kıyâmete iman etmeyip, hevâ ve hevesine tâbi olan ve onu yalanlayan muhâtaplarının kendisini kıyâmete inanmaktan alıkoymaması, aksi hâlde helâk olacağı ona bildirilmiştir.¹⁶⁷⁴

Hz. Peygamber'in, kendilerine kitaplar, peygamberler, ilim vb. geldikten sonra aralarındaki çekememezlikten veya birbirlerine karşı tecâvüz-kâr olmalarından dolayı ayrılık gibi durumlara düşen İsrâîloğullarının bir âyette¹⁶⁷⁵ heveslerine uymaması, yollarına gitmemesi ve usullerini takip etmemesi konusunda, kendi şahsında bu ümmete bir uyarıda bulunulmuş¹⁶⁷⁶ ve onlara karşı Hz. Peygamber korunmuştur.

Çünkü Hz. Muhammed, kendi döneminde de Yahudiler çeşitli konularda hevâlarından yana oldukları ve dinlerinin ruhuna bağlı kalmadıkları için onlar hakkında da uyrılıyorlardı. Aksi hâlde o hak davetçisine çıkmayacaklar, bilâkis ona destek olacaklardı.¹⁶⁷⁷

Nitekim Hz. Peygamber'in tâbi Kur'ân ve dikkate aldığı *Tevrât*'tan daha doğru, hidâyete daha iyi ulaştıran başka bir kitap, Yüce Allah katından getirmeleri imkânsızdı; zaten bunu yapamamışlardır.¹⁶⁷⁸ Bu nedenle onların yaptığı sadece hevâlarına uymaktı. Yüce Allah'tan hiçbir delil olmadığı hâlde bu şekilde yalnız hevâ ve heveslerine uydukları için kendilerinden daha sapık, daha şaşkın kimseler olamazdı.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁶⁸ Bkz. *Tefsîri İbn-i Kesîr*, X, 5202.

¹⁶⁶⁹ *Bakara*(2): 145.

¹⁶⁷⁰ *Tefsîr-i Kebîr*, IV, 39, 40.

¹⁶⁷¹ *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, VIII, 4256; *Tefsîr-i Kebîr*, XIX, 611.

¹⁶⁷² *Bakara*(2): 120.

¹⁶⁷³ *Sâd*(38): 26. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, II, 343.

¹⁶⁷⁴ *Tâhâ*(20): 15, 16. Bkz. *Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IX, 322.; *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, X, 5202;

Fî Zilâli'l-Kur'ân, X, 32.

¹⁶⁷⁵ *Câsiye*(45): 16, 17.

¹⁶⁷⁶ *Câsiye*(45): 18-20. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7212, 7213.

¹⁶⁷⁷ *Kur'ân Ansiklopedisi*, V, 101.

¹⁶⁷⁸ *Kasas*(28): 49.

¹⁶⁷⁹ *Kasas*(28): 50. Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, VI, 193.

Bu ehvâl içinde rahat durmuyorlardı. Dolayısıyla Yüce Allah tarafından, onların Müslümanlar arasındaki hileli yanıltma hâllerine karşı da, Hz. Peygamber'e şiddetli bir tahzîr ve kesin bir ifadeyi gerektiren bir durumun vukubulduğu de bir gerçektir. Ama elbette bunca ilimden sonra onların arzularına uyacak değildi. Aksi takdirde zâlimlerden olurdu.¹⁶⁸⁰

Ancak Yahudiler zaman zaman bir araya geliyor, Hz. Peygamber'i aldatıp haktan çevirmek için görüşmeler yapıyor, onu fitneye düşürerek şaşırtmak ve onu dinini tahrîf etmeye sevk etmek istiyorlardı. Nitekim bunda muvaffak olabilselerdi bazı hususlarda onu engelleyebilir veya aldatabilirlerdi.¹⁶⁸¹ Örneğin bir defasında, hem zina eden bir kadın hem aralarından birisinin adam öldürme olayı ve dolayısıyla öldürülmüş olan bir kişi ile ilgili bazı meseleler hakkında, inanmaları karşılığında kendilerine müsâmağa gösterilmesi şeklinde teklifte bulunarak hükmüne başvurmak için Hz. Muhammed'e gelmiş ve bu durumu arz etmişlerdi.

Ama Yüce Allah, ona hükmetmeyi seçmesi durumunda, O'nun indirdiğinden kendisini vazgeçirmelerinden sakınması veya dinî hükümlerle hükmetmesi ve onların heveslerine uymaması şeklinde bir uyarı ve emir ile bundan sakındırılarak korunmuştur. Hatta Yüce Allah, onların kendisini indirdiği şeylerin bazısından vazgeçirmemeleri hususunda bile Hz. Peygamber'in sakınmasını emretmiştir.¹⁶⁸² Bunun üzerine Hz. Peygamber örneğin, kendisine tanışılan meselelerden adam öldürme olayı ile ilgili musâvât (eşitlik) ile hükmetmiştir.

Ancak bunun üzerine onlardan bir kısmı bu eşitlik hükmüne râzı olmayarak câhiliye âdeti üzere üstünlük sevdasında bulunmuştur. Bu şekilde Yahudiler, Hz. Muhammed'in hükmüne; İslâm yoluna iman ve ittibâ etmemekle, yalnız Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'i değil, kendi dinleri ve kitapları olduğunu iddiâ ettikleri Tevrat'ı ve Hz. Musa'nın şeriatını da tanımadıklarını, hatta mutlak ilâhî hükmü inkâr ederek câhiliye hükümleri peşinden koşmak istediklerini göstermiş oldular. Bu durumda, hem iman iddiâsına rağmen küfürleri hem de ilim ve şeref iddiâsına rağmen ceahletleri ve bozgunculukları ortaya çıkmış oldu.¹⁶⁸³

Zaten onlar, kâfirler, hâinler ve yalancılardı. Böyle olmasa idi, aralarında verilen hükümden yüz çevirmez veya Yüce Allah'ın şeriatına muhâlefet etmezlerdi. Ancak bu, Yüce Allah'ın onlarla ilgili hikmeti ve kaderi gereği idi. Bu hikmet onların üzerinde bulundukları dalâlet yolunda sürüklenmelerini ve geçmiş günahları üzere yürümelerini gerekli kılmıştır. Bundan onlardan pek çoğunun fıska daldığı, itâatten dışarı çıktığı, hakka muhâlefet ederek yüz çevirdiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁴

Bu hususta Hz. Muhammed'in onlara uyması beklenemezdi. Çünkü zâlimler birbirlerinin dostlarıdır. Bundan dolayı onlara yalnız zâlimler uyarlar ve onların dostları olurlardı. Buna karşılık Yüce Allah müttakilerin dostudur. O, zulümden, haksızlıktan korunanları sever, onlara yardım eder. Bu nedenle Hz. Muhammed'e, o bilgisizlere, zâlimlere uymamasını, takvâyâ devam etmesini ve korunmasını¹⁶⁸⁵ emretmiştir.

Bu da gösteriyor ki Yüce Allah, bazılarının dünyada işlemiş olduğu günahlarının cezası ile onları imtihan etmek istemiştir. Örneğin bu, öldürülmek gibi azap şeklinde veya bir âyetinde yer alan, «... بَعْضُ ذُنُوبِهِمْ ...» “bazı günahları sebebiyle...”¹⁶⁸⁶ ifadesi ile Yahûdilerin dünyada kendi günahlarının bir kısmıyla cezâlandırılmaları şeklinde olabilirdi ki böyle de olmuştur. Bu da onların helâk olmalarına kâfi gelmiştir.

Şu hâlde Hz. Peygamber'in Yahudilere karşı duruşu doğru idi ve bunu sürdürmüştür. Üstelik dâvetinde kusur etmemiştir; delilleri eksik serdetmemiştir. Bu nedenle onların yaptıklarına da müstahak olmamıştır. Demek ki derûnî illet (asıl hastalık) onların içinde idi.¹⁶⁸⁷

¹⁶⁸⁰ Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'an*, I, 281, 282.

¹⁶⁸¹ *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 100.

¹⁶⁸² *Bakara*(2): 145; *Mâide*(5): 49. *Fî Zılâli'l-Kur'an*, V, 77.

¹⁶⁸³ *Mâide*(5): 50. Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 257, 259.

¹⁶⁸⁴ *Yûsuf*(12): 103; *En'âm*(6): 116. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2363.

¹⁶⁸⁵ *Câsiye*(45): 18, 19. Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, VII, 89.

¹⁶⁸⁶ *Mâide*(5): 49.

¹⁶⁸⁷ *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 100; *Tefsîri İbn-i Kesîr*, XI, 6015.

Bundan dolayı onların inatçılığı, azgınlığı ve alayı karşısında Yüce Allah tarafından Hz. Muhammed teselli edilmiş, hidâyet üzere desteklenmiştir.

O hâlde Muhammed'e, her kim olursa olsun adâlet ve şahitlik gibi konularda Yüce Allah'ın hak ile indirdiği Kitap ile hükmetmesini, haktan saparak onların isteklerine, eğri arzularına uymamasını¹⁶⁸⁸ ve yukarda mezkûr olduğu üzere O'nun tarafından, peygamberlerine karşı sergiledikleri olumsuz davranışlar vb. sebebiyle kınanan israiloğullarının veya kitap ehlinin, aşırılığı bırakmaları ve daha önce sapmış, birçoğunu da yoldan çıkartmış olan böyle bir topluluğun hevâlarına tâbi olmaması emredilmiştir.¹⁶⁸⁹

Bu şekilde Yüce Allah, Hz. Muhammed'i, hiçbir hususta Yahûdilerin ayağını kaydırmaması için, şerîatını ve yolunu koruması hakkında tekrar tekrar uyarmış ve ona onların hevâlarına uymasını yasaklamıştır. Çünkü onlar, doğru yolda olmadıkları gibi başkalarını da doğru yoldan saptırmaktaydılar.¹⁶⁹⁰ Bütün bunlardan, Yüce Allah'ın onu ve mü'minleri onların hevâlarından korumasındaki haklılık da ortaya çıkmaktaydı.

Zaten Kur'ân'da, Hz. Muhammed'in Yüce Allah'ın emirlerine uymakta çok kararlı ve sebatlı davrandığı, ehl-i kitab kendi arzu ve heveslerine ne kadar sarılsa da; Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın buyruğuna sarılıp O'na boyun eğdiği; O'nun rızâsına uyduğu ve hiçbir şekilde onların arzu ve heveslerine tâbi olmadığı, asla da olmayacağı haber verilerek bütün bunların Yüce Allah'ın bir emri olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁹¹

Ama Yahudiler ve Hristiyanlar, buna hiçbir mazeretleri kalmadığı hâlde, onu tekzîbe devam etmekte idiler. Buna karşılık Yüce Allah, Hz. Peygamber'i sabra dâvet etmiş ve ona onların; bâtılda diretmeleri ve küfürde ısrârlı olmaları hususundaki durumlarının, onun kendi dinlerine uymasını isteme derecesine vardığını, bunun onun dininde kendilerine uymasını¹⁶⁹² istemeleri aşamasına gelindiğini, peşi sıra getirmiş ve Hz. Peygamber'in onlara uymayacağını haber vererek açıklamıştır.

Hatta Yüce Allah, onun bâtil sebeplerle Yahudilerin kiblesi olan Kudüs'e yönelmeyeceğini haber vermiş; ama buna rağmen ehl-i kitab kibleinin hak olduğunu bildiği hâlde inatlaşmaya devam etmiş ve onların bu husustaki özelliği, arzularına uymak olmuştur. Nitekim onlar âyette¹⁶⁹³ böyle vasıflandırılmaktadır.¹⁶⁹⁴

Çünkü Yahudiler ve Hristiyanlar Hz. Muhammed'in kiblesine tâbi olma hususunda ona muhâlefet etmişlerdir. Bu durumda her ne kadar onların kiblelerine uymadan onları hoşnut etmek mümkün olmasa da, kendisine gelen o kadar ilimden sonra onların arzu ve heveslerine, hakkın emrine aykırı olan ve onların bâtil üzere gittiklerini gösteren keyfi gidişlerine ve arzularına uyamazdı.

Aksi hâlde o, şüphesiz zâlimler grubundan olurdu. Zira onlara uyması, hem Yüce Allah'ın verdiği hükümlerle yasaklanmış hem de bu imkânsızdı. Bu nedenle onların ne kadar zâlim olduklarına dikket çekilerek bundan Hz. Muhammed ve ümmeti uyarılmış ve men edilmiştir.¹⁶⁹⁵ Aynı şekilde sırf hevâlarına uyan meselâ müşrikler de, Hz. Peygamber'i atalarının dinine dâvet etmişlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ onu, onların kiblesinden çevirdikten sonra tekrar onların kiblesine ibâdet etmek gibi hususlarda onlara uymaması için onu uyarmıştır.¹⁶⁹⁶

Çünkü ehl-i kitabın ve müşriklerin uymaya dâvet ettiği şey, hidâyetin tersi olan dalâlettir; hevâ ve hevestir. Ama Hz. Peygamber'in üzerinde bulunduğu Yüce Allah'ın hidâyeti, kişileri İs-

¹⁶⁸⁸ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 104, 254.

¹⁶⁸⁹ **Mâide**(5): 48, 49, 70, 77. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 232.

¹⁶⁹⁰ **el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz**, V, 121, 123.

¹⁶⁹¹ **Bakara**(2): 145.

¹⁶⁹² **Bakara**(2): 120. **Tefsîr-i Kebîr**, III, 404.

¹⁶⁹³ **Bakara**(2): 145.

¹⁶⁹⁴ **Bakara**(2): 145. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, IV, 32.

¹⁶⁹⁵ **Bakara**(2): 145. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, I, 437; **Tefsîr-i Kebîr**, IV, 36, 37.

¹⁶⁹⁶ **A.g.e.**, XIII, 467.

lâm'a, hakka götüren gerçek hidâyettir. Öyle ki, hidâyet ismiyle adlandırılabilcek tek şey, Yüce Allah'ın hidâyetidir. Bu, hidâyetin hepsidir. Onun dışında hiçbir hidâyet yoktur.¹⁶⁹⁷

Ama ne acı gerçektir ki bâtılın hak olduğuna inanan kimseler, kanaatlerine göre, hidâyete uymuşlar ve nefislerinin hevâsına ittiba etmemişlerdir. Hâlbuki, böylesi insanlar, kalpleriyle bilip dilleriyle inkâr eden ve hevâlarına uyan kimselerdir. Aynı ehl-i kitap da bu konudaki sözlerine, ısrâra ve bâtıllarına devam etmişlerdir. Bazı deliller ve âyetlere rağmen görüşlerinden vazgeçmemişlerdir. İşte bâtıla iyice saplanan ve inatçı olan o kimselerin durumları böyle idi.¹⁶⁹⁸

Ancak bu arada, kıblenin Kudüs'ten Kâ'be'ye çevrilmesiyle de İslâmiyet'i kabul eden Yahudi ve Hristiyanlar da denenmiş oldular. Nitekim onlar için atalarının kıblesinden başkasını kabul etmek çok zor bir iş idi. Böylece putperestler ile Yüce Allah'a ibâdet edenler birbirinden tefrîk edilmiş;¹⁶⁹⁹ hevâsına uyanlardan diğerleri temyiz edilmiş oldu. Hristiyanların ve Yahudilerin hatta müşriklerin, kible konusunda, hepsinin Hz. Muhammed'e karşı olmalarına karşılık o da onlara uymamakta ve karşı durmakta idi.¹⁷⁰⁰

Buna rağmen Yüce Allah, Hz. Muhammed'e, doğru dine çağırmasını, emrolunduğu gibi doğru olmasını, doğru gitmesini ve gerek müşriklerden ve gerekse ehl-i kitaptan dâvet ettiği halkın heveslerine; çeşitli ve hakka aykırı bâtıl arzularına tâbi olmamasını emretmiştir.

Zaten şeriatın (dinin) emri, dini dosdoğru ayakta tutmak, çekememezlik, kıskançlık, dünya hırsı, ayrılık, şüphe, tereddüt vb. içinde olmamak, Yüce Allah'ın indirdiği her kitaba inanmak, bazısına inanıp da bazısına inanmamazlık¹⁷⁰¹ etmemek ve de böyle bir şüphe üzere bulunmamaktır. Nitekim dinin eğrilmesinin ve tefrikanın sebebi, hep heveslere tâbi olmaktır.

Her hâlükârda hiç kimse Hz. Peygamber'i Yüce Allah'ın emrettiği şekilde, insanlar arasında verdiği hükümlerde, emrolunduğu gibi adâletli davranmaktan¹⁷⁰² alıkoymamış ve o da bile bile hakkı bırakıp ehl-i kitabın arzularına uymamıştır.¹⁷⁰³

Ancak Kur'ân'a göre, Hz. Muhammed onların dinlerine uymadıkça Yahudiler ve Hristiyanlar ondan râzı olmazlardı. Fakat onların hevâlarına uyduğu takdirde de kendisini hiç kimse, Yüce Allah'ın azabından kurtaramazdı. Bu nedenle onlara ne kadar kanıt getirse de yine onların onun yönüne dönmeyecekleri bildirilmiş ve kendisine gelen bilgiden sonra artık onların hevâlarına uymaması, emredilmiştir.¹⁷⁰⁴

Böylece İslâm ümmeti de Kur'ân'ı ve sünneti öğrendikten sonra örneğin Yahudilerin ve Hristiyanların yoluna tâbi olmaktan alıkonmuştur. Çünkü hitâp her ne kadar Hz. Peygamber'e ise de, emir onunla beraber ümmetine mahsûstur. Çünkü ehl-i kitabın hevâsına uymak küfürdür ve küfür için de şefaât yoktur.¹⁷⁰⁵

Bütün bunlara rağmen hevâları onları o hâle getirmişti ki, kendilerine kitap verilenlerden Yüce Allah'ın haram kıldığını haram saymayan, gerçek dini din edinmeyen¹⁷⁰⁶ veya Uzeyr'in

¹⁶⁹⁷ Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 611.

¹⁶⁹⁸ Bazılarına göre ilgili âyette kastedilen, Yahudî ve Hristiyanlardan meydana gelen bütün ehl-i kitaptır. O iddiaya sahip olan âlimler, bu görüşlerine, «...الذين أوتوا الكتاب...» «...*kitap verilenler* ...» (**Bakara**(2): 145.) ifâdesinin *umûm ifâde* eden bir sîga olduğunu ve hepsini içine aldığını söylemişler ve bu şekilde onu delillendirmek suretiyle bu kanâate varmışlardır. Onlara göre, bunun aksi görüş sahibi olanlar, şüphe sahipleri olup bu hususta gerçekte hevâlarına uymuşlar, hatta tefekkürlerini ve istidlâllerini tamamlamamışlardır. Böylece onlar, sırf hevâlarına uyarak tam bir istidlâlî terk etmişler; aksi hâlde zaten gerçeğe ulaşırlardı. Ayrıca *birinci* âyette *ehl-i kitab*'ın bir kısmının, *ikinci* âyette tamamının kastedilmiş olması imkânsız değildir. Fakat Yüce Allah onların tamamının iman etmediğini haber vermiştir. Ancak, “*Bütün Yahudiler iman etmezler.*” demek, “*Onlardan birisi iman etmiyor.*” sözüyle aynı değildir. **Tefsîr-i Kebîr**, IV, 33.

¹⁶⁹⁹ **Bakara**(2): 145. Bkz. **Tefhîmu'l-Kur'ân**, I, 167.

¹⁷⁰⁰ **Bakara**(2): 145.

¹⁷⁰¹ **Şûrâ**(42): 15. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 17.

¹⁷⁰² **Şûrâ**(42): 15. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7091.

¹⁷⁰³ **Bakara**(2): 145.

¹⁷⁰⁴ **Bakara**(2): 120, 145. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, VIII, 231.

¹⁷⁰⁵ **Bakara**(2): 120. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, II, 524; **Tefsîr-i Kebîr**, III, 405

¹⁷⁰⁶ **Tevbe**(9): 29.

Allah'ın oğlu olduğunu söyleyen Yahudiler veya Mesîh'in Allah'ın oğludur diyen Hristiyanlar, bu sözlerini inkârcı müşriklerin sözlerine benzetecek kadar ileri gitmişlerdir.¹⁷⁰⁷

Hatta ehl-i kitaptan peygamberlerini tanrılaştıran veya tanrılarının Baba, Oğul, Kutsal Ruh gibi üç unsurdan oluştuğunu iddia ederek Hz. İsa'yı da onlardan biri gibi gören kitaplılar, kâfirlikle nitelendirilmişlerdir.¹⁷⁰⁸ Ancak ehl-i kitaptan dinlerinin aslı olan tevhit ve dinin ruhuna bağlı kalan temiz mü'minler övülmüşlerdir.¹⁷⁰⁹

Buna rağmen pek çoğu dinin ruhundan uzaklaşmış ve yoldan çıkmıştır. Bu nedenle onlar, sapıtmaları ve saptırmaları yüzünden Hz. Muhammed'in getirdiği gerçek tevhit inancına köstek olmuşlardır.¹⁷¹⁰ Ama bu, Müslümanların onların hevâlarına asla uymamalarının önemi de ortaya koymuş oldu. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in ve mü'minlerin tevhit çizgisinden uzaklaştırmaktan kaçınmaları da emredilmiştir.¹⁷¹¹

Yahudilerin Hz. Muhammed'i ve hükmünü yukarıda mezkûr olduğu üzere tanımamaları vb. durumlardan dolayı, azabı hak etme ve cezalandırılma durumları ortaya çıkmış; üstelik sebebin özelliğiyle beraber mefhûmun genelliğine göre de bu, hükmün yalnız Yahudilere özel olmayıp Hristiyan ve diğerleri hakkında da böyle olduğu ve dolayısıyla İslâm dininin herkesin yolu olduğu, onu tanımayan Yahudilerin ve Hristiyanların kendi din ve şerâatlerini de tanımamış oldukları anlaşılmıştır.¹⁷¹²

Bu ehl-i kitab gibi müşrikler de Hz. Peygamber'i kendi hevâ ve arzularına döndürmek istiyorlardı. O zaman onun da haktan saptıran ve bâtıla düşüren sözler ile doğru ve hak olan yoldan sapıtması, saptırmasıyla herkes haktan bâtıla döndürülerek fitneye düşürülmüş olacaktı. Hatta az daha onlar, Hz. Peygamber'i vahyedilenden bile ayırarak ondan başkasını Yüce Allah'a iftirâ etmesi için onu fitneye düşüreceklerdi. İşte o zaman onu dost edinebileceklerdi.¹⁷¹³

Ancak onlar da uyarılmışlardır. Meselâ bir âyette¹⁷¹⁴ Yüce Allah Hz. Peygamber'e, Yüce Rab'inin açık ve kesin deliline karşı, hiçbir delili olmayan ve tutunmak istedikleri ilâhî irâdenin dahi aleyhlerinde olan müşriklere, iddiâ ettikleri haram kılmayı Yüce Allah'ın yaptığına dair ve o ürün ve hayvanların atalarından beri O'nun irâdesiyle haram olduğunu ispat etmek için, tanıklık edecek şahitlerini getirmelerini ve de müşrik halkı aldatan şeytanlarını ve kodamanlarını da hazır bulundurmalarını (delilin tebliğinin tamam olması için) onlara bildirmesini emretmiştir. Bunun akabinde eğer gelip, *"Evet bu ürün ve hayvanları Allah haram kıldı, biz buna Allah için şahidiz."* diyerek tanıklık edecek olurlarsa da onlarla beraber tanıklık etmemesini Yüce Allah ondan istemiştir. Zira bu şekilde hareket etmekle, bunu hevâlarından yapmış olacaktı.

Böylece Hz. Muhammed, Yüce Allah'ın âyetlerini yalanlayanların Yüce Rabb'i olan Allah Teâlâ'ya, başkasını denk tutanların hiçbirisinin keyiflerine uymamış olacaktı. Ama bu şekilde tanıklık etmiş olanlar tamamen bunun tersini yapmış olacaktı. Nitekim onlar, hak delilleri yalanlarlar, yalanda da bir sakınca görmezler, Yüce Allah'a ortak bile koşarlar, haktan saparlar; o zaman onların yapacakları tanıklık sırf gönüllerinin keyfinden veya hevâsından ve yalancı şahitlikten başka bir şey olmayacaktı.¹⁷¹⁵ Bu şekilde Hz. Peygamber de onlara uysaydı, Yüce Allah'tan gelecek olan azaptan ve cezadan onu hiçbir şekilde kurtaramazlardı.

O hâlde Hz. Peygamber'in, ihtilâf edip uydurmuş oldukları hususlarda veya putlara tapınmalarında müşriklere ve onların heveslerine uyması mümkün değildi. Üstelik bu konuda emir almıştır. Çünkü Yüce Allah, onun da diğerlerinin de Yüce Rabb'i ve yegâne ma'bûdu olup

¹⁷⁰⁷ **Tevbe**(9): 30.

¹⁷⁰⁸ **Mâide**(5): 72, 73.

¹⁷⁰⁹ **Âl-i İmrân**(3): 113-115.

¹⁷¹⁰ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 101.

¹⁷¹¹ **Mâide**(5): 49.

¹⁷¹² **Mâide**(5): 49. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 257, 259.

¹⁷¹³ **İsrâ**(17): 73. **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 100.

¹⁷¹⁴ **En'âm**(6): 150

¹⁷¹⁵ **Tefsîr-i Kebîr**, III, 542.

onlar için de O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Bunu zaten, o ve mü'minler kendi istekleriyle ikrâr etmişlerdir.

Her ne kadar müşrikler şirk koşmayı kendi irâde ve ihtiyârlarıyla yapmış olsalar da, âlemlerde olanlar da kendi istekleri ve ihtiyârları ile O'na secde etmektedirler.¹⁷¹⁶ Yüce Allah Hz. Peygamber'e, « وَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لِي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيءُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ » “Eğer onlar seni yalanladılarsa de ki: ‘Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız size. Siz benim yaptığımdan uzaksınız, ben de sizin yaptığınızdan uzağım!’”,¹⁷¹⁷ demesini emretmiştir.

Zaten herkesin yolu bellidir. Bu nedenle Yüce Allah Hz. Muhammed'e, müşriklerin mü'minlerden, Hz. Muhammed'in dinini bırakmalarını ve kendi yollarına uymalarını istemesi üzerine onlara uymasını yasaklamıştır.¹⁷¹⁸ Zira Hz. Peygamber, yukarıda da belirttiğimiz gibi onların hevâlarına; nefsinin istek ve ihtiyaçlarının hevâsı olan şehvetlerine ve irâdelerine uymama hususunda uyarılmıştır.¹⁷¹⁹

O hâlde, Hz. Muhammed hevâ hususunda tekrar tekrar uyarılmıştır. Nitekim bir başka âyette,¹⁷²⁰ yine günahkâr müşriklerin yollarına girmesi yasaklanmıştır. Yüce Allah'ın, “De ki: ‘Ben Allah'tan başka yalvardıklarınıza tapmaktan men' olundum.” buyurmasıyla, müşriklerin yaptıkları şeylere, hüccet ve delil yoluyla değil, sırf hevâ, heves ve taklidden dolayı ibâdet ettikleri açıklanmıştır. Çünkü onların yaptıkları putlar, kendileri yontup yaptıkları cansız varlıklar ve taşlar olup onlar insandan çok aşağı derecededirler. O hâlde daha şerefli olanın, daha âdî olana ibâdet etmesi aklın açıkça anlayacağı ve reddedeceği yanlış ve çirkin bir iştir.

Binâenaleyh onlara ibâdetin ve onlara ibâdet edenlerin, hevâ ve heveslere dayanması ve bunun da hidâyete ters düşmüş olduğu sâbittir. Allah Teâlâ'nın, “De ki: ‘Ben sizin keyiflerinize uymam.” ifâdesinden murât budur. Nitekim sonra Yüce Allah'ın, “Çünkü o takdirde sapmış ve yola gelenlerden olmamış olurum.” âyeti ile bu emredilmiştir. Bu da, eğer sizin hevâ ve hevesinize uyarsam sapmış olurum ve doğruya erenlerden olmam, demektir. O halde Hz. Peygamber onlara sanki, siz böylesiniz, demiş gibi olmuştur. Zaten Yüce Allah, hevâyâ uyulmasını yasaklayınca, “De ki: Ben, Rabb'imden (gelen) açık bir delil üzerindeyim.”¹⁷²¹ âyeti ile uyulması gereken şeye de işaret etmiş oldu.¹⁷²²

Hatta Hz. Peygamber bundan da öte hevâsına uyumuş olabileceği veya uyması muhtemel her konuda müşriklerin yanıltmalarına karşı da uyarılıyordu. Meselâ, *Abese Sûresi*'nde anlatılan bir olay bu açıdan çok önemlidir. Nitekim *Kureyş* eşrâfı, Hz. Peygamber'den, fakirler ve onların ter kokularından rahatsız oldukları için ayrı bir meclis oluşturulmasını istemiştir. Hz. Peygamber'in de hevâsına uyarak bunu yapması veya yapmaması konusunda içinden bir duygu geçmiştir. Bunun için, Yüce Allah da ondan, gâyeleri sadece Yüce Allah olan ve sırf O'nun rızâsını dinleyerek O'na yalvaranlarla sabredip oturmasını istemiş ve bunu te'kitli bir şekilde emretmiştir.¹⁷²³

Ama eğer Kureyş'in ileri gelenlerini dikkate alarak fakirleri dışarı çıkartmak gibi tutum ve davranış içine girseydi, hevâsına uyumuş olacaktı. Bunun böyle olduğunu gösteren ve bu hususla bağlantılı olan başka âyetler¹⁷²⁴ de vardır. Hz. Muhammed, a'ma bir sahabeyle ilgili bu muâmeleden özellikle alıkonmuştur.¹⁷²⁵ Ona, fakir mü'minleri kovma,¹⁷²⁶ küçümseme ve gözlerini zenginlerin meclisinde oturma ve onların güzel şekillerine (elbiselerine) göz dikme vb.

¹⁷¹⁶ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7091.

¹⁷¹⁷ Yûnus (10): 41.

¹⁷¹⁸ En'âm (6): 71. Bkz. ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr, III, 296.

¹⁷¹⁹ Mâide(5): 48. Bkz. el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, V, 120.

¹⁷²⁰ En'âm(6): 56, 57.

¹⁷²¹ En'âm(6): 57.

¹⁷²² Tefsîr-i Kebîr, IX, 461.

¹⁷²³ Kehf(18): 28. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XV, 163; Fî Zılâlî'l-Kur'ân, IX, 419.

¹⁷²⁴ Bkz. En'âm(6): 52; Abese(80): 1-10.

¹⁷²⁵ En'âm(6): 52.

¹⁷²⁶ Tefsîr-i Kebîr, XV, 164.

yasaklanmıştır. Aksi hâlde bu, onun sadece dünya hayatının süsüne püsüne arzu duymasından ötürü o şekilde olacaktı.¹⁷²⁷

Bu arada hemen belirtelim ki dâva bağlı olanların çokluğu ile değil, öylesi samimi mü'minlerle ayakta durur. Ayrıca dâva, sahipleri peşinden gitsin diye hâkim olmaz, bağlı olanların arzu ve istekleri yerine gelsin diye ayakta olur.¹⁷²⁸ Bu nedenle Hz. Peygamber'e, kalbini Yüce Allah'ı anmaktan alıkoyan, nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kişiye itâat etmek yasaklanmıştır.

Bu şekilde o, zenginlerin ve mütekebbirlerin sözlerine iltifât etmekten te'kidli bir şekilde nehyedilmiş ve bir âyette şöyle denilmiştir: «وَلَا تُطِيعُ مَنْ أَغْلَقْنَا قُلُوبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا» “Kalbini bizi anmaktan alıkoyduğumuz (gafletlendirdiğimiz) keyfine uyan ve işi, hep aşırılık olan (haddi aşan) kişiye itâat etme.”¹⁷²⁹ Bu şekilde, Yüce Allah tarafından âdeta ona, diğerlerinin isteklerine boyun eğerek fakirlerle aralarında ayırım yapma demek istenmiştir.

Yüce Allah, bu şekilde bâtılı savunanlar (Kureysliler)in sırf hasedleri ve azgınlıkları yüzünden haktan yüz çevirdiklerini de beyan buyurarak, bir şerât; dinî işlerde bir yol, bir metot üzere olan ve buna uymakla görevlendirilen Hz. Muhammed'e, onlara iltifât etmemesini, hakka sınıksız sarılmasını, hakkı ortaya koyarak doğruyu anlatmaktan başka bir maksadının olmamasını, aynı zamanda hakkında hiçbir hüccet bulunmayan câhillerin hevâları ve sırf cehâletleri üzerine kurulmuş olan dinlerine uymamasını ve doğru olanın da bu olması gerektiğini bildirmiştir.¹⁷³⁰

Aksi hâlde Hz. Muhammed onların hevâlarına uymakla dalâlete düşecekti. Bu aynı zamanda onların dalâlette olduğunu gösterirdi. Hevânın uyulacak bir şey olması reddedilince burada uyulması gereken şey için de bir uyarıda bulunulmuştur ki o da onun Yüce Rabb'inden gelen bir beyyine üzere bulunmuş olması idi.¹⁷³¹

Üstelik bu sakındırma, ehl-i kitabın, müşriğin vb. kafa tutması, inkâr etmesi veya öldürmekle tehdît etmesi olsa bile, böyle olacaktı,¹⁷³² onların isteklerine ne Hz. Peygamber ne de mü'minler asla uyamazlardı ve böyle de olmuştur. Zira onlar eş koştuklarına, bilgi ve hakîkate dayanarak tapmıyorlar ve bunu sadece hevâ ve heveslerinden dolayı yapıyorlardı; hevâ ve heveslerinin sevk ettiği şeyler de sonuçta onları dalâlete sürüklüyordu. Bu nedenle, Hz. Peygamber'e, müşriklerin eş koştuklarına veya taptıklarına tapma arzusu ve heveslerine uyma, yasaklanmıştır.

Esasen bütün bunlar, bu gibi heveskârların hevâlarına niçin uyulmaması gerektiğinin ve onların dalâlete düşüşlerinin sebebinin açıklamasıdır. Zaten kötü amelleri kendisine hoş gösterilen ve şüphelerine değer veren böylesi kimseler, burhânları anlayan ve kabul eden kimselerin tam zıddıdır. Bu nedenle, Hz. Peygamber, onların delile uymaksızın dinlerinde tuttıkları hevâyâ uyma yollarına girmiyordu.

O hâlde burada mevzu, Yüce Allah'ın hidâyetine ve yönlendirdiği istikâmete yönelmeye, Yüce Allah nizamına uyarak tecerrüde ve temâyüze dairedir. Bu nedenle Yüce Allah'ın hitâbı bunca kesinlik, karşılaştırma ve tahzîrle gelmiştir.¹⁷³³ O hâlde Hz. Muhammed ve onu izleyen mü'minler hevâ konusunda diğerlerinden farklı idiler ve böyle olması da gerekiyordu. Nitekim Kur'ân'da yer alan, “O, kötü amel ve hareketleri kendisine süslü gösterilmiş ... kimse gibi olur mu?” ifâdesi, ayırt edici bir özellik, “ve hevâ ve heveslerine uymuş kimseler...” ifadesi de bu ayırt edici özelliğin bir tamamlayıcısıdır.

Bu da konunun ciddiyetini gösterir. Hatta Yüce Allah'ın, zaman zaman peygamberleriyle ilgili son derece okşayıcı ve güven verici ifâdeler kullanırken bazen de onlara konunun

¹⁷²⁷ Tefsîr-i Kebîr, IX, 461.

¹⁷²⁸ Fî Zılâli'l-Kur'ân, IX, 420.

¹⁷²⁹ Kehf(18): 28. Tefsîr-i Kebîr, XV, 164.

¹⁷³⁰ Câsiye(45): 17-19.

¹⁷³¹ En'âm(6): 56. Bkz. Tefsîr-i Keşşâf, I, 296.

¹⁷³² Bakara(2): 87. Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, I, 344.

¹⁷³³ Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, I, 281, 282.

öneminden dolayı sert uyarılarda bulunması çok anlamlıdır. Bu hususta ve onun şahsında yapılan uyarı, Hz. Peygamber'e; ama özellikle ümmetine yapılmıştır;¹⁷³⁴ hatta onun şahsında bütün inananlara vahiyle emredildiği üzere dosdoğru olmaları ve sapıkların keyiflerine uymamaları emredilmiştir.¹⁷³⁵

Aksi hâlde Yüce Allah Hz. Peygamber'e, onların bâtil dinlerine meyletmesi durumunda, kendisine azabının müstehak olacağını ve onların bunu kendisinden savuşturmaya kâdir olamayacaklarını tekrar tekrar bildirmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'i, gerçek hidâyet ve O'na itâat üzere devam edeni, O'nun dinine sınıksız sarılanı, insanlara karşı savunacak ve koruyacak olan da Yüce Allah'tır.¹⁷³⁶ O hâlde Yahudi, Hristiyan, müşrik vd. ile ilgili sakındırmasıyla Müslümanların onlardan korunması yanında, Yüce Allah'ın da buna katkısı bulunmaktadır.

Ama bunun daha etkili hâlde getirilmesi insanın elindedir. Nitekim mü'minlerin, “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker” gibi prensipleri çalıştırarak kendilerini korumaları da emredilmektedir. Böyle olmayanlar lanetlenmektedir. Zaten gerekli olan bu görev yapılmadığı takdirde Müslüman bir toplumun kendisini korumasının zor olacağı âşikârdır.¹⁷³⁷

Ancak Kur'ân'da Hz. Muhammed'in yanında yer alan, bu uyarılarla birlikte Yüce Allah'ın emirlerini uygulayan mü'minler doğru yolda yürüdükleri sürece gerek kendi içlerinden, gerekse başka topluluklardan sapıtmış olan insanların onlara zarar veremeyeceği de beyan edilmektedir.¹⁷³⁸

Öyle ise mü'minler, çeşitli âyetlerde ifâde edildiği gibi, hem kendi hevâlarına hem de kâfir, zâlim, hak yoldan sapmış, kalpleri mühürlenmiş kimselerin hevâlarına uymaktan sakındırılmakla birlikte¹⁷³⁹ onların da buna özen göstermeleri gerekir. Zira bu, dalâletin başlıca nedenlerinden biridir. Bu nedenle hevâdan dolayı peygamberlere ve hakka yüz çevrilmesine karşılık mü'minlerin örnek aldığı Hz. Peygamber, hiç hevâsından konuşmamıştır.

Buna göre Hz. Peygamber ve mü'minler, kâfirler grubunun tam karşısında yer almakta olup bu, Yüce Allah'ın onlara beyyinelerle yardımı sayesinde olmuştur.¹⁷⁴⁰ Çünkü kâfirler için şüpheler vardı ve Hz. Peygamber Yüce Allah'la beraber olurken onlar hevâlarıyla birlikte olmuşlar,¹⁷⁴¹ Yüce Allah'ın elçisini ve gördükleri gerçekleri yalanlayarak hevâlarına ve şeytanın kendilerine güzel gösterdiklerine uymuşlardır. Bu hâliyle onların elbette hevâlarına uymalarının bâtil olduğu anlaşılmıştır.¹⁷⁴² Bu durumda Hz. Muhammed'e, her zamanda, her ahvâlde ve her şartta, olmak üzere kendisine gelen hakka tâbi olması, ama insanların heveslerine veya keyiflerine uymaması da kesinlikle emredilen bir durum olmuştur.

Bu bağlamda şunu da belirtmek gerekir ki peygamberlerin ismetini kabul etmeyenler, *Mâide*(5): 48'e sarılarak “Peygamberlerin günah işlemesi câiz olmasaydı, Allah ‘Sana gelen hakikatten dönüp onların hevâlarına uyma’ demezdi.” demişlerdir; ama onların günah işlemeleri kendi kudretleri dâhilinde olduğundan ve ondan nehyolundukları için bunu yapmamaları gerekiyordu.

Bununla birlikte Yüce Allah'ın, « وَإِذَا لَاتَخَذُوكَ » *“Az daha onlar, seni, sana vahyettiğimizden ayırarak ondan başkasını bize iftirâ etmen için fitneye düşüreceklerdi. İşte o zaman seni dost edinirlerdi.”*¹⁷⁴³ âyetinde onun kesinlikle heveskârlardan sakınması gerektiğinin buyurulmasından dolayı bunun, peygamberlerin hata

¹⁷³⁴ **Hak Dini Kur'ân Dili**, II, 400.

¹⁷³⁵ **Şûra**(42): 15. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, İstanbul, VIII, 229.

¹⁷³⁶ **Necm**(53): 1-3. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 611.

¹⁷³⁷ **Mâide**(5): 105. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 73.

¹⁷³⁸ **Mâide**(5): 105.

¹⁷³⁹ Bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuad, **el-Mu'cem**, Kahire, 1347/1939, s. 740.

¹⁷⁴⁰ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XX, 89.

¹⁷⁴¹ **Tefsîr-i Kebîr**, XX, 90.

¹⁷⁴² **Fethu'l-Kadîr**, V, 121.

¹⁷⁴³ **İsrâ**(17): 73.

edip unutmalarının câiz olduğuna delâlet ettiğini de söyleyenler olmuşsa da, onların bu gibi şeyleri kasten yapmış olmaları câiz değildir. Buna göre, geriye sadece hata etme ve unutma hâli kalır;¹⁷⁴⁴ fakat hevâya uyma hâli asla mümkün değildir. Hz. Peygamber için de bundan başkası düşünülemez.

Zaten Yüce Allah kendi arzularına uymamaları için herkese; İslâm ümmetinden, yahut ümmetlerden her birine bir şîr'a, hak maksûda götüren özel bir yol ve bir minhâc, hatta birlikte İslâm geleneği çizgisi üzere bütün bu yolları içine alan umûmî bir cadde, açık bir yol tayin etmiştir.¹⁷⁴⁵ Nihâyet yine O, kıyâmet günü herkesin bu kendi yolu üzere insanların arasında hak ile hükmedecek ve o zaman hevâ ile olanlar veya bu durumdaki gruplarla diğerlerinin farkı çok açık olarak ortaya çıkacaktır.¹⁷⁴⁶

Bütün bunlar, Hz. Peygamber ve mü'minlerin, hem kendi hevâlarından hem de hevâ sahiplerinin, örneğin Yahudi, Hristiyan, müşrik gibi grupların hevâlarından sakındırılmalarının ve onların da bu konuda dikkatli olmalarının haklılığının örneklerle ortaya konulmasıdır. O halde şüphelerine değer vererek hevâlarına ve heveslerine uyanlar, burhânlar üzerinde düşünmeyenler ve yapılan izâhlara kulak vermeyenler bu sınıftan alabildiğine uzaklaşırlar. Ancak tefekkür edip hakka dönebilirler ve bu sayede burhân üzere olup hevâlarından yeterli sakınma ile hakkı bulanlar sınıfına yaklaşabilir veya katılabilirler.

Hulâsa, Hz. Peygamber kendisinden önceki peygamberlerin çizgisi üzere hareket etmiş ve o peygamberlere indirilmiş kitapların hepsini tasdik etmiş, onlardan hiçbirini diğerinden ayırmamış ve bu konuda ne kendisinin ne de başka hiç kimsenin heveslerine uymamıştır. Ancak diğer peygamberlere yapıldığı gibi hevâya karşı uyarılma ve sakındırılma, Hz. Muhammed'e de yapılmış olup bu ona kadar süregelen bir durum olmuştur.

Yüce Allah, her ne kadar yapmayacağını bilse de kuluna bir iş hususunda uyarıda ve tehditte bulunabilir. Bu câizdir. Allah Teâlâ Hz. Peygamber'in, hem kendisinin hem de Yahudilerin ve Hristiyanların hevâ ve heveslerine uymayacağını elbette biliyordu. Buna rağmen onu bundan dolayı tehdit etmiştir, uyarmıştır. Hatta Yüce Allah onu, kendine ortak koşması durumunda amellerinin boşa çıkacağı şeklinde de tehdit etmiştir.¹⁷⁴⁷ O hâlde Hz. Peygamber'i bu fiilden men edenin veya men eden şeylerden birinin bu tehdit olması ihtimâlden dolayı, bunun yapılması yerinde olmuştur.

Ancak Yüce Allah'ın, "*İlminden sana geldikten sonra*" ifâdesi, anlaşılacağı üzere tehdidin ancak delilin getirilmesinden sonra câiz olacağını gösterir. Bu doğru olunca tehdidin sadece kudretten (güç yetirmeden) sonra olması daha uygun olmuştur.¹⁷⁴⁸

Kur'an'da ilgili âyetlere bakıldığında hem Hz. Peygamber'e, Yahudiler, Hristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar gibi değişik zümrelerin arzularına uymaması emredilmekte,¹⁷⁴⁹ hem de onun şahsında diğer mü'minlere de aynı şey emredilmektedir. Kur'an'da, bunun doğruluğunu gösterir çeşitli meseleler ve örnek olaylar bulmak mümkündür.

O hâlde mü'minler hakkı çok sevmeli, davranışlarında, adâlet konularında vb. sosyal münasebetlerde doğruluktan saparak isteklerine, keyif ve arzularına tâbi olmamalıdır.¹⁷⁵⁰ Çünkü Hz. Peygamber'in bazı beyanlarından, kulun hevâsını vahyedilmiş ilkelere tâbi kalmadıkça mü'min olamayacağının murat edildiği¹⁷⁵¹ anlaşılmaktadır. Dolayısıyla başta Hz. Muhammed olmak üzere, mü'minler çeşitli âyetlerde, hem kendi hevâlarına hem de kâfir, zâlim,

¹⁷⁴⁴ *Tefsîr-i Kebîr*, IX, 100.

¹⁷⁴⁵ *Mâide*(5): 48, 49. Bkz. *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 104, 254.

¹⁷⁴⁶ *Sebe* (34): 26. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XIII, 7212.

¹⁷⁴⁷ *Zümer*(39): 65.

¹⁷⁴⁸ *Tefsîr-i Kebîr*, III, 405.

¹⁷⁴⁹ *el-Mu'cem*, s. 740.

¹⁷⁵⁰ *Nisâ*(4): 135.

¹⁷⁵¹ *el-Begavî*, Ferrâ, *Mesâbîhu's-Sünne*, nşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd., Beyrut, 1407/1987, I, 160.

hak yoldan sapmış, kalpleri mühürlenmiş kimselerin hevâlarına uymaktan men edilmişlerdir.¹⁷⁵²

Çünkü bundan maksat, Hz. Peygamber'i risâlet görevini hakkıyla yerine getirmeye ve bu göreve hevâ sebebiyle muhâlefet etmekten sakınmaya teşviktir. Bu, aynı zamanda bütün ümmet ve hakkı bulmak veya bâtıldan kaçınmak isteyen herkes için geçerli bir sakındırmadır. Zira makamı yüce olan bir kimse bu şekilde sakındırıldığına göre, mükelleflerin böyle bir sakındırmaya daha uygun ve müstehak oldukları bir gerçektir.¹⁷⁵³

Bu şekilde Kur'ân'da, onlarla heveskârlar arasındaki fark kolayca anlaşılır. Nitekim Yüce Allah'tan apaçık bir burhân üzere bulunan ve hevâsına uymayan Hz. Peygamber'e ve mü'minlere, kâfirlerin helâkına karşılık dünyada yardım edilmesi ve bu durumun, heveskârlara azap etmek, mü'minleri mükâfatlandırmak şeklinde uygun görülmesinin bildirilmesi, Hz. Peygamber ile hevâ sahipleri arasındaki farka işaret etmektedir. Zaten bu fark kıyâmet günü de mîzanı ağır olacak olanlar; hevâsını terk edenler ve hevâsına veya onun tâbiilerine uyanlar şeklinde olacaktır.¹⁷⁵⁴ O hâlde tezavantajlı konumda olanlara uymak hem mantıksızlık hem de büyük hüsrân olur.

Binâenaleyh, "...apaçık bir burhân üzere bulunan..." ifadesi, bu iki tarafı birbirinden ayırt edici özellik, "...Rabb'inden..." ifadesi de bu ayırt edici özelliğin tamamlayıcısı olmaktadır. Bu böyledir, zira beyyine (burhân-delil) nazarî olduğu zaman ona tutunan ile delilsiz bir söz söyleyen arasında yeterince fark olur. Fakat o beyyine, hele Yüce Allah'tan olursa o zaman o daha da güçlü ve belirgin, daha da yüce ve üstün olmuş olur.¹⁷⁵⁵

Her ne kadar *Sehl et-Tusterî*'nin, "Hevâdan ancak peygamberler ve bazı sıddıklar selim olabilir." şeklindeki ifadesi, bu işin zorluğunu ortaya koysa da, Hz. Muhammed ve mü'minler için en güzel olan şey, hevâyâ muhâlefetle onun gereğini yerine getirerek amellerin en faziletlisine¹⁷⁵⁶ ve mîzanın ağır gelenine sahip olmaktır.

Hevânın vahyin yerine geçirilmesinin kötü sonuçlarına dikkat çeken Kur'an, vahiy elçisine ve onun şahsında mü'minlere hevâyı ve ona mağlup olanları dinlememelerini emretmektedir.¹⁷⁵⁷ Bu da ancak, özellikle nefsin vahiy karşıtı menfî eğilimlerine direnmekle mümkün olacaktır.

2) İLÂHÎ KULLUĞUN PORTRESİNİ ÇİZEN KUR'ÂN'IN MODEL ALINMASI

Bu başlık altında, insanda hevâ nedeniyle ve içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak meydana gelebilen yanlışlara veya olumsuzluklara karşı, önce Kur'ân kendisine inzâl olan, uygulanmasında örnek kabul edilen ve hevâdan sakınan Hz. Peygamber'in bu hususta nasıl bir örnek oluşturduğundan, insanın bulunduğu sosyal hayat ve imkânlardan bu konuda bir araç olarak nasıl yararlanması gerektiğinden ve nihâyet Kur'ân'a bağlılık ve ondan istifade ile hevâyâ karşı sağlıklı bireylerin ve toplumların nasıl oluşturulabileceğinden, bunun için alınabilecek tedbirlerden vb. bahsetmeye çalışacağız. Ayrıca bütün bu hususlara insanlık tarihî boyunca ıskı tutmada ilâhî mesajlarda nasıl bir ısrarın ve sürekliliğin bulunduğundan, onlar doğrultusunda bireylerin; bu bireylerden oluşan toplumların nasıl olması ve nelere dikkat etmesi gerektiğinden söz etmeye gayret edeceğiz. Şimdi sözünü ettiğimiz hussuları geneli ifade edecek şekilde üç başlık hâlinde ele alalım.

¹⁷⁵² el-Mu'cem, s. 740.

¹⁷⁵³ Tefsîr-i Kebîr, XIII, 467.

¹⁷⁵⁴ Kâri'a(101): 6-9. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XXIII, 362.

¹⁷⁵⁵ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XX, 89.

¹⁷⁵⁶ el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz, XVI, 226.

¹⁷⁵⁷ Bkz. Bakara(2): 120; Mâide(5): 77; En'âm(6): 56; Kehf(18): 28; Tâhâ(20): 16; Şûrâ(42): 15.

a) Hevâya Karşı Hz. Muhammed'in Peygamber Olarak Örnek Alınması

Yüce Allah tarafından, insanın nefsinin esaretinden veya her türlü şirkten kurtulmasına yardımcı olmak, tevhîd inancına bağlılığını, dünya ve âhiret mutluluğuna eriştirilmesini sağlamak amacıyla, ona üstün niteliklerle bezenmiş kullar peygamber olarak gönderilmiştir.

Doğal olarak insanlığın, kendilerine aydınlığı getiren bu seçkin kullara ve onların rehberliklerine çok büyük ihtiyacı olduğu açıktır. Zira Yüce Allah ona bilgiden pek az şey vermiştir. Ama onun kapasitesini ve ihtiyacını da çok iyi bildiğinden bunu da dikkate alarak o kadarını ona vermiştir. Örneğin gayb denilen gerçeği Yüce Allah'tan başkası bilemez. Yüce Allah'ın insana bahşettiği ilmin gerisinde, insanların bildikleri şeyler zandan ibârettir. Ancak bu, insanı hiçbir hususta haktan müstağni kılamaz.¹⁷⁵⁸

O hâlde peygamberlik müessesesinin gerekliliği çok açıktır. Örneğin bireysel hayat için gerekli olan şeyler her canlıdaki içgüdü ile bilinebilir; ama toplumsal düzenle ilgili iyi veya kötü şeyler akıl ile sonuç bakımından her zaman bilinemez ve bunun için vahye ve uzun deneyimlere ihtiyaç vardır. İşte burada insanlar için peygamberliğin önemi ve rolü çok açık bir şekilde ortaya çıkar. İnsan özellikle bireysel ömrün yetmeyeceği derecede uzun tecrübelerle dayanan şeyleri, bir nakil ve tebliğ olmadıkça hiç bilemez. Bunlar ancak vahiy ile veya asırlarca tecrübe ile bilinir.

Ayrıca insanların çoğu, iyiyi veya kötüyü, hak ve gelecek açısından değil de, bugün için ve yalnız kendisinin âcilen duyacağı ihtiyaç veya zevk açısından ölçer. Her zaman başkaları için kendisi gibi düşünmez, onların acı ve zararına önem vermez; kendisi hakkında iyi zannettiği şeyin, başkaları hakkında, kötü olup olmadığını ve kendisi için de ileride daha iyi olup olamayacağını hesaba katmaz; genellikle gün bugündür deyip bugünkü zevk ve yararlarına bakar ve birçok iyilikten de bugün kendisine zor geldiği için kaçır.

Ama buna karşılık insan, daha önce akılla ilgili mezkûr bazı hussular arasında da geçtiği üzere, başkalarını da düşünerek hak düşüncesiyle hareket eder ve ayrıntısını bilemediği veya denemediği şeyleri bilenlerden sorar, iyi mi kötü mü olduğunu bilen kimse bulamadığı takdirde, o işin kendi yararına olduğunu bir kenara bırakarak genel surette hakkı düşünüp kalp ve vicdanına başvurursa Yüce Allah da onun gönlüne o işin iyiliğini ve kötülüğünü ilhâm eder. O iş bir şer ise mutlaka insanın gönlü daralır, bulanır; hayır ise bir huzur duyar.¹⁷⁵⁹ Bu da, insan olarak kendisindeki saf tabiatın, sağduyunun; bir peygamber açısından vahyin; ama her ikisi açısından Yüce Allah ile iletişimin önemini gösterir.

Her hâlükârda Hz. Adem'in önce halîfe kılınması ve Yüce Allah'tan ilhâm alacak düzeye getirilmesi, insanlar için ilâhî bilginin varlığı ve önemi açısından çok önemli bir olaydır. Nitekim Kur'ân Yüce Allah'ın, Hz. Adem'e direkt verdiği emirlerden ve ona hitâbından söz etmektedir. Ancak bu bağlamdaki konuşma, Yüce Allah'ın Hz. Âdem'in içine doğurduğu yönlendirici düşüncelerden ibaret olmalıdır. Ama bu, Hz. Âdem tarafından O'nun hitâbını duyma biçiminde de olmuş olabilir. Bu anlamıyla Hz. Âdem'e, gizliden haber alan bir insan ve nebî (peygamber) denilir.

O hâlde Hz. Âdem toplumu için bir peygamber ve bir rehberdi. Onun yönettiği ve kendilerine bir örnek oluşturduğu az miktardaki insan topluluğu; yaşantıları basit, ihtiyaçları az vb. insanlardı. Bu nedenle Hz. Âdem'e, Yüce Allah'a iman esasına dayalı, fakat ilkel toplum ihtiyaçlarını karşılayacak basit kurallar ilhâm edilmiş olmalıdır. Bu da, insanın doğasında var olan ve yaratılışından gelen tevhîd dinidir.

Bu anlamda Hz. Âdem'in dini, akıl ve içine doğan düşüncelerle oluşan birtakım basit toplum yasalarından, doğal kurallardan ibaret olmalıdır. Çünkü Kur'ân, Hz. Âdem'e vahyedildiğinden söz etmemektedir. Ancak ilk insanların uydukları kurallar, ister doğal akıldan, sağduyudan çıksın; ister peygamberle vahiy olsun, evrenin Yüce Yaratıcı'sına iman ve O'na itâat

¹⁷⁵⁸ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2658.

¹⁷⁵⁹ Kur'ân Ansiklopedisi, XVI, 75, 76.

esasına dayanmakta idi. İşte bu inanç sisteminin adı, İslâm'dır ve ilk peygamberden bu yana yegâne hak yol olarak sürüp gelmektedir.¹⁷⁶⁰

Ancak Hz. Âdem'den sonra zamanın uzamasıyla, nesillerin eskimesiyle insanların sayıları ve ihtiyaçları arttıkça kin ve haset duyguları belirmeye başlamış, ortaya anlaşmazlıklar çıkmış, kavgalar, nizâ'lar vb. olmuştur. Böylece insanlar atalarının âsûde yolundan sapmışlar; ayrı ayrı inançlar türemiş, dinler bozulmuş, çeşitli güçlere tanrılık atfetmişler, ayrı ayrı milletler ortaya çıkmıştır. Bunların arasında sulhu sağlamak, onları rahat ve huzura kavuşturmak, yanlış yoldan çıkarıp hak yola kılavuzlamak için dönem dönem yeni peygamberler gönderilmek suretiyle dinlerin yenilenmesi ve insanlara rehberlik edilmesi gerekmiştir.¹⁷⁶¹

Ama elbette onlar birbirlerinin defterlerini dürmek için değil, birbirlerinin misyonunu desteklemek, tamamlamak veya yaymak için gelmişlerdir. Nitekim sâbık semâvî kitapların ve peygamberlerin hepsi de, Yüce Allah ile peygamber arasındaki farkı ortaya koyarak putperestliğin önemli bir kuralını yıkan tevhid akîdesinin yerleştirilmesini esas almışlardır. Ancak onlar, genellikle sadece uyarıcı ve korkutucu olarak gönderilmişlerdir. Onların görevi, yalnızca Yüce Allah'ın dinini tebliğ edip uygulamak olmuştur.

Onların elinde bunun dışında hiçbir şey yoktu; kimseye fayda veya zarar veremezlerdi. Bilfiil hiç kimseyi doğru yola ve hidâyete götüremezlerdi. Onlar için sadece öğretmek ve delil getirmek vardı. Ancak bu şekilde onlara bir rehber ve örnek teşkil edebiliyorlardı. Nitekim onlar, sevdiklerini hidâyete erdiremeyecekleri gibi Yüce Allah'ın huzurunda da onlar için hiçbir şey yapamazlardı. Hatta insanlar arasında en yakın, en sevimli saydıkları birisi olsa bile ona, uhrevî münâsebetleri hakkında hiçbir şey yapamazlardı.¹⁷⁶²

Her hâlükârda belli zaman dilimlerinde peygamberlerle insanlara yapılan rehberlikler ile o günden bugüne hak ile bâtıl mücadelesi sürüp gelmiştir. Bu sürecin kendisi ile başlamış olduğu Hz. Âdem Kur'ân'a göre, biraz önce mezkûr olduğu üzere vahiy ile şerî'at verilmiş bir resûl değildi. Ancak Kur'ân vahyî peygamberliği Nuh ile başlattığına göre¹⁷⁶³ ilk din ve yasalar verilen peygamber de Hz. Nûh olmuştur.

Bu sürecin sağlıklı olabilmesi için Yüce Allah, onlarla veya daha sonra gelen peygamberlerle insanların iletişimlerinin ve onlara rehberliklerinin gereğince olabilmesi için insanlara, kendi cinslerinden elçiler göndermiştir. Örneğin onlara meleklerden elçiler göndermiş olsaydı, insanlar onlarla karşılaşmaya ve onlardan çeşitli bilgiler almaya güç yetiremeyeceklerdi. Bu şekilde Yüce Allah kullarına, özellikle mü'minlere lütufta bulunmuştur.¹⁷⁶⁴

Üstelik Yüce Allah, her ulusa bizzat seçip kendi diliyle konuşan elçiler göndermiştir. Bu nedenle onların tamamı, gönderildikleri her millete O'nun irâdesini ve emirlerini açıklayan, onların diliyle konuşan ve bu şekilde onların anlayacakları dille kendilerine onları bildiren elçilerdir.¹⁷⁶⁵ Nitekim Hz. Mûsâ'yı ve Hz. İsa'yı da kavimlerinin diliyle gönderdiği gibi, Hz. Muhammed'i de Arap diliyle, Arap toplumuna göndermiştir.¹⁷⁶⁶ Bu durum peygamberlerin insanlarla olması gereken sağlam diyalogu, iletişimi, rehberliği ve örnekliği açısından son derece önemlidir.

Yüce Allah, Tevrât'ı anlatıp övdükten ve geçerli olduğu zamanlarda ilâhî kitaplara uyulması gerektiğini emrettikten, İncil'i de söz konusu edip övdükten ve onun ehlinin İncil'deki emirlere uymaları gerektiğini bildirdikten sonra, yüce Kur'ân'ı kendinden önceki kitapları

¹⁷⁶⁰ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 116.

¹⁷⁶¹ Kasas(28): 45.Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VI, 192; Kur'ân Ansiklopedisi, II, 116.

¹⁷⁶² En'âm(6): 71-73. vd.

¹⁷⁶³ Şûrâ(42): 13; Nisâ(4): 163. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, II, 116.

¹⁷⁶⁴ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, IX, 4882.

¹⁷⁶⁵ İbrâhim(14): 4. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 113

¹⁷⁶⁶ A.g.e., V, 113.

doğrulayıcı ve üzerlerine şâhit olarak hak ile ve şüphe olmayan doğrulukla kendi katından Hz. Peygamber'e indirdiğinden bahsetmektedir.¹⁷⁶⁷

Zaten ondan önce gelen mezkûr ilâhî kitaplarda Kur'ân'ın, Yüce Allah'ın kulu ve elçisi olan Hz. Muhammed'e indirileceği bildirilmekte idi. Nitekim o, peygamberlerden biri, onların son halkası, ilâhî kulluğu şahsında şekillendiren ve vahye canlılık kazandıracak olan bir peygamber olacaktı. Böyle de olmuş ve o, kendisine verilen son derece açık olan Kur'ân'la kendi dışındakilerden üstün ve şerefli kılınmıştır. Ama elbette Yüce Allah Kitab'ı ona özellik bununla hükmetsin diye indirmiştir.¹⁷⁶⁸

Bu amaca yönelik olarak Allah Teâlâ, Kur'ân'ın âyetlerini, hatırlatmaya vesile olması veya daha fazla öğüt ve nasihat verici olması bakımından, "tavsîli" peş peşe veya parça parça indirmiştir. Çünkü böylece insanlar, her gün başka bir hikmet, yeni bir fayda öğreniyor ve eriştiği âyetlerle uyarılıyorlardı. Böylece o nisbette Hz. Peygamber'in rehberliğinde hatırlamaya, nasihat almaya daha yatkın hâle geliyorkardı.¹⁷⁶⁹

Öyle ki Kur'ân'ın inişi, sapıtanların hevâyı terkle hidâyeti bulmasına neden olmuş veya onu taşıyanların ve basîret sahiplerinin doğruluklarını arttırmıştır. Böylece onlar, Yüce Allah'ın emrine boyun eğerek semâvî kitapların hepsine iman etmiş olan Hz. Peygamber'i de tasdik etmekle şeriatına da bağlanmışlardır. Buna mukâbil o da aralarında adâlet yapmakla emrolunmuştur.¹⁷⁷⁰

Ancak o, eğer peygamberlerin getirdiği dinler arasında ayrıcalık yapmış, peygamberlerden birini diğerinden üstün tutmuş olsaydı bu, ilâhî irâdeye aykırı olurdu ve yarar değil, zarar getirirdi.¹⁷⁷¹ Ama aynı amaca hizmet eden peygamberlerin ta'lîmâtlarının birlik içinde farklılıklarının olduğu bir gerçektir. Kur'ân'da bütün peygamber ve resullerin yollarının, hem bir olduğuna hem de onlarda farklılıklar bulunduğuna işaret eden âyetler vardır.¹⁷⁷² Birinci durumla ilgili âyetler, dinin asılları, i'tikâd ile ilgili olan âyetlerdir. İkinci durumla ilgili olan âyetler ise dinin fûrû' ile hükümlerine hamledilir. Bu şekilde araları cem edilir.

Zaten Yüce Allah'ın, "*Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol tayin ettik.*" buyurması, her birinin fûrû' bakımından farklı farklı şeriatları; Tevrât'ın kendisine ait, İncil'in kendisine âit ve Kur'ân'ın da kendisine has fûrû' hükümleri, şeriatı vardır, demektir. Hatta bazan Hz. Mûsa'nın, Hz. İsa'nın ve Hz. Muhammed'in¹⁷⁷³ veya onlara yapılan atıfların ilâhî ifâdelerde zikredilmiş olmaları delâletiyle hitâbın üçünün ümmetine de yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak Kur'ân'da, «... وَلَكِنْ لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ ...» "*Fakat, size verdiği şeyde sizi imtihan etmek için, (böyle ayırdı)*"¹⁷⁷⁴ şeklindeki ifadeyi de görüyoruz. Bununla O, milletleri muhtelif şeriatlarla imtihan etmeyi istemekte; ama onlar da, o şeriatlarla amel ederek Yüce Allah'a inkıyâtla tekliflerine boyun eğenler mi, yoksa şüphelere tâbi olup amelde kusur ederler mi?...¹⁷⁷⁵ her hâlükârda onları kendi yolları ile denemek istemektedir.

Ancak ne peygamberler arasında bir ayırım var ne de Peygamberlik müessesesinde hevâyâ yer vardır. Onlardan birisinin çağrısına samimiyetle uyan ötekinin çağrısına da uymuş olur. Zira hepsinin çağrısının esası, Yüce Allah'ı bir bilip O'na kulluk etmek, âhiret sorumluluğuna eksiksiz inanmak, hangi dinden olursa olsun tevhîdi kabul edip, tevhîd ahlâkı üzere olmaktır.¹⁷⁷⁶ Zaten peygamberlerin çizgisi de bu minvâl üzeredir.

¹⁷⁶⁷ Mâide(5): 46-48. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2359.

¹⁷⁶⁸ Mâide(5): 48, 49. Tefsîr-i Kebîr, IX, 99.

¹⁷⁶⁹ Tefsîr-i Kebîr, XVII, 536; Tefsîr-i Keşşâf, Muhammed bin Ömer ez-Zemahşerî (ö.683/1296), Şerife Matba'ası, I.b., yrs.1307/1889, II, 415.

¹⁷⁷⁰ Şurâ(42): 15.

¹⁷⁷¹ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 105.

¹⁷⁷² Şurâ(42): 13; En'âm(6): 90. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, IX, 97.

¹⁷⁷³ Mâide(5): 44, 46, 48.

¹⁷⁷⁴ Mâide(5): 48.

¹⁷⁷⁵ Tefsîr-i Kebîr, IX, 98.

¹⁷⁷⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 110.

Böyle bir hâl itibarıyla gidişatı doğru ve sağlam olan her peygamberin kendi dönemlerinde dinlerinin emirlerini tutup yasaklarından kaçınma zorunluluğu vardır. Nitekim onların emirleri, gerek Yüce Allah'ın ilhâmına, gerekse O'nun vahyine dayanarak emrettiği dinî şeylerdir.¹⁷⁷⁷ Öyle ise onların çizgisi üzere Hz. Peygamber'in getirdiği emirlere uyarak ve yasaklarından da kaçınarak onları izlemek her Müslüman'ın görevidir.

Allah Teâlâ, kullarına bu gerçekleri bildirirken lütfunu ve rahmetini de hatırlatarak onları uyarmakta, insanlara son bir peygamber gönderdiğini, böylece o peygamberin Yüce Allah'ı öğrenip onlara öğretmesini sağladığını ve bu şekilde kullarının Yüce Allah'ın kitabına ve sözüne muhâtap olma imkânına erdiklerini bildirmektedir.¹⁷⁷⁸

Ancak gerek Hz. Peygamber'in gerekse diğerlerinin emri olarak nakledilen şeylerin en sağlam olanı, ölçüsü Kur'ân olmalıdır. Ondan nakledilenler Kur'ân'a uyuyorsa senedi de sahîh ise onlar onun sözüdür ve uygulanmaları gerekir. Ama eğer ona dayandırıldığı hâlde, Kur'ân'a ters düşen şeyler ise -ki, bunların örnekleri çoktur- onlar onun sözleri değildir. Çünkü onun Kur'ân'a aykırı şeyler söylemesi mümkün değildir. Zira Kur'ân'da ona, « ... » “...Ben ancak bana vahyolunana uyuyorum...”¹⁷⁷⁹ demesi emredilmiştir.

Ayrıca o, bildiği bir şeyi gizlemekten, bildiğinin tersi ile amel etmekten de tenzîh edilmiştir. Bu nedenle Yüce Allah, onun hevâ ve hevesi ile bir söz sarfetmeyeceğini¹⁷⁸⁰ ve kendisine ilkâ edilenin yalnızca bir vahiy olduğunu¹⁷⁸¹ bildirmiştir. Dolayısıyla o, sadece kendisine emrolunanı eksiksiz olarak tam ve mükemmel bir şekilde insanlara ulaştırmış ve söylemiştir.¹⁷⁸² Onun örnek oluşu da bu doğrultuda olmuştur.

Ancak peygamberler ve onlardan herhangi birine uymak, onu örnek almak taklît etmek değildir. Bir âyette peygamberleri değil de, « ... » “...Biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız.”¹⁷⁸³ anlayışıyla babalarını körü körüne taklît edenler ve onları izleyenler kınanmaktadır. Çünkü onların yeni gelen peygambere uymaları gerekiyordu.

Şu hâlde Kitâb ve Sünnete uyanların mukallit olduklarını düşünmek gibi bir anlayışa sahip olmak doğru değildir. Bütün peygamberler gibi Hz. Peygamber'in getirdiklerine uymak da taklît olmayıp bu izlenen yol en doğru olmalıdır. O, onların atalarının dininden daha doğru bir din getirmiştir. Nitekim Yüce Allah, Hz. Peygamber'in diliyle âyette, « ... » “Ben size, babalarınızın üzerinde bulunduğunuz (din)den daha doğrusunu getirmiş olsam da (yine babalarınızın yolunu) mu (tutacaksınız)?”¹⁷⁸⁴ şeklinde bir ifade ile Hz. Peygamber'in getirdiğine uymayanlar kınanmaktadır.

Çünkü onun getirdiği câhil insanların çağlar içinde oluşturdukları gelenekler değil, sâf akıldan, soyut ruhtan vahyedilmiş parlak ve hevâdan uzak buyruklardır. Nitekim, « ... » “Rabb'imiz, biz beylerimize ve büyüklerimize uyduk da bizi yoldan saptırdılar.”¹⁷⁸⁵ anlamındaki bir âyette, babalarının sapık yoluna uyarak sapanlar kınanırken, peygamber babalarının dinine uyan Hz. Yûsuf övülmektedir.¹⁷⁸⁶

Bu nedenle peygamberlerden başka herhangi bir kimseyi körü körüne taklît doğru değildir. Zaten sözü edilen taklît, hevâyâ uymaktan ileri gelir. Ancak peygamber, Allah Teâlâ tarafından görevlendirilmiş örnek insan olduğu için ona bilinçli olarak uymak, onu üstün “ben” kabul ederek, onun ahlâkını almak ve benimsemek, insanı olgun ve örnek bir düzeye çıkarır.

¹⁷⁷⁷ Necm(53): 5-7.

¹⁷⁷⁸ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, IX, 4882.

¹⁷⁷⁹ Ahkâf(46): 9. Bkz. Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, IX, 104.

¹⁷⁸⁰ Necm(53): 3.

¹⁷⁸¹ Necm(53): 4.

¹⁷⁸² Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7528.

¹⁷⁸³ Zuhruf(43): 23.

¹⁷⁸⁴ Zuhruf(43): 24.

¹⁷⁸⁵ Ahzâb(33): 67.

¹⁷⁸⁶ Yûsuf(12): 38. Kur'ân Ansiklopedisi, II, 120.

Ama Kur'ân'da, peygamberlerin ve onların vârisleri olan bilginlerin, her ne sebeple olursa olsun kendilerine nice delilleri ve doğru yolu gösterdikleri hâlde, eğri yollara sapanlar, bâtil düşüncelere dalmış insanlar, onların sözlerini işitip de mânalarını anlayanlar, tıpkı kendilerini toparlayıp doğru yola sokmaya çalışan çobanın sesini duyup da söylediklerini anlayamayan hayvanlara benzetilmektedir. Benzer kişilerin de sonuçta onların düştükleri sapıklık içinde bocalayıp duracakları anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁷ O halde bu gibi bir anlayış ve ahvâl ile muttasıf olanların bu kategoriye dâhil olmaları doğaldır.

Halbuki o seçkin insanları örnek olarak kabul etmek, getirdiklerini benimsemek, uyarılarını dikkate almak gerekirdi.¹⁷⁸⁸ Aksi hâlde bu, kaos ve anarşi demektir. Meselâ beşinci ve altıncı asırlarda medeniyetlerin yerleşmesine yardımcı olacak inançlar yok olmuş, kavimler arası sataşmalar, bağışmalar, kanun ve nizam tanımazlıklar ortaya çıkmış; Hristiyanlığın kurduğu nizam, birleştirici değil, bilâkis bölücü bir rol oynamıştır.

O sıralar, kâinata gölgesini salmış dallı budaklı, koca bir ağaç gibi dünya medeniyeti âdetâ çatırdamakta olup yıkılmak üzere idi. Böyle cihanşümül bozuk bir ortamda Hz. Muhammed dünyaya gelmişti. Nihayet yeryüzüne birlik ve barışın gelmesi için tüm insanlığın onu dinlemesi ve anlaması gerektiğini haber vermiştir.

Nitekim, hem önceki peygamberlerin tâbîleri, hem de yeni kitabın miras olarak bırakılacağı kimseler, aynı kuşkuya ve endişeye düştüklerinden, beşeriye kumanda edecek veya böyle bir makama geçecek, insanlığı Yüce Allah'a götürecek bir rehber olmadığından vazifeyi Yüce Allah Hz. Muhammed'e tevcih etmiş, o da insanlara doğru yolu, dosdoğru dâvetinde onlara daim olmayı bildirmiştir. Bu şekilde, Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'in geleceğine dâir vaadi gerçekleşmiş oldu.

Yüce Allah ona, artık kendisinin ve açık dâvetinin etrafında kurulmaya çalışılan boğucu heveslere ve arzulara aldırış etmemesini, bütün peygamberlerin getirdiği bir tek yola insanlığı çağırmasıyla onların imanlarını yenilemelerinin gerekli olduğunu, ilân etmesini emretmiştir.

Hz. Muhammed artık bütün insanlığı yönlendirecek kesin, kararlı, açık bir nizama ve değişmez bir ölçüye habağlıydı ve ona göre hareket ediyordu. Sapıtmadan ve bilerek Yüce Allah'a dâvet ediyordu. Heves ve arzularından uzaktı. Bütün peygamberlerin birliğini, özde bir kitapların ayrı ayrı oluşunu, Yüce Allah'ın yolunun değişmez tek yol olduğunu ilân ediyordu. Bütün inançları bir esasa bağlıyor ve insanların değişmez bir inanç etrafında kümelenmelerini sağlamaya çalışıyordu.

O, bunun için hak ve adâletle yüceliğini ve hâkimiyetini bildiriyor; “*Ve aranızda adâlet etmekle emrolundum.*” şeklinde edalı bir rehber olarak İslâm'ın âlem şümül hâkimiyeti onun şahsında bütün mâhiyetiyle apaçık gözükiyordu. Yüce Allah'ın birliğini ve kendisinin son sözü getirdiğini açıklıyordu. Çünkü bu önder, hiçbir insanın arzusundan müteessir olmaksızın hak bildiği yolda yürümek üzere gelmiştir. Buna karşılık muhâtaplarının dikkate değmeyecek köksüz delillere dayandıkları da ortadaydı. Onların düşüncelerinin hiçbir ölçü ve ağırlığı olmadığı görülüyordu.¹⁷⁸⁹ Çünkü onlar iğreti isteklerinin kölesi olmuşlardı.

Ancak Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in herhangi bir nefrete sebep olmaması için örneğin insanlardan herhangi bir şey ummadığını da beyân etmesini istemiştir.¹⁷⁹⁰ Bu şekilde onların, onun sözünü kabul etmekten kaçınmalarının uygun olmayacağına dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda bu gibilerin de Yüce Allah'ın bu vb. âyetleriyle asla mazur sayılamayacaklarına ve her

¹⁷⁸⁷ Kur'ân Ansiklopedisi, II, 119.

¹⁷⁸⁸ Ahzâb(33): 21; Mumtehine(60): 4, 6.

¹⁷⁸⁹ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2360; Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 103, 104.

¹⁷⁹⁰ Mü'minûn (23): 72. Ayette geçen, «...خرج فخرأج ربك...» “...Haracen feharâcu rabbike...” ifadesini o şekilde okuyanların kiraatine göre güzel olmuştur. Buna göre mâna, “Yoksa sen, onların hidâyetlerine karşılık, halkın sana az bir bağış vermesini mi istiyorsun? Hâlbuki, Hâlık'ın çok olan bağış ve hibesi, daha hayırlıdır.” Böylece Yüce Allah bu ifadeyle böyle bir töhmetin, Hz. Muhammed hakkında çok yakışsız olduğuna dikkat çekmiştir. Tefsîr-i Kebîr, XVI, 447.

bakımdan önlerine delillerden set çekilmiş olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁷⁹¹

Bu nedenle, hiç kimseden herhangi bir ücret istemeyen Hz. Muhammed'in ücreti sadece Yüce Allah'tandı.¹⁷⁹² Zira o, kendiliğinden herhangi bir şey iddia eden de değildi. Buna karşılık onlardan istemiş olduğu şey, sadece yakınlık ve sevgi idi.¹⁷⁹³ Ama elbette onun, onların içinden gönderilmiş birisi olmakla birlikte, yine onlardan hiçbir ücret istememiş olmasından dolayı ona uyulması gerektiğini, aynı zamanda o ve o gibilerin hidâyete erdirilmiş olduklarını anlayanlar da vardı.¹⁷⁹⁴ Nitekim onları aslında dosdoğru bir yola¹⁷⁹⁵ hatta kendinden önce gelip geçen, şerîatlerine tâbi olunan, büyük şerîat sahibi diğer peygamberlere de tavsiye edilmiş olan ve kendisine vahyedilen dine çağırıyordu. Çünkü o ve ona tâbi olanlar, Yüce Allah'ın emrettiği şekilde O'na ibâdet etmek üzere dosdoğru olmakla emrolunmuşlardır.¹⁷⁹⁶ O hâlde bu hususta da örnek alınacak olan Hz. Muhammed'in kendisi idi.

Ancak her zaman her şey herkesin inanç ve düşünceleri ile uyuşmayabilir veya aklına yatmayabilir. Meselâ vaktiyle müşriklere, onun veya diğer peygamberlerin bu vb. çağrıları her zaman ağır gelmiştir. Bu çağrıda, onların, ister istemez kibirlerine rağmen peygamberlere boyun eğmeleri söz konusu idi. Yüce Allah, peygamberliği seçtiği kimselere verdiği ve insanların onlara boyun eğmeleri gerektiği hususunda herkesin aynı olduğunu beyan etmiştir.¹⁷⁹⁷

Buna rağmen insanları, iman edip bir peygambere tâbi olmaktan ve onu örnek almaktan alıkoyan şey, hevâlarına uymaları ve bir peygamberin elçi olarak gönderilmesine hayret etmeleri gibi durumlar olmuştur.¹⁷⁹⁸ Öyle ki, kendilerine peygamberler belgelerle gelince, kendilerini doğru yola bir insanın eristireceğini kavrayamamışlar veya bunu kabul etmemişlerdir.¹⁷⁹⁹ Ama sonra âhirette emân veya zaman dilemelerinin de kendilerine hiçbir yararı olmayacaktır.

Zira bir âyette zâlimlerin (o gün), “...*Rabb'imiz, derler, bizi yakın bir süreye kadar erteleyecek, senin çağrına gelelim, elçilere uyalım*”, demelerine karşılık aynı âyette, “*Peki, önceden sizin için hiç zevâl olmayacağına (sürekli yaşayacağınıza) yemin etmemiş miydiniz?*”¹⁸⁰⁰ şeklinde cevapla karşılaşacaklardır.

Nitekim Yüce Allah, bazen âyetlerinde¹⁸⁰¹ suçluların yol ve gidişatını açıklar. Zira hidâyete ve olgunluk yoluna delâlet eden huccetleri, hak ile mücadele ve hakka karşı direnmeyi kötüleyen delilleri, daha önce açıkladığı gibi muhâtapların açıklanmasına ihtiyâç duydukları âyetleri de açıklar ki peygamberlere muhâlefet eden, onların rehberliğini kabul etmeyen suçluların yolu ona besbelli olsun.¹⁸⁰²

Buna rağmen Hz. Muhammed'in muârizları, onun deli (mecnûn) olduğuna inanarak olmasa da bir âyette,¹⁸⁰³ “*Onu, peygamberlik iddiasında bulunmaya sevk eden şey onun deliliğidir.*” demişlerdir ki bunun fâsit olduğu ortadadır. Çünkü onlar, onun insanların en akıllısı olduğunu, eğer deli olsaydı bu denli kesen delilleri ve mükemmel hükümleri getiremeyeceğini, ona buğzedenlerin onu bu şekilde adlandırdıklarını çok net bir şekilde biliyorlardı.¹⁸⁰⁴

Ama elbette Yüce Allah da bu gibi hususları sayıp dökmekle yanlış olanlarına da dikkat çekerek, «أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَلْ جَاءَهُم بِالْحَقِّ وَأَكْثَرُهُم لِلْحَقِّ كَارِهُونَ» “*Yoksa o, o kendilerine hakkı getirdi fakat çokları haktan hoşlanmıyorlar.*” ifadesi ile, onlar taklîde sarılıp Hz. Muhammed'in

¹⁷⁹¹ Tefsîr-i Kebîr, XVI, 447.

¹⁷⁹² Mü'minûn(23): 72; Sebe'(34), 47.

¹⁷⁹³ Sâd(38): 86.

¹⁷⁹⁴ Şûrâ(42): 23.

¹⁷⁹⁵ Yâsin(36): 20, 21.

¹⁷⁹⁶ Şûrâ (42): 15. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7091.

¹⁷⁹⁷ Şu'arâ(42): 13.

¹⁷⁹⁸ Yûnus(10): 2. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7528.

¹⁷⁹⁹ Teğâbûn(64): 6; Mü'minûn(23): 47; İbrâhim(14): 10. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, IX, 4882.

¹⁸⁰⁰ İbrâhim(14): 44.

¹⁸⁰¹ En'âm(6): 55-57.

¹⁸⁰² Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2648.

¹⁸⁰³ Mü'minûn(23): 70.

¹⁸⁰⁴ Tefsîr-i Kebîr, XVI, 445.

peygamberliğini ikrâr etmeleri hâlinde makamlarının elden gideceğini, riyâsetlerinin haleldâr olacağını bildikleri için, hakkı istememiş çirkin görmüşlerdir, ”¹⁸⁰⁵ demek istemektedir.

Ama ona dış geçiremeyince de, onu küçük düşürücü davranışlar içine girmişlerdir.¹⁸⁰⁶ Hâlbuki kavmi Hz. Muhammed’i peygamberliğinden önce de çok iyi tanıyordu. Onların içerisinde onun ve âilesinin yüce bir yeri olduğunu biliyorlardı. Üstelik Hz. Peygamber bulunduğu çevrede ahlâken de bambaşka bir mevkiye sahipti.

Buna rağmen Kur’ân geldikten sonra, onunla alay etmeye başlamışlardır. Ancak onlar, Hz. Peygamber’in yüce şahsiyetinin alaya müstehak olduğuna veya getirdiği gerçekleri, kavmi içindeki yüce şahsiyetini küçültücü olduğuna inanarak bu şekilde hareket etmiyorlardı. Bu, onun sadece Kureyş eşrâfı kavmi içindeki yüce şahsiyetini küçültmek ve karşı konulması mümkün olmayan Kur’ân’ın tesirini silmek için baş vurdukları bir davranış olmuştur.

Aynı zamanda bu, onların toplumlarının içtimâî ve iktisâdî durumlarını saran, kendilerinin topluma bu hususlardaki hâkimiyetlerine -ki bu onların tek dayanakları idi- tesir eden ve onları evhâm ve hurâfelerden kurtarmak için gelen yeni dâvaya karşı koymak üzere başvurdukları bir yöntemdi. Onlar bununla neticeye varacaklarını umdukları için daima böyle oyunlara başvuruyor ve yalan olduğunu bildikleri hâlde bu gibi plânlarda birbirleriyle ittîfâk ediyorlardı.¹⁸⁰⁷

Ancak bu, Kureyşlilerin gerçeği bildikleri hâlde, Hz. Peygamber’e karşı hileler hazırlama konusunda şaşkınlık içinde bulunduklarını gösteren en güzel örneklerden birisidir. Hatta bu şaşkınlık ve davranışlarında o kadar ileri gidiyorlardı ki Hz. Peygamber’le alay ederek, ona üzücü sözler söyleyerek, onu garip tavırlarla vb. biktırmaya çalışıyorlardı. Kaldı ki bunlar sadece düşündükleri hile ve oyunlarının bir tarafıydı; maksatları onu halkın gözünden düşürmekti. Çünkü Kureyş uluları, halkı kendi dinleri ile vesâyetleri altında tutmak istiyor ve bu şekilde iktisâdî ve içtimâî yerlerini koruyabileceklerini düşünüyorlardı. Bu meyanda Kureyş’in yaptıkları, Yüce Allah düşmanlarının her zaman ve her yerde hak dâvasına girişenlere, onların mümtaz rehberlerine karşı yaptıkları şeylerdi.

Ama elbette bundan başkası onlardan beklenemezdi. Çünkü Yüce Allah, müşriklerin Hz. Muhammed’in nübüvvetini alabildiğine inkâr ettiklerini ve bu hususta çok çeşitli şüpheler ileri sürdüklerini beyan buyurduktan sonra, onların Hz. Peygamber’i gördüklerinde onu hafife alarak eğlence konusu yaptıklarını, ona iman etmemekle kalmayıp tam tersine alaylı tavırları ile ona iman etmeyi de imansızlıklarına eklediklerini, birbirlerine bir âyette¹⁸⁰⁸ de ifâde edildiği üzere, “*Bu mu, Allah’ın peygamber olarak gönderdiği*” dediklerini beyan etmektedir.¹⁸⁰⁹ Bu onların alaycı ve çirkin bir sözüdür.

Kur’ân’ın beyânına göre, müşriklerin Hz. Peygamber’i her gördüklerinde onunla alay etmeleri aynı zamanda onların cehâletlerinin büyüklüğünden kaynaklanmaktaydı. Öyle ki bu alay ve küçümsemeleri, ya Hz. Peygamber’in şekli ve şemâilinden dolayı, ya da onun vasıf veya sıfatlarından, hallerinden dolayı olmalıydı. Ama bu fizikî yönden olamazdı; çünkü Hz. Peygamber, o alay edenlerden hem suret hem de yaratılış bakımından daha güzeldi. Buna rağmen Hz. Peygamber onlardan şekil itibarıyla farklı olduğunu iddiâ etmemiş, onlara sadece hüccet ile iddiâda bulunmuştur. Onun nitelikleri ve kanıtları yönünden de olamazdı; çünkü Hz. Peygamber onlardan farklı oluşunu, onların elinde olmayan ancak kendi elinde zuhur eden mucizeler ile, onların kendisinin hüccet ve delillerini zedelemeye muktedir olamamaları bakımından iddiâ etmiştir. Buna göre, gerçekte alay edilecek olan o değil, bilâkis kendileri idi.

Utanmadıklarından bu hükmü veya gerçeği ters çeviriyorlardı Bu, hevâsı yüzünden bâtıldan yana olanların böylesi seçkin bir rehberle karşı kendilerinde her zaman var olan

¹⁸⁰⁵ Mü’minûn(23): 70.

¹⁸⁰⁶ Bkz. Ra’d (13): 32; Enbiyâ’(21): 36; Furkan (25): 41, 42.

¹⁸⁰⁷ Furkân (25): 41, 42. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6013.

¹⁸⁰⁸ Furkân(25): 41.

¹⁸⁰⁹ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XVII, 266; Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 6014.

alçaklıklarının ve utanmazlıklarının ortaya konması idi.¹⁸¹⁰ Nitekim Yüce Allah tarafından, onların Hz. Muhammed'i alaya almaları olayı, şiddet ve dehşet dolu, tahkîr ve rüsvaylık dolu bir hüküm olarak insanlık sınırından dışarı atılmaktadır.¹⁸¹¹

Allah Teâlâ buyuruyor ki, «هُوَ أَهْوَاهُمْ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ اتَّبَعَ هَوَاهُ بَغْيٌ» هُدًى مِّنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

“Eğer (senin onlara söylediklerin konusunda) sana cevap vermezlerse (ve fakat gerçeğe de uymazlarsa) bil ki; onlar, (bir delil ve huccetleri olmaksızın sırf kendi) keyifleri (hevesleri)ne uyuyorlar. (Hâlbuki) Allah’tan bir yol gösterici olmadan (hidâyet, Allah’ın kitabından alınmış bir huccet) olmadan, yalnız (kendi) keyfine uyandan daha sapık kim (vardır veya) olabilir? Muhakkak ki Allah, zâlim kavmi doğru yola iletmez.”¹⁸¹² İşte bu hevânın getirdiği sonuç ve Hz. Muhammed'i rehber, kendilerine örnek olarak kabul etmemenin âkibetidir.

Ama Hz. Peygamber'e karşı olan alay ve küçümseme dolu ifâdelerinde bile, onların ruhlarında onun şahsiyetinin ve Kur'ân'ın kuvvetinin ne kadar etkili olduğunu görmek; ayrıca Hz. Peygamber'in müşrikleri putlara tapmaktan alıkoymak ve bundan vazgeçirmek için çok çalıştığını, gayretini ve davranışını aşağıdaki âyetin ifadesinden anlamak mümkündür ki zaten o, bu durmu açıkça göstermektedir. Çünkü eğer böyle olmasaydı onlar, «إِنْ كَادَ لَيُضِلَّنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلَا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا» “Eğer biz tanrılarımıza tapmakta ısrar etmeseydik, neredeyse bizi tanrılarımızdan saptıracaktı.”¹⁸¹³ şeklindeki sözleri sarf etmezlerdi. Nitekim o, tâ işin başında iyice deliller getirmiş, onların şüphelerini cevaplamış ve onların yaptıkları her türlü beyinsizlik ve edepsizliğe katlanmıştır. Bu, onun dâvasındaki doğruluğunu, kararlılığını ve örnek kişiliğini göstermektedir.¹⁸¹⁴

Ayrıca müşrikler, Hz. Peygamber'in hüccetlerinin aşikârlığı karşısında delirmiş ve cin çarpmışa dönmüşlerdir. Çünkü onlar onunla önce alay etmişler, daha sonra da onu âdeta, “Eğer ona, kayıtsız şartsız inkâr etmek ve bu hususta sadece inkârda bulunmakla mukâbelede bulunmasaydık, o az kalsın bizi ilâhlarımızdan saptıracaktı...”¹⁸¹⁵ şeklinde nitelendirmişlerdir.

Oysa bu gibi sözleri, o topluluğun Hz. Peygamber'in delillerinin kuvvetli, aklının da mükemmel olduğunu kabul ettiklerine delâlet etmekteydi. Onun örnekliği açısından bu çok önemli idi. Onunla alay edip eğlenmeleri ise onların sadece câhil ve âciz kullar olduklarını göstermekte idi. Çünkü onlar utanmazlıkları sebebiyle, bazan onunla alay ediyorlar, bazan da onu ancak mükemmel bir âlime uygun düşen niteliklerle vasıflandırıyorlardı.¹⁸¹⁶

Bununla birlikte âyette, «... لَيُضِلَّنَا ...» “... bizi.. saptıracaktı...”¹⁸¹⁷ biçiminde beyan edilen iddiâda, “saptırmak (uzaklaştırmak)” tabirini kullanmaları ve olayı böyle nitelendirmeleri, onların putlarına alabildiğine saygı duyduklarına ve Hz. Peygamber'in onları o ilâhlarından alıkoymasını da büyük bir kabahat olarak gördüklerine delâlet etmektedir ki, bu onların yegâne hakkın kendi inandıkları şey olduğuna olan inançlarını göstermekteydi. Bu nedenle bazan da Hz. Peygamber'i câhillikle ithâm ediyorlardı.¹⁸¹⁸

Bu anlayış ve tavır sadece onlarda yoktu. Nitekim Yüce Allah, İsrâiloğlu Yahudilere, Hz. Mûsa'ya *Tevrât*'ı verdiğini, daha sonra da onlara peygamberler gönderdiğini hitâben bildirmiştir.¹⁸¹⁹ Aynı şekilde *İsâ*'ya deliller ve beyyineler verdiğini, onu *Ruhu'l-Kudüs*'le

¹⁸¹⁰ Bkz. *Tefsîr-i Kebîr*, XVII, 237.

¹⁸¹¹ *Fî Zılâl-il Kur'ân*, X, 533-538; *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XI, 6016.

¹⁸¹² *Kasas*(28): 50 . Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, XI, 6224.

¹⁸¹³ *Furkân* (25): 42.

¹⁸¹⁴ *Tefsîr-i Kebîr*, XVII, 238.

¹⁸¹⁵ Bkz. *Furkân*(25): 42.

¹⁸¹⁶ *Tefsîr-i Kebîr*, XVII, 238.

¹⁸¹⁷ *Furkân*(25): 42.

¹⁸¹⁸ *Tefsîr-i Kebîr*, XVII, 237.

¹⁸¹⁹ Her dönemde Yüce Allah'a dayanan bir liderlik mevkiine ihtiyaç vardır. Bu Hz. Muhammed'den önce İsrailoğullarında idi. Yüce Allah içlerinden uzun bir dönem peygamber çıkartmıştır. Bu müessese için süreklilik zorunlu idi. Nitekim insanların yeryüzünde yaptıkları eksiklik, bilgisizlik ve heveskârlıklarla dolu idi. Ama insanları en iyi bilen Yüce Allah, bunlardan arınmış hükümler koyabilirdi ve o dönemdeki hükmü *Tevrât*'ta idi. Ancak onlara

desteklediğini; ama onların, her ne zaman elçilerinden biri onları uyarmaya çalıştığı; fakat gönüllerinin arzulamadığı veya canlarının istemediği hükümler getirmişse, ona uymak bir yana, kendisine karşı aşırı derecede aykırı davrandıklarını veya ona karşı zorbaca ve taşkınca kibirlendiklerini, onlardan bir kısmını yalanlayıp bir kısmını öldürdüklerini haber vermiştir. O hâlde onlar, hem peygamberlerin getirdiklerinden hoşlanmıyorlardı, hem de o hükümlere uymak onlara zor geliyordu.¹⁸²⁰

Nihayet bu tutum ve davranışlarının sonucuna uygun hâller de ortaya çıkıyordu. Nitekim İsrâiloğullarında öteden beri devam edegelen bir ilâhî gelenek gereğince onlara peygamber ve kitap gönderiliyordu. Ancak özellikle Hz. Mûsa'dan Hz. İsa'ya kadar, biraz önce de mezkûr olduğu üzere, nefislerinin hevâ ve heveslerine uymayan ilahî emirlerle yeni bir peygamber geldikçe ona uymayı kibirlerine yediremeyip kafa tutuyorlar, bir kısmını inkâr ediyorlar, diğer bir kısmını inkârla da yetinmeyip meselâ *Zekeriya (a.s.)*, *Yahya (a.s.)* vesâireyi öldürmüşlerdi. İlgili âyetten anlaşıldığına göre, benzer şekilde kendi dönemindeki Yahudiler de Hz. Muhammed'i öldürmeye azmetmişlerdir. Bu nedenle Yüce Allah teşebbüslerini yüzlerine çarpmak üzere onları ayıplamış ve kınamıştır.¹⁸²¹

Bu tavırlarının elbette bir nedeni vardı. Nitekim biraz önce de mezkûr olduğu üzere Kur'ân'da onların, peygamberlere karşı isyan, inât, muhâlefet ve büyülenmekle nitelendirildikleri gibi onlara uymak yerine sadece arzu ve heveslerine uydukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle yine onda, Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'ya kitabı, Tevrât'ı verdiği; ancak onların onu tahrîf edip değiştirdikleri, Tevrât'ın emrine muhâlefet edip onu te'vîl yoluna saptıkları bildirilmiş; Hz. Mûsâ'dan sonra onun şerâtıyla hükmeden peygamberler ve nebîler gönderildiği hatırlatılmıştır.¹⁸²² Nitekim Yüce Allah, “*Onun ardından peygamberler göndermiştik.*” buyurarak onları rehbersiz bırakmadığını haber vermiştir. Nihâyet İsrâiloğullarının peygamber silsilesi Meryemoğlu İsa ile son bulmuştur.

Ancak Hz. İsa, bazı hükümlerde Tevrât'tan farklı esaslar getirdiği için Yüce Allah ona mucizeler vermişti ki bunlar, onun getirdiklerinin hak ve doğru olduğunu gösteriyordu. Ama İsrâiloğullarının onu yalanlamaları çoğalmıştı. Bazı hükümlerde Tevrât'tan farklı esaslar getirdiği için de ona karşı haset ve inâtları artmıştı.¹⁸²³ Hatta bu nedenle ona çok kötü muâmelelerde bulunmuşlar; bu şekilde hevâlarından yana olmaları ve peygamberlerini izlememeleri ve onları örnek almamaları yüzünden sonları hüsrân olmuştur.

Elbette bunu çoktan hak etmişlerdir. Zira Hz. Peygamber döneminde de Yahudiler dâhil ehl-i kitabın ve müşriklerin ona karşı süregelen ve devam eden tutumları; ama bütün bunlara rağmen, onların karşısında onu, takındığı tavır ve duruşa sevk eden ve öylece dimdik ayakta tutan, getirmiş olduğu hucetin noksanlığı veya delilin zayıflığı değil; sadace onların hakkın karşısında hiçbir şey olmayan arzularıydı.¹⁸²⁴

Hz. Muhammed'e inzâl olan Kur'ân'da, bütün bunlar haber verirken âyetler arasında peygamberleri yalanlayan, onlara uymayan ümmetlerin kıssalar ile onların başına gelen azaplara ve cezalandırmalara dâir haberlere de yer verilmiştir. Bu haberler, Yüce Allah'a aynı şekilde şirk

ait üstünlük sadece Yüce Allah'ın şerâtı ile kumanda mevkiinde oldukları kendi dönemlerine aitti. Şerâtları açık seçik olup eğri büğrü değildi. Onda ihtilafa düştüler; ama onların ihtilâfları, onun kapalı veya anlamsızlığından; hatta hüküm konusunda sağlıklı bilgiye sahip olmamalarından olmayıp, doğruyu bile bile zulümden, birbirlerini çekememezlikten ve kıskançlıktan yana olmalarındandı. Böyle olunca da nihâyet, hâkimiyetleri ve halife seçilmeleri son bulmuş ve kıyâmete kadar hilâfet makâmını bir daha ele geçiremeyecek duruma düşmüşlerdir. Artık Allah Teâlâ, yeni gelen peygamberle hilâfet vazifesini yeni bir risâlete bahşetmiş, bu görevle gelen her yeni peygamber de Yüce Allah'ın şerâtı istikâmetinde yürümüş ve insanların arzusuna göre değil, Yüce Allah'ın şerâtına göre hükmederek onlara rehber ve bir örnek oluşturmıştır. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XIII, 278-280.

¹⁸²⁰ **et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, I, 341; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, II, 411.

¹⁸²¹ **Bakara(2): 87**. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, I, 344.

¹⁸²² **Bakara(2): 87**; **Mâid(6): 44**.

¹⁸²³ **Âl-i İmrân(3): 50, 51**.

¹⁸²⁴ **Bakara(2): 145**.

koşmaktan ve Hz. Peygamber'i yalanlamakta devamdan alıkoyacak, men edecek önemli haberlerdir.¹⁸²⁵

Buna rağmen meselâ müşriklerin, «أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ» “Onda bir delilik var mı, diyorlar?”¹⁸²⁶ âyetinde ifâde edildiği üzere, Hz. Peygamberi kabul etmedikleri ve onun hakkında, o Kur'ân'ı kendiliğinden uyduruyor, onda bir delilik var ki, ne söylediğini bilmiyor gibi söylemeleri hikâye ediliyor ve onların, Kur'ân hakkında söylediklerinin bâtil olduğunu bilerek kalplerinin ona iman etmediği haber veriliyor.

Ama o, sapan, azan veya mecnûn değil, tam aksine inanılması gereken bir mürebbi¹⁸²⁷ ve mürşid olarak onlara, rahatlıkla kabullenilecek, Yüce Allah'ın Yüce Kelâmı'ndan güç yetirilebilecek ve karşı konulamayacak olanı getirmiştir. Öyle ki Kur'ân, hem onlara hem de bütün yeryüzü halklarına kendisinin bir mislini getirmeleri çağrısında bulunmuş; fakat buna hiç kimse güç yetirememiş ve ebediyyen de güç yetiremeyecektir. Bu nedenle Allah Teâlâ, onun onlara hak ile geldiğini; ama onların çoğunun haktan hoşlanmadığını, bu nedenle Hz. Peygamber'e karşı çıktıklarını bildirmiştir.¹⁸²⁸

Bu davranışlarında elbette haklı değildiler. Zira o, kendi hevâsı ile re'yyinden konuşmuyordu. O, büyük bir huy olan böyle bir tutum ve davranışa sahipti.¹⁸²⁹ Üstelik bu onun, gerçeğe tâbi olduğuna dâir bir şehâdet idi. O hâlde o, hak yoldan sapan bilgisiz bir sapık veya gerçeği bile ondan başkasına kasten dönen bir azgın da değildi. Öyle ki Yüce Allah onu ve şerâtını, Hristiyanların ve Yahudilerin onu dinlerken mezheplerine; hatta onların mensuplarına veya sapıklıklarına benzemekten tenzîh etmiştir.¹⁸³⁰ O bu dâvanın rehberi ve bu konuda örnek olan insan, nefis ve onun hevâsını kontrol altına alan ve onları gemleyendi.¹⁸³¹

Bu hâliyle elbette Yüce Allah ona, ehl-i kitabı ve diğer kullarını tevhîde dâvet etmesini, emrolunduğu şekilde dosdoğru harekette sebâtı olmasını emretmiştir. Yine ona, tefrika ve dindeki ihtilâflardan uzak olmasını ve onları hanîf (tevhd) dinî üzere ittifâka, bu dinde ve ona dâvette, tıpkı Yüce Allah'ın ona emrettiği bir biçimde dosdoğru olmada, onların bâtil ve farklı arzularına uymakta kararlı olmasını da emretmiştir.

O, bunun bir gereği olarak Yüce Allah'ın indirdiği kesin olarak bilinen her kitaba da inanıyordu. Bu da indirilmiş ilahî kitaplara bütün olarak iman etmek demektir. Bunun aksine ayrılığa düşenler, bundan da öte nefsî arzularından dolayı kitabın bir kısmına iman eder, bir kısmını ise inkâr ederler. Hatta bir âyette, kâfirlerin ve münâfıkların peygamberler hakkında, “Onlar... ‘Kimine inanırız, kimini inkâr ederiz.’ derler; bu ikisinin (inanmakla inkârın) arasında bir yol tutmak isterler.”¹⁸³² dedikleri ifâde edilmektedir ki onlar gerçekten kâfirler olup Yüce Allah kendileri için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.¹⁸³³

Bu vb. durumlara karşı oldukça ağır bir görevi üstlendiği anlaşılan Hz. Peygamber, kesinlikle bilgisizlerin heveslerine tâbi olmaktan sakındırılmıştır. Çünkü onlar, Yüce Allah'a karşı hiçbir faydası olmayan iğreti isteklerdir. Bu hâl ile onun örnek alınması, her ne vermişse onun alınması ve izlenmesi Kurân'da vurgulanmaktadır. Nitekim onun muhâlifleri birbirlerini dost edinseler bile onun mevlâsı Yüce Allah'tır. Onların ona hiçbir zararları dokunamaz.¹⁸³⁴ Zira o, aralarında adâletli davranmak, Yüce Allah'ın hükümlerini ve şerâtını adâletle tebliğ ve icrâ

¹⁸²⁵ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIV, 7584.

¹⁸²⁶ Mü'minûn(23): 70.

¹⁸²⁷ Kalem(68): 4.

¹⁸²⁸ Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XI, 5658.

¹⁸²⁹ Necm(53): 4; Kalem(68): 4. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 483.

¹⁸³⁰ Necm(53): 2, 4.

¹⁸³¹ Ancak bunun aksine hevâsının sırtına binen ve kendisini onun gidişatına bırakan kimseye de, «علا في الأرض و... استكبر» “Yeryüzünde azdı ve büyüklük tasladı...” denilir. Nitekim Kur'ân'da, «... على في الأرض» “Alâ fi'l-erdi: Firavun, yeryüzünde büyüklük tasladı.”, şeklinde benzer bir ifade de yer almaktadır. (Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 501, 502.)

¹⁸³² Nisâ'(4): 150. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 438.

¹⁸³³ Nisâ'(4): 151. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 438.

¹⁸³⁴ Fî Zılâli'l-Kur'ân, XIII, 280.

etmek, zulüm kaynağı olan ve şunun bunun hevesi ile yapılan şirk ve azgınlık hükümlerini atıp, hak olan hükümlerle Yüce Allah için herkesin arasında adâletli davranmak,¹⁸³⁵ münâkaşa edip de O'nun hükmüne başvurulmak istendiğinde ilgili kişilere hakkında adâletle hükmetmek, Yüce Allah tarafından ona hitâben emrolunmuştur. Zaten O, kendisi ile onlar arasında fark değil, bir eşitlik görüyordu. Aynı zamanda Yüce Allah'ın hükmünü ilgilendiren hususlarda onların büyükleri, küçükleri, soylu veya avâm olanları arasında eşit de davranıyordu. Böyle olduğunu da insanlara söylüyordu.¹⁸³⁶

Zaten insanlar için rehber ve örnek olan bir peygamberin başka olması düşünülemez. Nitekim o, tâ gençlik yıllarında “emîn: güvenilir” sıfatıyla vasıflandırılmıştır. Ona olan güvenle ve daha sonra yaptıklarıyla onu rehber edinmenin, onu prototip olarak kabul etmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Zira o, bütün uygulama ve yaşantısıyla, hâl ve hareketiyle, sözleri ile Kur'ân'ı yaşayarak vahye canlılık kazandırmış, aynı zamanda ilâhî kulluğu söz, fiil ve davranışlarıyla sergileyerek bütün insanlık için bir prototip oluşturmıştır.

O, halkın arasından çıkmış, sâde yaşayan, doğru sözlü, güvenilir, gösterişsiz, yüksek ahlâka sahip seçkin bir kimse idi. O günah da işlemezdi. Bu vasıflarıyla o, halktan biri olarak, kolay benimsenmiş ve örnek alınmıştır. Daha önce mezkûr olduğu üzere çoğu zaman inkârcılar ve ona karşı koyanlar olmuşsa da onlar, azınlıkta kalmışlardır.

Ancak bu örnek oluş, Arap müşriklerinin sandığı gibi kullar ile tanrı arasında yakın edinilebilecek aracı veya dost şeklinde değildi veya Yüce Allah'ı, despot krallar ve hükümdarlarla, o kimselerin çevresinde yer alan bir kısım kullar ve onlarda görüp alışageldikleri şeylerle kıyâslamaları gibi de değildi. Nitekim onlar, Yüce Allah'tan ayrı olarak veya Yüce Allah ile beraber onlara ibâdet ediyorlardı.¹⁸³⁷ Onun örnekliği asla böyle bir ahvâl ile muttasıf olma anlamında da değildi.

Öyleki onlar, o kişilerin üstünlüklerinin sonsuz olduğunu iddia ediyorlardı. İşte bu imtiyazlı anlayış veya inanç, kesinlikle peygamberlik müessesesinde peygamber yakınları hakkında bile yoktu. Ancak durum böyle iken gerek Hz. Peygamber'i gerekse diğer peygamberleri ve onların soylarından gelenleri kötü niteliklerle tavsîf etmek ve onları rahatsız edici davranışlar içine girmek de doğru değildir. Onların saygı tavrı içerisinde zikredilmeleri; hatta onların arasında müşrik olan bile olsa, onların yerilmesi ve hicvedilmesi hoş olmasa gerek.¹⁸³⁸

Bu bağlamda Hz. Peygamber de her peygamber gibi soydan, saltanattan, varlıklı olma açısından süregelen bir geleneği devam ettiren, bu şekildeki bir bağlılığı sürdüren veya bu açıdan asla örnek olan bir rehber değildi. Ama her peygamber gibi üç nokta ve onların icâbları açısından bağlı bulunan bir peygamber; hilâfet, insanlar arasında hak ile hükmetmek, hevâ ve hevâse uymamak¹⁸³⁹ gibi bir geleneğin devamı idi.

Nitekim o, bu çizgi üzere Yüce Allah'ın elçilerinden biri olarak gelmişti ki, insanlara, hem ilâhî emirleri bildirmiş ve açıklamış, onlara öğütler vermiş, hem de bunların hayatta nasıl yaşanacağını kendilerine bizzat örnek şahsiyeti ve hayatıyla göstererek, insanlar için bir prototip oluşturmıştır. Bu nedenle ona ve aynı çizgi üzere olan diğer peygamberlere iman etmenin ahlâkî hayat bakımından önemi büyüktür. Zaten peygamberler en büyük ahlâk kahramanları idiler.¹⁸⁴⁰

Bundan dolayı vaktiyle kendi dönemlerinde haktan hoşlanmayanlardan bile zamanla onları ve Hz. Peygamber'i örnek alanlar olmuş ve kendilerinin şeref ve övünçleri onların sayesinde ve onlardan ötürü olmuştur.¹⁸⁴¹ Bu, kendinden önceki peygamberlerin ve özellikle Hz. Muhammed'in, peygamberliğinden, uyarıcılığından ve tüm insanlık için bir örnek

¹⁸³⁵ Şûrâ(42):15. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 257.

¹⁸³⁶ **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 438.

¹⁸³⁷ **En'âm**(6): 71-73.

¹⁸³⁸ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VI, 1704, 1705.

¹⁸³⁹ **Kasas**(28): 50.

¹⁸⁴⁰ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, IX, 4881.

¹⁸⁴¹ **Mü'minûn** (23): 71.

oluşturduğundan şüphe edilmeyen, ilk uyarıcılardan sonra gelen nice uyarıcılardan biri ve onlar gibi bir uyarıcı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim O, Yüce Allah'tan kendisine vahyedilen şeriatına dair bir hucet üzere idi.

Bununla birlikte Hz. Peygamber, bütün ilâhî emirlerin yerine getirilmesini istiyor; aksi hâlde insanlara öğüt vererek onları yaklaşan veya yakın olan, öldürücü tehlikeden, gelip çatacak, her şeyi silip süpürecek olan o sarsıntı ve felâket gününden kurtuluşa çağırarak uyarıyordu. İnsanların o azap gününden ve dehşetinden sakınması¹⁸⁴² gerekiyordu. Çünkü o korkunç günü anlatan âyetlerin ve uyarıların akışı içerisinde, kalpleri yerinden oynatan duygular ve şartlar yanında, insanı kendinden geçirecek ve sarsacak o kadar etkili başka bir ses olamaz.¹⁸⁴³

Bu ahvâl içinde o gün onlara ait olan o gözler, belerip (açık ve sâbit bakar hâlde) kalarak hiçbir tarafa kıpırdamayacak ki bu da, hayretin ve dehşetin insanı kuşattığını, artık onun mecâlinin kalmadığını gösterecektir. İlgili âyetin, açık şekliyle anlamı şöyledir: “Gözleri, korkunun şiddetinden dolayı belerip kalan kimsenin genel durumu, onun kalakalması, çakılıp kalmasıdır.” Bu ifadeler onların hâlinin, alışılmışın dışında olacağını göstermektedir. Bu şekilde o belâyâ doğru hızlıca koşacaktır. O hâlde ki herkes, “Zillet ve korku içinde, çaresiz olarak bakan, susup kalan, artık bir şey söyleyemeyen kimse” olacak demektir.

Bu hâlde iken belâyı ve sıkıntıyı görüp de müşâhede¹⁸⁴⁴ edenler, genellikle o sıkıntıyı görmemek için başlarını eğeceklerdir. Böylece Allah Teâlâ, onların hâlinin alışılmışın dışında olacağını -ki onların başlarını eğmeleri gerekirken- başlarını kaldıracaklarını veya dikeceklerini haber vermektedir.¹⁸⁴⁵ Hatta daha da kötüsü, âyetle, “Gözleri, kendilerine bile dönüp bakamayacak.” şeklindeki ifade, o belermenin devamlı olacağını gösterir ki, bu da onların kalplerindeki hayret ve şaşkınlığın devamlı olacağına işaret eder.¹⁸⁴⁶

İşte Hz. Peygamber'i dinlemeyenler elbette sadece bu ehvâl ile kalmayacaklardır. O gün Yüce Allah'ın, «... و أفندتهم هواء» “...*Kalplerinin içi bomboştur.*” âyetinde ifâde ettiği şekliyle âhiretteki bir başka hâlleri olacaktır.¹⁸⁴⁷ Bu durumda Hz. Peygamber'in sözünü dinlemeyen kâfirlerin kalplerinin kıyâmet gününde kendilerini saran dehşetten, hayretin büyüklüğünden dolayı bütün hâtıra ve düşüncelerinden; başlarına gelen 'ikâb ve cezadan ötürü her türlü ümit ve arzudan kaynaklanan keder ve hüznü veya acının çokluğu nedeniyle her türlü sevinçten uzak olacaklarının murat edildiği anlaşılmaktadır. Bu vb. sıfatlar, o günün ahvâliyle ortaya çıkacak ve o günü resmedecek durumlardır.

Bütün bu ahvâl, ister gruplar birbirinden ayrılıp da mutlu kulların cennete, şâkilerin cehenneme gidecekleri zaman tahakkuk edeceği şeklinde anlaşılsın, isterse bunlar *İsrâfil*'in çağrısına icâbet edilip kabirlerden kalkıldığında tahakkuk edeceği ileri sürülsün bu, sonucu değiştirmeyecektir.¹⁸⁴⁸ O hâlde bu vb. tamamı, ötelerinde acı ve sıkıntıların yer aldığı durumun nazikliğini ve ciddiliğini gösteren hâller olup Hz. Peygamber'e kulak vermenin ve uyarılarını dikkate almanın gerekliliğini göstermektedir. Aynı zamanda bu vb. haller, Hz. Peygamber'in insanları uyardaki hassasiyetinin ve onlara örnek olarak gönderilmesinin önemini de ortaya koymaktadır.

Ancak Yüce Allah dilemedikçe zâlimler, ne peygamberi, ne getirdiklerini dinler, ne alaydan vezgeçer, ne de kıyâmete aldırış ederlerdi. Bu her zaman böyle olmuştur. Aynı anlayışla Yüce Allah'tan gelen gerçeği yalanlayanlar Hz. Peygamber'den acele olarak istedikleri azap o

¹⁸⁴² Necm(53): 58-61. Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, XIII, 7561.

¹⁸⁴³ **A.g.e.**, XIII, 7561, 7562.

¹⁸⁴⁴ **Tefsîr-i Kebîr**, XIV, 34.

¹⁸⁴⁵ Zira âyetle geçen «إفناء» “İknâ”, başları kaldırarak veya dikerek zillet ve korkuyla bakan, anlamındadır. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIV, 34.

¹⁸⁴⁶ **A.g.e.**, XIV, 35.

¹⁸⁴⁷ Zira bu ifâdedeki «هواء» kelimesi bir sıfat kabul edilince, bir kimse her şeyden hâli, gücü ve kuvveti kalmadığında onun için de, «قلب فلان هواء» “*Falanca'nın kalbi bomboştur.*” denilmiştir. Zaten hevânın, maddelerin ve kütlelerin işgal etmediği boşluk anlamında olması da bunu göstermektedir. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIV, 35.

¹⁸⁴⁸ **A.g.e.**, XIV, 35.

sırada onun yanında değildi. Nitekim onun vaktini ve şeklini Yüce Allah'tan başka hiç kimse bilemez. O işler ancak O'na âit olup dilerse bu hususta istediklerini onlar için çabuklaştırır, dilerse kendince bilinen büyük hikmetlerden dolayı onları erteler.¹⁸⁴⁹ Zaten Hz. Peygamber de istenen azabın hemen meydana gelmesini istememiş ve onlara rıfk ile muâmele etmek istemiştir.¹⁸⁵⁰ Nitekim rahmet olarak gönderilen bir peygamber için olması gereken en güzel davranış da böyle olmalı idi.

Bununla birlikte Yüce Allah, onun uyarılarına karşılık doğal olarak birtakım iddiâ ve düşünceler ileri sürmelerine karşılık onların önüne, onları o düşüncelerinden caydıracak farklı delil ve bilgiler sunmuştur. Bu meyanda zâhir itibarıyla Hz. Peygamber'e yöneltilmiş bir hitâp olmakla birlikte gerçekte bu, Yüce Allah'ın, onun ümmetine ve diğer insanlara yönelik olan bir hitâbıyla o zâlimlerin cezasını, birtakım sıfatlarla nitelenmiş olan bir güne ertelemiş olduğunu beyan buyurmasıyla bu da böyle bir peygamber için çok yerinde ve ona yakışır şekilde olmuştur. Nitekim onlardan olmasa bile belki zürriyetlerinden onun getirdiklerini dinleyenler çıkacaktır.

Her hâlükârda Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e kulak vererek onun gibi Yüce Allah'a secde ve ibâdet etmeli, emirlerine sımsıkı sarılmalı; ama bunun karşıtı olan hevâdan da kesinlikle uzak durmalıdır. Zaten bunu bu şekilde kabul etmek ve böyle bir anlayışla onun gereklerini yerine getirmek, insanın nefsinin olumsuz eğilimlerini kontrol etmesini sağlayacaktır.

Bütün bu ifâdeler ve anlatılanlar, gerçekten de son derece ciddî olup Hz. Peygamber'in rehberliğinde, insanların omuzlarına ağır yükler yüklenmekte, onlar mükemmel bir nizama çağırılmakta, ona doğru sürüklenmekte ve insanlar bunlara mecbur edilmektedirler. Artık bunca ağır yükler ve bunca ciddiyeti gerektiren kat'î hâller varken yeryüzündeki hayatlarından dolayı kendilerini bekleyen pişmanlık ve hüsrân da ortada iken bunları ve sonuçlarını kavrayıp uyanmayacak kadar ahmaklık içerisinde eğlenip oyalanılmamalı ve bu son uyarıcı kesinlikle dikkate alınmalı, örnek edinilmeli ve izlenilmelidir.

O hâlde bu gerçeklere aykırı hareket edenlerin hevâlarının onları sürükleyeceği bütün bu mukadder olumsuzluklardan ve kötü âkıbetlerden kurtulmak için Hz. Peygamber'e uymanın zorunluluğu, onu örnek almanın ve izlemenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda insan, hem dünya hem de âhiret mutluluğu açısından kıyâmet veya âhiret ahvâli konusunda bilinçli ve uyanık olmalıdır. Zaten Hz. Peygamber'in mü'minler ve Müslümanlar için bir prototip olduğu, «هَذَا نَذِيرٌ مِّنَ النَّارِ الْأُولَى» «İşte bu, ilk uyarılar gibi bir uyarıcıdır»¹⁸⁵¹ âyetinden de anlaşılmaktadır. Aksini düşünmek Yüce Allah'ı unutmak, sapmak ve nihâyet kötü bir âkıbetle karşı karşıya kalmaktır.¹⁸⁵² Ancak onu örnek alan ve onun dinini kabul eden kul, İslâm'a girerek onun ilk anlamıyla «سلام» «selâm»: “gönül rahat olmak”, “esenlik”, “kurtuluş”, “barışın yapılacağı kişiye kendini teslim etmek” gibi mefhûmlarına uygun olarak hem dünyada hem de âhirette saadete erer¹⁸⁵³ ki bu, buraya kadar anlatılanları vb. dikkate almak ve Hz. Peygamber'in nitelikleri ve davranışları yönüyle örnek edinmekle mümkün olur.

Hulâsa, insanlara değişik dönemlerde gönderilen peygamberlerden her biri, bir peygamber, bir mü'min olarak hem kendi hevâlarına hem de getirdikleri dâvalarının muhâliflerinin hevâlarına karşı mücâdele etmiş ve bu hususta insanlar için birer örnek oluşturmuşlardır. O hâlde hevâ ve hevâ sahipleri ile yapılan bu mücâdele önceden beri hep devam edegelen bir süreç olmuştur. Bunu yapan o seçkin insanlar hevâyâ karşı her zaman ilâhî ta'limatalara bağlı kalmış ve onlardan yana olmuşlardır.

Yüce Allah'ın seçip gönderdiği bu mümtâz şahsiyetlerin, birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Bu şekilde onlar, birer rehber, birer uyarıcı, tebliğ ettikleri dâvayı temsil eden

¹⁸⁴⁹ İbrâhim(14): 42. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2649.

¹⁸⁵⁰ İbrâhim(14): 44; En'âm(6): 58. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VI, 2650.

¹⁸⁵¹ Necm(53): 56.

¹⁸⁵² Câsiye(45): 23.

¹⁸⁵³ Ali, Syed Ameer, The Spirit of İslâm, Karachi, 1403/1984, s.137.

ve kendilerine boyun eğilen, başkaları için örnek olan seçkin şahsiyetlerdir. Onların seçilmesinde soy, sop ve zenginlik, şöhrat gibi şeyler asla dikkate alınmamıştır.

Yüce Allah, onlar aracılığıyla insanları olgunluğa ulaştırmak, doğru yola girmelerini veya doğru yoldan sapmamalarını vb. sağlamak ve onlar için örnek şahsiyetler oluşturmak bakımından insanları asla yalnız bırakmamıştır. Onlar da, vahiyle aldıklarını apaçık tebliğ etmişler ve açıklamışlar,¹⁸⁵⁴ getirdikleri dinin yaşanmasında örnek şahsiyetler oluşturmayla, böylece insanların duygu ve düşüncelerinin arındırılmasında çok büyük rol oynamışlardır. Nitekim onların, toplumlarının seçkin kimseleri olmaları ve çoğu tarafından benimsenmiş olmaları bakımından insanların ve toplumların şahsiyetlerini kazanmalarında bile esaslı rol oynamışlar, hevâdan ve onun olumsuzluklarından uzaklaşmada insanlar için birer rehber olmuşlardır.

Onlar aracılığıyla insanoğlunun olgunluğa ulaşması ve doğru yoldan sapmaması için kitaplar ve peygamberler gönderilmiştir. İnsanlardan onlarla irtibata geçip bunu içten duymaya başlayınca hevâ ve tutkularından kendilerini uzaklaştırarak ubûdiyet zevkini tadar, kulluk hissi kalbine lif lif örülür; bu şekilde onların getirdikleri ile insanlar olgunluğa daha kolay ulaşır. İnsan Yüce Allah'ı O'nu unutsa bile O, insanı rahmetinden uzaklaştırmaz. Ona huzur ve mutluluğun yolunu açar. Üstelik peygamber inancı insana güven verir. Bu nedenle o, peygamberlere ve getirdiklerine ihtiyaç içinde yaşar.

Bu böyledir. Onların emrettikleri, gerek ilâhî kitaplardan, gerek Yüce Allah'ın ilhâmına dayanarak emrettikleri dinî şeylerdir. Fakat vaktiyle gelen bütün peygamberleri ve getirdiklerini insanların çok iyi anladıklarını ve onlardan istifade ettiklerini söylemek mümkün değildir. Örneğin onların getirdikleri mucizeler, beşeriyetin henüz olgunluk çağına erişip erginliğe ulaşmadığı demlerde gelmiştir. O zaman insanın, âdetâ çocukluk döneminde olduğu gibi hissen şâhit olduğu olaylar kalbini dehşete vermiş ve etkilemiş olabilir; ama bu şekilde Yüce Allah'ın kâinattaki sürekli âyetlerini idrâke pek hazır değildiler. Ama bugünkü mevcut hâliyle insanoğlu onları çok daha iyi anlayacak durum, şart ve imkânlarla sahiptir.

Her hâlükârda peygamberlik güneşe benzer. Nasıl ki Güneş, sonsuz yıldızlar, gezegenler arasında farklı bir özellikte yaratılmakla, gök cisimleri onun ışığına muhtaç kılınmış ise, insanlar da kendi aralarından seçilmiş olup bazı farklı ve üstün özelliklere sahip olan peygamberlere aynı şekilde muhtaçtırlar. Meselâ bir gezegen için, dünyanın Güneş sisteminden ayrılması nasıl felâket olursa insanlığın da peygamberlik ışığından mahrûm kalması onun için o derece felâket olur. Zira insan, âdetâ onun gibi kendisini üstün kılan mânevî değer ve bilgilerin kaynağından faydalanamaz hâle gelir. Bu da, insanın mânen ölümü ve hevâsının mahkûmu olması demek olur.

Bu nedenle Yüce Allah, insanlara takip etmeleri lâzım gelen hak ve hakikat yolunu gösteren hidâyetçi peygamberler göndermiş ve insanlara onlar aracılığıyla zan ve arzularla hakka erişilemeyeceğini anlatmıştır. Onlar gibi aynı amaçla gelen Hz. Peygamber de, arzu ve zanlara uyarak haktan uzaklaşmış bir topluma Kur'ân'la gönderilmiştir.

Buna rağmen o insanlar putlarından şefaât umarak aynı hâllerine devam etmişlerdir. Kur'ân'da o hevâ sahibi müşriklerin nasıl ve ne sebeple putlara çeşitli isimleri vererek taptikları hususu açıklanırken onların hitâba lâyık olmadıklarını göstermek için onda muhâtaplıktan gâibe geçilerek başka bir şeye değil, onların sırf nefislerinin arzularına uydukları ifâde edilmiştir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'i dikkate almayarak inanç ve amellerinde hakkı ve hayrı da aramadıkları dini, sırf nefsin istek ve arzularından ibaretmiş gibi kabul ederek nefis-i emmâreler (kötülüğe sürükleyen nefisler)inin meylettği boş ve manasız hayallerle kuru temenniler peşinde koşmuşlardır. Nitekim ehl-i kitap da benzer tavırlar sergiliyordu. Hz. Peygamber hepsine dünyada ve âhiretteki tehlikeler açısından uyarılarda bulunuyordu. Bu şekilde onları bu saplantıdan ve dalâletten kurtarmada Hz. Peygamber'in rolü ve önemi iyice ortaya çıkıyordu.

¹⁸⁵⁴ Mâide(5): 15.

O hâlde insanlar, hevâlarına değil, vahye ve peygamberlere uyanların, hevâsından konuşmayıp her konuştuğu vahiy olanların peşinden gitmeli, ilimde râsih olanlara uymalıdır. Aksi hevâdır.¹⁸⁵⁵ Çünkü dinî ve insanî ölçülere göre, zaaflarını iyi bilen, kendine hâkim olan ve nefsini mağlûp eden bu gibi kişilerin ve örnek şahsiyetlerin başkaları üzerinde çok büyük katkıları ve etkileri olur.

Kur'ân'da örnek olarak anlatılan şahsiyetlerle muhâtabın şahsiyetini şekillendirme amaçlanmaktadır. Örneğin Kur'ân'da, vaktiyle Hz. İbrâhim ve onunla beraber olanların örnek olarak alınmalarının istendiğinden söz edilmektedir.¹⁸⁵⁶ Dolayısıyla yeri geldikçe peygamberlerden ve sâlih insanlardan misaller verilmesi bundan dolayıdır. O hâlde kişi tarafından öncelikle yüce bir zat olan ve en önde gelen Hz. Peygamber'i¹⁸⁵⁷ ve onun güzide sahabesini, sonra içinde bulunduğu toplumundan veya başka toplumlardan örnek edinilebilecek mümtâz şahsiyetleri veya büyük insanları timsâl olarak kabul etmesi yerinde olur.¹⁸⁵⁸

Çünkü iyi ve güzel olana teşvik ve ona yönelmeye yardımcı olması bakımından, iyi ile âdete simge hâline gelmiş olan büyük zatlara veya önemli vasıf ve yeteneklere hâiz mâneviyât sahibi büyük insanları örnek almak, dini yaşantı ve daha sonra bahsedeceğimiz sosyal hayat bakımından, özellikle hayatın ilk merhalelerinde olan kuşakların tutarlı ve dengeli kişilik ve davranışlar oluşturmaları bakımından hem önemli hem de gereklidir. Zira edepin en güzeli, insanın sözünden değil, hareketinden alınan edeptir.

Meselâ Müslüman toplumların en büyük gönül adamları ve sevgi pınarlarından Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, Yunus Emre gibi mümtâz şahsiyetler her bakımdan örnek alınmış ve milleti, geçmişi, hâli ve geleceği ile birbirine bağlayan mânevî birer ibrişim gibi olmuşlardır. Zira, onlarda ve toplumun iç yapısında olan aynı hisler, duygular ve değer yargılarının bulunması bu hususta çok etkili olmuştur. Zaten onlar ve onlar gibilerinin unutulmamasının gerçek sebebi de budur. Onlar sayesinde, büyüklere saygı, küçüklere şefkat, dostlarla iyi geçinmek, diğergamlık, vefâlı olmak gibi terbiyevî hareketler sergilenir, gelişir ve örnek alınarak yaygınlaşır. Her yeni gelen neslin de bu yolu ve ahlâkî örnek alarak izlemesi ile insanlar daha iyiye doğruya doğru giderler.¹⁸⁵⁹

Bu şekilde insanda her bakımdan güzellikler ortaya çıktıkça duygu, düşünce, inanç ve davranışları bakımından olumsuzluklar geride kalır ki dolayısıyla burada örnek şahsiyet ve izlenen kişilerin söz, fiil ve davranışlarının katkısı inkâr edilemez. Bu nedenle insanlık, peygamber ve peygamberlik müessesesinden ve bu çizgi üzere giden mümtâz şahsiyetlerden müstağni kalamaz. Özellikle risâletler boyu tek olan Yüce Allah'ın yolunu izleyen ve onu yaşayarak örnek olan Hz. Peygamber olmadan olamaz. Nitekim o, her bakımdan kendinden önceki peygamberler gibi çok kavrayışlı ve dürüst bir insandı.

O hâlde vahiy alan, o atmosferi teneffüs eden ve yaşayan, onu insanlara ulaştıran, açıklayan, söz, fiil, davranış ve filleri ile onun nasıl yaşanacağını sergileyen, doğru, güvenilir, akıllı, zeki, mübellîğ, günahsız ve seçkin olan ve insanlara sürekli uyarılarda bulunan böyle bir şahsiyetin hevâya mukâvemet, azim, irâde, üstün ahlâk konusunda örnek oluşturmaktan ve örnek olarak alınmasından¹⁸⁶⁰ daha doğal bir şey olamaz.

b) Mevcut İmkânların ve Vâsıtaların İyi ve Ölçülü Kullanılarak Ulvî Yolda Birer Araç Edinilmesi

Kur'ân'a göre Yüce Allah dünyayı yaratmış ve kendi emriyle mutlu olması için insanın emrine vermiştir. Buna göre o, bütün kâinat unsurlarına karşı hâkimiyet imkânına sahiptir. O hâlde insan fizikî ortama karşı dikkatlerini yöneltmeli ve ona son derece önem vermelidir.¹⁸⁶¹

¹⁸⁵⁵ Necm (53): 3, 4. Bkz. Kur'ân'da Temel Kavramlar, s. 306.

¹⁸⁵⁶ Bkz. Mümtahine(60): 4, 6.

¹⁸⁵⁷ Ahzâb(33): 21.

¹⁸⁵⁸ Mümtahine(60): 4, 6.

¹⁸⁵⁹ Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 40.

¹⁸⁶⁰ Bkz. Ahzâb(33): 21.

¹⁸⁶¹ Câsiye (45): 13. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2367-2369, 2372.

Zaten insanda doğaya karşı bir ilgi, mal edinme, pek çok imkâna sahip olma vb. hırsı vardır.¹⁸⁶² Ayrıca insanda var olan emel ve heves, onun daha iyi bir yaşamı yakalaması ve medenileşmesi için psikolojik bir sâiktir. İnsanda fitraten var olan bu emel ve içgüdüye rağmen, Yüce Allah onun aracılığıyla dünyanın imarını sağlamak istemiştir.¹⁸⁶³ Aksi hâlde dünya harap ve viran olurdu. Bu nedenle Yüce Allah, onu buna teşvik için kendisine yaşama hevesi (sevgisi) ve gücü, mal ve mülk edinme arzusu da vermiştir.

Ancak bu, insanın sadece meşrû‘ ve ma‘kul yollarla mal ve servet sahibi olma emel ve arzusu ile gerçekleşmelidir. İnsan eğer bu maksada gayrı meşru yollarla ulaşmak isterse bu, ihtirâs ve hevâ olur. Üstelik kulun bunu tercih etmesi onu ahlâkî kâidelerden uzaklaşarak her tür vâsıtayı bu çizgide mübâh görme sonucuna götürür.¹⁸⁶⁴

Zira nefsin esas anlamlarından biri de dünya malının sadece kendisinde olmasını istemektir ki¹⁸⁶⁵ bu hırs zaten onda vardır. Nitekim nefsin göz değmesi anlamında olması da onun buna olan tutkusuna, doymazlığına bir işârettir.¹⁸⁶⁶

Bu nedenle tasavvuf hayatının en önemli ilkeleri olan riyâzat ve mücâhedenin temel amacı, nefsi her türlü bedenî ve dünyevî tutkulardan arındırıp mânevî hazlara yöneltmektir.¹⁸⁶⁷ İnsan bu mücâdelede başarılı olmak zorundadır. Aksi halde bu onu, şirk içine düşmeye sürükler ki bu da varlıkların yaratılış gâyesi ile kesinlikle bağdaşmaz.¹⁸⁶⁸

Bu arada İslâm'ın, bu amaca uygun olarak kullanılması için çalışıp zengin olma ve dünya hayatına hâkim olma espirisi de gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü Kur'ân imandan sonra mal ve onun paylaşımını en önemli bir konuma yerleştirmekte ve bununla sosyal güvenliğin tabana yayılmasına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte İslâm'da malın paylaşılması esas olup bu, takvânın birinci derecede şartı olarak zikredilmektedir. Bu noktada da adâlet çok önemlidir. Çünkü sahip olunan mal hak üzere ve helâl olursa yarıtlış amacına yönelik tasarruf edilirken hevâ için bir köstek aracı olur.

O hâlde Yüce Allah'a itâat bu anlayış üzere olmalı, insan kendi iyiliğine; ama O'nun uğrunda malını tasarruf etmeli,¹⁸⁶⁹ bununla birlikte nefsin sadece kanaatkârlık açısından azla iknâ‘ olmaya alıştırmalıdır.¹⁸⁷⁰ Ancak bu, sadece kanaatkârlık için ve hırsı kösteklemek açısından böyle olmalıdır.

Bunun için de bu husustaki yol gösterici olan dinî emirler ve prensipler mutlaka gözetilmeli ve şartlara uygun olarak dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Örneğin Yüce Allah'ın, « وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ » “*Bilmediler mi ki, kullarından tevbe kabul eden, sadakaları alan Allah'tır. Ve Allah, tevbe çok kabul eden, çok esirgeyendir.*”¹⁸⁷¹ âyetinde ifade edilenin, rûhî, ahlâkî ve sosyal yönden imkânları ulvî amaca yönelik araç olarak kullanmak için ayrı ayrı kanunlar oluşturabilecek şekilde değerlendirmek mümkündür.

Nitekim İslâm'ın sosyal yönüyle ilgili; ama daha çok sosyal güvenlikle ilgili emir ve tavsiyeleri yani zekât müessesesi, karz-ı hasen, vakıflar ve yardımlaşmayla ilgili diğer emirleri ulvî amaca yönelik anlamaya çalışmak gerekir. Çünkü Kur'ân'da, insanları ve özellikle inananları toplumsal alanda Allah'ın rızâsı için harcamalarda bulunmaya, yardımlaşmaya teşvik eden, emir ve tavsiyelerde bulunan yüzlerce âyet vardır. Örneğin sadece “*Allah yolunda malınızı harcayın*”

¹⁸⁶² Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Bursa, 1406/1987, s.191.

¹⁸⁶³ Bkz. *Âl-i İmrân*(3): 14; *Kehf*(18): 46; *Nuh*(71): 12, 14. vd.

¹⁸⁶⁴ Uludağ, Süleyman, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Bursa, 1406/1987, s.191.

¹⁸⁶⁵ Bkz. *Mu'cemu Mekâyî el-Luğa*, V, 460.

¹⁸⁶⁶ *Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, V, 413. “*Sadece "nefs" ve (yılan-akrep) sokmasında rukya vardır (câizdir).*” Bkz. *el-Müsned*, III, 486.

¹⁸⁶⁷ *er-Risâletu'l-Kuşeriyye*, I, 266-267.

¹⁸⁶⁸ *En'âm*(6): 73. Bkz. *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 446, 447.

¹⁸⁶⁹ *Teğâbun*(64): 16.

¹⁸⁷⁰ *Tasavvufun Ana ilkeleri*, s. 43.

¹⁸⁷¹ *Tevbe*(9): 104.

tarzında yetmiş yedi âyet vardır. Bu gibi beyanların yaratılış gâyesine uygun olarak işletilmesi gerekir.¹⁸⁷²

Bu bağlamda diyebiliriz ki Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in duâsı, hem dini hem de dünyayı kapsayan bir duâdır. Onda istenenlerin, ihtiyaçlar için Yüce Allah uğrunda kullanılmaları söz konusudur. Zira duâsının dini içine alması, insanların¹⁸⁷³ o beldeye Yüce Allah'a olan bağlılıkları ve itaatleri sebebiyle gitmeye meyletmeleri buna dâhildir. Dünyayı içine almasına, ticaret etmek gâyesiyle insanların ellerinde bulunan şeyleri orada bulunanlara götürme hususundaki arzuları dâhildir. İşte bu meyilden dolayıdır ki oradakilerin geçimleri bol, yiyecekleri ve giyecekleri de yeterli veya çok olmuştur.

Hz. İbrâhim'in neslinin bu şekilde rızıklandırılması, onun dünyevî menfaatlerin çoluk çocuğuna kolaylaştırılması için duâ etmesi, akıl sahibi olan kimsenin dünya menfaatlerinden maksadının ibâdetleri yerine getirmek ve itaatları ifâ etmek için o şeyleri kullanmak olduğuna işaret vardır. Çünkü Hz. İbrâhim, onların namazlarını kılabilimleri ve dinî vazifelerini yerine getirebilmeleri için Yüce Allah'tan, çoluk çocuğuna dünyevî menfaatlerini kolaylaştırmasını talep ettiğini anlıyoruz¹⁸⁷⁴ ki bu, aynı zamanda ulvî kulluk uğrunda dünyalığın önemini de göstermekte ve vurgulamaktadır.

Zira Hz. İbrâhim, onların itaatlarına yardımcı olması için, “*Sana şükretmeleri için onları meyvelerle rızıklandır.*” diye duâ etmiştir. Orası ekin olmayan çorak bir¹⁸⁷⁵ vâdi olduğu için yiyeceklerin onlara meyve kılınmasına da duâ etmiştir. Allah Teâlâ onun bu duâsına icâbet etmiştir. Nitekim O, katından bir rızık olmak üzere onları, her şeyin mahsûlünün toplandığı güvenli, dokunulmaz bir yere yerleştirmiştir.¹⁸⁷⁶ Bu, Allah Teâlâ'nın lütfu, keremi, rahmeti ve bereketindendir ki, o zaman emniyetli bir ülke olan Mekke'de meyve veren bir ağaç bile yokken, daha sonra çevresinde meyvelerin yetişmesinde Hz. İbrâhim'in duâsına icâbetin yararı olmuştur.¹⁸⁷⁷

Çünkü insanı muhtaç olmaktan kurtaran da, rızık ve sermâye sâhibi yapan da, kendisine duâ ettiği Yüce Allah'tır.¹⁸⁷⁸ O kullarını mal sâhibi yapmış ve o malı onlar arasında devam eden bir varlık kılmıştır. Müfessirlerden birçoğunun açıklamalarına göre bu, Yüce Allah'ın insanların üzerine nimetini tamamlamasındandır.¹⁸⁷⁹

Öyleki O, lütfuyla dünyada kullarından dilediğini çeşit çeşit nimetlerle, zenginliklerle zengin eder, rızıklandırır ve o dünyada ne isterse ona verir.¹⁸⁸⁰ Aksi hâlde onlar, mal bakımından, sıhhat bakımından, soy bakımından, ruh bakımından, düşünce bakımından vb. zengin olamazlar. Her hâlükârda kullar, fakirdirler ve ihtiyaç sahibidirler. Bu nedenle Yüce Allah'ın hazinelerinden beslenip varlık kazanırlar. Bunun dışındaki bütün hazineler bomboştur, sahipleri tamahkârlıktadır.

Nitekim bir âyette, “*Zengin eden odur, bol verip memnun eden O.*”¹⁸⁸¹ şeklinde ifade edilmektedir. Bu âyet ile müşriklerin bildikleri, kafalarını ve kalplerini taktıkları bir gerçeğe de temas edilerek onlar yegâne kaynağa götürülmektedir. Biricik zenginlikleri hâiz hazinelere yönelmeleri sağlanmaktadır. Ama özellikle Yüce Allah'a bağlılığın sağladığı zenginliğin olması kadar hiçbir zenginliğin olaması mümkün olmaz.¹⁸⁸²

¹⁸⁷² Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIV, 7586.

¹⁸⁷³ İlgili âyette geçen “mine'n-nâs” ifâdesindeki “min”, ba'diyyet ifâde eder. Zira Hz. İbrâhim, “İnsanlardan bazılarınun gönüllerini onlara meylettir.” demiştir ki, onlardan murat, Müslümanlar olmalıdırlar. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIV, 27, 28.

¹⁸⁷⁴ A.g.e., XIV, 27, 28.

¹⁸⁷⁵ Tefsîr-i İbn Kesîr, XIV, 4347.

¹⁸⁷⁶ Kasas(28): 57. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, VIII, 4348.

¹⁸⁷⁷ A.g.e., VIII, 4348.

¹⁸⁷⁸ Necm(53): 48.

¹⁸⁷⁹ Bkz. Tefsîr-i İbn Kesîr, XIII, 7556.?

¹⁸⁸⁰ Şûrâ(42): 19, 20.

¹⁸⁸¹ Necm(53): 48.

¹⁸⁸² Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7560.

Bununla birlikte Yüce Allah'ın lütfettiği veya yarattığı her şeyde hikmet ve gâye vardır. Nitekim gökleri, yeri ve canlıları yaratmasında birtakım hikmetlerin ve faydaların var olduğunda hiçbir şüphe yoktur.¹⁸⁸³ Çünkü bunların yaratılışı eğlence, oyuncak, yersiz ve hikmetsiz, bâtıl değildir. Zaten bâtıl, hiçbir zaman sebep ve yaratılış gâyesi olamaz.¹⁸⁸⁴ Nitekim yerküreyi yayıp döşemesi, göğü yaratıp bir nizama koyması, geceyi ve gündüzü münâvebeli bir hâlde sürekli kılarak yerküreyi ve üzerinde hayat sürülen kabuğu yaşama ve yerleşme imkânı olacak şekilde yayıp sermesi,¹⁸⁸⁵ sonra ondan su ve otlak çıkarması, dağları oturtup yerleştirmesi; işte bütün bunlar vb. hepsindeki hikmet, insanların ve hayvanların faydalanması ve yaşamasıdır.

Bu vb. imkânlar ve zenginlikler ortamında insana sunulanların en başta geleni de, en güzel biçimde yaratılmış¹⁸⁸⁶ olması, ruh ve beden bütünlüğü ile insan olarak var olmasıdır. Artık ona düşen, bu hâliyle başı boş bırakılmayacağı inancıyla, ruhunu olgunlaştırmada ve bedensel yönünü bu inanç ve bilinç doğrultusunda yararlı yönde kullanmakta sürekli gayret ve samimiyet içinde olmasıdır. Bu inanç ve bilinçle yukarıda mezkûr oluğu üzere diğer maddî imkânları gibi bedensel organlarından da yalnız Yüce Allah'ın emirleri doğrultusunda, verimli bir şekilde ve de kapasitelerine göre, hevânın sevk ettiğinin aksine yararlanmalıdır.

Muhammed İbn Hâmid et-Tirmizî'nin bu husustaki şu sözü çok mânidardır: "Allah'a karşı güzel terbiye, uzuvlarından hiçbirini O'nun rızâsına aykırı hareket ettirmemendir."¹⁸⁸⁷ demiştir. Ebû Osman el-Hîrî de bu hususta şöyle demiştir: "Edep ikidir: Sırrın edebi, zâhirin edebi. Sırrın edebi, kalbin kusurlardan temizlenmesidir. Zâhirin edebi, uzuvları günahlardan ve kötü şeyler yapmaktan korumaktır."¹⁸⁸⁸

Çünkü Yüce Allah insana, göz, kulak vb. organları geniş rahmetiyle vermiştir. Onun bütün organlarının yaratılışında asıl olan bir fıtrat ve buna uygun yaratılış amacı vardır. Örneğin, gözün fıtratı, Yüce Allah'ın âyetlerini görmektir. Bu amaca, o organların menfaati, vazifesi, fonksiyonu, fizyolojisi yahut tabiatı denir. İnsan nefsinin bütün meyillerinde böyle yaratılış hikmetine doğru esash bir içgüdü, bir tabiat vardır ki, buna da fıtrat denilir. Bu fıtrat, hep hakka ve hayra yönelik bir istikâmet takip eder. Buna uygun hareket etmek insan için bir görevdir.

O hâlde insan ruh ve zekâsı, fıtratı, aslı üzere Allah Teâlâ'yı tanımak,¹⁸⁸⁹ ona yönelmek ve gerçek yaratanından başkasına kul olmamak içindir. Ama bu, normal seyri üzere devam ettiği sürece yine insanda fıtraten var olan hevâya engel oluşturur. O hâlde insana ruh, yanlış duysun, şeytana ve hevâsına uysun diye değil, gerçeği ve iyiliği duysun, Yüce Allah'a karşı vazifesini, aslını ve sonunda döneceği yeri bilsin diye verilmiştir. Ancak bunun olabilmesi için fıtratın bozulmadan aslı üzere korunması, ihtiyaçların mutlaka ölçülü olarak giderilmesi gerekir. Meselâ Muhammed İbn Alî et-Tirmizî şöyle demiştir: "Uykudan ve yemekten uzak kal, zira yersen tembelleşirsin, uyursan gaflete düşersin."¹⁸⁹⁰ Bu demektir ki sadece yeterince yemek, yeterince uyumak gerekir.

O zaman insanın acıkması, yemeye, içmeye meyletmesi veya yaşamak için kendisine lâzım ve faydalı, yahut daha uygun olanı alma hikmeti içindir. Yoksa bu, zehir yutmak veya kuru bir zevk uğruna isrâf ile mideyi bozmak vb. için değildir. Aksi takdirde fıtrat bozulur, insan sapıklığa düşer, ölçüyü kaybeder ve doğruyu anlayamaz olur.

O hâlde insan, fıtratı gibi bilinçli ve sağlıklı olarak ömrünü de azami derecede yararlı bir şekilde, vaktini de koruyarak kullanmalıdır.¹⁸⁹¹ Ancak insanın, kendisi için gerekli olanı zamanında yapması, geçmiş ve gelecek evhâmı ile düşünmeyle meşgul olmaktan uzak olması da

¹⁸⁸³ Sâd(38): 27. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 72.

¹⁸⁸⁴ En'âm(6): 73. Bkz. Hak Dini Kur'an Dili, III, 446, 447.

¹⁸⁸⁵ Bkz. Nâzi'ât(79): 30-33. Hak Dini Kur'an Dili, VIII, 520.

¹⁸⁸⁶ Tîn(95): 4.

¹⁸⁸⁷ Tasavvufun Ana ilkeleri, s. 41.

¹⁸⁸⁸ A.g.e., s. 42.

¹⁸⁸⁹ Hak Dini Kur'an Dili, VI, 255.

¹⁸⁹⁰ Tasavvufun Ana ilkeleri, s. 41.

¹⁸⁹¹ Bkz. Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 42.

çok önemlidir. Sehl İbn Abdullah şöyle demiştir: “Geçmiş vakitle meşgul olmak, ikinci bir vakti de zayi etmek demektir.” Şu hâlde en değerli şey olan vakti, en kıymetli şeylerle değerlendirmek¹⁸⁹² ve bunun en önemli nimet, en önemli imkân, en önemli araç olduğunu unutmamak gerekir. Zira onsuz ömür ve hayat olmaz.

Ancak unutmamak gerekir ki ömür denen bu süreçte bedenî veya mal edinme ile ilgili hazların önü alınamaz. Çünkü cismânî lezzetlerin özelliklerinden biri, insan her ne zaman onun bir eksikliğini gidermeye kalkışsa onda sonsuza kadar birçok gedik veya çentik (yarık, aralık) açılır. Meselâ insan bir konuda zayıflık gösterse ve bir at almaya kalkışsa o zaman da o ata hizmet edecek bir hizmetçiye, kendisinden yem alacağı bir satıcıya, onu bağlayacağı bir ahıra ihtiyaç duyacaktır. Sonra bunlardan her birine duyduğu ihtiyaç, kendisine sâbık olanlardan daha fazla birçok yeni ihtiyaç kapıları açacak ve bu sonsuza kadar artarak devam edecektir.¹⁸⁹³

İşte insan bu gibi hususlarda zayıf yönü olan hırs ve hevâsına kapılarak esas görevini ve bunların bir araç olduklarını unutmamalıdır. Bu onun, akıl ve olgun bir ruhla hevânın câzibesinden kurtulmasına sebep olur. Çünkü her hâlûkârda unutulmamalıdır ki, dünyevî her türlü menfaat ve insanları büyüleyen şeylerin tamamı, başlangıçta çiftçilere memnurluk veren; ama kısa bir süre sonra kuruyup solan yağmurun getirdiği otlar gibi geçici bir zevktir.¹⁸⁹⁴

O hâlde buna karşı bir çok arzuda ve bedenî zevklerinde özveride bulunmayı gerektiren dinin ilkelerine sarılmalıdır. Ama böyle bir özveride bulunmak, refah ve lüks içerisinde yaşayan azgın insanlara zor gelebilir. Çünkü lüks, irâdeyi zayıflatır ve sağlıklı öğretiler bile insanı ilerlemenin¹⁸⁹⁵ ve gelişmenin yeni ufuklarını araştırmaya yöneltmez olur ve insanın başladığı istikâmet ile aynı yönü izlemesi için hırsa bürünmesine de neden olur. Zira onlarda amaç rahatlık ve dünyalıktır; yoksa bunlar onlara göre esas gaye için birer araç değildir.

Öyleki Kur’ân’dan, vaktiyle refah ve lüks yaşam sürenlerin, yenileşme uğrunda yapılabilecek her hareketin ve adâletin düşmanları oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle her zaman Yüce Allah’ın yenileşme adına ortaya çıkan elçilerine icâbet etmeyerek karşı çıkanlar olmuştur.¹⁸⁹⁶ Kur’ân’da böylesi bir refah yaşamı ve fitratın gayesinden uzaklaşması ayıplanmaktadır.

Çünkü bu, insanı felâkete götürür. Kur’ân’da, şımarık zenginlerin değişmez müteflik (bolluk ve rahatlık içinde azma) psikolojilerinin temelinde, mal ve evlâda güven duygusunun olduğuna da işaret edilmektedir. Hatta vaktiyle bu durumda olanlar, azaba uğratılmayacaklarını bile düşünmekte idiler.¹⁸⁹⁷ Hâlbuki maddî imkânlar, hem esas sahibi uğrunda kullanılmalı hem de bu hususta dünya-âhiret dengesine dikkat edilmelidir.

Kur’ân’da, bunun aksine varlıklı olmaya güvenerek kaba kuvvete dayanmak kibir ve gurura bir sebep olarak gösterilmekte, meselâ Âd kavminin çeşitli zulüm ve tecâvüze yeltenmesine neden olan ve helâk olmasını sağlayan kuvvet ve zorbalığının temelinde, bu duygunun yattığına temas edilmektedir¹⁸⁹⁸ ki, bunun temelinde de hevâ vardır.

Öyle ise her türlü imkân ve zenginlik Yüce Allah’ın rızâsına uygun olarak ulvî yolda araç olarak bilinerek kullanılmalıdır. Aksi hâlde meselâ deprem bölgelerinde akşamdan varlıklı iken sabaha fakir durumuna düşenleri, hatta canlarından olanları veya Lût kavminin altı üstüne getirilen şehirlerinin veya oturduğu bölgelerin veyahut da kasabalarının nasıl devrilip yıkıldıklarını ve yerin dibine geçirildiklerini¹⁸⁹⁹ tekrar tekrar hatırlamak gerekir.

Yüce Allah onların yurtlarını ters çevirmiş, altını üstüne getirmiş ve üzerlerine balçıktan pişirilmiş, istif edilmiş taşlar yağdırmıştır. Bu nedenledir ki Yüce Allah, “Onları kaplayan azap

¹⁸⁹² Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 43.

¹⁸⁹³ Kitâbu’n-Nefs ve’r-Rûh, s.107.

¹⁸⁹⁴ The Religion of İslâm, s.192.

¹⁸⁹⁵ A.g.e., s.193.

¹⁸⁹⁶ Bkz. Sebe’(34): 34, 35.

¹⁸⁹⁷ Sebe’(34): 35.

¹⁸⁹⁸ Fussilet(41): 15.

¹⁸⁹⁹ Necm(53): 53.

kapladı.”¹⁹⁰⁰ buyurarak, onların üzerlerine taşlar veya musîbetler gönderdiğini, « وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا » “Üzerlerine bir yağmur yağdırdık, uyarı(lıp da gelmeye)nlerin yağmuru hakikaten çok kötü oldu.”¹⁹⁰¹ âyeti ile bildirmiştir. Ama insanoğluna verilen onca nimet ve imkân hakka ve yaratılış gâyesine uygun tasarruf edilseydi elbette böyle bir sonucun ortaya çıkacağı düşünülemezdi.

İşte Kur’ân’da verilmek istenen bu anlayışın, insanı bilinçli bir pratiğe yöneltmesi, onu mânen güçlendirmesi ve maddeye bağımlılıktan uzaklaştırması gerekir. Çünkü bu bilinç, insanı arzu ve isteklerinden olumlu olanlarını geliştirmeye, olumsuzlarını iyileştirmeye veya köreltmeye sevk eder veya bu hususta onu ortaya bir gayret koymaya zorlar. Ama Yüce Allah, insanı nefsindeki arzuları tam mânasıyla söküp çıkartmakla da mükellef kılmamıştır.¹⁹⁰²

Her hâlükârda insanın, buna uygun bir anlayışla nefsini terbiye için her şeyden önce kendisini ve kâinatı iyi tanıyabileceği ve kendisi ile bu gibi hususlarda isâbetli hareket edebileceği ve sağlıklı bir bilince sahip olabileceği ilimden de nasibini alması gerekir. Ancak burada ilim de diğer maddî imkânlar gibi amaç değil, ulvî yolda bir araç olarak düşünülmeli ve bilinçli olarak onun gereğine uygun amel etmelidir. İşte o zaman insan, sahip olduğu imkânlarla daha sağlıklı olarak hem kötülüklerin engellenmesine hem de iyiliklerin artmasına katkıda bulunabilir.

Bu hususta insan, ilimi kendi yararına; iyilikler ve güzellikler için müsbet anlamda değerlendirerek ilmî gelişmeleri ve sonuçları, İslâm’ın gösterdiği hayat felsefesi doğrultusunda tüm insanların yararına ve kötülükleri ortadan kaldırma uğurunda kullanmalıdır. İnsan özellikle bu gibi imkânlarla aşırılıklara kaçarak hırsını tatmin ve hevâsına hizmet etmekten uzak olmalıdır.

Bu nedenle ilmin keyfiyeti, elde edilme amacı ve kullanımı da çok önemlidir. O hâlde ilmî araştırmalar ve incelemeler, soyut olarak etüt yapma amacına yönelik de yapılmamalıdır. Böyle bir ilim, kişiyi yeryüzünün ağırlığından koruyamaz, arzu ve heveslerin tahrikinden muhâfaza edemez, şeytanın aldatmasından ve hevâsından kurtaramaz, beşer hayatı için ona hayırlı bir şey vaad etmez. Onun sadece şehvet ve arzuları ağır basar, yeryüzüne bağlanır, onun câzibesinden kurtulamaz ve hevâî nefsine uyar, şeytanın peşinden gide gide onun kulu kölesi olan ilim erbâbından olur. O hâlde böyle bir ilim anlayışı insanı koruyamaz.

Bundan dolayı Kur’ân metod olarak, inancı da sadece etüt için hazırlanmış bir nazariye şeklinde sunmaz. Aksi hâlde o da soyut bir bilgi dalı olur, dünyada hiçbir şey meydana getiremez veya sadece soğuk bir bilgi durumunda kalır. Bu da kişiyi heveslerinin peşine düşmekten korumaz ve şeytanı bertaraf etmeye yaramaz. Aksine şeytan onun sahibini köleleştirir, kendisine kul eder.

Bu nedenle bilgi açısından bakıldığında, Kur’ân kendi metoduyla sunduğu dini, sosyal yaşamla ilgili bilgiler, psikolojik ilimler vb. şeklinde sunar. Nitekim o, Müslüman nefislerin hayatlarını oluşturmada ilmi soyut bilgiden ibaret bir etüd tarzında ele almaz. Aksine onu, uyaran, yücelten, hareket hâlinde, kaynağından fırlayan, önüne geleni canlandıran, itici, sıcak bir güç kaynağı olarak sunar. Onu, ifâde ettiği mâna açısından yaşanabilen, dünyada gerçekleştirilmesi mümkün olan bir akîde olarak öne sürer. Öyle ki bu akîdenin ifâde ettiği mâna, kafalarda yerleşir yerleşmez, pratikte gerçekleşmek üzere kişiyi harekete geçirir, ölü kalpler onunla canlanır, nabız hareketleri gelişir, fitrî alıcı ve verici cihazları uyarılır.

Bu şekilde insanın hedef ve değerleri yükselir, artık toprağın câzibe ve ağırlığı insanı yeryüzüne bağlayamaz olur. Çünkü insanın bağlandığı sistem buna müsaade etmez. Bunu öngören Kur’ân metodunun, bir görüş ve düşünüş metodu olarak da sunduğu nizam insana, diğer beşerî sistemlerden tamamen ayrı ve eşsiz bir şekilde bakar. Zaten o, insanı metot ve prensiplerin noksanlıklarından korumak, arzu ve heveslerin baskısı altında sapıtmaktan kurtarmak, şeytanın aldatması ve bedeninin ağırlığı altında ezilmekten alıkoymak için gelmiştir.

¹⁹⁰⁰ Necm(53): 54. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7557.

¹⁹⁰¹ Şuarâ(26): 173.

¹⁹⁰² Fî Zılâli'l-Kur’ân, XV, 498.

O halde Kur'ân'daki akîde ve ilim hevâya karşı birer gerçek ölçüsü olarak sunulmaktadır. Öyle ki onunla kafalar ve düşünceler denge unsuruna kavuşur ve akılların kontrolü sağlanır. Demek ki görme ölçüsü ne olursa olsun gözün ışığa ihtiyaç duyduğu gibi aklın da vahye veya bu bilgiye ihtiyacı vardır. İşte o zaman akıl, kendisine verilen görevi hakkıyla, daha isabetli ve kapasitesince yerine getirir.

Her hâlükârda kulun hareketleri, tasavvurları ve yönelişleri bu inanaca, ölçüye ve sisteme göre değerlendirilmek durumundadır. Çünkü bu ölçüye uygunluğu sağlanan her şey seyrine devam eder. Zira bu ölçünün yanlış dediği ve kabul etmediği, hatalı kabul edilir ve ortadan kaldırılmaya çalışılır. Kur'ân metodu bu akîdeyi, insanı ilerleterek parlak ufuklara yükseltmek ve bu yolda ona rehberlik etmek için bir kılavuz, bir hareket metodu hâlinde sunar.¹⁹⁰³

Çünkü insana, Yüce Allah'ın irâdesinin gereğini yapmak için en güzel gerekçeyi ispat edecek son derece açık, sağlam, değişmez, bozulması ve geçersiz kılınması mümkün olmayan delil veya ilim yine O'ndandır. Bununla birlikte Yüce Allah, dışta ve içte bu kadar deliller, geçmişteki toplumlardan birçok ibret örnekleri ortaya koymaktadır.¹⁹⁰⁴ Bunlardan her biri hevâdan uzaklaşmak ve ulvî yolda ilerlemek için birer yol gösterici ve uyarıcıdır.

Böyle bir anlayışa sahip olmak insanı ruhen yükselmeye, dâhili ve hârici bütün imkânları müspet yönde kullanmaya sevk eder. Ancak aksi de, musîbeti getirir ki, meselâ Yüce Allah, İsrâiloğullarına haset ve ihtirâstan ötürü kendi aralarında ihtilâf bulunmasına rağmen dinî ve dünyevî pek çok nimetler vermiştir. Dinî nimetlerin dünyevî nimetlerden daha üstün olduğunu da beyan buyurmuştur ki¹⁹⁰⁵ örneğin dâvaların nasıl halledileceğini ve Yüce Allah'ın ahkâmını bilmek veya peygamberlik vb. bunlardandır.

Dünya nimetleri ise dünyada bol rızık vererek onları Firavun'un kavminin mallarına ve yurtlarına mirasçı kılması, daha sonra onların üzerine bıldırcın etiyile kudret helvası indirmesi vb.dir.¹⁹⁰⁶ Ancak onlar, bu lütuflara uygun hareket etmek yerine, hevâlarına uymuşlar ve dünyalığa dalıp gitmişlerdir. Hâlbuki verilen her türlü imkânı kendilerindeki anlayışın tersi bir şekilde, maddî ve mânevî yükselme uğrunda, ölçülü ve i'tidalli bir şekilde kullanmaları gerekirdi. Bunun aksi onlarda olduğu gibi herkes için hevâya yenilmek ve onların sonu gibi bir duruma katlanmak demektir.

O hâlde verilen imkânlar veya evren ve onunla birlikte yaratılanlar, hikmetsiz, gâyesiz, boşu boşuna öylesine rastgele yaratılmış değildir. Dolayısıyla yaşamanın, yaşatmanın, sahip olunan imkânları kullanmanın da bir hikmeti, bir gâyesi olmalıdır. Çünkü nihâyet bütün bunların akabinde insanın neye çalışmış olduğunu, hangi arzu peşinde koşmuş olduğunu; iyiliğine mi, kötülüğüne mi, kârına mı, zararına mı uğraştığını anlayacak ve her uğraştığının ve sahip olduğu imkânının hesâbını vereceği¹⁹⁰⁷ bir gün olacaktır. Bu nedenle insan, kendisi için olan ve nimet denilen her türlü imkânı, Yüce Allah'ın rızasına uygun olarak dünyada rahat, mutlu, sağlıklı yaşamaya ve âhirette de mutlu olmaya sebep olacak şekilde ve yüce uğurda vâsıta olarak değerlendirmeye ve kullanmaya önem vermelidir. Bu anlayış üzere süren doğal gidişat zaten hevâya bir engel oluşturacaktır.

Ancak yukarıda söz konusu olan yetmez. imkânların bulunması yetmez. Ayrıca insanın bu hususta başarıya ulaşabilmesi için bulunduğu ortamın da, ruh ve beden sağlığına uygun olması son derece önemlidir. Aksi hâlde vücut ve ruhun, kendisine uygun olmayan şeylerden sıkıntı duyması bir fıtrat kanunudur. Buna da dikkat edilmelidir. Bunlar aynı zamanda, hem fıtratın, hem de fıtrat dini olan İslâm'ın gereğidir. İnsan hayatı, maddî ve mânevî imkânlarla bağlı olarak sevinç ve sıkıntı arasında nasip miktarınca cereyan eder. Bu kanunu değiştirmek, insan

¹⁹⁰³ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, VI, 320-322.

¹⁹⁰⁴ **En'âm**(6): 104. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 539.

¹⁹⁰⁵ **Câsiye**(45): 16, 17, 21.

¹⁹⁰⁶ **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 609, 610.

¹⁹⁰⁷ **A.g.e.**, VIII, 521.

için mümkün olmadığına göre, insana kalan, hayatın güzelliklerini görüp ruha ve bedene sıkıntı veren çirkinliklerden imkânlar ölçüsünde uzak durmak ve bakışlarını onlardan çevirmek suretiyle, mutlu olmaya çalışmak, her şeyden önce huzurlu olmaktır.

Örneğin insanın çevresini algılaması veya bakışlarının bile insanın saadetiyle yakın alakası vardır. Nitekim bazı olaylar karamsar insanın gözünde tahammül edilemeyecek derecede büyürken etrafa sevgi ile bakanın gözünde normal boyutlarını aşamazlar. Şu söz böyle bir ruhsal hakîkatin vecîz bir ifadesidir: “Dünya, insanın kendisine muâmelesine göre muâmele eder; ona gülersen, o da sana güler, ona kaşlarını çatarsan, o da sana kaşlarını çatır.”

O hâlde içinde bulunulan ortamı, imkânları kötü görmek, hatta karamsar olamk, ciddi ve tehlikeli ruh hastalıklarından biri olup her türlü zararın kaynağı olarak kabul edilebilir. Bu nedenle meselâ kötü zan, insan ruhu için elem verici olup şahsiyet üzerindeki zararlı tesirleri sayılamayacak derecede çoktur. Üstelik Kur’ân, realitesi olmayan ve tamamen subjektif dünya bakışı ile meydana gelen, bilgi gibi görünen evhâmların gerçekten uzak olduklarını kabul eder ve bu gibi faydasız şeylerin peşine düşmenin insana bazı mesuliyetleri getireceğini de vurgular. Nitekim bir âyette, “*Bilmediğin bir şeyin ardına düşme; çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi, o (yaptığı)ndan sorumludur.*”¹⁹⁰⁸ şeklinde ifade edilmektedir.

Üstelik içinde bulunulan ortamın veya orada bulunan imkânların amaçlarına ve Yüce Allah’ın rızâsına uygun olarak kullanılmaları da Yüce Allah’ın emridir. Nitekim Muhammed Ali et-Tirmîzî’ye göre, “Edep o şekilde hareket etmektir ki, büyükler onu kınamasın, dünyadan o derece pay almaktır ki, zâhitler onu kınamasın, âhiret karşısında dünyaya o derece değer vermektir ki, filozoflar onu kınamasın, Mevlâ’sıyla yalnız kaldığı zaman o şekilde olmaktır ki, hafaza (melekleri) onu kınamasın. Edebin esası ve tamamı neye baksa Mevlâ’sını görmek ve yalnız O’nun rızâsını istemektir.”¹⁹⁰⁹

Böyle bir anlayışla yukarıda geçen mezkûr imkânlar yanında kişinin bir de yönetimle ilgili herhangi bir imkânı veya yetkisi de varsa, işini hevâyyla mücâdele hâlinde yapmalı ve imkânlarını hevâsına muhâlif şekilde tasarrufta bulunmalıdır. Bu şekilde mutlaka hevâyâ karşı durmayı sürdürebilir. Ama mutlaka baş olma hırsına da düşmemeli, dostların, arkadaşların hatta herkesin hizmetine ve yardımına çalışmalı, yanında dünya malı, rızkı vb. olmasına rağmen hiçbir şeyi yokmuş gibi fakirlerle beraber olmalı ve bu şekilde hareket etmeyi bir esas olarak kabul etmelidir.

Hatta insan, her türlü imkân içinde bile daima kendi dışındaki insanları nefsine tercih etmeli,¹⁹¹⁰ onlara şefkat ve nasihat gözüyle bakmalıdır. Onlar arasındaki ilişkilerinde, Yüce Allah için ve O’nun ta’lîmatlarına uygun hareketler sergilemelidir. Ancak insanların münâsebetleri menfaat temeline ve menfaat olmazsa olmaz anlayışına, faydacılığa dayanmamalıdır. O zaman bu, “mü’minlerin kardeşliği”¹⁹¹¹ veya “insanî ilişkiler” yani dinî ve insanî prensipler açısından aykırılık oluşturur.

Çünkü bu ilişkilerde, gözle görülebilen ve kolayca herkes tarafından anlaşılabilen maddî menfaatler genellikle istismâr edilir. Bunların mânevî olanları ise, aslında insanı hayvandan ayıran ve ona insanlık değeri veren uhrevî hayatla ilgili sevap, cennete girme arzusu vb. yanında gönül huzuru, vicdan rahatlığı gibi dünyada da tadılan duygulardan oluşur.

Bunların her ikisi de olumlu ve ulvî yönde olursa, o zaman insanlar arasındaki ilişkiler toplumda hakka ve hakkaniyete uygun olarak, hem maddî hem de manevî menfaatler çerçevesinde olur, ilişkiler düzgün bir çizgide seyreder. Böylece maddî ve manevî dayanışma da sağlam bir şekilde oluşmuş olur. İnsanlar arasında karşılıksız yardımlaşmalar da görülür. Ama genellikle bu gibi hususlarda sorunların büyük bir kısmı, temelde önce yetersiz mânevî altyapı,

¹⁹⁰⁸ İsrâ’(17): 36.

¹⁹⁰⁹ Tasavvufun Ana ilkeleri; Sulemî’nin Risâleleri, s. 40.

¹⁹¹⁰ A.g.e., s. 41- 43.

¹⁹¹¹ Hucurât(48): 10; Mâide(5): 2.

sonra da maddî yönü ağır basan ilişkilerden kaynaklanır. Oysa bunlar, önce Yüce Allah için ve sonra da herkesin yararına olmalıdır. Kur'ân'daki ahlâk alanının önemi de burada ortaya çıkar.

Kur'ân'ın ruhuna göre milletler arasındaki ayrılıklara, maddiyâtтан uzak bir şekilde saygı göstererek geniş kapsamlı ve temelde tanışma niteliği olan bir kaynaşma, yardımlaşma olması gerekli olup yerinde bir davranış olur. Bu aynı zamanda, Kur'ân'da yer alan sosyal, siyasal ve dinî emirlerin pek çoğuna, belki de tamamına yeryüzünde güzelce riâyet edilmesinin sağlanması demek olacaktır.¹⁹¹² O zaman bu, her insanda olması gereken sağlam bir iman ve bu riâyetin yarattığı avantajla insanlarda olumsuz nefsî eğilimlere hâkim olma gayretine de katkıda bulunur.

Bu gibi hususlarda, İslâm'dan fert ve toplum olarak yeterince yararlanmak, onu nazariye olmaktan çıkararak pratik hayattaki aksaklıkların görülmesine katkı sağlar. Fakat bazı dönemlerde olduğu gibi İslâm, dünyevî yönü gözardı edilerek daha ziyâde mânevî yönü ile ilgili olan zikir, tesbîh, namaz gibi bir ibâdet olarak algılanırsa, sosyal hayatla veya sosyal güvenlikle ilgili yönünden ve de sosyal kurumlar açısından ondan yeterince yararlanılamaz. Bu nedenle İslâm'ın emir ve ilkelerinin de kurumsallaştırılması gerekir. İbâdetler nasıl câmilerde kurumsallaşmışsa, diğer emir ve talimatlarından kurumsallaştırılması mümkün olanlarının da gözle görülür şekilde kurumsallaştırılması gerekir. O zaman maddî ve mânevî, ahlâkî ve sosyal, hayat insanın o ulvî uğurda yücelmesine daha iyi katkıda bulunacaktır. Öyle ki Kur'ân, yaşamı tarif eder, kendine göre olumsuzluklarıyla onu kötüler ve insanları onun câzibeleriyle aldanmaktan alıkoyar,¹⁹¹³ dünyevî zevklerle aldatılmaya karşı uyarır.

Bütün bunların yanında Yüce Allah'ın dünyada insanoğluna verdiği kabiliyet veya yetenek gibi bazı imkânların geliştirilmesinin yaratılış gâyesine uygun ve onun hevâdan uzaklaşmasına katkı sağlayacak şekilde kullanılmasının gerekliliği de bilinen bir gerçektir. Örneğin sanat ve sanatsal kabiliyetlerin geliştirilmesi sayesinde, arzın veya imkânların güzelleştirilmesi ve verimli hâle getirilmesi bakımından çok önemlidir. Ancak Kur'ân'da, “sanat” adı altında insanları bedeni arzularına tutsak ettiren, kötümserliği ve nihilizm (hiçcilik)i kamçılaman, uyuşukluk ve sefâleti aşılaman, insanların bayağı duygularına hitâp eden, kaba ve acımasız bir yaşam biçimini göklere çıkaran bir anlayış şiddetle eleştirilmekte ve bu anlamdaki her türlü faaliyet kötü kabul edilmektedir.¹⁹¹⁴ Bu niteliklere sahip olan her şâir ve şiiri de aynı kategoriye sokulmakatdır. Zira sanat bu hâliyle hevâyâ köstek değil, destek olur.

Oysa bunların, insanın basit duygulardan kurtulmasına, hayatının ahlâkî ve estetik bir boyut kazanmasına yardımcı olmaları müstesnâdır. O hâlde sanatta yalnız biçim değil, muhtevâ ve gâye çok önemlidir. En başarılı sanat faaliyeti, güzel olanla iyi olanı kaynaştıran ve birlikte sunan faaliyetidir. Aksi hâlde şâiri ve şiiri Kur'ân yermektedir. Nitekim İslâm'dan önce ve İslâm'ın geldiği sıralarda başı boş dolaşan bazı Arap şâirlerini Kur'ân yermiş ve onda böylesi şâirler için, “*şâirlere gelince onlara da azgınlara uyar*”¹⁹¹⁵ şeklindeki ifade yer almıştır. Ancak onların karşıtı durumda olan bazı şâirleri Hz. Peygamber de övmüştür.

Zira Yüce Allah güzeldir, güzel olanı sever ve insanların yararına olanı emreder. Dünya da sonsuz güzelliklerle doludur. İnsana düşen bu güzellikleri O'nun verdiği kabiliyetlerle tespit etmek veya ortaya koymak, dünyayı daha güzel yaşanır hâle getirmek, doğallığını korumak ve hevâyâ mahal bırakmadan böylesi imkânları iyi yönde kullanmaktır. Nitekim isteyen sanatkarlar yer yüzünde Yüce Allah ve O'nun verdiği kabiliyetlerle nice güzel eserler ortaya koymaktadır. Zaten insan bu güzelliklere meftûn olan bir yaratılışa sahiptir. En büyük saadet, bu güzellikleri kâbil olduğu kadar, yakından duyup yaşayabilmektir. Ama pek çoğunun yaptığı gibi insan ruhu, menfaat ve ihtirâslarla yıpranırsa bu sonsuz güzellik âleminin duygusu âdeta kaybolur. Ama

¹⁹¹² Gardet, Luis, **La Cité Musulmane, Vie Sociale et Politique**, Paris, 1400/1981, s. 243, 244.

¹⁹¹³ **A'râf**(7): 20.

¹⁹¹⁴ Bkz. **Şuarâ**(26): 224- 227.

¹⁹¹⁵ **Şuarâ**(26): 224.

insanın ruhunun güzelliklere açılabilmesinin sırrı, ruhsal yaşayışı onlara götüren yolları bilmekle mümkün olur.¹⁹¹⁶

Ama bunun aksine insanın, bedensel ve diğer maddî imkânlar yanında, kabiliyet ve yeteneklerinden örnek olarak verdiğimiz sanatsal yönü de yüce yolda işletilebilecek, kendisinden yüce uğurda fayda sağlanabilecek yönlerinden ve imkânlarından sadece biridir. Bu, diğer imkânların hoş bir şekilde kullanılmasına yardımcı olur, böylece insan mutlu olur ve maddî âlem içinde hayatı sever.

Zaten doğal olarak insan süslü, çekici ve güzel olan dünyada yaşamak ister. Ancak bunun için arzın mamur hâle getirilmesi çok önemli gereklidir. Harap yerlerdeki insanların mamur ve müreffeh yerlere gitmesi de bundandır. Çünkü Yüce Allah, insanın dünyada hevesle veya istekle, şevkle yaşaması için dünyayı ve hayatı süslemiştir. Meselâ semâyı ıslıl ıslıl parlayan yıldızlarla süslemiş ve bunu bize olan lütfu olarak bahis konusu yapmıştır.¹⁹¹⁷

İslâm hayatın ve dünyanın daha da güzelleştirilmesini ister. Çünkü Yüce Allah insanda zarife, güzele, kibara karşı bir meyil ve heves yaratmıştır. Çünkü o da, sadece zorunlu, tabî ve mutâd olarak ihtiyaçları sağlamak gereksinimi değil, zinete ve zerâfete heves veya istek de vardır. Medeniyetleri geliştiren, kültürleri mükemmelleştiren de budur. Ama İslâm bu hususlarda ilerleyenlerin dikkatli olmaları gerektiğine de işâret eder. Çünkü bu yol tehlikelerle dolu olup hevânın kol gezdiği bir meydandır.¹⁹¹⁸

İşte bu nedenle dünyada, uyulan ve gereğine göre hareket edilen bir dine, bununla oluşan güzel bir ortama, herkesin yararlanabileceği sürekli ve yeterli maddî imkânlarla, yaygın adâletin hâkim olduğu bir düzene, genel emniyete ve hevesli veya ümitvâr olunan istekliliğe ihtiyaç vardır. Bunların devamlılığı ile hem insanlara refah gelir hem de dünya mamur olur.¹⁹¹⁹

Her hâlükârda İslâm'dan çeşitli yönlerden istifade edilebilir. Nitekim onun sahası çok geniştir; bütün maddî ve manevî faaliyet alanlarıyla ilgisi vardır. Bu, insanın zihnine ve kalbine böyle yerleşmeli ve buna göre hareket etmektedir. O zaman dinin üstün yaptırıcı gücü onun dışında olduğu gibi iç dünyasına ve ruhuna da nüfuz eder veya egemen olur. Öyleki bu güç, diğer yaptırıcı güçlerin hiç birisiyle kıyaslanamayacak kadar büyük ve etkili olur. O hâlde insan, hevânın hâkimiyetinden kurtulmak için maddî ve mânevî alanları böyle bir bilinçle algılamalı ve bu uğurda onlardan yararlanmalıdır. Ancak bu arada fânîlik ve mânevîlik arasında da dengenin sağlanmasının zorunluluğu ve övgüye değer İslâmî ruhun korunmasının gerekliliği de gözardı edilmemelidir.¹⁹²⁰

Bu şekilde dinin yaptırıcı yönünün insanın üzerinde daha olumlu ve etkili kendini göstermesine imkân verilmiş ve bunun da iki hedefe veya alana olumlu yönde yansımaları görülür. Başka bir ifade ile, Yüce Allah vahiyle insanlar için bu iki hedefi göstermiştir: Bunlardan biri, insanın tabiat kuvvetlerine ve madde dünyasına; diğeri ise, kendi benliğine hâkim olması, gayrisına boyun eğmemesi, doğayı ve arzularını kendi yararına yönlendirmesi; buna paralel olarak da arzuların veya hevânın kendisini yönlendirdiği dünyalıktan da meşru şekilde ve yeterince yararlanmak için beşerî imkânlarını iyi yönde kullanarak bu faydalanmayı olumlu yönde daha mümkün ve iyi hâle getirmesidir. Böylece sonuçta insanın sahip olduğu çeşitli imkânların olumlu yönde kullanılmasıyla hevâyâ köstek oluşturarak insanın arzu ve isteklerinden olumlu olanlarının geliştirilmesi, olumsuzlarının iyileştirilmesi veya köreltilmesi şeklinde nefsin terbiyesi mümkün olacaktır.¹⁹²¹

Hulâsa, Yüce Allah geniş rahmetiyle insana, etrafını algılayacak, oradaki konumunu, sorumluluklarını ve görevlerini bilecek, duyu organları, akıl, anlayış, basîretler veya gönül

¹⁹¹⁶ **Ruhbilim-Psikoloji**, s. 4.

¹⁹¹⁷ **Sâffât**(37): 6.

¹⁹¹⁸ **İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti**, s. 193.

¹⁹¹⁹ **A.g.e.**, s. 191.

¹⁹²⁰ Gardet, Luis, **La Cité Musulmane, V ie Sociale et Politique**, Paris, 1400/1981, s. 243, 244.

¹⁹²¹ **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XV, 498.

gözleri; gerçekleri anlama ve dilediğini seçme yeteneği vb. vermiştir.¹⁹²² Bu şekilde o, Yüce Allah'ın kâinata koymuş olduğu bir takım değişmez kanunlardan kendi gücü ve ihtiyâcî nisbetinde, yine O'nun tarafından kendisine tevdi edilen hilâfet vazîfesini yeryüzünde deruhde edecek, O'nun kanunlarına uygun olarak yine O'nun emrinde çalışır ve olumsuzluklarla mücâdele edecek miktarda, bilme kudreti ile onları bilip kavrayabilme ve onlardan istifade edebilme imkânına sahiptir.¹⁹²³

Zaten insan, mal edinme hırsıyla yaratılan ve doğayla ilgisi büyük olan şerefli bir varlıktır. Bu bilinçle olan mütebedeyin bir insan olarak varlığı değerler âlemi olarak görmeli, onların korunmasının ve devamlılığının sağlamasını isteyerek bu hususta kendisine düşeni yapmalı ve bu konuda gereken hassasiyeti göstermelidir. Ancak bu amaçla isâbetli hareket edebilmesi için dini ve içeriğini de çok iyi bilmesi gerekir. O zaman Yüce Allah'a, kendisine ve yaratıklarına karşı görevlerini daha iyi bilecek ve yerine getirecektir.¹⁹²⁴

Bu nedenle insan, her türlü imkân ve onun tasarrufu konusunda serbest bırakılan; ama tercihinin uygun istek ve arzuları doğrultusunda gidişine sınırlamalar getirilen, hatta aşırılıkları budanmak istenen bir varlıktır.¹⁹²⁵ Dolayısıyla bu anlayışla o, Yüce Allah'ın buyrukları gereğince yeryüzünün imârı, hayatın gelişmesi ve yeryüzünden elde edilen enerji ve rızıklardan yeterince ve gereğince faydalanmada gayret sarf eder ki bu kadarı da zaten zarûrettir.??

Bu anlayışla ve bilinçle o, önce çok kıymetli olan sağlığının, sonra vaktinin veya boş vaktinin değerini çok iyi bilir, mal ve diğer imkânlar hususunda da aynı şekilde davranır ve bunları kullanmada kendisine karşı olan güvene lâıyk, ölçülü, aldanmalara karşı dikkatli olur.¹⁹²⁶ Zira Kur'ân'a göre harcamalarda isrâf ve cimrilik yoktur. Bunların ikisi arası orta bir yolun tutulması zorunluluğu vardır.¹⁹²⁷ O hâlde insana böyle bir arzu ve isteğin hâkim olması zorunludur. Zira Yüce Allah hevâyâ karşı çizdiği sınırları aşmayı ve nimetlerde nankörlük etmeyi ve rızıkta aşırılığa kaçmayı yasaklar.¹⁹²⁸ Zaten buna uygun hakiki inanca sahip olan bir kişinin bu hâli, aşırılıklardan uzak bir kişiliğin oluşmasında önemli bir etken olur.¹⁹²⁹

Bu bağlamda Kur'ân'da, Yüce Allah tarafından isrâf edenleri sevmediği¹⁹³⁰ gibi eli sıkı veya büsbütün açık olanlar da kınanmakta olduğu ve onların kaybettiklerinde hasret çekip pişman olacakları;¹⁹³¹ ama hakkı olana da hakkının verileceği, gereksiz saçıp savurmanın ise yasaklandığı haber verilmektedir.¹⁹³² O hâlde rızık, mal, sağlık, kabiliyetlerden yararlanmak ve vakit konusunda i'tidâllî ve ölçülü olunarak bunlar hevâyâ mücâdelede bir araç olarak kullanılmalı ki o zaman bunlar, esas gâyeleri için kullanılmış olacak ve hevâyâ meydan kalmayacaktır.

Zaten Kur'an'a göre, devam eden bir hayatta ve yaşamda her yönü ile sahip olunan her türlü imkân insanlar için her şartta, durumda, mekânda ve zamanda bir imtihân ve konulmuş olan farklı farklı sınanma araçlarıdır. Nihâyet bunlar, âhirette saadete veya azaba yakalanmak için bir değer veya vâsıta olacaktır.¹⁹³³ O hâlde bu nimetler ve imkânlar amacı dışında kullanılmayarak insanın kendisini hayvanlardan farklı kılan üstünlük özelliklerini ortaya koyması gerekir.

¹⁹²² En'âm(6): 104. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 539.

¹⁹²³ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VI, 2667.

¹⁹²⁴ **Fâtır**(35): 28.

¹⁹²⁵ Şâubî, İbrâhim b. Mûsa, **Muvâfâkât**, trc. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul, 1410/1990, II, 173

¹⁹²⁶ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, VI, 2667.

¹⁹²⁷ **Furkân**(25): 67.

¹⁹²⁸ **el-Esâs fi't-Tefsîr**, IX, 68.

¹⁹²⁹ **Din Psikolojisi**, s. 190.

¹⁹³⁰ **En'âm**(6): 141.

¹⁹³¹ **İsrâ**(17): 29.

¹⁹³² **İsrâ**(17): 26.

¹⁹³³ **Ankebût** (29): 2, 3. Bkz. **The Religion of İslâm**, s.193.

Çünkü bu imkânların sahibi Yüce Allah, insanlardan dilediğini dünyalık zenginlikleriyle, dilediğini âhiret zenginlikleriyle zenginleştiren; dilediği bazılarına, hem dünyada hem de âhirette varlık ihsân edendir. Öyle ise insan, maddî imkânlar konusunda hırs ve heveslere kapılmadan her türlü imkânı, yerli yerince kullanmalı, kendi yararına; ama Yüce Allah uğrunda, iyilik yolunda tasarruf ederek harcamalı¹⁹³⁴ ve O'na giden ulvî yolda onları birer araç edinmelidir.

Zaten yaptığı hayırlarla ve kendisine uygun özelliklerle muttasıf olan iyi bir kul, elindeki maddî ve mânevî imkânları ihtiyaç sahipleri ile paylaşır ve bu nedenle başkaları için faydalı olmanın gerekliliğine de inanır.¹⁹³⁵

Aksi hâlde maddî yarış, başarı, temel zevk ve tatminlerin alabildiğine yüceltilerek mutlak değer hâline getirilmesi ile böyle kültürlerde, ruhânî sevgi ve aşklar, tabiat üstü ilgi ve yönelişler önemsenmez olur, hatta menfaat mücadelesi, savaşlar, anarşi, sömürge, intihâr vb. ortaya çıkar.¹⁹³⁶

Bu çıkarlar hususunda yapılan mücadele veya münâkaşa elbette âlemin veya insanlığın zararına olan şeylerdir. Çünkü bu, nizâlaşmaya, karışıklıklara, öldürmelere, yağmalamalara vb. sebebiyet verir, insanları gevşemeye ve zayıflamaya vb. sürükler, insanı yaratılış gâyesinden uzaklaştırır.¹⁹³⁷ Şüphesiz nefis de bunu ister.

Ancak insan, kendisinde potansiyel olarak taşıdığı veya dış dünyada sahip olduğu maddî ve manevî imkânlarını, ilim ve kabiliyetlerini ve bunlarla hayvanlardan farklı olduğunu ortaya koyan üstünlüklerini, kendisindeki hevâ duygusuna karşı bir vâsıta olarak düşünerek dünyada kiracı değil ev sahibi, seyirci değil bizzat aktör olduğunu bilirse ve de her türlü imkânının amaç değil araç olduğunu idrâk ederse bütün bu imkânları ulvî kulluk uğrunda değerlendirir, tsarruf eder. Oku?

Çünkü her iki cihanda mutlu olabilmek için iyiliklerle buranın o uğurda çok iyi değerlendirilmesi gerekir. Bu da ancak kulun, gerek rızık gerekse diğer imkânlar konusunda dünyalığa dalmadan ve onu esas gâyeye giden yolda ilmin, imanın, iyi ve güzel amelin kazanılması için geçici bir araç olarak düşünmesi¹⁹³⁸ ile mümkün olurki işte o zaman insanın hevâyâ hâkim olması da imkân dâhilinde olur.

c) Kur'ân'ı Hayatının Her Safhasında Hisseden Erdemli Bireylerin ve Toplamların Oluşturulması

İslâm geleneği boyunca Kur'ân'dan önce gönderilen bütün ilâhî kitaplar kendilerine uyulmasını ve yaşanmasını istemişlerdir. Çünkü onların hepsi yaşanmak iddası ile gelmiştir. Aynı durum Kur'ân için de söz konusudur. O zaman ondan gereğince yararlanmak gerekir. Bunun yolu da ona sıkıca sarılmak ve onun muhtevası gereğince amel etmektir. Bu da, onun getirdiği bilgiye ve amele dayalı güzelce algılanıp hissedilmesi ile olur. O zaman bu, insanın güzel davranışlar sergilemesi; iyilik etmesi, fenalıktan kaçınması şeklinde devamlı, değişmez istidatının hem ortaya çıkmasına hem de gelişmesine katkıda bulunur. Böylece insanın ahlâkî yönden övülen nitelikler kazanması, hevâyâ karşı daha fazla mukâvemet göstermesi sağlanır. Burada bu gibi husular yanında, yine kişisel ve toplumsal açıdan hevâyâ karşı İslâm geleneğinin ısrarı ve sürekliliği, doğruluğu, ilâhî kitaplar ve dinlerin ruh ve hedef birliği, bu anlamda insanların birlik ve beraberliği, hepsinin yaşanma iddisı ile geldiği, adâlet, Kurân'ın bütün dinlerin özünü kendisinde barındırdığı, insanların bireysel veya toplumsal olarak ruhen olgunlaşması veya erdemli hâle gelebilmesi gibi konulardan da bahsetmek gerekir. Bu hususları genel olarak iki başlık altında ele alabiliriz. Bunlar:

¹⁹³⁴ Teğâbun(64): 16.

¹⁹³⁵ Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 40.

¹⁹³⁶ Kur'ân Kavramları, s. 328.

¹⁹³⁷ Enfâl(8): 46. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XIX, 436.

¹⁹³⁸ Kasas(28): 54.

c1- Kur'ân'da ve Diğer Kitaplarda Özde Birlikle Beraber İnsanları İyileştirmek İçin Kararlılığın ve Sürekliliğin Bulunması

İslâm, insanın Yüce Allah'ın rızasına uygun davranışlar sergilemesini, erdemli ve mutlu bir kul olmasını ister. Ancak insandaki hevâ duygusu buna karşı en başta gelen engellerden birini oluşturur; bireyi ve toplumu olumsuz yönde etkiler.¹⁹³⁹ O zaman insanın, onun bu olumsuzluklarını ortadan kaldırarak sosyal bir varlık olarak erdemli hâle gelebilmesi için vahiy kültürü, bu çerçevede diğer bilgi donanımı şığında ve imkânları paralelinde neler yapabileceği üzerinde de durmak gerekir.

Bunların yanında, hevâyı doğasında barındıran insanın, doğuştan sosyal bir varlık olarak karşımıza çıktığı da bilmelidir. Bu da göstermektedir ki o, hevâ duygusuyla ve sosyal ortam içinde yaşama ihtiyacıyla veya medenileşme zorunluluğuyla birlikte dünyaya gelmektedir. O zaman insanın, yer yer konunun akışına göre hem ferdî hem de sosyal yönden de değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Her hâlûkârda toplumun bir parçası olan insan organizmasının, erdemli hâle gelebilmesi ve gelişmesi için ne gibi güzel davranışlar sergilemesi gerektiği veya hangi âmilin onu buna sevk edeceği üzerinde de durmak gerekir. Çünkü insanın böyle bir etkene ihtiyacı vardır. O zaman onu yaratanın buyruklarından da anlaşılacağı üzere insan, varlığı ve hayatı ile ilgili i'tikâdî ve ahlâkî konularda bir nizama ve onun prensiplerine, ayrıca kendi varlığını hükmü altına alıp pratik hayatını tanzim etmede Yüce Allah'a muhtaçtır.¹⁹⁴⁰

Ama insan bunu görmezlikten gelerek sırf hevâsının izleyicisi durumunda kalırsa, Allah Teâlâ'nın hidâyeti yerine sadece kendi icâdı olan şeyleri yerleştirir. O zaman önce havâsına uymuş, sonra sapıklığa düşmüş olur. Bunun üçüncü bir yolu yoktur.¹⁹⁴¹

Bu anlamda önce vahye kulak verip, onun getirdiklerinin dikkate alınmasıyla, sırf insanın onlara olan ihtiyacından dolayı dinlerin yaşanma iddiasıyla geldiği anlayacaktır. Bu bağlamda onun hevâyâ muhâlefetinin, ancak Kur'ân'da inandığı her şeyi hareket ve davranışlarında ilke kabul etmesi veya ona uygun her iyi ve güzel düşüncüyü kabul etmesi ve bunları günlük yaşayışında uygulamasıyla mümkün olacağını da görecektir. Bu şekilde, her iyi düşünce ve onun uygulanması, insanı fert ve toplum olarak ruhen geliştirecek ve yüceltecektir.¹⁹⁴²

Her toplum buna muhtaç, ama bunun tersine hevâ duygusu taşıyan ayrı ayrı fertlerden oluşur. Bunların hepsinin bir araya gelmesiyle de toplumun kollektif heveskârlığı veya toplumun müşterek arzu ve hevâları oluşur veya ortaya çıkar. İşte bu, hemen hemen bütün toplumların büyük bir kesiminde oluşan yaygın inanç ve görüşü de etkiler. Ayrıca insanlardan bir kısmının veya çoğunun başkalarının hevâlarına uydukları görülse de hevâ ve hevese uyulunca gerçekte herkes özellikle kendi hevâsına uyar ve böylece hevâ sahiplerine göre hevâ açısından da bir çokluk söz konusu olur.¹⁹⁴³

Nitekim Kur'ân, çoğul olarak hevâ sahiplerinden söz ederken «هوى» “hevâ” kelimesinin çoğul şekli olan «أهواء» “ehvâu” sözcüğünü kullanır ki bu, her hevâsına uyanın, hevâsı bakımından bir başkasından ayrı olması demektir. O zaman her hâlûkârda hevâlarına uyanların

¹⁹³⁹ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 12.

¹⁹⁴⁰ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 69; Fî Zılâli'l-Kur'ân, V, 291.

¹⁹⁴¹ Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili, II, 399, 400.

¹⁹⁴² Kur'ân Ansiklopedisi, V, 12.

¹⁹⁴³ Zira, Muhammed(47): 14'de «كمن زين له سوء عمله» “Kötü ameli, kendisine süslü gösterilmiş kimse...” ifâdesinde fiil ve zamirlerin müfred getirilmeleri, men edâtının lafzından dolayı, «... و اتبعوا أهوائهم» “...hevâ-ü heveslerine uyanlar...” (Muhammed(47): 14) ifâdesindeki fiil ve isimler çoğul getirilmiştir. Zira bu, “men” edâtının anlam itibarıyla çoğul sayılmasındandır. Çünkü «من» “men” edâtı, çoğul ve umûmilik manalarını da ifade eder. Bu böyledir. Fakat herkes için söz konusu olan o süslü gösterilme tek bir tarzda olur. Bu nedenle anlatım ve sıra açısından “men” edâtına yakın olduğu için “men”e hamledilerek müfred getirilmiştir. Ancak herkes kendi hevâsına uyunca bir çokluk söz konusu olur. İşte bundan ötürü de âyetin bu ifâdesi, “men” edâtının mânasına nazaran çoğul getirilmiştir. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, XX, 90.

bulunduğu her yerde onun yanında kötülüğün de olmaması veya yaygınlaşmaması mümkün olmaz.¹⁹⁴⁴ Bu, geçmişte böyle olmuş, şimdi de, gelecekte de böyle olacaktır. Öyle ise bu olumsuzlukların önlenmesinde özellikle önerdiği çözümler doğrultusunda Kur'ân'a kulak vererek, hevâyı fertler ve bunlardan oluşan toplumlar bazında ele almak yeride olacaktır.

Bu şekilde hevâyâ karşı Kur'ân ışığında bireyler düzelir, bunun olumlu sonuçları ortaya çıkar ve bu dalga dalga toplumun her kesimine yayılır. Nitekim vaktiyle böyle olmuştur. Zira İslâm, insanda hevânın olumsuz etkisine rağmen, bizzat kendi etkisiyle ilk yıllarından itibaren insanı tamamen farklı ve yeni bir insan şekline inkılâp ettirerek kendisine has özellikleri ile mü'minleri âdetâ yeniden dünyaya getirmiştir. Ama onun, insanı bu yapılandırmasında hevânın hiç yeri olmamıştır. Bu, İslâm'ın biçimleyici geçmişinin ve hâlinin, fiilen var olduğunun, hatta ondaki dinamizmin hâlâ mevcut bulunduğunun da bir göstergesi ve ispatıdır.

Çünkü bu, ilâhî vahyin kul ile Yüce Allah arasında olması gereken sağlam ve sürekli bir iletişim ile insanların ilâhî emirlere uyarak olgunlaşmasını sağlama amacına uygun düşer. Bu nedenle Kur'ân, hem günlük hayatta ahlâkî ve diğer fiiller bakımından insanın üzerinde çok büyük rol oynar hem de inançlı fertlerden meydana gelen toplumlara ve onların mânen yükselmelerine çok büyük katkı sağlar. Bu şekilde o, insanın hevâyı terk ederek kötülüklerden uzaklaşması ve onun iyi bir insan hâline gelerek mükemmel bir kul olması amacını ve kararlılığını bünyesinde barındırır.¹⁹⁴⁵

Ancak bu amacı gerçekleştirebilmek için kişinin inandığı ne ise amel edilenin de o olması gerekir. Ayrıca amel edilen ve uygulanan ne ise toplum fertleri tarafından esas itibariyle üzerinde uzlaşılan da o olmalıdır. O zaman bu, toplumun etrafında toplandığı, üzerinde yürüdüğü, diğer bir deyişle ictimâî duygu ve düşüncelerinin tâbi olduğu ve fertlerinin bağlı bulunduğu hâkim ilkeler, takip ettiği gidişat ve sülûk ettiği bir yol olmasının da gerekli olduğunu gösterir. Ancak bu yolun hak olanı, hak olmayanı, eğri olanı, doğru olanı vardır. Ama elbette hak olanı güzel sonuca, hak olmayanı ise hüsrânâ ve kötü âkibete götürür.¹⁹⁴⁶

O zaman her insan, ama özellikle mü'min için hak olmayan bir yol yani davranış gücü vermeyen bir inanç, uygulama imkânı olmayan bir teori veya proje gibi olur. Halbuki insan inandığını pratiğe dökebilmeli ve de bunun davranışlarında mutlaka belirtisi güzellikleri ile ortaya çıkmalıdır. Çünkü İslâm'da, dünyaya bakış tarzına ve iman konularına, yaşanabilsin fertleri ve cemiyetleri düzeltsin diye bağlanılır. Her din gibi İslâm da bu iddiâ ile gelmiştir. O zaman da akla ilk gelen rehber onun temel kitabı olmalıdır.

Nitekim Kur'ân, hem kendi hükümlerinin yaşanmasını, hem de kitap ehline kitaplarının hükümlerini uygulamalarını emretmiş ve bunu yapanları da övmüştür. Meselâ *Mâide Sûresinde* Yüce Allah tarafından indirilmiş olan Tevrat'ın uygulanması vurgulanmaktadır. Hatta Tevrat'ı ezberleyip de onun hükümlerini uygulamayanlar, kitap taşıyan eşeklere benzetilmektedir.¹⁹⁴⁷ İncil sahiplerinin de İncil'in hükümlerini uygulamaları emredilmiş ve Yüce Allah'ın indirdiğini uygulamayanların fâsık veya yoldan çıkmış olacakları vurgulanmıştır.¹⁹⁴⁸

Kur'ân'da, ilâhî talimatların uygulanması ile ilgili haberlerle birlikte, ilâhî kitapların gösterdiği yoldan ayrılanlar kınanmakta, ama kendine sâbık inzâl olan kitaplar ve onların ruhuna bağlı kalanlar övülmektedir. *A'râf Sûresinde* bu husus çok açık bir şekilde görülür¹⁹⁴⁹ ki insanı yüceltecek olan da budur.

Bunlardan anlaşıldığına göre ilâhî dinlere sadece inanmak ve bağlanmak yetmemektedir. Bu durum din halkasının sonuncusu olan İslâm için de geçerlidir, ama kurtuluş için yeterli değildir. Çünkü bu, hevânın hâkimiyetinden kurtulmak ve erdemli bir insan olmak için kâfi

¹⁹⁴⁴ Bkz. **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, s. 305.

¹⁹⁴⁵ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 12.

¹⁹⁴⁶ **Bakara(2): 120.** Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, II, 399, 400.

¹⁹⁴⁷ **Mâide(5): 43, 44; Cuma(62): 5.** Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 104.

¹⁹⁴⁸ **Mâide(5): 46, 47.**

¹⁹⁴⁹ **A'râf(7): 159, 181.** Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 105.

gelmez. O hâlde onun kitabı olan Kur'ân'a dayanan, yararlı sonuçlara götüren ve güzel amellere sevk eden bilgi, hem nazarî hem de amelî yönden birlikte dikkate alınmalı ve her zaman gereği yapılmalıdır. Böylece insan teorik bilgiyi öğrenip, gücü oranında onların gereğine uygun davranarak, üstün işler yapma yeteneği kazanır ve teori ile pratiği birleştirmek suretiyle ruhen olgunlaşma yolunda ilerler. Bu da, arzu ve heveslere veya onun zannına dayanan bilgiye göre değil, vahye dayanan ilâhi kitaba göre olur. Ancak bir insan bunu yapmadıktan sonra ne olduğunu ne kadar iddiâ ederse etsin o, bu konudaki bilgisi, tutumu ve yaşantısı kadar öyledir. Nitekim Kur'ân'da, bilen ve iman edip sorumluluğunun bilincinde olan iyilerle güzel işler yapanların diğerleri ile kesinlikle eşit tutulmayacakları haber verilmektedir.¹⁹⁵⁰

Bu şekilde Kur'ân'a dayanan ilâhî sistem, insanı kendi proje ve ölçülerine göre adım adım yükseltir, pratikte kendi sosyal prensiplerini ve hayat nizamını ortaya koyar ve uygulanmalarını ister. Bu ölçüye göre olan beyinlere kendi fitrî kanunlarını, kevnî ve psikolojik bilgilerini verir ve onları bunlara göre şekillendirerek erdemli hâle getirmeyi amaçlar.

Böylece onunla iç içe olan bir hayatın gereği olarak insanın diğer isteklerini de karşılar ve onu kendi öz kalıbına dökerken, onun nefsinde ve ruhunda da bir akîde harâreti veya enerjisi oluşur. Dolayısıyla kişide veya toplumda hevânın değil, dinin ciddiyeti ve realizmi hâkim olur; pratik hayatın ihtiyaçları ve istikâmeti buna göre ayarlanır ve şekillenir. İşte bu, Kur'ân'ın Müslüman ruhları olgunlaştırma ve İslâm hayatını şekillendirme metodudur.¹⁹⁵¹

Ancak asırlarca devam edegelen süreçte insan, hayatta her zaman ona göre şekillenmemiş ve tarihin bize tanıttığı insan hayatına ve insanın çeşitli münâsebetlerine ait olayların düzenlenmesinde, her zaman sosyal yaşayışın normal ve gerekli kanunları değil, insanlık tarihi içindeki sayısız hâdise kahramanlarının suffî nefsî eğilimleri, ihtirâsları, korkuları ve bazan da sevgileri rol oynamıştır.

Bu anlamda Kur'ân'ın insan psikolojisi ve sosyal hayat hakkında söylediklerine baktığımızda ve mukâyeseler yapmaya çalıştığımızda¹⁹⁵² görüyoruz ki İslâmiyet, insan fıtratı ve toplum için çok önemli olan teşrî yetkilerini, kâinat kanunlarından bir parça olarak görmekte ve onu bütün kâinata hükmeden Yüce Yaratıcı'sının kudret eline vermektedir. Buna göre insanların bu kâinatın bir parçası olduklarından, büyük kâinat (fitrî ve kevnî) kanunlarına boyun eğmeleri gerekmektedir.

Bu anlamda kâinatın hâkimi olan, kanunlar koyan, onlara uygun biçimde tanzimde bulunan Allah Teâlâ'nın, kâinatın bir parçası olan beşer hayatı için de hükümler koymuş olması çok normaldir. İşte bunlar sayesinde, beşer hayatı arzulara ayak uydurarak dengesini kaybedip sarsılmaktan kurtulur.¹⁹⁵³

O hâlde kul, Yüce Allah'ın hükümlerinden yararlanmak için hükümlerinin veya prensiplerinin içinde toplandığı kitaplarına her zaman boyun eğmeli ve onlara uymalıdır. Zira Yüce Allah, bunlarla insana doğru yolu göstermekte ve bu yolda hevâyla ilgili engelleri bildirmektedir. O, bu şekilde yarattığı insanı hiçbir zaman evrenin ortasında asla yalnız bırakmamış, ona daima ilgisini ve onu eğitmek için mesajını göndermiştir.

Bu ilgiyi ve bundaki devamlılığı bazı ilâhî buyruklardan anlamak mümkündür. Nitekim Kur'ân'da kendinden önceki kitaplara da işâret edilmektedir.¹⁹⁵⁴ Bu meyanda meselâ Yüce Allah Tevrât'ı önceki nesillerin helâkinden sonra insanlar için hidâyet rehberi ve rahmet olmak üzere göndermiştir.¹⁹⁵⁵

Ancak Tevrât ehli olan nesillerin ve diğer milletlerin üzerinden uzun zaman geçmesiyle hidâyetten uzaklaşmışlardır. Tevrât'ın onlardaki hidâyet coşkunu körelmiş ve

¹⁹⁵⁰ Câsiye(45): 21; Haşr(59): 20. Bkz. Tefsîri İbn-i Kesîr, XIII, 7213; Anı eser, IX, 4881.

¹⁹⁵¹ Fî Zılâli'l-Kur'ân, VI, 320, 322.

¹⁹⁵² Kur'ân Kavramaları, s. 328.

¹⁹⁵³ Mü'minûn(23): 71. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, X, 346.

¹⁹⁵⁴ Nahl(16): 43, 44. vd.

¹⁹⁵⁵ Kasas(28): 43.

şaşkınlaşmışlardır. Artık onlarda, o iman dinçliği, o amel kudreti kalmamış; kalpleri katılaşmış, dinî duyguları sönmüştür. Böylece çeşit çeşit bid'atlarla, ihtilâflarla, tahrîflerle dinleri ve hükümleri bozulmuş; özellikle o neslin sonlarına doğru günahları ve uyuşuklukları artmış, kötülüklerden sakınma isti'datları yok olmuş ve djenerasyona uğramışlardır.

İşte Yüce Allah tarafından insanlara ilgisini devam ettirerek, Tevrat o orta nesilleri aydınlatmak için inzâl edilmiş; Kur'ân da, orta nesillerin uyuşukluğuna son verip yeni nesilleri aydınlatmak ve erdemli hâle getirmek için gönderilmiştir. Çünkü ilâhî hikmet gereği insanlara yeni bir ruh ile yeni bir hukuk, yeni bir hayat isteği ve arzusu vermek ve yeni bir kitapla, yeni bir peygamberle onun haberlerinin ve hükümlerinin yenilenmesi gerekmiştir. Bunun üzerine Yüce Allah Hz. Muhammed'e vahiy göndererek semavî kitapların müşterek kaynağından Kur'ân'ı indirmiştir.¹⁹⁵⁶

Böylece Yüce Allah kullarına en yüce lütuflarından biri olarak latîf ve güzel delilleri kapsayan bir kitap indirmiştir. O, daha önce dönem dönem indirmiş olduğu çeşitli kitaplar içerisinde bundan daha mükemmel, daha kapsamlı, daha fasîh, daha büyük ve daha şerefli, daha doğru bir kitâp indirmemiştir.¹⁹⁵⁷

Öyle ki bu, kendisinden önce geçen, hem bütün kitapların¹⁹⁵⁸ şâhidi hem de kendisine güvenilen ve hâkim olan bir kitaptır. Üstelik diğerlerinden Kur'ân'a uyan hak, ona aykırı düşen ise bâtıldır. Ama elbette Yüce Allah en son olarak indirdiği bu yüce Kitab'ın, en yüce ve en muhkem olmasını dilemiştir. Yüce Allah onda kendisinden önce geçen kitapların bütün iyiliklerini derlemiş, diğerlerinde olmayan mükemmellikleri onda bütünleştirmiş ve onun korunma sorumluluğunu bizzat kendisi üstlenmiştir.¹⁹⁵⁹

Yüce Allah tarafından, bu şekilde insanlara ilgisini devam ettirerek, kökü insanlık tarihinin başlangıcına dayanan, geleceği de yer küre üzerinde son insana kadar varacak olan ilâhî soluğun, insanlığa son ikrâmı olarak ve asırlarca evrensel özelliğini korumakla, herkesi kucaklayan ve büyük kitlelerin de kendisini kucakladığı, bütün insanlık için indirdiği hevâ karşıtı bir dini ve doğru yolu gösteren, uygulanması istenen Kur'ân gönderilmiştir.¹⁹⁶⁰

Üstelik Yüce Allah Kur'ân'da Hz. Muhammed'e ve şahsında bütün mü'minlere hitâben, insanların çoğu inanmasa da Kur'ân'ın, Yüce Allah tarafından gelen gerçek olduğunda aslâ kuşku duyulmaması gerektiğini de bildirmiştir.¹⁹⁶¹

Bu nedenle Yüce Allah, Hz. Muhammed'e kim olursa olsun, insanlar arasında hükmettiği zaman, Yüce Allah'ın bu gerçek ve hakkında şüphe olmayan Kitabı ile hükmetmesini, aynı zamanda kendisinden önceki peygamberlere verilmiş olmakla birlikte, kendi şerâtında neshedilmemiş olan hükümlerin de uygulamasını emretmiştir.¹⁹⁶²

Çünkü Kur'ân'da haber verildiğine göre, hevâ karşıtı olan ve Hz. Âdem'e dayanan din geleneğinde, ilâhî kitapların ruh ve amaç birliği vardır. Nitekim Kur'an'ın bildirdiği gerçeklerin, hüküm ve prensiplerin örneğin daha önceki sahifelerde yani Hz. İbrâhim'in ve Hz. Mûsa'nın sahifelerinde de mevcut olduğu defalarca ve değişik usulularla vurgulanarak bazı âyetlerde bildirilmektedir.

Bu ise Kur'ân'ın diğer ilâhî kitâplarla aynı temel prensipleri getirdiğini, onların asıllarını tasdik edici, tahrîfâtı düzeltici olarak indiğini, ilâhî dinlerin birbirine ters değil, temelde bir olduklarını göstermektedir. Zaten Kur'ân, sık sık kendisinin önceki kitaplara uygun olarak indirildiğini vurgulayarak, ilâhî dinlerin özde bir olduklarını ve onlar arasında bir ayırım

¹⁹⁵⁶ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VI, 190; **Tefsîr-i Kebîr**, XIII, 466.

¹⁹⁵⁷ Bkz. **A.g.e.**, XIX, 441; **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, X, 5258.

¹⁹⁵⁸ **Mâide**(5): 48.

¹⁹⁵⁹ **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2360.

¹⁹⁶⁰ **Câsiye**(45): 20; **Nahl**(16): 89.

¹⁹⁶¹ **Bakara**(2): 120; **Hûd**(11): 23. vd.

¹⁹⁶² **Mâide**(5): 48. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2362.

yapmanın doğru olmadığını bildirmektedir.¹⁹⁶³ O hâlde Kur'ân'da özellikle ilâhî dinlerin kaynağının, içeriğinin, amacının ve misyonunun her zaman bir olduğu anlaşılmaktadır.

Bu nedenle ilâhî kitaplar, kendileri sayesinde her milletin vahiy kültürü ile tanıştığı, Yüce Allah'ın irâdesini bilip uygulamaları için onlara verilen, aynı ruhu taşıyan ve bu nedenle birbirlerini doğrulayan birer ilâhî düzenden ibarettir. Zaten bu nedenle Kur'ân'da, orjinal halleriyle dinlerin arasında birliğin bulunduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁹⁶⁴ Ancak bundan, Kur'ân'ın önceki Kitab'ın bir tekrarı ve Arapçaya çevirisi olduğu, kendisinde herhangi bir ilâve ve orjinal hiç bir şey bulunmadığı anlamını çıkarmak mümkün değildir.

İlâhî kitaplar ve dinlerdeki bu birlik ve beraberlikte, insanlığın başlangıcından beri süregelen, hevâya dayalı dünya düzenine karşı bir duruş ve alternatif olma iddâsı görülmektedir. İşte bu nedenle Kur'ân, vahiydeki bu birlik ve bütünlükle, insanın nefsini eğiterek onu islâh etmeyi, yaratılışındaki iyiliği ortaya çıkartmayı ve onu erdemli hâle getirmeyi istemektedir.

Ancak Kur'ân, bu hususlarda kendine özgü uslûbuyla diğerlerinden çok farklı olan, ilâhî kitapların sonuncusu, yaratılış yasaları, sosyal kanunlar ve hükümler üzerinde çok orjinal beyanlarda bulunan, ama dinin ruhu olan tevhîd ve temel kurallar bakımından onlarla aynı olan bir kitaptır.

Bütün bu vb. nitelikleriyle Kur'ân, gerçekten aydınlık ve ışık saçan bir görüntü kaynağı, bir ışık menbarı olarak vasıflandırılmakla birlikte insanlar için bir rahmetin ifadesidir. O, gözlerin sahibine gerçekleri gösterdiği gibi kendisine bağlanan ve hevânın basîretini gölgelemediği, ona sadakatle bağlanan insanlara doğruyu gösteren bir kitaptır. Ama bütün bunlar, önce Yüce Allah'a, sonra ona olan kesin bir inanca; şüphenin sızmadığı, kararsızlığın karışmadığı, endişenin sirâyet etmediği bir bağlılığa ve güvene dayanmayla olur. İşte o zaman bu bağlılık, insanlara bu güzel yolda ilerleme azmini ve kararlılığını verir.

Zaten bunu yakînen bilen, onun kuvvetini kabul eder, bocalamaz, doğru yolu bulur ve onu kaybetmez, bu ufkun bütünüyle aydınlık, gâyenin planlanmış ve kesin olduğunu anlar. İşte o zaman Kur'ân, insan için bir ışık, açık bir yol, hidâyet ve rahmet kaynağı olur.¹⁹⁶⁵

O daima insanları iyi ve güzel olana yönlendirir, toplumu islâh eder, birleştirir ki bu durumu, daha önceki ilâhî dinlerde ve buyruklarında da görmek mümkündür. O hâlde geçmiş şerîatler, bizim şerîatimizden bir parçadır ve bizim şerîatimiz onların hepsini ihtiva etmektedir.¹⁹⁶⁶ Bu da, Hz. Âdem'le başlayan ve devam edegelen din geleneğinin son halkası olan İslâm'ın ve onun kitabının ışığında yürüme zorunluluğunu gösterir.

Çünkü Yüce Allah'ın gönderdiği bütün elçiler, bu ışık ve tevhîd esâsı üzere gelip geçmiş ve kendilerine indirilen her kitap aynı tevhîd inancını getirmiştir. Buna rağmen şerîatların bazı emir ve yasaklarının farklı olması doğaldır. Meselâ herhangi bir şey bir şerîatta haram iken, diğer bir şerîatta helâl olabileceği gibi bunun tersi de olabilir. Ayrıca bir şerîatta hafîf olan bir hüküm, diğer bir şerîatta şiddetlendirilmiş olabilir.¹⁹⁶⁷ Ancak bunların hepsinde çerçeve olarak var olan ortak gâye insanların faziletli ve iyi bir kul hâline getirilmesidir.

Yüce Allah bu şekilde, her peygambere belirli bir yol göstermiş ve o istikâmette gönderdiği hükümlerle kullarını tecrübe etmek istemiş ve bu böyle devam edegelmiştir. Zira, “Sizden her biriniz için bir şerîat ve bir yol belirledik.” ifâdesinde belirtilen sünnet çizgisi, geçmiş kitaplar dâhil Tevrât, İncil, Kur'ân ve diğer ilâhî kitaplarda hep aynıdır. Yüce Allah, elbette bununla kimin kendisine itâat ettiğini, kimin olumsuz olan nefsî eğilimlere uyup isyân ettiğini belirlemek istemiştir. Bunun için ölçü olarak alınacak, gözetilecek ve O'nun da kabul

¹⁹⁶³ Bkz. Necm(53): 36-37; Vâkı'a(56): 77- 79; 'Alâ(87): 18-19. vd.

¹⁹⁶⁴ Enâm(6): 92; 'Alâ(87): 18-19. vd. Bkz. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 113, 114.

¹⁹⁶⁵ Câsiye(45): 18. Bkz. Fî Zılâlî'l-Kur'ân, III, 281.

¹⁹⁶⁶ Hak Dini Kur'ân Dili, III, 256.

¹⁹⁶⁷ Mâde(5): 48; Nahl(16): 36; Enbiyâ'(21): 25. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2362.

edeceği yegâne din, peygamberlerin hepsinin getirmiş olduğu tevhi̇d ve samimi kulluk dinidir.¹⁹⁶⁸

Nitekim bir âyette¹⁹⁶⁹ bu minval üzere Yüce Allah'ın adının anıldığı yerler olarak O'nun tarafından korunduğu belirtilen binalar, üç ilâhî dinin ma'bedleridir. Demek ki Kur'ân o ma'bedlerin Yüce Allah tarafından korunduğunu bildirmektedir. Bu, din geleneğinin özde bir olduğunun en güzel belirtilerindendir. Kur'ân böyle derken o dinlerin mensuplarının, birbirlerinin ma'betlerini küfür yuvaları gibi görmeleri ve bu ma'betlere hor bakmaları, hatta fırsat bulunca onları yıkmaya çalışarak, toplumda fitne ve fesat çıkartmaları elbette Kur'ân'ın ruhuna aykırıdır.¹⁹⁷⁰ Bu, vahiy kültürü ile yoğrulmuş ve her erdemli toplumda olması gereken bir durumdur.

O hâlde Yüce Allah her millete bir ibâdet -ki namaz, oruç, zekat diğerlerinde de vardı- ve din yolu belirlemiştir. Ama onlardaki farklılık doğaldır.¹⁹⁷¹ O zaman da doğru iman, herhangi bir dine ve topluma mal edilemez. Vaktiyle Yüce Allah'tan gelen dinlere mensub olanların, iman, ihlâs ve takvânın sadece kendilerine veya kendi milletlerine özgü bir şey olduğunu savunanların birbirleriyle ayrılığa düşmeleri, tartışmaları, birbirlerini dışlamaları, kendilerini diğerlerinden üstün görmeleri, cenneti yalnız kendilerine özgü sanmaları vb. haklı gösterilecek bir kanıtı dayandırılmaz.

Zira Kur'ân'a göre, dinleri bozulmayan, dejenerasyona uğramayan ve onun ruhuna bağlı kalan bütün ilâhî din mensuplarının hepsi de, kendi zamanlarında ve şartlarında Yüce Allah katında makbul ve erdemli insanlardır. Öyleki Hz. Muhemmed'den önce gelen ümmetlerin şerâatleri, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde nakledilmiş olup, onların hükümlerinin kaldırılmamış olması, aykırı bulunmaması yeterli olmamakla birlikte, bu ikisinin tasdîkinden geçmiş olmaları şartıyla onlar, bizim de şerâatimizdirler.¹⁹⁷²

İşin aslına uygun olan da budur. Nitekim Kur'ân'da yine her milletin bir dini, bir şerâat düzeni, bir kurban ibâdeti, kurban kesilecek bayramı, kıblesi olduğu vb. belirtilmekte ve bunların Yüce Allah tarafından vazedildiği vurgulanmaktadır.¹⁹⁷³ Demek ki ilâhî dinlerde mezkûr olduğu üzere bu gibi ibâdetler emredilmekle birlikte bazı farklı ibâdetelerin olduğu da heber verilmektedir. Ancak bunların hepsini emreden varlık tektir. Bu nedenle bir âyetin¹⁹⁷⁴ devamında, bütün insanların Yüce Yaratıcısına teslim olması, saygı ile kulluk etmesi gerektiği vurgulanarak, Yüce Allah'a saygılı, alçak gönüllü, faziletli mü'minlerin müjdelenmesi emredilmektedir.¹⁹⁷⁵ Bu demektir ki her ilâhî din, tek olan Yüce Allah tarafından ortaya konmuştur.

Bununla birlikte tek kaynaktan çeşitli milletlere gelen kitapların her biri ve hükümleri, gönderildikleri milletlere mahsus olsa da, Kur'ân kendisini onları neshedici değil, tasdîk edici olarak nitelendirmektedir.¹⁹⁷⁶ Çünkü onda, Tevrât'ın da İncil'in de Yüce Allah'ın hükümlerini taşıdığı haber verilmektedir. Aynı zamanda Kur'ân'ın getirdiği ve onları tasdik eden fıtrat dini, bir tek dindir, değişmezdir¹⁹⁷⁷ ve onun özünde ayrılık yoktur.

Zaten Kur'ân, hem din açısından hem de mensupları açısından birliği getirmiştir. Nitekim O, bütün insanlığı Yüce Allah'ın dininin özünde toparlayarak birleştirmek için gönderilmiş olup, ilâhî dinlerin özünü¹⁹⁷⁸ kendisinde barındırmaktadır. Bu anlamda Kur'ân'da, hakiki dinler

¹⁹⁶⁸ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2362.

¹⁹⁶⁹ **Hac**(22): 40.

¹⁹⁷⁰ **Hac**(22): 40. Bkz. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 105.

¹⁹⁷¹ **Hac**(22): 34, 67; **Bakara**(2): 148; **Mâide**(5): 48.

¹⁹⁷² **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 256.

¹⁹⁷³ **Hac**(22): 34, 67; **Bakara**(2): 148.

¹⁹⁷⁴ **Hac**(22): 34.

¹⁹⁷⁵ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 107.

¹⁹⁷⁶ **Mâide**(5): 43. **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 108.

¹⁹⁷⁷ **Rum**(30): 30. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XI, 421.

¹⁹⁷⁸ **Kurân Ansiklopedisi**, V, 116, 188.

arasında bir uyumun, şer'an ve aklen istenen bir şey olduğu hissettirilmektedir.¹⁹⁷⁹

c2- Kur'ân'la İç İçe Erdemli Olmanın Yolları ve Dikkate Alınması Gerekenler

Yüce Allah'ın insanları hakka dâveti, kitapları aracılığıyla onları ıslâh etme irâdesindeki sürekliliği, kararlılığı, vahyin birliği ve bütün bunların ışığında, hem onun gereğinin yapılmasına yönelik hem de bunların ruhuna bağlı kalarak insanların olgunluğa ve erdemli olmaya gayreti amacıyla fertler veya toplumlar olarak daha başka nelerin dikkate alınabileceği, sakınılacaklar, veya yapılabilecekler olamsı gerektiğini, yukarıdaki mezkûr bilgilerin devamı veya ilâvesi niteliğinde maddeler halinde sıralamaya çaışacağız. Bunlar:

1- Kur'ân'dan Uzaklaştıracak Şeylerden Sakınılması

İnsanlar kişi veya toplum olarak kendilerini Kur'ân'dan uzaklaştıracak, ayrılık doğuracak davranışlardan sakınmalıdır. Çünkü bu tür hareketlerin arkasında keyifler, kıskançlıklar, dinî ve dünyevî çıkarlar vardır. Örneğin müşrikler vaktiyle aynı şekilde arzu ve isteklerine göre insanları bölük bölük ayırmışlardır. Buna benzer şekilde her ne zaman insanlar arasına ayrılık¹⁹⁸⁰ tohumları ekilir veya Yahudi ve Hristiyanların¹⁹⁸¹ hasetle, ihtirâsla, reis olma tutkuları vb. nedenlerle ayrılık çıkardıkları ve nefsanî hamiyetleri, tabiatlarında bulunan taassubları sebebiyle ayrı ayrı yollara girmeleri, başkalarını da o yola dâvet etmeye, kendi dışındakileri kötölemeye ve nam kazanmaya yönelmeleri gibi davranışlar sergilenirse, insanlar arasında onlar gibi ihtilâf veya ayrılık doğmasının zemini hazırlanmış olur. Kur'ân'dan uzaklaşmanın neden olduğu bu tür davranışların sergilendiği ortamlarda da insanların faziletinden söz edilemez.

Bu nedenle Yüce Allah, toplumlardaki böylesi ayrılıkları reddetmiştir. Hatta Kur'ân'da Hristiyan ve Yahudilerin bu tür hareketlerinden dolayı azabı hak ettikleri haber verilmiştir.¹⁹⁸²

2- Kur'ân'ın Bir Kısımının Değil Tamamının Esas Alınması

Kur'ân'ın tamamında, Hz. Peygamber hak peygamber olarak kabul edilir. Bu esastır. Nitekim Kur'ân'da kendisinden önceki ilâhî kitaplar ve peygamberler hakkında olduğu gibi Kur'ân'ın da bazı kısımlarının inkâr edilmesi veya Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğuna i'tirâz edilmesi kesinlikle yasaktır. Çünkü vaktiyle aynı anlayışla bu gibi hususlarda çeşitli grupların pek çok iddiâlar ileri sürmelerinin, inkâra gitmelerinin, ne kadar hevâî ne kadar boş ne kadar çarpık ve dayanaksız olduğu ortada idi.¹⁹⁸³ Kur'ân'da örneğin ehl-i kitap tarafından ilâhî kitabın bir kısmının gizlendiği veya reddedildiği şeklinde yanlışlığın yapıldığı haber verilmiştir.¹⁹⁸⁴

O hâlde aynı şekilde Kur'ân'dan bazı hükümleri inkâr, hevâ ve heves keyfilik olur. Buna taraf olanlar da faziletten nasibi olmayan, ilâhî hükümlerden hoşlanmayan, hevâlarına ve gönüllerinin arzularına uyan, kendi keyfi arzularının her şeye hâkim olmasını vb. isteyenlerden başkası olamaz.

Çünkü Kur'ân bu anlamda özellikle insan zaafı üzerinde önemle durur ve onları bunlara karşı korur. Hatta onu, bu konudaki duyarlılığa teşvik etmek için zaafılarını dikkate alarak, hevâdan uzak ve O'nun doğru yolu üzere olması durumunda, Yüce Allah'ın rahmetine ve yakınına ereceğini insana müjdelemekte ve ona o istikâmete doğru işaret etmektedir. O hâlde kul, her zaman Kur'ân açısından Yüce Allah'ın vahyettiği emirler ve yasaklardan ibaret bu büyük

¹⁹⁷⁹ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 17.

¹⁹⁸⁰ **Rum**(30): 29. Bkz. **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, XI, 421.

¹⁹⁸¹ **Âl-i İmrân**(3): 19; **Beyyine**(98): 4.

¹⁹⁸² **Şûrâ**(42): 14. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, IX, 437.

¹⁹⁸³ **Hak Dini Kur'ân Dili**, V, 157.

¹⁹⁸⁴ **Mâide**(5): 15, 16.

ve geniş yol üzere olmak zorundadır.¹⁹⁸⁵

Ayrıca Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen bu din yolunda veya geleneğinde hevâ nedeniyle zaman zaman yapılan tahriflere veya tahribatlara, bir kısmının pratik hayattan tecrid edilerek yaşanmaması gibi durumlara asla müsaade edilmemelidir. Çünkü Kur'ân'da genel ve temel prensipler ile bütün bir sistem olarak her durumda ve şartta fert ve toplumların ıslâh edilmesi hedeflemiş ve bunun yollarını da gösterilmiştir. Ancak bazı dönemlerde meselâ ahlâkın, eğitimin vb. dinden bağımsız hâle getirildiği sosyal hayattan çekildiği ve bu şekilde ayrılaşmaların meydana geldiği, hatta bazı toplumlarda farklılık arz etmekle beraber dinin kendi öz alanına çekildiği, bu hâliye sadece insanlığın iç âlemini işlemek, süslemek veya zenginleştirme yolunu tuttuğu da olmuştur. Ama din bu hâliyle insanlığa olması gereken şekilde faydalı olamamış, erdemli ve iyi kulların yetişmesine yeterli katkı sağlayamamıştır.

3- İslâm'ın Kurumsallaştırılması

Bu gibi olumsuzlukların ortaya çıkmasında elbette dinin ilgili alanlarının kurumsallaştırılmamasının da etkili olduğu unutulmamalıdır. Bunun tersi durumda insanların ondan istifadeleri artırılır. Ancak bunun için aydınların, zenginlerin ve halkın duyarlı olması ve herkesin üzerine düşen görevi ve sorumluluğu imkânlar ölçüsünde yerine getirmesi gerekir.

Bu meseleye böyle bakıldığı ve bunun olumlu yönleri dikkate alındığı zaman bu, herkesi İslâm'ın kurumsallaştırılmasına doğru gidilmesinin zorunlu olacağı anlayışına doğru götüreceği kanaatindeyiz ki bu da onun zorunlu olarak müspet kurumlar düzeyine geçirilmesi düşüncesinin sürekli yenilenmesi gereken bir anlayış olarak görülmesine neden olacaktır.¹⁹⁸⁶

Çünkü o zaman bireyleri ve toplumları etkileyen din kurumunun çeşitli yönlerinden de daha iyi yararlanma imkânı olacaktır. Bu şekilde örneğin trafik, sağlık gibi konularda insanların daha duyarlı, diğergam ve yardımsever vb. olmaları sağlanacaktır. Aksi takdirde hevânın insan veya sosyal hayatla ilgili olumsuzluklarının engellenemeyeceği gibi güzel ahlâklı insanların yetişmesinden de söz edilemeyecektir. Ama bu gerçekleşirse insanların uzlaşma hâlinde veya görüş birliği içinde olma imkânı da yüksek olacağından, bunun insanlar üzerinde müspet yöndeki tesiri de o oranda yüksek olacaktır. Bu da dinin, Yüce Allah ile beraber olan fert ve toplum üzerindeki olumlu etkisinin artırmasına imkan verecektir.¹⁹⁸⁷

4- Dinlerin Farklı Olmakla Birlikte Ortak Hedeflerinin İnsanın Hayrını Yakalamak Olduğunun Bilinmesi

Yüce Allah çeşitli ümmetleri, insanlığın başlangıcında olduğu gibi aynı dine bağlı bir tek ümmet veya bir topluluk yapmak istememiştir.¹⁹⁸⁸ Bu nedenle beşer tarihi silsilesinde onları çeşitli ümmetler hâlinde yaratmış ve onlara birçok peygamber, zamanlarına ve hâllerine göre çeşitli şerâ'atler göndermiştir. Meselâ, en son gelenlerin birkaç öncesinden itibaren önce yok iken Hz. Mûsa ile Tevrât ehlini, ondan sonra Hz.İsa ile İncil ehlini ve en sonunda Hz. Muhammed ile Kur'ân ehlini yaratmış ve her birine bir şerâ'at vermiştir.

Yüce Allah tarafından bu şekilde onlardan her birinin denenmesi, tecrübeden geçirilmesi ve kendi minhâçleri (yolları) üzerinde yarışmaları, ruhi olgunluğu yakalamaya çalışmaları murat edilmiştir. İnsan onlardaki bu ortak amacı göz ardı etmeden kendini iyileştirme yolunu takip etmelidir. Çünkü hepsinin hedefi, hep hayırlı işlere, sonucu en güzel olan şeylere koşmak, yarışmak olmalıdır ki o zaman insan, nefse ait arzulara üstünlük sağlar, keyiflere uymaz ve o doğru yolda fikrî bölünmelere düşmeden¹⁹⁸⁹ fitratının da saf ve güzel olmasıyla hep güzel şeyler peşinden koşarak erdemli insan olma yolunda daim olur.

¹⁹⁸⁵ Câsiye(45): 18. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 88.

¹⁹⁸⁶ **La Cité Musulmane, Vie Sociale et Politique**, s. 243.

¹⁹⁸⁷ **Şuarâ'**(42): 15.

¹⁹⁸⁸ **Bakara**(2): 213.

¹⁹⁸⁹ Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, III, 257.

5- Kin ve Arzulardan Ortaya Çıkan Ayrılığa Meydan Verilmemesi

İnsanlar, kendilerinden kaynaklanan aralarındaki taşkınlık ve bölünmelere zemin oluşturmamalı ve buna karşı dikkatli olmalıdır. Zaten onların ayrı düşmelerinin, aralarındaki kıskançlık, bencillik, ihtirâs, kibir, kin, arzu vb. özellikle maddeciliğin ağır bastığı dönemlerde birer sebep olmuştur. Nitekim bir âyette, « وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعِيًّا بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى لَفُضِّي بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ »

“Onlar, kendilerine ilim geldikten sonra, sadece aralarındaki aşırılık, yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer belli bir süreye kadar (azabın ertelenmesi hakkında), Rabb’inden bir söz geçmiş olmasaydı, aralarında hüküm verilir (işleri bitirilir)di. Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar (yani Allah’ın Resûlü devrindeki kitap ehli) ondan, kuşku veren bir şüphe içindedirler.”¹⁹⁹⁰ şeklindeki ifadede de anlaşılacağı üzere bu durum ilâhî kitaplardan veya dinlerinden değil mensûplarından kaynaklanmıştır. O hâlde bunlar, dinin özünde olan şeyler değil, insanların hevâlarına uyup dini amcından saptırmalarından kaynaklanan şeyler olduğu Kurân’da vurgulanmıştır.¹⁹⁹¹ Buna dikkat edilmelidir.

6- Dinlerin Ortak Ahlâki Vasıflarının Hedefinin Kötülüğü Ortadan Kaldırarak Olduğunun Bilinmesi

Bir mü'min ve erdemli insan olarak ahlâkî güzel davranışlar sergilemek gerekir.¹⁹⁹² Çünkü hedef ve amaçları aynı olan üç ilâhî kitapta veya dinde ahlâkî güzel davranışlar yer almaktadır. Hatta Kur’ân’da kitap ehli dindarlarının vasıfları veya her üç kitaba inananların hemen hemen aynı özellikleri taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bundan da, gerçek inanç sahiplerinin ahlâkî vasıflarının benzerlikler arzettiği, son üç ilâhî kitâbın temel içeriklerinin ve misyonlarının aynı olduğu, dolayısıyla insanların hevâlarına uyarak yaptıkları kötülüklerin karşılığında onlarda yasak bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹³

7- İslâm’ın Kardeşlik ve Muhabbet Sevgisine Önem Vermesi

İnsanın her zaman kardeşlik duyguları içinde birlik ve beraberlikten yana olması gerekir.¹⁹⁹⁴ Çünkü İslâm birlik ve beraberliğe, sadece bir din olarak değil, aynı zamanda bir kardeşlik dini olarak¹⁹⁹⁵ çok büyük önem verir. Nitekim Kur’ân’da geçen ahlâkî ilkelerin asıllarından ve İslâmî sistemin üzerine inşâ edildiği ilkesel temellerden biri de, insanlar arasındaki kardeşlik ve muhabbettir.¹⁹⁹⁶ Bunlar insanlar arasında olması gereken çok güçlü ve önemli bir bağdır. Nitekim müslümanlar arasındaki tesânüd, insan vücudunun muhtelif organları arasındaki dayanışmaya benzetilmektedir.

Hatta bütün ilâhî kitapların özü, insanları Yüce Allah’a kullukta birleştirmek ve mânen kardeş yapmaktır. Bu nedenle ilâhî kitaplara sahip olan herkes için onlarda birliğe ve kardeşliğe çağrılmak,¹⁹⁹⁷ tüm mü'minler için, birlikte bir yaşam, ilâhî emirlere birlikte itâat, karşılıklı anlaşmaya dayanan beraberlik ve güvenirlilik ortamı içinde yaşamak gibi bir amaç vardır. Bu bağlamda denebilir ki herkesin kardeşlik duyguları içinde toplumsal ve siyasal eşitlikten yana iş birliğinde birleşilebilir hâlde olması¹⁹⁹⁸ Yüce Allah’ın başta gelen haklarından. O hâlde özellikle dinî toplumların semptomlarından biri hâline gelen bölünmüşlüğe veya fraksionlara

¹⁹⁹⁰ Şûrâ(42): 14. Kur’ân Ansiklopedisi, V, 116, 117.

¹⁹⁹¹ Mâide(5): 47. Bkz. Kur’ân Ansiklopedisi, V, 108.

¹⁹⁹² Kalem(68): 4.

¹⁹⁹³ Bkz. Ra’d(13): 19-22; Kehf(18): 28; Furkan(25): 63-65, 67, 68, 70- 75.

¹⁹⁹⁴ Zaten genel bir ifâde ile dinin bir bakıma insanları birbirlerine bağlamak anlamına geldiği söylenebilir. Nitekim batı dillerinde yer alan “religion” sözcüğü de latince, bağlanma anlamını taşıyan, “religio” kökünden türemiştir. Din Psikolojisine Giriş, I, 71.

¹⁹⁹⁵ Hucurât(49): 10.

¹⁹⁹⁶ The Spirit of İslam, s.138.

¹⁹⁹⁷ Enbiyâ(21): 92, Mü'minûn(23): 52.

¹⁹⁹⁸ La Cité Musulmane, V ie Sociale et Politique, s. 243.

karşı birliktelik, sadece gerektiğinde âcil talep edilen bir olgu olmaktan çıkarak normal yaşam için bir gerçek olmalıdır. .

8- İslâm Geleneğinin Tevhîd Anlayışı Üzere Birliğin ve Beraberliğin Sağlanması

İnsanlar arasında birliğin sağlanmasıyla oluşacak uzlaşma ile her biri belli maksatlar hususunda diğerini destekler ve bu beraberlik, güzel şeyler için maksadın gerçekleşmesini kolaylaştırır, insanı o yönde zorlayıcı olur ve hep beraberce insanlar hayır olan maksatlarda yoğunlaşır ve ona ulaşması kolay olur. Aynı şekilde Yüce Allah'ın tevhîd dini üzerinde bir araya gelerek güzel şeyler yapmak da böyledir ve bu esastır. O hâlde insanlar, hem birlik olup güçlü olmak hem de dini ayakta tutmak bakımından bir araya gelmek zorundadır.¹⁹⁹⁹

Zaten insanların aynı yaratıcıya kul olmaları, onların birbirleriyle dost olmalarını gerektirir. Bu aynı zamanda her akli selim tarafından istenen bir şeydir. Çünkü dinler insanları birbirlerine dost yapmak, bir arada barış ve huzur içinde yaşatmak, düşmana karşı güçlü kılmak için gönderilmişlerdir. Buna uyarak dinin özünde birleşenler, hangi ilâhî dinden veya ırktan olursa olsunlar birbirlerini sever ve Allah Teâlâ'nın sevgisinde birleşirler. Aksi hâlde sahip olunan hevâlar değişken ve farklı oldukları için beraberlerinde insanlara bölünmeyi ve gevşemeyi getirirler. Bu da insanda faziletten eser bırakmaz.

9- Dinin ve Ahlâkın İnsanlar İçin Taşıdıkları Ortak Amacın Gerçekleşmesine ve Etkili Olmasına Katkı Sağlanması

İnsanın erdemli hâle gelmesi ahlâk ve din bağlamında olur. Nitekim ahlâk²⁰⁰⁰ ve din, önce insan tabiatını, irâdesini onun emrine vermek, insanı ruh üstünlüğüyle insanca yaşatmak; sonra insanı yüceltmek, olgunlaştırmak, huzura kavuşturmak ve mutlu etmek içindir.

Üstelik insan din ile bu hedefe yürürken onun elinde, teşvik, mükâfât, ceza gibi yaptırım gücü veya müeyyideler vardır. Kul eğer ona sıkıca bağlanırsa, vahiy ile aklın da ışığa kavuşması, ayrıca ahlâkî müeyyidelerin veya ilkeleri dinden alınmış olması ile insanın ruhen yücelmesi ve ahlâken mükemmel hâle gelmesi, onun sayesinde çok daha etkili olur.²⁰⁰¹

Bu şekilde Kur'ân'a dayanan ve ondan beslenen İslâm ahlâk anlayışı, zaten Kur'ân'ın dünya görüşünün bir cephesini, ahlâkî nitelikli dinî kavramlarını yansıtır. Bunların yansıttığı sistem, son derece basit, son derece kavi ve canlı olan iyi ve kötü ikilemi üzerine oturur. Kur'ân ahlâk dilinin, sosyal ahlâkî ilgilendiren ve önemli kavramlardan oluşan bir başka önemli sahası daha vardır ki, o da öz olarak dinî bir mâhiyet arzemesidir. Zira tüm davranış kâideleri neticede ilâhî buyruklarla, yasaklarla veya tavsiyelerle ilintilidir. Ama bu sahanın kavramları, aynı dinî toplulukta yaşayan insanlar arasındaki ufkî ilişkilerle, ahlâkî nitelikli ve dinî kavramlar ise, insanlarla Yüce Allah arasındaki dikey ilişkilerle ilgilidir. Bu da İslâm ahlâkının önemini ve etisini gösterir.

O hâlde Kur'ân öğretisi sadece bir din şeklinde değil, aynı zamanda bir ahlâk, bir kültür hatta bir medeniyet olarak gelişme gösteren olgu olarak algılanırsa, sosyal hayatta insanların günlük hayatı ile ilgili kavramlardan müteşekkil olan sosyal ahlâk sahasının da üstün öneme hâiz olduğu daha iyi anlaşılır.

Üstelik toplumlarda diğerleri, dinî olan ahlâk nazariyeleri kadar tesir gösteremez. Bu da, dinin ve ahlâkın sosyal hayatta, hem bütünleşmelerinin gerekliliği hem de etkisini gösterir. Bu nedenle insanlar arasında köklü bir ahlâk yerleşirse orada erdemli insanlardan oluşan toplumların ortaya çıkmasına ve hevânın insan üzerindeki etkisinin azalmasına katkıda bulunur. Aksi halde toplumda aheng, denge, dayanışma ve huzur ortamı oluşturulamaz. O hâlde gerçek bir din ve ahlâk terbiyesi alan ve bu terbiyeden az çok yararlanan insanların vicdanları onları, fenâlıklardan

¹⁹⁹⁹ Şûra(42): 13, 15. Bkz. **Hak Dini Kur'ân Dili**, VII, 17.

²⁰⁰⁰ Ahlâk, insanın huylarını ve tabiatını düzene koyarak onu belli hedeflere yöneltmek amacını güder.

²⁰⁰¹ **Tasavvufun Ana ilkeleri**, s. 42; **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, V, 291.

alıkoyar faziletli davranışlar sergilemeye sevk eder.²⁰⁰² Bu da, dinin ve ahlâkın ortak hedeflerinin erdemli insanlar ortaya koyma sonucuna götürür. Artık böyle insanlar, hem ferdî hem de sosyal hayatta hevâdan ve olumsuzluklarından uzak dururlar.

10- Kur'ân'ın Üstün Ahlâkının Benimsenmesi

Kur'ân'da, özellikle insan sahasıyla ilgili psikolojik tahlillerde bulunduğu, centilmence davranışlar tavsiye edilerek kaba davranışlardan sakınılması gerektiği, hatta bu hususlarda Hz. Peygamber'in bile uyarıldığı, toplumun esaslarının üzerine kurulabileceği hassas dengelere temas edildiği anlaşılmaktadır.

Zira Kur'ân'da üzerinde durulan en önemli konulardan birisi üstün ahlâk olup Hz. Muhammed bunu tamamlamak için gönderilmiştir. Bu nedenle Hz. Muhammed'in ümmeti de üstün ahlâkın temsilcileri olmuşlardır. Ama elbette bunun temelinde onların mensubu bulundukları dinin gereğini yapmaları ve güzel meziyetler kazanmalarındır.

Yüce Allah'a doğru inanan ve bunun gereğini hakkıyla yerine getiren her ulusun, her din mensubunun da aynı şekilde güzel vasıflar kazanacağı muhakkaktır.²⁰⁰³ O zaman insanların üstün varlık olma özellikleri ile bunların güzel yansımaları olan güzel davranışlar ortaya çıkacaktır. Zaten bu özellikler, hem erdemli insanlarda hem de toplumlarda olması gereken ve istenen özelliklerdendir.

11- Güzel Bir Ahlâk Eğitimi İle Vicdanın Daha Duyarlı Hale Getirilmesi

Bireysel ve toplumsal irâde bağlamında toplumun sağduyu sahibi olması, ferdî veya kamu vicdanın daha duyarlı olmasına katkı sağlar. Bunun da birey ve toplum açısından çok büyük yararı olur. Çünkü vicdanın²⁰⁰⁴ ahlâka duyduğu sahalar çok ve geniştir. Meselâ toplumun, devletin, adâletin, iktisâdın, ticaretin, sanatın, kültürün bütün alanlarını içine alır. İnsanlardaki vicdan veya kamu vicdanı duyarlı olursa onunla pek çok gerçek daha iyi hissedilir ve yanlışlara tepki gösterilir. Böylece herkes için çok güzel ve yararlı sonuçlar ortaya çıkar.

O zaman bu, herkesi çeşitli meseleler hakkında kendi kendini sorguya çekme veya iç dünyasıyla hesaplaşma, kendi kusurlarını görebilme, vazifelerini yapmakta kendisini mecbur hissetme vb. şekilde bir sonuca gitmesine katkı sağlar. Aksi takdirde insan, sorumluluk duyar, vicdan azabı çeker. Zira yanlış davranışlar ardından pişmanlık ve üzüntü getirir. Ama bu, hassasiyet fazilet sahibi insanlarda daha çok olur.

Ancak sözünü ettiğimiz vicdan denen bu isti'dât, eğitim veya terbiye ile tekemmül edebileceği, iyi olabileceği gibi kötü alışkanlıklarla, fena çevrelerin kötü telkînleriyle körelebilir, hatta bu hissi büsbütün etkisiz hâle de getirebilir. Nitekim birisi küçük bir suçtan dolayı üzüntü duyarken, evlâtını diri diri mezara gömen bir kişinin vicdan hassasiyeti bir değildir. O hâlde bu fitrî isti'dâdın herkeste aynı derecede tecelli etmemesi buna en büyük delildir. Öyle ise bu rehberin tek başına var olması yeterli değildir. Çünkü o, her kalbe uygun bir dil ile bir şeyler ifâde ettiği hâlde onu işitenler çok azdır.

O hâlde insanın iyi bir vicdana sahip olabilmesinin yolu, vahiy ışığında iyi bir şekilde ahlâk ilkeleriyle terbiye edilmesi ve eğitilmesidir. Bu da insanı aslî fitratına uygun ahlâk

²⁰⁰² Bkz. Akseki, A.Hamdi, **İslâm Dini (İ'tikât, İbâdet ve Ahlâk)**, (Nur Yay.), Yrs., 1360/1942, s. 8.

²⁰⁰³ **Kur'ân Ansiklopedisi**, V, 101, 102.

²⁰⁰⁴ A.Hamdi Akseki bu hususta şöyle der: "Vicdan denen bu iç kuvvet, insanın iyiyi veya kötüyü ayırdetmesinde veya bu ikisinden birini yapıp yapmamasında ona yön verir. İnsanlarda bulunan iyiyi kötünden, hayrı şerden ayırdetme isti'dâtı (alışkanlık, âdet) fitrîdir. O, bir sâik-i ilâhî ve lâyuhtî (yanılmaz)dır. Ama o, yalnız başına insana, ne yaratılış gâyesini bildirir ne gideceği yolu gösterir ne de hayır ve şerri ayırdedebilir. Vicdan, dalâlete düşmemek ve yolunu şaşırmmamak için kendisine yol gösterecek bir rehber muhtaçtır ki o da ilâhî vahiy veya dindir. Bu demektir ki o, hak ve vâzîfenin, hayır ve faziletin kâfi derecede, ne mi'yârı, ne de kuvve-i te'yîdesi olabilir. O hâlde bazı filozoflara göre onun dinin yerini tutabileceği kanaati doğru değildir." (Bkz. **İslâm Dini (İ'tikât, İbâdet ve Ahlâk)**, s. 8.)

ikelerine ve ahlâkî güzel davranışlar sergilemeye sevkeder ve insan da kendini hep iyi şeyler yapmaya mecbur hisseder. Bu insanın fazilet hissini artırır.

Aksi takdirde insan, vicdan eğitiminin ve hassasiyetinin eksikliğinden dolayı, iyi ile kötüyü ayırdettiği hâlde, iyi veya doğruya karar veremez ve hevâsına uyarak bile bile kötülük yapar, zekâsını da o yönde kullanır. Çünkü neyin iyi, neyin kötü olduğuna dair bilgi vicdandan gelmez veya o bunu ayırt edemez; aksi olsa bile bu isâbetli olmaz. O hâlde insan için alınan bilginin niteliği, kaynağı, benimsediği değerler veya yetiştigi ortam ve alışkanlıklar vb. çok önemlidir.

Nitekim insanın bulunduğu ortam bu açıdan olumlu değilse, vicdana her zaman iyiyi, doğruyu öğretemez veya toplumun verdiği bilgiler vicdanın iyiyi veya doğruyu seçmesi için yeterli olamaz. Çünkü toplumda yanlış düşünceler, inâtlar, hevânın bencil duyguları hâkim olursa vicdan ona göre yanlış terbiye almış ve yanlış yönlendirilmiş olur. Ama bunun çözümü, vahiy kültürünün şartlara göre iyi bir şekilde alınması, dinî, ahlâkî ve sağ duyuya dayanan ortak kuralların geçerli olmasıdır. .

O zaman erdemli insanda kendini içten kontrol edecek ruhî denetim ve gizli kuvvet olan vicdan daha duyarlı olur. İç denetimi güçlü olan insan da insaflı ve adâletli olur. Ama örneğin milyonlarca insanın ölümüne fırsat hazırlayan bir diktatör için böyle bir şey söylenemez. Aksi takdirde onun böyle bir şeye müsaade etmemiş olması gerekirdi.

O hâlde vicdan dinin rehberliğinden, aydınlatmasından yoksun kalır, o zaman kötülükleri kolayca hoş görebilir, hatta onları haklı gösterecek gerekçeleri bile kolayca üretebilir. Bu nedenle ahlâk esaslı, dinî yönü olan irâdenin veya vicdanın, heves ve tutkulara karşı bir denge olarak geliştirilmesi çok yerinde ve isâbetli olur.²⁰⁰⁵

Nitekim insanı ahlâklı olmaya ahlâk kurallarına uymaya zorlayan, hem vicdânî hem de ahlâkî yaptırıcı güçtür. Zaten ahlâk ve vicdan yapısal olarak buna katkıda bulunur. Öyle ki insanların büyük çoğunluğunun ahlâka önem vermesi, vicdanın kendisini ahlâk kurallarına uymaya yönlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca insan ahlâk kurallarına uymadığı zaman onun karşısına kendi ahlâkî şuuru ile beraber toplumun tepkisi de çıkar. Bu nedenle insan içerden ve dışardan kendisini zorlayan iki kuvvetle karşılaşır.

Ancak bu iki kuvvetin bir iyi-kötü anlayışında birleşmesi gerekir. İşte bu, bütün ve dengeli bir kişilikle beraber, gerçeğin ve hakikatin kaynağı olan dinin bulunması ve onun bilgi ve verdiği ile oluşan hassasiyetle insanın donatılmış olması, dolayısıyla kişide ve toplumda otokontrol sisteminin geliştirilmesi açısından çok önemli olup son derece gereklidir.²⁰⁰⁶ Bu da hevâyâ muhâlif ve erdemli insanların veya toplumların oluşturulmasına çok büyük katkı sağlar.

Ancak insanın her şeyden önce bizzat kendi nefsinden zararı defetmesi, ona karşı korunması, bunu başkası için yapmasından önce gelir ki doğru olan da budur. O hâlde insan bu şekilde erdemli birey olmaya gayret etmeli, ama özellikle sözünü ettiğimiz bu içten gelen öncelikli kontrole daha çok önem vermelidir. Nitekim dıştan gelen toplumun ahlâk kâidelerinin, örf ve âdetlerinin, kanunların, ailenin ve devletin gözetmesi ikinci planda kalır. Çünkü insan kendisini, dini hassasiyetle derûnî veya ruhî disiplin altına almazsa dıştan yapılacak kontrollerin çok faydalı olacağı söylenemez. Herkesin başına da bir muhâfız dikilemez. O hâlde içten kontrol önemli olmakla birlikte her ikisi ile davranışların kontrol altına alınmasına önem verilmelidir. Bu olmazsa insan, hevâ zaafına rağmen iç güdülerinin emrinde ve hevânın kontrolünde olan bencil bir yaratık olmaktan kurtulamaz.²⁰⁰⁷

²⁰⁰⁵ Din Psikolojisine Giriş, I, 125.

²⁰⁰⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 101.

²⁰⁰⁷ Din Psikolojisine Giriş, I, 125.

12- İnsanın Olgunlaşmasıyla Arzularının Dizginlenmesi

İnsan ruhunun beslenme kaynağı Kur'ân olursa bu mümkün olur. O hâlde insan olgunlaşmak, arzularını dizginlemek için ilâhî vahye ve Yüce Allah'ın yardımına muhtaçtır. Çünkü Kur'ân'ı rehber edinen kul, Yüce Allah ile kendisi arasındaki bağı kuvvetlendirir ve bu şekilde arzularına esir olmaktan daha kolay kurtulur. O hâlde bu, Yüce Allah'ın gönderdiği Kur'ân'a kalben sıkı sıkıya bağlanmak ve onun emirlerini yerine getirmekle mümkündür. Böylece O'nun sevgisi ve âhiret endişesi ile insanın yapacağı pek çok kötülük engellenir ve topluma huzur ve güven gelir.

13- Dini Davranışların Ortaya Çıkmasında İrâdenin Rolünün Farkında Olunması

Dinin varlığı, kişinin dinsel duygusunun ve bilincinin etkilendiği davranışlarla ortaya çıkar.²⁰⁰⁸ Bu davranışların oluşmasında da irâdenin rolü büyüktür. Ancak irâdenin olumlu yönde tecelli etmesinde, güçlü olmasında, insanın erdemli hâle gelmesinde dinin yaptırıcı gücünün rolü de çok büyüktür. Zira dinle bağlantılı olarak meselâ rüşvet, hırsızlık karşıtı olmak, çocuğuna haram lokma yedirmemek, başkalarının izi peşinde koşmayla kendi ırzının da ayaklar altına alınabileceğini düşünmek gibi sakınmalar, hep Yüce Allah sevgisi, âhiret endişesi ve dolayısıyla dinin yaptırıcı gücü ve üstünlüğünden kaynaklanır.

Her hâlükârda insanın en önemli özelliklerinden birini oluşturan ve onun sayesinde güzel davranışlar sergilenen söz konusu irâde, fiziksel ve toplumsal çevreden ve de insanın kendi içinden kaynaklanan sebeplerle ilintili çok nedenli, karmaşık tutum ve davranışlarından seçim yapar, kötü olanlarından uzaklaşır ve bu sayede insanın düşünce ve davranışları bir düzene girer.²⁰⁰⁹

İnsanın, bunun yanında Yüce Allah'ın gözetimi ve denetimi altında olduğunu düşününce, bu onun ve dolayısıyla dini hassasiyetten uzak irâdenin yönlendirmesi ile meydana gelebilecek olumsuz davranışlarda bulunmasını engeller. Zaten böylesi durumlarda insan din duygusuyla Yüce Allah'ın yasaklarından kaçınır ve günah işlememeye dikkat eder. Nitekim bu doğrultudaki irâdesi de onu o taraf yönlendirmiştir. Aksi zaten Kur'ân'da uyarılmaktadır.²⁰¹⁰ Bu bilinçde olan bireylerden meydana gelen toplumlarda kötü davranışlar az olur ve daha mutlu bir hayat sürdürülür. Böylece daha dünyada iken ebediyete dek sürecek mutluluk duygusu hissedilmiş olur.

14- İrâdenin Fiil ve Davranışlar Üzerinde Etkisini Göstermesi

İnsan için, iyiyi veya kötüyü tercih etmekten dolayı sorumluluk vardır. Çünkü o, seçme yeteneğine sahip ve sorumlu olarak yaratılmıştır. Bu da, insan için sağlam bir irâdenin olmasını gerektirir. Çünkü onun, bir şeyin iyi veya kötü yapılmasında rolü vardır. Ancak yaptıklarından sorumlu olan insanın Yüce Allah'tan bir şeyler dilemesi, O'nun yarattığı fizyolojik ve psiko-sosyal kanunlara bağlıdır. Bunlar olmadan onun tercihi veya dilemesi mümkün değildir. Ancak elbette bu kanunların işleminde insanın seçiminin de rolü vardır. Sonuçta yapılanlar Yüce Allah ile olur ve insanın bunda sorumluluğu vardır.

Demek ki yapılan her irâdeli fiilden önce bir seçme, düşünme ve muhâkemenin olduğu kabul edilir ki bu, insanın karşısına çıkan iyi veya kötü şeyler konusunda tavrını harekettten önce belirlemesinde önemlidir. İşte o anda belirli bir olaydan önce tam ve bütünleşmiş bir reaksiyon gösterilmesi dinsel irâdedir. Ancak bu, ahlâkî karakter taşır ve bu tür bir hareket, dindar kişiliğin fonksiyoner birliğini sağlar. Bu nedenle dinde bilerek, anlayarak yapılanlar ile i'tiyât hâline getirilmiş şekilde yapılanların değerlendirilmesi kişi açısından aynı düzeyde değildir.

O hâlde, duygu ve meyillerin herhangi bir çatışması sonucunda, aksiyondan önce irâde vadır, ama bu etkin olmalıdır. Ancak irâdenin kesinlik kazanması için bu temâyüllerden birinin

²⁰⁰⁸ Din Psikolojisine Giriş, I, 120.

²⁰⁰⁹ Baymur, Feriha, Genel Psikoloji, (İnkılap Kitabevi), İstanbul, 1413/1993, s. 63.

²⁰¹⁰ Bkz. Alak(96): 14.

diğerini yenmesi yetmez. Meselâ içki düşkünü bir adam, içki içmemenin daha iyi olacağını bildiği hâlde bunu yapmaya devam eder. Burada meyiller arasında bir çatışma ve bir eylem vardır; fakat irâde yoktur. Çünkü irâde, iki meyil grubunun çatışması sonucunda bir an için askıda kalan olayı din, ahlâk, hakikat gibi yüksek duygu ve düşüncelere öncelik ve üstünlük verme doğrultusunda olan bir oluşum veya aksiyon olarak belirir. İşte bu oluşumun irâde ile yüksek duygu ve düşünceler lehine belirlenmesi insanlar için bir meziyettir.

Çünkü bu gibi faziletli kişilerin mutlaka sahip olmaya çalıştıklarının ve Yüce Allah'ın rızasına ermek için göstermeleri gereken sabır, sebât, azimli olmak gibi sözcüklerin anlamı altında irâde gücü yatar. Zira dinde vaadedilen üstünlüğün karşısında, onlar tarafından irâde sayesinde bir takım arzular ve istekler, rahatlıklar fedâ edilir. Meselâ İslâm dininin şehitlik mertebesi için telkin ettiği umdeler, dindar kişide bencil duygu ve düşüncelere galebe çalar, onun dinsel veya mânevî duygularını yücelterek, madde ile ilgili isteklerini onlara hiçe saydırır. Bu da düşünce ve irâdenin insan aksiyonlarında birlikte çalıştıklarını gösterir.

İşte bu anlamda, dinde yapılmaması emredilen şeyler bahis konusu olunca, irâde bir aksiyonla belirir ve eylem durur bir anlamda irâdenin durdurucu olduğu görülür ki ²⁰¹¹ bu, insana mahsustur. Ama bu şekilde irâdesi, aklı ve güzel davranışları ile insanlık mertebesinin ilk noktalarına varabilecek olan da sadece iyi insandır. ²⁰¹²

15- İhtiyârın ve Sorumluluğun Hür Olmakla Mümkün Olması

İnsanın ihtiyâr ve irâdesini olumlu yönde kullanarak güzel davranışlar sergileyebilmesi, akıllı ve hür olması, iyiyi ve kötüyü ayırdedebilecek bilgi ve bilince sahip olması ile mümkün olur. Nitekim ahlâk da ancak bu durumda insanın davranışlarını akıl ve irâde ile kontrol altına alma ve onları iyileştirme hedefini güder.

O hâlde insanın gerek ruhî, gerekse bedensel davranışlar açısından, çevreyle ilintili pekçok yönden doğru ve iyi kazanımlarda ve hareketlerde bulunması, hür olması sayesinde gerçekleşir. Bu faktörün önemsizliği asla düşünülemez. Çünkü baskı altında yapılan bireysel veya toplumsal fiil veya davranışlar ilgili insanlar için sorumluluk getirmez. Bu nedenle kişi, hem ferdî hem de sosyal açıdan hür olmalıdır. Aksi hâlde sorumluluğun olmadığı yerde ahlâk da olamaz. Meselâ silah zoruyla hırsızlık yaptırılan kimse, o kötü fiilinden dolayı sorumlu tutulamaz. Aynı şekilde aklî ve ruhî dengesi yerinde olmayan bir kişinin davranışlarından dolayı herhangi bir şekilde sorumlu tutulması doğru olmaz. O hâlde insan kendisini sorumlu hissettiği ve hür olduğu ortamlarda güzel davranışlar sergiler ve bunları geliştirir.

16- Başkalarının Hakkına Saygılı Olunması

Her insanın sosyal hayatta hak ve adâlet açısından, başkasının kişiliğine ve dokunulmaz haklarına saygılı olması, kendi hayrınadır. Çünkü bu haklar, Kur'ân'da sadece ahlâkî yönden değil, hukuken de güvence altına alınmıştır. Hz. Peygamber de tarihi "Vedâ hutbesi"nde bu gibi konulara değinmiştir. ²⁰¹³ Zaten insanın olgun ve inançlı olması gereği başkalarının haklarına riâyet eder, saygı gösterir ve hiç kimseye herhangi bir şekilde zarar vermemeye çalışır. ²⁰¹⁴

17- Adâletin Yönetimde Layık Olduğu Düzeyde Olması

Sosyal hayatın gereği olarak bir araya gelen insanlar arasında birbirini idâre etme hırsı ve mücâdelesı ortaya çıkar. Bu gibi nedenlerle aralarında bazan anlaşmazlıklar ve husumetler de olur. Bu da insanların erdemli olma özelliklerini olumsuz yönde etkiler. İşte o zaman bu gibi durumlarda insanın aklı selim ile vahiy kültürüne kulak vermesi yararlı olur. O zaman husumetlere meydan verilmez. Ayrıca herkes üzerinde hükmünü yürütebilen ve infâz edebilen

²⁰¹¹ Bkz. **Din Psikolojisine Giriş**, I, 121, 123, 124.

²⁰¹² Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, VIII, 360.

²⁰¹³ Bkz. **Buhârî**, Megazî, 75; **Müslim**, Kasame, 9.

²⁰¹⁴ Bkz. **Buhârî**, İman, 4; **Müslim**, İman, 19.

güzel vasıflara sahip liderlerle toplumda huzur ve barış sağlanabilir. Bu şekilde hem insanların işlerinin yönetimi düzene girer hem de insanların ıslâhı mümkün olur.

Ancak yöneticinin hükmü asla hevâsına göre olmamalıdır. Eğer böyle olursa kendi dünyasının menfaatlerini talep eder, yanlış uygulamalara yönelir ve halk üzerinde büyük zararlara yol açar. Çünkü bu, halkını kendisine fedâ etmesi ve onları kendi menfaatlerini elde etmek için araç olarak kullanması anlamına gelir; toplumda hak, adâlet ve fazilet diye bir şey kalmaz. O zaman toplum zarara uğrar ve kargaşaya sürüklenir.

O hâlde lider hükümlerinde ve kararlarında hevâyâ uyararak adâletten ayrılmamalı²⁰¹⁵ bu gibi tasarruflarında hevâdan âri olmalı ve vahiy kültürünü özde benimseyerek dikkate almalıdır. İşte o zaman toplumun düzenini daha iyi sağlar, kendisi ve toplum için hayır kapıları en güzel biçimde ardına kadar açılır. Nitekim bir âyette, “*Öyleyse sen de insanlar arasında adâlet ile hükmet.*” sözünden kastedilen budur. Bu, insanlar arasında adâletli ve hakka göre hükmeden birisinin bulunmasının gerekli olduğu anlamına da gelir. Böylesi kimse de sen ol, demektir.²⁰¹⁶ Demek ki bu konuda Hz. Peygamber de uyarılmış ve vahiy kültürünün önemine vurgu yapılmıştır.

Aksi hâlde haksız hüküm ve idâre, toplumdaki düzensizlik gerek ilâhî yönden, gerekse sosyal açıdan sadece musîbetlerin gerçekleşmesine sebep olur veya bunları çabuklaştırır.²⁰¹⁷

18- İnsanların Kur’ân’ın Mükemmel İlkelerinin Bilgi ve Bilincinde Olması

Toplumda eğer kalıcı, dengeli bir hayat, barış ve kardeşlik garanti altına alınmak isteniyorsa Kur’ân’a sarılmak gerekir. Çünkü o, bu konularda mânevî ilkeler ortaya koyan bir kitaptır. Bunları izleyerek nefse muhâlefetle²⁰¹⁸ toplumda adâlet, düzen sağlanır ve haksızlıklar engellenir. Bu hususun âyette özellikle hevâyâla bağlantılı belirtilmesi, hatta toplum için çok önemli olan şehâdet ve adâletin engellenmesinde hevânın büyük rol oynadığına dikkat çekilmesi çok önemlidir. Çünkü insanın huzuru ve güveni için toplumun uyumu, düzeni, insanlar arasında fark gözetilmemesi de son derece önemlidir.²⁰¹⁹

O hâlde hevâyâ uymaksızın hakkın ve adâletin ikâmesi ve Yüce Allah için dosdoğru şahitler olunması, şahitlik edilen kimselerin zengin veya fakir vb. olmasının ayırım sebebi olmaması ve doğruluktan ayrılınmaması gerekir. Çünkü onların hepsine Yüce Allah daha yakındır ve hükümleri ile adâlet üzere onların haklarını korumaktadır. Bunlarda olan fayda ve zararı en iyi bilendir.

Bu nedenle Kur’ân’da, hevâyâ uyararak şehâdeti yerine getirmemek suretiyle adâleti engellemek yasaklanmaktadır.²⁰²⁰ Çünkü şehâdetin olaya uygun olmasının ve haklının ortaya çıkmasının, mazlumun korunmasının fert ve toplum açısından faydası çok büyüktür. Dolayısıyla hevâyâ uymadan ve başka fayda aramadan Yüce Allah’ın uygun gördüğüne, faydalı dediğine faydalı demeli ve ona tereddütsüz uyulmalıdır.²⁰²¹

Bu meyanda önemli olan bir hususu da, Yüce Allah’ın Kur’ân’da adâleti yerine getirme emrini şehâdeti yerine getirme emrinden önce zikretmekle adâletin öncelikle önemli olduğunu, sonra insanın kendisini muhâsebeye çekerek sıkıştırıp muâheze etmesinin, başkalarını sıkıştırıp muâheze etmesinden daha üstün olduğunu dikkatlere sunması, başkalarının aleyhine şehâdette bulunmayı ikinci kez emretmesidir.²⁰²² Çünkü adâletin gözetilmesi, üzerinde hak bulunan

²⁰¹⁵ Bkz. Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Tevîl, IV, 40.

²⁰¹⁶ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 69.

²⁰¹⁷ Sâd(38): 26. Bkz. Hak Dini Kur’ân Dili, III, 258.

²⁰¹⁸ Sâd(38): 26. Bkz. Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Tevîl, IV, 40.

²⁰¹⁹ Bkz. Meâ’ni’l-Kur’ân, I, 291.

²⁰²⁰ Nisâ(4): 135. Bkz. Meâ’ni’l-Kur’ân, I, 291.

²⁰²¹ Nisâ(4): 135. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VII, 362.

²⁰²² Bkz. A.g.e., VIII, 361.

başkalarından zararını gidermek ve zulme karşı çıkmaktır. Bu da insanın önce kendi hevâsına karşı durması ve bilgi ve erdem sahibi olması ile mümkün olur.²⁰²³

Nitekim Kur'ân'da adâlet için bir mâni olan²⁰²⁴ hevâyâ yenik düşen bir toplum veya dünyanın bozgunculuk ve kaosa kaplanacağı haber verilmektedir. O hâlde hakkın bencil arzulara fedâ edilmesinin, insanları fesâda vb. terkedilmesinin, denge ve düzenin sarsılmamasının kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır.²⁰²⁵ Hatta bu gibi nedenlerden dolayı, Kur'ân'da adâlet ve şehâdet konusunda tavsiyelerden de öte dikkatli davranılması ile ilgili emirler vardır. Üstelik bununla insanlar, maslahatlar ve mükellefiyetler açısından Kur'ân'a yönlendirilmektedir.²⁰²⁶

Çünkü kendisinin bizzat hayır, rahmet ve hidâyet için indirildiğine Kur'ân'da bir âyet delâletle heveskârlarla ilgili, “*Sana hak gelmiş iken onların heveslerine uyma.*” şeklindeki bir ifade ile onların bu hususta zorluk çıkarmaları ve indirilen hükmü terk etmeleri nedeniyle Hz. Peygamber'in etrafındaki ehl-i kitaptan ve müşriklerden câhil ve eşkıyâ grubun sun'î görüşlerine ve heveslerine tâbi olmaması istenmiştir. Buna karşılık, bireysel ve toplumsal yararların bulunduğu Yüce Allah'ın dini ve sünneti üzere gitmesi emredilmiştir.²⁰²⁷

19- İnsanların Özellikle Bilgi Sahip Olduktan Sonra Nefislerine Uymamaları

İnsan nefs-i emmârenin kötü hislerine uymamalı, ama özellikle ilâhî vahiy geldikten sonra buna çok daha fazla dikkat etmelidir. Çünkü o, kendisine mahkum olan insanı bildiğinin tersine ve açıktan açığa fenalıklara sürükler. Bunun için insanın/insanların ahlâklarının düzeltilmesi, dolayısıyla ilimden başka hislerinin süslenmesi, geliştirilmesi ve fazilet sahibi olmaları için onlara şartlara uygun, yaşamla şekillenebilecek ve örtülebilecek bir terbiyenin verilmesi zorunludur. Bunda da dinî terbiye esas olmalıdır. Çünkü o, bu özelliği ile özel bir öneme sahiptir. Hatta bu, insanî sosyal olgunun ve ahlâkın, imanının esasları gibi bir şartı sayılır.²⁰²⁸ Ancak toplum bireylerine verilmek istenen terbiye veya farklı yaşlardaki insanlara verilmek istenen yetiler, onların ruhsal olgunluklarının ve yaşayışlarının kanunları ile ifade edilebilen yetiler²⁰²⁹ olmalıdır. Zira bu, kişiliğin oluşması, ruh sağlığı ve tutarlılığı ile çok yakından ilgilidir.

20- Kur'ân'ı İyice Anladıktan Sonra Ona Uyulması

Erdem sahibi olmada, her şeyden önce iyi bir eğitimin, her alanla ilgili sağlıklı bir kültürün, ama özellikle vahiy kültürünün alınıp özümsemesinin payı büyüktür. Ancak bunun öz kaynağından ve doğru olarak alınması çok önemlidir.

İslâm bu anlayış üzere, insanın fitratına uygun, doğru olarak ayakta tutulması gereken ve her zaman millete Yüce Allah'ın dini olduğu bildirilen dindir. Buna rağmen onun uygulanmaması veya hiç alınmamış olması, hatta kabul edilmemesi ve buna bağlı olarak peygamberlere veya onların getirdiklerine muhâlefet edilmesi, onlardan sonra ümmetleri ile uğraşılması vb. onun yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı gibi aynı zamanda yasaklanmıştır.

Ama ne yazık ki barışı, huzuru, dengeyi, sevgiyi getirecek olan İslâm'ın mükemmel prensiplerinin veya ilkelerinin²⁰³⁰ çalkalanan dünyamıza mezkûr unsurları yaymak için en güzel

²⁰²³ Al-i İmrân(3): 18. Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VIII, 361, 362.

²⁰²⁴ Bkz. Nisâ(4) 135.

²⁰²⁵ Mü'minûn(23): 71; Mâide(5): 77.

²⁰²⁶ Tefsîr-i Kebîr, VIII, 360. Aynı eser, XIII, 466.

²⁰²⁷ Mâide(5):48; Nahl(16): 36; Enbiyâ(21): 25. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, V, 2362.

²⁰²⁸ Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 42; Fî Zılâli'l-Kur'ân, V, 291.

²⁰²⁹ Ruhbilim-Psikoloji, s. 5.

²⁰³⁰ Burada hemen akla gelen, elbette dinlerin temel prensiplerinden özellikle insanın iç dünyasıyla ilgili olan mânevî ilkeleridir. Fakat dinlerin çoğundaki mânevîlik sistemi ve anlaşılması muhtelif yansıtılmaktadır. Nitekim bazılarına göre hâlâ din ve felsefenin yönünü belirleyen görüşün, ruhun refahıyla beden refahı bir yerde buluşmayacağı ve bu suretle her ikisini de aynı anda ilerletmenin imkânsız olacağıdır. Onlara göre beden ve fiziksel

metodları araştırmakta olan pek çok uzman veya aydın, hatta lider tarafından hâlâ ya tam olarak anlaşılamamakta veya bilinmemektedir.

Üstelik sırf ilim geldikten ve de tefrikanın zararlı, sonunun kötü olduğu, peygamberlerin tebliği ve insanın kendi tecrübeleri ile bilindikten sonra, bile bile insanlar arasında azgınlığın, kıskançlığın veya çekememezliğin, dünya hırsı ile haksız ve aşırı isteklerin vb. görülmesi İslâm'a göre asla kabul edilemez.

Tabii ki bir yerde insanlar arasında bozulma ve ayrılık nedenleri yerleşmişse oraya ilmin gelmesi insanların hemen düzelmesi için her zaman yeterli olmamaktadır. Ayrıca ilimden sonra bölünme, ilmin her zaman insanların düzelmesini sağlayamayacağını da gösterir. Bu da, hakka karşı kulak tıkamanın veya hevânın varlığının etkisinin sonucudur. Ancak bu da doğaldır. Zira sonuçta imtihan vardır.

21- Sosyolojik Olayların Doğru Tahlil Edilmesinin Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı

Kur'ân'ın şartlara göre anlaşılabilmesi ve sâlih insanların yetişmesine katkıda bulunabilmesi için her dönemde toplumsal hayatın sosyolojik ve psikolojik olarak çok değişik yönlerden gözlemlenmesi ve bunlardaki sebep ve musebbebin çok iyi değerlendirilmesi gerekir. Sosyolojik ve psikolojik farklı şartlar, bu hususta perdeyi aralamaya katkıda bulunacağı gibi, Kur'ân'dan herhangi bir meselenin güzelce ve daha isâbetli anlaşılmasına ve sağlıklı bir sonuca doğru gidilmesine de yardımcı olacaktır. O hâlde onu anlamada en güzel ve doğru neticelere varmak için bu gibi meselelerde çok titiz davranmak, bu hassasiyetle sosyal olayları iyice gözlemlemek ve olayların sebeplerini ve onlara etki eden faktörleri de çok iyi tahlil edebilmek gerekir.²⁰³¹

Böyle bir hassasiyetle yapılan çalışmalar ayrıca, insanın derûnî zaafılarından olan hevâyı, hem sosyolojik açıdan hem sonuçları yönünden daha iyi anlamaya da yardımcı olacaktır. Bu aynı zamanda olayları doğuran ve onları türlü yönlerde evrimlendiren nedenleri anlamaya çalışan insanın, kendi iç hayatına da dönmesine de sebep olacaktır.²⁰³² Zaten Kur'ân'ın da daha ziyade ahlâk ve cemiyet hayatı hakkında söylediklerinden, insan psikolojisi ve sosyal hayata bakışını da anlamak mümkündür.²⁰³³ Bunların bir araya getirilmesi ile isâbetli sonuçlara varmak mümkün olacaktır. Çünkü onun bu yönünün, yine onun ışığında çok iyi değerlendirilebilmesi ile hem derûnî hem de dışa dönük şartlar bakımından onun özüne ve çağın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde anlaşılmasıyla ondan yararlanılabilir. O zaman bu, insanın iç yaşantısını da çok iyi ve yakından tanımasına ve psikolojik zaafılarını çok iyi bilmesine de katkıda bulunacaktır.²⁰³⁴

Ama eğer insan, Kur'ân âyetlerini indî bilgi ve inancına göre yorumlarsa ve sadece kendi toplumunun ahvâli ile dağarcığını doldurursa, başka milletleri denemiş olsa bile bu kişi, psikolojik ve sosyolojik gerçekleri iyi kavrayamamış veya bu hususları yeterince dikkate almamış her hangi bir din mensubu veya müteahhasısı gibi olur.

dünya ruhu hapseder. Ayrıca dünyevî ilişkiler ve onların istek ve zevklerine bağlanmak, insan ruhunu prangaya vuran zincirlerdir. Bu nedenle mânevî inançlarla, dünyevî (materyalist) inançlar arasında bir ayrılık meydana gelir. Dünyayı tercih edenler, ruhlarını terk ederler ve tümüyle maddeye köle olurlar. Böylece mâneviyattan uzaklaşırlar. Mâneviyatçılığı tercih edenler ise ruhlarını yükseltmek için kendilerini dünya meşgalelerinden uzağa taşıyacak belirli metod ve yöntemleri takip ederler. Onlara göre ruhun yönelişi dünyevî yaşam ve onun işleri içerisinde geçemez. O bakımdan bedenın ihtiyaçlarını göz ardı ederler ve onun için onlar ruhın özlemlerini yok eden katı fiziksel egzersizler icât ederler. Meselâ bazısı, zayıflama ve incelmeyi ötesinde iskeletlere dönüşüncüye kadar yeme ve içmeyi azaltırlar. Diğerleri bedenlerinin ağırlıklarına demir zincirler eklerler hatta keskin çivili bir yatak üzerinde otururlar ya da uyurlar. (The Religion of Islam, 188.) Ancak her iki tarafı birbirinden ayırmayı ve onların aşırı yöntem ve uygulamaları, elbette Kur'ân'ın asla tasvip etmeyeceği şeyler olup ruhun terbiyesinin ve nefsin olumsuz eğilimlerinin kontrolünün veya frenlenmesinin nasıl olması gerektiği Kur'ân (ve sünnet) tarafından ortaya konmaktadır ki biz de zaten ona dayanarak bu gibi hususlardaki tesbitlerimizi ortaya koymaya çalıştık.

²⁰³¹ Kur'ân İlimleri, s.102.

²⁰³² Ruhbilim-Psikoloji, s. 5.

²⁰³³ Kur'ân Kavramları, s. 328.

²⁰³⁴ Ruhbilim-Psikoloji, s. 4.

22- Kur'an'dan Hüküm Çıkartmada Aslına Sâdik Kalınması

Kur'an'ın özüne sadık kalmak için onun diline ve orijinal metnine de bağlı kalmak esastır. Nitekim Kur'an'ın getirdiği ilâhî hükümler Arapça olarak ifâde edilmektedir. Arapça aslının dışında ona hâkimiyet isnâd edilemeyeceği gibi tercümelerinden de doğrudan doğruya hüküm çıkarmaya kalkışmak yanlış olur.²⁰³⁵ O hâlde onun hükmünün geçerliliği Arapça aslına uygunluk şartına bağlıdır.

Ancak ona gönülden bağlanmak için onun sadece bu Arapça metnini tilâvet etmek de yeterli değildir. Bunun için mutlaka onunla aslına uygun ve anlamı gereğince amel de edilmelidir.²⁰³⁶ Hatta ondan önce indirilmiş olan semavî kitaplardan yararlanmada, onların Kur'an'a uygunlukları ve onun onayından geçmiş olmaları şartıyla hükümleri ile amel edilebilir. Aksi hevâyâ uymak ve²⁰³⁷ Kur'an çizgisinden ayrılmak olur.

23- Kur'an'ın Anlaşılması ve Saptırılmaması

Her şeyden önce imanlı, iyilik ve hayır sahibi olmayı emreden, hevânın en büyük engeli olan Kur'an'ın üstün yönlerinden yeterince yararlanabilmek için onun çok iyi düşünülmesi, dar düşünce potalarına dökülerek daraltılmaması ve çok iyi anlaşılması gerekir.²⁰³⁸

Nitekim Kur'an kendi düşüncesinin önünü gölgeleyen hevâ ve köhne zanların mutlaka aşılmasını, sağlıklı bilgiye sahip olunmasını, onu anlama ve anlamlandırmada çok titiz davranılması istemektedir. Bu, onun düşünce güneşinin âdeta bütün şa'sa'asıyla açık gökte parlamasıyla mümkün olacaktır.²⁰³⁹

Aksi hâlde ilâhî mesaj amacından saptırılır ve o zaman onda olmayan şeyler ona sokulup âyetlerinin evrensel anlamı daraltılır, çarpıtılır bu da insanları Kur'an'dan uzaklaştırarak kötü davranışlara yönlendirir. Tıpkı, sırf ihtilâf çıkarmak veya menfaat sağlamak amacıyla, Yahûdî din adamlarının kitaplarını, kendi keyiflerince ve hevâlarınca manalandırmaya ve yorumlamaya kalkıştıkları gibi, Kur'an'ı yorumlamak olur ki bu, Kur'an'ın reddettiği bir durumdur.²⁰⁴⁰ Kur'an, insanın güzel düşünceli, sağlıklı bilgiye sahip erdemli vb. yetişmesini ister. Aksi hâlde, iyi niyet veya bilgi ile erdemli insan olunması engellenir.

24- İlâhî Talimatların İyi Bilinmesinin İnsanların Dostluğuna Katkı Sağlaması

Kur'an'da, Yüce Allah'a inanan insanların hep birlikte O'na sarılarak saygı ve hoşgörü ile huzur ve barış içinde yaşamaları istenmektedir. Nitekim onların amaçları bu şekilde bir olup hepsinin Yüce Yaratan'ın rızâsına ermesidir. Çünkü O, kullarının birbirine düşman olup ateş püskürmelerinden değil, kardeşlik, barış, sevgi ve saygı içinde yaşamalarından hoşlanır.²⁰⁴¹ Zaten dinler insanları birbirine sevdirmek, dost yapmak, mutlu kılmak için gönderilmiştir. Nitekim erdemli insanların da, onların sağlandığı sosyal ortamların ürünü olduğu söylenebilir.

O hâlde insanların erdemli olması, barış ve huzurun sağlanmasına, Yüce Allah'ın emirlerinin önce doğru ve düzgün olarak algılanıp sonra pratiğe dönüştürülmesi sorumluluğunun yerine getirilmesine bağlıdır. İşte o zaman, kullar arasında husumet olmaz ve Yüce Allah sevgisi ile herkes birbirine dost olur. Zaten O, bütün yaratıkların Yüce Rabb'i olup insanların birbirine düşman olup birbirlerini kırmalarına asla râzı olmaz.²⁰⁴²

²⁰³⁵ Zümer(39): 28; Ra'd(13): 37

²⁰³⁶ Mâide(5): 48; Nisâ (4): 105.

²⁰³⁷ Ra'd(13): 37. Bkz. **Hak Dini Kur'an Dili**, V, 156.

²⁰³⁸ Sâd(38): 29. Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, XIX, 72.

²⁰³⁹ **Kur'an Ansiklopedisi**, V, 116, 117, 188.

²⁰⁴⁰ **A.g.e.**, V, 116, 117.

²⁰⁴¹ Bkz. **Âl-i İmrân**(3): 103 ; **Hucurât**(49): 10; **Mümtehhine**(60): 7. vd. Bkz. **Kur'an Ansiklopedisi**, V, 105.

²⁰⁴² **A.g.e.**, V, 105.

25- Dinin Keyfi Hareketlerde Bulunarak Yozlaştırılmaması

İnsanlardan gerçek mütedeyyin ve erdemli olanlar dinin yozlaştırılmasına asla taraftar olmazlar. Bu dine ve onun sayesinde sahip olacakları vasıflara ve kazançlara aykırıdır. Örneğin *Câsiye Sûresinde* Yahûdilerin keyfî hareketlerle dini yozlaştırmalarına değinilir ki²⁰⁴³ bundan kesinlikle sakınılmalıdır. Çünkü Yahudilerin ve Hristiyanların takip ettikleri dinler, kendi hevâ ve hevesleriyle, gönülleri keyfince uydurdukları hurafelerden, din adına ortaya konulmuş bozulmalardan ibaret olmuştur. Bu ise dinlerin başka şekillere sokulmasına neden olur. O zaman bu, din ile insanlara kazandırılması gereken güzel vasıflardan onların yoksun kalmalarına ve peygamberlere indirilen kitaplara, İslâm ve ihsân esaslarına değil, kendi keyiflerine tâbi olmalarına yol açar.²⁰⁴⁴

26- Din Mütihazlarının Yahudi Âlimleri Gibi Dini Yozlaştırmaması

Dinden, ruhuna uygun ve gereğince yararlanmak için onu yozlaştırmaktan uzak durulmalıdır. Meselâ Yahudi toplumunda peygamberlerin dâveti üzerinden uzun zaman geçmesiyle fîsk çoğalmış, din yozlaşmış²⁰⁴⁵ ve âlim diye geçinenlerin bir çoğu esas kutsal kitaba yazdıkları şerhlerle, tefsirlerle onu istedikleri şekilde yorumlamış ve bu nedenle dinleri dejenerasyona uğramıştır.

Kur'ân bu gibi durumlara karşı insanı uyarak sağlıklı bilgilere sahip olmalarını, maddeten ve mânen yükselmelerini ve yücelmelerini, bunun için onu doğru anlamalarını yozlaştırmamalarını istemektedir. Çünkü dinin, fert ve toplum üzerindeki etkisi buna paralel olacaktır.

Zira din doğru kavrandığı takdirde, insanların kendi dünya tutkularıyla onu bencilliklerine âlet etmeyeceklerdir. Aksi takdirde bu husustaki yasak engellenmiş olacaktır. Bununla birlikte hevâ ve dünya tutkusu, dar görüşlülüğe, dini daraltmaya yol açacaktır. Halbuki Kur'ân'da, hemen hemen her sûrede kısa veya uzun anlatımlarla evrensel, kapsamlı, birleştirici düşünceler yer almaktadır.²⁰⁴⁶ Bu anlaşılır ve kitaplar hakkıyla uygulanırsa düşmanlıklar biter, ayrılıklar ortadan kalkar, üstün meziyetlere sahip insanlar çoğalarak hepsi birlik ve beraberlik içinde bir bütün olurlar.²⁰⁴⁷ Aksi takdirde Yüce Allah'tan gelen kitaba sahip olduklarını söyleyenler, hayallerine göre O'nun adına yine kullarına düşman olurlar. Bu da, doğru olarak alınan din, ilminin ve eylemin beraber olmasının zorunluluğunu göstermektedir.

Ama eyleme dönüşebilecek bilginin de partik hayatta yararlanılabilecek bilgi olmasına özen gösterilmelidir. O hâlde gereği yapılacak olan, ilimden sonra ebedi mutluluğa götürecek olan ve olması gereken, amelin gereğince yapılmasıdır. Bütün bunları dikkate almayıp hevâdan yana olduğu takdirde Yüce Allah, zaten Hz. Peygamber'e hevâ ve keyiflerine uyup dini yozlaştıran, O'nun emirlerini çarpıtıp bölünmeye, gevsemeye, umursamazlığa yol açan kimselerle hiçbir ilişkisinin olamayacağını ve onlara uymaması gerektiğini bildirmiştir.²⁰⁴⁸

27- Kişisel Nefsin Kötülüğüne Hâkim Olunması ve Cemiyete Sirayetinin Önlenmesi

Kur'ân öncülüğünde nefisle mücâdelenin ön planda tutulması, onun zararının yalnız sahibine dokunmasından değil, cemiyete sirâyet etmesi noktasından da mütâlâa edilmelidir. Örneğin nefis bazında kendi ruh dinçliğini temin edemeyen, dâhili çelişkilerini halledemeyen insan, ruhsal olduğu kadar, sosyal açıdan da çelişkiler içine düşer. İçindeki çelişkilerden biri diğerini alt edemediği müddetçe de o insan çelişkili olarak yaşamaya devam eder. Bu da, onun kişiliğini ve içinde bulunduğu toplumu büyük oranda çelişkiler ve sorunlar yumağı haline getirir.

²⁰⁴³ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 109.

²⁰⁴⁴ A.g.e., V, 103.

²⁰⁴⁵ Nisa(4):44, 46. vd. Kur'ân Ansiklopedisi, V, 103.

²⁰⁴⁶ A.g.e., V, 16, 117.

²⁰⁴⁷ Bkz. A.g.e., V, 105.

²⁰⁴⁸ En'âm(6): 159.

Bu nedenle naslar, sosyal yaşantıya fazlasıyla önem vermekle birlikte ruhsal bunalımlarla cemiyet hayatına ket vuran nefsin çelişkileriyle de mücadele etmeyi ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda mekkî sûrelere bakıldığında, onlarda insan zaafının üzerinde önemle durulduğu ve onların gâyet derin ve güçlü psikolojik etki yüklü oldukları görülecektir.

28- Allah'ın Rızasını Gözeterek Hayırda Yarışılması

Yüce Allah'ın hidâyeti ve yardımı kâmil, faydalı ve şerefli olan hidâyetin tâ kendisidir. Bu nedenle onun muhtevâsı, bütün emredilen şeyleri yapmayı ve nehyedilen bütün şeylerden sakınmayı içerir. O hâlde Yüce Allah'ın emrinin taalluk ettiği her şey, ya yapmak veya yapmamak cinsindendir. Bu da, ya kalplere ait ameller, meselâ Yüce Allah'a iman edip ona teslim olmak; ya da uzuvlardan sâdır olan ameller, meselâ namaz kılmak veya yapmama cinsinden olan ve uygun olmayan her şeyden sakınmak ve onları yapmamaktan ibaret olanlardır.²⁰⁴⁹ Her hâlükârda Allah Teâlâ göklerle yer arasında bulunan her şeyi yarattığı için onların da yaratıcısıdır.²⁰⁵⁰ Onun sayesinde yapılanlar da, onun irâdesi doğrultusunda olmamak asla düşünülemez.

Öyle ise onun yaratmakta olduğu bütün amellerde daima O'nun rızasını gözetmek gerekir.²⁰⁵¹ O halde kul, iyilik etmede, fenalıktan çekinmede sürekli ve değişme istidadı ile hep fazileten yana olmalıdır. Nitekim Allah Teâlâ'nın rızâsı hayırdan, iyi şeylerden yana olduğu için Kur'ân'da insanlara, hep hayırlara koşma teşvîk edilerek bu, “*Öyleyse hayırda yarış edin*” şeklinde ifade edilmektedir.

29- İyi Olunması ve İyilere Destek Olunması

Yüce Allah'ın rızasına uygun iyi bir insan olma gayreti yanında, diğer iyi insanlarla da gönül birliği ve dayanışma içinde olmalı ve onlara destek olarak onları gözetmek de gerekir. Bu meyanda, birlikte olunan, Yüce Allah'a yalvaran ve hep O'nun rızâsını isteyen kullarla beraber olmaya candan sabretmek, ama asla dünya hayatının süsünü isteyerek o kimselerden gözleri alıkoymamak gerekir.

Hatta insan, örnek alabileceği önemli simalara yetişebilmek veya onlarla beraber olabilmek, onlara katılabilmek için de nefisle mücadele etmelidir ki buna münâfese diyoruz. Ama bu, Yüce Allah'a itâat, şerâatini izlemek ve O'nun son indirdiği ve kendisinde insanın ameli ile ulaşacağı şerefin, aksi halde düşeceği zilletin haber verildiği Kur'ân'ı tasdik edip yaşamakla mümkün olur. Ama bunu kabul etmeyen, Yüce Allah'ı anmaktan kalbini alıkoyan, nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kimseye de itâat etmemek gerekir.²⁰⁵²

30- İnsanlardan Kötülerin Yanında İtâatkâr İyilerinin de Bulunduğunun Farkında Olunması

Her toplumda ilâhî emirleri ve yasakları gözetmeyenlerin yanında, onlara riâyet eden itaatkârlar, temiz ve erdemli insanlar da bulunmaktadır. Bunun asla gözardı edilmemesi gerekir. Örneğin ehl-i kitaptan çoğunluğu oluşturan fâsıkların dışındakiler, dinlerine bağlı olanlardır. Bunu Kur'ân'dan anlıyoruz. Çünkü onda bu anlamda bir söz kullanıldığı zaman mutlaka istisnâ da kullanılarak toplum içindeki iyiler, kötü vasfın dışında tutulmuştur.²⁰⁵³ Bu nedenle ehl-i kitabın tamamı için söylenmediği gibi her topluluğun tamamının da sapıklık içinde olduğu söylenemez. Nitekim onların çoğu, dinin ruhundan uzaklaşmış olmakla birlikte dinin ruhuna bağlı olan temiz, samimi, ihlâslı olan insanlar da vardı. Bir âyette²⁰⁵⁴ geçtiği üzere, bu sosyolojik

²⁰⁴⁹ Tefsîr-i Kebîr, IX, 497, 498.

²⁰⁵⁰ A.g.e., XIX, 71.

²⁰⁵¹ Sâd(38): 28; Beyyine(98): 5.

²⁰⁵² Kehf (18): 28. Bkz. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XV, 8578; Aynı eser, V, 2362, 2363.

²⁰⁵³ Nisa(4): 162; Bakara(2): 83; Al-i İmran(3): 75.

²⁰⁵⁴ Al-i İmrân(3): 110.

gerçek anlatılmakta ve başka âyetlerde de bu hususa daha açık bir şekilde vurgu yapılmaktadır.²⁰⁵⁵

O hâlde toplumlara göre az veya çok olacak şekilde oranları değişmekle birlikte, biraz önce Yahudiler örneğinde görüldüğü gibi Yüce Allah'ın emirlerine riâyet etmeyen itâatsizler de olmuştur. Kur'ân buna benzer durumlarda, hiçbir millete bütün bireylerini kapsayacak şekilde genel hükümle fık damgasını vurmamıştır. Ama Kur'ân bazan, «كثير» “*bir çok*”, bazan da, «أكثرهم» “*çokları*” deyiimiyle onların arasında fâsıkların çoğunlukta olduğunu haber vermiştir.²⁰⁵⁶ O hâlde ön yargılı olunmamalı ve bütün insanlar veya bir toplum toptan kötü olarak kabul edilmemelidir.

31- Toplumun Kişilik Üzerinde Çok Etkili Olan Rolünün İyi Yönlendirilmesi

İnsanın kişiliğinin veya şahsiyetinin belirgin karakterler kazanmasında, hatta biyolojik özelliklerinin bile şekillenmesinde etkin olan bir çevre faktörünün rol oynadığı bir gerçektir. Öyle ki bu, ona kabul edebileceği uyarılar yoluyla etki yapabilecek tüm dış etkenler topluluğunu ve koşullarını içerir. Nitekim psiko-sosyo incelemelerin verilerine göre, insanın zaafı yanında içinde yaşadığı toplumun ve kültürün de kişilik üzerinde çok açık bir şekilde rolü olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁵⁷ O hâlde toplumda yerleşmiş olan olumlu veya olumsuz ahvâl ve gidişat insanın iç içe bulunduğu ve yetiştiği ortam onun, güzel **şeyleri** yaşama istidadının oluşmasında veya tersinde çok önemli bir faktördür.

32- Toplumda Olumlu Olan Değerlere Bağlanması

İnsan sosyal hayatta kendini bir takım yargıların veya değerlerin içinde bulur. Hatta bunlar arasında bocalayabilir. Ancak bunlardan iyi gelenekler örf olmakla birlikte, dine uygunlukları ölçüsünde onlara uyulur. Fakat akla, mantığa ve dinin ruhuna aykırı, insanları bağlayıcı, köstekleyici olanlarına uyulması doğru olmaz.. Nitekim Yüce Allah'ın kötü şeylerle ilgili yasağı hakkında emirleri vardır.²⁰⁵⁸ Bu doğrultuda insan zaten toplumun değerlerini kabullenmeye hazır olup bunların içinde bulunan güzel gelenek ve alışkanlıklara sıkı sıkıya bağlanabilir. Hatta insan, eğer toplum değerlerine uygun yetişmişse bu çok kolay olur.

Nitekim iyi veya kötü şeklinde bir takım değerlerin kişi tarafından ayırt edilmesi diye tanımlanan ahlâkla ilgili pek çok değer de insanın yaşadığı toplumda hazır bulunur. Zaten bireyin benimsediği çevrenin veya toplumun kendine özgü eğilimlerinden bizzat kendi çıkardığı sonuç, onun ahlâkî hareketlerini de idâre eder. Buna rağmen insan zihninin gelişmesinde ve bu yolla kişiliğinin biçimlenmesinde, bu kadar etkili olan değerler ortamının oluşturulmasına insan katkıda bulunabilir. Böylece yeni gelen kuşağın içinde yaşayıp geliştiği güzel bir ortam vardır.

Ancak her yaşta insana, hayata ve içinde yaşadığı medeniyet çevresine uygulanması için gerekli olan işaretleri vermek ve insanı bu işaretleri almaya kabiliyetli hâle getirmek demek olan²⁰⁵⁹ terbiye verilse de kişinin bulunduğu ortamdan aldığı kültür bundan çok daha etkili olmaktadır. Çünkü sosyo-kültürel etkilerin hepsi birey tarafından hazmedilmiş şekilde ve uyarı olarak bireyi etkiler ki kişinin ahlâkının, dinsel inançlarının var olmasını sağlayan da bu faktördür.

Ancak hangi kültür olursa olsun, bireylerin dinsel tavırlarının içinde yaşadıkları çevreye, özellikle aileye sıkı sıkıya bağlı olduklarını psiko-sosyo alanda yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır. O hâlde sosyal kurumlar arasında hiç biri, aile ve din kadar böylesine bir duygu, yapı ve ilişki uyumluluğunu gerçekleştirememektedir.²⁰⁶⁰

²⁰⁵⁵ Âl-i İmrân(3): 113, 114. vd.

²⁰⁵⁶ Kur'ân Ansiklopedisi, V, 102.

²⁰⁵⁷ Din Psikolojisine Giriş, I, 74- 76.

²⁰⁵⁸ Bkz. A'râf(7): 28; Şua'râ(26): 74; Yûsuf(12): 78; Lokmân(31): 21; Zuhurf(43): 22, 23; Enbiyâ(21): 53.

²⁰⁵⁹ Ruhbilim-Psikoloji, s. 4,5.

²⁰⁶⁰ Kur'ân Kavramları, s. 328.

33- İçindeYaşanılan Ortamın veya Çevrenin Her Bakımdan İyileştirilmesi

İnsanların kişiliğini oluşturan öğelerin bir kısmı biyolojik temeli olan kalıtımla ilgili yapı, güdüler, organizmaya en yakın olan dürtüler, diğeri ise, din, ahlâk yasaları, kültür, uygarlık gibi tüm toplum düzeninin birey psikolojisini etkileyen güçlerdir.²⁰⁶¹ Bunlar, yaşamında kalıtsal biyolojik koşullarla beraber yaşamda, ekonomik, sosyal, siyasal, hatta fizikî ortam olarak birbiri içine geçmiş haldedirler.²⁰⁶² Hatta bu nedenle, insanın etkilenmesi çok karmaşık bir bütün içinde olduğundan bunlardan din, başlı başına diğerlerinden soyutlanamaz.²⁰⁶³ Ama her hâlükârda bu biyolojik, dinî ve kültürel her iki yönün bütünlük göstermesiyle bireyin kişiliğinin oluşması mümkün olur. Bu kompozisyon içinde kısaca kişilik, bireyin doğuştan getirdiği genetik faktör ile daha sonra çevre faktöründen etkilendiği davranışlarının uyumlu bir bütünü olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁶⁴ İşte biraz önceki maddede de belirttiğimiz üzere bu bütünün mükemmel olmasıyla çok etkili olduğunu vurguladığımız iyi bir çevre veya sosyal ortamın oluşturulması gerekir. İnsan bunu sağlayabilir.

Çünkü insan sadece canlı olma niteliğinde kalmayan, diğer yanıyla insanî varlığını kuran, değerlerini iyileştirebilen, insana özgü zekâ ve seçme yeteneğine sahip olan ve bu nedenle canlı bir varlık olmayıp aynı zamanda mânevî yönü olan bir varlıktır. Zaten o, çevresini ve kendisini bir obje olarak kavrama gücüne sahip olan maddî ve mânevî bütünlüğü ile değer ifâde eden şerefli bir varlık olup hayvandan farklı olarak içinde yaşadığı çevreyi bile değiştirebilen bir varlıktır. Bu güç hayvanda yoktur.²⁰⁶⁵ İşte bunun sayesinde, maddî ve mânevî kurduğu güzelliklerle dünyada kendisini iyileştirerek olgunlaştırabilir ve çevresini de iyileştirerek kendi lehine çevirmek suretiyle vahiy kültürünün donanım ve ahenginin, yansımalarının içinde hissedilebileceği bir ortam hâline getirilebilir.

34- Kur'ân'a Sarılarak İçinde Yaşanılan Ortamdaki Eksiklerin ve Zararların Daha İyi Görülmesi

İnsan o zaman kendisine ve diğer insanlara hak gözüyle bakar, hem kendi eksiklerini hem de onların eksiklerini daha iyi görür ve bulunulan durumu daha isâbetli değerlendirir. İnsanlar doğru yoldan sapmışsa ve buna bağlı olarak düşüncelerini, söz ve nizamlarını, hüküm ve kanunlarını, değer ve ölçülerini hiçbir bilgiye veya hidâyet kaynağına sahip olmadan, yani aydınlatıcı hiçbir kitaba dayandırmadan yerleştirmeye çalışmışsa, onların bu hâlleriyle bataklıklara nasıl saplandıklarını görür ve mutlaka bataklıkların içerisinde kaybolup gidecekleri²⁰⁶⁶ kanaatine varır. Ama bu hâllerinden nasıl daha iyi hâle getirilebileceklerini de bilir. Çünkü o, referans olarak aldığı vahiy kültürü ile daha sade ve düzenli bir hayatın farkına varmaktadır.

35- Ortaya Konan Beşeri Kültürlerin Asla Din Gibi Tatmin Edici Olmaması

İnsanlık tarihinin hiçbir döneminde beşerin ortaya attığı ahlâk teorileri gelişen kültürler, maddî bolluk, refah vb. istenen şekilde insanların mânevî yönünü tatmin edememiş ve ona huzur verememiştir. Aksine ümitsizlik, tatminsizlik, edebisizlik, hayasızlık vb. ürünü hastalıklar ortaya çıkmış ve insanlar boşluğa, bunalımlara vb.sürüklemiştir.Hatta daha ileri giderek aşkın boyutunu inkâr eden, mutlak değerlere imanı yok sayan bu tip kültürler, insanları mutsuzluğa, kargaşaya, toplumları parçalanmaya sürüklemişlerdir. İnsanın mânevî yönü tatmin olmayınca geriye sadece insanların veya toplumların büyüme hırsı, hâkimiyet tutkusu, bitmek bilmeyen çatışmalar vb. kalmaktadır.

²⁰⁶¹ Din Psikolojisine Giriş, I, 71, 121.

²⁰⁶² Kur'ân Kavrmaları, s. 328.

²⁰⁶³ Din Psikolojisine Giriş, I, 71, 121.

²⁰⁶⁴ Bkz. Din Psikolojisine Giriş, I, 71- 73.

²⁰⁶⁵ A.g.e., I, 121, 122.

²⁰⁶⁶ Tasavvufun Ana İlkeleri, s. 42; Fî Zılâli'l-Kur'ân, V, 291.

O zaman bunların altında yatan ve en önemli nedenlerinden biri olan hevânın ferdî ve içtimâî hayata yönelik olumsuz etkileri ortaya çıkmaktadır. Bu da ancak vahiy kültürü ile veya insanoğlunun inanç ve düşüncelerinin iyileştirilmesiyle ortadan kalkabilir. Aksi hâlde, hemen hemen her yerde ve her zaman iyi ile kötü, mutluluk ile üzüntü, bilgi ile akılsızlık, fazilet ile fenalık iç içe girer ve her şey karmaşık hâlde sürüp gider. Böylece saf ve sade bir şey kalmaz, bütün faydaların yanında mahsurlar da yer alır. Bu da böyle bir durumda hevâdan uzaklaşma ile erdemli ve huzurlu olunamayacağı²⁰⁶⁷ gerçeğini ortaya koymaktadır.

36- İnsan İçin Vahiy Kültürünün Gerekliliğinin Kendiliğinden Anlaşılması

Vahiyle gelen, hevâ ve heves değil gerçek ilimdir. Bu ilim geldikten yüce kitabın âyetleri ile Allah Teâlâ'nın hükümleri bilindikten sonra, bilfarz hevâ ve onun sahiplerinin heveslerine asla uyulmaması gerektiği anlaşılır.²⁰⁶⁸ Çünkü Kur'ân buna hem layık olma hem de hak olması yönüyle her kitabın üstünde ve bütün milletler üzerinde hâkim olan bir kitaptır. Aksi hâlde iş, hevânın güdümünde olan kişilerin veya toplumların nefislerinden ve hevâlarından kaynaklanan taleplerine kalır; her taraf fitne ve fesâdın, her türlü kötülüğün kol gezdiği ortamlar hâline gelmeye geber olur. Bu vb. hallere özü itibarıyla karşı çıkan vahyin değeri, üstelik bu hâliyle onun değerler ve ortamlar açısından hissedilmesinin gerekliliği ortaya çıkar ki zaten onun özü ve son şekli de Kur'ân'dır. O hâlde insanları ve toplumları ahlâkın ve toplumun bütün değerlerinin veya yargılarının onun süzgecinden geçmesi ve iyi olanlarının kalması, kötü olanlarının dışlanması zorunluluğunu getirir. Nitekim İslâm'ın ilk dönemlerinde toplumun değer yargıları açısından böyle olmuştur.

37- Sosyal Hayatta Dinin Çok Önemli Olması

Bireyleri ve toplumları etkileyen ve sosyo-kültürel bir kurum olan dinin²⁰⁶⁹ yine onlar açısından önemi çok büyüktür. Çünkü onun sayesinde insanlar güzel ahlâklı ve güzel davranışlar, güzel ilişkiler sergiler, duyarlı, faydalı, birbirinin hakkını korur, amelde ve sosyal ilişkilerde kusur ve noksandan sakınır vb. böylece doğru yol üzere olurlar, onda sebat ederler, hatta ona kılavuzlayan kimseler olurlar.

Bu şekilde insan ruh yönünden kuvvetlenir. Ruhun kuvvetli olan insan, aynı zamanda ahlâklı olur. Zaten kişinin ahlâksız davranışlarda bulunmasını önleyen sebepler, ruhun kuvvetinden doğar. Böylece ruhtaki inanç ve irâde gücü arttıkça insan kötülüklerden daha kolay sıyrılır ve daha kolay olgunluğa erer. Bunun da toplumun olumlu yönde değerlerine ve gelişmesine katkısı olur. İnsanların güzel davranışlarıyla sadece Yüce Allah'a itâat etmek suretiyle nefisleri temizlenir ve yücelir.

Ancak insanlar kötü alışkanlıkları ve amelleri yüzünden nefislerini kirletir ve onları alçaltır, ziyâna uğratar.²⁰⁷⁰ O zaman da hırs, intikâm, açgözlülük, kin, zulüm, kıskançlık, merhametsizlik gibi çeşitli arzuların hâkimiyeti her türlü ruh kirlenmesinden ve güçsüz kalmasından dolayı meydana gelir ve bunun da sosyal hayatta zararları olur.

38- Kur'ân'da Mesaj Amaçlı Verilen Örnek Olayların Dikkate Alınması

Kur'ân'da Yüce Allah'ın gönderdiği emirleri ve yasakları, helâlleri ve haramları, vaktiyle vukuu bulmuş ibret verici olayları, birlikte anlatarak veya bunlardan örnek kabilinden kesitler sunarak, insanlığı doğru yola iletmek, temelinde inançları ve düşünceleri vahye dayanan terbiyeli, erdemli insanların oluşmasını sağlamak, aralarında muhabbet, huzur vb. olacak hayat esaslarını ikâme etmek²⁰⁷¹ isteği anlaşılmaktadır.

²⁰⁶⁷ Kur'ân Kavramları, s. 328.

²⁰⁶⁸ Hak Dini Kur'ân Dili, V, 157.

²⁰⁶⁹ Kur'ân Kavramları, s. 328.

²⁰⁷⁰ Şems (91): 8, 10. Bkz. ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr, VIII, 530.

²⁰⁷¹ Ruhbilim-Psikoloji, 4; Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân, s. 75.***

Yüce Allah'ın bu şekilde insanları mutlaka ıslah etmek, onlara ilgisini devam ettirmek istediğini bazı ilâhî buyruklardan anlamak da mümkündür.²⁰⁷² Nitekim daha önce de mezkûr olduğu üzere Kur'ân'da kendinden önceki kitaplara veya kitaplılara da işâret edilmektedir. Bu anlamda Yüce Allah Tevrât'ı önceki nesillerin helâkenden sonra insanlar için hidâyet rehberi ve rahmet olmak üzere vermiştir ki önceki nesillerin hâlini düşünsünler, ibret ve öğüt alsınlar, kendilerini düzeltsinler de hevâlarının esiri olan meselâ Firavun ve askerleri gibi haksızlık yapıp onların âkıbetlerine uğramasınlar.²⁰⁷³

Ancak bunlardan O'nun öğretilerini sürekli izlemek gerektiğini de anlıyoruz. Çünkü dar veya zaruret zamanlarında olduğu gibi onların insanların mutluluk hallerinde de hayatlarında görünmeleri istenmektedir. O zaman bu, vahye göre hem iyi hem de kötü kişinin gerçek doğasının bir imtihanı olacaktır.²⁰⁷⁴ Çünkü bunun sonucuna göre Yüce Allah'tan sevgi ve saygı duyanların, emirlerini izleyerek güzel davranışlar sergileyenlerin, onların aksine iki cihanda mutlu olacakları anlaşılmaktadır.²⁰⁷⁵

39-Dini İyi Bilen ve Onu Yaşayan Toplamların Hayırlı Olması

Her yönden toplumuyla bütünleşmiş barışık, onun iyiliği yönünde ve fikir açısından onlar hakkında güzel düşünceleri olan, toplumunun gerçeklerini ve dinini iyi bir şekilde öğrenmiş olan eğitimli, terbiyeli fertlerden oluşan toplumlarda herkes birbirinin iyiliklerini teşvik eder, kötülüklerini engeller, o toplum bölük pörçük, dağınık, birbirine düşman bir topluluk olmaktan çıkar; başıboş, önü alınamaz, sonsuz istekleri firenlenemeyen veya engellenemeyen topluluk olmaktan uzak olur. Bu şekilde inançlarının da gereğini hakkıyla yaparak dünyada gelmiş geçmiş en hayırlı milletlerden birisi hâline gelebilirler.

Nitekim Kur'ân'da, vaktiyle böyle mü'minlerin olduğu haber verilmektedir. Ancak onlarla ilgili âyetlerde sayılan nitelikleri taşıyan, inançlı insanlardan oluşan, hayırlı olan o topluluğun vasıfları zaten iyi ve erdemli insanların belirgin özellikleridir. Böyle bir topluluk elbette, hem hevâsına gem vurmuş, hem ferdî hem de sosyal açıdan herkese örnek teşkil etmiş ve en hayırlı bir topluluk olmuştur.²⁰⁷⁶

Zaten Hz. Muhammed'in peygamberliğine inananların ve onun dinine mensup olanların bu şekilde güzel vasıflarla bezenmiş oldukları bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Hz. Peygamber ve sahabileri dine ve insanlara karşı görevlerini layıkıyla yerine getirmek suretiyle Yüce Allah'a inanç ve sıkı bir teslimiyetle iyiliği emreden, kötülükleri de men eden hayırlı bir topluluk olmuştur.²⁰⁷⁷ Dolayısıyla o toplulukta yer alan herkes birbirine hak ve fazileti tavsiye etmiştir.²⁰⁷⁸ Bu şekilde iyiliği ve doğruluğu emretmek, kötü olan şeylerden nehyetmek her müslüman için sadece bir hak değil, aynı zamanda bir görevdir. Böylece her mümin din kardeşinin maddî saadetine olduğu kadar, manevî kurtuluşuna da ilgisiz kalmamış olur.

O hâlde insanlar aralarında fazileti, takvâyı ve bu güzel davranışları veya ilişkiyi hâkim kılmak için birlik ve beraberlik içinde bu yönde gayretli olmalıdırlar.²⁰⁷⁹ Bu ahlâkî tesânüd İslâm'da o kadar büyük öneme sahiptir ki Kur'ân bunu, biraz önce mezkûr olduğu üzere tarihte benzerine rastlanmayan en mükemmel bir ümmet için belirleyici, farklı bir özellik olarak

²⁰⁷² Nahl(16): 43, 44. vd.

²⁰⁷³ Kasas(28): 43.

²⁰⁷⁴ Muhammed(47): 31; Enbiyâ(21): 35; Mülk(67): 2. Bkz. *The Religion of İslâm*, s. 193.

²⁰⁷⁵ Tâhâ(20): 82; Sâffât(37): 46, 47; Duhân(44): 55; Muhammed(47): 14; Vâkıa'(56): 19. vd. Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, X, 5258; Aynı eser, XIII, 7298, 7299.

²⁰⁷⁶ Bkz. *Kur'ân Ansiklopedisi*, V, 101.

²⁰⁷⁷ Âl-i İmran(3): 110. Bkz. *Kur'ân Ansiklopedisi*, V, 101.

²⁰⁷⁸ Asr(103) : 3; Beled(90): 17, 18.

²⁰⁷⁹ Mâide(5): 2.

sunmaktadır.²⁰⁸⁰ Benzer ahvâl ve niteliklerle muttasıf olan iyi insanlar, sosyal hayatın bir parçası olarak ellerindeki imkânları başkalarıyla paylaşırlar ve başkaları için faydalı olurlar.²⁰⁸¹

O hâlde mü'minler için bu gibi güzel özelliklerin kalıcı olmasında, olumsuz eğilimlerinin kontrol edilmesinde, inançlı, erdemli ve iyi bir kişiliğe sahip olmalarında vahyin katkısı asla inkâr edilemez. Bu durumda onun bir gereği olarak herkes önce kendi nefesine karşı kendisini kontrol altına almalı, sonra İslâm'ın kendisine bir vecîbe olarak yüklediği kötülükleri engelleme görevini yapmalıdır. O zaman insanların yer aldığı toplumlarda önce bireysel otokontrol, sonra sosyal otokontrol sistem oluşacak ve güçlenecektir.

40- İnsanın Mükemmel Olma Gücüne ve Kabiliyetine Sahip Olması

Mükemmel bir insan olmak, her zaman insanın elindedir. Zira Kur'ân'dan insanın mutluluğunun, mükemmelliğinin, sözünün, fiilinin, hareketinin, sükûnunun vb. sadece O'nun irâdesi doğrultusunda olması durumunda -ki bu onun elindedir- doğru olacağını, hatta bu şekilde davranan insanın, insanlık mertebelerinin en üst noktasına veya meleklerin mertebelerinin ilk noktasına varan kimselerden olabileceği anlaşılmaktadır.²⁰⁸² O hâlde insanın bu yönünü iyi değerlendirmesi ve bu hususta sürekli gayret içinde olması gerekir.

O zaman bu, meziyet sahibi olan insanın yapabileceği bir şeydir. Zira Yüce Allah insanın ömrü boyunca yapacağı işlerin çekirdeği olan kabiliyeti, onun yaratılışına çizmiş olup²⁰⁸³ kul, hevâyâ karşı her zaman meziyetli ve erdemli bir kul olma imkânına sahiptir.

Ancak kul, her türlü fiil ve davranışının mi'yârı olan dinî talimatlara dâima uymalı ve bütün bunları dâima günlük hayatın her ânında yaşamalıdır. Bu nedenle dini yaşayışı, ibâdet zamanlarına has olarak algılamak yanlıştır. Güzel davranışlar sergileyerek hayatın her safhasında güzel ahlâklı ve olgun birer mü'min olarak yaşamak mümkündür. Bu şekilde her yerde, her zamanda ve her şartta aynı ahlâkî olgunluğu gösterecek erdem sahibi olma imkân dâhilinde olacaktır.²⁰⁸⁴

41- Dinin Sosyolojik ve Derûnî Açıdan İnsanlar Üzerinde Etkili Olması

İnsanların veya sosyal ortamın iyileşmesinde dinin olumlu rolü ve etkisi asla ihmâl edilemez. İnsanlar, din tarafından ortaya konulan bazı müeyyide veya teşviklere göre yaşarken, birbirlerine karşı zorunlu olarak uymakla sorumlu ve yükümlü oldukları dinî, hukukî, ahlâkî vb. karşılıklı hakları, vazifeleri ve sorumlulukları dikkate alırlar. İşte o zaman toplumda daha iyi bir düzen olur, insanların ve toplumların huzur ve güven içinde birliktelikleri sağlanarak mutlu olurlar. Hatta güzel davranışlarda bulunarak birbirlerine karşı diğergamlık, sevgi vb. duyguları beslerler.

Örneğin sosyal bir varlık olan insanın oruç gibi bir ibâdetle hissettiği açlık, tamamen bedenî (fizyolojik) bir olaydır. Ama bu olay, kendi irâdesiyle insana maddeye yenilmemeyi, ona hâkim olmayı öğretir. Bununla birlikte fakirin, muhtaç kişinin açlığını ona nefsinde tattırır, onun psikolojisini yaşatır. Üstelik açlığı tattırarak ona nimetlerin kadrini bilmeyi öğretir. Bu şekilde kişi etrafındaki insanların maddî ve sosyal sıkıntılarını içten hisseder, güzel duyguları gelişir, onları daha iyi anlar ve bundan etkilenecek ahlâkî ve ruhî açıdan daha olgun ve duyarlı olur.

42- Yaptığı İşlerden İnsanın Kendisini Sorumlu Tutması

Kulun görevi, iş ve davranışlarından sorumlu olduğunu bilip, Kur'ân'ın emrettiklerini yapmak, yasakladıklarından kaçınmak, ama her türlü fiilinden dolayı kendisini sorumlu

²⁰⁸⁰ Bkz. **En Mühim Mesaj Kur'ân**, s. 11.

²⁰⁸¹ **Tasavvufun Ana İlkeleri**, s. 40.

²⁰⁸² Bkz. **Tefsîr-i Kebîr**, VIII, 360.

²⁰⁸³ **Nisâ**(4): 79. Bkz. **Ruhbilim-Psikoloji**, s. 4.

²⁰⁸⁴ **Din Psikolojisine Giriş**, I, 71, 121.

tutmaktır. Çünkü ona erişen her iyilik Yüce Allah'tan, her kötülük ise kendisindendir.²⁰⁸⁵ Sonuçta bunların her birinin kendi mukâbilince karşılığını görecektir. Ancak kim olursa olsun, inanan ve iyi işler yapan kullar, sürekli mükâfatla müjdelanmaktadır.²⁰⁸⁶ Bu, Yüce Allah'ın gerçek vaadidir. Buna göre, her kulun yaptığını çok hesaplı yapması ve bu bilinçle hareket etmesi gerekir. Aksi takdirde iş, ne kitap ehlinin ne de başkalarının kuruntularına göre olmayacaktır.²⁰⁸⁷ Her hâlükârda herkesin yaptığının iyi veya kötü sonucu mukâbili olacak ve o mukâbili ile karşılaşacaktır.

O hâlde İslâm dini mensupları, indî düşünceleri ile hareket eden ve Yüce Allah'ın kendilerine özel bir lütuf gösterdiğini, kendilerini mânevî mücâdeleden muâf tuttuğunu iddiâ eden, diğer din mensuplarından veya izleyicilerinden bu yönüyle ayrılırlar.²⁰⁸⁸ Bu da Müslümanların sorumluluklarıyla onlara karşı olan faziletini ve üstünlüğünü gösterir.

43- Herkesin Önce Kendisini İyileştirmesi İle Uğraşması

İnsan bulunduğu sosyal çevrede tutku, ihtirâs vb. kısıpına düşmüş olabilir. Hatta heveslerinin etkisinde kalan bir âşık, cimri, bencil, mutaassıp vb. kimse de olabilir. Bu nedenle kendi tutku konuları dışında kalan hiçbir şeyi göremeyebilir ve o uğurda şerefini, ailesini, şöhretini, servetini ve dostlarını bile fedâ etmeyi göze alabilirler. Üstelik bu gibi hâllerde böylesi kişilerin ilgi çevresinde bir daralma, kişiliğinde bir fakirleşme, aksiyonunda olumlu veya olumsuz yönde bir süreklilik görülebilir.²⁰⁸⁹

Ancak bu gibi davranışlar sergileyen her insanın fitratına uygun bir hayat görüşü, onun meylettiği kötülüklerle karşı mânevî bir mücâdele olduğu kadar, ahlâkî üstünlüğü bu mücâdelenin temel iç güdüsünü içerir. İşte insan bununla öz güvenliğini sağlamaya ve nefsinin olumsuzluklarından kurtulmaya çalışabilir.²⁰⁹⁰

Ama kişi, böylesi durumlarda özellikle ümitsizliğe düşmeden,²⁰⁹¹ bilhassa kendi derdi, sorumluluğu ve bu bağlamda muhâsibesi ile meşgul olmalı,²⁰⁹² dinî temalara ağırlık vererek, nefse karşı direnir ufak-tefek kusurlar dışında, kötülüklerden ve günahlardan uzak durarak, kendini temize de çıkartmadan tevbe ve güzel davranışlarla eksiklerini ve günahlarını gidermeye gayret etmelidir.²⁰⁹³ Bu onu mânen rahatlatacak ve ona iyi yönde mesafe aldıracaktır. Bu anlamda Yüce Allah mü'minin ıslâh edici olmasını istese de bu, onun önce kendisini ıslah etmesini gerektirir.²⁰⁹⁴ Aksi takdirde hiç kimsenin ne kendisine ne de başkasına yararı olamaz.

Ancak insanlardan pek çoğunun âdeti üzere, başkalarına ma'rûfu emreder; ama iş kendisine dayanınca ma'rûfu kendisine emretmeyi bırakır. Hatta kendilerinden en çirkin bir şey olsa ona müsâmaha gösterir ve onu âdeti çok güzel bir şeymiş gibi makbul görür. Ama aynı şey başkaları tarafından yapıldığında onu, münâkaşa konusu yaparlar. Bu, genellikle böyledir ve Allah Teâlâ bu yolun kötü olduğuna dikkat çekmektedir.²⁰⁹⁵ O hâlde önce kul, kendini muhâsebeye çekerek kendini düzeltme yolunda gayret sarfetmeli, insanlara yararlı olmaya çalışmalı, toplumun disiplini edilmesine, psikolojik ve sosyolojik yönden sağlıklı olmasına katkıda bulunmalıdır.²⁰⁹⁶

²⁰⁸⁵ Nisâ(4): 79.

²⁰⁸⁶ Şûra(42): 23.

²⁰⁸⁷ Nisâ(4): 123, 124; Talâk(65): 11.

²⁰⁸⁸ The Religion of İslâm, 193.

²⁰⁸⁹ Din Psikolojisine Giriş, I, 71, 121.

²⁰⁹⁰ Tefsîr-i Kebîr, XIX, 438.

²⁰⁹¹ Zümer(39): 53.

²⁰⁹² Tefsîr-i Kebîr, XIX, 438.

²⁰⁹³ Bkz. Zümer(39): 53; Necm(53): 31; Kasas(28): 54. Tefsîr-i İbn-i Kesîr, XIII, 7547.

²⁰⁹⁴ Din Psikolojisine Giriş, I, 74- 76.

²⁰⁹⁵ Bkz. Tefsîr-i Kebîr, VIII, 361.

²⁰⁹⁶ Din Psikolojisine Giriş, I, 74- 76.

44- Dinin Hevânın Sosyolojik ve Derûnî Temeline İnmesi

Hevânın fizyolojik, sosyolojik veya derûnî olacak güdüsel yönlerinin uzantıları ve dürtüleri vardır. Din, bu kaynaklara iner, onları ele alır, onlar üzerinde durur ve bu anlamda insanların zaaflarına karşı tedbirler önerir.

Onun bu bağlamdaki etkinliğinin, kaynak, bağlantı, kontrol ve yönlendirme yönünden olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar da genel olarak ya şerât ya vahiy ya da bunun zıddı hevâ ve heves ile sınırlandırılabilir.²⁰⁹⁷ Ancak vahiy hevâyâ karşı insanın yaratılışındaki iyiliği, iyi huyları yakalamak ve bunları geliştirmek suretiyle onlara güzel huylar kazandırmak, erdemli ve mükemmel insanlar oluşturmak için yukarıda mezkûr olduğu üzere emirler, yasaklar ve tavsiyelerde bulunur. Bunların dikkate alınmasıyla dinin bu yönünden daha iyi yararlanılabilir.

45- Yüce Allah'a Karşı Olan Saygı ve Korkunun İnsanın İyileşmesi Yönünde Değerlendirilmesi

Kulun, Yüce Allah'ı sevmesi, sayması, O'ndan hakkıyla korkması vb. onun nefsinin şiddetli hücumları karşısında bir kale konumundadır. Bunlar kadar arzuların hücumları karşısında dayanacak başka bir kale yoktur.²⁰⁹⁸ Ancak insanın nefsindeki hoyratlığı, azgınlığı dindirecek, engelleyecek olan bu hâl, kulun Allah Teâlâ'ya yaklaşması ile olur. O'ndan uzaklaştıkça bunun tersi olur.²⁰⁹⁹

46- Hevâyâ Değil Dinin Ruhuna Bağlı Kalınması

İnsan, samimi, öze bağlı olmak için İslâm'ın ruhuna her zaman ve her şartta sadakatli olmalıdır. Örneğin Kur'ân'da kitap ehlinin bilginlerinin, dinlerinin ruhuna bağlı kalanlar dâhil, Kur'ân'ın kendi kitaplarını doğruladığını ve onların içeriğine uygun olarak indiğini, onun gerçekliğini ve Yüce Allah tarafından vahyedildiğini vb. kabul ettiklerini anlıyoruz ki²¹⁰⁰ bu gerçek vahye, öze bağlanmanın önemini de göstermektedir.

Zaten Yüce Allah, İslâm'a sâbık bütün eski ilâhî dinlerin aynı olan temel ilkelerini ve onların özünü, kendisinde barındıran Kur'ân'da açıklayarak yeniden onaylamıştır. Dolayısıyla onun ruhuna bağlılıkta, geriye dönük olarak onların ruhuna sadakat de vardır. Buna rağmen dinlerin ruhundan ve temel ilkelerinden ayrılmış olan din mesuplarının ise gerçek bir dine ve onun özüne değil, kendi hevâlarına uydukları da Kur'ân'da haber verilmektedir.²¹⁰¹

Her hâlükârda nefsi yaratan, onun iç yüzünü ve en ince noktalarını, hastalıklarını ve tedavi yollarını en iyi bilen Yüce Allah, insanları bu gibi hususlardan haberdar etmektedir. Öyle ki O, hastalıkların da arzuların da nerede gizlendiğini, onların oralardan nasıl sökülüp atılacağını vb. en ince ayrıntılarıyla bilir.²¹⁰² Bu nedenle buraya kadar sıraladığımız, insanın iyileştirilmesi, olgunlaştırılması, hevâyâ karşı mukâvemet kazanması ile ilgili maddelerde öncelikle ve özellikle vahiy kültürüne, bunun yanında, sosyolojik, psikolojik vb. bazı tespitlere de yer verdik. Ama bunların Kur'ân'ın emir, yasak ve öğütlerine göre daha da çoğaltılması mümkündür.

O halde bütün bunların yanında bilinçli, inançlı ve samimi bir tutum ve tavırla Kur'ân'a sarılmanın, hevânın etkisiyle oluşan inanç, düşünce ve bunların yansımaları şeklinde ortaya çıkan fiil ve davranışlar üzerinde ferdî veya sosyal hayat bakımından olumlu yönde etkili olacağı bir gerçektir. Dolayısıyla bu şekilde hevânın hükümrânlığının azalması mümkün olacak ve böylece ona karşı insanlarda ve toplumlarda oluşacak otokritik ve otokontrol sistemi yerleşecek, gelişecek ve faziletli insanlardan oluşan bireyler veya toplumlar ortaya çıkacaktır.

²⁰⁹⁷ el-Muvâfakât, II, 160.

²⁰⁹⁸ Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 498.

²⁰⁹⁹ et-Ta'rîfât, 101; es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne, s. 187.

²¹⁰⁰ Kasas(28): 53.

²¹⁰¹ Bakara(2): 120.

²¹⁰² Rûm(30): 33. Bkz. Fî Zılâli'l-Kur'ân, XV, 498.

Hulâsa, insanların dünyada ve âhirette mutluluklarını hedefleyen Kur'ân, temel ve genel prensipleri ile muhataplarının temel değer yargılarını oluşturmaktadır. Bu şekilde onları iyiye, güzele ve doğruya yönlendirmeyi amaçlar. Zaten insanın doğasında bu yön ve hayra yönelme eğilimi vardır. O hâlde önemli olan bunu harekete geçirerek onun ruh olgunluğuna kavuşmasını veya erdemli hâle gelmesini sağlamaktır.

Bu da, Kur'ân'ın, tebliğcisinden bize ulaşan sıhhatli bilgiler yardımıyla ilmî bir şekilde iyice öğrenilmesi, sonra iman ve gereklerinin pratiğe dönüştürülmesi yani iman, ibâdet, ahlâk esaslarıyla ilgili bize verdiği bilgiler vb. çerçevesinde yaşanmasıyla olur Zaten İslâm'ın en temel kitabı olan Kur'ân'a göre, fertlerin ve cemiyetlerin düzeltilmesi için gönderilen din bu üç esasa dayanır. O hâlde bunun için her şeyden önce Yüce Allah'ın vahyinin öğrenilmesi, anlaşılması ve hevâdan uzaklaşmasıyla çok güzel bir şekilde yaşanması gerekir.

Ama özellikle onun, ruhundan uzaklaşılacak, amacından sapıtılacak, gevşemeye, tefrikaya vb. götürecektir şekilde anlaşılması veya uygulanması kesinlikle yasaktır. Bu insanın, fert ve toplumlar için gerekli olan ve ahlâkça övülen güzel vasıflardan uzaklaştıracağı gibi onlar arasında kıskançlık, çekememezlik, haset, düşmanlık vb. ortaya çıkmasına da sebep olur.

O hâlde Yüce Allah'ın indinde, dinin iyice anlaşılacak uygulanması, ama bunun dinin amacına uygun olması en isâbetli olanıdır. Bu şekilde insan unsurunun bulunduğu her yerde mutlaka biraz önce mezkûr olan üç esasın yansımaları görülecektir.

Zira her din gibi İslâm da yaşanma iddiâsı ile gelmiştir. Bu da insan için vahiy kültürünün zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Nitekim vahiyden uzak kültürlerin toplumları ne derece olumsuzluklara ve felâketlere sürüklediklerine tarih şahittir. O hâlde kültürün vahiy irtibatlı olmasının gerekliliği, ona uygun yaşantı ile fitrî ve kevnî gerçeklere aykırı hareket edilmemesinin zorunluluğu, buna bağlı olarak sosyal ortamın iyileştirilmesinin elzem olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

O zaman insanların, aralarındaki meselelerde veya hüküm konusunda Yüce Allah'ın hükümlerini kabul etmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Bu noktada ne mazeret ne hüccet ne de maslahat diye bir delil söz konusu olamaz. Zaten din insanların hakîki maslahatlarını gerçekleştirmek için konulmuştur. Bu nizamın sahibi olan Yüce Allah, insanların Yüce Yaratıcı'sı ve onların menfaatlerini herkesten daha iyi bilendir. O'nun dininden ve hükmünden daha güzel bir din veya hüküm olamaz. Nitekim yakînen bilen herkese göre Yüce Allah'tan daha iyi hüküm koyan hiç kimse yoktur. Zira bunun kaynağı olan nizamı veya şerîati, her türlü hevesten, meyilden ve zafiyetten uzak olarak vaz'etmek kudreti sadece O'nda vardır. O, bütün varlığın hakikatini ve maslahatını en iyi bilendir. Bu, bütün ilâhî dinlere göre de böyledir.

Bu durumda hiç kimse, toplumun maslahatını O'ndan da daha iyi biliyorum gibi bir iddiâda bulunamaz; beşer ürünü bir düzenin, insan cemiyetlerinin içtimaî hal ve tavırları hakkında Yüce Allah'ın nizamından daha üstün, ona benzer veya sahibinin Yüce Allah'tan daha çok merhametli olduğunu da iddia edemez.

Yüce Allah'ın nizamı, beşer hayatı için mütekâmil, şümullü ve metodlu bir nizamdır. Bu vb. niteliklerle O, insan hayatının her cephesine ait değişikliği, yönelişleri, nizam ve intizâmı ilâhî ölçülerle düzene sokar ve her sahaya temas eder. O, insan varlığının ve insanî ihtiyaçların hakikati, içinde insanın yaşadığı şu kâinatın hakikati, insana hükmeden ve iman varlığının hükmettiği kanunların tabiatı ile alâkalı mutlak ilme istinât eden bir nizamdır. Bundan dolayıdır ki o, hayatın hiçbir meselesini ihmâl etmemiş olup ihtiyaçlardan, yenilenen durumlardan ve bunların kapsamından dolayı kusurlu değildir. Çünkü bütün bunlar, onun sahibi olan Yüce Allah'ın ilmi dâhilindedir.²¹⁰³

Ayrıca ilâhî dinlerin hepsi, Yüce Allah'ın indirdiklerinin hayata geçirilmesinin, üstelik hayatın her cephesinde varlığını göstermesinin gerekli olduğunu ve bu meselenin İslâm'la, ferdî veya sosyal hevesler arasındaki yolun ayırım noktası olduğunu açıkça belirtmişlerdir. Öyle ise, hevâyâ bilâ ittibâ' O'nun indirdikleri ile insanlar arasında hükmetmek ve onların heveslerine

²¹⁰³ Tefsîr-i İbn Kesîr, V, 2371- 2373; Fî Zılâli'l-Kur'ân, IV, 269- 262.

uymamak gerekir.²¹⁰⁴ Çünkü Yüce Allah'ın bütün insanlar için beğenip seçtiği bu din, hevânın sebep olduğu olumsuzluklardan sakındırarak onların hayatlarını tanzim etmek, ilkeli bir hayat anlayışına sahip olmak için gönderilmiştir.

İnsanların maslahat ve ihtiyaçlarını ifrât ve tefrîte varmadan gözetmekte hiç kimse onu gönderen Yüce Allah'ı geçemez. Beşerî nizamı koyucu, ister fert, ister bir sınıf insan, ister millet ve isterse bütün milletler olsun, sonuç değişmez. Bütün varlıkları yaratan Allah Teâlâ'nın nizamına göre herkes hür ve eşittir. Bu nizamda, ne fert, ne toplum olarak hiç kimse, başka birinin aleyhine himaye edilemez. Nitekim insan bununla onuruna, şerefine ve şanına kavuşur.²¹⁰⁵

O hâlde bu sisteme göre, ilâhî hükümlerin tesisinin şart olduğu ve toplum için son derece önemli olan adâletin mutlaka tesis edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunun sahibi olan Yüce Allah, mutlak adâletin ne ile ve nasıl gerçekleştireceğini hakkıyla bilir. Bu nedenle varlıklar arasında adâleti sağlamak kudretine sadece O sahiptir. Çünkü İslâm, insanların iğreti isteklerine veya bunların etkisinde olan adâlete değil, mutlak adâlete dayanan bir nizamdır.

Buna göre mü'minlerin şahitlikte, adâlette, hükümde vb. hevâyâ uymaksızın hak üzere olmaları; ama adâlet ediyoruz zannıyla meselâ arzularına uyup fakiri zengine, akrabayı yabancıya tercih ederek hakkı gizlememeleri veya bozmamaları gerekir. Eğer hakkı tutmakta veya şahitlikte dillerini eğip bükürler, büsbütün yüz çevirirler, şahitlikle görevlendirilir de onu hakkıyla yerine getirmezler veya yerine getirmekten yüz çevirirler veyahut da ondan çekinirlerse hiç şüphesiz Yüce Allah onların yaptıklarını bilir ve müsbet veya menfî karşılığını onlara verir.²¹⁰⁶

Her hâlükârda vahye muhâlif bir kültürün ve hevâyâ dayanan beşeri hükmün veya kültürün toplumları ne felâketlere sürüklediği bilinmektedir. Çünkü helâk olan kavimlerin kıssalarından da anlaşılacağı üzere, günâhın da felaketlere sebep olduğu, bu nedenle Kur'ân'ın bihakkın yaşanmasının, kurumsallaşmasının zorunluluğu, bunun için her türlü imkânın Yüce Allah uğrunda kullanılmasının ve vahiy kültürünün yerleşmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bu, insanların güzel duygularının gelişmesine ve güçlenmesine katkıda bulunacaktır. Onun sayesinde iyi-kötü kavramının yerli yerine oturması, insanların iç çatışmanın sona ermesi, vicdan ve ahlâk konusunda insanların eğitilmesi veya terbiye edilmesi, yileştirilmesi, böylece insanların bilinçlenmesi, hassaslaşması vb. sağlanmış olacaktır. Hatta onunla insanlar, ahlâkça övülen, cömertlik, yiğitlik, doğruluk, erdem gibi nitelikleri kazanacaklardır.

Ayrıca mü'minlerin buna katkılarının sağlanması için, “emr-i bi'l-ma'arûf ve nehy-i a'ni'l-münker” prensibine uyarak birbirlerine hakkı tavsiyeyle birbirlerine yardımcı olmaları da gerekmektedir. Bu prensibin kişinin sözünün başkalarınca dinlendiği sürece ve günün şartlarına göre yerine getirilmesi gerekir. Her hâlükârda insanlardan bazısı, bir kötülüğü hevâsına uyarak özgürce bilerek işler de, diğerleri bunu değiştirmez veya ona engel olmazlarsa, bizzat Yüce Allah'ın, onların tümüne birden azap etmesinden korkulur.²¹⁰⁷

Bu şekilde ferdî ve sosyal otokritik ve otokontrol sistemlerinin yerleşmesi, dinî irâdenin güçlenmesi vb. sayesinde hevâ engellenir, erdemli insanlar ve toplumlar oluşur. Ancak bunun sadece insanın künhunu bilen Yüce Allah'ın nizamıyla olacağı bir gerçektir. O, her türlü kusur ve illetlerden uzaktır. Öyle ki o, ister bir fert, ister bir grup insan, ister bir millet veya bütün bir beşer nesli tarafından meydana getirilmiş, cehâletle, kusurla, şehvetle, meyille, heves ve arzularla yoğrulmuş ve insan tarafından meydana getirilmiş herhangi bir nizamda hâlli mümkün olmayan meseleleri halledebilecek bir nizamdır.

Çünkü insanın cehâletle, kusurla veya hatayla beraber hevesleri, şehvetleri, meyilleri, arzuları ile meseleleri her yönden mütâlâa edebilmesi ve hatta bir nesildeki tek meseleye bile her

²¹⁰⁴ Bkz. *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2365, 2366.

²¹⁰⁵ *Mü'minûn*(23): 71. Bkz. *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, IV, 235- 243; *Tefsîr-i İbn-i Kesîr*, V, 2365, 2366, 2370.

²¹⁰⁶ *Nisâ*(4): 135.

²¹⁰⁷ *Mâide*(5): 105. Bkz. *Kurân Ansiklopedisi*, V, 73.

cepheden bakabilme imkânından âciz oluşu, beşerî sistemlerin nâkıs ve yetersiz oluşunun delilidir.²¹⁰⁸

Bu nedenle bazı rivâyetlere göre Hz. Peygamber, Kur’ân’ı, insanların hevâları tarafından saptırılmasına engel olacak yegâne kaynak olarak göstermiştir.²¹⁰⁹ Nitekim Kur’ân’da da, hem genel anlamda, hem de yer yer aynı şekilde vurgulandığını daha önceki başlıklar altında geniş olarak izâh ettik. Dolayısıyla ferdî ve sosyal hayatta hevânın etkisinden kurtulmak ve ondan uzaklaşmak için nelerin yapılıp, nelerin yapılmaması gerektiğini Kur’ân çerçevesinde pek çok şart ve durumlarla bağlantılı olarak açıklamaya çalıştık.

Ancak bu başlık altında, yer yer hevânın, inanç ve düşünce ağırlıklı olarak ortaya çıkması yanında, özellikle onun herkeste ayrı ayrı, farklı olması sebebiyle toplumlar arasında veya dinde asıl tefrika veya ihtilâflara, fitne ve fesata, adâletsizliklere, menfaat kavgaların vb. sebep olduğunu da göstermek bakımından o yön üzerinde de genişçe durduk. Zira bunların var olduğu bir toplumun sağlıklı, dinamik, mükemmel ve erdemli bir toplum olamayacağı gibi böylesi toplumların veya fertlerin hevâdan sâlim olamayacağı bir gerçektir.

Görüldüğü gibi insanı yaratan, onun yapısını, olumlu veya olumsuz yönlerini, meyillerini en iyi bilen Yüce Allah, insanlığın başlangıcından itibaren, akıp giden zaman sürecinde onun tabiatına uygun ve olumlu yönlerini destekleyici, olumsuz yönlerini engelleyici, hem fitrî yetenekleri hem de din geleneğini ilgiyi kesmeden tâ insanlığın başlangıcından itibaren ve nihâyet İslâm’la hevâyâ panzehir olarak göndermiş, ama insanın olumsuz duygusu olan hevâyı da tanıtarak, tedbir yollarını da Kur’ân’da ortaya koymuştur. Demek ki hevâ ve onun hastalıklarına neden olacak fitrî, dâhilî ve hâricî nitelik ve ahvâli de insana vermiş, ama onu iyileştirecek ilacı ve fitratla birlikte imkânları da onun için yaratmıştır.

O hâlde insan olumlu veya olumsuz her iki yönüyle bir insandır ve bunlar onun için bir imtihân, sınanma vesilesidir. Bununla birlikte insan tabiatında bulunan hevâ duygusu âyette ve “*Şu ağaca yaklaşmayın.*”²¹¹⁰ şeklindeki hitâp ile de teklifin Hz. Âdem’le başladığı anlaşılmaktadır.²¹¹¹ O hâlde hevâyâ karşı insan mutlaka donanımlı ve tedbirli olmalı ve sorumluluğunun gereklerini yerine getirmelidir. Aksi hâlde ve her hâlükârda mukadderâtta olan zaten yerini bulacaktır. Yüce Allah’ın, «وَكُنْتُمْ أَتَّبِعُوا أَهْوَاءَهُمْ وَكُلُّ أَمْرٍ مُّسْتَقَرٌّ» “*Yalanladılar, nefislerinin heveslerine uydular. Zira her iş, yerini bulacaktır. (Allah’ın kararına kimse engel olamaz).*”²¹¹² şeklindeki âyeti ile bu çok güzel ifade edilmiştir.

²¹⁰⁸ Bkz. **Tefsîr-i İbn-i Kesîr**, V, 2367- 2369, 2372.

²¹⁰⁹ Bkz. Tirmizî, **Fedâilü’l-Kur’ân**, 14.

²¹¹⁰ **Bakara**(2): 35.

²¹¹¹ **Kurân Ansiklopedisi**, II, 115

²¹¹² **Kamer**(54): 3.

SONUÇ

Hevâ kavramı, her şeyden önce Kur'ân'da yer alan ve Kur'ân'ın önem verdiği kavramlardan biridir. Bu kavram daha ziyade ahlâk ve tasavvuf alanlarında ele alınmış ve konu edilmiştir. Ancak ahlâk ve tasavvuf ilimleri sonradan geliştirilmiş birer ilim olsalar da bu kavram genellikle o alanlara mal edilmiştir. Bu nedenle o, Kur'ân'da geçen “ahlâk” ve “tasavvuf” kavramlarından biri olup Kur'ân'ı Kerîm'de olumsuz anlamda on âyette tekil (*hevâ*), on sekiz âyette de çoğul (*ehvâ'*) olarak geçmektedir. Ancak, İslâm literatüründe sıkça kullanılan “*ehl-i ehvâ'*” tabiri Kur'ân'da hiç yer almamaktadır.

Yüce Allah, Kur'ân'da insanların iyi veya kötü yönlerini, fıtratı gereği var olan nefsî eğilimlerin yani nefsin kendiliğinden yöneldiği istek ve arzularını, bunlarla ilintili düşünce ve inançlarını anlatırken en çok gündeme getirdiği kavramlardan biri de “hevâ” kavramıdır.

Zira araştırmalarımız göstermiştir ki, insan bu nefsî eğilimlerine veya iğreti isteklerine kendini kaptırdığı zaman onlar, ona inanç ve düşünce plânında egemen olmakta; aklın, ilmin, vicdanın, imanın ve hakkın önüne geçmekte, hatta bunun doğal bir sonucu olarak, kişide aşırı bir dünya tutkusu ve bencillik ortaya çıkmakta; bütün fiiliyatı ona göre olmakta ve hayatı tamamen ona göre şekillenmektedir. O zaman da kişi, Yüce Allah'ın emirlerinin değil, nefsî arzularının kölesi durumuna düşmektedir. Kur'ân ifadesiyle bu durumda insan, “*hevâsını ilâh edinmek*”tedir.

Kur'ân'da bu anlamda, hevâyla ilgili âyetlerde *Yahûdiler, Hristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar* gibi değişik kâfir zümrelerin, Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'ân'a iman etmeyip beşerî arzularına uydukları bildirilmekte ve böylece temelini hevânın oluşturduğu beşerî görüşlerine dayanan anlayışlarının, din hâline getirilmesinin yanlışlığına dikkat çekilmektedir.

Ayrıca çalışmalarımız göstermektedir ki, o zümrelerde görülen bazı inançlar, düşünceler, özellikler veya yaşantı tarzları ya benzer şekilde ya aynen veyahut da bazı farklarla az veya çok bid'at fırkalarında da bulunmaktadır.

O gruplarda, onların benzeri topluluklarda veya onlara mensup bireylerde veyahut da diğer insanlarda görüldüğü üzere, insanın hayatını karartan; *kibir, ucup, haset, gıybet, fuhuş, makâm sevgisi, dünyaya bağlılık, zulüm ve şirk* gibi hastalıkların gerisinde olan ve de her türlü psikolojik ve sosyolojik olumsuzlukların çıkış noktasını teşkil eden, hatta insanda fıtraten zemin bulan hevânın, yine onda özellikle *cehâletin, bencilliğin* vb. bulunması veya *hırs, gadap, haset, şöhret arzusu, şehvet* gibi duyguların kabarması, özellikle de insanın şeytanın uydusu olması gibi faktörlerin, onun ortaya çıkmasında veya azmasında rol oynayan en büyük etkenler olduğu anlaşılmaktadır.

Her hâlükârda dert de ilâç da insanın kendisindedir. Ancak insanın yapısal özellikleri ve onun yeşermesi için muhtaç olduğu şeylerin insanın benliğinde mevcut olması sebebiyle bu işin çok kolay olamadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim bu, âlimlere, “Dağları tırnakla kazmak, nefisle nefiste yer eden hevâ ile mücâdele etmekten daha kolaydır.” sözünü söyletecek kadar zor bir iştir. Hatta bu nedenle, nefsî eğilimlere karşı yapılması gereken mücâdeleye, “*cihâd-ı ekber*” adının verilmesi de bundandır.

Ama her şeye rağmen, onun insana karşı zararlarının, hak yoluna mâni olan engellerinin kontrol altına alınabilmesi veya yok edilebilmesi, Kur'ân ve sünnet üzere öncelikle sağlıklı bir bilgi ve eğitim alınmasıyla, akl-ı selîm ile kendisini çok iyi tanımayla dünya işleri ile ilgili en azından sağlam bir kültüre sahip olmasıyla, din ve dünya ile ilgili meseleleri çok iyi mezcedebilmesiyle, güçlü bir irâdeye, duyarlı bir vicdana sahip olması, samimi bir kul olması, inancı gereği olan ibâdetleri samimi ve düzenli olarak yerine getirmesi, belki de en önemlisi hevâyâ karşı kendisinde var olan potansiyeli veya kapasiteyi ortaya koyabilmesi ile ilgili tutum, davranış ve fiilleri sergileyebilmesiyle, ayrıca sahip olacağı kalb-i selîm ile mümkün olabilir.

Zaten insan, doğuştan akl-ı selîm ve kalb-i selîm sahibidir. Ama bu fıtratın bozulmaması gerekir. O ulvî kulluk yolunda mesâfe katettiği ölçüde ve bu iki hasletin doğallığına yakın olduğu

ölçüde, onun bütün organlarından güzellikler, güzel şeyler ve güzel ameller sâdır olur. Aksi hâlde o, kulluk, hatta insanlık dairesinin dışına çıkar.

Bu nedenle Yüce Allah, hevâyı yermenin yanında, onu engelleyecek ilâç misâli fıtratı ve yetenekleri de insanoğluna bahşetmiştir. İnsanın bu vb. imkânlarla onu kontrol altında tutabilmesi için Kur'ân ve sünnete sıkı sıkıya sarılması gerekir. Aksi hâlde ona kendisini kaptırarak onun egemenliği altına giren insandan her türlü kötülük beklenebilir. Çünkü ona uyan kişi her şeyi yapmaya müsait, ona uygun kıvamda ve meyilli hâlde olur.

Kulda, bütün bunların yanında, onu engelleme çabalarına katkıda bulunabilmesi bakımından hem kişisel hem de sosyal otokontrol ve otokritik sistemlerinin de oluşturulması ve onların geliştirilmesi gerekir. Bu, insanın nefsini örseler ve ruhunu yüceltir. Aksi hâlde ona uyanın sonu hüsrân olur. Zira o, insanı bu dünyada felâketten felâkete sürükleyerek perişan edebileceği gibi yine o, onu âhirette de hem rezil eder hem de azap ve müsîbetlere sürükler.

Ancak kul onu kontrol altına alarak önler veya terk eder de, anlamca hem iyiyi hem de özellikle kötüyü; hem düşmeyi hem de yükselmeyi ifâde eden ve kişilere göre değişen hevâdan zamanla sıyrılırsa ulvî kulluk yolunda yükselmeye devam eder.

O vakit de genel bir ifâdeyle insan hayatını düzenlemede, dinin karşısına çıkışların toplamının adı olarak nitelendirdiğimiz *hevânın* kontrol altına alınmasıyla, ruhun yücelmesine katkıda bulunacak hâle gelinmesine imkân verilmiş olur. Nihâyet maddî ve mânevî varlığıyla bir bütün ve anlam ifâde eden insan, İslâm ahlâkıyla ahlâklanmış olgun bir mü'min ve Müslüman olarak yaratılış gâyesine uygun hâle gelmiş olur.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULĞANÎ, Abdulhâlik,
-**Hucciyetu's-Sünne**, el-Ma'bedu'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Şututkart, 1405/1986.
- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad,
-**el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm**, Kahire, 357/1939.
- AKDEMİR, Salih,
-**Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümelere**, Akit Yayıncılık, Ankara, 1389/1989.
- ALÎ, Syed Ameer,
-**The Spirit of İslâm**, Karachi, 1403/1984.
- 'A'LEM eş-ŞENTEMERÎ,
-**Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm**, Nşr. Ali el-Mufaddal Hammûdân, Beyrut, 1413/1992.
- el-ALÛSÎ, Ebu'l-Fadl, Şihâbuddîn (öl. 1270/1853.)
-**Rûhu'l-Me'anî**, Beyrut, Tarihsiz.
- ANTERE, Antere b. Şeddâd b. Amr b. Muâviye b. Krade el-Absi el-Câhilî,
-**Dîvân** (Dîvân-ı Antere), Dâru Sâdır, Beyrut, Tarihsiz.
- İbnu'l-'ARABÎ, Muhyiddîn,
-**el-Futûhâtul-Mekkiyye**, Bulak, 1263/1847.
- ARMANER, Neda,
-**Din Psikolojisine Giriş**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1399/1980.
- ATEŞ, Süleyman,
-**İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan**, İstanbul, 1398/1979.
-**İslâm Tasavvufu**, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul, 1412/1992.
-**Kur'an Ansiklopedisi**, İstanbul, 1418/1997.
-**Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâlî**, Ankara, 1409/1988.
-**Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri**, İstanbul, 1407/1988.
- İbn 'ATİYYE, el-Endelusî, Kâdî Ebû Muhammed Abd İshâk b. Ğâlib (546/481),
-**el-Muharreu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz**, Tahkîk: el-Meclisu'l-'İlmî bi Miknâs, Beyrut, 1991/1411.
- AYDIN, Hayati,
-**Kur'an'da İnsan Psikolojisi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1420/2000.
- el-BAĞDÂDÎ, Ahmet b. Alî el-Hatîb,
-**Târîhu Bağdâd**, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, Tarihsiz.
- BAYMUR, Feriha,
-**Genel Psikoloji**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1413/1993.
- el-BEĞAVÎ, Hüseyin b. Mesûd el-Ferrâ',
-**Meâlîmu't-Tenzîl**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
-**Mesâbîhu's-Sünne**, Neşr. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd., Beyrut, 1407/1987.
- el-BEYDÂVÎ, Kâdî,
-**Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Yersiz., Tarihsiz., (TDV. ktp., no: 78/1-2).
- el-BEYHAKÎ, Ahmet b. Hüseyin,
-**Delâilü'n-Nübüvve**, Dâru'l-Kütübu'l-'İlmiyye, Beyrut, 1404/1985.
- el-BİKÂÎ, İbrahim b. Ömer,
-**Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

- el-BİRGİVÎ, Şeyh Mehmet b. Pîr,
-**Tarîkat-ı Muhammediyye**, Neşr. ve Yay. Ahmet Nâilî ve Ortakları, Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1324/1906.
- BOLAY, Süleyman Hayri,
-**Akl mad.**(Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi II.), İstanbul, 1409/1989.
- el-BUHÂRÎ, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâil,
-**Halku Ef'âli'l-İbâd**, Neşr. Ali Sâmî en-Neşşâr-Ammar C. et-Tâlibî, 'Akâidü's-Selef içinde, İskenderiye, 1390/1971.
-**Sahîhu'l-Buhârî**, "Ahkâm"; 16; "Tefsir", 33/7, "Nikâh", 29, Yersiz., Tarihsiz.
- BURSEVÎ, İbrahim Hakkı ,
-**Rûhu'l-Beyân**, Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabi, Beyrut, 1394/1985.
- CERRAHOĞLU, İsmâil,
-**Tefsîr Usûlü**, Ankara, 1398/1979
-**"Garanik Meselesinin İstismarcıları"** A.Ü.İ.F.D, XXIV, Ankara, 1400/1981.
- el-CEVHERÎ, İsmâil b. Hammâd, (öl.400/1010),
-**es-Sihâh** (*Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*), Beyrut,1418/1998.
- İbnu'l-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (510-1116/597-1201)
-**Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmit't-Tefsîr**, el-Mektebu'l-İslâmî, Dımaşk, 1411/1991.
-**Muhtasarı Zemmi'l-Hevâ**, Muhtasar hâle getiren: eş-Şeyh İbrâhim Muhammed Ramazan, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1413/1993.
- COŞAN, M. Esad,
-**İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş**, Seha Neş., İstanbul, 1413/1993.
- el-CÜRCANÎ, Ali b. Muhammed,
-**et-Ta'rîfât**, Beyrut, 1995/1416.
- ÇAĞRICI, Mustafa,
-**İslâm Düşüncesinde Ahlâk**, İstanbul, 1408/1989.
- ÇAMDİBÎ, Hasan Mahmut,
-**Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî**, İstanbul, 1402/1983.
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahmân,
-**es-Sünen**, "Mukaddime", 30, 35, Yersiz, Tarihsiz.
- Ebû DÂVUD, Süleyman, İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî,
-**es-Sünen**, "Sünnet", 2, 3, "Edeb", 116, Yersiz, Tarihsiz.
- DEVELLİOĞLU, Ferit,
-**Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1397/1978.
- DOĞAN, D. Mehmet,
-**Büyük Türkçe Sözlük**, Ülke Yay., İstanbul, 1403/1984.
- DOĞRUL, Ömer Rıza,
-**Asr-ı Sadet**, Muharriri, Mevlânâ ŞİBLÎ, Nşr., Eser Neş. ve Dağıt., İstanbul, 1388/1977
- DRAZ, Muhammed A.,
-**En Mühim Mesaj Kur'ân**, Tercüme: Suat Yıldırım, Ankara, 1404/1985.
- el-ELBÂNÎ, Muhammed Nâsiruddîn,
-**Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha**, Yersiz, Tarihsiz.
- İbnu'l-ESÎR, Mecdüddîn el-Cezerî,
-**en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs**, İran, 1394/1974.
- İbn FÂRİS, Ebû Hüseyin Ahmet b. Zekeriyâ',
-**Mu'cemu Mekâyîs el-Luğa**, Dâru İhyâ-i Kutubi'l-Arabî, Kahire,1369/1949.
- el-FÂRİSÎ, el-Emîr 'Alâ'uddîn Alî b. Belbân (739/1330),
-**Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîb-i İbn Belbân**, Tahkik: Şu'ayb Arnaût, Beyrut,1417/1997.

- el-FERRÂ', Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Ziyâd (ö. 207/ 822),
 -**Me'âni'l-Kur'ân**, Tahkik: Ahmet Yusuf Necati, Muhammed Ali en- Neccâr, Kahire, 1374/1955.
- FÎRÛZÂBADÎ, Mecduddîn,
 -**Terûbu'l-Kâmûsi'l-Muhît**, Beyrut, 1398/1979.
- FREUD, Sigmund,
 -**el-Ene ve'l-Hevâ**, Trc. Muhamed Osman Necati, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1401/1982.
 -**Meâ'limu't-Talili'n-Nefsât**, Trc. Muhamed Osman Necati, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1402/1983.
- GARDET, Luis,
 -**La Cité Musulmane, Vie Sociale et Politique**, Paris, 1400/1981.
- ĞAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed,
 -**Mîzânu'l-'Amel**, Mektebetu'l-Cundî, Kahire, Tarihsiz.
 -**İhyâu Ulûmî'd-Dîn**, Tercüme: Ahmet Serdaroglu, Bedir Yay., İstanbul, 1409/1989.
- GÜNGÖR, Mevlüt,
 -**Kur'ân Araştırmaları 2**, İstanbul, 1416/1996.
- el-HADÎM, Hüseyin,
 -**el-Kur'âniyyûn ve Şübehâtuhum Havle's-Sünne**, Mektebetu's-Sıddık, Tâif, 1409/1989.
- el-HÂDİMÎ, Ebû Saîd Muhammed,
 -**Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye**, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1284/1865.
- HAKKI, İbrâhim,
 -**Marifetnâme**, Sad. Turgut Ulusoy, Kahraman Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- el-HÂKÎM en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh,
 -**el-Mustedrek 'ale's-Sahîhayn**, Mektebetu ve Metâbi'u'n-Neşri'l-Hadîse, er-Riyâd, Tarihsiz.
- el-HALEBÎ, Ahmet b. Yusuf (757/1356),
 -**Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîr-i Eşrafî'l-Elfâz**, Tahkik: Muhammed et-Tuncî, Beyrut, 1414/1993.
- HALEM, M.A. S. Abdel,
 -**Approaches To The Qur'an**, Londra, 1413/1993.
- İbn HAMBEL, Ahmed,
 -**el-Müsned**, İstanbul, 1401/1982.
- el-HANEFÎ, Ramazan b. Muhammed,
 -**Şerhu Ramazan Efendi 'alâ Şerhi'l-Akâid**, İstanbul, 1320/1898.
- HÂRİS el-Muhâsibî,
 -**er-Ri'âye li-Hukûkullâh**, Neşr. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Beyrut, 1405/1985.
- İbnu'l-HATÎB,
 -**Ravdatu't-Ta'rîf (bi'l-Hubbi's-Şerîf)**, Neşr. M. İbrâhim el-Kettânî, Beyrut, 1389/1970.
- Ebû HAYYAN, el-Endelusî (754/ 1353),
 -**el-Bahru'l-Muhît**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- el-HEYSEMÎ, Nuruddîn Ali b. Ebî Bekr,
 -**Mecme'u'z-Zevâ'id ve Menbeu'l-Fevâ'id**, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, Tarihsiz.
- el-HİCÂZÎ, Muhammed Mahmud,
 -**et-Tefsîru'l-Vâdih**, Matba'atu'l-İstîlâli'l-Kübrâ, Kahire, 1405/1986.

- el-HİNDÎ, Ali el-Muttakî,
-**Kenzul'l-Ummâl**, Beyrut, 1394/1985.
- İbn HİŞAM,
-**es-Sîretun'n-Nebeviyye**, Kahire, 1354/1936.
- HÖKELEKLÎ, Hayati,
-**Din Psikolojisi**, T.D.V. Yay., Ankara, 1413/1993.
- HUCVÎRÎ, Ali el-Ğaznevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman,
-**Keşfu'l-Mahcûb**, Tercüme: Es'ad Abdülhâdî Kindîl, Kahire, 1395/1975.
- el-HÛLÎ, Emin (1308-1895/1416-1996),
-**Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod**, Tercüme: Mevlüt Güngör, Ankara, 1421/2001.
- İBRAHİM Mustafa vd.,
-**el-Mu'cemu'l-Vasît**, Çağrı Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- el-İSFEHÂNÎ, er-Râğîb,
-**Muferdâtu Elfâzi'l-Kur'ân** Beyrut, 1412/1992.
-**ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa**, Neşr. Ebu'l-Yezîd el-Acemî, Kahire, 1405/1985.
- İbn İSHÂK,
-**Sîretu İbn İshâk**, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1400/1981.
- İTFİYYÎŞ, Muhammed b. Yusuf,
-**Teysîru't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Saltanatu Umman, Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmiyyi ve's-Sekâfe, 1385/1987.
- İZUTSU, Toshihiko,
-**Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Tercüme: Selâhattin Ayaz, İstanbul, 1417/1997.
- el-KÂFİYECÎ, Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Hanefî (ö.879/1474),
-**Kitâbu't-Teysîr fî Kavâidi 'İlmi't-Tefsîr**, Neşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1468/1989.
- KAPLAN, Hayri ,
-**İslâm Düşüncesine Göre Ruh ve Nefs**, Ankara, 1415/1995. (Yayın lanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- el-KATTÂN, Halîl Mennâ',
-**Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1396/1976.
- el-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ',
-**el-Külliyât**, Beyrut, 1413/1993.
- İbn KESÎR, İsmâil,
-**el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, 1350/1932.
-**Tefsîr-i İbn-i Kesîr** (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm), Çevirenler: Bekir KARLIĞA, Bedrettin ÇETİNER, İstanbul, 1404/1983.
- KISAKÜREK, Necib Fazıl,
-**Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu**, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1402/1991.
-**Çile**, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1406/1987.
-**Tanrıkulundan Dinlediklerim**, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1414/1994.
-**Esselâm**, Büyük Doğu Yay., İstanbul, 1413/1993.
- el-KİNDÎ, Ya'kûb b. İshâk,
-**er-Resâilü'l-Kindî**, Kahire, 1370/1952.
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmad,
-**el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân**, Mısır, 1369/1950.
- el-KUŞEYRÎ, Abdülkerîm b. Hevâzin,
-**er-Risâletu'l-Kuşeriyye**, Neşr. Abdulhalîm Mahmud, Mahmud b. Şerîf, Kahire, 1388-1972/1393-1974.

- KUTUB, Muhammet,
-**İnsan Psikolojisi Üzerine**, Tercüme: Bekir Karlığa, İşâret Yay., İstanbul, 1411/1991.
- KUTUB, Seyyid,
-**Fî Zılâli'l-Kur'ân**, Tercüme: M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler, İstanbul, 1390/1971.
- İbn-i MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn b. Muhammed,
-**Lisânu'l-Arab**, Beyrut, 689/1290.
- el-MÂVERDÎ, (364-450/974-1058),
-**Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn**, Beyrut, 1397/1978
- el-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa,
-**Tefsîru'l-Merâğî**, Mısır, 1391/1973.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'îlâ',
-**İslâm'a İlk Adım**, Tercüme: Serdar Güzey, İnkılâb Yay., İstanbul, 1405/1986.
- Tefhîmu'l-Kur'ân**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1411/1991.
- MEVLÂNA Muhammed Ali,
-**The Religion of İslam**, Lahor, 1354/1936.
- el-MUBERRİD, Ebû'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd (ö. 285/899),
-**el-Muktedab**, Tahkik: Muhammed Abdulhâlik, 'Udayme, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut, Tarihsiz.
- MUĞNİYE, Muhammed Cevded,
-**Felsefetu'l-Ahlâk fi'l-İslâm**, Dâru'l-İlm li'l-Melayiyn, Beyrut, 1396/1977.
- el-MUHÂSİBÎ, el-Hâris b. Esed,
-**el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân**, Tahkik: Hüseyin Kuvvetlî, Dâru'l-Kindî, Yersiz, 1401/1982.
- MUKÂTİL b. Süleyman,
-**el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire, 1414/1994.
- MÜSLİM b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyin, el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (261/ 875),
-**Sahîhu Müslim**, Tahkik: Munammed Fu'âd Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, Tarihsiz.
- en-NAHVÎ, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdulğaffâr (377/887),
-**Kitâbu'l-İdâh**, Tahkik: Kâzım Bahr el-Murcân, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1416/1996.
- NECMEDDÎN-İ Dâye,
-**Mirşâdu'l-İbâd**, Tahran, 1352/1923.
- NECATÎ, M. Osman,
-**Kur'ân ve Psikoloji**, Ankara, 1418/1998.
- en-NESEFÎ, Ebu'l-Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmût,
-**Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl**, Hayriye Matbaa'sı, Mısır, 1309/1956.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri,
-**Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf**, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 1400/1990.
- İslâm Kavramlar Ansiklopedisi**, İstanbul, 1402/1991.
- POLAT, Selahaddin,
-**"Gayb Meselesi ve İmam Mâturidî"**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Say. III, 1409/1989.
- er-RAZÎ, Ebû Bekir Zekeriyâ, (251-313/865-925),
-**Resâ'il Felsefiyye**, Neşr. P. Kraus, Kahire, 1357/1939.

- er-RÂZî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer,
 -**Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh**, Tahkik: Dr. Muhammed Sağır Hasenu'l- Ma'sûmî, İslâmâbâd, 1387/1968.
 -**Tefsîr-i Kebîr** (*Mefâtîhu'l-Ğayb*), Tercüme: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, Ankara, 1988/1407.
- RIFAT, Ahmet,
 -**Tasvîr-i Ahlâk**, İstanbul, 1349/ 1930.
- es-SÂBÛNÎ, Muhammed Ali,
 -**Safvetu't-Tefâsîr**, Yersiz., Tarihsiz.
- İbn SA'D,
 -**et-Tabakâtul-Kübrâ**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1404/1985, I, 205.
- HAVVA, Said,
 -**el-Esâs fî't-Tefsîr**, Tercüme: Beşir Eryarsoy, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 1410/1990.
- es-SÂYİH, Ahmet Abdurrahîm,
 -**es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne**, Dâru's-Selâm, 1408/1988.
- es-SELEFÎ, Muhammed Lukmân,
 -**es-Sunnetu Hucciyyetuhâ ve Mekânetuhâ fî'l-İslâm**, el-Medînetu'l- Münevvera, 1409/1989.
- es-SEMERKANDÎ, Ahmed b. İbrâhim,
 -**Bahru'l-'Ulûm**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- es-SERAHSÎ,
 -**el-Usûl**, İstanbul, 1403/1984.
- İbn SERRÂC, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl en-Nahvî el-Bağdâdî (316/928) ,
 -**el-'Usûl fî'n-Nahv**, Tahkik: Abdülhuseyn el-Fetelî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1416 /1996.
- SİBEVEYH, Ebû Bîşr Ömer b. Osman b. Kanber,
 -**el-Kitâb**, Tahkik: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 'Alemlu'l-Kutub, 1402/1983.
- İbn SÎNÂ, Ebû Ali Hüseyin,
 -**eş-Şifâ** (*Kitabu'n-Nefs*), Kahire, 1353/1975.
- es-SULEMÎ, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin,
 -**Tabakâtul's-Sûfiyye**, Neşr. Nureddîn Şerîbe, Kahire, 1389/1964.
 -**Tasavvufun Ana İlkeleri; Sulemî'nin Risâleleri**, Neşr. Süleyman Ateş, Ankara, 1400/1981.
- SUPHÎ es-Sâlih,
 -**Kur'ân İlimleri**, Tercüme: M. Said Şimşek, Hibaş Yayınları, Konya, Tarihsiz.
 -**Hadis İlimleri ve Istılahları**, Tercüme: M. Yaşar Kandemir, Ankara, 1407/1988.
- Ebu's-SUÛD, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî,
 -**İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'ânî'l-Kerîm**, Dâru İhyâi't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1420/1990.
- es-SUYÛTÎ, Abdurrahmân Celâluddîn (ö.911/ 1505),
 -**ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr**, Beyrut, 1403/1983.
 -**el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Tahkik: Dr. Mustafâ Dîb el-Bûğâ, Dâru İbn-i Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1407/1987.
 -**Şavnu'l-Mantık ve'l-Kelâm**, Neşr. Ali Sâmi en-Neşşâr, Kahire, 1389/1970.
- eş-ŞÂTİBÎ, İbrâhim b. Mûsa (ö.1388/1977),
 -**el-İ'tisâm**, Neşr. Reşit Rıza, Mısır, Tarihsiz.
 -**el-Muvâfakât**, Tercüme: Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul, 1410/1990.

- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1250/1844),
 -**Fethu'l-Kadir**, Beyrut, 1241/1835.
- es-ŞİRBÎNÎ, El-Hatîp,
 -**es-Sirâcu'l-Munîr fî'l-Îlâneti alâ Marifeti Badi Meânî Kelâmî Rabbîne'l-Hakîm el-Habîr**, Hayriye Matbaası, Yersiz., Tarihsiz.
- et-TABRESÎ, Fadl b. Hasan,
 -**Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Muessesetu't-Tarihi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1986.
- et-TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed,
 -**el-Mu'cemu'l-Kebîr**, Tahkik: Abdülmecîd es-Silefî, Matba'atu'z-Zehrâ'l-Hadîse, Irak, 1402/1983.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (311/923),
 -**Câmiu'l-Beyân fî Tesîri'l-Kur'ân**, el-Matba'atu'l-Meymeniyye, Mısır, Tarihsiz.
 -**Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1992.
 -**Tarihu't-Taberî**, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, 1405/1986.
- et-TAHAVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî,
 -**Muşkilu'l-Âsâr**, Haydarâbâd (Hindistan), 1387/1968.
- TAHİR b. Aşur,
 -**Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, ed-Dâru't-Tunisiyye li'n-Neşr, Tunus, Tarihsiz.
- et-TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali,
 -**Keşşafu İstılâhâtî'l-Funûn**, İstanbul, 1404/1984.
- İbn TEYMÎYYE, Takiyyuddîn Ahmed b. 'Abdulhalîm,
 -**Der'ü Te'ârudi'l-'Akl ve'n-Nakl**, Neşr. M. Reşâd Sâlim, Dâru'l-Künûzi'l-Edebiyye, Riyad, Tarihsiz.
 -**Minhâcü's-Sünne** Nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyad, 1406/1986.
 -**Mukaddime fî'Usûli't-Tefsîr**, Tahkik: Adnan Zarzûr, Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Kuveyt, 1390/1971.
- TIRMÎZÎ, Ebû İsa,
 -**'Fedâilü'l-Kur'ân'**, 14, Yersiz, Tarihsiz.
- TOPÇU, Nurettin,
 -**Ruhbilim-Psikoloji**, İstanbul, 1367/1949.
- et-TÛSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö.375-460/985-1068),
 -**et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Tahkik: Ahmet Habîb, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Yersiz, 1383/1963.
- TÜRK Dil Kurumu,
 -**Türkçe Sözlük**, Ankara, 1408/1988.
- ULUDAĞ, Süleyman,
 -**İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti**, Bursa, 1406/1987,
- ÜNAL, Ali,
 -**Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Bayram Yayınları, İstanbul, 1405/1986.
- VEHBÎ, Mehmet,
 -**Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Evkâf-ı İslâmiyye Matba'ası, Yersiz, 1341(1343)/1922.
- YAVUZ, Yusuf Şevki,
 -**Kur'ân'ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu**, İstanbul, 1402/1983.
 -**Ehl-i Ehvâ' mad.** (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi X.), İstanbul, 1409/1989.

YAZIR, Emahlı Hamdi,
-**Hak Dini Kur'ân Dili**, Sade. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin
Bolelli, Abdullah Yücel, Yay. Zehraveyn, İstanbul, Tarihsiz.
YILDIRIM, Suat,
-**Kur'ân'da Ulûhiyyet**, Kayahan Yay., İstanbul, 1407/1987.
ez-ZEBÎDÎ, Muhibbuddîn Ebu'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî
el-Vâsıtî,
-**Tâcu'l-Arûs**, Mısır, 1306/1888.
ez-ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Sırrî, (ö. 311/923),
-**Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû**, Tahkik: Abdulcelîl Abduh Şelbî, Kahire,
1414/1994.
ez-ZEMAHŞERÎ, Muhammed b. Ömer, (ö.683/1296),
-**Tefsîr-i Keşşâf**, Şerife Matba'ası, 1. b., Yersiz, 1307/1889.
ez-ZERKÂNÎ, Muhammed 'Abdu'l-Azîz,
-**Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır, 1360-1361/1391-1392.
ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh (794/1392),
-**el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, Tarihsiz.
ZEVZENÎ, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed,
-**Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'a**, Mektebetu Dâri'l-Beyân, Beyrut, Tarihsiz.
ZEYDÂN, Abdulkerîm,
-**el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh**, Bağdat, 1397/1976.

ÖZET

Cora, Mustafa, Kur'ân'a Göre "Hevâ", Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mevlüt Güngör, VII+293.

Hevâ kelimesi, Kur'ân'da geçen "ahlâk" ve "tasavvuf" kavramlarından biri olup olumsuz anlamda yirmi sekiz âyette yer alır. Ancak, bu kavramla, insanın yaratılışından gelen ve yerilen nefsî bir yeti dile getirilir. Buna göre, insan hayatının düzenlenmesinde, dinin karşısına çıkışların toplamı hevâ olarak nitelendirilir.

İnsan hevâ duygusunun esaretine girince o; aklın, ilmin, vicdanın, hakkın önüne geçer, onu inanç ve düşünce planında kuşatır; hayatını ona göre şekillendirir ve onu Yüce Allah'ın irâdesinden/emirlerinden uzaklaştırır. Kur'ân'ın ifadesiyle bu durumda olan insan, "hevâsını ilâh edinmiş" olur.

Kur'ân'da bu hususula ilgili âyetlerde Yahûdiler, Hristiyanlar, müşrikler, putperestler, âhireti inkâr eden topluluklar gibi değişik kâfir zümrelerin, Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'ân'a iman etmek yerine, beşerî arzularına kapılmalarından bahsedilir ve bu şekilde temelini hevânın oluşturduğu beşerî görüşlere dayanan anlayışların, din hâline getirilmesinin yanlışlığına dikkat çekilir. "Ehl-i hevâ"nın da bu anlayışa atfen İslâm literatüründe sürekli yerildiği görülür.

Nitekim hevâ izleyenini haktan uzaklaştırır, onu nefsî arzularının esiri ve şeytanın uydusu yapar, dünya tutkusunu, doyumsuzluğunu artırır, hayatını karartır, onu dünyada ve âhirette felâkete hüsrâna ve böylece çeşitli acılara sürükler. Kur'ân'da hevâ kötülenir ve ona karşı Hz. Peygamber, onun şahsında müminler, hatta bütün insanlar uyarılır.

Kur'ân'a göre, insanın doğuştan veya sonradan sahip olduğu her türlü yetenek ve imkân, Hz. Peygamber'in örneğinde, vahiy kültürü ışığında, hevâyâ karşı etkili ve araç olarak kullanılmalı, onun engellenmesine çalışılmalı, hem kişisel hem de sosyal otokritik ve otokontrol sistemleri geliştirilmelidir. Bu mücâdele çok zor; fakat zorunludur. İnsan ancak o zaman nefsinin terbiyesini sağlar, hevâdan sıyrılır, ruhen yücelir, yaratılış gâyesine yönelir ve kendisi için arzulanan gerçek hürriyeti ve bütün çabalarının amacı olan mutluluğu yakalar.

SUMMARY

Cora, Mustafa, the Heva (passion) Term According to The Koran, Doctorate Thesis, Advisor: Prof. Dr. Mevlüt Güngör, VII+293.

The concept Heva (passion), is one of the ethics and sufism concepts taking place in the Koran and take places in the Koran negatively in twenty-eight verses. By this concept in the Koran, a spiritual (nefsi) ability belonging to the human being is described, which they have innately and is belamed. In relation to this putting the mankind's life in order, all the objections to religion are described as passion (heva) .

When a human is allured by spirit's tendencies or its false desires, then these tendencies or false desires predominate to him in ideas, and he leaves reason, science, conscience, belief and rights behind so he becomes a servant not for exalted's orders but desires of his spirits. Namely in Koranic terms "He is apotheosizing his passion"

In the verses found in the Koran about passion, it has mentioned that various unbeliever groups like Jews Christians, polytheists, idolaters and groups disowing the hereafter don't believe in the Koran revealed to the prophet but obeyed their human desires (heva and plural ehva), so is drawn attention to the fact that to take as religious the comprehensions basing on human ideas under which the passion lies is very mistake.(Ehl-i Ehva) are criticized in islam literature based on this concept.

Likewise the existence of the passion takes the person away from God, and makes him the slave of the human desires and devil, and increases his nonsatisfaction and devotion to the wordly affairs, and darkens his life and drags him into disaster and unhappiness the present life and the hereafter. In the Koran passion is disparaged and the prophet Muhammed, muslims and all the mankind are awoken.

According to the Koran, all kinds of capabilities and opportunities owned by the man innately or gained later on under the example of the prophet Muhammed must be used under the light of revelation culture against the passion as effective vehicle to prevent this in order to form and develop both personal and social self control and auto-critic system.

This Struggle is very difficult but absolutely necessary. Only then human being disciplines his spirit gets free of passion, ascending spiritually, heads towards to his creation purpose and catches the happiness and freedom desired for him which is the aim of all efforts.